Turun yliopisto
University of Turku

APUA KEKKOSELLE VAI KANSAINVÄLISEN POLITIIKAN SIVUTUOTE?

Noottikriisin suomalainen kuva

Tapio Tervamäki

TURUN YLIOPISTON JULKAISUJA
Sarja - ser. C osa - tom. 386 | Scripta Lingua Fennica Edita | Turku 2014

Turun yliopisto
University of Turku

APUA KEKKOSELLE VAI KANSAINVÄLISEN POLITIIKAN SIVUTUOTE?

Noottikriisin suomalainen kuva

Tapio Tervamäki

TURUN YLIOPISTON JULKAISUJA - UNIVERSITATIS TURKUENSIS
Sarja - ser. C osa - tom. 386 | Scripta Lingua Fennica Edita | Turku 2014

Turun yliopisto

Yhteiskuntatieteellinen tiedekunta
Poliittinen historia
Politiikan tutkimuksen laitos
Yhteiskuntatieteellisen tiedekunnan tohtoriohjelma

Työn ohjaaja(t)

Professori Jorma Kalela, Turun yliopisto
Professori Timo Soikkanen, Turun yliopisto

Tarkastaja(t)

Professori Seikko Eskola, Helsingin yliopisto
Dosentti Mikko Majander, Helsingin yliopisto

Vastaväittäjä

Professori Seikko Eskola, Helsingin yliopisto

Turun yliopiston laatujärjestelmän mukaisesti tämän julkaisun alkuperäisyys on tarkastettu Turnitin OriginalityCheck-järjestelmällä.

Kannen kuvat: Yleisradion kuva-arkisto (pres. Kekkonen), Keskisuomalainen (lehtileikkeet), ulkoministeriön arkisto (nootti)

Taitto: Jouni Korkiasaari

ISBN 978-951-29-5785-9 (Sähköinen/PDF)
ISSN 0082-6995

Turku 2014

Vanhempieni Elna ja Nikodemus Tervamäen muistolle

TURUN YLIOPISTO
Politiikan tutkimuksen laitos
TERVAMÄKI, TAPIO: Apua Kekkoselle vai kansainvälisen politiikan sivutuote? Noottikriisin suomalainen kuva
Väitöskirja, 508 s., 76 liites.
Poliittinen historia
Lokakuu 2014

Tiivistelmä

Tutkimus käsittelee noottikriisin suomalaista kuvaa. Noottikriisi on saanut nimensä Neuvostoliiton Suomelle 30.10.1961 antamasta nootista, jonka mukaan Länsi-Saksan aseellinen varustautuminen aiheutti sellaisen sotilaallisen uhkan, että vuoden 1948 yya-sopimuksen mukaiset sotilaalliset konsultaatiot olivat perusteltuja. Presidentti Urho Kekkonen ja pääministeri Nikita Hruštšov sopivat kuitenkin runsaan kolmen viikon kuluttua, ettei niitä pidetä.

Noottikriisi on ollut hyvin kiistanalainen. Eniten on erimielisyyttä aiheuttanut nootin motiivi. Siksi tämän tutkimuksen pääaiheena ovat sen tulkinnat suomalaisten kirjoittamissa painetuissa teksteissä nootin jättämisen jälkeisestä päivästä vuoteen 2013.

Erimielisyys johtuu pääasiassa käsityksestä, että noottia ei lähetetty Länsi-Saksan aiheuttaman uhkan takia vaan Kekkosen auttamiseksi vuoden 1962 presidentinvaaleissa. Tätä tulkintaa yksinään tai yhdistettynä yhteen tai useampaa muuhun tekijään on myös kannatettu eniten. Kekkonenkin ilmaisi päiväkirjassaan, että tarkoituksena oli hänen tukemisensa. Julkisuudessa hän ei kuitenkaan sanonut koskaan niin eksplisiittisesti.

Erityinen piirre ovat vaihtelut huomattavan monen akateemisenkin kirjoittajan tulkinnoissa. Sama koskee sanomalehtiä. Monet nimesivät jälkeenpäin nootin tarkoitukseksi Kekkosen auttamisen, vaikka olivat aluksi kirjoittaneet jotain muuta. Ilmiö paljastaa että sanomalehdet harjoittivat heti nootin saapumisen jälkeen itsesensuuria.

Asiasanat: nootti, noottikriisi, konsultaatiot, tulkinta, presidentinvaalit, Honka-liitto.

Support for Urho Kekkonen in the Presidential Elections, or a Sideshow to International Politics? The Finnish Discussion on the Note Crisis

The study deals with the discussion on the Note Crisis in printed texts written by Finnish commentators. The Note Crisis has been so termed according to a diplomatic note given by the Soviet Union on 30 October 1961, which claimed that West German rearmament constituted such a threat that military consultations according to the provisions of the 1948 Treaty were called for. About three weeks after the delivery of the note, however, the matter was settled by President Urho Kekkonen and Premier Nikita Khrushchëv, without any such consultations.

The Note Crisis has been very controversial. The main issue has been the motive of the note. The perceptions of the motives are also the principal subject of the present investigation.

The debate over the note is mainly due to the suggestion that it was intended, not to counter a West German military menace, but to secure the re-election of Kekkonen in the upcoming presidential elections. Indeed this interpretation, alone or combined with one or more factors external to Finland, has achieved the largest support. President Kekkonen himself adopted it too, even though he never said explicitly in public that the manoeuvre had been conceived to support his election campaign.

A peculiar feature of the discussion is that, over the years, a good number of commentators, including many academic ones, have changed their views. The volatility concerns also newspapers. The phenomenon was conspicuous in 1961, and can be detected later on as well. Moreover, several papers betrayed self-censorship, as they, eventually, found the explanation in the presidential elections, whereas they, initially, had handled the matter very differently.

Sisällys

Aluksi 11

1 Johdanto 13
Kiistakapula 13
Debatin teemoista 15
Suomen ulko- ja sisäpolitiikka *15*
Kansainvälinen tilanne *20*
NKP ja puna-armeija *26*
Tutkimusta ja typologioita 29
Tutkimustehtävä 33
Metodista 35
Lähteistä 37

2 ”Neuvostoliiton hallituksen Suomen hallitukselle lähettämä pikakirje” 43
”Haukoimme henkeä” 45
Kekkosen ulkopolitiikka ja Neuvostoliitto Honka-lehtien hampaissa 49
Vastaaminen 53
Nootin tarpeellisuudesta *53*
Olisiko neuvoteltava? *55*
”Torjunnan päälinja” *59*
Säyseitä kommentaattoreita *61*

3 ”Kyllä kai jokainen suomalainen hoksasi, mitä nootilla tarkoitettiin” 62
Hämmennystä ja taktikointia lehdistössä 62
Tavoite Suomen ulkopuolella? *63*
”Tietyt piirit” *66*
Yhdistelyä *69*
”Tämän alakerran tehtävänä ei ole punnita nootin syitä.” *70*
”Neuvostonootin perimmäinen tarkoitus” 77
”Suomen sodanjälkeisen historian tapahtumarikkain ja sensaatiotäyteisin päivä” *78*
Kekkosen vaalikonsti 80
”Lisätietoja noottiin” 84
”Pitäisi ajatella, mitä sanoo, jotta ei tulisi sanoneeksi sellaista, mitä todella ajattelee” *97*
”Toinen nootti” 99
Kutsu 104
”Olemme syyttämme joutuneet painostuksen kohteeksi” 112
Tunnustuksia Honka-liiton kaaduttua *113*
...ja lisää pippurisen lounaspuheen ansiosta *114*
Kommunikean ja Kekkosen tilityksen viestit ja tulkinnat 120
Nootin syy ei jätä rauhaan 125
Lehdistössä vanhan toistamista ja vähän uuttakin *125*
Tuure Junnilalle valkenee *128*
Kyllä kansa tietää! *132*
Vaaliase *133*

Vaikenemista, hämäämistä, puolustautumista ... *136*
"Suomen ulkopolitiikan enfant terrible" iskee jälleen ... *141*
Suomi-ekspertti nostaa kissan pöydälle ... 144
Informatiivinen artikkeli ... *144*
Ei uutta itärintamalta ... *146*
Skeptisyyttä ja tyrmistystä ... *148*
Antaa roskatynnyrien olla! ... *149*
Lehdistö itsesensuurin kourissa ... 151
Janus-kasvoinen Kekkonen ... 154
Tulkinnan dialektiikka ... 159

4 Kekkosen virallisella linjalla ja sen vieressä ... 160
Varovaisuutta, arastelua, moniselitteisyyttä ... 160
Kekkoslainen virallinen tulkinta ... 164
Honka-Kekkonen-versiokin voi hyvin ... 168
Vihjailua ... *168*
Puhdas presidenttitulkinta ... *170*
Synteesejä ... *173*
Käsitys tavoitteen muuttumisesta tulee takaisin ... *178*

5 Etsiskelyä ... 180
Ortodoksian ja revision välimailla ... 180
Teorian ja ideologian esiinmarssi ... 185
Vastavirtaan konfliktianalyysissä ... *185*
Kekkonen-tulkinta syrjään poliittisin perustein ... 186
Teoria *vs.* todellisuus ... 189
Integraatiota, kauppaa ja Marxia ... *193*
"Kieli on annettu ihmiselle ajatusten salaamista varten" ... 197
Max Jakobson Kekkosta "säästämässä" ... *197*
Kuumalla linjalla ja kansallinen etu ... *203*
Robert Slusserin opissa ... *210*
Ikään kuin Juri Iljinski ei olisi kirjoittanutkaan ... 214

6 Kekkosen jälkeen ja Neuvostoliiton kaaduttua ... 218
Tutuilla poluilla ... 219
Jälleen eduskunnassa ... 226
Selityksenä Suomen ilmapuolustus — ja Neuvostoliitonkin ... 228
Lisää myös siirtyilyä ... 233
Konventionaalisessa kentässä ... *233*
Max Jakobson kansainväliseen politiikkaan ja takaisin NKP:hen ... *235*
Ultravasemmistolainen selitys auringonlaskussa ... *237*
Vanhaa, uutta ja uusinnettua ... 242

7 Uusi aikakausi myös nootin tulkinnassa ... 244
Käänne ... 244
"Suomen sisäisillä tapahtumilla ei näytä olleen vaikutusta nootin syntyyn." ... *246*
Ortodoksian puolustus ... 246
"Sääskenpurema" ... 250
Kiusallinen Honka-motiivi ... 251

Kytkeytyminen presidentinvaaliin ... 255
Kuinka vakavasti Nikita Hruštšov on otettava? ... 256
Jakobsonin kääntymys ... 258
Jarmo Virmavirta ja "Smirnovin paperit" ... 259
KGB—Kekkonen-akseli: Hannu Rautkallio "Moskovan marssilla" ... 259
Kertoiko totuuden Suomi vai Rautkallio... ... 266
...vai Viktor Vladimirov? ... 275
Yhä kirjavampi tulkintakenttä ... 277
Vaihtelevaa kehitystä lähdetilanteessa ... 278
"Jälkiviisauden norsunluutornissa" ... 281
Monikärkiohjuksia ja muita hybridejä ... 283
"Ilmassa oli kurinpalautuksen makua" ... 292
Puhdas Suomen ulkopuolinenkin tulkinta elossa ... 293
Yhä kannatusta tavoitteen muuttumiselle välillä 30.10.—24.11.1961 ... 295
Puna-armeija ja NKP:n sisäinen tilanne — puolesta ja vastaan ... 296
Tulkinnat jatkuvasti liikkeessä ... 300
Suomen ulkopuolisen ja sisäpolitiikan selityksen välillä ... 300
Presidenttitulkinnasta kansainväliseen tulkintaan ... 300
Lisää kannatusta Kekkonen-tulkinnalle ... 302
Siirtymiä yhdistelmissä ... 304
Ultravasemmistolaisen selityksen loppu ... 308
Salailua ... 309
Osmo Apunen: fuusiosta Kekkosen tukemisen kautta yya-sopimuksen täydentämiseen ... 313
Jukka Seppinen: Kekkosen ja Karjalaisen auttamisesta Kekkosen kurittamiseen ... 316
Hannu Rautkallion yllätys ... 321
Suuri kertomus ... 322
Todisteista ja menettelytavoista ... 327
Vapauden aika ... 333

8 Tilausteoria ja muu ennakkotieto ... 338
Tilausteoria ... 338
Teorian synty ... 339
Tilausteorian uusi tuleminen ... 343
Juhani Suomen vastaisku ... 345
Mitä mieltä Hannu Rautkallio oikein on? ... 346
Lisää vastatuulta — ja myötäistäkin ... 348
"Kyllä he sen asian jo tietävät" ... 353
Kriisien ajan noottitulkinnan avain ... 359

9 Koulujen oppikirjat ... 363
Ennakkotarkastuksen kaudella ... 364
Nootista ei jälkeäkään ... 364
Kirjavaa selittämistä ... 364
Vuoden 1992 jälkeen ... 367
Uudelleenarviointeja ... 369
Oppikirjojen erilainen kuva ... 371

10 Berliini 30.10.1961 ... 372
Käsitys että jännitys yhä huippukireä ... 372
Pahin ohi -näkemys ... 375

Muuntelua ... 377
Berliini ja nootin tavoite ... 379

11 Keskustelua kriisinhallinnasta ... 381
Kenraalit sivuraiteella ... 383
Vuosien hiljaisuus ... 384
Sotilasjohto ja ulkopolitiikka ... 390
Sotilasjohdon ja ulkopoliittisen johdon keskinäisistä suhteista ... 393
Ylipäällikkö ... 396
Fundamentaali ristiriita ja kritiikki, jota ei ole esitetty ... 399

12 Helpotus vai Damokleen miekka? ... 401
Arvoitus ja ratkaisuehdotuksia ... 401
Konsultaatioiden kohtalo ... 409

13 Keskustelua noottikriisin seurauksista ... 415
Pelkoja ja traumoja ... 417
Sisäpolitiikka ... 421
Presidentinvaali ... 421
Honka-liiton tuho ja vaalin ratkaisu ... 422
Sanelu vai valitsemisen vapaus? ... 429
Muu sisäpoliittinen vaikutus ... 432
Eduskuntavaalit 1962 ... 432
Ahti Karjalaisen ensimmäisen hallituksen synty ... 436
Yleisiä sisäpoliittisia päätelmiä ... 442
Presidentti Kekkosen asema ... 446
Ulkopolitiikka ... 453
Vahtikoira ja ulkopolitiikan "uusi vivahde" ... 453
"Puolueettomuuspolitiikkamme on kestänyt tulikokeensa." ... 458
Käännekohta? ... 463
Ojennusta virkamiehille ... 465
Idänsuhteet ... 465
Kaksi aikakautta ... 465
Ajatuksia aloitteentekijästä ... 468
Kontrafaktuaali näkökulma ... 481
Puolustuspolitiikka ... 482
Keskustelua murroksesta ... 483
Aseostojen taustat ... 485
Doktriini ... 490
Käsityksiä seurauksista Suomen ulkopuolella ... 493

14 Noottikriisi ja suomalainen historiankirjoitus ... 495

Lyhenteet ... 509
Lähteet ... 513
Liitteet ... 554
Henkilöhakemisto ... 577

Aluksi

Kun pohdin yöpakkaskriisiä käsitelleen lisensiaatintyöni jälkeen jatkoa, menin silloisen ohjaajani professori Jorma Kalelan puheille. Hän kehotti kirjoittamaan ajatuksistani ”paperin”. En vienyt ”paperia” koskaan Jormalle, mutta sitä kaavaillessani selvisi, että oli lähdettävä täysin uuteen suuntaan. Valinta ei ollut työekonomisesti viisas, mutta en ole katunut hetkeäkään.

Tämän tutkimuksen ollessa vielä alkuvaiheessa Jorma siirtyi emeritukseksi ja ohjaajakseni tuli professori Timo Soikkanen. Hänen innostuksensa, tukensa ja kannustuksensa ovat olleet suuriarvoisia. Timon vihjeen ansiosta myös perehdyin lähemmin noottikriisin lehdistökuvaan, jonka olin jo ajatellut selvittää pelkästään viittaamalla siitä tehtyihin useisiin tutkimuksiin. Lopulta tämä alue osoittautui tavattoman kiehtovaksi ja tuloksiltaan erittäin hedelmälliseksi.

Hyvin antoisaa ja avartavaa oli työskentely Timon tutkimusavustajana ulkoasiainhallinnon historiaprojektissa. Arkistoretkillä karttuivat myös oman työn lähteet.

Väitöskirjani viimeistelyssä ovat neuvoillaan ja kritiikillään olleet suureksi avuksi professori Kimmo Rentola ja työni esitarkastajat professori Seikko Eskola ja dosentti Mikko Majander. Professori Eskolaa kiitän myös suostumisesta vastaväittäjäkseni.

Kiitos myös Turun yliopiston ja Åbo Akademin kirjastoille, Kansallisarkistolle, Työväen Arkistolle ja Kansan Arkistolle. Toimitukset ulkoasiainministeriön ja Urho Kekkosen arkistoista ovat olleet nopeita ja täsmällisiä. Orimattilassa on majoituspalvelu toiminut maineensa veroisesti.

Haastattelutietoja ovat antaneet pääjohtaja Jouko Loikkanen ja suurlähettiläs Ilkka Pastinen, mistä parhaat kiitokset kuten myös professori Hannu Soikkaselle hänen valaisevasta kirjeestään vastauksena tiedusteluuni.

Filosofian kandidaatti Risto Forsbergin ja lankoni Ralph Kleivenin tietokoneapu on ollut suureksi hyödyksi. Taittajaani Jouni Korkiasaarta kiitän hyvistä ehdotuksista, erittäinkin otsikosta ”Tulkintoja ja uudelleentulkintoja”. Kiitos myös TOP-säätiölle ja Turun yliopiston yhteiskuntatieteelliselle tiedekunnalle, jotka ovat tukeneet tutkimustani apurahoilla.

Turussa 28.8.2014

Tapio Tervamäki

1 Johdanto

Kiistakapula

Suomen televisio tarjoili lokakuun 29. päivänä 1992 poikkeuksellisen näytelmän. Kaksi historioitsijaa otti mittaa toisistaan. He esiintyivät estoitta, vailla mallikelpoisen tutkijan pidättyvyyttä, toki enimmäkseen sivistyneesti, joskin erään arvion mukaan pahimmillakin puoluepukareilla olisi ollut oppimista.[1] Syytökset puutteellisista ja epäluotettavista lähteistä, vääristä tulkinnoista ja kyseenalaisista metodeista sinkoilivat. Toinen oli kuulemma joutunut kielitaidottomuuttaan vieraan vallan edustajien naruttamaksi ja toinen käytti säälittävästi vain kotimaisia lähteitä. Jälkimmäistä, ulkoministeriön virkamiestä, väittelykumppani myös nuhteli diplomaattisen eleganssin puutteesta ja sanojen panemisesta hänen suuhunsa. ”Sällan får tittarna se två så uppretade och stingsliga forskare träda ut ur sin kammare och läxa upp varandra”, hekotteli turkulaislehti seuraavana päivänä. Mutta poliittisen historian professori tuumiskeli apeana, ettei ottelu ”antanut mairittelevaa kuvaa historiatieteen tasosta, viileydestä vielä puhumattakaan”.[2]

Historioitsijat olivat dosentti Hannu Rautkallio ja ulkoasiainneuvos, valtiotieteen tohtori Juhani Suomi, ja he väittelivät noottikriisistä, jota kumpikin oli käsitellyt vastikään ilmestyneessä kirjassaan. Yhteenotto oli vain yksi, joskin tapahtuma-areenansa vuoksi näyttävin vuosikymmenten kädenväännössä, jota sanomalehti Ilkka ennusteli marraskuun lopussa 1961: ”Viime sunnuntai-iltana - - päättynyt monivaiheisten ja dramaattisten tapahtumien sarja tulee epäilemättä antamaan puheenaihetta pitkiksi ajoiksi eteenkin päin.”[3]

1 Massinen 1992.

2 ÅU 30.10.1992, TV-debatten igår: Suomi och Rautkallio förringar varandra; AL 31.10.1992, Pöllöä; Noottikriisin konnat ja sankarit. TPA; Jussila 1992, 47.

3 Ilkka 29.11.1961, Aaretin ajatuksia.

Noottikriisiksi on kyseiset tapahtumat nimetty nootin johdosta, jonka Neuvostoliitto oli luovuttanut Suomelle vajaata kuukautta aikaisemmin. Siinä ehdotettiin Länsi-Saksan sotilaallisella uhkalla perustellen konsultaatioita maiden välisen ystävyys-, yhteistyö- ja avunantosopimuksen perusteella, joka oli solmittu Neuvostoliiton diktaattorin Stalinin aloitteesta vuonna 1948 siltä varalta, että Saksa tai sen kanssa liitossa oleva valtio aikoisi hyökätä Suomeen tai Suomen kautta Neuvostoliittoon. Jos sellainen uhka todettaisiin, sopimuspuolet neuvottelisivat keskenään, ja jos sotilaallista hyökkäystä todella jouduttaisiin torjumaan, Neuvostoliitto auttaisi erikseen sovittavalla tavalla.[1] Ehdotus uusittiin vajaan kahden viikon kuluttua, mutta sen tarkoittamiin konsultaatioihin asti ei päästy koskaan.

Noottikriisistä on todella riittänyt puhetta. Ulkoministeriön osastopäällikkö Risto Hyvärinen totesi vuonna 1970, että siitä oli kirjoitettu ”[y]lenpalttisen runsaasti”, ja filosofian tohtori Petri Nummivuori arvioi nelisenkymmentä vuotta myöhemmin, että kriisiä oli tutkittu ja tulkittu enemmän kuin mitään muuta Suomen lähihistorian tapahtumaa.[2]

Noottikriisistä on kirjoitettu niin paljon epäilemättä siksi, että sitä on pidetty yhtenä Suomen historian kiistellyimmistä vaiheista.[3] Noottikriisi on myös luettu ”sodanjälkeisen kehityksen vaikeimpiin solmukohtiin”[4] ja nimetty tuon ajanjakson puolueettomuuden tärkeimmäksi tapahtumaksi.[5] Sitä on kutsuttu yöpakkasten ohella maan pahimmaksi sodanjälkeiseksi kriisiksi[6] ja luonnehdittu traumaattiseksi, yhteiskuntaa syvästi ravistelleeksi tapahtumaksi.[7] Noottikriisin on sanottu piirtyneen kansakunnan muistiin yhtä lähtemättömästi kuin isonvihan, sortovuosien, Siperian, talvisodan ja sotasyyllisyysoikeudenkäynnin.[8]

Tämän tutkimuksen aiheena on puhe noottikriisistä, niin kuin se on luettavissa suomalaisten tuottamissa painetuissa teksteissä. Ensisijaisesti on väitelty syystä, ja siksi pääosa seuraavista sivuista keskittyy siihen.

On erimielisyyttä kyllä ollut paljosta muustakin. Kriisin alku on sijoitettu enimmäkseen nootin luovuttamiseen 30.10.1961 mutta se on viety myös aikaisemmaksi. ”Berättelsen om notkrisen börjar 1956 med en svag och politiskt ganska isolerade president”, sanoo Yleisradion vuosien 1991–93 toimituspäällikkö Nils Torvalds.[9] Päättymisajankohdaksi nimetään tavallisimmin presidentti Urho Kekkosen ja pääministeri Nikita Hruštšovin tapaaminen Novosibirskissä marras-

1 Yya 1983, 16.
2 Hyvärinen 1970, 182; Nummivuori 2009, 193.
3 Hokkanen 2002, 513.
4 Häikiö 1991, 41.
5 Häikiö 2000, 210.
6 Suomi 2001a, 12.
7 Jansson 2002, 12.
8 Seppälä 1992a.
9 Torvalds 1992.

kuun 24. päivänä 1961 mutta se on siirretty myöhäisemmäksikin[1]. Useimmiten kerrotaan, että nootin antoi suurlähettiläs Eero A. Wuorelle ulkoministeri Andrei Gromyko, mutta rooliin on tarjottu myös varaulkoministeri Vasili Kuznetsovia[2]. Yhtäältä väitetään, että nootti ainoastaan kärjisti syksyn 1961 jännittynyttä tilannetta eikä ollut kriisin alkuperäinen aiheuttaja,[3] toisaalta tapahtuman kriisiluonne on kyseenalaistettu.[4] Puhutaanpa ”ensimmäisestä noottikriisistäkin”, joka ajoitetaan syksyyn 1958.[5]

Pääosassa on kuitenkin ollut nootin lähettämisen syy. Siihen on ladannut erityistä merkittävyyttä ajatus yhteydestä vuoden 1962 presidentinvaaliin; ilman tätä linkitystä ainakaan kovin suurta kiistelyä olisi tuskin syntynytkään.

Motiivia haettaessa on toki käsitelty monia muitakin aiheita, enimmäkseen Suomen ulkopolitiikkaa ja maailmanpolitiikkaa. Jälkimmäinen on koskenut pääasiassa Keski-Euroopan tilannetta, ts. Saksaa ja varsinkin Berliiniä. On myös puhuttu Natosta, asevarustelusta, EEC:stä, puna-armeijasta ja Neuvostoliiton kommunistisen puolueen valtasuhteista. Erilaisten selitysten ymmärtämiseksi on paikallaan katsaus päätulkintalinjojen taustoihin.

Debatin teemoista

Suomen ulko- ja sisäpolitiikka

Vuosi 1961 oli Suomen ulkopolitiikassa merkittävä ei ainoastaan idän- vaan myös länsisuhteissa. Presidentti Kekkonen vieraili Norjassa, Itävallassa, Isossa-Britanniassa, Kanadassa ja Yhdysvalloissa. Huipentumana olivat tunnustukset Suomen puolueettomuudelle Hänen Majesteettinsa hallitukselta ja presidentti John F. Kennedyltä. Ulkopolitiikan johto katsoi tunnustusten vahvistaneen maan kansainvälistä asemaa.[6]

Sisäpoliittista keskustelua hallitsi presidentinvaali. Valmistautuminen siihen oli alkanut hyvissä ajoin. Puolueista lähti ensimmäisenä liikkeelle Maalaisliitto nimeämällä kesäkuussa 1960 ehdokkaakseen Urho Kekkosen.

1 Haataja 1988b, 175; Visuri 2003, 50.
2 Rautkallio 1991b, 443.
3 UT 1964, hakusana ”Noottikriisi”; Visuri 2003, 50.
4 Väyrynen 1975b, 360; Rautkallio 1992, 37, 211; 1996, 214, 241, 243, 260; 1999, 108.
5 Rautkallio 1996, 106.
6 Suomi 1992, 367, 370, 372, 383–4, 446–7.

Toisaalta vaalitaistelun on sanottu alkaneen välittömästi edellisen presidentinvaalin päätyttyä.[1] Kekkosen leppymättömimmät vastustajat, joita oli ennen kaikkea kokoomuksessa, sosiaalidemokraattisessa puolueessa ja ruotsalaisessa kansanpuolueessa, vannoivat, että kuuden vuoden kuluttua tasavallan presidentin nimi olisi joku muu kuin Kekkonen. Päätöstä lujittivat syksyn 1957 ottopoikatempaus, sosiaalidemokraatti K.-A. Fagerholmin viiden puolueen hallituksen kaatuminen yöpakkasiin seuraavana vuonna, tammikuussa 1959 muodostetun Maalaisliiton vähemmistöhallituksen sitkeä pysyminen vallassa ja Kekkosen kieltäytyminen ennenaikaisista eduskuntavaaleista, joita kokoomus vaati lähinnä hallituksen vaihtamiseksi ja SDP[2] siksi, ettei eduskunnan kokoonpano vastannut sen mielestä äänestäjien tahtoa. Näin sosiaalidemokraatit väittivät, koska heidän eduskuntaryhmästään erosi heti vuoden 1958 vaalien jälkeen yksitoista kansanedustajaa, jotka muodostivat yhdessä puolueopposition erillisiltä listoilta valittujen kanssa oman ryhmän. Seuraavana vuonna Väinö Tannerin johtama enemmistö sai kilpailijakseen Työväen ja Pienviljelijäin Sosialidemokraattisen Liiton, joka sijoitettiin poliittisessa kentässä emopuolueesta vasemmalle.[3] TPSL:ää kutsuttiin myös puheenjohtajansa Emil Skogin mukaan ”skogilaisiksi” tai toiseen vahvaan mieheen, Aarre Simoseen, viitaten ”simonisteiksi”.

Jos mahdollista, SDP:n ärtymystä vielä lisäsi Kekkosen yritys vuonna 1960 laajentaa hallituspohjaa kokoomuksella, kansanpuolueilla ja TPSL:llä. Hanke kuitenkin epäonnistui.[4]

Vuoden lopulla ryhdyttiin Kekkosen kaatamiseksi kokoamaan suurta liittoutumaa. Puuhamiehinä oli aluksi neljä kansanedustajaa, kokoomuksen Tuure Junnila, RKP:n Nils Meinander, SDP:n puoluesihteeri Kaarlo Pitsinki ja Suomen Pientalonpoikien Puolueen johtaja Veikko Vennamo. Sittemmin suunnitteluun liittyivät Tanner, SDP:n varapuheenjohtaja Olavi Lindblom ja RKP:n varapuheenjohtaja Torsten G. Aminoff.[5]

Kuukausien hakemisen ja useiden kieltäytymisten jälkeen Kekkosen haastajaksi suostui oikeuskansleri Olavi Honka, joka oli juuri jäämässä eläkkeelle. SDP pyysi häntä ehdokkaakseen 21.2.1961, ja kokoomus tuli mukaan puoluekokouk-

1 Maaseudun Nuorten Liiton vuosikirja 1961, 36–7. KMA; Suomi 1992, 388; Seppinen 1997a, 154.

2 Käytännön syistä tässä työssä käytetään lyhennettä SDP myös ajalta ennen marraskuun puoliväliä 1961, jolloin se näyttää esiintyneen ensimmäisen kerran julkisuudessa. Ks. Vapaus 15.11.1961, Katsotaanpas tänään.

3 Junnila 1962, 13–6, 32–4, 36–9; Suomi 1992, 264, 388, 416–7; Lehtinen 2002, 317–8, 344–5, 356. Kekkoselle kerrottiin toukokuun lopussa 1959, ettei kokoomus enää halunnut uusia vaaleja, koska pelkäsi tappiota Väinö Leskisen suosion takia puolueessa. UK pvk. 30.5.1959 (Suomi 2001a, 238–9).

4 Junnila 1962, 17–22; Suomi 1992, 301–5, 309–12.

5 Junnila 1962, 46, 48; Salonen 1972, 240; Suomi 1992, 395; Hokkanen 2002, 460–1.

sessaan huhtikuun puolivälissä.[1] Rintaman täydensivät Vapaamielisten Liitto, Suomen Kansanpuolue, RKP ja pientalonpojat. Kansanpuolueissa oli tosin myös Kekkosella runsaasti kannatusta, RKP:ssä jopa siinä määrin, että jäsenistölle oli annettava vapaat kädet.[2]

Kilpaan ilmoitettiin kaksi muutakin nimeä, TPSL:n Skog ja eduskunnan varapuhemies Paavo Aitio SKP-SKDL:stä[3]. Oli kuitenkin selvää, että he jäisivät statisteiksi.[4]

Honka ja hänen kannattajansa halusivat vaalitaistelusta pelkästään sisäpoliittisen, koska heidän mielestään suomalaiset olivat kommunisteja lukuun ottamatta ulkopolitiikasta yksimielisiä. Mutta Maalaisliitto, SKP-SKDL ja TPSL suuntautuivat päättäväisesti ulko- ja nimenomaan idänpolitiikkaan.

Vaalitaistelun painopiste määrittyi, kun Suomen lehdistössä alkoi heti SDP:n ehdokkaan julkistamisen jälkeen kitkerä sanasota ulkopolitiikasta. Sen käynnistivät TPSL:n Päivän Sanomat ja SKP-SKDL:n Kansan Uutiset syyttämällä Honkaa ja erityisesti hänen tukijoitaan aikeista muuttaa ulkopolitiikka. KU hyödynsi aluksi uutistoimisto TASSia mutta tuli sittemmin toimeen omillaan.[5]

Maaliskuun alussa hyökkäykseen liittyi Maalaisliiton Maakansa. Se epäili ensin ulkopolitiikan onnistumista Hongan johdolla[6] ja julkaisi sitten lyhyen ajan sisällä useita kirjoituksia, joissa ennusti hänen vievän presidenttinä maan ulkopoliittisiin vaikeuksiin[7] ja palautti mieleen seuraukset tannerilaisten sosiaalidemokraattien ja kokoomuksen enemmistöstä hallituksessa vuonna 1958.[8] Lehti kyseenalaisti Hongan kannattajien kyvyn vakuuttaa ”ulkopuoliset” ryhmittymän tarkoitus-

1 Suomi 1992, 391, 394, 400–1. Hongan ehdokkuudesta keskusteltiin jo edellisenä syksynä mutta tuolloin katsottiin, ettei hänellä ollut mahdollisuuksia poliittisen elämän ja erityisesti ulkopolitiikan vähäisen tuntemuksensa vuoksi. Hakalehto 1974, 316–7. Honkaan palaaminen näyttää olleen Vennamon ansiota. Hakalehto 1974, 316–7; Suomi 1992, 395; IS 2.9.1993, Entä jos Olavi Honka olisi kukistanut UK:n? Lindblom kävi kysymässä Hongalta, ja tämä lupasi miettiä. Päätös oli valmis, kun puolueen delegaatio tuli tiedustelemaan. Honka 1972, 269; Junnila 1962, 52.

2 Suomi 1992, 397, 401–5.

3 Merkintää SKP-SKDL käytetään tässä tutkimuksessa osoittamaan kommunistien johtoasemaa puolueessa, joka alun perin perustettiinkin edistämään heidän valtapyrkimyksiään.

4 Vartiainen 1969, 6; Skog 1974, 170–1; Haikara 1975, 164.

5 Esim. PS 23.2.1961, pk. ja Teerenkuvia; 25.2., Kokoomus-leskistinen linja ei kelpaa - -; 1.3., Porvarien poluilta; 15. ja 23.3., pk; KU 25.2.1961, Hongan ympärille tulevat ulkopolitiikan muuttajat. TASSin arvio sosdem.puolueen presidenttiehdokkaasta; 2.3.1961, Tannerilaisilla vaarallinen askel ulkopolitiikassa, toteaa TASSin Helsingin kirjeenvaihtaja - -; 18. ja 26.3.1961, pk. Neuvostomedian hyökkäyksistä ks. myös: MK 18.3.1961, Izvestija Suomen presidentinvaalista; Neuvostolehti Suomen sosialidemokraattisen puolueen ulkopolitiikasta (Meždunarodnaja Žizn). Jukka Tarkan (2006, 175) mielestä Neuvostoliitto osoitti ”uhkaavin elein vastustustaan Hongan ehdokkuudelle” kesästä lähtien.

6 MK 2.3.1961, pk.

7 MK 4.3.1961, pk.

8 MK 7.3.1961, Kysymysten kysymys ja 8.3.1961, Pekan päiväannos.

perien vilpittömyydestä ja säilyttää ”luottamukselle perustuvat ulkopoliittiset suhteemme”.[1]

Suomen Sosialidemokraatti iski kiukkuisesti takaisin. Se syytti MK:aa vieraan valtion kutsumisesta varmistamaan Maalaisliiton ehdokkaan voiton ja äänien hankkimisesta ”rajojen takaa” ulkopoliittisella häiriöllä. Puolueen vaalityössä olisi ”toinen maku”, jos Kekkosen presidenttiaikana olisi ollut ”idän halloja” vaikkapa vain kerran vuodessa, lehti irvaili ja arveli koetettavan ”kopaista”, josko neuvostosuhteissa syntyisi harmia.[2]

Samoihin aikoihin Maalaisliitto ehdotti kokoomukselle ja kansanpuolueille yhteistyötä Kekkosen valitsemiseksi, jotta taattaisiin ”rauha rajoillamme ja tulokselliseksi osoittautuneen puolueettomuuslinjan jatkuminen”. Vastauksena oli Kansanpuolueen paheksunta ulkopolitiikan käyttämisestä ja kokoomuksen ja RKP:n eduskuntakysely rauhan pysyvyydestä.[3]

Kesällä kantoi kortensa kekoon Kekkosen hovirunoilijaksikin ristitty[4] kirjailija Jouko Tyyri antamalla ymmärtää Maakansassa, että Honka presidenttinä toistaisi yöpakkaset. Syyskuussa oikeusministeri ennusti yleisöpuheessaan hänen valitsemisensa merkitsevän ulkopolitiikan muuttumista.[5]

MK jatkoi kampanjaansa samoihin aikoihin varoittamalla ratkaisuista, jotka voisivat johtaa kolmen vuoden takaisten ongelmien uusiutumiseen. Se leimasi Hongan ulkopolitiikan johtajana uhkapeliksi ja taivasteli, että ”oikeistorintama” esiintyi, ikään kuin voitaisiin ilman pakkaskauden pelkoa tehdä millaisia ratkaisuja tahansa. Lokakuussa lehti muistutti uudelleen Fagerholmin hallituksesta ja ennusti, että Honka vaarantaisi ulkopolitiikan. Viikko ennen noottia MK vihjasi, että suomalais-neuvostoliittolaiset suhteet saattaisivat muuttua, vaikkei kumpikaan puuttuisi toisen asioihin. Yöpakkasissakaan ei tapahtunut muodollisesti mitään sellaiseksi tulkittavaa mutta siitä huolimatta välit viilenivät.[6]

Vielä pitemmälle meni niin ikään maalaisliittolainen Lalli julkaisemalla lokakuun alussa parkanolaisen rakennusmestarin H. J. Suoniemen ennustelun, että Hongan valitseminen veisi Suomen ”seikkailupolitiikkaan”. Unkariin viitaten hän

---

1 MK 11.3.1961, pk.

2 SSd 8.3.1961, Maakansan ”kysymysten kysymys” ja 9.3.1961, Niukalti vaalimateriaalia (lainaukset). Ks. myös Vapaus 11.3.1961, Katsotaanpas tänään, jossa — tosin vaaleja mainitsematta — varoitetaan vetoamisesta vieraan apuun.

3 Suomi 1992, 406.

4 HS 11.7.1984, Professori Pertti Hemanus Kekkos-seminaarissa - -.

5 MK 1.7.1961, Mielipide ja 5.9.1961, Oikeusministeri Pauli Lehtosalo: Nykyisenä jännityksen kautena - -.

6 MK 7.9.1961, pk; 17.9.1961, Muut lehdet; 21.9.1961, pk; 10. ja 24.10.1961, pk. Noottia edeltäneestä kirjoittelusta presidentinvaalista ja idänsuhteista myös Salminen 1982, 155–63.

oli varma, että jos Neuvostoliitto tuntisi itsensä tai etupiirinsä uhatuksi, se ei kaihtaisi rajan siirtämistä Pohjanlahdelle.[1]

Honkaa kannattava lehdistö vastasi ankaralla paheksunnalla. SDP:n Turun Päivälehti kutsui kirjoitusta ”gangsterismiksi” ja ”saastaiseksi esimerkiksi” Maalaisliiton vaalityöstä.[2] Myös Maalaisliiton lehdissä protestoitiin. Pää-äänenkannattaja oli kuitenkin ensin sitä mieltä, ettei Suoniemessä ollut muuta vikaa kuin ”kenties hieman liiankin kakistelematon” ulosanti. Muutaman päivän kuluttua Maakansa myönsi hänen ”siivittäneen liiaksi mielikuvitustaan” mutta katsoi, että koska kirjoitus oli toimitukseen kuulumattoman yksityisen kansalaisen huolenilmaus, sen merkitystä ei tullut liioitella.[3]

Myös maalaisliittolainen pääministeri Martti Miettunen närkästyi. Hän nuhteli hämmennyksen aiheuttamisesta käsityksessä maan ulkopoliittisesta asemasta,[4] kun hän vastasi muun muassa Junnilan, Lindblomin, Meinanderin, Pitsingin ja Aminoffin allekirjoittamaan eduskuntakysymykseen, jonka aihe oli peräisin budjetin lähetekeskustelussa leimahtaneesta kiistasta Honka-liiton ulkopoliittisesta luotettavuudesta ja jossa hallitukselta tiedusteltiin, miten se aikoi lopettaa maan etujen vahingoittamisen. Allekirjoittajien mukaan eräät ministerit olivat syyllistyneet siihen antaessaan puheissaan kuvan, etteivät kaikki olleet ”perinteellisen, puolueettomuuteen ja hyviin naapuruussuhteisiin perustuvan politiikkamme takana”. Nimeltä mainittiin ulkoministeri Ahti Karjalainen, joka oli kyseenalaistanut kansanedustaja Georg C. Ehrnroothin mielipiteitä.[5]

Suoniemen hengentuotteeseen joutui ottamaan kantaa myös presidentti, vaikka se ei alkujaan kiinnostanutkaan häntä niin paljoa, että hän olisi pannut sen talteen. Asia tuli vastaan Yhdysvalloissa, kun National Press Clubilla kysyttiin vihjauksesta rajan siirtymisestä Pohjanlahdelle. Kirjoituksen nostaminen esille ärsytti Kekkosta. Hän onnitteli, kuten hänen elämäkertansa kirjoittaja toteaa, sarkastisesti Suomen lehtien tarkasta seuraamisesta. Vedoten väitteen esiintymiseen lukijakirjeessä maaseutulehdessä hän korosti, ettei se ollut kyseisen lehden saati

1 Lalli 4.10.1961, Miksi Suomen kansalle on tärkeää valita Urho Kekkonen uudelleen ja 19.1.1962, Mitä kuuluu. Lallin päätoimittaja väitti julkaisemista vahingoksi mutta yhtä kaikki puolusti kirjoitusta. Keskipohjanmaa 15.10.1961, Tavallinen mies; Lalli 6. ja 10.10.1961, Mitä kuuluu (Kalle-Kustaa = Iivari Kajanto). Nimimerkin henkilöys: MK 18.7.1961, Antipaan pakina.

2 SaKa 5.10.1961, Tapahtumien tarkastelua; Savo 7.10.1961, Täältä katsoen; US 7.10.1961, pk; AL 8.10.1961, Kiihotus kantaa hedelmää; SSd 8.10.1961, Kaksi mykkää; ESS 10.10.1961, Päivän piirtoja; HK 10.10.1961, Manin mielestä; HäSa 10.10.1961, Nuhteita omille; KL 11.10.1961, Mieletöntä elämöimistä; TP 8.10.1961, Muut lehdet (lainaukset).

3 PoS 7.10.1961, Muuten vain ajattelin sanoa; Itä-Savo 8.10.1961, Oskarinpoika; Ilkka 10.10.1961, Ei niin; IiSa 12.10.1961, Typerehtimistä; MK 8.10.1961, Poutaista säätä; 14.10.1961, pk. Savon mukaan (12.10.1961, pk.) kaikki Maalaisliiton lehdet paitsi pää-äänenkannattaja sanoutuivat irti kirjoituksesta.

4 VP 1961 ptkt, 1561.

5 *Ibid*., 1406–7, 1560–1.

Maalaisliiton kanta. Varsinainen vastaus kuului luonnollisesti, että voittipa vaalit kuka tahansa, rajat eivät muuttuisi.[1]

Todennäköisesti siksi, että tällaista kysyttiin, Kekkonen tallensi päiväkirjaansa Suoniemen vastineen, jossa tämä varoitti mielikuvasta, että Suomi saattaisi muodostua Neuvostoliiton-vastaisen toiminnan tukikohdaksi. Idänsuhteiden vaalintaan antautunut rakennusmestari myös muistutti talvisodasta, johon hänen mielestään jouduttiin, koska Stalin ei luottanut Suomen puolueettomuuteen.[2]

Kansainvälinen tilanne

Nootista kirjoittamisen kansainvälinen puoli on keskittynyt huomattavassa määrin Saksaan. Polttopisteessä ovat olleet Berliini ja Länsi-Saksaa koskeneet sotilaalliset järjestelyt.

Läntisen saksalaisvaltion aseistaminen tuli ajankohtaiseksi Neuvostoliiton räjäytettyä ensimmäisen ydinpomminsa heinäkuussa 1949. Suunnitelmia vauhdittivat Korean sota ja pelko sen johdosta, että Stalin valmisteli hyökkäystä länteen. Koska amerikkalaiset eivät halunneet kantaa eurooppalaisten liittolaistensa puolustamisen koko taakkaa, oli selvitettävä niiden osallistumismahdollisuudet. Siinä lankesi tärkeä osa myös Länsi-Saksalle. Sille kaavailtiin ydinaseitakin.[3]

Keväällä 1957 Bonnin hallitus ryhtyi tavoittelemaan suurempaa sotilaallista itsenäisyyttä ydinaseyhteistyöllä Ranskan kanssa. Keskusteluihin liittyi myös Italia. Vuosina 1959–60 tutkittiin mahdollisuutta rakentaa englantilais-ranskalais-saksalainen keskimatkan ohjus amerikkalaisella rahalla ja teknologialla.[4]

Joulukuussa 1957 puolustusliitto Nato päätti taktisten ydinaseiden varastoinnista jäsenmaihinsa mukaan lukien Länsi-Saksa. Valvonta järjestettäisiin niin, että aseiden käyttö olisi yhteisen päätöksen ja kahden avaimen takana, jotka olisivat amerikkalaisten hallussa. Vaikka salli eurooppalaisten osallistua ydinasepolitiikkaan, Washington varasi itselleen viimeisen sanan.[5]

Neuvostoliiton tavoitteena oli ollut sodan päätyttyä yksi, neutraali ja demilitarisoitu Saksa. Toive karkasi lopullisesti tavoittamattomiin vuonna 1955, kun Länsi-Saksa liittyi Natoon. Sen jälkeen Moskova keskittyi *status quon* säilyttämiseen — ja sitä suuremmalla syyllä, kun se epäili liittotasavallan pyrkivän vahvan talouskasvunsa avulla ulkopolitiikassa riippumattomuuteen, joka puolestaan saattaisi ilmetä arvaamattomuutena. Pahaa verta herätti liittokansleri Konrad

1 ULA 1961, 141; Suomi 1992, 470.
2 UK pvk. 23.10.1961 (Suomi 2001a, 442); Lalli 10.10.1961, Yleisöltä.
3 Trachtenberg 1999, 99–100, 102, 111, 146, 150.
4 *Ibid*., 205, 218. Amerikkalaiset luopuivat suunnitelmasta v:n 1960 lopulla. *Ibid*., 220.
5 Väyrynen 1982a, 72–3 ja 1982b, 561; Trachtenberg 1999, 177, 194, 197.

Adenauerin vaatimus, että Neuvostoliitolle, Puolalle ja Tšekkoslovakialle menetetyt alueet olisi palautettava. Syksyllä 1960 Länsi-Saksan Moskovan-suurlähettiläs kuitenkin rauhoitteli Hruštšovia, ettei Bonn edellyttänyt rauhansopimuksen ehtona rajanmuutoksia.[1]

Länsi-Saksan varustautumista neuvostojohto seurasi pahoin aavistuksin ja pelkäsi erityisesti sen pääsemistä käsiksi ydinaseisiin. Epäluulot tuskin vähenivät, kun Adenauer antoi keväällä 1957 Neuvostoliiton Bonnin-suurlähettilään ymmärtää, että Länsi-Saksasta saattoi tulla ydinvalta.[2] Seuraavana vuonna puolustusministeri Franz Josef Strauss vaati keskimatkan ohjuksia. Presidentti Eisenhowerin hallinto ei ollut täysin kielteinen: se ei kannattanut sellaista Saksa-ratkaisua, jossa liittotasavallalta olisi kielletty ydinaseet ehdottomasti. Bonnin päästämistä päättämään niiden käytöstä yksinkään ei suljettu pois.[3]

Moskova teki selväksi, että se vastaisi haasteeseen. Hruštšov muistutti puheessaan syksyllä 1958 Hitlerin kohtalosta ja varoitti, että uusi idän sotaretki olisi itsemurha. Seuraavana kesänä hän kerskui amerikkalaiselle liikemiehelle, että Neuvostoliitto kykenisi hävittämään Länsi-Saksan kymmenessä minuutissa; Bonnille ja Ruhrille riittäisi yksi pommi.[4] Se ei ollut tyhjää mahtailua, sillä Neuvostoliitto oli tuonut vuoden 1958 lopusta lähtien Itä-Saksaan ydinkärjillä varustettuja keskimatkan ohjuksia. Ne vedettiin pois seuraavana vuonna, mutta silloin Neuvostoliitolla oli jo omalla maaperällään yhtä suorituskykyisiä ohjuksia. Puna-armeijan aseistukseen luottaen Hruštšov oli keväällä 1961 valmis voimainkoitokseen lännen kanssa. Marraskuussa hän sanoi presidentti Kekkoselle: ”Emme voi mitenkään ymmärtää, kuinka sellainen maa kuin Länsi-Saksa voi uhata meitä sodalla”, ja uhosi: ”He tulevat itse tuhotuiksi.”[5]

Silti Kremlin sotilaalliset murheet eivät olleet Länsi-Saksan suunnalla ohi. Naton ylipäällikkö oli ehdottanut vuonna 1960 puolustusliitolle ohjussukellusveneillä varustettuja monikansallisia ydinjoukkoja, mikä ennakoi monenkeskisten ydinvoimien (Multilateral Force) suunnittelua. Adenauer näki mahdollisuuden osallistua Naton ydinasestrategiaan ja tarttui ehdotukseen innolla.[6] Mutta Yhdysvaltain presidentinvaihdos oli takaisku: Kennedy ei halunnut päästää Bonnia ydinaseiden laukaisimelle.[7]

---

1 Zubok–Pleshakov 1996, 195; Taubman 2003, 400; Schick 1971, 75; Trachtenberg 1999, 103, 268, 272, 274, 278–9; Zubok 1993, 7–8, 18–9; Harrison 2003, 231.

2 Zubok–Pleshakov 1996, 195–6.

3 Trachtenberg 1999, 219, 261–2, 280–1.

4 HS 11.11.1958, Moskova tahtoisi Berliinin miehityksen lopettamista. Hrushtshev uhkaa uudella saarrolla; Taubman 2003, 409, 414.

5 Uhl–Ivkin 2001, 299–304; Harrison 2003, 128, 132, 173; Jaakko Hallaman muistio 5.12.1961. TPA, UKA, N-30.10.1961; Suomi 1992, 527.

6 Trachtenberg 1999, 213; Schwabe 2004, 43. Ajatus monenkeskisistä ydinvoimista esitettiin 1957 ja neuvottelut alkoivat 1962. Lüthi 2008, 251–2.

7 Trachtenberg 1999, 284–5.

Paljon päänsärkyä neuvostojohdolle aiheutti Itä-Saksa. Kun sen johtaja Walter Ulbricht ryhtyi vuonna 1952 toteuttamaan sosialismia, talous romahti, ja kansalaiset alkoivat äänestää jaloillaan jatkuvasti kasvavin joukoin. Erityisen kipeää teki korkeasti koulutettujen ja ammattitaitoisten lähtö. Ulbricht kiirehti Moskovaan anelemaan taloudellista apua, jota saikin runsain määrin. Neuvostoliitto piti Itä-Saksaa turvallisuudelleen elintärkeänä ja kommunismin imagolle välttämättömänä. Mutta eteentyönnetty asema kävi kalliiksi, sillä DDR ei päässyt jaloilleen edes massiivisella tuella. Kaiken lisäksi se tuli aikaa myöten taloudellisesti hyvin riippuvaiseksi varakkaasta länsinaapuristaan.[1]

Koko ajan vaikeutuva ongelma Ulbrichtille ja Kremlille oli Länsi-Berliini. Se muistutti horjuvan kommunistivaltion sisällä kiusallisesti vauraasta elämästä ja, mikä pahinta, tarjosi vapaan kauttakulun ansiosta pääsyn sen äärelle.[2]

Hruštšov ryhtyi vastatoimiin, kun Länsi-Saksa ehdotti kesällä 1958 miehittäjävalloille Saksan-kysymyksen ratkaisemista. Hänen aloitteestaan DDR esitti Saksojen keskinäistä rauhansopimusta. Kun lännen ainoa vastaus oli Bonnin vaatimus vapaista vaaleista Saksojen yhdistämiseksi, hän toisti esityksen puheessaan 10.11. ja uhkasi Berliiniin lännestä johtavien kulkuyhteyksien valvonnan luovuttamisella itäsaksalaisille. Jos se yritettäisiin estää voimakeinoin, Neuvostoliitto puolustaisi suojattiaan asein. Hruštšov vielä vahvisti ultimaatuminsa kuun lopussa nootilla, jossa ilmoitti länsivalloille, että ellei sopimukseen päästä kuuden kuukauden kuluessa, Neuvostoliitto allekirjoittaa rauhansopimuksen Itä-Saksan kanssa.[3]

Hruštšov ei toteuttanut uhkaustaan vaan päinvastoin seuraavana keväänä luopui aikarajasta. Kariutettuaan U-2-välikohtauksen suututtamana Pariisin neljän vallan huippukokouksen hän päätti palata rauhansopimukseen Yhdysvaltain presidentinvaihdoksen jälkeen. Sitä odottaessaan hän vannoi poistavansa Euroopan sydämestä sinne sodasta jääneen sirpaleen.[4]

Saksa olikin asialistalla, kun Hruštšov ja Kennedy tapasivat kesäkuussa Wienissä. Neuvostojohtaja vaati vähintään sellaista sopimusta, joka olisi muuttanut Berliinin vapaakaupungiksi, vaikka olisi sallinutkin amerikkalaisten joukkojen jäämisen sinne tietyillä ehdoilla. Myös olisi riittänyt kuuden kuukauden väliaikainen sopimus, joka olisi antanut Saksoille aikaa neuvotella keskenään pysyvästä järjestelystä. Kun Kennedy ei suostunut, Hruštšov uhkasi solmia erillisrauhan Itä-Saksan kanssa, ellei Berliinistä syntyisi yhteisymmärrystä vuoden loppuun

1 Zubok 1993, 18, 24 ja v. 68, 29–30; 2000, 289–90; Zubok–Pleshakov 1996, 160, 164; Harrison 2003, 21–2, 28, 72–4, 89–90, 172, 198, 202, 223, 227; Taubman 2003, 405.

2 Zubok 1993, 16; Gaddis 1997, 138–9.

3 Harrison 1993, 12–6 ja 2003, 102–6; Taubman 2003, 396–7; Zubok 2000, 290–1; Gaddis 1997, 138–40.

4 Taubman 2003, 411, 462; Harrison 2003, 27, 136; Khrushchev 1974, 455 v. 7; Tervasmäki 1978, 312; Jakobson 1968a, 69; Kallenautio 2005, 116.

mennessä. Seurauksena oli Neuvostoliiton ja Yhdysvaltain vaarallisin vastakkainasettelu sitten 1950-luvun alun.[1]

Tällä kertaa Hruštšov sai aikaan jotain, joskaan ei, mitä alkujaan suunnitteli. Hän joutui taas pelastamaan Itä-Saksaa, kun muutto sieltä kiihtyi kesällä paoksi, joka vaaransi koko valtion olemassaolon ja sen johtajan aseman.[2] Ulbricht vetosi Kremliin eikä nytkään turhaan. Elokuun 13. päivänä estettiin piikkilangoin pääsy Berliinin itävyöhykkeeltä länsipuolelle, ja muutaman päivän kuluttua ryhdyttiin rakentamaan muuria.[3]

Kauttakulun katkaiseminen huipensi jännityksen hetkeksi, mutta länsivallat eivät yrittäneet väkivalloin palauttaa vapaata liikkumista vaan asianmukaisesti protestoituaan mukautuivat. Kennedy tyytyi toteamaan: ”It’s not a very nice solution, but a wall is a hell of a lot better than a war.”[4]

Muuri ei ollut tuiki tärkeä ainoastaan Ulbrichtille vaan myös Hruštšoville, joka pelastui perinpohjaiselta nöyryytykseltä voidessaan hiljaisesti tunnustaa epäonnistumisensa yrityksessään pakottaa länsi sopimukseen.[5] Julkisuudessa teki perääntymisen ensimmäisenä tiettäväksi NKP:n kakkosmies Frol Kozlov syyskuun puolivälissä Pjöngjangissa.[6] Presidentti Leonid Brežnev sanoi hiukan myöhemmin Suomen-vierailullaan, ettei Neuvostoliitto ollut Saksan ja Berliinin suhteen aikataulujen vanki. Lopullinen vahvistus tuli Hruštšovin avajaispuheessa NKP:n 22. puoluekokouksessa 17.10. ja uudelleen päätöspuheessa kymmenen päivää myöhemmin. Vallankumousjuhlissa hän vielä sanoi lehtimiehille sovinnollisesti, että vaikkei Berliinin-ongelman ratkeamista odotettaisikaan loputtomiin, Neuvostoliiton ja Yhdysvaltain ei ollut hyvä ärsyttää toisiaan. Seuraavan vuoden lokakuussa Hruštšov kirjoitti Kennedylle, että Saksan-kysymys oli käytännöllisesti katsoen ratkaistu.[7]

Keski-Euroopan takia oltiin varpaillaan Helsingissäkin. Presidentti pelkäsi kiristymisen koskettavan Suomea, ja ulkoministeri välitti huolen Neuvostoliiton suurlä-

1 Beschloss 1991, 215–20, 231; Zubok–Pleshakov 1996, 247–8; Muistio 4.7.1961. TPA, UKA, vsk. 1961. Jukka Seppinen (1997b, 35) ei mainitse Hruštšovin uhkausta syynä tilanteen kiristymiseen vaan on sitä mieltä, että jännitys lisääntyi jo keväällä, kun Suomen ”Efta-neuvottelut olivat - - vielä kesken”.

2 Harrison 2003, 185–6, 196. Hruštšovin avustajat vitsailivat, että DDR:ään jäisivät vain Ulbricht ja hänen rakastajattarensa. Zubok 1993, 24.

3 Harrison 2003, 186, 206–7; Taubman 2003, 505. Kaksivaiheisuus oli varotoimenpide. Ennen muurin rakentamista haluttiin nähdä lännen reaktio. Harrison 2003, 195; Taubman 2003, 506.

4 Beschloss 1991, 278. Sopeutumista helpotti ettei vapaan liikkumisen päättyminen tullut Yhdysvaltain johdolle yllätyksenä. Ks. Harrison 2003, 191–2.

5 Taubman 2003, 506; Taylor 2006, 323.

6 Slusser 1973, 268–70.

7 Jakobson 2001, 298; Beschloss 1991, 336; Taubman 2003, 582.

hettiläälle Aleksei Zaharoville. Neuvoteltaessa Brežnevin vierailun tiedonannosta tuotti lausuman saaminen Saksasta niin suuria vaikeuksia, että Kekkonen lopulta luopui koko tiedonannosta.[1]

Maanpuolustuksesta vastaavien piirissä pohdittiin, vaatisiko Neuvostoliitto Keski-Euroopan tilanteen johdosta neuvotteluja yya-sopimuksen perusteella. Puolustusneuvosto kokoontui elo–syyskuussa poikkeuksellisen tiheästi, neljä kertaa, ja Puolustusvoimat kiirehti ilmatorjunnan kohentamista. Pääesikunnan kapteeni Risto Hyvärinen laati vt. tiedustelupäällikön toimeksiannosta tilannearvion, jossa otti huomioon yya-neuvottelujen mahdollisuuden. Muistio vietiin ulkoministeriöön, mutta siellä suhtauduttiin pidättyvästi ja toivottiin vaiteliaisuutta. Yleisesikunnan päällikkö kenraaliluutnantti Tauno Viljanen neuvoi kuitenkin katsauksessaan, jonka esitti hallitukselle puolustusministerin kehotuksesta elokuun 9. päivänä, valmistautumaan konsultaatioihin. Hän toisti ehdotuksensa kaksi päivää myöhemmin puolustusneuvostossa, jolle myös esitteli kuun lopussa toimenpidesuunnitelman. Hallitus vastasi puolustusministeriön asettamalla selvitystoimikunnalla, jossa olivat edustettuina puolustusministeriö, ulkoministeriö ja Puolustusvoimat.[2]

Huolestuneisuus oli sikäli perusteltua, että Hruštšov sivusi sen keskeisintä aihetta keskustellessaan Suomen Kommunistisen Puolueen delegaation kanssa Moskovassa elokuun alussa. Hän raotti tulevaisuutta ja antoi ennakkovaroituksen: ”Olemme vähän ajatelleet, että ehkäpä olisi syytä lähiaikoina ehdottaa Suomelle neuvotteluja ystävyys- ja avunantosopimuksen velvoituksista nimenomaan Saksan hyökkäysuhkaa ajatellen.”[3]

Vaikka Kreml peräytyi Berliinissä, kansainvälinen jännitys pysyi korkealla. Siitä piti edelleen huolen Neuvostoliitto, kun se keskeytti ydinvaltain kolmivuotisen vapaaehtoisen moratorion ja aloitti syyskuun alussa uudelleen ydinkokeet ilmakehässä. Yhdysvallat vastasi maanalaisilla ydinräjäytyksillä ja vetäytymällä Geneven aseidenriisuntaneuvotteluista.[4] Koetoiminta huipentui lokakuun 30. päivänä Neuvostoliiton räjäyttämässä kaikkien aikojen suurimmassa, 50–60 megatonnin pommissa. Neuvostoliiton koesarja päättyi 4. marraskuuta.

Lokakuun lopussa Berliinissäkin kiristyi vielä hetkeksi. Kun Yhdysvaltain Berliinin-edustuston varaesimies Allan Lightner oli menossa vaimonsa kanssa

1 Smirnov 1992, 12. Lähteenään keskuskomitean asetus Brežnevin vierailun johdosta 18.9.1961 Rautkallio (1992, 108, 305 v. 112) katsoo kommunikean jääneen tekemättä pääasiassa siksi, että Hruštšov puuttui asiaan.

2 Simelius 1983, 170; Visuri 1994, 183–4; Salminen P. 1995, 73–9, 85, 105 v. 171; Soikkanen 2003, 246–7. Puolustusvoimat vetosi yya-sopimukseen saadakseen kohennusta varusteluunsa. Visuri 1994, 183; Pastinen 1994, 92; Salminen P. 1995, 80.

3 Mirjam Suvannon muistio keskustelusta Hruštšovin kanssa 10.8.1961. KArkisto, 1 B, SKP:n kv. os. H 22; Rentola 1992, 619, 625. Ks. myös Saarinen 1995, 141.

4 Jakobson 1968b, 134; Beschloss 1991, 294; LaFeber 1991, 219.

autolla itäpuolelle oopperaan Friedrichstrassella sijainneen Checkpoint Charlieksi kutsutun vyöhykerajan ylityspaikan kautta, itäsaksalainen poliisi pyysi nähdä hänen passinsa. Koska siihen asti olivat amerikkalaiset rekisterikilvet riittäneet kulkuluvaksi, Lightner kieltäytyi. Kun häntä ei päästetty läpi, ja koska Yhdysvallat ei tunnustanut Itä-Saksan oikeuksia Itä-Berliinissä, hän vaati saada tavata neuvostoupseeria. Kun siihenkään ei suostuttu, Lightner otti yhteyttä kenraali Lucius Clayhin, jonka Kennedy oli lähettänyt Berliiniin henkilökohtaiseksi edustajakseen. Clay määräsi paikalle kiväärein aseistautuneen sotilasosaston saattamaan Lightnerin sektorirajan yli (vaimo oli siihen mennessä poistunut). Amerikkalaiset uudistivat retken samana iltana vielä vahvemman sotilassaattueen kera ja toivat lisäksi Checkpoint Charlielle neljä panssarivaunua.

Seuraavana päivänä itäsaksalaiset ilmoittivat Neuvostoliiton valtuutuksella, että länsiliittoutuneiden henkilökunta pääsisi ilman henkilöllisyyspapereita Itä-Berliiniin ainoastaan sotilaspuvussa. Kun amerikkalaiset uhmasivat määräystä ja jälleen aseistetuin saattajin, Hruštšov käski antaa heidän mennä.

Clay näytti päättäväisyyttään tuomalla vyöhykerajalle lisää panssarivaunuja, joista osa oli varustettu puskulevyllä ikään kuin muurin hajottamista varten. Neuvostoliitto vastasi 27.10. ajamalla noin sadan metrin päähän vastaavan määrän panssareita tykinpiiput amerikkalaisvaunuja kohti suunnattuina. Uhittelu päättyi seuraavana aamuna molemminpuoliseen vetäytymiseen, sen jälkeen kun Kennedy oli salaisesti pyytänyt neuvostopuolta viemään tankkinsa pois ja luvannut joustoa Berliinin suhteen.[1]

Pohjoismaista ovat noottikirjoitteluun päässeet Suomen ohella Norja, Ruotsi ja Tanska. Syynä ovat olleet pääasiassa Naton järjestelyt ja Euroopan integraatio. Puolustusliitossa ryhdyttiin 1950-luvun lopulla suunnittelemaan pohjoislohkon koordinoinnin parantamiseksi Itämeren suun vastuualuetta, jonka johtoon kaavailtiin tanskalais-saksalaista esikuntaa (COMBALTAP). Se toteutettiin vuoden 1961 lopulla. Nato oli myös antanut edellisenä keväänä Länsi-Saksalle luvan käyttää Norjan tukikohtia operaatiokeskuksina ja asevarastoina.[2]

Britannia ilmoitti heinäkuussa 1961, että se anoisi lähitulevaisuudessa EEC:n jäsenyyttä. Seurauksena oli että Tanska jätti oman jäsenanomuksensa. Itävallan,

1 Harrison 2003, 174, 213; Taylor 2006, 317–9, 325–30, 332–3; Beschloss 1991, 333–4. Amerikkalaiset valmistautuivat muurin murtamiseen siltä varalta, että vapaa kulku päätettäisiin palauttaa väkivalloin. Taylor 2006, 318. Hruštšov kertoi Kekkoselle kuukauden kuluttua, että Yhdysvallat toi ”muuria vastaan” kymmenkunta raivaustraktoria ja niiden taakse panssarivaunuja. Jaakko Hallaman muistio 5.12.1961. TPA, UKA, N-30.10.1961. Tilanne näytti pahemmalta, kuin todellisuudessa oli. Valokuvat, joissa berliiniläiset töllistelevät tankkeja, osoittavat, etteivät he uskoneet aseelliseen yhteenottoon. Taylor 2006, 328; Ks. valokuvat esim. Jakobson 1980 ja Tarkka 1987, 229. Niinpä Tarkan (2007, 223) kuvateksti ylidramatisoi: ”Yhdenkin vaunupäällikön hermojen pettäminen olisi voinut laukaista suursodan.”

2 Nyberg 1983, 25, 28–9, 31; Hanhimäki 1997, 107; Meinander 1999, 343.

Sveitsin ja Ruotsin ulkoministerit puolestaan keskustelivat lokakuun 10. päivänä Wienissä integraatiotilanteesta yleensä ja talousyhteisön jäsenyyden suhteesta puolueettomuuteen erityisesti. He tulivat siihen tulokseen, ettei liitännäisjäsenyys olisi ristiriidassa sen kanssa.[1]

NKP ja puna-armeija

Nootin motiiviin liitetyt Neuvostoliiton sisäiset tekijät juontuvat osittain Stalinin jälkeisestä kehityksestä. Se alkoi vallanjaon pudotuspelillä. Ensimmäiseksi muut seuraajaehdokkaat liittoutuivat salaisen poliisin päällikköä Berijaa vastaan ja likvidoivat hänet. Sen jälkeen maata johtivat pääministeri Malenkov, ulkoministeri Molotov ja NKP:n ensimmäinen sihteeri Hruštšov. Voiton peri lopulta Hruštšov. Malenkov syrjäytettiin vuoden 1955 alussa, ja kesäkuussa 1956 Molotov joutui tekemään tilaa Dimitri Šepiloville, joka vaihtui seuraavana vuonna Andrei Gromykoon.[2]

Stalinin jälkeen poistettiin hänen mielivaltansa pahimmat ylilyönnit ja uudistettiin ulkopolitiikkaa. Hruštšov otti NKP:n 20. puoluekokouksessa helmikuussa 1956 etäisyyttä menneeseen tuomitsemalla diktaattorin terrorin. Ulkopolitiikassa hän hylkäsi Stalinin ja Molotovin opin maailmansodan väistämättömyydestä ja omaksui väljän tulkinnan Leninin kehittämästä kapitalismin ja sosialismin ”rauhanomaisesta rinnakkaiselosta”.[3]

Ero entiseen näkyi myös siinä, että ”perimyssodassa” ainoastaan Berija menetti päänsä. Molotov ja Malenkov jopa säilyttivät paikkansa politbyroossa. Täten he saattoivat yhdessä muiden Hruštšoviin tyytymättömien kanssa yrittää kesällä 1957 palatsivallankumousta. Se epäonnistui ja seuranneessa suursiivouksessa Hruštšov antoi lähtöpassit myös puolustusministeri Žukoville. Maaliskuussa 1958 hän otti itselleen vielä pääministerin tehtävät. Hänen johtoasemansa oli nyt kiistaton ja pysyi vahvana vuonna 1964 tapahtuneeseen syrjäyttämiseen saakka.[4]

Molotov kuitenkin harasi vastaan. Kirjeessään NKP:n keskuskomitealle lokakuussa 1961 hän kritisoi ankarasti uutta puolueohjelmaa, joka oli määrä hyväksyä puoluekokouksessa myöhemmin samassa kuussa. Hän väitti ettei rauhanomainen rinnakkaiselo ollut NKP:n yleinen linja vaan kylmän sodan väliaikaista taktiikkaa ja ettei kommunismin levittäminen onnistuisi ilman sotaa. Yritys kääntää kelloa taaksepäin ei onnistunut. Puoluekokouksessa Molotovia ja muita ”puolueenvas-

1 Väyrynen 1972, 61; Hanhimäki 1997, 112.

2 Zubok–Pleshakov 1996, 168; Taubman 2003, 240, 248, 252–7, 263–5, 333–4; Seppinen 2001, 219–20.

3 Zubok–Pleshakov 1996, 155–6, 183–5; Taubman 2003, 245–7, 271–2, 276.

4 Zubok 1993, 6; Taubman 2003, 240, 266, 289, 310–3, 315–64, 367; Slusser 1978, 364.

taisia" arvosteltiin Hruštšovin johdolla ankarasti, ja sittemmin heidät erotettiin puolueesta.[1]

Kylmän sodan aikana eräät tutkijat kyseenalaistivat käsityksen Hruštšovin ehdottomasta määräysvallasta.[2] Heitä oli varsinkin sovjetologiaksi[3] kutsutun Neuvostoliitto-tutkimuksen spekulatiivisella siivellä. Pisimmälle meni amerikkalainen Robert Slusser, jonka mukaan Hruštšov joutui taistelemaan asemastaan tosissaan kesän 1957 kaappausyrityksen jälkeenkin.[4] Slusser myös otaksui, että Kremlissä sovellettiin kollektiivista johtamista säännöillä, jotka oli laadittu estämään Stalinin kaltaisen diktaattorin nouseminen.[5]

Näkemyserot koskevat erityisesti 17.–31.10.1961 pidettyä NKP:n 22. puoluekokousta. Vuonna 1963 Merle Fainsod oli varma, että puolue oli senkin jälkeen Hruštšovin komennossa. Slusserin mielestä sitä vastoin kokouksessa käytiin kamppailu, jossa pääsihteeri jäi alakynteen, eikä puolue ollut sen jälkeen täysin hänen hallinnassaan.[6]

Neuvostoliiton aikana tutkijat joutuivat sen sisäistä tilannetta tarkastellessaan pääasiassa turvautumaan julkaistuihin lausuntoihin ja omiin spekulointeihinsa.[7] Suosittua — ja välttämätöntäkin — oli lukeminen rivien välistä. Joskus vain näyttää jääneen huomaamatta, että Hruštšov pyrki "demokraattiseen sentralismiin", joka vastakohtana Stalinin puhdistuskäytännölle salli puolueen huipulla ainakin periaatteessa pääsihteerin mielipiteestä eroavat näkemykset.[8]

Kylmän sodan jälkeen ei Neuvostoliitto-tutkimuksessa ole enää juuri painotettu Hruštšovin kanssa eri tavalla ajattelevien vaikutusvaltaa. Puoluekokouksesta on tultu siihen tulokseen, että se sujui hänen piirustustensa mukaan. William Taubman huomioi Hruštšov-elämäkerrassaan, ettei arvostelua esiintynyt, vaikka aihetta olisi saatu esimerkiksi maataloudesta ja Saksan-politiikasta. Hän päinvastoin

---

1 Taubman 2003, 369, 514–5; Garthoff 1966, 97.

2 Slusser 1973, ix, 279–80.

3 Jukka Luoman mukaan sovjetologia eli kremlologia oli "käytäntöpohjaisen poliittisen tutkimuksen erityislaji, jossa tarkkailtiin Neuvostoliiton johtajia ja heidän valtasuhteitaan". HS 4.5.2008, Seisomajärjestys näytti Neuvostoliiton valtapelin.

4 Slusser 1973, *passim*.

5 *Ibid*., 192, 290.

6 Fainsod 1963, 174; Slusser 1978, 432–3 ja 1974, 285–465. Ks. myös Linden 1966, 106–31. Lindenistä sovjetologina Barghoorn 1966, 238. Michel Tatu (1969, 206–7) valitsi keskitieksi, että puoluekokouksessa vahvistui merkittävästi vahva ja voimastaan tietoinen vastahenki, vaikka se ei vielä välttämättä ilmennyt selvänä oppositiona.

7 Harrison 1993, 7.

8 Barghoorn 1966, 244. Hruštšovilaista sallivuutta kuten myös Kremlin valtasuhteita heijastelee vääntö iskulauseista vuoden 1963 vappuparaatin valmistelussa. Kommunistisia Itä-Euroopan ja Aasian maita sekä Kuubaa aiottiin tervehtiä sanoilla "sosialismin rakentaminen" mutta Jugoslaviaa samalla tavoin kuin "porvarillisia" Intiaa, Laosia, Burmaa ja Afganistania. Tämä tapahtui Hruštšovin ollessa lomalla. Muutamaa päivää myöhemmin Pravda julkaisi korjauksen, jossa Jugoslavia korotettiin sosialistimaiden joukkoon. *Ibid*., 239–40.

panee merkille, että politbyroo valittiin Hruštšovin listasta ilman vastaväitteitä. Pääsihteerin lujasta asemasta todistaa myös yksimielinen päätös poistaa Stalinin sarkofagi Punaisen torin mausoleumista. Taubman summaa, että ”this was the period of Khrushchev’s sole stewardship, and the proceedings were an extended celebration of his achievements”. Puoluekokouksen päättyessä hän oli valtansa huipulla.[1]

Neuvostoliiton sisäisiä tekijöitä on haettu myös oletuksesta, että Hruštšov joutui antamaan periksi asevoimille. Raimo Väyrynen uskoo niiden edustajien voimakkaaseen vastustukseen puoluekokouksessa, ja Slusser väittää noottia myönnytykseksi heille. Risto E. J. Penttilän mukaan, joka niin ikään katsoo Hruštšovin joutuneen taipumaan, syynä oli yhtäältä hänen asemansa heikentyminen Berliinin kriisin takia, toisaalta armeijan sananvalta vuosina 1960–61. Jälkimmäisestä Penttilä pitää todisteena marsalkka Gretškon ja amiraali Gorškovin korottamista nootin antamisen jälkeisenä päivänä keskuskomitean täysjäseniksi. Penttilän mielestä sotilaiden asemaa vahvisti myös Hruštšovin joutuminen tukeutumaan heihin Berliinin kriisissä.[2]

Toisaalta armeijan on katsottu olleen Žukovin syrjäyttämisestä lähtien Kuuban ohjuskriisiin asti puolueen tiukassa kontrollissa. Tässä näkemyksessä sotilaat olivat alistettuja politbyroolle ja Hruštšov päätti kansallisesta turvallisuudesta. Lisäksi on huomioitu, että armeijan koko johto sai kiittää häntä asemastaan.[3]

Oletettua vastakkainasettelua on selitetty myös Hruštšovin puolustusohjelmalla, joka siirsi painopistettä ohjuksiin ja ydinaseisiin tavanomaisen aseistuksen kustannuksella.[4] Tarkoituksena oli keventää puolustuksen taakkaa taloudelle valmiutta heikentämättä, vaikuttaa lännen politiikkaan, edistää aseistariisuntaa ja parantaa kansainvälistä ilmapiiriä. Vuosina 1955–58 asevoimista vähennettiin yli 1,8 miljoonaa miestä. Kaikille ei järjestynyt työtä ja asuntoa, mutta sen vakavampaa protestointia ei kuulunut kuin mutinaa ”Nikitan hölmöilystä”. Marsalkoitten voimattomuudesta kertoo, että talvella 1961 heidän pyyntönsä lisärahasta kaikuivat kuuroille korville. Berliinin kriisin myötä Hruštšov kuitenkin perui vuonna 1960 ilmoittamansa yli miljoonan miehen leikkauksen ja lupasi armeijalle kaiken, mitä se tarvitsi. Mutta vielä maaliskuussa 1963 näkyi, kuka määräsi, kun hän torjui ylimmän sotilasjohdon anomukset taktisten ydinaseiden lisäämiseksi ja palvelusajan pidentämiseksi.[5]

---

1 Taubman 2003, 513–4, 516, 524.

2 Väyrynen 1972, 76 ja 1984, 81; Slusser 1973, 441; Penttilä 1988, 145–6 ja 1991, 98.

3 Fainsod 1963, 485–7; Lodge 1969, 42; Garthoff 1966, 53–4, 56, 58, 61.

4 Väyrynen 1972, 76.

5 Fainsod 1963, 487–8; Evangelista 1997, 4–5, 8–12, 24–7, 31; Taubman 2003, 347, 380, 448–9, 454, 504, 585–6; Zubok 2007, 135 (lainaus: ”Nikita’s folly”. Suom. TT). Vastalauseena v:n 1960 leikkauksille marsalkka Vasili Sokolovski erosi mutta johti puolustusministeri Malinovskin määräyksestä kirjaprojektia atomiajan sotilasstrategiasta. *Ibid*.

Uuteen strategiseen ajatteluun yhdistyi Kremlin uskottelu, että Neuvostoliitto oli ydinohjustensa ansiosta Yhdysvaltoihin nähden ylivoimainen tai vähintään tasaveroinen. Ensimmäisestä sputnikista hullaantuneena Hruštšov rehenteli mannertenvälisillä ohjuksilla ja onnistuikin tekemään amerikkalaiset joksikin aikaa vähintään epävarmoiksi. Sitten he pääsivät lentotiedustelunsa ja eversti Penkovskin välittämien tietojen avulla selville, ettei Hruštšovin puheilla ollut oikeastaan lainkaan katetta. Lehdistössä julkistettiin helmikuussa 1961 puolustusministeri McNamaran ilmoitus, ettei ohjuskuilua ollut, ja hämäys paljastettiin lopullisesti saman vuoden syyskuussa. Vladislav Zubok uskoo, että lokakuun 30. päivän jättipommi oli vastaus tähän paljastukseen.[1]

Tutkimusta ja typologioita

Noottikriisin suomalaista kuvaa on tähän mennessä tutkittu systemaattisesti sanomalehtien osalta. Lähteiden määrä on vaihdellut, mutta ne ovat aina käsittäneet tapahtuma-ajan suurimpien puolueiden pää-äänenkannattajat, Maalaisliiton Maakansan, SDP:n Suomen Sosialidemokraatin, SKP-SKDL:n Kansan Uutiset ja kokoomuksen Uuden Suomen.

Lehtikuva on ollut suosittu aihe yliopistollisissa tutkielmissa. Irmeli Mustonen ja Jorma Vartiainen selvittivät vuonna 1969 sisällönanalyysillä pääkirjoitusten asenteita ja arvoja. Mustosen lähteinä olivat juuri neljä peruslehteä, Vartiaisella lisäksi Helsingin Sanomat, Hufvudstadsbladet ja Päivän Sanomat. Kolme vuotta myöhemmin Hannu Särkiö näkökulmanaan yya-sopimuksen sotilaspuoli käytti samoja lähteitä kuin Vartiainen täydennettynä Suomen Uutisilla. Vuonna 1978 Jukka Voutilainen tarkasteli pääkirjoituksia ajalta 31.10.–31.12.1961 neljän suuren puolueen päälehdistä sekä HS:sta, HBL:sta, PS:sta, Kalevasta, Kansan Tahdosta ja Karjalaisesta. Minna Ala-Juusela laajensi 1990-luvun alussa perusnelikkoa HS:lla.[2]

Vuonna 1971 noottikriisi esiintyi ensimmäisen kerran väitöskirjassa, kun Dag Anckar tutki puolueiden näkemyksiä eräissä Suomen lähihistorian vaiheissa. Hänen materiaalinaan olivat pääpuolueiden pää-äänenkannattajien lisäksi HBL, KT, PS, Karjalainen, Aamulehti, Hämeen Yhteistyö, Ilkka, Jakobstads Tidning, Kansan Lehti, Satakunnan Kansa, Savon Sanomat, Turun Päivälehti, Turun Sanomat ja Västra Nyland. Seuraavana vuonna lehtikuvaa tarkasteli samoista lehdistä kuin

1 Horelick–Rush 1966, 35, 42, 44, 50–1, 57–62, 66, 68, 72–3, 75, 80–4; Rautkallio 1992, 134; Taubman 2003, 378–9, 536; Beschloss 1991, 328–31; Slusser 1978, 398 ja v. 171; Zubok 2007, 142. V:n 1959 lopussa Neuvostoliitolla oli neljä laukaisuvalmista mannertenvälistä ohjusta. *Ibid*., 131.

2 Mustonen 1969, 2, 27; Vartiainen 1969, 4, 12; Voutilainen 1978, 1; Ala-Juusela 1990, 1.

Vartiainen Raimo Väyrynen ja kymmenen vuotta myöhemmin Esko Salminen. Ruotsinkielisistä lehdistä kuvaa on piirtänyt Lars-Folke Landgrén.[1]

Muun kirjoittamisen osalta tulkintoja ei ole tutkittu systemaattisesti vaan ainoastaan luokiteltu yleisesti. Tyypittelyjä on monenlaisia.

Yksinkertaisin jaottelu on binäärinen. Seppo Hentilän ja Martti Häikiön mielestä on keskusteltu siitä, aiheuttiko nootin Neuvostoliiton aito pelko Euroopan tilanteen johdosta vai halu varmistaa Kekkosen voitto. Alpo Rusin mukaan kriisi on tulkittu NKP-”arkistovetoisesti” vaalioperaatioksi ja ”yya-vetoisesti” johtuneeksi Länsi-Saksan uhkasta. Jukka Seppinen katsoo toisten puolustavan Kekkosta ja toisten väittävän, että hän ”järjesti kaiken”. Vastaavalla tavalla Pekka Visuri näki vuonna 1995, että oli väitelty siitä, oliko presidentti olosuhteiden uhri vai kriisin aktiivinen aiheuttaja. Samana vuonna Pertti Salminen totesi, että noottia oli tulkittu kansainvälispoliittisesta ja pelkästään presidentinvaalin näkökulmasta. Antti Kujala kuvaili vuonna 2013 tilannetta niin, että tutkijoiden pääosa katsoo nootin tähdänneen ensisijaisesti Kekkosen uudelleenvalintaan mutta perustuneen myös osaksi kansainväliseen tilanteeseen.[2]

Suosittuja ovat olleet myös erilaiset kolmijaot. Raimo Väyrynen katsoi vuonna 1982, että oikeistolaiset tulkitsivat kriisin yritykseksi vaikuttaa presidentinvaaliin, kun taas eräät muut painottivat enemmän kansainvälistä tilannetta, varsinkin Berliiniä. Kolmas ryhmä piti noottia keinona sovitella Hruštšovin ja Molotovin kannattajien riitaa puoluekokouksessa.[3] Seuraavana vuonna Väyrynen lisäsi kansainväliseen politiikkaan Naton strategisen haasteen Neuvostoliitolle Pohjolassa ja johtopäätöksen siitä, ettei nootti ollut suunnattu niinkään Suomea kuin muita Pohjoismaita vastaan, joiden Moskova katsoi olleen joutumassa lisääntyvään sotilaalliseen riippuvuuteen Natosta ja Länsi-Saksasta. Vuonna 1984 hänen ryhmittelynsä oli kansainvälinen ja kotimainen selitys sekä tulkinta, että vallanvaihdon mahdollisuus Suomessa ja epävarmuus sen ulkopolitiikasta saivat Neuvostoliiton muistuttamaan sitoumuksista. Kansainvälisessä selityksessä oli kiinnitetty huomiota muun muassa Berliinin muurin ilmentämään jännitykseen ja Euroopan integraatioon, johon Suomikin oli osallistunut. Kotimaisen (domestic) näkökulman Väyrynen jakoi suomalaiseen, jossa väitettiin nootti tilatuksi tukemaan Kekkosta, ja neuvostoliittolaiseen, jossa se kuului Hruštšovin välienselvittelyyn molotovilaisten kanssa.[4]

Lars-Folke Landgrén mainitsee ensimmäiseksi ne, jotka idän ja lännen huonoja suhteita ja Länsi-Saksan uhkaa alleviivaten näkevät nootissa useita tarkoituksia.

---

1 Anckar 1971, 23; Väyrynen 1972, 163–76; Salminen 1982, 164–76; Landgrén 2001, 352.

2 Hentilä 1998, 133; Häikiö 2000, 210; Rusi 1998, 43; Seppinen 2001, 451; Visuri 1995, 267; Salminen P. 1995, 52; Kujala 2013, 118–9.

3 Väyrynen 1982a, 83. Sama kolmijako Väyrynen 1983b, 312.

4 Väyrynen 1983a, 29–30 ja 1984, 75.

Toinen ryhmä painottaa presidentinvaaleja ja pitää nootissa ilmaistua syytä verukkeena. Kolmansien mielestä se tilattiin Kekkosen auttamiseksi.[1]

Juhani Suomen käsityksessä nootti lähetettiin tilausteorian kannattajien mielestä yhteisymmärryksessä Kekkosen kanssa tai hänen pyynnöstään ja toisten mukaan presidentti ei välttämättä vaikuttanut mutta tarkoituksena oli silti hänen voittonsa varmistaminen. Kolmas malli on ”eräänlainen monikärkiohjus”, jossa on useita, pääasiassa kansainvälispoliittisia tavoitteita.[2]

Ari Uinon typologian elementit ovat tilausteoria, Länsi-Saksan uhka, Neuvostoliiton pelko Suomen joutumisesta lännen leiriin seurauksena puolueettomuustunnustuksista Englannilta ja Yhdysvalloilta sekä strateginen selitys, että Hongan presidenttiys ei käynyt päinsä, koska Neuvostoliitto tarvitsi Suomesta tutka- ja ohjusasemia. Risto E. J. Penttilän luokittelu koostuu Kekkosen auttamisen sisältävästä ja kolmesta kansainvälisiin suhteisiin liittyvästä tulkinnasta. Yhden mukaan nootti johtui Hruštšovin turhautumisesta Berliinin takia, hänen halustaan antaa näyttö Kremlin päättäväisyydestä ja pyrkimyksestään kohentaa maansa kolhiintunutta kuvaa Euroopan asioihin osallistuvana suurvaltana. Syyksi on nimetty myös Berliinin kriisi yhdessä Neuvostoliiton sotilasjohdon lisääntyneen vaikutusvallan kanssa, ja kolmas kansainvälispoliittinen selitys painottaa Länsi-Saksan sotilaallisen vaikutuksen kasvua pääasiallisen motiivin ollessa pelko, jonka Bonnin Pohjolaan suuntautunut militarismi herätti.[3]

Timo Soikkasen mukaan olivat alusta alkaen olemassa kansainväliseen tilanteeseen ja Suomen sisäpolitiikkaan perustuvat tulkinnat. Edellinen kasvatti kannatustaan ”hitaasti mutta vakaasti”, pääsi ”niskan päälle” Etykin myötä ja vahvistui edelleen aina 1990-luvun alkuun asti. Neuvostoliiton romahduksen jälkeen on presidenttitulkinta voittanut alaa tasaisesti,[4] ja ”2000-luvun kehityksen valossa” se nähdään yhä useammassa tutkimuksessa keskeisimpänä.[5]

Väyrysen ohella Vesa Vares, Jukka Tarkka ja Pekka Visuri ovat laatineet useampia kuin yhden jaottelun. Vares piti vuonna 2001 tärkeimpinä suomettumistulkintaa, joka painottaa Moskovan saneluhalua presidentinvaalissa, tilausteoriaa, jonka mukaan Kekkonen järjesti nootin voidakseen esiintyä pelastajana ja pelotellakseen silloiset ja tulevat vastustajansa toimintakyvyttömiksi, sekä ”Paasikiven–Kekkosen linjan tulkintaa”, jossa epäluulon aiheuttajana pidetään kansainvälistä tilannetta yhdistettynä eräiden suomalaisten yritykseen muuttaa ulkopolitiikkaa. Viimeksi

1 Landgrén 2001, 351.

2 Suomi 1993, 10.

3 Uino 2000, 322–3; Penttilä 1988, 139–40 ja 1991, 94.

4 Ilmaisuja presidentinvaalitulkinta, Kekkonen-tulkinta, apua Kekkoselle -tulkinta, Honkaliitto-tulkinta, Honka-Kekkonen-tulkinta jne. käytetään tässä tutkimuksessa synonyymisesti. Sisäpoliittinen selitys saattaa käsittää enemmän tai kokonaankin muuta kuin avun Kekkoselle.

5 Soikkanen 2011, 28–31.

mainitun Vares katsoi olleen Suomen ulkopolitiikan ja julkisuuden virallinen näkemys 1980-luvulle asti.

Seuraavana vuonna pysyivät virallinen linja ja suomettumisteoria muuten entisellään mutta tilaus sisältyi jälkimmäiseen. Kolmannen tulkinnan Vares määritteli Hannu Rautkallion teoriaksi, ettei mitään kriisiä ollutkaan vaan kaikki oli näytöstä Kekkosen vastustajien saattamiseksi huonoon huutoon. Vuonna 2008 Vares totesi historiantutkijoitten näkemysten ulottuvan kansainvälisestä taustasta poliittiseen näytelmään ja arveli yleisimmäksi yhdistelmää, jossa hyväksytään sekä sisä- että ulkopoliittinen aspekti painopisteen ollessa lähempänä sisäpolitiikkaa.[1]

Tarkan typologiassa on ollut joka kerta mukana Berliinin kriisi. Sen ohella oli vuonna 1987 presidentinvaali ja Kremlin valtataistelu, viiden vuoden kuluttua lisäksi varoitus Suomelle liukumisesta länteen, 1997 jälleen vain presidentinvaali, 2006 se ja kädenvääntö NKP:ssä ja kuusi vuotta myöhemmin taas Kekkosen tukeminen.[2]

Visuri luetteli vuonna 1990 presidenttitulkinnan, kansainvälisen tilanteen, Neuvostoliiton kokeman uhkan ja johdon valtataistelun. Kolmetoista vuotta myöhemmin typologia käsitti sotilasstrategian, Kekkosen tilauksen ja ”diplomaattisen monikärkiohjuksen”, jolla varoitettiin Suomea, Pohjoismaita ja Länsi-Saksaa ja jonka syinä olivat kamppailu vallasta Neuvostoliitossa ja Kekkosen voiton varmistaminen.[3]

Keskustelun painopistettäkin on haettu. Osmo Apusen mielestä alusta lähtien hallitsi ”kekkoslainen selitysmalli”, että idänsuhteet kiristyivät Suomen poliittisen ilmapiirin muuttumisen takia. Rautkallio taas katsoi vuonna 1992 sisäpoliittisten kytkentöjen jääneet vähälle huomiolle, mutta Jukka Seppinen kritisoi viisi vuotta myöhemmin tutkijoita ”Kekkoseen liittyneistä lataumista”. Vareksenkin mukaan on keskusteltu pääasiassa Kekkosesta, ja Rusi näkee korostuksen olleen hänen tilauksessaan. Visuri piti vuonna 2006 hallitsevana käsitystä, että Neuvostoliitto pyrki sekä vaikuttamaan kansainväliseen tilanteeseen että varmistamaan Paasikiven–Kekkosen linjan jatkumisen, mutta vuonna 2010 hän tuli johtopäätökseen, että ensisijaisena syynä pidettiin melko yleisesti Kekkosen auttamista.[4]

1 Vares 2001; 2002, 155; 2008, 404.

2 Tarkka 1987, 229; 1992, 88; 1997, 229; 2006, 167; 2012, 130.

3 Visuri 1990b ja 2003, 72.

4 Apunen 2005b, 49; Rautkallio 1992, 283; Seppinen 1997a, 153; Vares 2006, 307; Rusi 2007, 90; Visuri 2006, 161 ja 2010, 82. Myös Wolf H. Halsti muisteli (1969, 271–2), että nootti liitettiin Suomen julkisessa sanassa presidentinvaalitaisteluun.

Tutkimustehtävä

Tämä väitöskirja on historiografinen tutkimus, jossa tarkastellaan valikoiduin teemoin, mitä suomalaiset ovat kirjoittaneet noottikriisistä, ja pyritään selvittämään, miten tulkintoihin on päädytty.[1] Aikajänne ulottuu nootin luovuttamisen jälkeisestä päivästä vuoteen 2013.

Lähdemateriaalissa kriisin vaiheiden kuvaus vaihtelee suuresti. Käsillä olevassa tutkimuksessa keskitytään pääasiassa sellaiseen, mikä koskee suoranaisesti noottia. Ulkopuolelle jää kaikki, millä ei ole tätä kytköstä, kuten lehdistön reagointi arvosteluun, jota Kekkonen suuntasi Honka-liittoon puheessaan 5.11.1961.

Kirjallisuudessa kohdistuu ylivoimaisesti suurin huomio nootin tarkoitukseen, ja se saa myös tässä työssä eniten tilaa. Tavoitteena on kokonaisesitys motiivin suomalaisesta tulkinnasta.

Paljon käytetty sana on tausta. Se erotetaan joskus motiivista,[2] mutta useimmiten ne samaistetaan. Pekka Visuri sisällyttää turvallisuuspoliittiseen taustaan presidentinvaalin[3] mutta puhuu lisäksi *"alkuperästä* ja *tarkoituksesta"*[4] sekä erottaa varoituksen kohteen nootin syystä.[5] Selittämistä, joka pelkästään mainitsee kansainvälisen tilanteen, hän moittii epämääräiseksi.[6] Onkin totta, että päämäärä jää silloin hämäräksi, vaikka ilmaistaankin, ettei se ainakaan ollut Kekkosen auttaminen. Sama koskee Neuvostoliiton valtataistelua. Kaiken kaikkiaan erottelua taustan, tarkoituksen ja syyn välillä ei voida noudattaa systemaattisesti. Ellei toisin sanota, oletetaan, että puhuttaessa pelkästään taustasta tarkoitetaan syytä.

Koska kiistelyn ytimessä on presidentinvaali, on motiivitarkastelussa eräänlaisena punaisena lankana suhtautuminen ajatukseen, että Suomen sisäisiin asioihin puututtiin. Miltä taholta se esitettiin ensimmäisen kerran? Miten asennoiduttiin puolueissa? Ketkä kiistävät? Entä presidentti Kekkonen?

Hyvin oleellinen tekijä on noottikriisinkin yhteydessä poliittinen valta, joka tunnetusti näyttelee historiankirjoituksessa usein tärkeää osaa.[7] Tässä tutkimuksessa on vallan huomioiminen perusteltua nimenomaan siksi, että tapahtumissa olivat keskeisiä suurvaltanaapuri ja Suomen valtionpäämies. Siksi selvitetään

---

1 Historiografisen tutkimuksen tavoitteista ks. Julkunen 1986, 97.

2 IS 6.5.1963, pk.

3 Visuri 2001, 26. Taustan ja motiivin samaistaa myös Tarkka 1992, 88.

4 Visuri 1994, 196. Kursivoinnista päätellen, joka lähteessä, Visuri tarkoittaa alkuperällä ja tarkoituksella eri asioita.

5 Visuri 2003, 72: "Kolmannen - - selitysmallin mukaan nootti oli 'diplomaattinen monikärkiohjus', ja varoituksen kohteina olivat Suomen lisäksi Pohjoismaat ja Länsi-Saksa. Nootin syynä oli tämän tulkinnan mukaan Neuvostoliiton sisäinen valtakamppailu sekä Suomessa vaikuttaminen Kekkosen uudelleenvalinnan hyväksi."

6 Visuri 1995, 269. Risto E. J. Penttilä (1988, 146) huomauttaa, ettei armeijan ja NKP:n kovan linjan vaikutusvallan kasvu sellaisenaan selitä konsultaatioitten ehdottamista.

7 Mylly 1996 ja 1999, 51–2.

ovatko Kekkonen tai joku muu valtatekijä kuten juuri Neuvostoliitto vaikuttaneet tulkintaan.

Kaiken historiankirjoituksen tavoin voidaan noottikriisinkin käsittelyssä olettaa ammattihistorioitsijoiden olevan ”maallikkoihin” verrattuina erityisasemassa. Ammattilaisilla on, kuten Juhani Mylly sanoo, velvollisuus tarttua menneeseen tavalla, joka vakuuttaa sekä tiedeyhteisön että lukevan yleisön. Tieteellisen historiankirjoituksen edellytetään perustuvan ammattimaisuuteen, tieteelliseen metodiin ja tiedeyhteisön statukseen.[1] Miten nämä vaatimukset toteutuvat noottikriisin esittämisessä?

Motiivin ohella on kirjallisuudessa kosketeltu useita muitakin teemoja. Välittömästi nootin tultua pohdittiin lehdistössä, pitäisikö neuvotella vai kieltäytyä. Halki vuosikymmenien on nootin motiiviin liittyen lausuttu käsityksiä Berliinin tilanteesta lokakuun lopussa 1961. Oliko maailmanrauha uhattuna vai jännitys laantumassa? Myös on kommentoitu noottikriisin ratkeamisen tapaa ja neuvottelualoitteen kohtaloa. Siirrettiinkö konsultaatioita vai peruttiinko ne? Lisäksi ovat kiinnostaneet kriisinhallinta loka–marraskuussa 1961 sekä kriisin seuraukset sisäpolitiikalle, Kekkosen asemalle, ulko- ja puolustuspolitiikalle ja jopa Suomen ulkopuolella.

Tämä tutkimus on perusrakenteeltaan temaattinen kuitenkin niin, että huomattava osa etenee kronologisesti. Luku 2 käsittelee nootin vastaanottamisen kuvauksia: tunnelmia ja mielialoja sekä keskustelua vastaamisen tarpeellisuudesta ja tavasta. Lukujen 3–9 aiheena on käsitys syystä. Luvut 3–7 keskittyvät kommentointiin aloitteen esittämisen jälkeisestä päivästä vuoteen 2013.

Luku 3 ulottuu toukokuuhun 1963. Keskustelun kuvaus seuraa kriisin tapahtumahistoriaa Novosibirskin tapaamiseen asti. Tarkastelupisteinä ovat nootin saapuminen, 14.11.1961 julkaistu tiedonanto ulkoministerien Karjalaisen ja Gromykon keskustelusta, varaulkoministeri Kuznetsovin ilmoitus suurlähettiläs Eero A. Wuorelle kaksi päivää myöhemmin, tiedottaminen Kekkosen matkasta Novosibirskiin, Hongan luopuminen ehdokkuudesta, Hruštšovin puhe Novosibirskissä, tapaamisen kommunikea ja Kekkosen puhe paluupäivänä. Novosibirskin jälkeiseltä ajalta tutkitaan nootin päämäärää koskevien tulkintojen ohella kriisin hyödyntämistä vuoden 1962 presidentin- ja eduskuntavaaleissa. Luvun ajallinen päätepiste on keskustelu Juri Iljinskin artikkelista toukokuussa 1963, minkä jälkeen tarkastellaan siinä yhteydessä lopullisesti paljastunutta lehdistön itsesensuuria myöhäissyksyllä 1961 ja Kekkosen kannanottoja nootin motiivista.

Luvut 4 ja 5 vievät Kekkosen hallituskauden loppuun. Jälkimmäinen keskittyy tulkinnan muuttumiseen eräiden kirjoittajien esityksissä. Kuudennessa luvussa tarkastellaan Kekkosen vallastaluopumisen ja Neuvostoliiton katoamisen vaikutusta selittämiseen. Luku 7 alkaa siirtymävaiheella, jota pääasiassa määrittävät lokakuussa 1992 ilmestyneet Juhani Suomen esitys noottikriisistä Urho Kekkosen

1 Mylly 1996, 6.

elämäkerran neljännessä osassa *Kriisien aika. Urho Kekkonen 1956–1962* ja Hannu Rautkallion *Novosibirskin lavastus. Noottikriisi 1961* sekä seuraavana vuonna julkaistut Viktor Vladimirovin muistelmat. Luvun pääosa kattaa vuodet 1994–2013.

Kahdeksas luku käsittelee tilausteoriaa ja yhdeksäs historian koulukirjoja. Luvuissa 10–13 ei nootin tarkoitus ole enää keskeinen, vaikka onkin yhä läsnä. Varsinaisina aiheina ovat käsitykset Berliinin tilanteesta lokakuun lopussa 1961, kriisinhallinnasta konsultaatiokutsun jälkeen, Novosibirskin ratkaisun luonteesta ja noottikriisin seurauksista. Lopuksi pohditaan mitä noottikriisin kuvaaminen kertoo suomalaisesta historiankirjoituksesta.

Metodista

Tämän tutkimuksen perusmetodina on — Esko Salmisen sanoin — ”kvalitatiivinen kuvaileva historiantutkimus”.[1] Koska on kysymys kiistanalaisesta aiheesta, on luontevaa saattaa erilaiset tulkinnat keskustelemaan keskenään.

Koska lähdeaineisto käsittää erilaisia diskursseja, käytännöllinen apuväline on diskurssianalyysi. Aiheeseen liittyvän jännitteisyyden vuoksi käytetään diskurssianalyysin monista muodoista sovelletusti kriittistä diskurssianalyysiä[2] (Critical Discourse Analysis, CDA).

CDA tutkii kriittisesti kielen sosiaalisen käytön yhteyttä valtasuhteisiin yhteiskunnallisessa kehityksessä ja pyrkii selvittämään valtasuhteiden, ideologioiden ja diskurssin keskinäistä yhteyttä.[3] Lähtökohtana on käsitys, että tekstillä ja puheella ohjataan vastaanottajien ajattelua ja rakennetaan sisältöjä erilaisin, usein hienovaraisin ja ovelinkin keinoin.[4] Kielen suhde yhteiskuntaan mielletään dialektiseksi: kieli ja yhteiskunta muovaavat toisiaan.[5] Diskurssi määritellään kielenkäytöksi yhteiskunnallisena käytäntönä ja diskurssianalyysi tekstin erittelyksi sosiokulttuurisessa käytössään. Korostus on tulkintojen syntymisessä yhteiskunnallisessa viitekehyksessä ja sitä muovaavien voimien alaisuudessa.[6]

Norman Faircloughn mukaan diskurssi ja diskurssianalyysi koostuvat tekstistä, sen tuottamisesta, levittämisestä, lukemisesta ja tulkinnasta sekä kulttuurisesta ja yhteiskunnallisesta kontekstista.[7] Kriittinen diskurssianalyysi kattaa tekstin kielellisen kuvauksen, tulkinnan suhteesta, joka vallitsee yhtäältä tekstin, toisaalta

1 Salminen E. 1995, 29.
2 Pietikäinen 2000, 196.
3 *Ibid*., 193, 195; Fairclough 1995, 1.
4 Titscher *et al*. 2000, 147.
5 Fairclough 1995, 131.
6 Titscher *et al*. 2000, 25–6, 72; Fairclough 1995, 7.
7 *Ibid*., 2, 9, 133, 211.

diskursiivisen prosessin eli tuottamisen ja tulkinnan välillä, sekä tämän prosessin ja yhteiskunnallisen kehityksen keskinäisen suhteen selvittämisen.[1]

Valta on diskurssiin osallistuvien välistä epäsuhtaa ja epätasa-arvoa tekstin tuottamisen, levittämisen ja käytön säätelyssä. CDA:ssa on oleellista kielen ei-läpinäkyvän käytön[2] eli diskursseihin piilotetun vallankäytön paljastaminen.[3]

Tekstiin sisältyvä on eksplisiittistä tai implisiittistä. Implisiittinen voi esiintyä ennakko-oletuksina tai epäsuorina viittauksina. Koska ideologiset olettamukset kätkeytyvät usein siihen, mitä ei sanota, niihin on mahdollista päästä käsiksi implisiittisen kautta.[4]

Tämän työn kannalta on kriittinen analyysi hedelmällinen juuri heikkojen signaalien, implisiittisen ja kokonaan pois jätetyn tavoittamisessa. Aina ei puhuta suoraan, ja aukotkin saattavat välittää tietoa[5]. Noottikriisistä kirjoittamisen tutkimisessa onkin sekä vaikenemisella että implikaatioilla keskeinen merkitys. Käsiteltäessä vallankäyttäjän kannalta hankalaa aihetta ja varsinkin silloin, kun hän itse tai valtakoneistossa työskentelevä tarttuu siihen, tendenssimäisyyden mahdollisuus on syytä ottaa huomioon. Piiloyhteys[6] vallitsee, kun on pääteltävissä, että kirjoittaja uskoo tiettyyn tulkintaan muttei suoraan ilmaise sitä tai sanoo jotain muuta. Todellisesta käsityksestä voi olla viitteitä muualla kyseisessä tekstissä, tai se paljastuu jossain hänen toisessa esityksessään. Lisäksi vihjeen saattaa antaa epävarmuutta ilmaiseva modaalisuus, joka näkyy pronominien, modaalisten apuverbien, puhetapojen yms. valinnassa.[7] Eräissä tapauksissa myös arkistot auttavat.

Lukija ei ehkä vaikuta noottikriisin yhteydessä ensi silmäyksellä kovin oleelliselta. Kuitenkin sen ohella, että kenties pidettiin mielessä Kekkonen, saatettiin eräissä ensisijaisesti ulkomaisille lukijoille tarkoitetuissa kirjoituksissa ottaa huomioon Suomi-kuvan varjeleminen.

1 *Ibid*., 97.
2 *Ibid*., 1, 36, 224.
3 *Ibid*., 97, 132–3.
4 Fairclough 1995, 5–6, 24.
5 Julkunen 1986, 98; Fairclough 1995, 5; Richardson 2007, 93.
6 Fairclough 1995, 36.
7 Fairclough 1997, 43. Heikki Tiilikainen (2003, 9) käyttää konditionaalia ja potentiaalia esittämään "toistaiseksi varmentamatonta ja jopa ristiriitaista tietoa".

Lähteistä

Tämän tutkimuksen lähteet jakautuvat primäärisiin ja sekundäärisiin. Primäärisiin kuuluvat sellaiset vuosina 1961–2013 julkaistut suomalaisten kirjoittajien tekstit, joissa otetaan kantaa käsiteltäviin teemoihin. Sekundäärilähteet sisältävät kirjallisuuden ohella arkistomateriaalia ja painamattomia tutkimuksia.

Primäärilähteet koostuvat kahdesta pääryhmästä, joita voidaan kutsua henkilölähteiksi ja sanomalehtien toimitukselliseksi materiaaliksi. Henkilölähteet käsittävät tutkimuksia, muistelmia, kolumneja, mielipidekirjoituksia ja koulukirjoja. Lisäksi primäärimateriaaliksi luetaan painettuun muotoon saatetut puheet, kirjeet ja päiväkirjat.

Henkilölähdetekstien pituus vaihtelee muutamasta rivistä monografiaan. Useimmiten noottikriisiä on käsitelty osana laajempaa esitystä. Yksityiskohtaisesti perusteltujen kuvausten ohella valaisevia ovat lyhyetkin mielipiteenilmaisut, koska niiden voi otaksua ilmaisevan laatijansa tulkinnan ytimen. Kokonaan tai lähes kokonaan aiheeseen keskittyvät Tuure Junnilan *Noottikriisi tuoreeltaan tulkittuna*, Hannu Rautkallion *Novosibirskin lavastus* sekä eräät Raimo Väyrysen, Pekka Visurin ja Max Jakobsonin artikkelit. Juhani Suomen kuvaus Kekkos-elämäkerrassa on erinomaisen perusteellinen. Suurin osa kirjoittajista esiintyy vain kerran, mutta on lukumäärällä mitattuna hyvin tuotteliaitakin. Sellaisia ovat edellä mainittujen lisäksi Osmo Apunen, Jukka Seppinen, Jukka Tarkka ja Seppo Hentilä.

Koulukirjat ovat tärkeitä muun ohella vallankäytön näkökulmasta. Varsinkin ennen vuotta 1992, kun voimassa oli viranomaistarkastus, kirjoittaminen ei ollut välttämättä vapaata. Varmuuden vuoksi saatettiin esittää sopivalla tavalla tai jopa välttää tiettyjä asioita. On myös löytynyt viitteitä kustantajien taipumuksesta minimoida erityistarkastuksen riskiä kirjoittajien valinnalla. Lisäksi yhteiskunnan ilmapiiri sääteli sekä aiheita että käsittelytapaa. Vuoden 1992 jälkeen ohjailu on toteutunut valtion opetussuunnitelmien kautta.[1]

Noottikriisin kommentoiminen on ollut Suomessa perin miehistä puuhaa. Oppikirjoja lukuun ottamatta primäärilähteisiin sisältyy vain kaksi naisten tuottamaa, eikä koulukirjoissakaan sukupuolijakauma ole läheskään tasa-arvon edellytysten mukainen.[2]

Sanomalehtien osalta menetellään toisin kuin Touko Perko, joka olettaen, että muut lehdet seurasivat usein pää-äänenkannattajaa, rajoittuu väitöskirjassaan puolueiden johtaviin lehtiin. Kuitenkin yya-aikana saattoivat pienet lehdet ilmaista aroista asioista mielipiteitä, joita päälehdet karttoivat. Ilmiö oli tuttu vuosien 1946–48 pääministerille Mauno Pekkalalle. Keskustellessaan presidentti Paasikiven

1 Holmén 2006, 12, 25–8, 52–3.

2 Oppikirjoista yleensä tässä suhteessa ks. *ibid*., 29.

kanssa Neuvostoliitosta kirjoittamisesta hän puuskahti: ”Maaseutulehdet ovat paljon pahempia kuin Helsingin lehdet.”[1]

Useiden pientenkin[2] sisällyttäminen merkitsee laajaa otantaa. Mielipide-erojen etsimisen ohella se on perusteltua siksi, että aiemmissa lehtikuvatutkimuksissa on lähdepohjan kapeuden vuoksi puutteellisuuksia ja virheitäkin.

Dag Anckarin mukaan Maalaisliiton lehdet eivät ottaneet Karjalaisen ja Gromykon keskustelun perusteella suoraan kantaa Neuvostoliiton käsitykseen Honka-liiton ulkopoliittisesta luotettavuudesta.[3] Näin oli hänen käyttämissään muttei suinkaan kaikissa ML:n lehdissä.

Tarkennusta kaipaa myös Raimo Väyrysen näkemys, että noottia korostettiin Berliinin kriisiin liittyvänä porvarillisissa lehdissä Maalaisliittoa lukuun ottamatta mutta sellaista selitystä ei esiintynyt SDP:n lehdissä.[4] Lisäksi hän on sitä mieltä, että miltei kaikki lehdet kommentoivat negatiivisesti Kekkosen yritystä ratkaista konflikti tapaamalla Hruštšov.[5] Tässäkin oli todellisuus toisenlainen.

Tarkistuksiin on tarvetta muistakin kuin kattavuudesta johtuvista syistä. Väyrysen mielestä Suomen Sosialidemokraatti suhtautui konsultaatioihin aluksi varovaisesti ja Novosibirskin jälkeen kielteisesti.[6] Ritva-Liisa Rantonen puolestaan väittää ilman ainuttakaan esimerkkiä, että Helsingin Sanomat piti pitkään yllä käsitystä nootista Kekkosen tilauksena, ja Juhani Suomi viittaa häneen ilmeisen hyväksyvästi.[7] Esko Salmisen mielestä taas pari ensimmäistä viikkoa nootin saapumisesta kokoomuksen ja SDP:n lehdet tulkitsivat sen yritykseksi auttaa Kekkosta.[8]

Merkittävästi tämä työ eroaa tähänastisista lehtikuvatutkimuksista nootin syyn käsittelyssä, jolle niissä on liiennyt tilaa vain satunnaisesti. Ainoa maininnan arvoinen poikkeus on Salminen.[9] Silmiinpistävän niukasti on huomioitu keskustelu keväällä 1963 neuvostoliittolaisessa aikakauslehdessä julkaistusta Juri Iljinskin artikkelista. Vartiainen katsoo noottikriisistä kirjoittamisen päättyneen lehdissä arvioihin Kekkosen radio- ja tv-puheesta 26.11.1961, ja Voutilaisenkin mielestä käsittely ”yleensä loppui” joulukuun jälkeen. Iljinski-kannanottoja muisteli Ilta-

1 Perko 1971, 2; JKP pvk. 17.3.1951. Viitisen vuotta aikaisemmin Paasikivi oli itse ärissyt Uuden Suomen päätoimittajalle, että kokoomuksen maakuntalehdet käsittelivät Neuvostoliittoa ”ymmärtämättömästi”. Savon pakinoitsija oli hairahtunut ”tyhmyyksiin”. JKP pvk. 11.5.1946; Vares 2008, 39.

2 Primäärilähteinä käytettyjen sanomalehtien levikkitiedot liitteessä 5.

3 Anckar 1971, 192.

4 Väyrynen 1972, 174.

5 *Ibid*., 180.

6 *Ibid*., 193.

7 Rantonen 1987, 75; Suomi 1992, 503.

8 Salminen 1982, 146, 149.

9 *Ibid*., 172, 174–5.

Sanomat vuonna 1992, joskin epätarkasti, että Honkaa kannattaneiden puolueiden lehdet torjuivat hänen näkemyksensä nootin syystä.[1]

Sanomalehdistä ovat aineistona pääkirjoitukset, poliittiset pakinat, uutisartikkelit, poliitikkojen puheiden selostukset, erikoisartikkelit, muut lehdet -osastot ja yleisönosastot. SKP-SKDL:n äänenkannattajia ja Päivän Sanomia lukuun ottamatta sanomalehdet noudattivat 1960-luvun alussa perinteistä ajattelutapaa, että uutismateriaalissa pyrittiin objektiivisuuteen ja lehden mielipide ilmeni sellaisissa toimituksen artikkeleissa kuin pääkirjoituksissa ja poliittisissa pakinoissa. Mustonen havaitsee puoluelehtien pääkirjoitukset suhteellisen varovaisiksi; voimakkaat kannanotot olivat muualla.[2] Niitä viljeltiin etenkin nimimerkkien takana pakinoissa. Max Jakobsonin mukaan nimimerkit olivat Suomessa yleisempiä kuin muissa maissa, joissa hän oli työskennellyt, koska niiden suojassa uskallettiin tuoda julki ”vaarallisia” ajatuksia. Yhdenmukaisesti hänen kanssaan Krister Wahlbäck arvioi pakinoitsijoiden poliittisen roolin Suomessa Ruotsia suuremmaksi. Myös hänen selityksensä on, että pyrittiin välttämään sensuuria.[3]

Sanomalehdet tutkitaan systemaattisesti ajalta 31.10.–31.12.1961 ja Iljinski-keskustelun osalta sekä muuten soveltuvasti. Vuodelta 1962 käsitellään kriisin esiintymistä vaalikampanjoissa ja 1990-luvun lehtikirjoittelua seurataan *Kriisien ajan*, *Novosibirskin lavastuksen* ja Vladimirovin muistelmien tiimoilta.

Lehdet ryhmitellään 31.10.1961:n ja Honka-liiton hajoamisen väliseltä ajalta kahdella tavalla, Honka-liittoon suhtautumisen ja puoluekannan perusteella. Edellinen johtuu presidentinvaalin osuudesta tässä tutkimuksessa, ja jälkimmäinen on tarpeellinen myös liittoutuman hajoamisen jälkeistä tilannetta ajatellen.

Vaaliasetelman pohjalta muodostuu viisi ryhmää: Honkaa ja Kekkosta kannattavat, heidän suhteensa neutraalit, SKP-SKDL ja TPSL. Puolueiden äänenkannattajien ohella joukkoon kuuluu puolueista riippumattomia lehtiä.

Honka-liittoa edustavat SDP:n *Suomen Sosialidemokraatti, Hämeen Kansa, Kansan Lehti, Kansan Voima, Pohjanmaan Kansa, Turun Päivälehti, Uusi Aika* ja *Vapaus*. Kokoomuksesta ovat mukana *Uusi Suomi, Aamulehti, Karjalainen, Lahti, Länsi-Suomi, Satakunnan Kansa, Savo, Uusi Aura* ja *Vaasa*. Suomen Pientalonpoikien Puolue julkaisi *Suomen Uutisia*, ja ruotsinkielisistä olivat Hongan takana *Vasabladet, Åbo Underrättelser* ja *Österbottningen*. Viimeksi mainittu tosin horjui aluksi mutta näyttää ainakin nootin saapumisesta lähtien tukeneen Honkaa.[4]

1 Vartiainen 1969, 14; Voutilainen 1978, 1; IS 28.10.1992, Neuvostolehti kertoi jo 1963 - -.

2 Pakarinen 1965, 42; Perko 1971, 3, 8; Mustonen 1969, 30 v. 2.

3 Jakobson 2003, 120; Wahlbäck 1968, 217.

4 Huldén 1994, 321; Ks. myös Hongalle myötämieliset ÖB 1.11.1961, Talet till kvinnan sekä pk:t 26.11. ja 3.12.1961.

Lisäksi joukkoon lukeutui oikeistolainen, jyrkästi Kekkos-vastainen kulttuurin ja politiikan viikkolehti *Appell*.[1]

Kaikki eivät sitoutuneet sataprosenttisesti. Kokoomuksessa sellaisia olivat Aamulehti ja Uusi Suomi. Edellisen päätoimittaja Jaakko Hakala ei uskonut Honka-projektiin[2] ja ilmaisi skeptisyytensä Kekkosellekin.[3] Siitä huolimatta lehti oli lojaali, joskaan ei innostunut. Kokoomuksen liityttyä rintamaan pääkirjoitus katsoi Hongan täyttävän ehdokkaan mitat erinomaisesti ja kutsui päätöstä ”suurpiirteiseksi ja avoimeksi”.[4]

Uusi Suomi oli pää-äänenkannattajana hankalampi tapaus sekä puolueelle että Honka-liitolle. Lehti paljasti karvaansa välttäessään huolellisesti haltioitumista SDP:n nimettyä ehdokkaansa. Kutsumisessa ”melkoiseksi yllätysmomentiksi” ja ”toistaiseksi kirjoittamattomaksi lehdeksi” voi nähdä viestin, että valinta olisi voinut olla onnistuneempikin.

Uuden Suomen johtokuntakaan ei riemastunut. Varauksellisesti suhtautuvat aikoivat tasapainoilla niin, etteivät tappiossakaan leimautuisi häviäjiksi.[5]

Kokoomuksessa US:n asennoituminen herätti ärtymystä. Sitä purettiin puoluekokouksessa, jonka päädyttyä Honkaan lehden neuvottelukunta[6] ohjeisti, että häntä oli tuettava ”asiallisella ja arvokkaalla tavalla”. Mutta puoluehallitusta esiintyminen ei edelleenkään tyydyttänyt. Johtokunta, toimitusneuvosto ja päätoimittaja saivat nuhteita. Neuvottelukuntakin vaati selvää liputtamista ehdokkaan puolesta.[7]

Niin ei ilmeisesti tapahtunut ainakaan siinä määrin, että muut olisivat panneet sitoutumisen merkille. Maalaisliiton Karjalan Maa havaitsi marraskuun puolivälissä, että Uusi Suomi oli pysytellyt Hongasta ”varovaisen välimatkan päässä”. Päätoimittaja Eero Petäjäniemi tunnustikin V. A. Koskenniemelle: ”Koska en ole mikään sisäpoliittinen tyyppi, on minun vaikea tehdä Hongasta presidenttiä.” Suhteista kertoo paljon, että ehdokasta puolustanut julkilausuma, jonka Uudenmaan vaalipiirin Honka-toimikunta antoi samoihin aikoihin, julkaistiin *Lahdessa*. Välejä kokoomukseen valottaa, että sen julkilausuma Kekkosen Nobosibirskin-matkan johdosta ilmestyi riippumattomassa Hämeen Sanomissa.[8] Kiittäessään valitsija-

1 Landgrén 2001, 365; JT 29.11.1961, Pressfronten. Appell mm. syytti (2.11.1961, Socialdemokratiska schismen och agrarernas roll i denna) Kekkosta SDP:n hajottamisesta.

2 Vares 2008, 190.

3 UK pvk. 18.4.1961 (Suomi 2001a, 418).

4 AL 17.4.1961, pk.

5 Suomi 1992, 400.

6 Neuvottelukunta oli US:n ja kokoomuksen epävirallinen neuvotteluelin. Vares 2008, 444.

7 Koivisto 2005, 323–5. Ks. myös Nummivuori 2009, 175–6.

8 KM 15.11.1961, Kansa luottaa Kekkoseen - -; Petäjäniemi Koskenniemelle 12.10.1961. KA, EPK, k. 1; Lahti 16.11.1961, Julkilausuma; HäSa 22.11.1961, Kansallemme on elintärkeää - -.

miesvaalien jälkeen Petäjäniemeä ”sympaattisesta” suhtautumisesta niiden aikana[1] presidentti epäilemättä tarkoitti koko vaalikampanjaa.

SDP:ssä Aamulehteä vastasi Kansan Lehti. Päätoimittaja Arvo ”Poika” Tuominen, joka oli Kekkosen tuttavia, ei pitänyt Honkaa viisaana valintana ja myös sanoi niin Tannerille. Lehti kuitenkin esiintyi lojaalisti tyyliin, että ehdokas ”on moneen kertaan vakuuttanut seuraavansa Paasikiven linjaa”.[2]

Puolueista riippumattomista Honka-lehdistä ovat primäärilähteinä *Etelä-Suomen Sanomat*,[3] *Helsingin Sanomat, Hämeen Sanomat, Ilta-Sanomat*[4] ja *Kaleva*. Viimeksi mainittu kehui ehdokkaan johdosta SDP:tä ”ennakkoluulottomasta ja länsimaista demokratiaa puolustavasta pyrkimyksestä”.[5] Helsingin Sanomia Juhani Suomi kutsuu rintaman ”de facto pää-äänenkannattajaksi” eikä aiheetta. Lehti tunnusti väriä maaliskuussa 1961 kiittämällä Hongan nimeämistä yritykseksi vapauttaa presidentinvirka ”yksipuolisen poliittisuuden painolastista”, joka oli ”viime aikoina” rasittanut sitä. Epäilykset viranhoidossa vaadittavan tiedon ja taidon riittävyydestä se torjui muistuttamalla, että oikeuskansleri seurasi politiikkaa valvoessaan valtioneuvostossa päätösten lainmukaisuutta.[6]

Myös Honka-liittoon ja noottikriisiin pätee Torsten Steinbyn havainto, etteivät puolueista riippumattomat lehdet välttämättä pyri poliittiseen värittömyyteen eivätkä ole läheskään aina vailla tendenssiä. Ne säilyttävät yleensä jotain aiemmista poliittisista sympatioistaan, vaikkeivät sitä myöntäisikään.[7] Niinpä esimerkiksi Hämeen Sanomat luettiin joskus entisen sitoumansa perusteella kokoomuslaiseksi.[8]

Kekkosen joukkoja edustavat Maalaisliitosta *Maakansa, Ilkka, Iisalmen Sanomat, Itä-Savo, Kainuun Sanomat, Karjalan Maa, Keskisuomalainen, Lalli, Liitto, Pohjolan Sanomat* ja *Savon Sanomat*. Lisäksi häntä tuki *Lapin Kansa*, joka oli julistautunut puolueettomaksi vastavetona erottamiselleen vuonna 1958 ML:n lehtien joukosta pitkän riidan päätteeksi puolueen paikallisen alueorganisaation kanssa.[9]

Ruotsinkielisistä Kekkosta kannatti koko ajan *Jakobstads Tidning*.[10] *Västra Nylandille* oli tärkeintä RKP:n yhtenäisyys, minkä vuoksi se pyrki ensin tasapainoilemaan, mutta päätyi lopulta Kekkosen taakse.[11]

---

1 Kekkonen Petäjäniemelle 18.1.1962. TPA, UKA, vsk. 1962; Uskali 2003, 227.

2 Tuominen 1976, 133–4; UK pvk. 28.2 ja 9.8.1961 (Suomi 2001a, 407, 432); KL 23.9.1961, pk.

3 Ks. Hongalle myönteiset ESS 23.2.1961, pk. ja 24.2., Päivän piirtoja.

4 Ks. SDP:n ehdokasta arvostavat IS 22.2.1961, pk. sekä 16.3.1961, Liekö aivan sattuma ja 17.3.1961, Kaiku kajahti, joissa arvostellaan presidentinvaaleihin liittyneitä ML:n toimia.

5 Kaleva 23.2.1961, pk.

6 Suomi 1992, 449; HS 5.3.1961, pk.

7 Steinby 1963, 119–20, 129.

8 MK 24.2.1961, ’Outo sattuma’; ÖB 3.11.1961, pk. HäSa:n kokoomuslaisuudesta ja julistautumisesta sitoutumattomaksi SLH 3, 82, 117–8.

9 Hokkanen 2002, 265–6; Steinby 1963, 115.

10 Huldén 1994, 317, 320–1; Anckar 1971, 188.

11 Jernström 1994, 136; Huldén 1994, 321; Landgrén 2001, 392.

Evankelis-luterilaisen kirkon ”puoliviralliseksi äänenkannattajaksi”[1] kutsutun *Kotimaan* sympatioiden Ville Jalovaara näkee olleen presidentin puolella.[2]

Vaalitaistelussa esiintyivät puolueettomina *Hufvudstadsbladet*,[3] sen iltapäivälehti *Nya Pressen*,[4] *Kauppalehti*[5] ja *Länsi-Savo*[6]. Perinteisesti kansanpuoluelainen *Turun Sanomat* katkaisi näkyvän poliittisen sitoutumisensa sen jälkeen, kun puolue oli nimennyt Hongan ehdokkaakseen. Lehtiyhtiön toimitusjohtaja Irja Ketonen kannatti Kekkosta, mutta TS viivytti avointa tunnustautumistaan pitkään.[7]

SKP-SKDL:stä käytetään *Kansan Uutisia, Hämeen Yhteistyötä, Kansan Sanaa, Kansan Tahtoa* ja *Uutta Päivää*. TPSL julkaisi yhtä lehteä, *Päivän Sanomia*.

Vuosikymmenten kuluessa lehdistössä tapahtui suuria muutoksia. Monia katosi, huomattavimpana Uusi Suomi vuonna 1991. Kokoomuksen pää-äänenkannattajan asemastaan se oli luopunut jo viisitoista vuotta aikaisemmin. Muitakin puoluesidonnaisuuksia katkaistiin tai höllennettiin, ja eräät vaihtoivat nimeä. Vuonna 1965 Maakansa muuttui *Suomenmaaksi*,[8] joka yhdistyi 1991 Liittoon nimensä kuitenkin säilyttäen.[9] SKP:n vähemmistö perusti vuonna 1968 *Tiedonantajan*, ja 1980 syntyi US:n yhteyteen *Iltalehti*, joka sittemmin itsenäistyi.[10] Vuonna 1984 Vaasan nimeksi palasi alkuperäinen *Pohjalainen*,[11] ja kaksi vuotta myöhemmin Keskisuomalainen julistautui riippumattomaksi mutta mainitsi toimitusohjelmassaan Suomen Keskustan.[12] Suomen Sosialidemokraatista tuli 1988 *Demari* ja Kansan Uutiset julistautui kaksi vuotta myöhemmin SKP:n ja SKDL:n lakkauttamisen myötä riippumattomaksi.[13] Alkuvuodesta 1991 Savon Sanomat irtaantui Keskustasta ja keväällä 1992 Aamulehti kokoomuksesta.[14]

1 Helin 2001, 128.
2 Jalovaara 2007, 187–9.
3 Huldén 1994, 321.
4 SLH 6, 172. Ks. Kekkosen ja Hongan suhteen neutraalit pk:t 22.2., 17.3., 14.4., 9.6. ja 28.7.1961.
5 Huldén 1994, 321. Ks. myös Kekkosen ja Hongan suhteen neutraalit pk:t 22.2., 16.3. ja 17.4.1961.
6 SLH 6, 115. Länsi-Savo ei ottanut talvella eikä keväällä 1961 presidentinvaaliin lainkaan kantaa.
7 Vahtera 2004, 193–5. Ketosen Kekkos-sympatioista myös Rautkallio 1992, 27.
8 Mikkilä 2008, 186–7.
9 *Ibid*., 332–7, 358.
10 SLH 7, 121; SLH 6, 183.
11 *Ibid*., 229.
12 Hokkanen 2006, 519.
13 Rautio 2007, 224–5.
14 Vuorio 2007, 311; AL 31.3.1992, Aamulehti on nyt sitoutumaton.

2 ”Neuvostoliiton hallituksen Suomen hallitukselle lähettämä pikakirje”[1]

Nootti määritellään valtioiden tai muiden kansainvälisen oikeuden subjektien väliseksi kirjalliseksi tiedonannoksi.[2] Sen nootin tavoitteista, jonka Neuvostoliiton hallitus oli päättänyt lähettää Suomen hallitukselle syksyllä 1961, kertoo ulkoministeri Gromykon saatekirje nootin luonnokseen, jonka hän esitteli NKP:n keskuskomitealle lokakuun 16. päivänä. Hänen mielestään aiheutettaisiin Urho Kekkosen vastustajille presidentinvaaleissa vaikeuksia ja Suomen silloisen ulkopolitiikan kannattajat hyötyisivät. Gromyko myös suositteli nootin antamispäiväksi lokakuun 30:ttä.

Keskuskomitea hyväksyi 18.10. nootin sisällön ja antoi ohjeen luovuttamisesta.[3] Asia oli esillä politbyroossa kymmenen päivää myöhemmin,[4] ja samana päivänä ulkoministeriö alkoi valmistella täytäntöönpanoa. Suomen Moskovan-suurlähettiläälle Eero A. Wuorelle ilmoitettiin, että Gromyko halusi tavata hänet kahden päivän kuluttua. Sen mukaisesti Wuori meni ulkoministeriöön maanantaiaamuna 30.10. vähän kello 9:n jälkeen.[5]

Ojentaessaan nootin Gromyko ilmoitti, että neuvostohallitus halusi kiinnittää huomiota Länsi-Saksan sotilasvalmisteluihin Itämeren alueella. Sitten hän luki viimeisen kappaleen, jossa ehdotettiin

> konsultaatiota toimenpiteistä molempien maiden rajojen puolustuksen turvaamiseksi Länsi-Saksan ja sen kanssa liitossa olevien valtioiden tahol-

1 KT 2.11.1961, pk.
2 UT 1964, hakusana ”Nootti”.
3 Rautkallio 1992, 137–9. Lähteinä Gromykon kirje ja keskuskomitean asetus.
4 Rautkallio 1999, 388 v. 294. Lähteenä politbyroon päätösasiakirja.
5 Eero A. Wuoren muistio 30.10.1961. UMA, Kc 2; Suomi 1992, 475.

> ta ilmenevän sotilaallisen hyökkäyksen uhkan johdosta, siten kuin tätä on edellytetty Neuvostoliiton ja Suomen kesken solmitussa sopimuksessa ystävyydestä, yhteistoiminnasta ja keskinäisestä avunannosta.

Tapaamisesta kirjoittamassaan muistiossa Wuori kertoo tiedustelleensa ”asian teknillisestä hoitamisesta”. Gromykon vastasi että nootti julkistettaisiin päivänparin kuluttua.[1]

Nootti oli pääasiassa Länsi-Saksan ankaraa arvostelua. Sitä syytettiin ”sodanuhkan pesäkkeeksi” ja sen armeijaa, joka nimettiin ”NATO:n ensisijaiseksi iskuvoimaksi Euroopassa”, moitittiin Hitlerin kenraalien palvelusten käyttämisestä. Maan poliitikkoja suomittiin rauhan vaarantavista aloitteista ja osallistumisesta ”revanshistien” kokouksiin. Liittokansleri Adenauer, joka oli muutamia vuosia aikaisemmin vastustanut liittotasavallan varustamista ydinaseilla, esitti niitä ”entisille hitleriläisille militaristeille ja revanshisteille”, jotka vaativat rajoihin korjauksia.

Erityisen kiinnostunut ”Bonnin sotilasjuntta” oli Pohjois-Euroopasta. Bundeswehrin upseereita toimi Naton pohjoisen vyöhykkeen esikunnassa, Norja ja Tanska avustivat rakentamalla ”Länsi-Saksan sotilaspotentiaalia”, ja Itämeren alueelle valmisteltiin Länsi-Saksan ja Tanskan sotilasjohtoa. Ruotsinkin armeijapiireillä oli yhteyksiä ”junttaan”. Lisäksi ruotsalaiset yhtiöt myivät Bundeswehrille aseita.

Itsensä Neuvostoliitto esitti rauhanrakentajaksi. Se oli ehdottanut sopimusta, joka päättäisi Saksan miehityksen, ”normalisoisi” Länsi-Berliinin ja lopettaisi sen käyttämisen ”provokaatioiden, tuhotöiden ja vakoilun järjestämiseen Neuvostoliittoa ja muita rauhaarakastavia valtioita vastaan”. Mutta aloite oli torjuttu. Länsi-Saksan ”militaristit” eivät halunneet rajoituksia ”kuumeisiin” sotavalmisteluihinsa. Hylkäämällä ”järkevät” ehdotukset rauhansopimukseksi Yhdysvallat, Englanti ja Ranska edistivät heidän ”revanshistisia ja militaristisia pyrkimyksiään”.

Suomessakaan ei eletty nuhteettomasti. Tarkemmin nimeämättömät ”tietyt piirit” syyllistyivät epäystävällisyyteen Neuvostoliittoa kohtaan ja sen ”rauhanomaisten ehdotusten” vääristelemiseen. Piirit käyttivät ”äänitorvenaan” niin ikään nimeltä mainitsemattomia lehtiä, jotka ”vastoin Suomen omaksumaa ulkopoliittista suuntausta” tukivat Naton sotavalmisteluja ja levittivät sotapsykoosia.[2]

Palattuaan lähetystöön Wuori ilmoitti tapahtuneesta puhelimitse ulkoministeriön va. valtiosihteerille Jaakko Hallamalle. Tämä kehotti pyytämään nootin julkistamisen siirtämistä, koska presidentti ja ulkoministeri olivat poissa maasta. Lykkääminen ei kuitenkaan käynyt päinsä, vaan keskuskomitean asetuksen mu-

1 Eero A. Wuoren muistio 30.10.1961. UMA, Kc 2.

2 Liite 1.

kaisesti Moskovan radio tiedotti nootista saman päivän iltana.[1] Suomessa siitä kerrottiin Yleisradion klo 22:n uutisissa.[2]

Sitä ennen Helsingissä tiedettiin Ritarikadun lisäksi Hufvudstadsbladetissa, jossa Wuoren käynnistä MIDissä oli kuultu alkuillasta Tukholman kautta.[3] Sinne tiedon oli välittänyt Ruotsin Moskovan-suurlähettiläs Rolf Sohlman, jota Gromyko oli informoinut.[4]

”Haukoimme henkeä”

Alpo Rusi kutsuu noottikriisiä ”lähes huomaamattomaksi episodiksi kylmän sodan kulminaatiovaiheessa”. Todellisuudessa se herätti maailmalla huomiota sellaisessa määrässä, jota oli Suomelle suotu sodan jälkeen korkeintaan Helsingin olympialaisten ansiosta. Helsinkiin virtasi kirjeenvaihtajia kuin konsanaan talvisodan päivinä. Puna-armeijan valtausmarssia ounastellen Dagens Nyheter lähetti toimittajansa itärajalle. Yhdysvaltain valtiojohto hälyttyi. Englannissa oppositiojohtaja otti tapahtuneen esille parlamentissa ja nootti varasti pääosan ulkoministeriön viikoittaisessa lehdistötilaisuudessa. Arvovaltaisissakin piireissä arveltiin Suomen tarun itsenäisenä valtiona olevan viittä vaille valmis. Ahti Karjalainen muistelee kriisin hallinneen yksityisiä keskusteluja vielä Pohjoismaiden neuvoston 10-vuotisjuhlissa Helsingissä maaliskuussa 1962.[5]

Paitsi tietoa, että Wuori sai nootin Gromykolta, tapahtumien kulusta oltiin Suomessa perillä niukasti. Helsingin Sanomat tarkensi ajankohdaksi aamupäivän, ja Uusi Suomi tiesi tapaamisen kestäneen kymmenkunta minuuttia.[6]

Jonkin verran enemmän, joskaan ei yhdenmukaisesti, lehdistö kertoi tiedon saattamisesta Havaijille, jossa Kekkonen oli Amerikan-matkansa päätteeksi rentoutumassa. US kertoi, että hänelle ilmoitettiin välittömästi ulkoministeriöstä, mutta HS:n mukaan nootista kertoi uutistoimisto United Press Internationalin

1 Eero A. Wuoren muistio 30.10.1961. UMA, Kc 2; Rautkallio 1992, 138; US 31.10.1961, Nootti Moskovasta - -.

2 Televisio oli uutisoinnissa radioon verrattuna pahasti alakynnessä, sillä se käsitteli noottia ensimmäisen kerran vasta seuraavana päivänä klo 19.30:n uutisissa. Siitä huolimatta Ylen tv-uutisten historia puhuu uutispommin räjähtämisestä. Pernaa 2009, 36.

3 HBL 31.10.1961, Överraskning för regeringen, inget uttalande.

4 US 31.10.1961, Nootti Moskovasta - -; Karjalainen 1962a, 163; Åström 1992, 31.

5 Rusi 1991b, 60; Jakobson 1962, 196 ja 2001, 322; Rautkallio 1992, 201–6, 208–12, 215–17, 219, 225, 227, 234; HS 1.11.1961, Nootista kysely Englannin parlamentissa; Salminen 1982, 193–7; Teräväinen 2003, 201–2. Ulkomaiden lehtikirjoittelusta HS 1.–6.11.1961; Rislakki 2010, 150; Salminen 1982, 174; Karjalainen–Tarkka 1989, 121–2.

6 HS 31.10.1961, Neuvostoliitto vaatii Suomen neuvotteluihin - -; US 31.10.1961, Wuori vain 10 min. Gromykon luona.

kirjeenvaihtaja ulkoministeri Karjalaiselle presidentin ollessa lentokentällä seurueineen lähdössä Mauin saarelle viettämään päivää.[1]

Lehdissä oltiin samaa mieltä siitä, että nootin sisällön välitti puhelimitse Suomen YK-suurlähettiläs Ralph Enckell. HS:n ja Maakansan mukaan hän keskusteli Kekkosen mutta Turun Sanomien mukaan Karjalaisen kanssa; US:n mielestä tekstin saivat puhelimitse molemmat. Paikaksi ilmoittivat TS ja HS hiekkarannan, mutta MK:n mukaan se oli Hana Mauin kylpylä.[2]

Eräät myöhemmät kuvaukset ovat melko lailla toisenlaisia. Jussi M. Hanhimäen mukaan Wuori ryhtyi heti nootin saatuaan saattamaan presidentille sanaa ja onnistuikin nopeasti. Kekkosen seurueeseen kuulunut Max Jakobson taas esittää kirjassaan *Kuumalla linjalla*, että nootin sisältö välitettiin rantavahdin kojuun puhelimitse sekä Helsingistä että New Yorkista. Hänen samana vuonna julkaisemansa *Finnish Neutralityn* mukaan Helsingistä tuli puhelinsoitto ja teksti luettiin eräälle presidentin avustajista. Kahdentoista vuoden kuluttua tarina kuului, että rannalle saavuttaessa rantavahti kyseli Jakobson-nimistä henkilöä, jolle oli puhelu Enckelliltä.[3]

Mutta paikalla myös ollut Patricia Seppälä muisteli haastattelussa kaksikymmentäviisi vuotta myöhemmin, että Jakobson ryntäsi puhelinkoppiin soittamaan New Yorkiin. Tämän vahvisti toinen silminnäkijä, Richard Seppälä, joka toimi vuonna 1961 Suomen Washingtonin-suurlähettiläänä.[4]

Suomessa reaktiot vaihtelivat. Laajoihin kansankerroksiin iskeytyi pelko; paljon oli hämmästystä ja järkytystä.[5] Helsingin yliopiston kansleri muisteli seuraavana vuonna, että syntyi paniikkimieliala.[6] Elintarvikkeita hamstrattiin.[7] Ulkoministeri Karjalaisen yhdeksänvuotiaan Kukka-Maaria-tyttösen valtasi ”maailmanlopun tunnelma”. Runoilija Aila Meriluodon ”maailma järähti raiteiltaan, arvot rapisivat”.[8] Väki virtasi kirkkoihin. Oulussa luultiin, että oli täyttymässä kaupungissa saarnattu profetia kansakunnan kovasta kohtalosta, ellei se tee vuoden

1 US 31.10.1961, Nootti Moskovasta; HS 31.10.1961, Karjalainen kuuli asiasta UPI:lta - -; Lindstedt 1986, 50.

2 HS 1.11.1961, Neuvonpitoa Hawaijin rannoilla; MK 1.11.1961, Presidentti Kekkonen saapuu ohjelman mukaisesti - -; TS 1.11.1961, Tieto nootista tavoitti presidentin hiekkarannalla; US 1.11.1961, Hallitus perehtyi noottiin. Jukka Tarkan mukaan (2012, 130) Enckell oli suurlähettiläänä Tukholmassa.

3 Hanhimäki 1997, 105; Jakobson 1968b, 139; 1968a, 71; 1980, 253.

4 Lindstedt 1986, 51–2.

5 Skyttä 1961, 17; Junnila 1962, 84; Jakobson 1968b, 137. Suomi (1992, 486) antaa ymmärtää, että pelkoon ja hämmennykseen olivat syynä sanomalehdet: ”Lehdistä tietonsa ammentava suuri yleisö oli pelästynyt ja hämmentynyt - -.” Lähes samalla tavalla Pernaa 2009, 38. Nootista kuitenkin kerrottiin suurelle yleisölle ensimmäisenä radion myöhäisuutisissa 30.10.

6 Linkomies 1962, 349. Artikkelin kirjoittajasta s. 527 v. 1.

7 Kaskö Tidning 3.11.1961, Sovjetnotens verkningar här hemma och utomlands; HK 29.11.1961, Manin mielestä; UuA 30.11.1961, Sukkelasti sivuutettiin - -; Haikara 1975, 166.

8 Karjalainen 1998, 185; Meriluoto 1996, pvk-merkintä 2.11.1961.

sisällä parannusta.[1] Ruotsinkielisen Pohjanmaan lapsia haettiin kotiin kouluista Etelä-Suomesta. Säästöjä vietiin Uumajaan. Saaristoon varastoitiin polttoainetta. Matkalaukkuja pakattiin. Säikyimmät muuttivat Ruotsiin.[2]

Ajankohdan sanomalehdissä pelästyminen ei juuri näy. Tuolloin ei ollut tapana lähettää toimittajaa kysymään kadulle jokamiehen ja -naisen tuntemuksia. Kotimaa jopa väitti, ettei merkittävää kohua ollut. Ville Jalovaara on ilmeisen oikeassa tulkitessaan, että pyrittiin torjumaan pelkoa.[3] Hätääntymisestä viestivät myös sanomalehtien kehotukset levollisuuteen.[4] Maalaisliiton eduskuntaryhmän puheenjohtaja teroitti kaittavilleen: ”Nyt tulisi olla mahdollisimman rauhallisia. Mielialoja on pyrittävä rauhoittamaan.”[5]

Päällimmäisenä lehdissä oli yllättyneisyys.[6] Uusi Suomi kertoi 31.10. pääkirjoituksessaan, että Neuvostoliitto oli räjäyttänyt edellisenä päivänä kolme pommia. Kirjaimellisesti oli kysymys jättiydinpommista ja vertauskuvallisesti NKP:n puoluekokouksen päätöksestä siirtää Stalinin maalliset jäännökset pois Punaisen torin mausoleumista. Kolmas pommi oli nootti. Suomen Sosialidemokraatti puhui psykologisesta pommista.[7]

Toki ilmaistiin voimakkaampiakin tunteita. Länsi-Savo puhui ”suuresta hämmennyksestä” ja Kansan Lehti ”shokkivaikutelmasta”. Muutamaa viikkoa myöhemmin Pohjolan Sanomat muisteli, että ”haukoimme henkeä”.[8]

Yhden jos toisenkin ajatuksiin palasi talvisodan aatto.[9] Ennusteltiin ankaria aikoja[10] ja ounasteltiin koettelemuksia, jotka olisivat verrattavissa lähihistorian raskaimpiin. Suomen Kuvalehti aavisteli vapauden olevan vaarassa.[11] Kerrottiin — ei kuitenkaan päälehdissä — valmistautumisesta pula-aikaan.[12] Kokoomuslainen

1 Jalovaara 2007, 198, 213; HS 19.7.2006, Elokuvantekijät etsivät 1960-luvun uskonliikkeen muistavia.

2 NKP 1992, 114; VBL 27.10.1992, pk; Skyttä 1970, 191.

3 Kotimaa 7.11.1961, pk; Jalovaara 2007, 214–5.

4 Ilkka ja JT 1.11.1961, pk; KSML ja US 3.11.1961, pk; Itä-Savo 7.11.1961, pk.

5 ML edkr. 2.11.1961. KMA.

6 AL, HS, IS, ÅU ja ÖB 31.10.1961, pk; ESS, HäSa, Karjalainen, LS, Savo ja SSd 1.11.1961, pk; KV 2.11.1961, pk.

7 US 31.10.1961, pk; SSd 1.11.1961, pk.

8 Länsi-Savo 7.11.1961, Rauhoittuvaa myös ulkomailla; KL 1.11.1961, pk; PoS 26.11.1961, pk.

9 SaKa 1.11.1961, Tapahtumien tarkastelua; Savo 1.11.1961, Täältä katsoen; ESS 2.11.1961, Päivän piirtoja; HäSa 2.11.1961, Nootin vaiheilta; Lahti 2.11.1961, Kierteitä; Vaasa 2.11.1961, Päät kylminä; SK 45/1961, Mitä tämä kaikki tarkoittaa; Huldén 1994, 283. Yön yli nukuttuaan Savon pakinoitsija havaitsi mielialat erilaisiksi kuin talvisodan alla. Savo 2.11.1961, Täältä katsoen.

10 HäSa 1.11.1961, pk; 2.11.1961, Nootin vaiheilta; SS 3.11.1961, Puheenaiheet.

11 ESS 1.11.1961, pk; SK 45/1961, Mitä tämä kaikki tarkoittaa.

12 Kaskö Tidning 3.11.1961, Sovjetnotens verkningar här hemma och utomlands.

rakennushallituksen pääjohtaja ja aseveli Jussi Lappi-Seppälä valmisti kansaa pahimman varalle kuuluttamalla talvisodan yhteishenkeä.[1]

Toisaalta rinnastuksia syksyyn 1939 kritisoitiin. Jakobstads Tidning myönsi yhtäläisyydet mutta varoitti niiden korostamisesta. Savon Sanomien mielestä yhteistä oli ainoastaan vuodenaika. Muistuttaen, että Neuvostoliitto oli luvannut kunnioittaa Suomen itsenäisyyttä, Länsi-Savo ei uskonut kansallisten perusarvojen olevan vaarassa.[2]

Savon Sanomat jopa havaitsi nootissa myönteistä; lehden kolumnistin Jouko Tyyrin mielestä siinä vallan paljastui Neuvostoliiton luottamus Suomea kohtaan. Mutta Veikko Vennamo väitti luottamuksen järkkyneen, ja kokoomuksen Uusi Aura ja ruotsinkielisen oikeiston Appell huomauttivat, että toimenpide oli Suomea vastaan.[3]

Yleisestä hämmästelystä poikkesivat TPSL:n Päivän Sanomat, jonka mukaan Suomen vastuuntuntoiset piirit olivat todenneet nootissa mainitut seikat aikoja sitten, ja SKP-SKDL:n lehdet. Uusi Päivä jopa vähätteli noottia pelkäksi valtion toiselle lähettämäksi kirjeeksi.[4] Koska Neuvostoliitto ehdotti neuvotteluja turvallisuudestaan, myös useissa SKP-SKDL:n lehdissä havaittiin samankaltaisuutta talvisotasyksyn kanssa. Kansan Uutisten mielestä kuitenkin sekä maailmantilanne että Suomen asema ja virallinen politiikka erosivat vuodesta 1939. Silti äärivasemmalla tunnettiin tyytyväisyyttä, jota kaikki eivät malttaneet kätkeä. Helsingin Sanomat kertoi kommunistikansanedustajan lausahtaneen, että asiat sujuivat ”piirustusten mukaan”.[5]

Huomattavan kylmähermoisesti menetteli presidentti Kekkonen. Neuvoteltuaan Karjalaisen, Jakobsonin ja Seppälän kanssa hän päätti, että ulkoministeri palaa välittömästi Suomeen mutta hän itse vie jäljellä olevan ohjelmansa loppuun.[6] Hän myös harkitsi Karjalaisen lähettämistä Moskovaan ottamaan selvää asiasta.[7] Karjalainen saapui keskiviikkona 1.11. ja presidentti kaksi päivää myöhemmin.

---

1 US 6.11.1961, Nyt jälleen tarvitaan kansallista yhteishenkeä (Lappi-Seppälä); Tarkka 2006, 57. Vesa Vareksen (2008, 393) mukaan kokoomuksessa oli tunnettu koko syksy, että oltiin ”pelottavan paljon” samanlaisessa tilanteessa kuin talvisodan edellä.

2 JT 1.11.1961, pk; SS 1.11.1961, Puheenaiheet; Länsi-Savo 1.11.1961, pk.

3 SS 1.11.1961, pk. ja 8.11.1961, Kuulumisia (Tyyri); SU 2.11.1961, Puheenjohtajan palsta; UA 1.11.1961, pk; Appell 2.11.1961, pk.

4 PS 1.11.1961, pk; UP 1.11.1961, Nootti ei ollut yllättävä; 2.11.1961, Aina sattuu ja tapahtuu.

5 HY, KaSa, UP ja KU 2.11.1961, pk; HS 1.11.1961, Karjalainen tänään kotimaahan - -. SKP:ssä odottivat ravakan toiminnan kannattajat Neuvostoliiton vaativan tukikohtia ja lähettävän joukkoja auttamaan vallankaappauksessa. Supon tiedotuslehtinen 11/61 (20.11.). TPA, UKA, N-30.10.1961. Maalaisliitossa tiedettiin, että Kuivaniemellä oli eräällä kommunistien ”napamiehellä” ollut lista niistä, jotka ”ensin ’kolkataan’”. ML pvltk. 11.12.1961. KMA.

6 Jakobson 1980, 253; Lindstedt 1986, 52.

7 Rentola 2014, 51.

Kekkosen ulkopolitiikka ja Neuvostoliitto Honka-lehtien hampaissa

Suomessa myös ulkoministeriö yllättyi. Hämmennyksessä jäi lähettämättä tavanomainen nootin vastaanottotunnustus, jota kanssakäyminen ystävällisissä suhteissa olevien valtioiden kesken edellytti.[1]

Vaikenemisen valitsi parina ensimmäisenä päivänä Kekkonenkin. Havaijilla lausuntoa kärttänyt UPIn toimittaja sai lähteä tyhjin toimin.[2] Yhtään innokkaampia keskustelemaan eivät olleet kotimaan virkaatekevässä ulkopoliittisessa johdossa pääministeri Emil Luukka ja ulkoministeri Kauno Kleemola. Presidentin luja komento ulkopolitiikassa näkyi, kun ilman häntä ei ryhdytty toimenpiteisiin. Helsingin Sanomat tiesi aloitetta luonnehditun hallituksen taholta vakavaksi, mutta silti hallitus, eduskunta ja presidentin tehtäviä hoitanut pääministeri Martti Miettunen jäivät passiivisiksi.[3] Hallitus kokoontui nootin johdosta vasta seuraavana päivänä mutta vain noin puoleksi tunniksi.[4]

Karjalainenkaan ei ollut järin puhelias. Hän totesi välilaskun aikana Kastrupissa lehtimiehille ainoastaan, että nootti yllätti hallituksen.[5] Seutulaan saapui vieläkin vaitonaisempi mies, joka tietojensa yleisluontoisuuteen vedoten jätti vastaamatta lehtiväen kysymyksiin ja matkaväsymystä valittaen meni nukkumaan.[6]

Karjalainen ei osallistunut saman päivän hallituksen iltakouluun mutta oli HS:n mukaan yhteydessä puhelimitse. Seuraavana päivänä hän selosti ”noottiasiaa” hallitukselle, eduskunnan ulkoasiainvaliokunnalle ja Maalaisliiton eduskuntaryhmälle.[7]

Poliittisen johdon vaietessa jäi julkinen kommentointi lehdille. Tärkein aihe oli luonnollisesti itse nootti, mutta sen lisäksi ja sitä hyväksi käyttäen lausuttiin

---

1 Pastinen 1994, 99, 100.

2 HS 31.10.1961, Karjalainen kuuli asiasta UPI:lta - -.

3 TS 1.11.1961, Tieto nootista tavoitti presidentin hiekkarannalla; HS 31.10.1961, Neuvostoliitto vaatii Suomen neuvotteluihin - -; HBL 31.10.1961, Överraskning för regeringen - -; US 31.10.1961, Hallitus pohtii tänään.

4 HS 1.11.1961, Karjalainen tänään kotimaahan - -; Virolainen 1986, 181–2. Suomi (1992, 485) arvioi hallituksen toiminnan kiitettävän nopeaksi, kun se toimitti nootin tekstin eduskuntaryhmille ”jo” 1.11. Visurin (2003, 70) mielestä ”eduskuntaryhmät saivat nootin sisällön virallisesti tiedoksi *vasta* 1. marraskuuta”. Kursiivi TT.

5 AL 2.11.1961, Presidenttikin yllättyi - -. Yhdysvaltain Helsingin-suurlähettiläälle Karjalainen tarkensi, että suomalaiset kokivat mieluummin šokin kuin yllätyksen, sillä he olivat pelänneet Neuvostoliiton tekevän jotain nootin kaltaista. Bernard Guflerin sähke Helsingistä 3.11.1961. Lainattu Cooper 2000, 73.

6 HS 2.11.1961, Väsynyt Karjalainen ei kommentoinut noottia; US 2.11.1961, Ulkoministeri ei halunnut kommentoida NL:n noottia.

7 HS 2.11.1961, Hallitus keskusteli eilen kahdesti noottiasiasta - -; Edk. uav. 2.11.1961. EDA; ML edkr. 2.11.1961. KMA; HS 3.11.1961, Nootin käsittelytahti vilkastuu - -.

käsityksiä hallitustilanteesta, vaalitaistelusta, ulkopolitiikasta, yya-sopimuksesta ja Neuvostoliitosta.

Uhkaavalta vaikuttanut tilanne herätti Honka-puolueissa hallitustoiveita. Niiden lehdissä suositeltiin pohjan laajentamista sillä perusteella, ettei vähemmistöhallitus selviäisi neuvotteluista kunnialla. Laajan pohjan korostettiin myös ilmaisevan yhteishenkeä ja osoittavan, että kansa oli sopimusten takana yksimielisesti.[1] Yritys kuitenkin kuivui kokoon heti alkuun, kun Luukan ja porvarillisten eduskuntaryhmien keskustelussa kävi selväksi, ettei hallituskysymykseen puututtaisi.[2]

Honka-liitosta myös huomauteltiin Maalaisliitolle ulkopolitiikasta mutta pääasiassa silmätikuksi otettiin Kekkonen. Helsingin Sanomat ilkeili, että Paasikiven linjaan oli tullut ”linjavika”, ja julisti ontoksi hallituspuolueen ”tärkeilevän propagandan”, että idänsuhteet olivat kunnossa Kekkosen ja Maalaisliiton ansiosta. Suurella antaumuksella rusikoitiin presidentin ponnisteluja puolueettomuuden hyväksi. Hämeen Sanomien käsityksessä se oli hataralla pohjalla ja Savon mielestä peräti umpikujassa. Aamulehti antoi ymmärtää, että Neuvostoliitolle oli annettu liikaa periksi, ja väitti käyneen ilmeiseksi, ettei myötäily taannut puolueettomuutta suurvaltojen ristiriidoissa.[3] Lehti heijasteli asennetta, jonka Vesa Vares havaitsee kokoomuksen perineen perustuslaillisten teesistä, ettei myötäsukainen varovaisuus välttämättä turvannut kansallisia perusarvoja.[4]

Honka-lehdet eivät kuitenkaan kuuluttaneet yksimielisesti fiaskoa. Epäilemättä nootin kontrastista ulkopolitiikan ja ”eräiden Suomen lehtien” kirjoittelun välillä kokoomuksen Satakunnan Kansa päätteli, että ulkopolitiikka oli hyväksytty ”selvästi”. Uusi Suomi puolestaan arveli puolueettomuuden säilyvän suurin piirtein entisellään, koska Neuvostoliitto pelkäsi Ruotsin reaktiota.[5]

Ulkopolitiikan arvostelu rajoittui presidentin ja Maalaisliiton nälvimiseen. Ulkopolitiikan keskittyminen valtionpäämiehelle sivuutettiin ja paria poikkeusta lukuun ottamatta hallituksen passiivisuudesta vaiettiin. US mainitsi nootin jättämisen jälkeisenä päivänä Miettusen ministeristön toimettomuuden ja vaiteliaisuuden. Vaisuihin otteisiin kiinnitti huomiota myös Suomen Sosialidemokraatin

---

1 AL 31.10.1961, pk; HK ja Vapaus 1.11.1961, pk; KV ja Karjalainen 2.11.1961, pk; SaKa 3.11.1961, Muuan käyttäytymisvirhe; VBL 7.11.1961, pk. Kulissien takana sukkuloi professori L. A. Puntila. Hän tiedotti Kekkoselle ehdottaneensa ”laajan poliittisen mielipiteen” kokoamista hallituksen taakse ja tunnustelleensa SDP:n, kokoomuksen ja kansanpuolueiden ”johtomiesten” näkemyksiä. Puntila Kekkoselle 2.11.1961. TPA, UKA, N-30.10.1961; Tarkka 2004, 153.

2 Esim. HS 3.11.1961, Nootin käsittelytahti vilkastuu.

3 HS 2.11.1961, Pennisen pakina; HäSa 1.11.1961, pk; Savo 2.11.1961, Täältä katsoen; AL 31.10.1961, pk. Myös SKP:n poliittisessa toimikunnassa todettiin ”Kekkosen johtaman ehdottoman puolueettomuuden” paljastuneen ”harhaanjohtavaksi”. SKP kk. pol. tmk. 30.10.1961. KArkisto; Rautkallio 1992, 144; Suomi 1992, 509.

4 Vares 2008, 394–5.

5 SaKa 4.11.1961 ja US 3.11.1961, pk. Kontrastista Jakobson 1968b, 137.

pakinoitsija Simppa. Ironialla höystäen hän vertasi Ruotsiin, jossa pääministeri oli ollut noottipäivänä yhteydessä oppositioon ja seuraavana aamuna hallitus oli käsitellyt tilannetta. ”Arvatenkin hän on pitänyt tätä asiaa enemmänkin koko kansakuntaa koskevana asiana kuin hallituspuoluetta liikuttavana kysymyksenä”, pakinanikkari tuumiskeli. ”Vaikka eipä Ruotsi mitään noottia ole saanut, meillehän tuo lähetettiin”, hän jatkoi.[1]

Kekkonen päätti vaikenemisensa kaksi päivää operaation alkamisen jälkeen. Puhuessaan Los Angelesin World Affairs Counsilissa hän tyynnytteli, ettei neuvottelupyyntö tuonut Suomen ja Neuvostoliiton suhteisiin mitään uutta.[2] Tarkoitushakuinen lausunto sivuutti tosiasian, että Neuvostoliitto esitti ensimmäisen — ja ainoan — kerran yya-sopimuksen sotilasartiklojen soveltamista[3].

Kekkonen ei kuitenkaan niellyt noottia kakistelematta. Kotimaahan palattuaan hän myönsi radio- ja tv-puheessaan 5.11., että se tuntui aluksi ”ikävältä”. Samalla hän puolusti politiikkaansa. Katsoen nootin koostuvan sotilaallisesta ja poliittisesta osasta hän väitti, että jälkimmäiseen sisältyi tunnustus ulkopolitiikalle. Hän myös julisti Suomen jatkavan ”hyvin viitoitetulla ulkopoliittisella tiellä”, jonka sekä idän että lännen suurvallat olivat tunnustaneet. Esiintyminen oli sillä tavalla ristiriitaista, että Kekkonen antoi ymmärtää puolueettomuuspolitiikan olevan vaarassa, kun hän lupasi työskennellä sen puolesta ”viimeiseen hengenvetoonsa asti”.[4] Niin pitkälle hän ei kuitenkaan mennyt, että olisi nimennyt suunnan, josta vaara uhkasi.

Puhe ei vaientanut ulkopolitiikan kritiikkiä. Aamulehti kirjoitti että ”pakkasvaihe” todisti tapojen muuttuneen sitten edellisen presidentin aikojen. Appell katsoi

---

1 US 31.10.1961, Hallitus pohtii tänään; SSd 1.11.1961, Nootista puhutaan (Simppa).

2 Kekkonen 1961a, 149, 151.

3 Skyttä 1970, 192; Salminen 1982, 148; Väyrynen 1984, 76; Nevakivi 1996, 43. Englantilaisessa The Spectatorissa huomautettiin 10.11.1961, että nootissa vedottiin yya-sopimuksen klausuuliin, joka oli siihen asti jäänyt pelkäksi kirjaimeksi. Lehden mukaan Suomen virallinen kanta oli toinen. Sähke Lontoosta 12.11.1961 (jäljennös). UMA, Saapuneet sanomat 1957–62.

4 Kekkonen 1961b, 42–3. Ajatus tunnustuksesta ulkopolitiikalle saattoi tulla Hallamalta. Hallaman yhteenveto 3.11.1961. UMA, Kc 2; Seppinen 1997, 178. Hallamalle puolestaan Wuori kirjoitti nootin jättämisen jälkeisenä päivänä, että hänelle oli korostettu sen olevan luottamuksenosoitus Suomen johtoa kohtaan. Wuori Hallamalle 31.10.1961. UMA, Kc 2. Pari kuukautta myöhemmin Kekkonen selitti: ”Vaikka omasta puolestani olin optimistinen asian päättymisestä tyydyttävään tulokseen, koska tiedän luottamukseen perustuvien Suomen ja Neuvostoliiton välisten suhteiden lujan perustan, oli tilanne kuitenkin uusi ja kansainvälinen jännitys entistä kärjistyneempi. Saatoin olettaa, että - - jossakin vaiheessa joudun määräämään kantani neuvotteluihin tai niissä esille tuleviin kysymyksiin. Sen vuoksi katsoin tarpeelliseksi voimakkain sanoin ilmaista sen kiintopisteen, josta en tule luopumaan, Suomen puolueettomuuspolitiikan. Lausuntoni oli osoitettu sekä omalle kansalle että ulkovalloille. - - kannanotto oli - - mielestäni selvä ja epävarmassa tilanteessa rohkeakin kannanmäärittely: tähän saakka mutta ei edemmäs.” MK 6.1.1962, Tasavallan presidentti: Suurvaltojen tunnustama puolueettomuus - - (puhe 5.1.1962).

nootin kumonneen väitteen, että Kekkonen takasi puolueettomuuspolitiikan kunnioittamisen sekä idässä että lännessä.[1]

Lehdistökin arvosteli Neuvostoliittoa ja paljon ankarammin kuin presidentti. Åbo Underrättelser antoi ymmärtää, että oli toimittu järjettömästi ja vajavaisella suhteellisuudentajulla. Österbottningen kummasteli nopeaa käännettä. Se valitti Brežnevin vierailuun viitaten, että viisi viikkoa sen jälkeen, kun viralliselta neuvostotaholta oli ojennettu ruusuja, ei saatu ”edes pientä niittykukkaa napinläpeen”. Suomalainen Suomi toi julki saman pitäessään noottia ”suomalaiselle mentaliteetille epämiellyttävänä”, täällä kun ei ollut totuttu saamaan yhtenä päivänä halauksia ja toisena ”selittämättömiä, pikemminkin huomautuksen sävyisiä kirjeitä”.[2] Eräät Honka-lehdet käänsivät nootin lähettäjäänsä vastaan syyttämällä jännityksen lisäämisestä,[3] levottomuuden aiheuttamisesta[4] ja ”sotapsykoosista”[5]. SDP:n Vapaus sinkautti: ”Kukahan tässä hysteriaa lietsoo ja sodanvaaraa uumoilee? Ei ainakaan Suomen kansa.”[6] Helsingin Sanomat kummasteli kiirettä nootin luovuttamisessa ja ihmetteli, ettei ollut otettu huomioon mahdollisia johtopäätöksiä lännessä. Presidentin ja ulkoministerin ollessa poissa maasta ei sellainen toimenpide ollut kohteliaskaan. Kutsumalla yya-sopimusta ”meille vaaralliseksi” lehti varmasti puki sanoiksi monien tuntemukset.[7]

Ulkopolitiikka sekoitettiin sisäpolitiikkaan, kun noottia hyödynnettiin vaalitaistelussa. SDP:n Hämeen Kansa piikitteli, että kun neuvostojohdon edut edellyttivät vaatimuksia, presidentin henkilöllä ei ollut väliä. Maalaisliitossa havaittiin toisenlaisia mahdollisuuksia. Aivan ilmeisesti Honka-liittoa tarkoittaen Savon Sanomat vaati etusijaa ulkopolitiikalle ja luennoi, että oli tuijotettu liikaa sisäpolitiikkaan, aliarvioitu ”ulkopoliittista suhdanneherkkyyttämme” ja epäilty niiden motiiveja, jotka olivat kohdistaneet huomion ”ahtaitten ympyröittemme ulkopuolelle”. Ilkka korosti maan tarvitsevan ”kipeästi” Kekkosen kokeneisuutta ja suositteli ”rähinöinnin ja sormellaosoittelun” tilalle ”valtakunnallista ajattelutapaa ja yhteisyydentunnetta”.[8] Vaalitaistelussa oli siis pantava ”sordiino” päälle, mikä tietenkin hyödyttäisi istuvaa presidenttiä.

---

1 AL 10.11.1961, Vaalimietteitä; Appell 9.11.1961, Man talar om ... .

2 ÅU ja ÖB 1.11.1961, pk. Käännös TT; SuSu 8/1961, Kalamiehen pakina. Brežnevin vierailusta Suomi 1992, 435–6, 439–40, 442–4.

3 AL 31.10.1961, pk; Savo ja ÅU 1.11.1961, pk; HS 3.11.1961, pk.

4 US 1.11.1961, pk.

5 ÅU 1.11.1961, pk.

6 Vapaus 4.11.1961, Katsotaanpas tänään.

7 HS 31.10.1961, pk. (lainaus) ja 2.11.1961, Pennisen pakina. Uusi Suomi (22.11.1961, pk.) otti mallia nuhdellessaan Neuvostoliittoa, että se oli rikkonut ystävällisissä suhteissa olevien valtioiden välisessä kanssakäymisessä noudatettavia tapoja, kun oli julkistanut nootin ennen Kekkosen ja Karjalaisen kotiutumista tai edes antamatta heille aikaa tutustua siihen.

8 HK 1.11.1961, pk; SS 2.1.1961, pk; Ilkka 3.11.1961, pk.

Kekkoseen luotettiin myös Honka-liitossa. Toisinajattelevat Kansan Lehti ja Uusi Suomi näyttivät asennoitumistaan, kun edellinen uskoi presidentin selvittävän tilanteen yhdessä hallituksen ja eduskunnan kanssa ja jälkimmäinen kuulutti myönteisen lopputuloksen edellyttävän yksimielistä tukea valtiojohdolle.[1]

Vastaaminen

Kaskö Tidningin päätoimittaja Björn Hindström ilmaisi epäilemättä monen ajatukset kirjoittaessaan, että suuri kysymysmerkki oli, mihin Neuvostoliitto tähtäsi.[2] Mutta välittömästi näytti välttämättömältä ratkaista suhtautuminen neuvottelupyyntöön. Sitä pohdittaessa arvioitiin, toteutuivatko yya-sopimuksen soveltamisen ehdot.

Nootin tarpeellisuudesta

Suomessa oli iskostunut lujaan käsitys yya-neuvottelujen tarpeellisuudesta vasta sodan ollessa näköpiirissä.[3] Myöhäissyksyllä 1961 vallitsi lehdistössä laaja yksimielisyys, että kylmä sota oli kireässä vaiheessa ja kuuma mahdollinen.[4] Yya-sopimukseen vetoamisesta oli sinänsä johdonmukaista päätellä, että Neuvostoliitto pelkäsi väkivaltaisen konfliktin olevan alkamaisillaan. Max Jakobson on kyllä esittänyt, ettei nootissa puhuttu sopimuksen ”täsmällistä sanontaa käyttäen” Suomeen tai sen kautta Neuvostoliittoon kohdistuvasta aseellisesta uhkasta vaan yleisesti liittotasavallan politiikasta ja siitä aiheutuneesta sodanvaarasta.[5] Mutta Helsingin Sanomien mielestä sotaa pidettiin nootissa väistämättömänä, ja moni muukin lehti ajatteli naapurin valmistautuvan torjumaan tunkeutumisen alueelleen.[6] Väinö Tannerin mukaan siellä katsottiin, että oli syntynyt yya-sopimuksen

1 KL 4.11.1961, Moskovan nootti; US 1.11.1961, pk.

2 Kaskö Tidning 3.11.1961, pk. Ihmettelystä myös KV 2.11.1961, Saastepilviä maamme yllä.

3 HS 31.10.1961; ÅU 1.11.1961, pk; Eskelinen 1966, 246.

4 IS, KM ja MK 31.10.1961, pk; Ilkka, Lahti, Vaasa ja VN 1.11.1961, pk; Lalli 1.11.1961, Mitä kuuluu; UP 1.11.1961, Nootti ei ollut yllättävä; TP 4.11.1961, pk; HS ja SSd 6.11.1961, pk; Savo 7.11.1961, Täältä katsoen; SS 7.11.1961, pk.

5 Jakobson 1968b, 145. Rautkallio (1999, 160) huomauttaa, ettei yya-sopimuksen tarkoittamaa sotilaallisen hyökkäyksen uhkaa ollut.

6 HS, Kauppalehti ja ÅU 31.10.1961, pk; KaSa ja SSd 1.11.1961, pk; KL 1.11.1961, Rivit ja rivien välit; Vapaus 1.11.1961, Katsotaanpas tänään; KV 2.11.1961, pk; Vaasa 2.11.1961, Päät kylminä; Savo 3.11.1961, Puolustuksemme; JT 4.11.1961, pk.

mukainen ”uhanalainen tila”. Jouko Tyyrin käsityksessä epäluulo ei ollut hämäystä vaan Länsi-Saksa oli tuota pikaa ”valmis päättämään sodasta ja rauhasta”.[1]

Kuitenkaan läheskään kaikki eivät uskoneet, että Moskovassa elettiin välittömän sodan pelossa. Mutta miten kertoa, ettei konsultaatioilla ollut yya-sopimuksellista oikeutusta eli että aloite oli perusteeton? Eversti evp. Wolf H. Halstin muistelmat heijastelevat ongelmaa: ”Ainakin muodollisesti - - esitys merkitsi suursodan vaaran tai uhkan olemassaolon julkistamista.” Tapahtuma-aikaan hän ihmetteli viivyttelyä, kun kireys Keski-Euroopassa oli tarjonnut edellytykset sopimuksen soveltamiselle jo jonkin aikaa, ja päätteli ulkopoliittisten näkökohtien ajaneen sotilaallisten edelle. Neuvostoliittoa ei huolestuttanut ”hetkellinen tilanne” vaan ”yleistilanne” ja tuleva kehitys. Nämä käsitykset julkaissut Uusi Suomi tulkitsi pari viikkoa myöhemmin samansuuntaisesti, ettei nootissa puhuttu hyökkäyksestä vaan ilmaistiin huoli kansainvälisestä tilanteesta. Lopulta sitten Novosibirskin alla Turun Sanomat totesi: ”Neuvostoliitto ei ole Länsi-Saksan uhkaa tähdentäessään ja sodanvaarasta puhuessaan maininnut aktuaalisen hyökkäyksen mahdollisuutta.”[2]

Heti nootin tultua sen yya-sopimuspohjainen oikeutus ja siten uskottavuus kyseenalaistettiin epäröimättä Suomalaisen Suomen pakinassa, jossa kieltäydyttiin uskomasta aseellisen hyökkäyksen uhkaan, ellei esitetty ”reaalisia syitä”.[3] Monet lehdet ilmaisivat epäilyksensä kiistäessään, että tekeillä oli sotilasoperaatio. US ei uskonut länsisaksalaisten hautovan katalia aikeita, sillä eihän heillä ollut ydinaseita. Länsi-Suomi muistutti liittotasavallan asevoimien heikkoudesta Varsovan liittoon verrattuna. Nya Pressen suorastaan leimasi uhkasta puhumisen poliittiseksi. Myös Uusi Aura näki laskelmointia. Pari honkalaista maakuntalehteä jopa antoi ymmärtää nootin turhaksi. SDP:n Hämeen Kansan mielestä konsultaatioihin ei ollut pakottavaa tarvetta, ja kokoomuksen Karjalainen ei nähnyt maailmantilanteen edellyttävän yya-sopimuksen soveltamista. Åbo Underrättelser piti sodanpelkoa liioiteltuna, ja myös Kaleva protestoi epäsuorasti kummastelullaan, ettei Neuvostoliitto ollut tarttunut yya-sopimukseen, kun Länsi-Saksa otettiin Naton jäseneksi ja sen aseistaminen alkoi.[4]

Skeptisyyttä voi lisäksi jäljittää huomautuksissa, että Berliinin tilanne oli ohittanut kulminaationsa[5] ja ilmapiiri rauhoittunut Hruštšovin luovuttua rauhansopimuksen takarajasta.[6] Vielä epäilyksestä kielivät yllättyneisyys ja hämmennys, sillä osoittivathan ne, ettei ollut havaittu mitään sodan alkamiseen viittaavaa.

1 KL 7.11.1961, Väinö Tanner sanoo - -; SS 8.11.1961, Kuulumisia.

2 Halsti 1961a ja 1975, 106; US 14.11.1961, pk; TS 22.11.1961, pk.

3 SuSu 8/1961, Kalamiehen pakina.

4 HBL, Kauppalehti, KM, NP, SaKa ja ÅU 31.10.1961, pk; ESS, HK, HäSa, Karjalainen, SSd, Lahti, Savo, TS, UA ja US 1.11.1961, pk; AL 2.11.1961, pk; Vaasa 2.11.1961, Päät kylminä; JT 4.11.1961, pk; LS 11.11.1961, Messissä mietittyä; Kaleva 11.11.1961, Suurpolitiikan ilmapuntari.

5 Savo 1.11.1961, pk.

6 AL 31.10.1961, pk; US 1.11.1961, pk; HS 3.11.1961, pk.

Maakansa tosin ensin kakisteli, että nootti tuli ”tiettävästi” odottamatta, mutta lopetti seuraavana päivänä kiertelyn ja myönsi valmistautumattomuutensa.[1]

Myös SKP-SKDL:n lehdissä kiistettiin, että Neuvostoliitto piti aseellista konfliktia väistämättömänä, vaikka Kremliä tavanmukaisen uskollisesti seuraten syytettiinkin Länsi-Saksaa ja Natoa sodan hautomisesta ja Ruotsia avustamisesta.[2] Kansan Uutiset perusteli liittotasavallan vaarallisuutta laveasti: ulkopolitiikka oli militarisoitunut kiitos ”vasemmistolaisen liikkeen” kieltämisen, varustelumenot kasvoivat, hallituksen edustajia osallistui ”sapelinkalistelun säestämiin ’kotiseutupäiviin’”, Tšekkoslovakiaa ja Puolaa ei ollut tunnustettu, Bonnin johtajat julistivat tarvitsevansa ”elintilaa” ja vaativat ydinaseita vallatakseen alueita Puolalta, Tšekkoslovakialta ja Neuvostoliitolta. Puolustusministeri Strauss puhui velvollisuudesta puolustaa Pohjoismaita, ja maan ”militaristit” olivat hankkineet tukikohtia Norjasta ja Tanskasta tarkoituksella ”iskeä Neuvostoliittoa ja Suomea”. Mutta pikaiseen sodan syttymiseen ei KU:kaan uskonut.[3]

Hallituksen asettama yya-toimikuntakaan ei näytä huolestuneen. Se huomioi ettei neuvotteluja kiirehditty ja että ”konkreettisten muotojen” antaminen uhkalle oli vaikeaa.[4]

Liioin ei noottia ottanut kirjaimellisesti Kekkonen. Hän ei aikaistanut paluutaan ja sanoi marraskuun 5. päivän puheessaan, ettei uskonut kenenkään kuvittelevan Saksan tai sen liittolaisten hyökkäävän Suomen kautta Neuvostoliittoon.[5] Siitä huolimatta edessä oli niin vakavat ajat, etteivät niistä selviytyisi ”poliittiset diletantit eivätkä heidän ulkopolitiikassaan aina epäonnistuneet taustavoimansa”.[6] Piikki oli tietenkin suunnattu Olavi Honkaan ja tämän tukijoihin.[7]

Olisiko neuvoteltava?

Mitä sitten vastattaisiin? Neuvoteltaisiinko vai kieltäydyttäisiinkö?

Kekkonen viestitti Yhdysvalloissa Valkoiseen taloon, että konsultaatioilta ei kenties vältyttäisi. Hän ei kuitenkaan uskonut niiden muuttavan ”Suomen asemaa

1 MK 31.10. ja 1.1.1961, pk.

2 KU, HY ja KT 1.11.1961, pk; UP 1.1.1961, Nootti ei ollut yllättävä; KaSa 2.11.1961, pk. SKP:n poliittisessa toimikunnassa päätettiin 30.10., että lehtikirjoituksissa oli korostettava sodanvaaran lisääntymistä. SKP kk. pol. tmk. 30.10.1961. KArkisto.

3 KU 1.11. ja 2.11.1961, pk. Pääkirjoitusta 1.11. laatimaan SKP:n poliittinen toimikunta nimesi 30.10. jäsenensä Aili Mäkisen, kokoukseen kutsuttuna osallistuneen Armas Äikiän ja Pertti Kirvesmiehen. SKP kk. pol. tmk. 30.10.1961. KArkisto.

4 Yya-tmk:n muistiot 2.11. ja 7.11.1961. TPA, UKA, N-30.10.1961.

5 Kekkonen 1961b, 42. Siten Tuure Junnila (1964, 150) moittii aiheetta suomalaisia pidättymisestä sanomasta suoraan, ettei Saksa uhannut välittömällä reaalisella hyökkäyksellä.

6 Kekkonen 1961b, 43.

7 Jakobson 2001, 321.

puolueettomana valtiona”.[1] Ennen presidentin kotiutumista myös ulkoministeriö päällikkönsä johdolla valmistautui neuvottelemaan.[2] Suomi–Neuvostoliitto-seuran[3] puheenjohtaja professori Göran von Bonsdorff piti itsestään selvänä, että ”ystävällismielisen itäisen naapurimaan” kanssa pohdittaisiin keinoja rauhan säilyttämiseksi.[4]

Los Angelesin -puheessaan presidentti antoi kuitenkin ymmärtää, ettei neuvoteltaisi, kun hän sanoi, että yya-sopimuksen mukaan konsultaatiot käydään, jos molemmat osapuolet katsovat hyökkäyksen uhkaavan.[5] Suomihan ei tietenkään näkisi niin. Kotimaahan palattuaan hän kielsikin ulkoministeriötä lähettämästä siellä laadittua myönteistä vastausta mutta tasapainoili silti radiossa ja televisiossa, ettei kantaa neuvottelujen edellytyksiin ollut vielä määritelty.[6]

SKP-SKDL:n lehdet luonnollisesti vastasivat myöntävästi kuten myös Päivän Sanomat. Maalaisliiton Iisalmen Sanomienkin mielestä yya-sopimuksessa mainitut neuvotteluedellytykset täyttyivät.[7]

Enemmistöllä oli kuitenkin täysi syy vaatia torjumista, sillä antoivathan niin monet ymmärtää, ettei akuuttia sodanvaaraa ollut. Pätevä peruste oli myös puolueettomuus. Sen nähtiinkin olevan koetuksella. Huomauttaen neuvottelemisen merkitsevän uhkan myöntämistä Helsingin Sanomat varoitti antamasta Neuvostoliitolle tilaisuutta käyttää yya-sopimusta ”riippumattomuudellemme ja puolueettomuudellemme kohtalokkaiden suurpoliittisten pelisiirtojen verhona”.[8]

Kieltäytyminen oli epäilemättä monen muunkin mielessä. Se on luonteva johtopäätös nootin tarpeellisuuden kyseenalaistamisesta Hämeen Kansassa ja Karjalaisessa. Myös Nya Pressen katsoi, ettei perusteita ollut, ja tiukkasi todisteita uhkasta. Etelä-Suomen Sanomat ensin myötäili pakinassa, että neuvottelut oli ”tietysti” aloitettava, mutta epäili seuraavana päivänä pääkirjoituksessa niiden

1 UK pvk. 1.11.1961 (Suomi 2001a, 443); Suomi 1992, 484.

2 Allekirjoittamaton luonnos 3.11.1961 vastaukseksi noottiin. UMA, Kc 2; KU 3.11.1961, Ulkoministeri: Neuvotteluihin ryhdytään; Suomi 1992, 486; Soikkanen 2003, 237; Hokkanen 2002, 516.

3 Seuran nimen ortografia vaihtelee samalla kirjoittajallakin. Eri muotoja ovat Suomi-Neuvostoliitto-Seura (Yya 1983, 217 ja Tuomioja 2006, 307) ja Suomi–Neuvostoliitto-Seura (*ibid*., 308). Tässä seurataan SNS:n lehden Ajan Kuvien käytäntöä.

4 KU 6.11.1961, Luottamukselliset neuvottelut luonnollisia.

5 Kekkonen 1961a, 149.

6 Suomi 1992, 486–7; Soikkanen 2003, 237; Kekkonen 1961b, 42.

7 KU 1.11.1961, Suomen kansan etujen vuoksi - -; IiSa, KT ja PS 1.11.1961, pk; HY, UP ja KaSa 2.11.1961, pk.

8 NP 31.10.1961, pk; TS 1.11.1961, pk; HS 2.11.1961, pk. Myös Uusi Aura (2.11.1961, Roope kiikaroi maailman menoa) oivalsi uhkan myöntämisen luopumiseksi puolueettomuudesta, kun Länsi-Saksaa syytettäisiin revanssihenkisyydestä ja Natoa hyökkäyksen valmistelusta. Samasta lisäksi AL 31.10.1961, pk.

ajankohtaisuutta ja realistisuutta.[1] Epäsuorasti vastahenki ilmeni Kekkosen tyylisesti edellytyksessä, että uhka oli todettava yhteisesti.[2] Sitä mieltä oli myös Olavi Honka.[3] Kansan Lehti viestitti kielteisyyttään korostamalla Suomen suvereeniutta nootin käsittelyssä ja johtopäätöksissä.[4]

Mutta huolimatta hyvistä syistä tyrmätä konsultaatiot piti huomattava osa lehdistöä niitä lähes luonnollisina.[5] Maalaisliiton Kainuun Sanomat peräti leimasi väärinkäsitykseksi torjumisen sillä perusteella, ettei sodan katsottu uhkaavan.[6] Kannanotto kertoo ristipaineesta todellisuudeksi havaitun ja välttämättömäksi mielletyn välillä. Samoin koki Österbottningen, joka aluksi ei nähnyt aihetta toimenpiteisiin mutta kannatti muutaman päivän kuluttua neuvotteluja, vaikka oli yhä sitä mieltä, ettei niitä tarvittu. Myös Länsi-Savo totesi uhkan puuttumisen mutta puhui silti ”Suomen ja Neuvostoliiton välillä aloitettavista neuvotteluista”.[7]

Muissa kuin äärivasemmiston lehdissä myöntyminen näyttää johtuneen kahdenlaisista syistä. Osa ajatteli ettei ollut vaihtoehtoa. Jakobstads Tidning viestitti pakkotilannetta, ja Aamulehti katsoi nootin määrittävän vaaran, jonka aitoutta Suomi ei kyennyt arvioimaan. Satakunnan Kansan ja Lahden mielestä riitti, kun yya-sopimuksen osapuolista toinen totesi uhkan.[8]

Monissa niistä lehdistä, joissa ei ilmennyt pakon tuntua, lähtökohta oli analyyttisen tarkastelun tapainen. Siinäkin muodostui kaksi ryhmää. Helsingin Sanomat tarrautui havaintoon, ettei alkuperäisessä tekstissä puhuttu neuvotteluista vaan konsultaatioista. Niissä vertailtaisiin maiden käsityksiä toimenpiteistä rajojen puolustuksen turvaamiseksi. Ilmeisesti valtakunnan suurinta seuraten Uusi Suomi tulkitsi, etteivät konsultaatiot olleet varsinaisia neuvotteluja vaan keskusteluja tai kosketuksen ottamista.[9] Ulkoministeriö vahvisti sellaista käsitystä tiedottamalla, etteivät konsultaatiot tarkoittaneet neuvotteluja vaan mielipiteenvaihtoa, joka

---

1 HK ja Karjalainen 1.11.1961, pk; NP 31.10.1961, pk; ESS 1.11.1961, Nootti ja sopimus ja 2.11.1961, pk.

2 Karjalainen 1.11.1961, Vasaran varresta; US 1.11.1961, pk; HS ja KV 2.11.1961, pk. SKP-SKDL:n Hämeen Yhteistyö (7.11.1961, pk.) näki taka-ajatuksen, koska huomautti, että uhkan kiistäminen merkitsi neuvottelujen pitämistä tarpeettomina.

3 US 6.11.1961, Olavi Honka Satakunnassa - -.

4 KL 1.11.1961, pk.

5 Esim. AL ja Kaleva 31.10.1961, pk; HBL, HK, Ilkka, KSML, Lahti 1.11.1961 ja VN 1.11.1961, pk; HäSa 2.11.1961, Nootin vaiheilta; KV 2.11.1961, pk.

6 KS 3.11.1961, pk.

7 ÖB 31.10. ja 3.11.1961, pk; Länsi-Savo 1.11.1961, pk.

8 JT 1.11.1961, pk. (”Förhandlingar kan vi kanske inte komma ifrån - -.”); AL 31.10.1961, pk; SaKa 1.11.1961, Tapahtumien tarkastelua; Lahti 1.11.1961, pk.

9 HS 2.11.1961, Nootin sanamuoto tarkistuksen jälkeen; Hallitus keskusteli eilen - - ; sekä 9.11.1961, Karjalainen tapaa Gromykon lauantaina; US 3.11.1961, pk. SKP-SKDL:n Kansan Sana (4.11.1961, Oikeisto pakotettu jo nyt perääntymään) huomautti, että Pohjois-Atlantin sopimuksen konsultaatiot tarkoittivat neuvotteluja hyökkäysuhan toteamiseksi ja niitä oli vaikea luonnehtia ”viattomiksi rupatteluhetkiksi”. SDP:n puolueneuvoston puheenjohtaja

saattoi tapahtua myös nootein.[1] Maalaisliiton puheenjohtaja V. J. Sukselainen tyynnytteli, ettei neuvostohallitus pyytänyt muuta kuin keskusteluja eräistä kansainvälisistä ilmiöistä, jotka huolestuttivat sitä.[2]

Toinen ryhmä omaksui käsityksen, että yya-sopimuksessa puhuttiin kahdenlaisista keskusteluista. 2. artiklan aiheenahan olivat konsultaatiot uhkan olemassaolon selvittämiseksi, ja 1. artiklan mukaan Neuvostoliiton avusta sovittaisiin erikseen, jos Suomeen hyökättäisiin.[3] Niinpä Hufvudstadsbladetin mielestä oltiin vasta alkuvaiheessa ja toimenpiteistä puhuttaisiin molempien todettua uhkan. Kaleva selitti HS:n tavoin konsultaatiot ”eräänlaiseksi ajatusvaihdoksi” ja korosti, ettei kutsu koskenut ”selvennyssopimuksia”. Uuden Suomen mukaan avunantoartiklaan oli ainoastaan vedottu eikä sen soveltamiseen tarvinnut valmistautua. Myös Jakobstads Tidning ja Hämeen Kansa vetivät rajan konkreettisiin toimenpiteisiin jälkimmäisen painottaessa Suomen sananvaltaa.[4] Keskustelujen käsittäminen kaksiportaisiksi eli koostuviksi riskittömästä valmistelusta ja — jos niin pitkälle jouduttaisiin — vakavia seuraamuksia aiheuttavasta jatkosta tarjosi uhkan yhteistä toteamista vaatineille, kuten US:lle ja HS:lle, takaportin hyväksyä jonkinlainen neuvonpito, niin kauan kuin se pysyisi harmittomana.[5]

Kolmas perustelu oli, että neuvotteluissa selviäisi, mitä Neuvostoliitto tarkoitti ja vaati.[6] Satakunnan Kansa suorastaan odotti keskustelemisen hälventävän mahdollisia epäluuloja.[7]

Aikataulun suhteen Aamulehti ei pitänyt viivyttelyä suotavana mutta Helsingin Sanomat suositteli hitaasti kiirehtimistä ja tähdensi, että yya-sopimus antoi vallan määrätä ajankohdan. Neuvottelut — ei siis enää keskustelut — aloitettaisiin vain, jos molemmat toteavat uhkan.[8]

Vaihtoehdoista oli AL ensin pessimistinen mutta toipui parissa päivässä muistuttamaan, että yya-sopimuksen mukaan yhteisestä puolustuksesta neuvotellaan

---

Tauno Suontaustakaan ei nähnyt sanojen konsultaatio ja neuvottelu välillä asiallista eroa. AL 4.11.1961, Vastaus jo ensi viikolla.

1 US 3.11.1961, Porvarillisten ryhmien tuki hallitukselle noottiasiassa.

2 Sukselainen 1961.

3 Yya 1983, 16. UPI uutisoikin että Neuvostoliitto oli ehdottanut uutta sopimusta ”maiden rajojen suojelemiseksi mahdolliselta Länsi-Saksan ja sen liittolaisten hyökkäykseltä”. HS 1.11.1961, Neuvonpitoa Hawaijin rannoilla.

4 HBL 1.11.1961, pk; Kaleva 4.11.1961, Totista tekstiä; US 3.11.1961, pk; JT 1.11.1961, pk; HK 31.10.1961, pk.

5 US 1. ja 3.11.1961, pk; HS 31.10.1961, pk.

6 HäSa ja MK 1.11.1961, pk; AL, HS ja Karjalainen 2.11.1961, pk. Dag Anckarin (1971, 181) mukaan Neuvostoliiton aikeiden selvittäminen oli pääsyy neuvotteluvalmiuteen SDP:n ja muissa porvarillisissa paitsi ML:n lehdissä.

7 SaKa 31.10.1961, pk.

8 AL 2.11.1961, pk; HS 31.10. ja 2.11.1961, pk. Hitaasti kiiruhtamista suosittelivat myös UA ja HK 1.11.1961, pk.

vasta, kun molemmat tunnistavat uhkan.[1] Toisin sanoen AL kuten myös HS esitti torjuvaa vastausta kaavalla ”kyllä, mutta”, sillä eihän kumpikaan tietenkään uskonut Suomen myöntävän välittömän hyökkäyksen vaaraa.

”Torjunnan päälinja”

Maakansa vaihtoi muutamassa päivässä kantaansa. Se opasti ensin, että ”tietenkin” oli neuvoteltava, ja pilkkasi neuvottelujen tarpeellisuuden ja yya-sopimuksen tulkitsemisen pohtimista ”pykäläviisaudeksi, joka on parasta jättää sikseen”. Näin siitä huolimatta, että konsultaatioiden merkitys puolueettomuudelle oli ”todella painava ja vakava”.[2] Valtionhoitajapuolueen pää-äänenkannattaja oli ahtaalla, kun se ymmärsi, mitä maan etu vaati, mutta koki sen puolustamisen supervaltaa vastaan piinalliseksi.

Vielä runsas viikko nootin saapumisesta MK hyväksyi ”varsinaiset keskustelut” mutta antoi sitten ymmärtää, että uhka oli todettava yhteisesti.[3] Täyskäännös johtui aivan ilmeisesti Kekkosen muistiosta ”Torjunnan päälinja”, jonka hän antoi eduskuntaryhmille 9.11. ja joka tuskin jäi pelkästään niiden tietoon. Hän sulki nootin käsittelystä kaiken sotilaalliseen viittaavan ja ilmoitti, että pyrittäisiin poliittiseen ratkaisuun. Uhkasta ei edes keskusteltaisi, jotta ei tarvitsisi päättää sen toteamistavasta. Vaarana oli, että jos syntyisi erimielisyyttä, Neuvostoliitto jyräisi vastalauseet. Uhkan olemassaolon toteaminen taas merkitsisi sotilasneuvotteluja, jotka tarkoittaisivat Naton leimaamista hyökkäyksen valmistelijaksi. Se käsitettäisiin niin, että Suomi oli menettänyt puolueettomuutensa.[4]

Myös pääministeri näyttää ottaneen onkeensa. 6.11. päiväämässään lausunnossa Suomen Kuvalehdelle hän tyynnytteli, ettei keskustelujen johdosta tarvinnut olla levoton, mutta kertoi reilun viikon kuluttua radiossa ja televisiossa, että hallitus pyrki välttämään keskustelemista nootissa mainituista asioista.[5]

Noottikriisin historiografian erikoisuuksiin kuuluvat vaihtelevat näkemykset ”Torjunnan päälinjan” synnystä ja muutokset eräiden tutkijoiden käsityksissä siitä. Muistiosta on Tasavallan Presidentin Arkistossa ja Kansallisarkistossa Ahti Karjalaisen arkistossa Kekkosen nimikirjaimillaan allekirjoittamat kappaleet,[6] mutta siitä huolimatta eivät kaikki tutkijatkaan tunnusta häntä ainoaksi laatijaksi.

---

1 AL 31.10. ja 2.11.1961, pk.

2 MK 1.11.1961, pk.

3 MK 9. ja 14.11.1961, pk.

4 ”Torjunnan päälinja” (U[rho] K[ekkonen] 8.11.1961). TPA, UKA, N-30.10.1961; UK pvk. 9.11.1961 (Suomi 2001a, 443); Suomi 1992, 499.

5 Miettunen 1961a, 18 ja 1961b, 180.

6 KA, AKK, k. 62 ja TPA, UKA, N-30.10.1961. Muistion teksti: Visuri 2010, 76.

Karjalainen itse omi ansiota muistellessaan, että ”Kekkonen asetti tavoitteet täysin niille linjoille, jotka syntyivät maanantaina [6.11.] Zaharovin kanssa käymässäni keskustelussa”. Siinä ulkoministeri ehdotti etenemistä ”poliittisella linjalla”.[1] Alpo Rusin mielestä Karjalainen jopa johti ”torjuntastrategiaa”. Yleisesikunnan päällikkö Aatos Maunulakin näyttää uskoneen hänen merkittävään panokseensa, koska kutsuu päiväkirjassaan muistiota ”Karjalaisen ohjeeksi”.[2] Kenties Maunula siksi myös rohkeni arvostella sitä teoreettisuudesta: ”Vain lopussa varsinaista asiaa.”[3]

Johannes Virolainen sitä vastoin merkitsi muistiin hallituksen iltakoulusta 13.11.1961, että pääministeri luki Kekkosen muistion yya-sopimuksen tulkinnasta. Samaa mieltä tekijästä ovat Juhani Suomi, Osmo Apunen ja Hannu Rautkallio. Pekka Visuri sen sijaan katsoi vuonna 1994, vaikka oli lukenut muistion Karjalaisen arkistosta, että presidentti valmisteli taktiikan ulkoministerin kanssa. Kyseistä lähdettä niin ikään käyttänyt Jukka Seppinen väitti kolme vuotta myöhemmin suorastaan, että muistio kirjoitettiin ulkoministeriössä Karjalaisen johdolla ja siinä on ”Kekkosen hyväksyvä ’vidi’-merkintä”.[4]

Visuri ja Jukka Tarkka ovat lisäksi ymmärtäneet ”Torjunnan päälinjan” alkuperän vaihtelevasti. Visuri kutsui sitä vuonna 1994 Kekkosen muistioksi mutta otti yhdeksän vuotta myöhemmin todesta Seppisen ”lähdekritiikin”. Todennäköisesti sovittaen siihen käsityksen presidentin ehdottomasta komentovallasta hän totesi, että tämä kirjautti periaatteensa ”ulkoasiainministeriössä laadittuun salaiseen muistioon ’Torjunnan päälinja’”. Vuoden 2010 tulkinnassa muistio on jälleen Kekkosen käsialaa mutta taktiikka syntyi Karjalaisen kanssa.[5]

Tarkka puhui vuonna 1992 Kekkosen ratkaisusta mutta oli kaksikymmentä vuotta myöhemmin sitä mieltä, että ”Torjunnan päälinja” laadittiin ulkoministeriössä Karjalaisen johdolla. Muutos johtui aivan ilmeisesti tietoisesta ja harkitusta ratkaisusta suorittaa jälkimmäinen tutkimus ilman arkistodokumentteja ja luottaa muihin tutkijoihin, tässä tapauksessa Seppiseen.[6]

---

1 Karjalainen–Tarkka 1989, 113 (1. lainaus); AK pvk. 6.11.1961 (Rumpunen 1997, 204. 2. lainaus).

2 Rusi 2007, 96; Maunulan pvk. 13.11.1961. KA, T 22595.

3 Maunulan pvk. 14.11.1961. KA, T 22595.

4 Virolaisen mpt. hallituksen iltakoulusta 13.11.1961. KA, JVA, k. 107; Suomi 1992, 499, 653 v. 14; Apunen 2005a, 94; Rautkallio 2010, 303; Visuri 1994, 190, 219 v. 159; Seppinen 1997a, 186, 624 v. 248.

5 Visuri 1994, 219 v. 159; 2003, 60, 341 v. 38; 2010, 75–6, 91 v. 141.

6 Tarkka 1992, 85 ja 2012, 12, 132.

Säyseitä kommentaattoreita

Suhtautuminen neuvotteluihin testasi Päivän Sanomista oikealla olevien lehtien selkärankaa. Useimmat niistäkin, jotka osoittivat suoraan tai epäsuorasti pitävänsä noottia turhana, taipuivat. Eräissä oikeistolehdissä Neuvostoliitolle kyllä huomauteltiin kipakasti, mutta varsinaisen lujuuskokeen, neuvottelujen tarpeellisuuden kieltämisen, läpäisivät oikeastaan vain Hämeen Kansa, Karjalainen ja Nya Pressen. Ne joko kiistivät perusteet yya-neuvotteluille tai vaativat näyttöä uhkasta.

Terävää sävyä viljelivät myös Aamulehti ja Väinö Tanner. Edellisen yleisönosastossa kysyttiin sarkastisesti, pitäisikö Pohjanlahti miinoittaa Länsi-Saksan hyökkäyksen estämiseksi, ja sosiaalidemokraattien johtaja heittäytyi ironiseksi: ”Suomi voi vain todeta, että asia on meille suuri uutinen ja olisi mielenkiintoista saada kuulla siitä joitakin todisteita.”[1]

Taipuisuuteen oli ilmeisenä syynä arkuus tai suoranainen pelko. Osa lehdistä halusi vanhasuomalaista myöntyvyyttä muistuttavasti välttää yhteentörmäyksen joustamalla ja antoi suostumuksensa neuvotteluille, joskin huolellisesti rajaten. Semanttinen hiustenhalkominen neuvottelujen ja keskustelujen välillä kuvastaa Moskovan manööverin aiheuttamaa ahdistusta. Mieli teki suositella kieltäytymistä, mutta rohkeus petti. Mahtava naapuri pelotti tai ainakin herätti niin suurta kunnioitusta, ettei konsultaatioaloitetta uskallettu julistaa yya-sopimuksen vastaiseksi.

Niissä puoluelehdissä, joissa Neuvostoliiton kuitenkin katsottiin olevan hakoteillä, sitä ei sanottu yhtä silottelemattomasti kuin esimerkiksi läksytettäessä kotimaan poliittisia vastustajia. Protestointi käärittiin pehmeisiin ja kohteliaisiin ilmaisuihin: Suomessa ei ollut havaittu uhkaa[2] ja käsitys oli ollut, ettei Saksa aloittaisi uutta maailmansotaa.[3] Suomen Sosialidemokraatti muotoili, ettei täällä katsottu kehityksen menneen Länsi-Saksan hyökkäyksen suuntaan vaan ”asiain kehittyminen on - - nähty paljon vähemmän uhkaavana”. Maalaisliiton Liitto tavoitteli diplomaattisuutta tyyliin, ettei voitu sanoa, katsoiko Neuvostoliitto sellaisen hyökkäysuhan olevan olemassa, joka edellytti neuvotteluja.[4] Porvari- ja sosiaalidemokraattilehdistö harjoitti pitkälle vietyä itsekontrollia.

Maalaisliiton lehdille aiheutti lisäpaineita asema virallista ulkopolitiikkaa vartioivan puolueen edustajina. Sen vuoksi ne laskelmoivat, tasapainoilivat ja osoittivat silmiinpistävää myöntyväisyyttä.

---

1 AL 2.11.1961, Maahamme hyökätään??; KL 7.11.1961, Väinö Tanner sanoo: Maata koetettu hallita epänormaalilla tavalla.

2 TS 1.11.1961, pk; Karjalainen 2.11.1961, pk; Ilkka 1.11.1961, pk.

3 PoS 2.11.1961, pk.

4 SSd 1.11.1961, pk; Liitto 31.10.1961, pk.

3 ”Kyllä kai jokainen suomalainen hoksasi, mitä nootilla tarkoitettiin”

Aprikoidessaan Neuvostoliiton tavoitteita päätoimittaja Hindström tuli siihen johtopäätökseen, että kysymys oli muustakin kuin Suomen puolustamisesta.[1] Samaan tapaan ajatteli myös sanomalehtien enemmistö käsityksellään, ettei Moskovassa valmistauduttu torjumaan välitöntä hyökkäystä. Bonnin militarismia rummuttanut äärivasemmistokaan ei uskonut uuteen Barbarossaan. Tajuttiin että nootissa tarkoitettiin muuta kuin suoraan sanottiin.[2] Mutta mitä? Oli tulkitsemisen ongelma.

Hämmennystä ja taktikointia lehdistössä

Juhani Suomen mielestä keskustelu nootin syistä alkoi ”miltei välittömästi” Kekkosen palattua Nobosibirskistä.[3] Toukokuussa 1963 taas tehtiin lukuisissa lehdissä selväksi, että Suomessa uskottiin loppusyksyllä 1961 Neuvostoliiton pyrkineen vaikuttamaan presidenttipeliin (s. 146–8). Sama on sanottu sen jälkeenkin useasti. Max Jakobson kirjoitti 1960-luvun lopulla, että suomalaiset ”reacted to the Soviet note - - in terms of their own affairs”. Parikymmentä vuotta myöhemmin toimittaja Risto Lindstedt kertoi, että noottia pidettiin aluksi lähetettynä presidentinvaalia varten. Helsingin Sanomissa muisteltiin 1980-luvun lopussa, että ensi säikäyksestä toivuttuaan suomalaiset epäilivät ”yleisesti” syyksi Kekkosen tukemista. Seuraavan vuosikymmenen alussa Etelä-Suomen Sanomat väitti, että

1 Kaskö Tidning 3.11.1961, pk.
2 Appell 2.11.1961, pk; Pastinen 1994, 94.
3 Suomi 1992, 540.

ensimmäisissä kotimaisissa tulkinnoissa pyrkimykseksi nähtiin Honka-liiton hajottaminen ja kansainvälinen ulottuvuus ilmaantui vasta myöhemmin.[1]

Lokakuun 1961 viimeisen päivän ja marraskuun alkupuolen lehdet kertovat jotain aivan muuta. Motiivia ryhdyttiin hakemaan heti nootin saavuttua, ja jos vaikka laajat kansalaispiirit pitivätkin syynä presidentinvaaleja, painettuun sanaan sellainen yksimielisyys ei ulottunut.

Appell ei pitänyt mahdottomana, että nootissa tarkoitettiin muuta kuin suoraan sanottiin,[2] eikä ollut ainoa epäilijä. Useat sekä Honka- että Kekkos-leirin lehdet väittivät, ettei syytä tiedetty,[3] muutamat oltuaan ensin sitä mieltä, ettei syistä ollut tietoa. Joukkoon liittyi myös eduskunnan puhemies K.-A. Fagerholm.[4] Monisanaisuudestaan huolimatta nootti ei vakuuttanut kaikkia perustelujensa todenperäisyydestä.

Appell myös piti hyödyttömänä taustan pohtimista siinä vaiheessa.[5] Hufvudstadsbladetin mielestä täällä ei edes ollut mahdollista selvittää, ”mitkä yleiset poliittiset näkökohdat” olivat sanelleet nootin. Niiden ajatteleminen ei ollut aiheellistakaan.[6]

Vaikeneminen ei ollut kuitenkaan kovin suosittua. Selityksiä annettiin suurin joukoin. Niitä löydettiin sekä ulkomailta että kotimaasta.

Tavoite Suomen ulkopuolella?

Tähyiltäessä maan rajojen ulkopuolelle noottia pidettiin muun muassa kylmän sodan vaiheena[7] ja kansainvälisen jännityksen heijastumana.[8] Savon Sanomat luokitteli sen ”yksinomaan ja vakavasti ulkopoliittiseksi”. Eräät tietämättömyyttään valittaneetkin tai syyn etsimisestä kieltäytyneet olivat melko varmoja sen

1 Jakobson 1968a, 75; Lindstedt 1986, 55; HS 11.9.1988, Noottikriisin syynä oli NL:n huoli Suomen puolustuksesta; ESS 26.8.1993, Vladimirovin totuus.

2 Appell 2.11.1961, pk. Landgrénin (2001, 400) mielestä Appell yhdisti nopeasti nootin Neuvostoliiton pyrkimykseen tukea Kekkosen uudelleenvalintaa.

3 KSML ja MK 1.11.1961, pk; KV 2.11.1961, pk; UA 2.11.1961, Roope kiikaroi maailman menoa; TS 3.11.1961, Lukuisia neuvotteluja käytiin – –; Savo 12.11.1961, pk.

4 Lalli 1.11.1961, pk. ja 11.11.1961, Mitä kuuluu; KL 1.11.1961, pk. ja 4.11.1961, Moskovan nootti; Karjalainen 1.11.1961, Vasaran varresta ja 10.11.1961, pk; SSd 6.11.1961, K.-A. Fagerholm: Ystävällisten suhteiden luominen - -.

5 Appell 2.11.1961, pk.

6 HBL 31.10.1961, pk. Käännös TT.

7 HäSa 1.11.1961, pk.

8 KM 31.10.1961, pk; SSd 6.11.1961, Presidentin eilinen puhe; ESS 8.11.1961, pk.

löytymisestä Suomen ulkopuolelta. Lalli taas kallistui ensin ulkomaisiin tekijöihin mutta väitti sitten, ettei pyrkimyksistä ollut tietoa.[1]

Virallisen linjan paalutti presidentti selittämällä Los Angelesissa, että nootti heijasteli Euroopassa vallitsevaa hyvin vakavaa jännitystilaa.[2] Häntä seuraten piti pääministeri toimenpidettä loogisena seurauksena Keski-Euroopan jännityksestä. Sukselaisenkin mielestä kysymys oli ”huolestumisesta eräiden kansainvälisten ilmiöiden johdosta”. Kun ulkoministeri Karjalainen sanoi suurlähettiläs Zaharoville, että nootti johtui ”yleistilanteen kiristymisestä”, tämä vastasi: ”Oikea tulkinta.”[3]

Reima T. Luoto hämmästelee viittaamista jännityksen lisääntymiseen vielä Hruštšovin 17.10.1961 puheen jälkeenkin. Mutta moni lehti ei havainnut mitään ristiriitaa vaan teki kytköksen Berliiniin tai yleisemmin Saksan-kysymykseen tai molempiin.[4] Taustalla jopa nähtiin neuvostojohtajan uhkaus allekirjoittaa rauhansopimus.[5] Länsi-Savo kyllä huomioi aikarajan poistamisen mutta piti sitä tilapäisenä. Myös Jakobstads Tidning oli varma akuutin kriisin väistymisestä mutta ajatteli innovatiivisesti, että Neuvostoliiton dynaaminen ulkopolitiikka oli ottanut uudeksi valtikseen Pohjolan.[6]

Kansan Uutiset oli sentään ajan tasalla. Julkaisemassaan Hruštšovin päätöspuheessa puoluekokouksessa se korosti sanoja, että

> **emme tule pitämään kiinni siitä, että** [Saksan rauhan]**sopimus on allekirjoitettava joulukuun 31. päivään mennessä.** - - **Tärkeintä ei ole tämä tai tuo päivä, vaan se, että kysymys ratkaistaan asiallisesti ja rehellisesti.**[7]

SKP-SKDL:n lehdet eivät hakeneetkaan selitystä Berliinistä, vaikka juuri ne puolustivat nootin oikeutusta hanakimmin. Niiden mukaan pyrkimyksenä oli sodan estäminen.[8]

Berliinin ja Saksan ohella mainittiin useita muitakin nootissa esiintyviä kansainvälisen politiikan alueita. Verraten suosittu oli käsitys, että tähtäimessä olivat

1 HBL ja MK 31.10.1961, pk; KL 1.11.1961, pk; Karjalainen 1.11.1961, Vasaran varresta; SS 1. ja 2.11.1961, pk; Lalli 1.11.1961, pk. ja 11.11.1961, Mitä kuuluu.

2 Kekkonen 1961a, 151; Jakobson 1980, 261. Ks. myös Kekkonen 1961d, 186.

3 Miettunen 1961a, 18; Sukselainen 1961; AK pvk. 6.11.1961 (Rumpunen 1997, 204).

4 Luoto 1974, 60; IS 31.10.1961, pk; PoS ja VBL 1.11.1961, pk; SS 1.11.1961, Isoja asioita; AL 2.11.1961, pk; HäSa 2.11.1961, Nootin vaiheilta.

5 Savo, KL ja Lahti 1.11.1961, pk; Karjalainen 1.11.1961, Vasaran varresta.

6 Länsi-Savo 1.11.1961, pk; JT 2.11.1961, pk.

7 KU 1.11.1961, Me olemme nyt astuneet suuren taistelun kolmanteen vaiheeseen - -. Lihavointi lähteen.

8 KT ja KU 1.11.1961, pk; HY, UP ja KaSa 2.11.1961, pk.

Pohjoismaat tai ainakin Norja, Ruotsi ja Tanska.[1] Ruotsiin viittaamisen arveltiin johtuvan siellä käynnissä olleesta EEC-keskustelusta.[2]

Nootin tekstiin pitäytyivät myös ne, jotka puhuivat Natosta. Se mainittiin yleisesti[3] tai viittaamalla nootin painotukseen Länsi-Saksan sananvallasta siinä.[4] Norja ja Tanska vedettiin esille liittoutuman jäseninä.[5] Suomen katsottiin joutuneen ”muurinsärkijäksi”, kun painostettiin Pohjoismaita ja niistä varsinkin Atlantin puolustusliittoon kuuluvia.[6] Wolf H. Halstin mukaan pyrittiin pysäyttämään kehitys, jonka olivat aloittaneet Länsi-Saksan asevoimien tulo Itämerelle ja Naton yhteistoiminnan kiinteytyminen sen seurauksena.[7]

Tähän tapaan selitti Kekkonenkin. Päiväkirjansa mukaan hän korosti Havaijin-isännälleen, että Neuvostoliitto oli huolissaan turvallisuudestaan Länsi-Saksan aseistautumisen tähden. Nootti kohdistui enemmän Natoa, Tanskaa ja Norjaa kuin Suomea vastaan, joka oli ”vain postikonttori”.[8] Myös marraskuun 5. päivän puheessaan hän myötäili neuvostojohtoa myöntäessään sen huolestumisen liittotasavallan varustautumisesta perustelluksi.[9]

Halstia ja SKP-SKDL:n lehtiä ehkä lukuun ottamatta nämä kansainväliseen tilanteeseen viittaavat selitykset olivat ylimalkaisia eivätkä ilmaisseet käsitystä nootin tarkoituksesta. Jonkin verran jäsentyneemmin ottivat kantaa kokoomuksen Savo ja Aamulehti. Edellinen poikkesi nootin tekstistä hakiessaan syytä Neuvostoliiton strategisista intresseistä. Ydinsodassahan amerikkalaisohjusten reitti Leningradiin kulkisi Suomen yli. Lisäksi lehti mainitsi huomion suuntaamisen ulkoiseen vaaraan sisäisen kehityksen takia, Stalin-kultin lopettamisen, ideologiset riidat, opposition vaientamisen ja ”yhtenäisen joukkotahdon luomisen”.[10]

---

1 AL 31.10.1961, pk; Lahti ja LK 1.11.1961, pk; KSML 2.11.1961, Toimituspöydän takaa; KL 14.11.1961, pk; SaKa 14.11.1961, Tapahtumien tarkastelua.

2 Itä-Savo ja Keskipohjanmaa 1.11.1961, pk; Appell 2.11.1961, pk.

3 Savo 1.11.1961, Täältä katsoen.

4 PoS 1.11.1961, pk.

5 AL 31.10.1961, Neuvostoliiton nootti - - ja 2.11.1961, pk; HBL 31.10.1961, Sovjetunionen begär förhandlingar - -; HK 31.10.1961, Neuvostoliitto esittää Suomelle neuvotteluja - -.

6 Vaasa 1.11.1961, pk.

7 Halsti 1961a; Apunen 2005a, 93.

8 UK pvk. 1.11.1961 (Suomi 2001a, 443); Suomi 1992, 484.

9 Kekkonen 1961b, 42. Lännessä katsottiin Kekkosen yhtyneen Neuvostoliiton käsitykseen Länsi-Saksan vaarallisuudesta. Seuraavana vuonna UM:n osastopäällikkö neuvoi edustustoja selittämään, ettei kysymyksessä ollut kannanotto vaan ”analyysi tilanteesta Suomen kannalta nähtynä”. Max Jakobsonin muistio 11.5.1962 liitteenä UM:n tiedotuksessa 12/1962 (11.5.). TPA, UKA, vsk. 1962. Kekkonen itse sanoi edustustopäälliköiden neuvottelupäivien osanottajille, että oli mennyt sodanuhkassa mahdollisimman pitkälle, kun otettiin huomioon, että tavoitteena oli sen esille ottamisen välttäminen. ”Tasavallan Presidentti edustustojen päälliköille Linnassa 6.8.1962”. UMA, 5 E 9.

10 Savo 1.11.1961, pk.

AL:ssä julkaistussa Paavo Tola -nimisen kirjoittajan selityksessäkin olivat esillä Neuvostoliiton sisäiset tekijät. Puolueenvastainen ryhmä oli kenties yleisesti tiedettyä vahvempi, ja viittaus Länsi-Saksan sotilasmahtiin ehkä kertoi oman sotavoiman pitämisestä riittämättömänä. Taustalla saattoi olla myös epävarmuus kommunismin leviämisestä, kun Afrikka oli rauhoittunut eikä näyttänyt yhtä lupaavalta kuin alkuvuodesta. Kuubastakaan ei ollut juuri ollut iloa, välit Kiinaan olivat kylmät eikä Saksan suhteen ollut edistytty. Lisäksi nootissa ilmeni pyrkimyksiä Itämeren suunnalla, joita edistäisi tutkaverkon ulottaminen lännemmäksi. Ilmeisesti pääpaino olikin sotilaallisen voiman ja vaikutuksen kasvattamisessa.[1]

”Tietyt piirit”

Suomea nootissa käsiteltiin vain lyhyesti, mutta silti lehdistössä haettiin motiivia myös täältä. Kauppalehden mukaan kysymys oli ”ainakin muodollisesti” puolustuksen tehostamisesta, ja Nya Pressen nimesi tavoitteeksi hallituksen pakottamisen myöntymään Neuvostoliiton väitteisiin, jotta yya-neuvotteluille syntyisi edellytykset.[2]

Kovan älähdyksen aiheutti ”tiettyjen piirien” syyttäminen neuvostovastaisuudesta. Vaikka tarkempaa osoitetta ei annettu, ei ollut vaikea päätellä, että tarkoitettiin Honka-liittoa[3]. Kohteenahan eivät voineet olla Maalaisliitto, SKDL eikä TPSL. Lasse Kangas löytääkin ”Honka-liiton suunnalta” piirejä, jotka paljastavat nootin liittymisen sisäpolitiikkaan.[4] Tapahtuma-aikaan saman oivalsi SDP:n Pohjanmaan Kansa: ”Nootissa esitetyt ajatukset, jotka koskevat toisen puolen kansaa julistamista epäluotettavaksi - -.”[5]

Ryhmittymää kannattavissa lehdissä ’piirien’ olemassaolo[6] ja ”sotapsykoosin paisuttelu” tietenkin kiistettiin jyrkästi.[7] Yhdessä ehdokkaan kanssa vakuutettiin suomalaisten yksimielisyyttä ulkopolitiikasta.[8]

---

1 AL 4.11.1961, Nootti.

2 Kauppalehti 3.11.1961, pk; NP 31.10.1961, pk.

3 Vartiainen 1969, 21. Maaliskuussa 1962 suurlähettiläs Zaharov puhui ”niistä piireistä”, ”jotka muodostivat Honka-rintaman”. UK pvk. 27.3.1962 (Suomi 2001a, 482).

4 Kangas 1984, 86–7. Samoin Penttilä 1991, 94, 101. Raimo Heiskanen (1993, 38) kommentoi: ”Nämä olivat siis terveiset Suomen presidentinvaalikamppailuun”, mutta Petri Nummivuoren (2009, 176) mielestä siihen ”ei viitattu sanallakaan”.

5 PK 4.11.1961, Heikin horisontista.

6 ÅU 31.10.1961, pk; Savo 1.11.1961, pk; UA 2.11.1961, Roope kiikaroi maailman menoa.

7 US 1.11.1961, pk. (lainaus); Vaasa 2.11.1961, Päät kylminä.

8 SaKa 31.10.1961, pk; Karjalainen 1.11.1961, pk; US 6.11.1961, Olavi Honka Satakunnassa - -; TP 10.11.1961, Puhe. Anckarin lähteistön rajoitukset näkyvät arviossa, että väitteitä ’tiettyjen piirien’ vastustuksesta ystävällisiä neuvostosuhteita kohtaan kommentoitiin tässä vaiheessa melko vähän. Anckar 1971, 182.

Eräillä tahoilla arveltiin Suomelle annettua ”pientä näpsäytystä” väärinkäsitykseksi,[1] mutta Honka-liitossa syy jäljitettiin sisäpolitiikan taistelutantereelle. Selitykseksi tarjottiin kotimaista kiistelyä ja siinä heitettyjä syytöksiä, ”häikäilemätöntä oman pesän likaamista”, ulkopolitiikan sekoittamista sisäpolitiikkaan ja ”rankutusta”, että oikeisto ja sosiaalidemokraatit halusivat muuttaa ulkopolitiikan.[2] Hämeen Sanomat suomi kommunisteja vääristä tiedoista, ja Uusi Suomi ripitti Maalaisliittoa. SDP:n Vapaus torui hallitusta ja presidenttiä vapaiden käsien antamisesta ”kansanrintamalle” provosoida epäluottamusta ”laajoja kansalaispiirejä kohtaan”.[3]

Kekkosen joukoissa Halsti[4] rauhoitteli, ettei nootti määritellyt antajansa käsitystä ilmiön laajuudesta ja todellisesta merkityksestä. Mutta Maalaisliiton Liiton mukaan Neuvostoliitossa ei ymmärretty, miksi SDP:n ja oikeiston lehdet toistivat kaiken länsilehtien propagandan sitä vastaan. Pelkästään sanomalehtiä luki ’piireihin’ myös Kansan Uutiset mainiten Helsingin Sanomat, Suomen Sosialidemokraatin ja Aamulehden. ML:n Ilkka syytti HS:n ja SSd:n ohella Uutta Auraa vihjailuista ulkopolitiikan epäonnistumisesta ja pani lisäksi mustalle listalle kansanedustajat Junnilan ja Ehrnroothin.[5]

ML:n lehtien joukosta erotettu Lapin Kansa sitä vastoin ei ottanut lehdistön syyttämistä kovin vakavasti vaan piti sitä vain ”likapilkkuna” ”muuten puhtaissa suhteissa”. Myös Karjalan Maan päätoimittaja suhtautui leppoisasti: protestin aiheuttaneet ilmiöt olivat vapaassa maassa mahdollisia, joskin hyödyttömiä.[6]

Huolimatta ’tiettyjen piirien’ nostattamista protesteista ja itse nootista pääteltävissä olevasta osoitteesta ei noottia juuri liitetty parina ensimmäisenä viikkona suoraan presidentinvaaleihin. Kytkentä oli kyllä ilmassa. Kansan Lehti kertoi kuulleensa siitä, ja Karjalainen tiesi Neuvostoliiton jättävän vaalit suomalaisille. Österbottningen piti luonnollisena kysymystä, ”om detta påstående [om kretsar] har något samband med vad vi gör eller underlåter att göra på det inrikespålitiska planet”.[7]

---

1 HBL 31.10.1961, pk; HäSa 1.11.1961, pk. (lainaus); TS 1.11.1961, pk.

2 US 1.11.1961, pk; KV 2.11.1961, pk; UA 2.11.1961, Roope kiikaroi maailman menoa (1. lainaus); Vapaus 14.11.1961, Katsotaanpas tänään (2. lainaus). Appell oli ensin (2.11.1961, pk.) sitä mieltä, että ’tietyt piirit’ johtuivat väärinkäsityksestä, mutta päättyi sitten (9.11.1961, Valkampanjen och noten) kotimaassa heitettyihin syytöksiin.

3 HäSa ja US 1.11.1961, pk; Vapaus 1.11.1961, Katsotaanpas tänään. Vapauden myöhemmän variantin mukaan (10.2.1962, Katsotaanpas tänään) ML ja kommunistit hyödynsivät TPSL:n aloittamia syytöksiä SDP:n johdon neuvostovihamielisyydestä, minkä jälkeen ajatus iskostettiin Neuvostoliittoon, jossa se ”nielaistiin” totena.

4 Halsti oli kuulunut Kekkosen ulkopolitiikkaa tukeneeseen nk. Victorian piiriin, jonka pohjalle perustettiin v. 1958 Paasikivi-Seura. Apunen 2005a, 32, 34, 50–3.

5 Halsti 1961b; Liitto 16.11.1961, pk; KU 1. ja 7.11.1961, pk; 6.11.1961, Sotatanssi; Ilkka 2.11.1961, Aaretin ajatuksia.

6 LK 1.11.1961, pk; KM 1.11.1961, Kolme neuvostopommia.

7 KL 4.11.1961, Moskovan nootti; Karjalainen 8.11.1961, Tapahtumien tarkkailua; ÖB 31.10.1961, pk.

Tähän ÖB:n sanoiksi pukemaan kysymykseen vastasivat useat lehdet kieltävästi. Muotoiluja oli kahdenlaisia. Vasabladet ja Savon Sanomat sulkivat sisäpolitiikan ehdottomasti pois. Hämeen Sanomien mielestä Suomi ei ollut kohteena eikä syiden poistaminen ollut suomalaisten vallassa. ÖB itse, Appell, Jakobstads Tidning ja Keskisuomalainen torjuivat nimenomaan yhteyden presidentinvaaleihin.[1] SDP:n Uusi Aika ilmaisi käsityksensä pitämällä epäuskottavana Le Figaron väitettä, että nootti oli Honkaa vastaan ja Kekkosen auttamiseksi.[2]

Sisäpolitiikan hylkäämistä perustelivat KSML ja JT Suomen vähäpätöisyydellä niin mittavalle suurvallan huomiolle. Maakansa lyttäsi ”epäkorrektiksi ja lapsekkaaksi” sellaisen ”selityksen, että Neuvostoliitto on antanut noottinsa — ja ottanut länsimaailman ryöpyn vastaan — vain silmälläpitäen Suomen tulevia vaaleja!” Appell palautti mieleen, että Brežnev kiitteli vierailullaan ystävyyttä, joka perustui molemminpuoliseen kunnioitukseen ja puuttumattomuuteen. Ei tuntunut uskottavalta, että Neuvostoliitto horjuttaisi luottamusta sitoumuksiinsa ja julistuksiinsa. Lisäksi lehti muistutti, että Moskova tavoitteli puolueettomien suosiota.[3]

Uusi Suomi ensin arvaili ”todellisia tarkoitusperiä” mutta vihjasi sitten sisäpolitiikasta, kun se päätteli ’tietyistä piireistä’ näköjään optimistisesti, että sotilaallinen puoli jäi poliittisen varjoon.[4] Vielä selvempi viesti oli lihavoitu lainaus Svenska Dagbladetista, että tarkoituksena saattoi olla Yhdysvalloissa vierailevan Kekkosen varoittaminen mutta myös dramaattisen lisän tuominen presidentinvaalitaisteluun.[5] Se oli sodan aikana omaksuttua taktiikkaa, että arkaluotoisia tietoja ja mielipiteitä julkaistiin lainaamalla Ruotsin lehtiä.[6]

Myös Helsingin Sanomat ja Suomen Sosialidemokraatti viittasivat Kekkosen matkaan mahdollisena syynä. Edellinen arveli, ettei pitkää viipymistä Atlantin takana katsottu hyvällä, ja jälkimmäisen mukaan ”ystävällisluonteinen vierailu” ei sisältänyt mitään Neuvostoliitolle kielteistä mutta suuntautui ”perimmäiseen länteen”. Lisäksi SSd pani merkille, että Suomi oli sen aikana puoltanut YK:ssa vetoomusta Neuvostoliitolle ydinkokeiden lopettamiseksi.[7]

---

1 VBL 1.11.1961, pk; SS 1.11.1961, Puheenaiheet; HäSa 2.11.1961, Nootin vaiheilta; ÖB 1.11.1961, Talet till kvinnan; JT 1.11.1961, pk; Appell 2.11.1961, pk; KSML 2.11.1961, Toimituspöydän takaa. Myös Savo (3.11.1961, Täältä katsoen) suhtautui presidentinvaaliin motiivina epäilevästi. JT:n silloinen päätoimittaja Anders Huldén ei mainitse muistelmissaan (1994, 362–3), että lehti kiisti yhteyden, vaan antaa ymmärtää esittäneensä presidentinvaalin alusta lähtien osasyyksi.

2 UuA 9.11.1961, pk.

3 KSML 2.11.1961, Toimituspöydän takaa; JT 1.11.1961, pk; MK 7.11.1961, pk; Appell 9.11.1961, Man talar om ... .

4 US 3. ja 14.11.1961, pk.

5 US 1.11.1961, Ulkomaitten reaktioita nootin johdosta.

6 Jakobson 1980, 271; Salminen E. 1995, 34.

7 HS 2.11.1961, pk; SSd 1.11.1961, pk. Vierailun osuudesta myös Savo 1.11.1961, Täältä katsoen ja Vapaus 3.11.1961, Katsotaanpas tänään.

SDP:n päälehdessä ajatukset hakeutuivat vaaleihinkin. Pääkirjoitus tosin mainitsi ne ainoastaan ohimennen,[1] mutta toisaalla lainattiin Svenska Dagbladetin pääkirjoituksesta, että vaalikampanja oli tullut kuvaan ja Hongan ehdokkuus herätti Moskovassa epäluottamusta. SSd teki mielipiteensä tiettäväksi myös julkaisemalla yleisönosastossa kirjoituksen, jossa kysyttiin: ”Onko ehkä odotettavissa, että Maalaisliiton k-johto alkaa nyt itäänpäin vilkuillen todistella Suomen kansalle ja erikoisesti sisäpoliittisille vastustajilleen, että katsokaas nyt, näin siinä sitten käy, kun Suomen kansa rupeaa valitsemaan uutta presidenttiä!”[2]

Kohtalaisen yksiselitteinen oli myös Veikko Vennamon toteamus, että ”Berliinin kriisin mainingit olivat ulottaneet vaikutuksensa aina lähestyviin presidentinvaaleihimme saakka nootin muodossa”. Täysin selkokielinen oli TPSL:n Päivän Sanomat. Se liitti nootin Hongan ehdokkuuteen ja ”laajaan oikeistorintamaan”, jotka tuomitsi ”kohtalokkaaksi erehdykseksi” ja ”leikiksi tulivuoren juurella”. Lehti katsoi, että Neuvostoliitossa oli toimittu ”selvän kuvan” mukaan, joka siellä oli muodostunut valtaa tavoittelevista ”taantumusvoimista”. Juuri tästä Timo Vihavainen näkee, että Suomessa ymmärrettiin nootin merkitys vaaleille ”heti”.[3]

Yhdistelyä

Eräät pienet maakuntalehdet yhdistivät sisäpolitiikan ja kansainvälisen tilanteen. SDP:ssä Kansan Voima puhui ”kylmän sodan tyrmäävästä shakkivedosta” ja väitti olevansa tietämätön lopullisista tavoitteista mutta näki silti ’tiettyjen piirien’ heijastelevan presidentin- ja seuraavan kesän eduskuntavaaleja. Vapauden pääkirjoitus liitti nootin ”superpommikokeisiin”, Berliiniin ja yleensä Saksaan. Länsivalloille osoitettiin ärtymystä ja epäluuloa, vaikka ensisijaisena kohteena olikin Skandinavia. Mutta pakinoitsijalla oli mielessään myös muuta, koskapa hän kehotti hylkäämään tapahtuneen liittämisen sisäpolitiikkaan.[4]

Saman tyylisesti tulkitsi kokoomuksen Lahti. Se löysi motiivin kansainvälisestä politiikasta mutta paljasti ajattelevansa sisäisiäkin asioita huomauttaessaan, että niihin oli puututtu merkityksellisemmin kuin vain lehdistöä syyttelemällä. Lehden mukaan tavoitetta ei määritelty lähemmin mutta se selviäisi neuvotteluissa.[5]

Maalaisliitossa Iisalmen Sanomat nimesi päätekijäksi kansainvälisen jännityksen mutta myös torjui oletuksen, että ”kaikki tapahtuu ilman omaa syytäm-

1 SSd 1.11.1961, pk. Toteamus ei jäänyt MK:lta huomaamatta (2.11.1961, Muut lehdet).

2 SSd 2.11.1961, Nootti ulkomaiden lehdissä ja 8.11.1961, Lukijat kirjoittavat (Ääni vapauden puolesta).

3 SU 9.11.1961, Puheenjohtajan palsta; PS 4.11.1961, pk; Vihavainen 1991, 66.

4 KV 2.11.1961, pk. ja Saastepilviä maamme yllä; Vapaus 1.11.1961, pk. ja Katsotaanpas tänään.

5 Lahti 1.11.1961, pk.

me”. Olisi ”pään työntämistä pensaaseen” luulla, että olisi käynyt samoin, vaikka suomalaiset olisivat suhtautuneet velvollisuuksiinsa kuinka rehellisesti tahansa. Itä-Savon mielestä oli herätetty epäluuloja ja tehty isänmaalle karhunpalvelus, kun Honka oli ”valjastettu sellaisten piirien vankkurien vetäjäksi, joita Neuvostoliiton johtavat henkilöt ovat monissa yhteyksissä ilmoittaneet pitävänsä epäluotettavina”. Mutta hankittiin myös Länsi-Saksan pyrkimysten ”neutralisoimista” hyvissä ajoin ja Ruotsille ärhenneltiin, koska se oli kertonut tavoittelevansa jäsenyyttä ”Länsi-Saksan johtamassa Euroopan Talousyhteisössä”.[1]

”Tämän alakerran tehtävänä ei ole punnita nootin syitä.”

Nootin tarkoitusta haettiin Suomessa julkisuudessa pari ensimmäistä viikkoa enimmäkseen ulkomailta. Verraten harvat lehdet edes mainitsivat presidentinvaalin. Näyttää kuitenkin varmalta, että pääkirjoitusten ja poliittisten pakinoiden kirjoittajat vaivasivat päätään sisäpolitiikan yhteydellä enemmän, kuin palstoillaan paljastivat. Kertoihan Kaleva kolmisen viikkoa nootin saapumisen jälkeen, että oli pohdittu, oliko tärkeimpänä syynä Saksan uhka vai sisäpolitiikka. Österbottningen selitti puolisentoista vuotta myöhemmin, ettei vaalikampanjaa arvattu *yksinomaiseksi* kohteeksi, koska nootin sävy oli jyrkkä ja viittaus kansainväliseen tilanteeseen niin ilmeinen. Ulkoministeriössä tapahtumia tarkkaillut Max Jakobson todisti vuonna 1968, että jokainen, joka tunsi Suomen tilanteen, tiedosti alusta lähtien yhteyden sisäpolitiikkaan. Myöhemmin hän vielä vahvisti, että suomalaiset ajattelivat heti presidentinvaaleja.[2]

Niihin olikin helppo päätyä, kun ’tietyt piirit’ oli tunnistettu Honka-liitoksi. Syytöksen torjuminen ja selittäminen väärinkäsitykseksi tai vastustajien aiheuttamaksi osoittavat, että mietittiin ketä mahdettiin tarkoittaa. Se koira älähti, johon kalikka kalahti.

Tosin ’piirien’ tunnistaminen Honka-liitoksi ei vienyt välttämättä johtopäätökseen, että tavoitteena oli vaalien manipuloiminen. Kokoomuksen Vaasa valitti, että ”ulkopoliittinen diskriminointi” oli tuottanut tulosta, mutta oli myös sitä mieltä, että kansainvälinen jännitys oli ajanut Neuvostoliiton vahvistamaan luoteisrajansa turvallisuutta ja Suomi oli joutunut ”muurinsärkijäksi” Pohjoismaiden ja varsinkin Nato-jäsenten Tanskan ja Norjan painostamisessa.[3]

Le Figaron kirjeenvaihtajan raportti sitä vastoin oli yksiselitteisen konstailematon. Sekä Kekkosen kannattajat että vastustajat olivat sanoneet hänelle, että

1 IiSa 4.11.1961, Tervetuloa kotiin!; Itä-Savo 1.11.1961, pk.

2 Kaleva 21.11.1961, Pelisääntöjä; ÖB 7.5.1963, pk; Jakobson 1968b, 147; Lindstedt 1986, 54. Erään SDP:n puolueaktiivin oivalluksesta Lehtinen 2002, 366–7.

3 Vaasa 1.11.1961, pk.

nootti oli varoitus, jolla Moskova ilmoitti pitävänsä istuvan presidentin valitsematta jättämistä vihamielisenä eleenä.[1]

Yhtä lailla valaisevia ovat SDP:n pöytäkirjat. Puoluesihteeri Pitsinki sanoi eduskuntaryhmän työvaliokunnassa kaksi päivää nootin antamisen jälkeen:

> Voimme olla varmoja siitä, että nootti on myös presidentin vaalikysymys. -- Poissuljettu ei ole mielestäni mahdollisuus, että nootin päätarkoitus olisi puuttuminen presidentinvaalitaisteluun.[2]

Tämän vahvistavat muistelmissaan eräät Honka-aktivistit. Nils Meinanderin mukaan ryhmittymän johto tajusi pelin pelatuksi. Georg C. Ehrnrooth kertoo liittolaisten ymmärtäneen, että vaalit olivat menettäneet merkityksensä: ”Demokratia ja itsemääräämisoikeus kuulostivat nyt valheellisilta sanoilta. Suuri osa kansaa peloteltaisiin uskomaan, että rauha oli uhattuna.” Myös Hongan itsensä muistelmista on pääteltävissä vaalitaistelun osuuden tiedostaminen; sitä ei vain uskallettu sanoa.[3] Käsitykselle, että motiiviksi ymmärrettiin Kekkosen auttaminen, onkin niin vahvat perusteet, että selittämistä yksinomaan Suomen ulkopuolisilla tekijöillä ja puheita kotimaisen propagandan vaikutuksesta on pidettävä peittelynä.

Sisäpoliittiselle tulkinnalle oli muokannut tehokkaasti maaperää kiistely Hongan ja hänen taustaryhmänsä ulkopoliittisesta luotettavuudesta. Tympääntyneenä siitä jankuttamiseen valitti Helsingin Sanomien päätoimittaja Yrjö Niiniluoto Suomen Kuvalehdessä kaksi päivää ennen noottia, että presidentin henkilöstä oli tehty idänsuhteiden avain ja vaalikeskustelu oli mennyt ”venäjäksi”. Palauttaen mieleen ”suuren itäisen naapurin” toivomuksen, että Kekkonen jatkaisi, hän piti mahdollisena ilmoitusta, että suomalaiset saisivat valita, kenet halusivat, mutta neuvostohallitus päättäisi omasta suhtautumisestaan. Hänen mukaansa epävarmat äänestäjät hylkäisivät silloin Hongan. Missään tapauksessa vaalit eivät olisi vapaat. Niiniluoto ei uskonut haastajan mahdollisuuksiin ja suositteli Kekkosen äänestämistä.[4]

Maakansan päätoimittaja Pentti Sorvali suivaantui Niiniluodon mielipiteistä niin pahanpäiväisesti, että leimasi ne nimimerkkinsä Kessu-Pekan hahmossa kaunaisuuden ”ilkeileväksi ja vihjailevaksi” tuotteeksi. Historian pientä ironiaa on, että hän kirjoitti vuodatuksensa nootin jättämispäivänä.[5]

---

1 HS 8.11.1961, Le Figaro pitää noottia vaaliasiana.

2 SDP edkr. tvlk. 1.11.1961. TA.

3 Meinander 1978, 244; Ehrnrooth 1999, 212; Honka 1972, 279–82.

4 Kolme kuukautta ennen vaaleja. SK 43/1961, 23 (lainaukset), 50. Heti nootin saavuttua jopa eräät antikekkoslaisina esiintyneet myönsivät, ”että nyt ei auta muuta kuin äänestää Kekkonen presidentiksi”. J. V. Ilkka Tuure Junnilalle 5.11.1961. KA, TJA, k. 14.

5 MK 31.10.1961, Pekan päiväannos. Kessu-Pekan henkilöys: SSd 17.11.1961, Päätoimittaja Pentti Sorvali 50-vuotias.

Niiniluoto ei ollut pahoine aavisteluineen yksin. Ranskassa toimiva liikemies Tauno Jalanti, joka oli takavuosina palvellut ulkoministeriössä, kirjoitti Tuure Junnilalle jo maaliskuussa: ”Mitähän tässä tapahtuu ennen kuin uusi presidentti on valittu?” Noottipäivälle päivätyssä kirjeessään Jalanti tuumaili: ”Saapas nähdä, kuinka rauhallisesti me saamme vaalimme pitää.”[1]

Ilmapiiri oli siten nootin tullessa hyvin valmistettu presidenttitulkinnalle. Todennäköisesti juuri Maakansan keväästä asti jatkuneisiin ennusteluihin viitaten Aamulehti puhui ”pakkasvaiheesta” ja myös Kaleva muisteli syksyä 1958.[2]

Kun kerran Neuvostoliiton ymmärrettiin pyrkivän ohjailemaan vaaleja, odottaisi, että vähintäänkin useampi Honka-lehti olisi sanonut niin. Voisi jopa ajatella, ettei muita motiiveja olisi etsittykään tai ne olisi työnnetty marginaaliin.

Todellisten ajatusten julkituomista kuitenkin aivan ilmeisesti välteltiin. Kokoomuksessa Vaasa kehotti pidättymään perimmäisen syyn arvailusta ja Uusi Aura kieltäytyi pohtimasta sitä uskoen, että se selviää aikanaan. Puheenjohtaja Jussi Saukkosen mukaan Neuvostoliitto yritti käynnistää uudelleen neuvottelut Saksasta ja suunnata Pohjoismaiden huomion ”puolueettomuuskysymykseen Itämeren piirissä”. Suomen kannalta oli tärkeä sotilaallisten näkökohtien ohella ”poliittinen puoli”, mutta hän varoitteli ”liian pitkälle menevistä johtopäätöksistä”.[3]

Sekä jännitettä että varovaisuutta ilmensi Wolf H. Halsti. Hän toivoi Uudessa Suomessa ja toisti samana päivänä Paasikivi-Seurassa, ettei asiaan sekoitettaisi ”sisäpoliittisia piirteitä”. Toisaalta hän sanoi jälkimmäisessä esityksessä myös, että Suomen osalta tarkoituksesta puhuminen oli ennenaikaista. ”Tosiasioita” ei ollut, ”ja kannujen valaminen olisi vain vahingoksi”.[4]

Presidentti ohjasi — tieten tai tiedostamattaan — ajatuksia pois kotimaasta sinänsä paikkansapitävällä väitteellään, että nootti sisälsi tunnustuksen ulkopolitiikalle (s. 51). Vähintään yhtä asianmukaista olisi toki ollut jakaa nootti sotilaalliseen ja sisäpoliittiseen osaan.

Kuvaavaa on ettei Päivän Sanomien suorasukaisuuteen reagoitu. Mistään ei kuulunut moitetta, että se syytti Neuvostoliittoa yya-sopimuksen rikkomisesta. Sanonta, että vaikeneminen on myöntymisen merkki, ei aina välttämättä pidä paikkaansa, mutta tässä tapauksessa se kertoo ainakin laskelmoinnista. Hiljaisuus oli omituista myös sen vuoksi, että yleensä poliittisten vastustajien puheisiin ja kirjoituksiin tartuttiin kärkkäästi ainakin pakinoissa, jos heidän katsottiin hölmöilleen. Näinhän tapahtui protestoinnissa Suoniemen mielipiteiden johdosta.

Arkailuun viittaa myös kriisi-sanan niukka esiintyminen lehdissä parin ensimmäisen viikon aikana. Sen sijasta käytettiin sellaisia neutraaleja ja vähätteleviä

1 Jalanti Junnilalle 11.3. ja 30.10.1961. KA, TJA, k. 18.
2 AL 10.11.1961, Vaalimietteitä; Kaleva 11.11.1961, Mies matkalla - -.
3 Vaasa 2.11.1961, Päät kylminä; UA 13.11.1961, pk; Saukkonen 1961, 1.
4 Halsti 1961a ja 1961b, 13.

ilmaisuja kuin ”noottiasia”[1] ja ”noottikysymys”[2]. Jakobstads Tidning vallan kiisti ulkopoliittisen kriisin olemassaolon. Harvoja poikkeuksia oli Helsingin Sanomat. Noottikriisistä puhui lehdistössä ensimmäisenä marraskuun lopussa Hufvudstadsbladet.[3]

Ei välttely ollut vierasta puoluesihteeri Pitsingillekään. Hän kertoi nootin saapumisen jälkeisenä päivänä Yhdysvaltain suurlähettiläälle, että Honka-puolueiden edustajat — siis hän itsekin — hylkäsivät ajatuksen sekaantumisesta presidentinvaaliin. Hänen mukaansa he eivät kyenneet sanomaan, mitä Neuvostoliitto halusi, mutta arvelivat sen olevan osa laajempaa suunnitelmaa.[4] Seuraavana päivänä hän kuitenkin liitti eduskuntaryhmän työvaliokunnassa nootin presidentinvaaliin ja paljasti samalla taktikoinnin syyn: ”Kekkonen johtaa neuvotteluja, jotka käydään kiivaimpana vaalikampanja-aikana. - - Neuvottelukunta saattaa tulla Moskovasta takaisin riemusaatossa. Siksi asiassa pitää olla varovainen, sillä nootti voi tukea maalaisliittoa ja Kekkosta.”[5]

Kokoomuksen eduskuntaryhmän pöytäkirjoista ei löydy tällaista avomielisyyttä. Saara Forsius kysyi nootin jälkeisenä päivänä: ”Paljonko presidentinvaalikysymys?” ja sai vastaukseksi vain Saukkosen kysymyksen: ”Mihin tähdätään?”[6]

Maalaisliitossa Ilkan pakinoitsija pesi kätensä: ”Tämän alakerran tehtävänä ei ole punnita nootin syitä.” Puolue-elinten pöytäkirjat heijastelevat samaa. Eduskuntaryhmää ohjeisti sen johtaja heti alussa puhumaan nootista mahdollisimman vähän eikä keskustelua syntynytkään. Viikkoa myöhemmin meneteltiin vastaavalla tavalla Karjalaisen käydessä kertomassa etukäteen tapaamisestaan Gromykon kanssa. Edellispäivänä hän oli selostanut tilannetta keskushallituksessa ja vastannut kysymyksiin mutta pöytäkirjaan ei keskustelusta viety mitään.[7]

Puolueen sisäpiirissä kyllä ymmärrettiin, millä mallilla asiat olivat. Itä-Savon piirijärjestön syyskokouksessa ministeri Eeli Erkkilä yhdisti nootin vaaleihin toteamalla, että Honka-rintaman vaatimukset presidentin vaihtamiseksi ja politiikan suunnan muuttamiseksi ”tuskin ovat voineet olla herättämättä epäluuloja itärajan takana”.[8] Linkitys ei ollut yhtä kursailematon kuin Pitsingillä ja Päivän Sanomilla mutta ei jätä sijaa arvailuille.

---

1 US 4.11.1961, Noottiasian tähänastiset vaiheet; Länsi-Savo 15.11.1961, pk.

2 HS 2.11.1961, Hallitus keskusteli eilen kahdesti noottiasiasta - -; SSd 26.11.1961, Sisäpoliittinen tilanne.

3 JT 7.11.1961, pk; HS 1.11.1961, Neuvonpitoa Hawaijin rannoilla; HBL 29.11.1961, pk.

4 Yhdysvaltain Helsingin-suurlähetystön sähke 184/31.10.1961. Lainattu Cooper 2000, 71–2.

5 SDP edkr. tvlk. 1.11.1961. TA.

6 Kok. edkr. 31.10.1961. PTA; Vares 2008, 396.

7 Ilkka 1.11.1961, Mitä kuuluu; ML edkr. 2. ja 9.11.1961 sekä kh. 8.11.1961. KMA.

8 ML:n Itä-Savon piirijärjestön syyskok. 12.11.1961. KMA; Itä-Savo 14.11.1961, Kulkulaitosministeri Eeli Erkkilä: ”Ulkopoliittiset asiamme parhaissa mahdollisissa käsissä”.

Samassa tilaisuudessa ilmeni, että Maalaisliitossa pidettiin yllä aivan toisenlaistakin käsitystä. Eduskunnan ulkoasiainvaliokunnan jäsen Antti J. Rantamaa tulkitsi Kekkosen tapaan, että nootti heijasteli Euroopan jännitystä, mutta myös, että osoite saattoi olla Skandinaviakin, ”jossa Norja ja Tanska ovat liittyneet Atlantin liittoon”.[1]

Oivallus ja vaikeneminen yhdistyivät myös eri ryhmittymien lehdissä. SDP:n Pohjanmaan Kansa paheksui suomalaisten merkittävän osan leimaamista epäluotettavaksi mutta väitti silti, ettei Neuvostoliiton pyrkimyksistä ollut tietoa.[2] ML:n Iisalmen Sanomat teki selväksi, että nootista kävi ilmi, ketä tarkoitettiin, mutta kieltäytyi menemästä pitemmälle. Puolueen tiedotussihteeri Johannes Huumo, joka Kari Hokkasen mukaan viljeli ”suorasukaista ja päällekäypää” tyyliä, kadotti sen täysin tunnustaessaan lehdessä pääkirjoituksessaan, joka oli poikkeuksellisesti allekirjoitettu, että ”tietyt lehdet” ”on maamme kannalta sen laatuinen, ettei siitä mielellään keskustele”.[3]

Uusi Suomi ja Suomen Sosialidemokraatti SD-lainauksineen eivät olleet ainoita, jotka turvautuivat ulkomaiseen lehdistöön. Etelä-Suomen Sanomat painoi lihavalla saman arvelun nootin liittymisestä vaaleihin ja lisäksi tanskalaisen Berlingske Tidenden arvion, että Neuvostoliitto painosti niissä käyttäen Länsi-Saksan varustautumista verukkeena.[4]

Helsingin Sanomissa ilmeni piirre, josta tuli sittemmin noottikirjoittelulle hyvin tyypillinen. Lehti ilmaisi ensin kantansa siteeraamalla Dagens Nyheteriä:

> **Myös Suomen presidentinvaalikampanja joutuu luonnollisesti kuvaan. Kaikki merkit viittaavat sellaiseen, että Olavi Hongan asettaminen Kekkosen vastaehdokkaaksi on herättänyt suurta epäluottamusta Moskovassa.**

Seuraavana päivänä pääkirjoitus oli kuitenkin sitä mieltä, että nootti oli ”puhtaasti” sotilaallinen. Mutta kolmen päivän kuluttua oli vuorossa uusi täyskäännös. Se tapahtui jälleen muualla kuin pääkirjoitusosastossa ja nytkin ulkomaisen lehden avulla. Tällä kertaa täydellistä yksimielisyyttä lähteen kanssa alleviivasi lihavoinnin lisäksi referointi:

> **Moskovan nootti merkitsee sekaantumista Suomen sisäpolitiikkaan, arvelee seuuren ranskalaisen maltillisen oikeistolehden Le Figaron Helsinkiin lähetetty kirjeenvaihtaja Max Claos tiistaina julkaistussa**

1 Itä-Savo 14.11.1961, Maalaisliiton Itä-Savon piirin syyskokous viime sunnuntaina.
2 PK 4.11.1961, Heikin horisontista.
3 IiSa 1.11.1961, pk. ja 3.11.1961, pk. (lainaukset); Hokkanen 2002, 207 (lainaus), 533.
4 ESS 3.11.1961, Nootin pohjimmaista tarkoitusta pohditaan maailman lehdistössä.

artikkelissaan. Siinä todetaan myös, että nootti on kohdistettu suoraan presidenttiehdokas Honkaa vastaan.

Mutta kolme päivää myöhemmin HS perääntyi uudelleen väittäessään pääkirjoituksessa, ettei syytä tiedetty.[1] Tällainen tulkinnan radikaali vaihtuminen yhden ja saman lähteentuottajan kirjoituksissa on toistunut noottikriisin kommentoinnissa kerta toisensa jälkeen.

Vaikenemisessa toteutuu Esko Salmisen määritelmä, että itsesensuuri on arkojen asioiden välttämistä tai käsittelyä vaarattomasta näkökulmasta. Hän toteaa myös, että Suomessa oli tapana toisen maailmansodan jälkeen aina vuoteen 1991 asti lainata Neuvostoliittoa koskevissa arkaluontoisissa asioissa suuria länsimaisia lehtiä.[2]

Itsesensuuria ei ainoastaan harjoitettu vaan suorastaan vaadittiin. Asialla oltiin erityisesti kokoomuksessa ja Maalaisliiton maakuntalehdissä.

Kokoomuksessa kuonokoppaa tarjosi Uusi Aura, jonka mielestä julkisen sanan ei kuulunut kritisoida noottia, koska Suomi oli puolueeton ja ”nykyinen ajankohta” edellytti poliittiselta keskustelulta ”itsekuria ja vapaaehtoista pidättyvyyttä”. Uudessa Suomessa Halsti sälytti julkiselle sanalle vastuun kansan tulevaisuudesta ja opasti, että lehtien harkinnalle ja rehellisyydelle asetettiin uusia vaatimuksia. Paasikivi-Seurassa hän moitti lehdistöä ”aivan päättömienkin tai tarkoituksellisesti väritettyjen” olettamusten toistamisesta ”valikoimatta ja ilman kommentaareja”. Tehostuksena oli vielä varoitus: ”Arkaluontoisessa tilanteessa sellaiset mielenilmaisut voivat johtaa vahingollisiin seurauksiin.”[3]

Maalaisliitossa Karjalan Maa sanoi vaikenevansa Suomea koskevasta nootin osasta ja Ilkan mukaan suomalaisten ei kuulunut arvioida, oliko Neuvostoliitolla aihetta pelätä Länsi-Saksan hyökkäystä. Savon Sanomat tähdensi, että sananvapauteen kuului harkinta ja vastuuntuntoinen lehdistö tuki ulkopolitiikan johtoa.[4]

Maakansa hämäsi ja lähetti useammanlaista viestiä. Se piti ensin mahdollisina syinä Berliinin kriisiä ja Neuvostoliiton aikeita Saksan suhteen. Sitten lehti vaikutti epätietoiselta mutta myös sumutti väittämällä, ettei nootti ollut Suomea kohtaan epäystävällinen.[5] Toisaalta MK ei kategorisesti kiistänyt vaalien osuutta vaan puhui Neuvostoliiton epäluuloista ”eräitä poliittisia piirejämme kohtaan” ja syytti

1 HS 2.11.1962, Honka ja länsivierailut luoneet epäluottamuksen? Ruotsin lehdet nootin tarkoituksesta. Lihavointi lähteen; 3.11.1961, pk; 8.11.1961, Le Figaro pitää noottia vaaliasiana; 11.11.1961, pk.

2 Salminen E. 1995, 24–5, 226.

3 UA 2.11.1961, Roope kiikaroi maailman menoa ja 4.11.1961, pk. (lainaukset); Halsti 1961a. Savon Sanomat (4.11.1961, Puheenaiheet) lainasi Halstia arvostavasti; Halsti 1961b, 13; Apunen 2005a, 93.

4 KM 3.11.1961, pk; Ilkka 1.11.1961, pk; SS 4.11.1961, Puheenaiheet ja 2.11.1961, pk.

5 MK 31.10. ja 1.11.1961, pk.

niitä maan ulkopoliittisen aseman unohtamisesta. Tämä viittaus Honka-liittoon oli sijoitettu ei niin näkyvälle paikalle Muut lehdet -osastoon.[1]

Runsaan viikon kuluttua MK näytti torjuvan presidenttitulkinnan, kun se vastasi villeinä velloviin huhuihin kritisoimalla selitystä, että nootti oli jätetty ”*vain* silmälläpitäen Suomen tulevia vaaleja”.[2] Silti jäi avoimeksi mahdollisuus, että Kekkosen auttaminen oli eräs päämäärä. Pää-äänenkannattajalle ja useimmille muillekin puolueen lehdille olisi ollut kiusallista kertoa, että Neuvostoliitto tuki Kekkosta niin rajusti.[3] Puolueesta jopa viestitettiin Tehtaankadulle, että nootti häiritsi hänen kampanjaansa.[4]

Myös SKP-SKDL:ssä taktikoitiin. Se näkyy SKP:n pääsihteerin Ville Pessin lokakuun vallankumouksen vuosijuhlan puheen uutisoinnissa. Suojelupoliisi tiesi hänen yhdistäneen ’tietyt piirit’ ”Hongan vaaliliiton takana oleviin voimiin”, mutta Kansan Uutiset jätti selostuksestaan tämän kohdan pois.[5]

Kommunistien keskuudessa päästiin ’piirien’ yhteydestä noottiin perille hyvissä ajoin. NKP:n puoluekokouksen aikana Hruštšov kertoi Pessille ja Inkeri Lehtiselle MIDissä tekeillä olevasta nootista, jossa kiinnitettiin huomiota ”eräisiin kansainvälisen tilanteen aiheuttamiin näkökohtiin”. Asiasta haluttiin vielä keskustella SKP:n kanssa. Sitä varten Pessi kutsui Moskovaan puheenjohtaja Aimo Aaltosen, jonka saavuttua suomalaiset esittivät eräille NKP:n korkeille virkailijoille, että nootissa mainittaisiin rauhansopimuksen hengen vastaisista ilmiöistä ja Neuvostoliittoa kohtaan epäystävällisistä piireistä.[6]

Kommunistien vaikenemisen saneli epäilemättä välttämättömyys. Jos nootin tavoitteeksi olisi nimetty Kekkosen auttaminen, olisi myönnetty Neuvostoliiton puuttuneen sisäisiin asioihin. Lisäksi heillä oli oma ehdokas, joten siksikään ei tuesta Maalaisliiton miehelle sopinut puhua.[7]

---

1 MK 1.11.1961, Muut lehdet.

2 MK 7.11.1961, pk. Kursiivi TT.

3 Ks. Anckar 1971, 188.

4 Muistiinpanot Jouko Loikkasen puhelinhaastattelusta 30.3.2008. Tekijän hallussa.

5 Supon tiedotuslehtinen 11/61 (20.11.). TPA, UKA, N-30.10.1961; KU 7.11.1961, Neuvostokansan saavutukset innoittavat koko maailmaa.

6 Supon tiedotuslehtinen 11/61 (20.11.). TPA, UKA, N-30.10.1961; Suomi 1992, 507–8. SKP:n poliittisessa toimikunnassa todettiin julkistamispäivän iltana Suomea koskevaa osaa tarkoittaen, että nootti auttoi paljastamaan ”oikeiston todellisen ulkopoliittisen asenteen”. SKP kk. pol. tmk. 30.10.1961. KArkisto. Taustalla ei kuitenkaan välttämättä ollut puoluekokousmatka, sillä Pessi ja Lehtinen palasivat vasta 2.11. Aaltosen jäädessä vielä Moskovaan. Supon tiedotuslehtinen 11/61 (20.11.). TPA, UKA, N-30.10.1961.

7 Kommunistien keskuudessa nootin tuki Kekkoselle herätti katkeruutta. Pessin alustus. SKP kk. 11.2.1962. KArkisto. Lauri Haatajan (1988, 186) mukaan puolueen entinen puheenjohtaja Aaro Uusitalo kuitenkin kehotti luottamaan, ”että NKP osaa johtaa”. Toisaalta ainakaan johdolla ei ollut harhakuvitelmia. Pessi myönsi Hruštšoville elokuussa, ettei kommunistista tulisi presidenttiä ”näissä vaaleissa”, ja lupasi SKP:n auttavan Kekkosta. Mirjam Suvannon muistio keskustelusta Hruštšovin kanssa 10.8.1961. KArkisto, 1 B, SKP:n kv. os. H 22; Rentola 1992, 624. Pari viikkoa nootin jättämisen jälkeen puoluejohdosta todettiin, että vaihtoeh-

Päivän Sanomia eivät sellaiset näkökohdat estäneet sanomasta, mitä toimituksessa ajateltiin. Skogin ehdokkuus tiedettiin varmasti pelkäksi muodollisuudeksi, mutta varsinaisesti taustalla oli epäilemättä kitkeryyttä ja kalavelkojen maksua sosiaalidemokraattien sisäisen riidan johdosta, josta puolue oli lähtöisin.

Hongan kannattajista oli sosiaalidemokraateille mutta miksei toisillekin epäilemättä tärkeä syy vaitonaisuuteen Pitsingin ääneen lausuma ennustus Kekkosesta hyödyn korjaajana. Saatettiin myös laskea, että todeksi tiedetyn julkistaminen pelästyttäisi äänestäjät ja vaalit olisi hävitty lopullisesti. Uskoteltiin mieluummin että kysymys oli vain maailmanpolitiikasta. Hongan muistelmien mukaan olisi ollut vaarallista antaa kuva, että manööverillä oli tekemistä vaalien kanssa. Hän oli varma, että jos hän olisi vastustanut Hruštšovia, Neuvostoliitto olisi arvovaltasyistä estänyt hänen valitsemisensa.[1]

Suukapulan pani kenties jo ilmaisu ”tietyt lehdet”, jonka vuoksi ei kirjoitettu sellaista, mikä arveltiin Neuvostoliitolle epämieluisaksi. Åbo Underrättelser ymmärsi, mistä oli kysymys, katsoessaan, että Neuvostoliiton mielestä vapaa keskustelu oli ristiriidassa yya-sopimuksen kanssa. Lehti kutsui tulkintaa ”erikoiseksi”.[2]

Vakavaa harkintaa aiheutti varmasti tosiasia, että nootin yhdistäminen vaaleihin merkitsi Neuvostoliiton syyttämistä puuttumisesta sisäisiin asioihin eli yya-sopimuksen rikkomisesta. Liioin ei haluttu myöntää, että Moskovassa pidettiin Honka-liittoa ulkopoliittisena riskinä. Rintamassahan oltiin nimenomaan katkeria, että kotimaiset vastustajat leimasivat sen ulkopoliittiseen muutokseen pyrkiväksi.[3]

”Neuvostonootin perimmäinen tarkoitus”

Neljäntenä päivänä nootin antamisen jälkeen, 3.11., jolloin siis Kekkonen palasi Yhdysvalloista, neuvostotaholta tehtiin ehdotus, joka oli aivan sen mukainen, kuin mitä hänellä oli käynyt mielessä Havaijilla (s. 48). Lähetystösihteeriksi diplomaattiluetteloon merkitty KGB:n Helsingin-varapäällikkö Juri Voronin vihjaisi Karjalaiselle, että tämän kannattaisi käydä Moskovassa ottamassa selvää, mitä oli tekeillä. Hankittuaan suurlähettiläs Zaharovilta varmistuksen hallitus lähetti Karjalaisen tapaamaan virkaveljeään Andrei Gromykoa.[4]

---

dot olivat Kekkonen ja sotilasneuvottelut. Supon tiedotuslehtinen 11/61 (20.11.). TPA, UKA, N-30.10.1961.

1 Honka 1972, 281.

2 ÅU 31.10.1961, pk. Käännös TT.

3 Professori Hannu Soikkasen esiintuoma näkökohta kirjeessä tekijälle 20.5.2007.

4 AK pvk. 6.8.11.1961 (Rumpunen 1997, 204–5); Karjalainen–Tarkka 1989, 112–3.

Keskustelu järjestyi lauantaiksi, marraskuun 11. päiväksi. Se kesti tunnin ja meni 99 prosenttisesti ennakkosuunnitelman mukaisesti, kuten Karjalainen muisteli kaksikymmentäkolme vuotta myöhemmin.[1] Päivän päätteeksi hän sähki presidentille ja pääministerille alustavan raportin. Palattuaan illalla 13.11. hän informoi välittömästi hallitusta ja kävi tapaamassa Kekkosta. Seuraavana päivänä olivat vuorossa eduskuntaryhmien puheenjohtajat ja eduskunnan ulkoasiainvaliokunta.[2]

”Suomen sodanjälkeisen historian tapahtumarikkain ja sensaatiotäyteisin päivä”

Mielialat maassa olivat rauhoittuneet parissa viikossa huomattavasti. Kekkosen pitäytyminen Amerikassa alkuperäiseen ohjelmaansa auttoi[3] kuten oletettavasti myös se, ettei noottia näyttänyt seuraavan mitään vakavampaa. Kun presidentti viittasi puheessaan 5.11. sodanuhkaan Euroopassa, SDP:n Turun Päivälehti nuhteli maailmantilanteen maalaamisesta synkin värein.[4] Suomen Kuvalehti kyllä pelkäsi yhä valtakunnan tulevaisuuden puolesta, mutta kokoomuksen Länsi-Suomi leimasi nootin ”pelkäksi muodollisuudeksi”, jonka sisältö ei ollut sotainen eikä hälyttävä. Kaleva olisi jopa lykännyt ulkoministeri Karjalaisen matkaa, koska piti kriisin perussyyksi tulkitsemaansa ”rautalinjaa halki Saksan” vähemmän ajankohtaisena kuin nootin saapuessa.[5]

Helpotukseen tuudittautuneet ravistettiin karuun todellisuuteen tiistaina, 14. marraskuuta. Jakobstads Tidningin päätoimittaja Anders Huldén piti sitä ”kenties Suomen sodanjälkeisen historian tapahtumarikkaimpana ja sensaatiotäyteisimpänä päivänä”. Se oli paljon sanottu mieheltä, joka oli sentään kokenut yöpakkashallituksen kaatumisen Neuvostoliiton painostukseen.[6] Oli täytynyt tapahtua jotain poikkeuksellista. Niin todella olikin.

Klo 19 hallitus julkaisi Karjalaisen ja Gromykon tapaamisesta tiedonannon, jota Helsingin Sanomat kutsui ”uutispommiksi”. Sen mukaan Gromyko muistutti Neuvostoliiton turvallisuustarpeesta ja kertoi sotilaspiirien vaatineen yya-neuvotteluja pitkään. Hän vakuutti, ettei Suomen sisäisiin asioihin puututtaisi, mutta sanoi myös, että maassa oli syntynyt ”tietty poliittinen ryhmittymä”, joka

1 AK pvk. 11.11.1961 (Rumpunen 1997, 205); Liite 2; Kangas 1984, 87.

2 Salasähke Moskovasta 11.11.1961 (jäljennös). UMA, Kc 7; AK pvk. 13.–14.11.1961 (Rumpunen 1997, 205); Suomi 1992, 501.

3 Huttunen 1974, 426.

4 Kekkonen 1961b, 42; TP 8.11.1961, pk.

5 SK 45/1961, Mitä tämä kaikki tarkoittaa; LS 11.11.1961, Messissä mietittyä; Kaleva 11.11.1961, Mies matkalla - -.

6 JT 15.11.1961, pk. (lainaus). Käännös TT; Huldén 1994, 294.

aikoi muuttaa ulkopolitiikan. Hän tähdensi ”Suomen nykyisen ulkopoliittisen suuntauksen” jatkumista ja lupaili, että jos se varmistuisi nopeasti, sotilasneuvotteluja ei tarvittaisi. Karjalainen vastasi että Suomen kaikki voimaryhmät olivat Paasikiven linjalla.[1]

Koska ’tietty poliittinen ryhmittymä’ ei voinut olla muu kuin Honka-liitto, hallitus teki tiettäväksi, että Neuvostoliitto oli kohdistanut ryhmittymään vihamielisen operaation. Tiedonanto oli riittävän paljastava, vaikka siinä pyöristettiinkin Gromykon avainilmaisua. Keskustelusta laaditun muistion mukaan hän nimittäin sanoi:

> Nliiton hallituksella ei ole vähintäkään aikomusta sekaantua Suomen sisäisiin asioihin, mutta olemme olleet pakotettuja kiinnittämään huomiota siihen, että poliittinen tilanne Suomessa on käynyt epävakaaksi. Suomessa on muodostunut tietty poliittinen ryhmittymä, jonka tarkoituksena on pyrkiä estämään nykyisen ulkopoliittisen suuntauksen jatkuminen. Tämän johdosta me tahtoisimme, ottaen huomioon Nliiton turvallisuuden, saada tietyn poliittisen varmuuden siitä, että tämä poliittinen suuntaus tulee jatkumaan ja että mikään ei tule ehkäisemään maittemme välisten ystävällisten suhteiden kehitystä.
>
> *Tästä syystä* olemme ehdottaneet konsultaatioita ystävyys- ja avunantosopimuksen puitteissa.[2]

Huomionarvoista on myös aiheiden valinta tiedonantoon. Länsi-Saksan uhkasta ei ole sanaakaan, vaikka Gromyko luennoi siitä monisanaisesti tehdessään selkoa ”yleisestä taustasta ja yleistilanteesta, jonka johdosta olemme kääntyneet Suomen hallituksen puoleen”, kun Karjalainen pyysi kertomaan ”nootin taustasta”. Tiedonannossa todetaan vain, että Gromyko selosti neuvostohallituksen käsityksiä kansainvälisestä tilanteesta nootissa ilmenevällä tavalla.[3] Valinnoillaan hallitus kertoi olevansa Honka-liitosta yhtä mieltä Kremlin kanssa.

Samalla hallitus julkisti uuden virallisen tulkinnan. Kekkosen selitys, että nootti johtui Euroopan jännityksestä, sai kilpailijan.

Raportoidessaan eduskuntaryhmien puheenjohtajille ja eduskunnan ulkoasiainvaliokunnalle Karjalainenkin oli valikoiva. Hän jätti pois lupauksen puuttumattomuudesta sisäisiin asioihin ja ’tietyn poliittisen ryhmittymän’ eksplisiittisen nimeämisen neuvotteluehdotuksen syyksi. Kun Pitsinki kysyi, oliko käynyt ilmi, mistä oli peräisin käsitys, että jokin ryhmä vastusti silloista ulkopolitiikkaa, Kar-

1 HS 15.11.1961, Presidentti päätti hajoittaa eduskunnan - -; Liite 3.

2 Liite 2. Kursiivi TT; Soikkanen 2003, 239. Rautkallio kursivoi samalla tavalla lainaustaan Gromykon ”päiväkirjasta”. Rautkallio 1992, 155, 321 v:t 141–2.

3 Liitteet 2 ja 3.

jalainen totesi päiväkirjansa mukaan: ”Kaikki kerrottu, mistä puhuttiin ja miten vastasin.”[1]

Moskovan keskustelusta tuli yleiseen tietoon myös sellaista, mitä ei sisällytetty tiedonantoon mutta mistä Karjalainen kertoi hallitukselle, eduskuntaryhmien puheenjohtajille ja eduskunnan ulkoasiainvaliokunnalle. Sekä hänen itsensä että muistion mukaan Gromyko piti mahdollisena, että Miettusen hallitus kaatuisi helposti.[2] Kun maalaisliittolainen ministeristö sen enempää kuin puolueen lehdetkään eivät — ymmärrettävästi — välittäneet kuuluttaa sitä kaikelle kansalle, julkaisemisen ottivat — epäilemättä mieluisaksi — tehtäväkseen Helsingin Sanomat, Suomen Sosialidemokraatti ja Uusi Suomi. Lisäksi Karjalainen sanoi niiden mukaan ryhmien johtajille, että lupasi Gromykolle Suomen ulkopolitiikan pysyvän muuttumattomana ainakin vaaleihin asti.[3]

Tiedonanto ei ollut päivän ainoa yllätys. Tunti sen jälkeen radiossa kerrottiin, että eduskunta oli hajotettu ja eduskuntavaalit määrätty helmikuun 4.–5. päiviksi. Kekkonen antoi ymmärtää, että syynä oli nootti. Hänen selityksensä tosin muuttui lyhyen ajan sisällä kahdesti. Presidentin käskykirje puhuu voimien kokoamisesta yhteistyöhön edellytysten luomiseksi kansainvälisen jännityksen vaatimille ratkaisuille ennen lakimääräisiä vaaleja. Puheessa muutaman päivän kuluttua perustelu kuului, että eduskunnan hajottamisen toivottiin riittävän vastaukseksi noottiin mutta myös tahdottiin tietää mahdollisimman pian, haluttiinko ”ystävällismielisen ulkopolitiikan” jatkuvan. Viikkoa myöhemmin hän kertoi syyksi sotilasneuvottelujen välttämisen, kun Neuvostoliitolle osoitettaisiin, että uusi eduskunta tukisi ystävyyspolitiikkaa.[4]

Kekkosen vaalikonsti

Presidentti myös antoi puheessaan 19.11. käsityksen, että hajottamisen takana oli hallitus. Asiasta todella päätettiin valtioneuvostossa, mutta Antero Jyränki

1 ”Pääministeri Miettunen ja ulkoministeri Karjalainen ulkoasiainvaliokunnassa 14.11.1961”. KA, TJA, k. 41; AK pvk. 14.11.1961 (Rumpunen 1997, 205); Jussi Saukkosen katsaus. Kok. plv. 20.11.1961. PTA. Eduskunnan ulkoasiainvaliokunnan pöytäkirja toteaa vain, että ”ulkoasiainministeri selosti hänen ja Gromykon välillä 11.11.61 tapahtunutta mielipiteiden vaihtoa”. Käsinkirjoitettu liite, edk. uav. 14.11.1961. EDA.

2 Liite 2; SDP edkr. tvlk. 14.11.1961. TA; Saukkosen katsaus. Kok. plv. 20.11.1961. PTA.

3 HS 15.11.1961, Presidentti päätti hajoittaa eduskunnan - -; SSd 15.11.1961, Ulkopolitiikkamme jatkuvuus NL:n huolena - -; US 15.11.1961, Ahti Karjalainen: ”Kaikki ovat Suomessa Paasikiven linjalla.”; Rautkallio 1992, 140.

4 HS 15.11.1961, Presidentti päätti hajoittaa eduskunnan - -; Tasavallan presidentin avoin kirje ja käsky eduskuntavaalien toimittamisesta. Julkaistu 15.11.1961 useimmissa lehdissä; Kekkonen 1961c, 173–4 ja 1961d, 178. Henrik Meinanderin mukaan (2006b, 164) vaaleista tiedotettiin marraskuun 15. päivänä.

korostaa, että aloite oli presidentin.[1] Näin olikin vaikka valtiosääntöprofessori niin kirjoittaessaan vuonna 1978 tuskin tunsi kaikkia yksityiskohtia.

Kekkonen oli maininnut jo alkuvuodesta 1961 Karjalaiselle, että hajottaisi eduskunnan marraskuussa ja määräisi vaalit helmikuun 4.–5. päiviksi. Kokoomuksen liityttyä Honka-liittoon tälle ”Kekkoselle tyypillisen rajulle taklaukselle”, kuten Jukka Tarkka luonnehtii,[2] syntyi pakottava poliittinen tilaus. Presidentti kertoi aikeestaan kaksi päivää myöhemmin, 18.4., lounaalle kutsumilleen Karjalaiselle, pääministeri Sukselaiselle ja ministeri Arvo Korsimolle.[3] Tarkoituksena oli häiritä Honka-liittoa saattamalla sen puolueet toisiaan vastaan valitsijamiesvaalien ja itse vaalitoimituksen välillä.[4]

Suunnitelma sovittiin pidettäväksi salassa, mutta Kekkonen paljasti sen seuraavana päivänä suurlähettiläs Zaharoville.[5] Viikkoa myöhemmin NKP:n politbyroo päätti, että Kekkosta autettaisiin. Tapaa ei vielä määritetty tai ei ainakaan kirjattu.[6]

Maalaisliitossakaan asia ei pysynyt pelkästään Kekkosen lounasvieraiden tiedossa. Vaalisuunnitelmiin sisällytettiin mahdollisuus, että eduskunta hajotetaan

---

1 Kekkonen 1961c, 173; Vn. XI/1961 ptkt. KA; Jyränki 1978, 200.

2 Tarkka 1997, 229.

3 AK pvk. 18.4.1961 (Rumpunen 1997, 200–1). Hämmästyttävästi Jukka Seppinen sivuuttaa episodin sekä Karjalais- että Kekkos-elämäkerrassaan. Kari Hokkanen (2002, 497) taas tietää vain, että Kekkonen ja Sukselainen suunnittelivat kesäkuun alussa eduskunnan hajottamista marraskuussa ja vaaleja helmikuun alkuun. Juhani Suomella on kahdessa teoksessaan toisistaan poikkeavat esitykset. *Kriisien ajan* mukaan Kekkonen päätti suunnitelmastaan huhtikuussa ja pyrki käyttämään ennenaikaisia vaaleja aseenaan. ”Suunnitelmassa oli sekin hyvä puoli, että Kekkonen saattoi osoittaa hajottamispäätöstä vaaditun lähes keskeytyksettä jo parin vuoden ajan”, Suomi toteaa. Kirjassaan *Lohen sukua* hän sanoo, että presidentti ”aikoi taipua hajottamisvaatimuksiin” oivaltaessaan kevätkesällä Honka-liiton puolueiden joutuvan kamppailemaan ennenaikaisissa vaaleissa toisiaan vastaan. Suomi 1992, 419 ja 2010, 314.

4 Karjalainen ei puhu päiväkirjassaan eikä muistelmissaan (Karjalainen–Tarkka 1989, 101) mitään hajotusvaalien tarkoituksesta, kuten ei tee muistelmien kirjoittaja Jukka Tarkkakaan omassa kirjassaan (1992, 89–90). On kuitenkin selvää, että Kekkonen tähtäsi Honka-liiton horjuttamiseen, vaikka hän vaikenee koko juonesta päiväkirjassaan, jossa kertoo tapaamisista kyseisenä päivänä Kansanpuolueen puheenjohtajan ja eräiden kokoomuslaisten kanssa. UK pvk. 18.4.1961 (Suomi 2001a, 418); Rautkallio 2010, 291–2.

Hajotus näyttää olleen toteuttamista vaille valmis presidentin ja pääministerin keskustelussa kesäkuun alkupuolella. Hallituksen ero muutaman viikon kuluttua sai Kekkosen puntaroimaan toimimista jo siinä vaiheessa mutta käytännön ongelmat pakottivat palaamaan alkuperäiseen suunnitelmaan. Sukselainen 1997, 319; Suomi 1992, 419–20.

5 Rautkallio 1992, 24. Lähteenä Zaharovin ”päiväkirja”. Kekkonen aivan ilmeisesti informoi Zaharovia käydessään Tehtaankadulla vastaanottamassa edellisvuotisesta Moskovan-vierailustaan tehdyn elokuvan. Kekkosen muistio 20.4.1961. TPA, UKA, vsk. 1961. Martti Häikiön (1993a, 82) mielestä hän keskusteli vaalisuunnitelmasta samana päivänä lisäksi ”lähipiirinsä” kanssa.

6 Rautkallio 1999, 387 v. 276. Lähde RTsHSD, f. 3, op. 12, d. 895, 116–8.

”presidenttikysymyksen kehityksen” vuoksi.[1] Myös kommunistit saivat vihiä. Poliittisessa toimikunnassa kehotettiin syyskuussa varautumaan ennenaikaisiin vaaleihin.[2]

Karjalainen puolestaan mainitsi eduskuntavaaleista Gromykolle. Se oli vastoin Kekkosen nimenomaista ohjetta. Syynä kieltoon oli epäilemättä, että hän oli itse kertonut aikeistaan Zaharoville. Aivan ilmeisesti ”vuodosta” tietämättömänä ulkoministeri ei totellut vaan ryhtyi edistämään ratkaisuun pääsemistä, kun siihen näytti tarjoutuvan tilaisuus. Sähkeessään presidentille ja pääministerille hän kertoi vastanneensa vaatimukseen ulkopolitiikan takeista, että eduskuntavaaleja voitaisiin varhentaa mutta että päätös kuului presidentille. Kekkonen arvattavasti oli kiusaantunut mutta ei voinut moittia omapäistä apuriaan vaan joutui tyytymään harmitteluun päiväkirjalleen: ”En ymmärrä, miksi Ahti itse otti puheeksi eduskunnan hajottamisen?”[3]

Pääministeri Miettunen pohjusti vaalien aikaistamista hallituksen iltakoulussa päivää ennen varsinaista päätöstä. Johannes Virolainen pelästyi, että ulkomailla kyseenalaistettaisiin vaalien vapaus, ja soitti Sukselaiselle tämän päiväkirjan mukaan ”järkyttyneenä” eduskunnan hajottamisesta ”noottiin liittyvässä asiassa”. Sukselainen keskusteli siitä samana iltana puhelimessa myös pääministerin kanssa. Seuraavana päivänä hän havaitsi, että ”asia alkoi ’vuotaa’ jonkin verran”.[4]

---

1 Päiväämätön ja allekirjoittamaton muistio ML:n vaalivalmisteluista. TPA, UKA, k. 21/94; Suomi 1992, 418.

2 SKP kk. pol. tmk. 8.9.1961. KArkisto. Pääsihteeri Pessi piti seuraavana päivänä keskuskomiteassa ennenaikaisia eduskuntavaaleja ”hyvin todennäköisinä”. SKP kk. 9.–10.9.1961. KArkisto; Rentola 1992, 626. SKP sai tiedon luultavasti joko Zaharovilta tai edustajiensa elokuisella käynnillä Moskovassa.

3 Salasähke Moskovasta 11.11.1961 (jäljennös). UMA, Kc 7; UK pvk. 10.–11.11.1961 (Suomi 2001a, 443, 445); Suomi 1992, 500–1. Suomi arvelee Kekkosen kieltäneen, koska hänen tarkoituksensa oli pitää Moskova tietämättömänä eduskuntasuunnitelmasta, jota hän aikoi hyödyntää kriisin laukaisemisessa. Näinhän ei tietenkään voinut olla ainakaan Kremlin suhteen, joka Suomella on aivan ilmeisesti mielessään, koska siellä jo tiedettiin. Tiedottaminen näkyy Zaharovin ”päiväkirjan” lisäksi, jota Suomella ei ollut käytössään, Kekkosen päiväkirjasta. Se kertoo elokuisesta keskustelusta Zaharovin kanssa Saimaan kanavan vuokraamisesta: ”Ajoitus: Neuvottelut päättyvät joulukuussa. Suomi lähettää sopimuksen heti eduskuntaan, joka hyväksyy sen. Milloin Moskova hyväksyy, se ei kuulu meille. Vaalit Suomessa 15.1., helmik. alku, 15.2.” UK pvk. 19.8.1961 (Suomi 2001a, 434); Rautkallio 2010, 291. Suomi (1992, 420) lainaa viimeistä virkettä huomaamatta, että se paljastaa neuvosto-osapuolen tienneen vaalisuunnitelmasta. Kekkonen ei tosin osoita, kuten muualla keskustelua selostaessaan, että kysymyksessä on hänen puheenvuoronsa, mutta sisäisen monologin sulkee pois merkintä syyskuulta: ”Zaharov luonani. Kertoi ilmoittaneensa Saimaan kanavaa koskevasta keskustelustamme Moskovaan. Nl. hallitus suhtautuu myönteisesti TP:n ajatuksiin - - vuokraamisen taktillisesta hoitamisesta. Moskovassa lausutaan, että sen jälkeen kun ratifiointiasiakirjat on vaihdettu presidentin- ja eduskuntavaalien jälkeen julkaistaisiin yhteinen kommunikea - -.” UK pvk. 2.9.1961 (Suomi 2001a, 436). Koska Zaharov viittaa heidän edelliseen tapaamiseensa, maininta eduskuntavaaleista merkitsee, että niistä puhuttiin silloinkin.

4 Mpt. noottikriisistä. KA, JVA, k. 107; Virolainen 1986, 182–3; Sukselainen 1997, 323–4.

Vaalitemppua terästettiin pelottelulla. Pääministeri langetti tulevaisuuden ylle pahaenteisesti epätietoisuuden varjon sanoessaan radiossa ja televisiossa, ettei eduskuntavaaleja ollut koskaan toimitettu vakavammissa oloissa ja äänestäjien käsissä oli — ei enempää eikä vähempää kuin — kansakunnan kohtalo.[1] Hänen puolueensa Ilkka oli samanlaisissa aatoksissa väittäessään, että molemmat vaalit koskivat ”kansallisen tulevaisuutemme varmistamista”, ja Pohjolan Sanomatkin toivoi maan voivan vaaleissa lujittaa itsenäisyyttään. Myös SDP:n Vapaus väläytti kolkkoa vaihtoehtoa epäuskoisella kysymyksellään: ”Tuhoaisiko naapuri meidät vain siksi, että emme pidä - - presidentin tyylistä hoitaa - - sisäpolitiikkaa?”[2] Lisäksi tilanteen näkemisestä vakavana kertoo sanojen ”ulkopoliittinen kriisi” ilmaantuminen lehdistöön.[3]

Vaalien aikaistamista Miettunen perusteli ilmapiirin rauhoittamisella vaarallisessa kansainvälisessä tilanteessa.[4] Sukselainen taas selitti puhetilaisuudessaan vajaan viikon kuluttua, että jos vaalit olisi pidetty normaalisti, enemmistöhallituksen muodostamisen lykkääntyminen elokuuhun olisi ollut epävarmuustekijä.[5]

Päätöstä luonnollisesti puolustettiin Maalaisliiton lehdissäkin. Savon Sanomat kiitteli sitä välttämättömäksi ja johdonmukaiseksi. Ilkka piti hyvänä kahden ristiriitoja nostattavan ”vaalikahakan” hoitamista ”yhteen syssyyn”. Presidenttiä myötäili myös Hufvudstadsbladet todetessaan, että toimenpide ilmaisi vakavuutta, jolla hän tarkasteli tilannetta.[6]

SDP:ssä tunnelmat olivat ristiriitaiset. Puoluetoimikunta hyväksyi ”ottaen huomioon Neuvostoliiton taholta tulleet huomautukset”, ja pää-äänenkannattaja näki tilaisuuden selvittää ”epämääräinen” sisäpoliittinen tilanne mutta myös mahdollisuuden todeta, ettei Suomessa ajettu neuvostovastaista ulkopolitiikkaa.[7] Hämeen Kansa ja Vapaus olivat kriittisempiä. Edellisen mielestä paljastui, että tarkoituksena oli kansan säikäyttäminen valitsemaan ”vastoin vakaumustaan” Kekkonen, jälkimmäinen syytti häntä palveluksen tekemisestä ”kansanrintamalle” ja aikeista järjestää eduskunnalle sellainen koostumus, joka miellyttäisi Neuvostoliittoa. Lehden mielestä presidentti ja hallitus lietsoivat epäluuloa itänaapuria kohtaan ja mitätöivät ystävyyssopimuksen, joka kielsi puuttumisen sisäisiin

1 Miettunen 1961b, 180.
2 Ilkka 15.11.1961, pk; PoS 18.11.1961, pk; Vapaus 16.11.1961, Katsotaanpas tänään.
3 Lahti 15.11.1961, Puoluepoliittinen laskelmointi vaikuttanut hajoittamiseen?; JT 16.11.1961, pk.
4 ULA 1961, 180.
5 SS 20.11.1961, V. J. Sukselainen: Tulevat vaalit - -.
6 SS 16.11.1961, pk. ja 17.11.1961, Puheenaiheet; Ilkka 16.11.1961, Aaretin ajatuksia; HBL 15.11.1961, pk.
7 SSd 18.11.1961, Sos.dem. puolue sanoutuu irti - - ja pk.

asioihin, kun ne yrittivät tehdä Neuvostoliitosta sopimusrikkojan muovailemalla sisäpolitiikkaa, niin kuin arvelivat sopivan sille.[1]

SKP-SKDL:n Kansan Uutisten käsityksessä nootti ei velvoittanut eduskunnan hajottamiseen, joka olikin pelkkää sisäpolitiikkaa. Mutta saman puolueen Hämeen Yhteistyön mukaan Kekkonen turvautui vaaleihin, koska ei ollut vakuuttunut kaikkien puolueiden olemisesta Paasikiven linjalla eikä katsonut voivansa antaa vaadittuja takuita.[2]

Kokoomuslaisessa Oikeistolehtien Sanomapalvelussa[3] oivallettiin Honka-liiton häiritseminen. Useissa puolueen maakuntalehdissä julkaistu kirjoitus totesi, että osakkaat esiintyisivät valitsijamiesvaaleissa yhdessä mutta eduskuntavaaleissa ”selvin puoluetunnuksin”.[4] Samaan viittasi ilmeisesti Hämeen Sanomat, joka arveli yhdeksi tavoitteeksi sekaannuksen aiheuttamisen Honka-rintamassa, ja Appell epäilyllään, että eduskuntavaalien tuominen mahdollisimman lähelle valitsijamiesvaaleja oli Maalaisliiton taktiikkaa. Pientalonpoikien Suomen Uutisten mukaan Kekkonen katsoi toimenpiteen ”itselleen ja puolueelleen otolliseksi”, ja Lahti kutsui sitä kansan painostamiseksi ja ”vertaansa vailla olevaksi röyhkeydeksi”.[5]

Sanomapalvelun näkemys lähetettiin epäilemättä myös Satakunnan Kansalle, joka kuitenkin luotti valtiojohdon vilpittömyyteen. Uusi Suomikaan ei julkaissut artikkelia mutta arvosteli kuitenkin Kekkosta toteamalla, ettei ymmärtänyt ratkaisua voimien kokoamiseksi.[6]

”Lisätietoja noottiin”

Ulkoministeri Karjalaisen Moskovan-käynnin taustan tunsi vain pieni piiri; julkiseksi tieto tuli vasta kaksikymmentäkahdeksan vuotta myöhemmin hänen muis-

1 HK 21.11.1961, Manin mielestä; Vapaus 16. ja 18.11.1961, Katsotaanpas tänään. Tammikuussa lehdessä tuumattiin, että nootin ohella oli syynä *”vasemmistoenemmistöisen parlamentin vaalilaitumille laskeminen sellaiseen aikaan, että siellä nauta juuttuu suonsilmään, kun porvarin karja sen sijaan palaa poikineen takaisin”*. Vapaus 11.1.1962, Katsotaanpas tänään. Kursiivi lähteen.

2 KU 21.11.1961, pk; HY 16.11.1961, pk.

3 MK 20.10.1961, Honka-lehdistö vääristelyn tiellä.

4 Esim. Vaasa 15.11.1961, Puoluepoliittinen laskelmointi vaikutti eduskunnan hajoittamiseen. Honka-liitto-aspekti unohtui sen jälkeen vuosikymmeniksi, kunnes Juhani Suomi (1992, 419) toi sen esiin. Sittemmin siitä on ollut laaja yksimielisyys, vaikka poikkeuksiakin on. Oppikirjan *Ajasta aikaan* mukaan eduskunta hajotettiin, jotta kansalaiset voivat sanoa mielipiteensä ulkopolitiikasta, ja Helsingin Sanomien mielestä syynä oli noottikriisi. Petri Nummivuori lainaa selitystä presidentin puheessa 19.11.1961, että suomalaisilta saataisiin mahdollisimman pian vastaus kysymykseen, ”jatketaanko ystävällismielistä ulkopolitiikkaa vai ei”. Rosendahl *et al*. 1995, 165; HS 31.5.2009, On sitä nukuttu ennenkin; Nummivuori 2009, 177 (lainaus lähteen).

5 HäSa ja Appell 16.11.1961, pk; SU 18.11.1961, pk; Lahti 16.11.1961, pk.

6 SaKa ja US 15.11.1961, pk. Voimien kokoamisesta skeptisesti myös Vaasa 15.11.1961, pk. ja KV 16.11.1961, Eivät olekaan reilassa.

telmissaan.[1] Tarkoitusta sitä vastoin ei pyritty salaamaan vaan matka tiedettiin etukäteen yleisesti ”tiedusteluretkeksi”. Lehdissä arveltiin että ”nootin todellinen sisältö” paljastuisi ja esillä olisi Länsi-Saksan uhkan olemassaolo. Kalevassa aavisteltiin, että myös sisäpolitiikkaa sivuttaisiin, ulkopolitiikka kun ”kelpaa nykyisin vaaliaseeksikin”. Karjalainen teki näkemyksensä selväksi piirroksella, jossa ulkoministeri otti mukaansa pari villapaitaa ”yöpakkasten takia”.[2]

Hallituksen tiedonanto täytti monen informaatiota kaivanneen toiveet. Suomen Sosialidemokraatti ja Helsingin Sanomat kokivat saaneensa ”lisätietoja noottiin”, Länsi-Suomelle avautui sen ”diplomaattinen koodikieli”, Hämeen Sanomat pääsi perille, mistä oli kysymys, ja Lahdelle selvisivät keskeiset vaatimukset. Kotimaan päätoimittajalle paljastui nootin tarkoitus ja Ilkalle ”perimmäinen tarkoitus”. Myös Aamulehti, Hämeen Kansa ja Turun Päivälehti ymmärsivät tiedonannon koskevan noottia. Uusi Suomi ja Västra Nyland ilmaisivat saman nimeämällä nootin tavoitteeksi varmistumisen ulkopolitiikasta.[3]

Useat näkemykset ulkoministerin ”matkakertomuksesta” heijastelevat hämmennystä, elleivät epämiellyttävämpiäkin tuntemuksia. Aamulehti luonnehti sitä yllättäväksi, Hufvudstadsbladet kutsui Helsingin Sanomien lailla pommiksi, Österbottningen piti paljon odotettua kärkevämpänä ja Karjalainen arvioi vaikutuksen nootin kaltaiseksi.[4]

Hämmästely — kuten tiedon lisääntyminenkin — johtui epäilemättä johtopäätöksestä, jonka myös yleisesikunnan päällikkö teki kirjoittaessaan päiväkirjaansa: ”Puuttuminen sisäisiin asioihin.”[5] Tuure Junnila oli samoilla linjoilla tiedustellessaan eduskunnan ulkoasiainvaliokunnassa ulkoministeri Karjalaiselta, miten hallitus aikoi estää sekaantuminen sisäisiin asioihin.[6] Puolue- ja kansanedusta-

---

1 Karjalainen–Tarkka 1989, 110–1.

2 AL 8.11.1961, Mistä on kysymys; HS 9.11.1961, Karjalainen tapaa Gromykon lauantaina. ”Tiedusteluretki” Moskovaan - -; HäSa 11.11.1961, pk. (2. lainaus); Kaleva 11.11.1961, Mies matkalla - -; KL 8.11.1961, Ulkoministeri Moskovaan; Karjalainen 9.11.1961, Ministeri Karjalainen matkustaa perjantaina tiedustelumatkalle - - ja piirros 10.11.1961; Länsi-Savo 8.11.1961, Karjalainen matkustaa. Jakobsonin mukaan (1968b, 145) tapaaminen Gromykon kanssa oli noottiin vastaamisen vaihtoehto.

3 SSd 15.11.1961, pk; HS 15.11.1961, Presidentti päätti hajoittaa eduskunnan - -; LS 16.11.1961, Messissä mietittyä; HäSa 15.11.1961, pk; Lahti 16.11.1961, pk; Kotimaa 17.11.1961, pk; Ilkka 16.11.1961, Aaretin ajatuksia; AL ja TP 15.11.1961, pk; HK 15.11.1961, Valaistusta noottiin; US ja VN 15.11.1961, pk. Ks. myös AL 8.12.1961, Joulukuun 6. päivän mietteitä, jonka mukaan Gromyko selvensi ja täydensi noottia.

4 KL 17.11.1961, pk. (lainaus); AL, Karjalainen ja ÖB 15.11.1961, pk; HBL 15.11.1961, Kommunikén: Vi måste bekräfta utrikespolitiken.

5 Aatos Maunulan pvk. 14.11.1961. KA, T 22595; Visuri 1994, 191.

6 AK pvk. 14.11.1961 (Rumpunen 1997, 206); Vares 2008, 395. Myös Etelä-Hämeen kansallisliiton piiritoimikunnassa todettiin, että nootissa tarkoitettiin Honka-liittoa, ja annettiin ymmärtää, että presidentinvaaleihin kohdistui painostusta ”ulkoa”. Ptk. 18.11.1961. PTA. – Junnila oli eduskuntaryhmässä pöytäkirjan mukaan vaisumpi kuin ulkoasiainvaliokunnassa: ”Ollaan vaarallisella alueella. Neuvostoliitto työntää aluettaan kaikkialla missä voi aiheuttamatta

jatoveri Päiviö Hetemäki sanoi Yhdysvaltain suurlähetystön kontaktilleen vielä suorempaan, että Neuvostoliitto oli halunnut varmistaa Kekkosen valinnan ja oli sen nyt myös tehnyt.[1] Sveitsiläislehden kirjeenvaihtaja raportoi, että Helsingissä kaikki ymmärsivät takuiden tarkoittavan Kekkosen uudelleenvalintaa. Muutaman kuukauden kuluttua Junnila kertoi, että tiedonannon jälkeen Suomessa käsitettiin yleisesti Neuvostoliiton pyrkineen vaikuttamaan vaaleihin. Mauno Jääskeläiselläkään ei ollut epäselvyyttä, kun hän eduskunnan historiassa samaisti ”uuden poliittisen ryhmittymän” Honka-liittoon.[2]

Marraskuun puolivälissä 1961 jyvälle pääseminen näkyi julkisuudessa lukuisten Honkaa kannattavien ja eräiden presidenttitaistossa puolueettomien lehtien protestoinnissa, joka oli yhtä äänekästä kuin ’tiettyjen piirien’ johdosta. Ulkopolitiikan muuttaminen kiistettiin, vakuutettiin yksimielisyyttä sen jatkumisessa entisellään ja vannottiin uskollisuutta Paasikiven linjalle. Hyökkäys Honka-liittoa vastaan näyttää valjenneen myös kokoomuksen Länsi-Suomelle, jonka mielestä nootti ei ollut hälyttävä mutta ’tietty poliittinen ryhmittymä’ oli ”uusi” ja ”käsittämätön” tulkinta.[3]

Kekkosen kannattajat eivät juuri korostaneet ulkopolitiikan vakautta. Ainoa poikkeus näyttää olleen Turun Sanomat.[4]

Honka-liitossa myös tehtiin johtopäätöksiä. Johtoryhmän kokouksessa tiedonannon jälkeisenä päivänä Jussi Saukkonen havaitsi, että usko voittoon oli mennyt. Junnila ja johtavat RKP:läiset jopa harkitsivat luovuttamista.[5] Siitä kertoo myös Rafael Paasion kysymys SDP:n puoluetoimikunnassa, että jos häviö tiedetään varmaksi, ”eikö operoiminen Honka-rintaman merkeissä ole hukkaan heitettyä vaivannäköä”. Kokoomuksen Savo puolestaan vaati, että kaikkien oli tuettava

---

suursotaa. Ainoa puolustuskeino moraalinen rohkeus. Kaikesta painostuksesta huolimatta kuljettava rauhallista linjaa ja luotava edellytykset vaalivoittoon.” Kok. edkr. 16.11.1961. PTA; Vares 2008, 396. Jukka Koivisto (2005, 330) ylitulkitsee väittäessään tällä perusteella Junnilan puoltaneen ”voimakkaasti” näkemystä, että Neuvostoliitto halusi vaikuttaa sisäisiin asioihin.

1 Rautkallio 1993, 85. Lähteenä suurlähetystön muistio.

2 Auswirkungen der Beschlüsse Kekkonens. Leike Neue Zürcher Zeitungista Tauno Jalannin kirjeessä Tuure Junnilalle 17.11.1961. KA, TJA, k. 18; Junnila 1962, 75. Samoin Skyttä 1970, 134; Jääskeläinen 1980, 321.

3 HBL, Länsi-Savo, SSd, US, VN ja ÅU 15.11.1961, pk; Vapaus 15.11.1961, Katsotaanpas tänään; Appell 16.11.1961, pk; Vaasa 16.11.1961, Vaali- ym. sähinää; HK, KL ja TP 17.11.1961, pk; Savo 17.11.1961, Täältä katsoen; LS 16.11.1961, Messissä mietittyä.

4 TS 15.11.1961, pk.

5 Saukkosen katsaus. Kok. plv. 29.11.1961. PTA. Kaksi päivää tiedonannon jälkeen Junnila ei puhunut eduskuntaryhmässä luovuttamisesta vaan päinvastoin vaati edellytysten luomista voitolle. Kok. edkr. 16.11.1961. PTA. Juha Rihtniemen mukaan usko loppui ensin Vennamon puolueelta ja Kansanpuolueelta. Kok. plk. 20.–21.4.1963. PTA. Moskovassa kertoi Wuori brittikollegalleen, että Honka harkitsi luopumista. Rautkallio 1992, 323. Honka-liiton kohtalosta keskusteltiin myös kokoomuksen puoluehallituksessa mutta päätettiin ”toistaiseksi” olla hajottamatta sitä.. Ptk. 17.11.1961. PTA; Rautkallio 1992, 322 v. 4.

maan johtoa. Puhemies Fagerholm suorastaan esitti eduskuntaryhmänsä työvaliokunnassa erityislakia Kekkosen virkakauden jatkamiseksi kahdella vuodella. Kaavailu myös vuoti kokoushuoneen ulkopuolelle.[1] Vielä ei kuitenkaan ryhdytty konkreettisiin toimenpiteisiin.

Presidenttitulkinta riveillä ja rivien väleissä. ’Tietyn poliittisen ryhmittymän’ tunnistaminen Honka-liitoksi ja johtopäätös, että tavoitteena oli Kekkosen voiton varmistaminen, auttoivat muutamat sekä Kekkosen kannattajien että vastustajien lehdet vaaleihin puuttumisesta hieman aiempaa avoimemmiksi. Valtionpäämiehen vaihtamista ajavista SDP:n Vapaus myönsi, että kysymys oli Hongasta ja Kekkosesta. Kokoomuksessa Aamulehti huomautti lisäselvitysten ”poliittisen painopisteen” kohdistuvan presidentinvaaliin ja Lahti havaitsi Honka-liiton joutuneen epäluulon alaiseksi. Puolueen lehtiin aikanaan kuulunut Hämeen Sanomat kysyi, tarkoittiko ulkopolitiikasta varmistuminen istuvan valtionpäämiehen valitsemista, väitti olevansa tietämätön Gromykon syytöksen kohteesta mutta esitti jyrkän vastalauseen, jos se oli Honka-liitto. Helsingin Sanomien pakinoitsija arveli, että Kekkosen tuoli tarvitsi vahvistamista ulkomaisella erikoisteräksellä.[2]

Kekkosen joukoissa Karjalan Maa teki selväksi, että luottamuksen menettäneillä tarkoitettiin Honka-liittoa. Naapurissa ei katsottu hyvällä vaatimusta sen miehen syrjäyttämiseksi, johon siellä yhdistettiin Paasikiven työn jatkaminen. Liitto havaitsi ulkopolitiikkaa koskevien epäilysten johtuvan ”tunnetusta vaalirintamasta” mutta oli myös sitä mieltä, että ”vastuuttomaan esiintymiseen” oli langennut korkeintaan ”kourallinen” ja että ’tietyn poliittisen ryhmittymän’ vaikutusta liioiteltiin. Suorastaan harhaiseksi lehti leimasi käsityksen koko liittoutuman lankeamisesta ”ulkopoliittiseen spekulointiin”.[3] Neuvostoliiton arvosteleminen ja vielä näin peittelemättömästi oli maalaisliittolaisessa julkaisussa poikkeuksellista.

Maakansa yhdisti neuvotteluesityksen sekä Suomen poliittisiin oloihin että kansainväliseen tilanteeseen.[4] Kun Suomen Sosialidemokraatti ja Ilta-Sanomat vetosivat Gromykon mainintaan hallituspohjasta,[5] MK ärähti, että ”Erkon lehdissä” kyllä tiedettiin, vaikkei haluttu tunnustaa, ja kysyi noottiin viitaten, tahdottiinko ”eräillä tahoilla todellakin näytellä sokeaa”. Toisaalta MK oli aiempaa hieman avoimempi selittäessään, ettei takuitten vaatiminen suinkaan johtunut ”hallituk-

1 SDP pltk. 17.11.1961. TA; Savo 16.11.1961, Täältä katsoen; SDP edkr. tvlk. 14.11.1961. TA; KU 16.11.1961, Hätä ei lue lakia: Oikeistorintama ehdotti Kekkosen kauden jatkamista!.

2 Vapaus 16.11.1961, Katsotaanpas tänään; AL 15.11.1961, Karjalainen: Nykyinen suuntaus jatkuu ainakin vaaleihin saakka; Lahti 16.11.1961, pk; HäSa 15.11.1961, pk; HS 16.11.1961, Kaikki hajoaa.

3 KM 15.11.1961, pk, Ratkaisu kansan käsissä; Liitto 15. ja 16.11.1961, pk. Anckar (1971, 192) antaa ymmärtää, ettei ML-lehdissä otettu suoraan kantaa Neuvostoliiton käsitykseen Honka-liiton ulkopoliittisesta luotettavuudesta.

4 MK 15.11.1961, pk.

5 SSd 15.11.1961, Nootin lisäaineistosta; IS 15.11.1961, pk.

sen hartioitten kapeudesta” vaan epäluulon kohteena olevien ”piirien hartioitten leveydestä”.[1] Moskovan silmätikku löytyi siis parlamentaarisesta oppositiosta. Koska kysymyksessä eivät voineet olla kansandemokraatit eikä TPSL, johon Maalaisliitto suhtautui sympaattisesti, jäljelle jäi Honka-liitto.

Tiedonannon aikaansaama uudelleenarviointi näkyy Kekkosen tueksi järjestäytyneen kansalaistoimikunnan varapuheenjohtajan Helsingin yliopiston valtio-opin professorin Jan-Magnus Janssonin pääkirjoituksessa Nya Arguksessa. Hän kuvaa aluksi nootin puolustautumiseksi Natoa vastaan, mutta tiedonannon julkistamisen jälkeen syntyneen loppuosan mukaan Moskovan neuvottelu paljasti epäluottamuksen Honka-liittoa kohtaan. ”Av principiella och psykologiska skäl hade vi velat tävla på jämna villkor. Uppenbarligen ville sovjetregeringen dock i det nuvarande läget inte ta risker, utan föredrog att otvetydigt ge till känna sin inställning”, Jansson summaa.[2]

Epäilemättä monet muutkin niistä, jotka ilmaisivat, että sisäpolitiikkaan oli sekaannuttu, yhdistivät tiedonannon noottiin. Eräät antoivat kuitenkin kuvan, että presidenttikysymykseen puututtiin vasta keskustelussa Moskovassa. Västra Nylandin mielestä Suomi ei ollut enää suurvaltakonfliktin uhri vaan tähtäys oli sisäpolitiikassa. Poliittisen johdon haasteena oli ulkopoliittisen toimenpiteen tulkitseminen sisäpoliittisin termein ilman käsitystä sisäisiin asioihin puuttumisesta. Åbo Underrättelserin mukaan nootissa näyttelivät pääosaa maailmanpolitiikka ja sotilaalliset ongelmat mutta tiedonannossa oli etualalla sisäpolitiikka.[3] Samalla tavoin piti Uusi Aura syynä kansainvälistä tilannetta mutta myönsi myös johtuneensa mietteisiin, ”joihin nootilla tuskin on pyritty”: ”Moskova haluaa epäsuorasti viitata presidentinvaaleja koskeviin valmisteluihin.” Jakobstads Tidning näki uuden vaiheen, jossa kansainvälinen näkökulma jäi taka-alalle ja nootti oli Suomen ja Neuvostoliiton välinen: ”Det är fråga om ingenting annat än Moskvas inlägg i Finlands presidentsvalkampanj.”[4]

Vaikka tiedonanto kasvatti niiden lehtien joukkoa, jotka tunnistivat Honka-liiton Moskovan maalitauluksi, edelleen vain suhteellisen harvat sanoivat suoraan niin. Sen lisäksi tällaisesta ymmärtämisestä löytyi epäsuoria todisteita[5] sekä Kekkosen että hänen vastustajiensa leiristä.

Maalaisliiton Savon Sanomat arveli noottia poliittiseksi siirroksi, ja Uudenmaan vaalipiirin Honka-toimikunta kiirehti lausumaan, että ehdokas täytti pre-

1 MK 16.11.1961, pk.

2 Jansson 1961, 268–9. Janssonin Kekkos-sympatioista Suomi 1992, 171, 392, 403–4 ja Apunen 2005a, *passim*.

3 VN 15. ja 16.11.1961, pk; ÅU 15.11.1961, pk.

4 UA 15.11.1961, pk; JT 15.11.1961, Detta hände i går i Helsingfors ja 16.11.1961, pk. (lainaus). Muistelmissaan (1994, 362–3) silloinen päätoimittaja Anders Huldén ei mainitse siirtymää kansainvälisestä näkökulmasta presidentinvaaliin.

5 Anckar 1971, 188.

sidentille asetettavat vaatimukset.[1] Pitämällä mahdottomana, että sopimusten noudattaminen riippuisi presidentin henkilöstä, Suomen Sosialidemokraattikin ilmaisi tiedostavansa, että tähtäimessä oli Honka. Saman puolueen Hämeen Kansa ilmaisi yhteyden sepitteellisellä tarinalla. Lähtökohtanaan amerikkalainen mielipide, että suomalaisten ainoa puute oli vähälukuisuus, se kuvitteli sellaisen vaihtoehdon, että kansa olisi kaksisataamiljoonainen. Ystävyyssopimukseen vedoten ”nootattaisiin” Ruotsille sodanuhan vuoksi, että sen oli toimitettava takeet edesmenneen valtioneuvos Lundströmin puolueettomuuspolitiikan noudattamisesta, ja annettaisiin ymmärtää tunnettavan luottamusta hänen politiikkaansa jatkavaa pääministeri Lindströmiä kohtaan.[2]

Yhteyden käsittäminen paljastuu etenkin huomautuksissa ja vihjauksissa, että sisäisiin asioihin oli puututtu. Helsingin Sanomat palasi pakinan ohella presidenttitulkintaan syyttämällä pääkirjoituksessa Gromykoa sekaantumisesta sisäisiin asioihin, koska tämä kutsui tilannetta ’ryhmittymän’ vuoksi epävakaaksi. Lisäksi luki kehyksissä: **Kun hallituksen tiedonanto julkaistiin - - Tukholmassa, niin iltapäivälehdet julkaisivat heti ylimääräisiä painoksia ja uutinen tuli myös näkyviin valouutisissa. Tiedonanto oli tiivistetty suppeaan muotoon ja se kuului suunnilleen seuraavasti: — Neuvostoliitto vaatii Kekkosen uudelleen valitsemista.**[3]

Yhtä lailla oivalsivat sisäpolitiikkaan puuttumisen luonnollisesti sen kiistäjät.[4] Väittämällä kysymystä akateemiseksi Helsingin yliopiston poliittisen historian professori L. A. Puntila esitelmässään ja Maalaisliiton Ilkka paljastivat ajatelleensa nootin tai ainakin tiedonannon yhteyttä presidentinvaaliin.[5] Puntila oli sitä paitsi tutustunut Kekkosen luona Moskovan keskustelun muistiinpanoihin.[6] Hän oli myös ensimmäinen ammattihistorioitsija, joka ilmaisi julkisesti mielipiteensä.

Huomattavan sinisilmäisesti luotti supervallan ulkoministeriin Uusi Suomi. Vaikka pitikin ymmärrettävänä, että ”ryhmittymän” mainitseminen nähtiin sekaantumisena sisäisiin asioihin, se koki silti vaikeaksi uskoa, että niin oli tapahtunut. Sellainenhan olisi ollut vastoin yya-sopimusta, ja Gromyko oli kiistänytkin!

---

1 SS 15.11.1961, pk; Lahti 16.11.1961, Julkilausuma.

2 SSd 15.11.1961, pk; HK 16.11.1961, Manin mielestä.

3 UuA ja15.11.1961, pk; Lahti 16.11.1961, pk; HS 15.11.1961, pk; Kohua Ruotsissa. Lihavointi lähteen.

4 SSd 15.11.1961, pk; JT 15.11.1961, Detta hände i går i Helsingfors; Appell 16.11.1961, pk; KV 16.11.1961, Eivät olekaan reilassa; ÅU 16.11.1961, Riksdagsmännen ovetande. Upplösningen bombnedeslag; Vapaus 18.11.1961, Katsotaanpas tänään; Savo 18.11.1961, Täältä katsoen; SS 20.11.1961, V. J. Sukselainen: Tulevat vaalit - -.

5 Puntila 1965, 265; Ilkka 17.11.1961, pk.

6 Puntilan haastattelu 1964. KA, LAPK, k. 24; Tarkka 2004, 154. Tarkan (*ibid*.) mukaan muistiinpanot oli tehnyt Karjalainen, vaikka Puntila kertoo nähneensä ”muistiinpanot, joita Karjalaisen käynnistä oli tehty”. Ulkoministerin ei tarvinnut vaivautua kirjoitustöihin; niistä huolehtivat mukana olleet virkamiehet. Ks. liite 2.

US oli varma, ettei Neuvostoliittoa kiinnostanut asioiden järjestyminen täällä ”omien lakiemme ja valtiosääntömme mukaan” vaan ainoastaan ulkopolitiikan pysyminen ”Paasikiven viitoittamalla ja koko Suomen kansan hyväksymällä tiellä”.[1]

Kansan Lehti katsoi nootin tultua sen ilmentävän päättäväisyyttä Saksan rauhansopimuksen suhteen mutta vihjaili nyt otsikossaan, että ”N-liitto ei puutu Suomen sisäisiin oloihin, jos … .” KL myös neuvoi jälleen etsimään totuutta Ruotsin lehdistä ja näytti esimerkkiä esittelemällä keskellä etusivua kehyksissä niiden näkemyksen hallituksen tiedonannosta otsikolla ”N-liitto vaatii Kekkosen valitsemista”. Vahvistuksena oli lainaus Svenska Dagbladetista:

> **Moskova vastustaa muun presidentin valitsemista kuin viran nykyisen haltijan ja tahtoo ilmeisesti lujemman varmuuden Kekkosen hengen mukaisen politiikan jatkumisesta**.[2]

Presidenttikytkennän käsittäminen paljastuu implisiittisesti vielä etusijan antamisessa eduskuntavaaleille. Sitä suosittelivat heti Hufvudstadsbladet, Satakunnan Kansa sekä kaksi kokoomuksen kansanedustajaa eduskuntaryhmän kokouksessa. Sittemmin joukkoon liittyivät Aamulehti, pääsihteeri Pessi ja Österbottningen, jonka mielestä Kekkosen virkakauden jatkaminen erityislailla auttaisi Hongan tukijoita perääntymään hyvässä järjestyksessä.[3]

Helsingin Sanomillekaan ei presidentinvaali ollut itsestäänselvä prioriteetti: ”Kun eduskuntavaalit on tarkoitus pitää helmikuun alussa, voi hyvällä syyllä kysyä, miten valitsijamiesvaalien käy.” Lehti myös tuomitsi erheelliseksi Kekkosen väitteen, että Neuvostoliitto hyväksyi puolueettomuuden ja Suomi saattoi jatkaa idän ja lännen suurvaltain tunnustamalla ”hyvin viitoitetulla ulkopoliittisella tiellä”. Naapuri ei luottanut suomalaisten vilpittömyyteen vaan halusi ”viitoittaa meille oman linjansa”.[4]

Myöntämisen vaikeus. Vaikka avautuminen presidenttimotiivin suhteen oli merkittävää, se ei edelleenkään käynyt läheskään kaikilta helposti. Tämä näkyy Jakobstads Tidningissä, Österbottningenissa ja Vasabladetissa heti etusivulla ’tietyn

1 US 15.11.1961, pk.

2 KL 1.11.1961, pk; 15.11.1961, Ei sotilasneuvotteluja — vain varmuutta ... (lihavointi lähteen); Rivit ja rivien välit; ”N-liitto vaatii Kekkosen uudelleen valitsemista”. Ruotsalainen arviointi. Kokoomuksen Satakunnan Kansa (16.11.1961, Tapahtumien tarkastelua) suhtautui ulkomaisten lehtien käyttöön kielteisesti ilmoittaen, etteivät niiden lausunnot olleet sen kannanottoja.

3 HBL ja SaKa 15.11.1961, pk; Reino Ala-Kuljun ja Olli Aulangon puheenvuorot. Kok. edkr. 15.11.1961. PTA; AL ja ÖB 16.11.1961, pk; HY 17.11.1961, Eduskunnan hajotus oli yhteenveto kehityksestä - - (Pessi).

4 HS 15.11.1961, pk.

poliittisen ryhmittymän’ jättämisenä pois tiedonantouutisen ingressistä.[1] Myös tv-toimittaja Pasi Rutanen vaikeni arasta aiheesta kirjoittaessaan, että Neuvostoliitto halusi varmistaa Suomen pysymisen yya-sopimuksen mukaisesti suurvaltojen eturistiriitojen ulkopuolella. SKP-SKDL:n Uusi Päivä väitti ”poliittisten piirien” olevan kaikkien tiedossa ja piti niiden nimeämättä jättämistä diplomaattisena käytäntönä. Samaan tapaan tyytyi kokoomuksen Karjalainen ilmoittamaan, että tunnisti osoitteen, ”vaikkei sitä suoraan sanottukaan”. Hieman pitemmälle pääsi Maalaisliiton Lalli, joka vedoten ”tarkemman osoitteen” jättämiseen pois ”Kromykon papereista” kieltäytyi ottamasta kantaa puheisiin, että tarkoitettiin Hongan tukijoita.[2]

Oivan tilaisuuden väistelyyn tarjosi ulkopolitiikan jatkuvuus. Sitä hyödynnettiin ikään kuin koodisanana tai viikunanlehtenä peittämään alaston totuus presidentinvaalista. Ari Leino puhuu osuvasti Kekkosen ”säästämisestä”.[3] Siihen turvauduttiin pääasiassa Honka-liitossa, mutta käytti sitä muutama Kekkosenkin kannattaja. Edelliset saattoivat ajatella, että myös heidän ehdokkaansa täytti vaatimuksen, jälkimmäiset välttyivät nimen mainitsemiselta.

Uusi Suomi, Jakobstads Tidning, Österbottningen ja Vasabladet sijoittivat linjan säilymisen tiedonantouutisen otsikkoon. Länsi-Savo piti ulkopolitiikkaehtoa yllättävänä.[4] Lehteä ei kuitenkaan kiinnostanut, miksi ulkopolitiikasta kiinnostuminen oli tarpeellista.

JT myös kuulutti pääkirjoituksessaan varsinaisena uutisena — ei hyökkäystä Honka-liittoa vastaan vaan — tarvetta päästä varmuuteen ulkopolitiikasta. Vastaavalla tavalla menettelivät Hämeen Sanomat, Uusi Suomi, Vaasa ja Västra Nyland. Helsingin Sanomat ei kommentoinut enempää, kuin että vaatimus oli uutispommi. Sukselaisen mielestä Neuvostoliitto halusi takeita kaikkien olemisesta ulkopoliittisesti sitä, mitä väittivät olevansa.[5]

---

1 JT 15.11.1961, Sovjet till Finland: Bekräfta er utrikespolitiska linje. Muista esim. ÖB 15.11.1961, Gromyko kräver garantier - -; VBL 15.11.1961, Presidenten upplöses riksdagen - -. SDP:n Vapaus ei julkaissut tiedonantoa sellaisenaan vaan vain referoi sitä — ’ryhmittymää’ mainitsematta. ”Lipsahdus” korjautui pakinassa. Vapaus 15.11.1961, NL haluaa varmuuden - - ja Katsotaanpas tänään.

2 Rutanen 1961; UP 16.11.1961, Muut lehdet; Karjalainen 15.11.1961, pk; Lalli 19.11.1961, Mitä kuuluu.

3 Leino 1997, 68.

4 US 15.11.1961, Presidentti päätti hajottaa eduskunnan - -; JT 15.11.1961, Sovjet till Finland: Bekräfta er utrikespolitiska linje; ÖB 15.11.1961, Gromyko kräver garantier - -; VBL 15.11.1961, Presidenten upplöses riksdagen - -; Länsi-Savo 15.11.1961, pk.

5 JT 15.11.1961, pk; Vaasa 15.11.1961, pk. (Toivomukset kohdistuvat ulkopolitiikkaan.); US ja VN 15.11.1961, pk. (Nootin syynä pääseminen varmuuteen ulkopolitiikan säilymisestä ennallaan.); HäSa 17.11.1961, Tilanteen tarkastelua (Halutaan varmistua koko kansan olemisesta nykyisen ulkopolitiikan takana.); HS 15.11.1961, Presidentti päätti hajoittaa eduskunnan - -; SS 20.11.1961, V. J. Sukselainen: Tulevat vaalit - -.

Kotimaa käännähti sulavasti. Nootin tultua päätoimittaja kirjoitti, että kiristynyt kansainvälinen tilanne polttopisteinään Saksa ja Berliini ulotti vaikutuksensa Suomeen, mutta kahden viikon kuluttua hän näki tarkoitukseksi ”suuren naapurimme” halun varmistua ulkopolitiikasta.[1]

Motiivi löydettiin yhä myös varauksettomasti Suomen ulkopuolelta. Pääministeri näytti mallia sanoessaan sähköisissä medioissa, että nootti kuvasti tilanteen kiristymistä Itämeren alueella.[2] Maalaisliiton Savon Sanomat nimesi syyksi kansainvälisen tilanteen, ja Rutasen mielestä Neuvostoliitto piti Länsi-Saksan uhkaa todellisena. Hufvudstadsbladet luonnehti tiedonantoa pommiksi ja puhumista ulkopolitiikan muuttamiseen tähtäävästä suuntauksesta epämiellyttäväksi yllätykseksi mutta väitti yhtä kaikki samassa yhteydessä, että kääntymisen Suomen puoleen oli sanellut äärimmilleen jännittynyt kansainvälinen tilanne. Professori Puntila esitelmöi Moskovan keskustelun muistiinpanot luettuaankin, että neuvostodiplomatia oli ilmaissut mielipiteensä kylmästä sodasta.[3]

Lisäksi Honka-lehdissä uudistettiin syytös, että epäluulot johtuivat kotimaisesta myrkynkylvöstä. Arvostelijoihin liittyivät Hufvudstadsbladet, Jakobstads Tidning sekä siihen asti pääehdokkaiden suhteen puolueettomina pysytelleet Kauppalehti ja Länsi-Savo.[4] Kokoomuksen Savon mielestä epäluottamus kohdistui myös Kekkoseen, ja SDP:n lehdissä toruttiin ulkopolitiikan johtoa kyvyttömyydestä vakuuttaa Neuvostoliitto ulkopolitiikasta ja kaikkien yksimielisyydestä siinä.[5]

Lukuisat Honka-lehdet pyrkivät suuntaamaan huomion pois Moskovan hyökkäyksen kohteeksi joutumisen ikävästä todellisuudesta tarttumalla Gromykon huomautukseen hallituksen kaatumisesta kapean pohjansa tähden. Uusi Suomi käänsi keskustelun Maalaisliiton valta-asemaan syyttämällä epävakaudesta yhden puolueen vähemmistöhallituksia. Åbo Underrättelser suositteli ulkopolitiikan rakentamista hyvälle sisäpolitiikalle ja väitti Gromykon kehottaneen korjaamaan juuri sitä.[6]

Maalaisliiton lehdet enimmäkseen sivuuttivat viittauksen hallituspohjaan. Poikkeuksena oli Liitto, joka myönsi todeksi epäilyn, että ulkopolitiikka oli liian kapealla perustalla eikä välttämättä kestäisi kriisitilanteessa. Myös Maakansa

1 Kotimaa 3. ja 17.11.1961, pk.

2 Miettunen 1961b, 179–80.

3 SS 16.11.1961, Puheenaiheet; Rutanen 1961; HBL 15.11.1961, Kommunikén: Vi måste bekräfta utrikespolitiken ja pk; Puntila 1965, 264.

4 ESS, HS, HBL, JT, Kauppalehti, Länsi-Savo, SSd ja ÅU 15.11.1961, pk; Savo 15.11.1961, Siitä on siis kysymys; Appell, KV ja Lahti 16.11.1961, pk; LS 16.11.1961, Messissä mietittyä; Vapaus 16.11.1961, Katsotaanpas tänään; TP 17.11.1961, pk; VBL 19.11.1961, pk.

5 Savo 16.11.1961, Täältä katsoen; HK 15.11.1961, Valaistusta noottiin; SSd ja TP 15.11.1961, pk.

6 US 15.11.1961, pk; Lahti 16.11.1961, Kierteitä; SaKa 16.11.1961, Tapahtumien tarkastelua; TP ja Vapaus 17.11.1961, pk; ÅU 16.11.1961, Riksdagsmännen ovetande - -.

tunnusti hallituksen aseman horjuvaksi mutta oli varma Neuvostoliiton varauksettomasta suopeudesta vallassa olevaa ministeristöä kohtaan.[1]

Takeet. Useat niistäkin lehdistä, jotka kiistivät aikeet muuttaa ulkopolitiikkaa, pohtivat mieluusti takeita. Juuri näissä kommenteissa ja ehdotuksissa näkyy haluttomuus puhua asiasta sen oikealla nimellä.

Tuntuisi luonnolliselta, että näyttö hyökkäyksestä Honka-liittoa vastaan olisi johtanut huomioimaan presidentin henkilön merkityksen, mutta niin ei juurikaan tapahtunut. Lähimmäksi pääsivät kokoomuksen Länsi-Suomi sekä Maalaisliiton Liitto ja Oulun piirijärjestö. Länsi-Suomi piti hätiköitynä johtopäätöstä, että vaadittiin Kekkosen valitsemista: ”Tottahan - - Paasikiven-linjan varmentavat takuut voidaan antaa toisellakin tavalla kuin vain istuvan presidentin suulla.” Liitto jätti ensin ”riittävän pikaisen ja vakuuttavan osoituksen” arvailun varaan mutta teki seuraavana päivänä selväksi, ettei Honka turvaisi ulkopolitiikkaa Neuvostoliittoa tyydyttävällä tavalla. Oulun kokous antoi julkilausuman, jossa katsoi, että vaalitulos osoittaisi tehokkaimmin aiheettomiksi epäilyt ulkopolitiikan muuttumisesta.[2] Mutta niin pitkälle ei menty, että olisi sanottu, millainen tulos tarvittaisiin.

Helsingin Sanomat piti vaatimusta ”yllättävän kovana” ja vihjasi salamyhkäisesti: ”Meillä on omat epäilyksemme.”[3] Eräille taas tuotti vaikeuksia keksiä — tai ainakin kertoa — mitä tarvittiin.[4] Vaasa hämmästeli vakuutuksen vaatimista sellaisesta, mistä kaikki ”kansanvaltaisesti ajattelevat ryhmät” olivat yksimielisiä. Takeet tuntuivat tulkinnanvaraisilta, eikä voitaisi olla koskaan varmoja, ”onko niitä annettu kylliksi ja kyllin selviä”. Länsi-Savo puolestaan uskoi epäilysten hälvenevän, kun lakattaisiin väittämästä, että täällä oli tyytymättömyyttä ulkopolitiikkaan.[5]

Kansan Voima napautti uhmakkaasti, että Suomi oli aina pitänyt kiinni sopimuksistaan, oli maksanut sotakorvauksetkin ja täyttäisi yya-sopimuksen ”kakistelematta”. ”Tämän uskoisi olevan naapurimaammekin johtomiesten tiedossa. Meillä suomalaisilla on syytä toivoa, että vahvempikin osapuoli noudattaa kutakuinkin selvän asiakirjan sekä kirjainta että henkeä”, lehti piikitteli. Myös kekkoslainen Jakobstads Tidning vaikutti harmistuneelta muistuttaessaan, että vakuutusta oli

1 Liitto ja MK 15.11.1961, pk.

2 LS 16.11.1961, Messissä mietittyä; Liitto 15.11.1961, Kyntömiehen mietteitä; 16.11.1961, pk; ML:n Oulun piirijärjestön syyskok. 19.11.1961. KMA.

3 HS 15.11.1961, pk. Seuraavana päivänä ilmeisesti ottivat mallia KV (Eivät olekaan reilassa), joka luonnehti vaatimusta ”yllättävän ankaraksi puheeksi”, ja UA (pk.), joka ilmoitti, että ”[m]eilläkin on omat epäilyksemme”. Suomen (1992, 502) mielestä HS tarkoitti kommunistien äänestämistä.

4 HBL 15.11.1961, pk; Appell ja HK 16.11.1961, pk.

5 Vaasa 16.11.1961, Vaali- ym. sähinää (1. lainaus) ja 18.11.1961, Rexin rivit (2. lainaus); Länsi-Savo 15.11.1961, pk.

sodan jälkeen annettu koko ajan. Yksittäistapauksissa oli ollut harkitsemattomuutta, mutta ne olivat vain säännön vahvistavia poikkeuksia.[1]

Epätietoisuuden vastapainona oli lujaa — ja naiivia — uskoa ratkaisun vaivattomuuteen muuten kuin presidentinvaalin tietynlaisen tuloksen kautta. Kauppalehti suositteli, että hallitus hyväksyttäisi eduskunnalla ulkopolitiikasta ”selvän” julkilausuman; RKP:n kansanedustaja Grels Teir oli varma, että siihen yhdyttäisiin yksimielisesti. Vaasa tiesi, että ”suomalaiseen sanaan” oli luotettu aina, ja Kansan Voima ehdotti eduskuntaryhmien vakuutusta puolueettomuuteen pitäytymisestä ja sopimusten noudattamisesta siitä riippumatta, ketkä asioita hoitavat.[2]

Luottavaisuudessa oli omaa luokkaansa Maalaisliiton Keskisuomalainen, joka arveli epäluulon hälvenneen Karjalaisen lausunnolla, että kaikki olivat Paasikiven linjalla ja halusivat ystävällisiä suhteita.[3] Paljon eivät jääneet jälkeen ne, joiden mielestä vaadittu todistus oli yksimielisyys ulkopolitiikasta[4] tai Paasikiven linjasta[5]. SDP:n puoluevaltuuskunta piti parhaana keinona sopimusten kunnioittamista.[6] Uudelle Suomelle riitti sen osoittaminen, että sana piti.[7]

Sekä Kekkosen kannattajien että vastustajien keskuudessa nähtiin ratkaisuna myös eduskuntavaalit. ML:n Liitto raotti käsitystään nootin päämäärästä mielipiteellään, että Neuvostoliitto ei ainakaan pitäisi varmistuksena sellaisten kansanedustajien määrän vähenemistä, jotka hyväksyivät Kekkosen tulkinnan Paasikiven linjasta.[8]

Myös Ville Pessin mielestä eduskuntavaalit ratkaisisivat, ja Kansan Uutisissa kannatettiin aikaistamista siksi, että ulkopolitiikasta kertoi parhaiten hallituksen kokoonpano, yhden puolueen hallitus kun ”ei paljon ilmaise”.[9] SKDL:ssä epäilemättä uskottiin vuoden 1958 menestyksen toistumiseen ja pääsemiseen sen myötä hallitukseen. Kekkosen nimeämisen ulkopolitiikan takaajaksi esti haluttomuus tunnustaa nootti lähetetyksi tukemaan häntä.

---

1 KV 16.11.1961, Eivät olekaan reilassa; JT 15.11.1961, pk.

2 Kauppalehti 15.11.1961, pk; VBL 18.11.1961, Riksdagskrönika; Vaasa 15.11.1961, pk; KV 21.11.1961, Liikettä töppöseen.

3 KSML 15.11.1961, pk.

4 SaKa 16.11.1961, Tapahtumien tarkastelua.

5 ÅU 15.11.1961, pk.

6 SSd 18.11.1961, Sos.dem. puolue sanoutuu irti - -. Samoin TP 24.11.1961, pk.

7 US 15.11.1961, pk. Ks. myös 19.11.1961, pk.

8 US 20.11.1961, Honka ulkopolitiikasta - -; JT ja SaKa 15.11.1961, pk; Appell 23.11.1961, Upplösningen av riksdagen; Liitto 16.11.1961, pk. Anckarin lähteistön rajoitukset näkyvät hänen väitteessään (1971, 190), ettei Honka-rintamassa uskottu eduskuntavaalien olevan paras tapa antaa vakuudet.

9 HY 17.11.1961, Eduskunnan hajotus oli yhteenveto - - (Pessi); KU 16.11.1961, Herätyskello.

Soraääniäkin kuului. Etelä-Suomen Sanomat huomautti, etteivät eduskuntavaalit tuottaisi takeita kovin nopeasti, ja Åbo Underrättelser epäili, että vakuutus piti antaa jo paljon ennen uusien valtiopäivien kokoontumista.[1]

Pääministeri nosti sähköisissä medioissa vakuudeksi enemmistöhallituksen.[2] Myös ÅU arveli, että sen aikaansaaman vakauden ansiosta naapuri panisi enemmän painoa kansan mielipiteenilmaisulle Paasikiven linjasta ulkopolitiikan ohjenuorana.[3] Useiden SKP-SKDL:n lehtien yhteisartikkelissa sitä vastoin edellytettiin jo silloiselta hallitukselta toimenpiteitä, jotka, kuten Maakansa huomautti, olisivat lakaisseet ”suurella luudalla”[4]. Vaadittiin loppua oikeistolehtien ”neuvostovastaiselle” kirjoittelulle, tasapuolisuutta Yleisradioon ja sulkua virkakoneiston käyttämiselle oikeiston hyväksi. Puolustusvoimien johtopaikoilla nähtiin sellaisia, jotka muokkasivat armeijaa kielteisyyteen yya-kumppania kohtaan.[5]

Maakansan ja Ilkan mielestä tarvittiin sekä vaalit että hallitus, vaikkei Maalaisliiton päälehti ollutkaan varma tilanteen selviämisestä vaalien kautta.[6] Taustalla saattoi olla ajatus, että vain Hongan siirtyminen sivuun ja Kekkosen voiton varmistuminen sitä kautta riittäisivät. MK kirjoittikin vähän ennen valitsijamiesvaaleja, että valtionpäämiehen paikka oli turvattava henkilölle, ”joka jo sinänsä on takeena siitä, että Suomen ulkopolitiikka säilyy ennallaan”.[7]

Kekkosella olivat mahdollisesti mielessä Gromykon terveiset, kun hän nimesi esitelmässään Valtiotieteellisessä yhdistyksessä 13.11. tasavallan presidentin ulkopolitiikan jatkuvuuden varmistajaksi.[8] Ajoitus ainakin sopi, sillä olihan Karjalainen informoinut sähkeitse Moskovan keskustelusta.[9] Jos se oli taustalla, Kekkonen antoi samalla ymmärtää, että nootti oli tarkoitettu hänen toisen kautensa varmistamiseksi.

Maalaisliitossa Kekkoselle tietenkin aplodeerattiin. Suosionosoitukset saattoivat kuulua Lallin korostuksessa, että Neuvostoliitto luotti silloiseen ulkopolitiikan johtoon ja toivoi siltä varmennusta suunnan säilymisestä. Seuraavana päivänä lehti kuitenkin sälytti vastuun koko kansalle, koska Miettusen hallituksen ”urakka” päättyisi viimeistään talvella.[10]

---

1 ESS 19.11.1961, pk; ÅU 15.11.1961, pk.

2 Miettunen 1961b, 180.

3 ÅU 16.11.1961, Riksdagsmännen ovetande - -.

4 MK 17.11.1961, Muut lehdet.

5 KU 15.1961, pk; KT 15.11.1961, Kaksiin vaaleihin. Ks. myös KU 16. ja 17.11.1961, pk.

6 MK 15.11.1961, pk; 16.11.1961, Tuliko yllättäen?; 17.11.1961, Muut lehdet; Ilkka 16.11.1961, pk.

7 MK 13.1.1962, pk.

8 HS 14.11.1961, ’Pääministeri kuin ratsastaja — presidentti kuin takuumies’ - -.

9 Salasähke Moskovasta 11.11.1961 (jäljennös). UMA, Kc 7; UK pvk. 11.11.1961 (Suomi 2001a, 443–4); Seppänen 2004, 259; HS 13.11.1961, Karjalainen kotiin. Juhani Suomen mukaan (1992, 501) Karjalainen raportoi Kekkoselle keskustelusta vasta 13.11.

10 Lalli 15.11.1961, pk. ja 16.11.1961, Mitä kuuluu.

Ambivalenssia. Gromykon selvennyksen jälkeenkin monilla oli vaikeuksia ratkaisuun pääsemisessä tai ainakin sen ilmaisemisessa yksiselitteisesti ja vakaasti. Tämä näkyy siirtyilyssä erilaisten vaihtoehtojen välillä.

SDP:n Turun Päivälehden ja Hämeen Kansan yhteisartikkeli lähetti kahdenlaista viestiä: hallituksen tiedonanto vahvisti käsitystä, että nootti johtui Berliinistä ja Saksasta, mutta takeitten vaatimistapa vaikutti puuttumiselta sisäpolitiikkaan.[1] Turkulaislehti kuitenkin totesi parin päivän kuluttua ”tosiasiaksi”, että sisäpolitiikka oli jätetty rauhaan.[2]

Kansan Uutiset seurasi Gromykoa syyttämällä uutisotsikossaan oikeistoryhmittymää — jolla tarkoitti Honka-liittoa[3] — aikeesta muuttaa ulkopolitiikka[4] mutta julkaisi myös kirjoituksen, jonka pääaiheina olivat kansainvälinen tilanne yleensä ja Länsi-Saksasta johtuneeksi väitetty sodanuhka erityisesti.[5] Hämeen Yhteistyö nimesi pääkirjoituksessaan kohteeksi ”Hongan ympärille kerääntyneet oikeistopiirit”, mutta pakinan mukaan nootin aiheutti ”peli”, jota hallituksen luvalla pelasivat upseerijärjestöt, ”taantumuslehdistö” ”mörköjuttuineen ja kauhukertomuksineen” sekä ”antikommunistisia satuja” kertovat opettajat.[6]

Kokoomuksen Savo tiedotti etusivullaan otsikolla ”Totuus julki Tukholmassa” ruotsalaisesta johtopäätöksestä, että päämääränä oli toinen kausi Kekkoselle, mutta nimesi seuraavana päivänä pääkirjoituksessa motiiviksi maailmanpolitiikan. Pääkirjoitusosaston toisessa artikkelissa kysyttiin kuitenkin, oliko osoite Honka-ryhmittymä, ja päivää myöhemmin pakinassa arveltiin, että ratkaisevaa oli ollut ”ulkopoliittinen vihjailu”.[7]

Helsingin Sanomien oli ilmiselvästi vaikea päättää sisäpolitiikan tekijöitten välillä. Se syytti Gromykoa sekaantumisesta sisäisiin asioihin, koska tämä oli kutsunut tilannetta ’ryhmittymän’ vuoksi epävakaaksi, mutta myös liitti vakausvajeen hallituspohjaan.[8]

---

1 Esim. TP 15.11.1961, pk.

2 TP 17.11.1961, Tilanteen tarkastelua. Pakinan mukaan olisi tullut mainita myös SKP ja sen ”stalinistinen” johto. Niitä kehotettiin huomioimaan ”maantieteellisen asemamme ja pidättymään sympatioiden ilmaisemisesta Albanian Enver Hodshaa kohtaan”. Taustalla oli Albanian kommunistijohtajan Hoxhan riitaantuminen Moskovan kanssa. Taylor 2008, 322. Myös Aamulehti (15.11.1961, pk.) nimesi kommunistit ainoiksi poikkeamiksi ulkopoliittisesta yksimielisyydestä.

3 Esim. KU 17.11.1961, Oikeistoryhmittymä natisee - -.

4 KU 15.11.1961, Neuvostoliitto haluaa varmuutta - -.

5 KU 15.11.1961, Ulkopoliittisen linjamme takaaminen.

6 HY 16.11.1961, pk. ja 17.11.1961, Tekoja puheiden sijaan.

7 Savo 15.11.1961, ”Totuus julki Tukholmassa”; 16.11.1961, pk. ja ”Poliittinen ryhmittymä”; 17.11.1961, Täältä katsoen.

8 HS 15.11.1961, pk; Presidentti päätti hajoittaa eduskunnan - -.

”Pitäisi ajatella, mitä sanoo, jotta ei tulisi sanoneeksi sellaista, mitä todella ajattelee”

Myös Gromykon ja Karjalaisen keskustelun jälkeen annettiin ymmärtää, ettei naapurin aikeista sopinut puhua. Varovaisuutta henkii Pasi Rutasen muistutus lehtien suuresta vastuusta, mutta varsinaisesti itsesensuurin asialla oltiin tällä kertaa Honka-lehdissä. Uusi Aura tunnusti vapaan lehdistön ”kalliiksi asiaksi” mutta katsoi, että ”tässä kohtalomme vaiheessa oman itsekurimme sanelema vaikeneminenkin voi olla hyödyksi”. Satakunnan Kansa ei nähnyt aiheelliseksi eritellä nootin sen enempää kuin Karjalaisen kautta tulleen viestin ”sisintä sanomaa”, ja Etelä-Suomen Sanomat kertoi noudattavansa toimittaja Knud Möllerin neuvoa, että ”pitäisi ajatella, mitä sanoo, jotta ei tulisi sanoneeksi sellaista, mitä todella ajattelee”. Kansan Lehti oli samoilla linjoilla paljastaessaan, että SDP:n lehtimiehet pitivät ajatuksensa ominaan, koska tunsivat vastuunsa. Myös kehottamalla lukemaan Ruotsin lehtiä KL viestitti, ettei Suomessa voinut kirjoittaa vapaasti.[1]

Eräiden SDP:n lehtien vaitonaisuus yhteydestä presidentinvaaliin saattoi johtua myös suosituksesta toimituksen ulkopuolelta. Siihen viittaavat puolueelimissä tehdyt ehdotukset.

Tanner arveli 14.11. eduskuntaryhmän työvaliokunnassa, että Neuvostoliitto painosti Kekkosen häviön pelossa, ja Paasionkin mielestä varmisteltiin hänen voittoaan. Fagerholmkaan ei ollut eri mieltä: ”Tiesin odottaa jotakin esiintymistä ennen presidentinvaaleja, mutta näin krouvissa muodossa en uskonut Neuvostoliiton asiaan puuttuvan.” Puoluetoimikunnassa Olavi Lindblom ja SSd:n päätoimittaja Atte Pohjanmaa sanoivat samaa.[2] Lehtien linjasta oli kuitenkin erimielisyyttä. Työvaliokunnassa Tanner varoitti, etteivät kirjoitukset saaneet olla ”hälyttäviä”, ja Lars Lindemanin mielestä sisäisiin asioihin puuttumisesta olisi vaiettava. Korostaen yhteydenpitoa ”lehtien ja [eduskunta]ryhmän sekä puolueen johdon välillä, ettei mentäisi lehdissä vika raiteille”, myös Eino Raunio kannatti pidättyväisyyttä. Puoluetoimikunnassa Martti Viitanen painotti painetun sanan vastuuta, joka ”ulkopoliittisissa asioissa on näissä oloissa entistä suurempi”. Mutta puoluesihteeri Pitsinki vaati, että lehtiä oli ”muonitettava oikealla tavalla” ja sekaantuminen ”sisäisiin asioihimme ja vaaleihimme” oli tuotava julki.[3]

Tannerin ja eräiden muiden SDP-eliittiin kuuluvien suositukset muistuttavat erehdyttävästi ”totalitaarista ajattelua”, suhtautumista sanankäyttöön sillä perus-

---

1 Rutanen 1961; UA 18.11.1961, pk; SaKa 15.11.1961, pk; ESS 16.11.1961, Päivän piirtoja; KL 15.11.1961, Rivit ja rivien välit.

2 SDP edkr. tvlk. 14.11. ja pltk. 17.11.1961. TA; Suomi 1992, 503. Karjalaisen selostettua keskusteluaan Gromykon kanssa Fagerholmille tämä ihmetteli takeiden vaatimista. AK pvk. 14.11.1961 (Rumpunen 1997, 205).

3 SDP edkr. tvlk. 14.11. ja pltk. 17.11.1961. TA. Juhani Suomi (1992, 502–3, 653 v. 16) sijoittaa ajatustenvaihdon eduskuntaryhmään ja katsoo Tannerin tukeneen Pitsinkiä.

teella, ”onko se vahingollista vai hyödyllistä, eikä sen mukaan, onko se totta vai ei”, kuten Timo Vihavainen määrittelee totalitaarisuuden journalismissa.[1] Taistelu vallasta voi viedä paradoksaalisiin asetelmiin, sillä onhan valta sama, pyrkipä siihen despootti tai demokraatti.

Ainakin Suomen Sosialidemokraatissa, joka lainauksillaan ulkomaisista lehdistä ja yleisönosastossa oli viestittänyt puuttumisesta presidentinvaaliin, näkyi jälkiä itsesensuurista. Monitasoinen esitys oli sekä vihjaileva että välttelevä. Pää-äänenkannattaja paljasti epäsuorasti tiedostavansa, että tähtäimessä oli Honka, kun se piti mahdottomana, että sopimusten noudattaminen riippuisi presidentin henkilöstä, ja tarttui Gromykon korostukseen, ettei sisäisiin asioihin sekaannuttaisi. Lisäksi puuttumisesta presidentinvaaliin viesti jälleen ulkomaisen lehdistön käyttö. SSd lainasi Kansan Lehden tavoin, joskin lihavoimatta, Svenska Dagbladetia ja julkaisi kahden muun pohjoismaisen lehden samanlaiset viittaukset: tanskalainen Politiken otsikoi: ”Vaalitukea Kekkoselle”, ja ruotsalaisen Ny Tidin mukaan Neuvostoliitto vihjaisi uudelleenvalinnasta.

Toisaalta SSd haki epäilysten lähdettä mutta ei Honka-liitosta vaan ulkopolitiikan johdosta syyttämällä sitä — eli viime kädessä Kekkosta — kyvyttömyydestä vakuuttaa Neuvostoliitto ulkopolitiikan jatkuvuudesta. Syy varmistumisen tarpeeseen löytyi myös hallituksen kapeaa pohjaa koskevasta huomautuksesta. Lisäksi lehti vähätteli Kekkosen vastustajiin kohdistetun hyökkäyksen merkitystä asettamalla vastakkain Neuvostoliiton hallituksen ja armeijan. Huolestuneina ”ryhmittymästä, joka haluaa muuttaa Suomen ulkopoliittista linjaa”, sotilaat vaativat neuvotteluja, mutta hallituksen Gromyko kertoi luottavan ulkopolitiikkaan. Siis marsalkat olivat Honka-liittoa kohtaan epäluuloisia mutta poliittinen johto ei. Muutaman päivän kuluttua SSd vesitti Gromykon sanomaa lisää arvioimalla ulkopolitiikkaa koskevat epäilyt vain ”mahdollisiksi”.[2]

Maalaisliitossa meneteltiin eduskuntaryhmässä toisin. Johtaja teki selkoa Moskovan keskustelusta Karjalaisen raportin mukaisesti, ja pöytäkirja toteaa paljonpuhuvasti: ”Selostus pidettiin luottamuksellisena eikä siitä katsottu aiheelliseksi keskustella eikä tehdä pöytäkirjaan muistiinpanoja.”[3] Lehdet olivat, kuten edellä on käynyt ilmi, nootin suhteesta Honka-liittoon yhtä avomielisiä — tai vaiteliaita — kuin SDP:ssäkin.

1 Vihavainen 1991, 51.

2 SSd 15.11.1961, pk. ja Ulkopolitiikkamme jatkuvuus NL:n huolena - -; 18.11.1961, pk.

3 ML edkr. 14.11.1961. KMA; Hokkanen 2002, 518.

”Toinen nootti” [1]

Eräät tutkijat katsovat, että Gromykon ja Karjalaisen keskustelu oli enemmän kuin tiedonvälitystä. Toteamuksellaan, ettei Karjalaisen onnistunut selvittää kriisiä, Jukka Seppinen roolittaa hänet potentiaaliseksi ratkaisijaksi. Kyösti Skytän ja Jussi M. Hanhimäen mukaan hän ei saanut neuvostohallitusta luopumaan konsultaatioista, ja Lasse Lehtisen mielestä ulkoministerit olisivat voineet lopettaa kriisin. Osmo Apunen katsoo jopa, että jotain päätettiinkin, kun hän puhuu ”Moskovassa saavutetusta neuvotteluratkaisusta”.[2] Sekä suomalainen muistio että Gromykon ”päiväkirja” kuitenkin kertovat Karjalaisen huomauttaneen, ettei hänellä ollut neuvotteluvaltuuksia.[3]

Silti eduskuntavaalien aikaistaminen valoi hallitukseen optimismia. Puolustusministeri kertoi Puolustusvoimain komentajalle, että tilanne oli selvä.[4] Sen mukaisesti myös toimittiin. Samassa istunnossa, jossa eduskunta-asiasta päätettiin, sovittiin, että suurlähettiläs Wuori ilmoittaa siitä Gromykolle ja tiedustelee, katsotaanko konsultaatiopyyntö siten rauenneeksi.[5]

MIDissä Wuorelle ilmoitettiin, että Gromyko oli lomalla, ja hänet ohjattiin ensimmäisen varaulkoministerin Vasili Kuznetsovin puheille.[6] Vastaus, jonka Kuznetsov antoi Wuorelle 16.11., oli kylmää vettä hallituksen niskaan. Siinä korostettiin neuvottelujen tarpeellisuutta ja kehotettiin lähettämään valtuuskunta ensi tilassa. Selityksenä oli, että tilanne oli huonontunut, kun puolustusministeri Strauss vieraili Norjassa, Länsi-Saksa ja Tanska pitivät yhteisiä sotaharjoituksia ja Nato suunnitteli Itämeren komentokeskusta.[7]

---

1 Rautkallio 1992, 162, 231.

2 Seppinen 2004, 397; Skyttä 1980, 240; Hanhimäki 1997, 106; Lehtinen 2002, 380; Apunen 2005b, 50.

3 Liite 2; Rautkallio 1992, 369.

4 Visuri 2003, 63.

5 AK pvk. 14.11.1961 (Rumpunen 1997, 206); Jaakko Hallaman muistio 17.11.1961. UMA, Kc 2; Suomi 1992, 505. Koska ei voinut käyttää UM:n arkistoa eikä siten tiennyt hallituksen tehtävänannosta, Hannu Rautkallio väitti v. 1992, ettei Wuori saanut ohjeita Helsingistä vaan tapasi Kuznetsovin ”’omasta pyynnöstään’”. Rautkallio 1992, 162–3, 322 v. 6. Ei lähdettä. Ks. myös Rautkallio 1993, 35 v. 15.

6 Jaakko Hallaman muistio 17.11.1961. UMA, Kc 2; Suomi 1992, 505. Viktor Vladimirovin (1993, 118) mukaan Gromyko vältteli Wuorta.

7 ”SNTL:n ulkoasiainministerin 1. sij. V. V. Kuznetsov luki suurlähettiläs Eero A. Wuorelle 16.11.1961 klo 12.00”. UMA, Kc 2; ULA 1961, 181; Suomi 1992, 505. Straussin vierailusta, joka alkoi 16.11., sanoi Länsi-Saksan ulkoministeriön edustaja seuraavana päivänä, että se oli Naton normaalia toimintaa. Norjan vt. pääministeri kertoi 21.11., että kysymyksessä oli ”kauan aikaa sitten” sovittu vastavierailu Norjan puolustusministerin Bonnin-vierailuun. Karjalainen 1962a, 166; Rautkallio 1992, 165. Länsisaksalaisten ja tanskalaisten Waterproof 61 -sotaharjoitus pidettiin Schleswig-Holsteinissa 13.–17.11.1961. *Ibid*., 350 v. 56.

Näytti siis siltä, että oli palattu lähtöruutuun ja konsultaatioihin pyrittiin tosissaan.[1] Österbottningen päättelikin että vaatimuksiin ulkopolitiikasta haluttiin konkreettinen vastaus. Käänteen kokemisesta vakavaksi kertoo, että Länsi-Suomi, joka vielä viikkoa aikaisemmin oli leimannut nootin pelkäksi muodollisuudeksi, selitti sillä nyt jyrkkää pudotusta uusien asuntojen kysynnässä.[2] Helsingin Sanomissa Kari Suomalainen piirsi la Fontainen kertomuksesta sudesta ja karitsasta viestittäen aivan ilmeisesti, että pyristely oli turhaa ja loppu olisi onneton.[3]

Äärivasemmistolle Kuznetsovin viesti oli epäilemättä ilouutinen. Kansan Tahto sanoikin ettei yllättynyt.[4]

Wuoren toimeksianto tunnettiin vain hallituksessa ja ulkoministeriössä,[5] joten lehdistö ei osannut yhdistää sitä ilmoitukseen neuvottelujen välttämättömyydestä. Uutta vaatimusta selitettiin niin, että Karjalainen oli ymmärtänyt Gromykon väärin.[6]

Harto Hakovirta katsoi kymmenen vuotta myöhemmin, että Kekkosen taktikointi eduskuntavaaleilla epäonnistui, koska se ei vaikuttanut presidentinvaaleihin eikä hänen häviönsä ounasteluihin. Timo Vihavaisen mukaan taas neuvotteluja kiirehdittiin, koska Gromykon viesti ei romahduttanut Honka-liittoa.[7] Tapahtuma-aikaan ei sellaisia kirjoiteltu.

Kokoomuksen Aamulehti ja Karjalainen, jotka olivat sanoneet ulkoministerien keskustelun selkiyttäneen tilannetta, tuskailivat nyt Neuvostoliiton aikeitten arvoituksellisuutta. Samoin teki Maalaisliiton Savon Sanomat, vaikkei lienekään ollut täysin ymmällään, koskapa ihmetteli SDP:n jääräpäisyyttä presidenttiasiassa. Lehden mielestä suomalaisilta odotettiin jo ennen tammi–helmikuuta ”varmistavia” toimenpiteitä. Puheet Honka-liiton purkamisesta lupailivatkin hyvää. Oli perusteltua ajatella, että ”yksityiset puolueet” saattaisivat ”oikeilla” ratkaisuillaan edesauttaa ”vyyhden” selvittämistä.[8] Se oli epäilemättä suositus hankkiutua eroon Kekkosen päähaastajasta niin pian kuin mahdollista.

Kuznetsovin vastauksen tehtyä tyhjiksi toiveet, että eduskuntavaalien aikaistaminen säästäisi konsultaatioilta, ne saivat uuden tilaisuuden, jotka eivät olleet ehtineet, huomanneet tai uskaltaneet arvostella sitä. Hallitusopposition maakuntalehdissä ulkopolitiikan johto sai huutia. SKP-SKDL:n Kansan Tahto soimasi

1 SSd 19.11.1961, Presidentti Moskovaan; Suomi 1992, 505.

2 ÖB 17.11.1961, pk; LS 11.11.1961, Messissä mietittyä ja 18.11.1961, Nootin seurauksena - -.

3 HS 19.11.1961, Karin piirros.

4 KT 18.11.1961, pk.

5 Pääministeri paljasti 18.11.1961 eduskuntaryhmien puheenjohtajille, että oli tiedusteltu, riittivätkö eduskunnan hajotus ja vaalien aikaistaminen takeiksi. SKDL edkr. 21.11.1961. KArkisto.

6 ÖB 17.11.1961, pk; JT 18.11.1961, pk; VN 19.11.1961, pk; HK 23.11.1961, Manin mielestä.

7 Hakovirta 1971, 69; Vihavainen 1991, 66–7.

8 AL ja Karjalainen 19.11.1961, pk; SS 18.11.1961, Sos.demien kanta ja Puheenaiheet.

yritystä välttää neuvottelut pään panemiseksi pensaaseen, ”jäniksentaktiikaksi”[1]. Kokoomuksessa Satakunnan Kansa totesi eduskunnan hajotuksen vakuutena riittämättömäksi, Savo syytti hätäilystä ja Karjalainen virhelaskelmasta. SDP:ssä Turun Päivälehti puhui ”yhden miehen hätiköidystä ja harkitsemattomasta tempauksesta” ja Hämeen Kansa leimasi hajottamisen turhaksi, koska uudesta eduskunnasta ei olisi apua, kun neuvotteluja haluttiin välittömästi. Vapauden mielestä Moskova ilmaisi, etteivät ”K-johdon sirkuksen ajanvieteohjelmat” huvittaneet.[2]

Lehdistössä myös aloitettiin monessa suhteessa alusta. Palattiin nootin teemoihin, kuten kansainväliseen tilanteeseen ja Neuvostoliiton käsitykseen vaarasta, sekä neuvottelujen tarpeellisuuteen ja motiiviin. Kuznetsovin vastaus saattoi tuntua helpotukseltakin salliessaan haudata uskottavilta tuntuviin selityksiin Gromykon terveiset presidentinvaaleista kriisin ytimenä. Näyttihän siltä ettei niihin ollutkaan kajottu.

Konsultaatioiden välttämisen leimasi Savo epäjohdonmukaiseksi, ja Uusi Suomikin hyväksyi yhä neuvottelut jossain muodossa, koskapa piti niitä naapurien kesken luonnollisina siitä riippumatta, oliko niillä sopimus vai ei. Mutta perusteiden olemassaolon yya-mekanismin käynnistämiselle lehti edelleen kiisti ja toisti, että neuvoteltaisiin vasta molempien todettua uhkan.[3]

Kuznetsovin väitteet otettiin todesta laajalla rintamalla. Satakunnan Kansa ei epäillyt uhkan pitämistä todellisena. Ilkka piti Saksan vuoksi kärjistyneessä maailmantilanteessa Suomen joutumista valokeilaan luonnollisena ja ounasteli paniikinomaisesti, että ”jännitystila ei enää paljon siedä kiristymistä ilman katastrofia”. Helsingin Sanomat koki, että koska länsivallat eivät taipuneet Berliinin suhteen eivätkä tunnustaneet Itä-Saksaa, Neuvostoliitto siirsi painopisteen pohjoiseen. Vasabladetille toi vaatimus valtuuskunnan lähettämisestä mieleen talvisodan aaton.[4]

SKP-SKDL:ssä ei pää-äänenkannattaja ottanut kantaa mutta kahdessa maakuntalehdessä syytettiin Länsi-Saksaa ja painotettiin neuvottelujen välttämättömyyttä. Kuznetsovin nimeämiin perusteisiin lisättiin Pariisissa pidetyn Naton kokouksen päätösten ”interventiohenki”, jäsenvaltioita kun oli kehotettu parantamaan iskuvoimaansa.[5]

Kalevan päätoimittaja oli siihen asti suhtautunut Länsi-Saksan vaarallisuuteen nootin ensisijaisena sisältönä epäillen,[6] mutta nyt ”hälyttävät” tiedot sen varus-

1 KT 21.11.1961, pk. ”Jäniksentaktiikan” alkuperästä MK 4.3.1961, pk.

2 SaKa 18.11.1961, pk; Savo 18.11.1961, Wuoren ”tuliaiset”; Karjalainen 19.11.1961, pk; TP 21.11.1961, Kekkosen vaalipuhe; HK 23.11.1961, Manin mielestä; Vapaus 18.11.1961, pk.

3 Savo 19.11.1961, Täältä katsoen; US 19.11.1961, pk.

4 SaKa 18.11.1961, pk; Ilkka 18.11.1961, pk. ja 19.11.1961, Aaretin ajatuksia (lainaus); HS ja VBL 19.11.1961, pk.

5 KT 19.11.1961, pk; HY 19., 21. ja 22.11.1961, pk.

6 Kaleva 21.11.1961, Pelisääntöjä.

tautumisesta ja aggressiivisuudesta sekä sen toiveet Saksojen yhdistymisestä tekivät yya-sopimuksen soveltamisen uskottavaksi.[1] Lehti myös julkaisi kirjoituksen, jossa nootin syiksi havaittiin suurpolitiikan kireys ja rauhansopimusaie Itä-Saksan kanssa.[2]

Etelä-Suomen Sanomissa taidettiin noudattaa neuvoa ajattelemisesta ja puhumisesta, sillä pakinoitsija huomasi ”sisäiset riitamme” kirjatuiksi noottiin mutta väitti, etteivät ne olleet syynä. Kansainvälisellä tilanteella oli ”tietysti” osuutensa, mutta noottia ei todennäköisesti olisi tullut, jos maassa olisi ollut paasikiviläistä ulkopolitiikkaa harjoittava laajapohjainen hallitus.[3]

Mutta suhtauduttiin Kuznetsovin ”noottiin” myös avoimen kriittisesti. Österbottningen ei havainnut mitään ratkaisevasti uutta eikä Uusi Suomi näyttöä uhkasta. Vaasa ei uskonut välittömään hyökkäykseen, ja Hämeen Kansa tiesi, ettei sodanvaaraa otettu täydestä. Hufvudstadsbladetkin kiisti sen lisääntymisen huomauttaen, että Kuznetsovin mainitsemat seikat oli tiedetty jo kauan. Liiton mielestä lännen sotilasjärjestelyt saattoivat olla pelkästään puolustuksellisia, ja Savon pakinoitsijasta rajoittuminen poliittisiin neuvotteluihin ei ollut johdonmukaista, kun tilanteen sanottiin kiristyneen. Åbo Underrättelserissä skeptisyys näkyi etusivulla vertailussa, joka osoitti Varsovan liiton sotavoiman Itämerellä Natoon verrattuna ylivoimaiseksi.[4]

Ristiriitaisuus vaalipuheessa paljastaa, että Olavi Honka koki olonsa hankalaksi. Hän kiisti puuttumisen sisäisiin asioihin osoittaen siten ymmärtävänsä, että oli kohteena, mutta sanoi myös, että Neuvostoliitto piti maailmantilannetta huolestuttavana ja toimi sen mukaisesti.[5]

Uusi Suomi vältteli edelleen yhdistämistä Honka-liittoon. Sen mielestä nootissa puhuttiin lähinnä Länsi-Saksan varustautumisen aiheuttamasta ”potentiaalisesta vaarasta”, ja kerratessaan Moskovan keskustelua se mainitsi vain, että esille oli noussut luottamus Suomen ulkopolitiikkaan. Myös Etelä-Suomen Sanomat ja Honka itse muistelivat tapaamista ilman ’tiettyä poliittista ryhmittymää’. Hufvudstadsbladetissa on paljastava Janssonin noottikirjoituksen lainaaminen ilman kohtaa, jossa Honka-liitto tunnistetaan kohteeksi.[6] Kuznetsovin vastauksen äreän

1 Kaleva 18.11.1961, pk. Saman kaupungin SKDL-lehti pani Kalevan mielenmuutoksen merkille tyydytyksellä. KT 19.11.1961, Muut lehdet.

2 Kaleva 21.11.1961, Suomen asema voimaryhmittymien välissä (VTM Reino Pienimäki).

3 ESS 22.11.1961, Arvokkaita ajatuksia (Aki).

4 ÖB 17.11.1961, pk; US ja Vaasa 19.11.1961, pk; HK 21.11.1961, Manin mielestä; HBL ja Liitto 18.11.1961, pk; Savo 19.11.1961, Täältä katsoen; ÅU 18.11.1961, Sovjets östersjöstyrkor helt överlägsna NATOs. Penttilä (1988, 143) huomioi ettei Nato uhannut Neuvostoliiton sotilaallista ylivoimaa Pohjois-Euroopassa.

5 US 20.11.1961, Honka ulkopolitiikasta - -.

6 US 22.11.1961, pk; ESS 19.11.1961, pk; 20.11.1961, Neuvostoliitolle annettava varmuus - - (Honka); HBL 22.11.1961, Dagens diskussion.

(korta) sävyn lehti ei uskonut johtuvan pelkästään kansainvälisestä tilanteesta mutta väitti, ettei syytä Neuvostoliiton kärsimättömyyteen kyetty kertomaan.[1]

Maalaisliitossa levitti ministeri Erkkilä edelleen sanomaa tähtäämisestä Honka-liittoon, kun hän totesi Oulun piirikokouksessa, että nootissa mainituilla piireillä oli osuutta viimeaikaisiin tapahtumiin. Puolueen lehdistössä tuli uusi ilmoittautuminen presidenttitulkintaan. Pohjolan Sanomien mukaan suomalais-neuvostoliittolainen ystävyys henkilöityi Kekkosessa ja aikeet suistaa hänet vallasta olivat synnyttäneet käsityksen, että haluttiin irtautua hänen edustamastaan politiikasta. Myös Liitto vähintään lähentyi arkaluontoista näkökohtaa näkemyksellään, että nootti oli osoitus tyytymättömyydestä ”oikeisto-opposition” Neuvostoliittoa vastustaviin mielipiteenilmaisuihin.[2]

Taiteilusta totena pidetyn ja tarkoituksenmukaisen välillä kertovat täyskäännökset. Aamulehti, joka oli ehtinyt havaita syyksi presidentinvaalin, tulkitsi nyt nootin seurauksineen kaksiosaiseksi: ensin oli ollut kohteena sisä-, nyt oli vuorossa ulkopolitiikka.[3] Västra Nyland, joka oli päätellyt hallituksen tiedonannosta, että tähtäin oli sisäpolitiikassa, kysyi: ”Tror man verkligen att Moskva har förskjutit sin världspolitiks tyngdpunkt bara för Honkas skull?” Lehden mielestä meneillään oli uusi suurpoliittinen avaus, jossa nootin sisäpolitiikkaa käsittelevä osa oli toisarvoinen ja Suomen asema mieluummin väline kuin päämäärä. Karjalaisen Moskovankäynnin aikaan avattiin venäläisten keskusteluissa Länsi-Saksan suurlähettilään kanssa Berliinin-kysymykseen näköaloja, joissa nootti jäi toisarvoiseksi ja esiin nousivat ’tietyt piirit’. Esimies kuitenkin ”desavuoi” lähettilään ajatukset, Strauss kävi Norjassa ja Adenauer valmistautui matkustamaan Washingtoniin — kuten VN uskoi — estääkseen Kennedyn ja Hruštšovin tapaamisen. Niinpä keskityttiin jälleen nootin suurpoliittiseen puoleen.[4] Silti lehti näki Itämeren alueesta sanotussa yhä Suomeakin koskevan tavoitteen,[5] jota ei kuitenkaan määritellyt tarkemmin.

Myös Jakobstads Tidning piti taas syynä suurpolitiikkaa. Korottamalla eduskuntavaalien merkityksen ylivertaiseksi ja katsomalla, että Neuvostoliitto oli moittinut epävakaata sisäpolitiikkaa, lehti siirsi presidentinvaalin sivuun. Harkittua epämääräisyyttä on aihetta epäillä väitteessä, ettei vakuuksista ollut tietoa, kun JT kuitenkin viittasi niiden hankkimisessa eduskuntavaaleihin eikä sulkenut presidentinvaalin sopivaa tulostakaan pois. Voitiin lähes samanaikaisesti valita valtionpäämies ja vakauttaa sisäpolitiikka, minkä jälkeen laajapohjainen hallitus

1 HBL 18.11.1961, pk.

2 Liitto 20.11.1961, Jokaisen on tunnettava vastuunsa - - (Erkkilä); PoS 18.11.1961, pk; Liitto 19.11.1961, Kyntömiehen mietteitä.

3 AL 15.11.1961, Karjalainen: Nykyinen suuntaus jatkuu ainakin vaaleihin saakka; 19.11.1961, pk.

4 VN 15.11.1961, pk; 18.11.1961, pk. (lainaus); 19.11.1961, pk.

5 VN 18.11.1961, pk.

varmistaisi ulkopolitiikan.[1] Nimetessään Neuvostoliiton levottomuuden syyksi sisäpolitiikan hallitustilanteen muodossa ja sivuuttaessaan 14. päivän tiedonannon JT liittyi moniin Honka-lehtiin.

SDP:n Vapaus, joka oli sanonut kysymyksen olevan Hongasta ja Kekkosesta, viestitti pääkirjoituksessa, että pyrkimyksenä oli varmistaa kommunistien pääsy hallitukseen ilman eduskuntavaaleja, joissa heidän menestymisensä oli epävarmaa. Mutta todelliset ajatukset paljastettiin pakinassa, jossa kiistettiin puuttuminen sisäisiin asioihin.[2]

Kuznetsovin terveisten jälkeen näkyi Honka-liiton rapautuminen julkisuudessakin yhä selvemmin. Satakunnan Kansa vaati varauksetonta luottamista presidenttiin ja hallitukseen, ja Vapaus piti resignoituneesti paradoksaalisena, jos Honka kaatuisi ulkopoliittisiin epäluuloihin. Helsingin Sanomat osoitti Kekkoselle ymmärtämystä ja siten vähintään harkitsi loikkaamista. Se tuomitsi aikeen siirtää ”noottikysymyksen” käsittelyä kömmähdykseksi mutta myös lausui sovittelevasti, että se oli tapahtunut vilpittömässä mielessä ja maan etua ajatellen.[3]

Näyttävän irtioton teki Veikko Vennamo. Hän ilmoitti puolueensa lehdessä, että Tamminiemen herra oli päästettävä jatkamaan, ja nimesi sen Moskovan edellyttämäksi takuuksi. Silti hän ei malttanut olla lisäämättä, että ”meille käsittämättömistä syistä”.[4]

Jussi Saukkosen kuuleman mukaan Vennamo viittasi vaikeuksiinsa ja oli selittänyt valmistelleensa ”heidän puoluetoimituskuntansa päätöstä”. Jos näin oli, hän joutui pettymään, sillä pientalonpoikien toimitusvaliokunta nuiji pöytään julkilausuman, jossa puolue pysyi aiemmassa päätöksessään ja nimenomaisesti kieltäytyi kannattamasta Kekkosta.[5]

Kutsu

Kuznetsovin pyytämä neuvottelijoiden lähettäminen toteutui mutta suomalaisille odottamattomalla tavalla. Juhani Salminen puhuu näytelmästä, joka tarvittiin, jotteivät Kekkosen vastustajat pääsisi syyttämään nöyristelystä.[6] Näytelmä tosiaan pantiin pystyyn.

1 JT 17.11.1961, pk.

2 Vapaus 18.11.1961, pk. ja Katsotaanpas tänään.

3 SaKa 17.11.1961, pk; Vapaus 21.11.1961, Katsotaanpas tänään; HS 21.11.1961, pk.

4 SU 18.11.1961, Puheenjohtajan palsta.

5 Saukkosen katsaus. Kok. plv. 20.11.1961. PTA; HBL 20.11.1961, Vennamo håller fast vid Honka; Poutiainen 1972, 137–8.

6 Salminen 1999, 68–9.

Kuznetsovin ”nootti” edellytti toimenpiteitä. Hallitus kokoontui samana päivänä[1] mutta ei tehnyt päätöksiä. Niitä syntyi seuraavana iltana, 17.11., kun Kekkonen neuvotteli Tamminiemessä Miettusen, Karjalaisen ja Wuoren kanssa, jonka oli kutsunut Helsinkiin välittömästi Kuznetsovin vastauksen tultua tietoon. Neuvottelusta kerrottiin sanomalehdissä,[2] mutta Kekkonen ei mainitse sitä päiväkirjassaan. Sisällöstä on myös Karjalainen omassa päiväkirjassaan niukkasanainen: ”Ei uutta.”[3]

Sentään aivan pelkästään vanhoilla eväillä ei tarvinnut kuitenkaan jatkaa. Kremlistä tuli jälleen ohjeistusta. Karjalaisen muistelmien mukaan Wuori toi ”uuden tiedon”, jonka oli saanut ennen lähtöään, ”merkittävän vihjeen ja neuvon”, että Kekkonen voisi tavata Hruštšovin Novosibirskissä seuraavan viikon lopulla.[4] Näytelmän juoni alkoi paljastua.

Karjalaisen päiväkirjan mukaan seuraavana päivänä hallitus päätti ehdottaa Kekkoselle, että tämä lähtisi tapaamaan Hruštšovia, mutta presidentti merkitsi päiväkirjaansa ainoastaan: ”Sovittu, että hallitus pyytää minua matkustamaan ja minä suostun.” Juhani Suomi päättelee, että tällaiseen lopputulokseen päädyttiin Tamminiemen neuvottelussa.[5] Se on myös hyväksytty yleisesti.

Virallisen puolen tultua hoidetuksi otettiin yhteyttä Moskovaan. Suurlähettiläs Zaharov ilmoitti Karjalaiselle 19.11., että tapaaminen olisi viiden päivän kuluttua. Neuvostopuolella oli, kuten Jukka Seppinen huomauttaa, matkasuunnitelmakin valmiina. Sen mukaisesti Kekkonen lähti kohti Siperiaa 22.11. mukanaan ulkoministeri, Hallama, Wuori, kansliapäällikkönsä, adjutantti ja tulkki.[6]

Täten toteutuivat Gromykon sanat Karjalaiselle Moskovan asemalla: ”Tapaamme varmaan vielä.” Muistellessaan vuosikymmenien kuluttua, että Gromyko puhui ”merkitsevästi”, hän antoi ymmärtää, että kollega viittasi tarkasti harkittuun suunnitelmaan.[7]

Noottikriisin repaleista kuvaa havainnollistavat kirjavat käsitykset Kekkosen päätymisestä matkalleen. Lasse Kangas antaa Karjalais-elämäkerrassaan vaikutelman, että idea oli Kekkosen. Paremmassa lähdetilanteessa kirjoittanut Jukka Rislakkikaan ei tunne neuvostopuolen aloitteellisuutta, sillä hänen mukaansa

1 Mpt. noottikriisistä. KA, JVA, k. 107.

2 HS 18.11.1961, Suomen valtuuskuntaa toivotaan nyt pikaisesti Neuvostoliittoon.

3 Jakobson 1980, 273; AK pvk. 17.11.1961 (Rumpunen 1997, 206).

4 Karjalainen–Tarkka 1989, 117.

5 AK pvk. 18.11.1961 (Rumpunen 1997, 206); UK pvk. 18.11.1961 (Suomi 2001a, 447); Suomi 1992, 506, 653 v. 19. Seppisen (2004, 397) mukaan hallituksen päätös johtui kriisin selvittämisen epäonnistumisesta ”Karjalaisen voimin”.

6 AK pvk. 18.–19.11.1961 (Rumpunen 1997, 206); Karjalainen–Tarkka 1989, 117; Suomi 1992, 506–7, 520; Seppinen 1997a, 195. Henrik Meinanderin mukaan (2006b, 164) Kekkonen matkusti 16.11.

7 AK pvk. 12.11.1961 (Rumpunen 1997, 205); Karjalainen–Tarkka 1989, 115.

Hruštšov suostui Kekkosen ehdotukseen. Myös Max Jakobson uskoi pitkään, että idea oli presidentin, mutta päätyi 2000-luvulla Wuoren ”tuomisiin Moskovasta”. Lisäksi hän näki taustalla Kekkosen KGB-yhteysmiehen Mihail Kotovin. Jukka Tarkkakin piti ensin mahdollisena, että aloite oli presidentin, mutta totesi kaksi vuotta myöhemmin, että Wuori ”oli saanut vihjeen”. Lisäksi Tarkka väittää tämän olleen sitä mieltä, että todennäköisesti jouduttaisiin luovuttamaan tukikohtia.[1] Tällaiseen ennusteluun hänellä ei ole kuitenkaan lähdettä.

Karjalaisen muistelmat vahvistaa SKDL:n eduskuntaryhmän pöytäkirja, jonka mukaan pääministeri kertoi ryhmien puheenjohtajille keskustelleensa presidentin ja ulkoministerin kanssa ”Vuoren tuomien tietojen johdosta”. Pekka Visurinkin mielestä Wuori kertoi Kekkoselle, että neuvostojohto antoi ymmärtää haluavansa keskustella, mutta Visuri sanoo samassa kirjassa myös — ilman lähteittensä tukea —, että tiedon ”välitti Helsinkiin” 17.11. Zaharov. Osmo Apunen taas arvelee sen tulleen Tehtaankadun KGB-osastosta.[2]

Hannu Rautkallion viittaus *Novosibirskin lavastuksessa* Kuznetsovin muistioon on tulkittavissa niin, että juuri varaulkoministeri otti asian esille antaessaan ”noottinsa”. Mutta kahdeksantoista vuotta myöhemmin Rautkallio katsoi, että ”Novosibirsk tuli kuvaan mukaan” vasta 19.11. Lisäksi hänen mukaansa Wuori keskusteli Kuznetsovin kanssa 17.11., vaikka Kekkosen päiväkirja, jota hän käyttää lähteenään, puhuu edellisestä päivästä.[3]

Myös Juhani Suomella on kaksi versiota. *Kriisien aika* kertoo Karjalaiseen perustuen vihjeestä aamulla 17.11., ”että Kekkosen kannattaisi matkustaa tapaamaan Hrushtshevia”, mutta kahdeksantoista vuotta myöhemmin biografi puhui pelkästään ”vihjeestä”, että neuvostojohtaja ”saattaisi olla valmis keskustelemaan”.[4]

Jukka Nevakivi ajattelee aivan eri tavalla. Hänestä Gromyko sanoi Karjalaiselle, että jos tämä takaisi ulkoministerin ominaisuudessa ulkopolitiikan, konsultaatioita ei vaadittaisi. Se ei riittänyt Suomen ”sisäpiirille”, joka halusi ennen vaaleja maiden johtajien huomiotaherättävän tapaamisen.[5]

Myös Siperian-matkan tausta jäi harvojen ja valittujen salaisuudeksi. Hallitus tiedotti ainoastaan, että oli ehdottanut presidentille keskustelua Hruštšovin kanssa

1 Kangas 1984, 89; Rislakki 2010, 153; Jakobson 1968b, 153; 1980, 273; 2001, 327; Tarkka 2010, 142 ja 2012, 133.

2 SKDL edkr. 21.11.1961. KArkisto; Visuri 2003, 61 (lainaus), 63–4, 341 v. 42. Zaharov oli 17.11. Helsingissä. Soikkanen 2003, 240; Apunen 2005a, 95, 416 v. 321.

3 Rautkallio 1992, 166, 324 v. 20 ja 2010, 316, 426 v. 25; UK pvk. 17.11.1961 (Suomi 2001a, 447).

4 Suomi 1992, 506 ja 2010, 325.

5 Nevakivi 1996a, 43.

ja presidentti oli suostunut.[1] Niinpä Novosibirsk oli suurelle yleisölle uusi yllätys, eräiden mielestä jopa nootin veroinen.[2]

Lehdistön reaktiot vaihtelivat jälleen suuresti. Muutamat katsoivat Kekkosen ottavan selvää Neuvostoliiton tavoitteista.[3] Etelä-Suomen Sanomat surkutteli maan demokratian vähäisiä voimavaroja, kun ei voitu käyttää hallitusta vaan heti täytyi lähettää ”päämies”.[4]

SKP-SKDL:n kannalta mentiin huonoon suuntaan. Niinpä tarvittiin vastavetoja. Kansan Tahto väitti, että tarkoituksena oli neuvottelujen estäminen, ja Kansan Uutiset tuomitsi edesvastuuttomaksi odottamisen ”kädet ristissä”, että eduskuntavaalit poistaisivat takeiden tarpeen.[5]

Kansan Lehdessä taidettiin aavistella, ettei virallisessa tiedotteessa ollut kaikki, koskapa kirjoitettiin ”Suomen suojelemiseksi ystävällisessä mielessä kohdistuneista nooteista”, ja ettei ollut aihetta synkkyyteen. Lehti myös kummasteli välinpitämätöntä suhtautumista Kekkosen ja Miettusen puheisiin asiaintilan vakavuudesta ja päätteli, että ”hyiseen peltoon ovat menneet siemenet siitä, että täytyisi ottaa todesta tämä tilanne”.[6]

Moni kuitenkin otti. Syvästä järkytyksestä kertoo mielipiteenmuokkauksen ohjelma, jonka kehitti Maalaisliiton jäsenkirjaa kantanut ja kulttuurivaikuttajana tunnettu Jouko Tyyri. Hänen mielestään Neuvostoliitto eli ”äärettömässä jännityksessä”, ja hän hämmästeli, kuinka huonosti Suomessa oli havaittu levottomuuden lisääntyminen Itämerellä. Straussin vierailuunkin oli kiinnitetty huomiota vasta venäläisten otettua sen esille. Kelkasta oli pudottu, koska tapahtumia seurattiin ”vinosta kulmasta ja väritettyä taustaa vasten”.

Jotta poliittista kehitystä kyettäisiin tulkitsemaan ”selvänäköisemmin ja suomalaisemmin”, oli ”ajatus- ja puhetapoja” korjattava perinpohjaisesti. Tarvittiin ”suomalaisesta näkökulmasta seulottua, aina ajan tasalla pysyvää kuvaa”. Se olisi ilmeisesti kuitenkin muistuttanut aika lailla itärajan takaista, sillä Tyyrin mielestä oli hyödytöntä kiistellä sodanuhkasta ja Saksan pelottavuudesta, koska niitä ”on punnittu Moskovassa vuosikymmenien ajan paljon tarkemmin kuin täällä”.

Erityisesti Tyyri huomioi lehdistön. Hän arvosteli läntisiä uutistoimistoja pinnallisuudesta puolueettomuuden ymmärtämisessä ja edellytti maailmanpolitiikasta kriittisempää, ”suomalaisempaa” ajattelua. Siihen päästäisiin jos printtimediaa opastettaisiin ulkoministeriön kursseilla ja valtio koulisi avaintoimittajia.

---

1 HS 19.11.1961, Kekkonen lähtee keskustelemaan - -.

2 Karjalainen 19.11.1961, pk; Vaasa 19.11.1961, Huipputasolle; SSd 19.11.1961, Presidentti Moskovaan; HäSa 21.11.1961, pk.

3 HBL ja TS 19.11.1961, pk; JT 21.11.1961, pk; Appell 23.11.1961, Upplösningen av riksdagen; HK 23.11.1961, Manin mielestä; Vapaus 23.11.1961, Siperiaan.

4 ESS 22.11.1961, Arvokkaita ajatuksia.

5 KT 21.11.1961, Muut lehdet; KU 21.11.1961, pk.

6 KL 24.11.1961, Huolestumiseen ei syytä; Rivit ja rivien välit.

Ohjelmansa vaihtoehtona Tyyri näki yöpakkasten läksyn toistumisen. Aikaa ei annettaisi loputtomasti. Nootti oli varoitus, jonka huomioiminen oli kansalliselle yksimielisyydelle välttämätöntä. Kysymys ei ollut enemmästä eikä vähemmästä kuin itsenäisyydestä. Sen varmistaisivat parhaiten ”realiteettien tajuaminen ja itsehillintä”.[1]

Jos silloin olisi puhuttu suomettumisesta, havainnollisempaa esimerkkiä olisi tuskin löytynyt. Tyyrin ajattelussa on piirteitä, kuten luottaminen neuvostotiedotukseen, joiden perusteella Timo Vihavainen puhui kolmekymmentä vuotta myöhemmin kansakunnasta rähmällään Neuvostoliiton edessä.[2]

Tyyri ei ollut ainoa pelokas. Optimismi ei juuri kukoistanut Maalaisliiton lehdistössäkään. Liitto pelkäsi Suomen näkökohtien jäävän Novosibirskissä toisarvoisiksi ja Tyyrin kolumnin julkaisseen Savon Sanomien mukaan puolueettomuutta käsiteltäisiin ”maamme kohtaloa” muovaavalla tavalla. Maakansa dramatisoi että matka oli viimeinen ”poliittinen kortti” puolueettomuuden turvaamiseksi. Kekkosen hyvät suhteet Hruštšoviin joutuisivat koetukselle, eikä onnistuminen ollut varmaa.[3]

Useissa lehdissä julistettiin jälleen lähes kansallinen hätätila. Aamulehti epäili suuren naapurin ajattelevan puolueettomuuspolitiikasta eri tavalla kuin suomalaiset. Monet näkivät riippumattomuuden olevan vaarassa. Etelä-Suomen Sanomat uskoi ennen kutsusta tiedottamista selviytymiseen ilman vahinkoa itsenäisyydelle mutta saattoi nyt enää ”hartaasti” toivoa sen ja puolueettomuuden varmistumista. Vasabladetin ohella syksy 1939 palasi kummittelemaan kokoomuksen Savossa ja Maalaisliiton Pohjolan Sanomissa.[4]

Presidenttikään ei vaikuttanut täysin luottavaiselta keskustellessaan matkaansa edeltävänä päivänä Ison-Britannian suurlähettilään kanssa. Hän ei kyennyt ennustamaan, mitä tapahtuisi, ja väitti tapaamisen sisältävän vaaratekijöitä sekä Suomelle että hänelle itselleen. Hän oli kuitenkin toiveikas.[5]

Samana päivänä Tamminiemessä käyneelle Yhdysvaltain suurlähettiläälle Kekkonen avautui enemmän. Hän sanoi pyrkivänsä vakuuttamaan Hruštšovin siitä, että hänen pysymisensä presidenttinä olisi tämän edun mukaista ja Hruštšov sallisi Suomen säilyttää silloisen linjansa.[6]

Toiveikkuutta oli myös Honka-liitossa. Appell uskoi myönteiseen lopputulokseen ja Savo itsenäisyyden säilymiseen. Åbo Underrättelser tulkitsi tapaamisen

1 SS 22.11.1961, Kuulumisia.

2 Vihavainen 1991, 119–49.

3 Liitto 22.11.1961, pk; SS 21.11.1961, pk; MK 19.11.1961, pk.

4 AL 25.11.1961, Näin on kirjoitettu; HäSa 19.11.1961, pk; HBL 22.11.1961, pk; HS 23.11.1961, Nikodemuksen keinot; VBL 25.11.1961, pk; ESS 19. ja 22.11.1961, pk; PoS 21.11.1961, Muuten vain ajattelin sanoa; Savo 24.11.1961, Puijon juurelta.

5 Rautkallio 1992, 222. Lähteenä suurlähettiläs Con O'Neillin raportti.

6 *Ibid*., 213.

pikaisen järjestymisen lupaavaksi enteeksi ja halusi — eikä välttämättä ilman ironiaa — Kekkosen vakuuttavan Hruštšovin koko kansan päätöksestä varjella suomalais-neuvostoliittolaista rajarauhaa. Kolme kokoomuslaista maakuntalehteä oli onnistumisesta varmoja, sillä Kekkonen oli sanonut asemansa riippuvan puolueettomuuden puolustamisesta. Hämeen Sanomat sitä vastoin jäi odottavalle kannalle katsoessaan, että hänellä oli mahdollisuus osoittaa kykynsä puolueettomuuspolitiikan puolustamisessa.[1]

Kekkoselle myös ilmaistiin tukea yli puoluerajojen ja presidenttikamppailun rintamalinjojen. Kokoomuksen puoluehallitus lähetti delegaation tiedustelemaan pääministeriltä ja ulkoministeriltä, miten hänen neuvotteluasemaansa voitaisiin vahvistaa.[2] Lehdistössä Kansan Uutiset luotti häneen ulkopolitiikan turvaajana ja Honka-liitostakin tuli kannustusta. Hämeen Sanomat katsoi osoittautuneen jälleen todeksi, että presidentin merkitys kasvoi kriisiaikoina.[3] Hän sai vielä yhden uudenkin julkisen tuenilmauksen, kun Turun Sanomat tunnusti vihdoin väriä antamalla ymmärtää, että Hongan oli siirryttävä sivuun.[4]

SDP:ssä suhtautui myönteisesti Kansan Lehden ohella Hämeen Kansa, jonka mielestä tärkeintä oli molempia osapuolia tyydyttävä ratkaisu. Muuten näytettiin hapanta naamaa. Vapaus ei uskonut tilanteen selviävän, koska luottamuspulan olivat aiheuttaneet ”kansanrintaman” lehdet syytöksillään suunnanmuutoksesta. Turun Päivälehti tuki — ei Kekkosen vaan — valtiosopimusten mukaista politiikkaa, ja Suomen Sosialidemokraatti toi julki närästyksensä vetoamalla parlamentaarisuuteen: ”Viime kädessä on tietenkin eduskunta ulkopoliittisten kysymystemme suhteen määräävä tekijä.” Kansan Voima totesi ykskantaan: ”Mikäs siinä. Menköön vain ja onnea matkalle” mutta myös marmatti: ”Onko niin, ettei Karjalaisen tunnustelu osoittautunutkaan kyllin tehokkaaksi. Eivätkö myöskään - - Vuoren viestit olleet kyllin selvät? Mitä siis vielä tiedustellaan?” Kekkoselle tarjoutunut vaalivalttikin kismitti. Korkea taso oli ymmärrettävä, jos tulos oli etukäteen selvä ja hän palaisi voitollisena julistaen: ”Minä sen tein. Enkö ole kelvollinen valittavaksi uudelleen.” KV vielä hurskasteli, että ajatus oli liian läpinäkyvä ja pahalta ”haiskahtava”.[5]

---

1 Appell 23.11.1961, pk; Savo ja ÅU 21.11.1961, pk; LS, Lahti ja Karjalainen 23.11.1961, pk; HäSa 21.11.1961, pk.

2 Kok. ph. 20.11.1961. PTA. Tuesta myös Suomi 1992, 518–9.

3 KU 21.11.1961, pk; ÖB 19.11.1961, pk; Savo 21.11.1961, Täältä katsoen; VBL, SaKa ja HäSa 21.11.1961, pk.

4 TS 21.11.1961, pk; Vahtera 2004, 198–9.

5 HK 23.11.1961, Manin mielestä; Vapaus 23.11.1961, Katsotaanpas tänään; TP 21.11.1961, Kekkosen vaalipuhe; SSd 19.11.1961, Presidentti Moskovaan; KV 21.11.1961, Liikettä töppöseen ja 23.11.1961, Siperian lakeus.

Helsingin Sanomat esiintyi moni-ilmeisesti. Luonnehtien Novosibirskiä Kekkosen politiikan koetinkiveksi[1] lehti oli hänen ja neuvostojohdon hyvien suhteiden perusteella optimistinen mutta myös arvosteli samalla kuin noottiin käänteisesti viitaten: ”Ottaen huomioon nykyisen vakavan tilanteen ja presidentin tulevan matkan ei käsittääksemme ollut oikein, että hän - - puheessaan [19.11.] käytti vastustajistaan nimitystä oikeistoryhmittymä. Tuolle sanallehan ovat tietyt piirit aina pyrkineet antamaan epäilyttävän sivumaun.” Nootin tekstiin palautui lisäksi toivomus ”korkean vastapuolen” vakuuttamisesta siitä, ettei Suomessa ollut riitaa haluavia piirejä.[2]

Honka-lehdissä myös opastettiin. Uusi Suomi oletti presidentin korostavan kaikkien poliittisten piirien ”vakaata tahtoa” noudattaa omaksuttua ulkopolitiikkaa.[3] Hämeen Kansa vaati edustamaan kaikkia suomalaisia, ja eräät muut SDP-lehdet odottivat hänen saavan ”suuren naapurimme” uskomaan, että hyviä suhteita kannatettiin yksimielisesti.[4]

Vasabladetin ajoi huoli Honka-liitosta omaperäiseen ideointiin. Kekkosen seurueeseen olisi pitänyt ottaa edustajia niistä ryhmistä, joista oli annettu käsitys, että ne pyrkivät muuttamaan ulkopolitiikan. Hän ilmoittaisi, että ne olivat luvanneet hänelle noudattaa Paasikiven linjaa, minkä jälkeen niiden vaikutusvaltaisimmat edustajat vakuuttaisivat samaa.[5] Honka-liiton edustajat olisi siis marssitettu kuin vasallit vannomaan uskollisuutta feodaaliherralle. Ei vain tullut mieleen, että heillä olisi lähes varmasti ollut viisumin hankkimisessa suuria vaikeuksia.[6] Tehtiinhän Tehtaankadulta hyvissä ajoin selväksi, ettei ehdokaskaan saisi, kun hän suunnitteli kesällä matkaa Neuvostoliittoon.[7]

Maalaisliitossa päästiin Novosibirskin varjolla muistuttamaan pääasiasta. Aiheen antoi SDP:n puoluetoimikunnan julkilausuma, jossa presidenttikanta pysyi entisellään. Maakansa moitti ”jääräpäisiä tahoja” haluttomuudesta auttaa Kekkosta, ja Ilkan mielestä olisi ollut onnellisinta, jos hänen taakseen olisi syntynyt laaja kansalaisrintama. Aivan ilmeisesti Hongan kannattajia tarkoittaen lehti alleviivasi johtopäätösten tarvetta ja korotti ulkopolitiikan realiteettien tunnustamisen kansalliseksi rohkeudeksi. Samaan viitaten Savon Sanomat kyseli, oliko sisäpolitiikan ”olevan tilan säilyttäminen realistista”, ja millä perusteella Honka-liitossa pidettiin ”sitkeää roikkumista eilispäivän tilanteessa” maalle edullisena. Kun uudelleenarviointia ei kuulunut, lehti totesi, että ”oikeistorintama” seisoi ehdokkaansa takana, vaikkei enää uskonut menestykseen. Tuki Kekkosen matkalle

1 HS 22.11.1961, pk.
2 HS 21.11.1961, pk.
3 US 22.11.1961, pk. Ks. myös Karjalainen 22.11.1961, pk. ja VBL 22.11.1961, pk.
4 HK 23.11.1961, Manin mielestä; HK, KL, TP ja Vapaus 24.11.1961, pk; KV 25.11.1961, pk.
5 VBL 22.11.1961, pk.
6 Ks. Saukkonen 1973, 326 ja Vares 2008, 397.
7 AK pvk. 10.8.1961 (Rumpunen 1997, 201–2); Suomi 1992, 409.

jäi vaillinaiseksi, koska eräät asettivat itsekkäät etunsa etusijalle ja rikkoivat yksimielisyyden, jota vaadittiin tarpeellisen ”vakavuuden” luomiseksi. Pientä toivoa tosin oli, sillä ilmassa oli merkkejä kurssin kääntymisestä.[1] Ei jäänyt epäselväksi, mitä kaivattu apu olisi.

Kriisin syyn ilmaisemisessa tapahtui kehitystä sekä kulissien takana että edessä. Puheenjohtaja Saukkonen analysoi kokoomuksen puoluevaltuustossa 20.11., että nootin aiheutti jännittynyt kansainvälinen tilanne ja ”siinä sivulla” tuli presidentinvaaliin ”määrätty tuki ja sävy”. Kansanedustaja Olavi Lähteenmäki säesti, että jos Neuvostoliitto luotti ”nykyiseen presidenttiimme enemmän kuin meidän ehdokkaaseemme”, mitään ei ollut tehtävissä.[2] Näistä puheenvuoroista ilmenee kokoomuksen puolue-elinten pöytäkirjoissa ensimmäisen kerran, että nootilla katsottiin olevan sisäpoliittinen päämäärä.

Maakansan usutti SDP:n taipumattomuus vihjailemaan aiempaa suoremmin. Se kertasi Gromykon sanoja ”voimaryhmittymästä” ja kuulutti realismia varoittamalla, ettei nootilta eikä siihen liittyviltä keskusteluilta ollut viisasta ummistaa silmiä siltä osin, kuin ne koskivat ”välittömästi” Suomea. Neuvostoliitto ei luottaisi sosiaalidemokraatteihin, niin kauan kuin puoluetta johtivat ”eräät tunnetut nimet”, ja ”viileästä suhtautumisesta” saisivat osansa yhteistyökumppanitkin.[3] Vaikkei vieläkään sanonut suoraan, MK ilmaisi ensimmäisen kerran olevansa sitä mieltä, että Gromyko tarkoitti ’tietyllä poliittisella ryhmittymällä’ Honka-liittoa.

Samaan sävyyn kirjoitti Turun Ylioppilaslehdessä maalaisliittolainen filosofian lisensiaatti Keijo Korhonen. Hänestä syy epäluuloon ”tiettyjä Suomen politiikan voimaryhmittymiä” kohtaan oli ilmeinen ja sen tiesivät myös kohteena olevat ”henkilöt ja poliittiset piirit”.[4]

Aivan toisin suuntautui maisteri Jaakko Iloniemi Turun Akateemisten Maaseudun Nuorten keskustelutilaisuudessa. Hän ymmärsi nootissa esitettyjen perusteiden valossa lähettäjää. Länsi-Saksa oli Euroopassa lännen johtava sotilasmahti, jonka aseistaminen oli muuttanut voimasuhteet Neuvostoliitolle epäedullisiksi. Liittotasavallan ensimmäinen sukellusvenekin oli laskettu äskettäin vesille ja vielä Itämerellä. Bundeswehrille vaadittiin ydinaseita ja par’aikaa neuvoteltiin COMBALTAPista. Lisäksi Länsi-Saksa oli esittänyt aluevaatimuksia.[5]

Myös Hämeen Sanomat, Vasabladet, Turun Sanomat ja Lalli yhdistivät motiivin kansainväliseen tilanteeseen. TS:n mielestä Neuvostoliitto ainoastaan pyrki estämään liittotasavallan aiheuttaman potentiaalisen vaaran realisoitumisen, ja

1 SSd 18.11.1961, Sos.dem. puolue sanoutuu irti - -; MK 21.11.1961, pk; Ilkka 19. ja 23.11.1961, pk; SS 21.11.1961, pk. ja Puheenaiheet sekä 23.11.1961, Lujaan keskustaan.

2 Kok. plv. 20.11.1961. PTA; Vares 2008, 397.

3 MK 21.11.1961, pk.

4 Korhonen 1961, 3.

5 TYL 29/1961 (24.11.), Ilonientä.

Lalli näki Suomen postikonttorina, jonka kautta ”viestit, vaatimukset ja uhkaukset kulkevat eteenpäin”.[1]

”Olemme syyttämme joutuneet painostuksen kohteeksi”

Novosibirskin tapaamisen päivänä Kauppalehti arvioi, että presidentinvaalien asetelma sopi Maalaisliitolle ja se uskoi menestykseen. Lehti myönsi odotukset realistisiksi ja povasi lähiviikoiksi sisäpolitiikkaan ”monenlaisia siirtoja”.[2] Ennustus toteutui aivan kiitettävästi ja nopeastikin.

Tulevan tutkailu pohjautui epäilemättä Honka-rintaman yhä pahenevaan horjumiseen. Siitä saatiin kyseisenä päivänä kaksi uutta näyttöä. Österbottningen muistutti syytöksestä ’tiettyä poliittista ryhmittymää’ vastaan ja sanoi Gromykon kertoneen, että Neuvostoliitto luotti istuvaan presidenttiin. Lehti oli jos mahdollista aiempaakin avomielisempi tehdessään selväksi, että ainakin Hongan ollessa päävastustaja Kekkonen oli ainoa vaihtoehto.[3]

Vielä vakuuttavampi todiste oli puhemies Fagerholmin ehdotus avoimessa kirjeessä, joka julkaistiin useimmissa lehdissä, että Kekkosen toimikautta pidennettäisiin poikkeuslailla. Perusteluna olivat ulkopolitiikka ja työrauhan takaaminen sen hoitamisessa.[4]

Kirje jakoi mielipiteitä. Fagerholmin omassa puolueessa oli päälehden tuomio lakoninen: ”Kuolleena syntynyt ajatus.” Myös SKDL:ssä ja Maalaisliitossa vastustettiin. Savon Sanomat tosin piti ehdotusta ensin reaalipoliittisena ja ”suorana tienä” ”johdonmukaiseen päämaaliin” mutta palasi sitten normaaleihin pelisääntöihin.[5]

Kokoomuksen puoluehallitus sen sijaan päätti, että presidentin tehtäviä hoitavalta pääministeri Miettuselta tiedusteltaisiin toteuttamismahdollisuuksista. Perustelu, että takeet ulkopolitiikasta annettaisiin siten nopeimmin, kertoo mukautumisesta nootin Kekkos-tulkintaan.[6]

---

1 HäSa 22.11.1961, pk; TS 22.11.1961, pk; VBL 25.11.1961, Riksdagskrönika; Lalli 21.11.1961, Mitä kuuluu.

2 Kauppalehti 24.11.1961, pk.

3 ÖB 24.11.1961, pk.

4 Kirjeestä olivat sopineet edellisenä iltana Fagerholm, SDP:n eduskuntaryhmän puheenjohtaja Gunnar Henriksson, kansanedustajat Rafael Paasio, Eino Raunio ja Arvo Tuominen sekä Helsingin Työväen Säästöpankin johtaja Mauno Koivisto. Hakalehto 1974, 327–8; Suomi 1992, 523; Koivisto 1997, 50.

5 SSd 24.11.1961, Kuolleena syntynyt ajatus; SS 24.11.1961, Fagerholmin vetoomus ja 25.11.1961, Puheenaiheet; KU 25.11.1961, pk; MK ja Ilkka 24.11.1961, pk; PohS 25.11.1961, pk.

6 Kok. ph. 23.11.1961. PTA; Vares 2008, 399.

Toivottomuutta Honka-liitossa heijasteli myös kannatus sen lehdissä. Savo näki ehdotuksessa ”vakavan harkinnan jäljen”, ja Vasabladet hyväksyi, jos vaalin suorittaisi helmikuussa valittava eduskunta. Vihreää valoa näyttivät myös Kaleva ja Åbo Underrättelser sekä ryhmittymän ulkopuolelta Turun Sanomat ja Hufvudstadsbladet.[1]

Tunnustuksia Honka-liiton kaaduttua…

Kekkosen kaatajien koalition loppu kävi ilmeiseksi, kun kokoomuksen ja RKP:n edustajat ilmoittivat Honka-toimikunnassa 22.11., että heidän puolueensa irtautuisivat viimeistään seuraavalla viikolla. Armonisku tuli illalla 24.11., samana päivänä, jona Fagerholm julkisti kirjeensä. Kansanpuolueet sanoutuivat irti, minkä jälkeen Honka itse jätti leikin.[2]

Hajoaminen vapautti useat liittoumaa kannattaneet lehdet ilmaisemaan yksiselitteisesti, että Kreml oli suunnannut manööverinsä Kekkosen vastustajiin. Kansan Voima valitti: ”Olemme syyttämme joutuneet painostuksen kohteeksi, jonka perimmäisenä tarkoituksena lienee nykyisen tasavallan päämiehen paikoillaan pysyttäminen.” Myös Kansan Lehti puhui painostuksesta, ja Vapauden mielestä Neuvostoliitto oli protestoinut, kun menossa oli ollut hyvä yritys vaihtaa presidenttiä.[3]

Helsingin Sanomien mukaan nootista oli pääteltävissä, että Neuvostoliitto piti Hongan taustajoukkoja ja etenkin sosiaalidemokraatteja ”vähemmän toivottuina”.[4] Siten lehti oli puhunut vastoin parempaa tietoaan luonnehtiessaan kolmisen viikkoa aikaisemmin noottia pelkästään sotilaalliseksi ja väittäessään vielä jälkeenpäin, ettei tiennyt perimmäistä tarkoitusta.[5] Nytkään, kun presidentinvaali viimein myönnettiin motiiviksi, se ei tapahtunut pääkirjoitussivulla eikä edes tärkeimpien uutisaiheiden esittelyssä lihavalla ladotussa tiedotuksessa Hongan luopumisesta vaan sivulle 22 haudattuna ja vähän kuin ohimennen. Varmistuksena oli kyllä samalla sivulla otsikko: ”Kekkosen uudelleen valinta nootin tärkeimpiä tavoitteita. Moskovan poliittisten tarkkailijoiden käsityksiä”.[6]

---

1 Savo ja VBL 25.11.1961, pk; Kaleva, ÅU, HBL ja TS 24.11.1961, pk.

2 Junnila 1962, 84–6; Suomi 1992, 517, 533. Lehtisen (2002, 373) mukaan myös SDP vetäytyi.

3 KV 25.11.1961, Masentavia tietoja; KL 26.11.1961, pk; Vapaus 26.11.1961, Katsotaanpas tänään. Vapaus nimesi ensin (25.11.1961, Katsotaanpas tänään) nootin syyksi Maalaisliitosta johtuneen kommunistien jäämisen osattomiksi vallasta, jota käyttämään he olivat olettaneet pääsevänsä tukemalla porvaria, Kekkosta.

4 HS 25.11.1961, Honka luopui.

5 HS 3.11. ja 11.11.1961, pk.

6 Sivu 22. Koska ei löytänyt HS:n pääkirjoituksista ajalta 31.10.–30.11.1961 selviä viitteitä nootin liittämisestä presidentinvaaliin, Vartiainen (1969, 25) katsoi, että lehti piti kriisiä puhtaasti ulkopoliittisena.

Monet muut olivat rohkeampia. Usean lehden etusivulla luki 25.11.:

> Kysymys Hongan luopumisesta tuli ajankohtaiseksi poliittisten piirien epävirallisissa keskusteluissa sen jälkeen, kun Neuvostoliiton nootin sisältämät näkökohdat saatettiin julkisuuteen. Ulkoministerien Karjalaisen ja Gromykon keskusteluista Moskovassa annetussa tiedonannossa sanottiin mm. että Suomessa on poliittisia ryhmittymiä, joiden tarkoituksena on muuttaa Suomen ulkopoliittista suuntausta.

Näillä sanoilla kokoomuksen Karjalainen, Länsi-Suomi ja Satakunnan Kansa, Maalaisliiton Ilkka ja Savon Sanomat, SDP:n Hämeen Kansa, puolueista riippumattomat Etelä-Suomen Sanomat, Hämeen Sanomat, Kaleva ja Turun Sanomat sekä Åbo Underrättelser yhdistivät ensimmäisen kerran nootin ’tiettyyn poliittiseen ryhmittymään’ ja siis presidentinvaaliin. Ainakaan Kalevalle se ei ollut ainoa selitys, sillä pääkirjoitus puhui ”kärjistyneen maailmantilanteen tännekin heijastamasta puristuksesta”.[1]

Tunnustustekstin julkaisivat näyttävästi myös SDP:n Kansan Voima ja Jakobstads Tidning, joka käänsi jälleen kelkkansa. Paluu presidenttitulkintaan näkyy lisäksi sen näkemyksessä, että Neuvostoliitto oli antanut ymmärtää luottavansa Kekkosen johtamaan puolueettomuuspolitiikkaan ja saavutti Honka-liiton hajotessa yhden päämääristään.[2] Muutamaa päivää aikaisemmin JT oli vielä nimennyt sosiaalidemokraattien ongelmaksi liittoutumisen kokoomuksen kanssa ja kehottanut heitä puhumaan Hongasta pienin kirjaimin, jotteivät entisestään heikentäisi asemiaan heille paljon tärkeämmissä vaaleissa,[3] ts. eduskuntavaaleissa.

...ja lisää pippurisen lounaspuheen ansiosta

Kekkosen matka Novosibirskiin alkoi autolla Luumäelle, josta hän nousi junaan, saapui Moskovaan aamulla 23.11. ja jatkoi sieltä lentäen. Perillä hän oli illalla. Hruštšov ei ollut vastassa vaan saapui vasta seuraavana aamuna.[4]

Siihen asti neuvosto-osapuoli oli laatinut ”tarkat etukäteisnuotit kriisin kehittymiselle”, kuten Antti Kujala toteaa,[5] ja ehtinyt yllättääkin. Niin tapahtui myös Novosibirskissä. Kekkonen tuskin osasi odottaa, että ohjelmassa olisi kaksi keskustelua, joista ensimmäinen vielä Hruštšovin kanssa kahden kesken.

---

1 Kaleva 25.11.1961, pk.
2 JT 26.11.1961, pk.
3 JT 22.11.1961, pk.
4 Suomi 1992, 520–3.
5 Kujala 2013, 333.

Yksityisneuvottelu verhottiin Suomessa aluksi salamyhkäisyyteen. Virallisella taholla ei haluttu myöntää edes sen vertaa, että se tapahtui. Ulkoministeriö tiedotti että Kekkonen ja Hruštšov keskustelivat molempien seurueiden läsnä ollen.[1] Paikan päällä ollut Kansan Uutisten toimittaja sai kuitenkin selville, että neuvotteluja oli kaksi. Yksityisestä neuvonpidosta mainitsi valtiosihteeri Hallama muutaman päivän kuluttua eduskunnan ulkoasiainvaliokunnalle, mutta yleisesti siitä saatiin tietää siitä vasta seuraavana vuonna Ahti Karjalaisen kirjoituksesta.[2]

Karjalainen myös katsoi tarpeelliseksi sanoa, että yksityinen ajatustenvaihto noudatti ”perinnäistä tapaa” ja sellainen oli ollut aivan ensimmäisenä myös Suomen ja Yhdysvaltain presidenttien ohjelmassa. Todellisuudessa he keskustelivat kahden kesken vasta tapaamisensa toisena päivänä.[3]

Salailu ja Karjalaisen onnahtava selitys, joka ei johtunut tietämättömyydestä, koska hän oli itse ollut Washingtonissa, kielivät asian kokemisesta arkaluontoisena. Samaa viestii hänen väitteensä, että tulkkeina Novosibirskin yksityiskeskustelussa toimivat Kustaa Loikkanen ja Tehtaankadun L. N. Gogol. Hallama puolestaan mainitsi ulkoasiainvaliokunnalle, että neuvottelu tapahtui ”vain tulk*kie*n läsnä ollen”. Sitähän oli todistamassa ainoastaan Helsingin KGB-päällikkö Vladimir Ženihov.[4]

Washingtonin ja Novosibirskin kahdenvälisten keskustelujen rinnastaminen on harhauttavaa vielä siksikin, että edellisestä on olemassa tulkkina toimineen Max Jakobsonin muistiinpanot,[5] kun taas jälkimmäisestä ei tiedetä edes, tehtiinkö niitä. Tämä on myös yleensä hyväksytty eikä ole juurikaan arvailtu mitä käsiteltiin. Poikkeuksia ovat Karjalainen, Osmo Apunen ja Seppo Keränen. Apunen jopa puhuu monikossa ”salaisista neuvotteluista”, joissa sovittiin, ”että Suomella olisi velvollisuus tehdä aloite kansainvälistä tilannetta koskevien poliittisten konsultaatioiden käynnistämisestä yya-sopimuksen perusteella”. Myös Karjalainen, jonka päiväkirjan mukaan Kekkonen ja Hruštšov aloittivat keskustelunsa kello 10, selostaa sitä muistelmakirjassaan. Samoin menetteli vuonna 1990 ja uudelleen väitöskirjassaan Keränen, jonka mielestä ”Karjalaisen mukaan” seurueiden muut jäsenet pääsivät seuraamaan neuvottelua vasta lounaan jälkeen.[6]

---

1 US 25.11.1961, Keskustelut käytiin luottamuksen hengessä.

2 KU 25.11.1961, Novosibirskissä 2-tuntinen neuvottelu; ”Ministeri Hallama ulkoasiainvaliokunnassa 29.11.1961”. KA, TJA, k. 41; Karjalainen 1962a, 169. Vain yksi neuvottelu myös kuvauksessa MK 10.1.1962, Novosibirskin kohtaus neuvostoliittolaisen lehtimiehen silmin - -.

3 Karjalainen 1962a, 169; Suomi 1992, 457, 465, 651.

4 Karjalainen 1962a, 172 (kuvateksti). Kuvassa myös Ženihov; ”Ministeri Hallama ulkoasiainvaliokunnassa 29.11.1961”. KA, TJA, k. 41. Kursiivi TT; AK pvk. 24.11.1961 (Rumpunen 1997, 207); Suomi 1992, 524.

5 Suomi 1992, 465, 651 v. 18.

6 Apunen 2005b, 51; AK pvk. 24.11.1961 (Rumpunen 1997, 207); Karjalainen–Tarkka 1989, 118–20; Keränen 1990, 82, 85 ja 2010, 129.

Jukka Tarkan tekstistä voi päätellä epäsuorasti. Hänen mielestään Kekkonen takasi, että ulkopolitiikka ei muuttuisi,[1] ja koska sen enempää keskustelumuistio kuin kommunikeakaan ei tiedä sellaisesta, jäljelle jää kahdenkeskinen keskustelu.

Karjalaisen muistelmakirja kertoo myös, että Kekkosen ja Hruštšovin kahdenkeskinen ajatuksenvaihto kesti ”puolen päivän vaiheille”, ja päiväkirja toteaa, että silloin ”me muut menimme mukaan”.[2] Kellonaikoja koskevaa erimielisyyttä ei ratkaise sen enempää Hallaman muistio kuin MIDin Skandinavian-osaston ensimmäisen lähetystösihteerin M. N. Streltsovin kirjoittama neuvostomuistiokaan, sillä ne ilmoittavat vain sen keskustelun päivämäärän, jota avustajat pääsivät seuraamaan.[3]

Juhani Suomi päättelee eri kuvauksista, että Kekkonen ja Hruštšov keskustelivat kahdestaan runsaan tunnin, josta tulkkaus vei noin puolet.[4] Sitten istuttiin yhdessä avustajien kanssa pyöreän pöydän ääreen[5].

Ensimmäisen puheenvuoron käyttäneen Kekkosen mielestä käsiteltäisiin ”Suomen ja Neuvostoliiton välisten suhteiden viimeaikaista kehitystä”. Painopiste ei siis olisikaan nootin pääaiheessa, Länsi-Saksan uhkassa. Melkein voi kuulla kaiun Gromykon sanoista Karjalaiselle.

Kekkonen kuitenkin myös katsoi Neuvostoliiton toimineen yya-sopimuksen mukaisesti. Siten hän tunnusti marraskuun 5. päivän puheensa vastaisesti välittömän hyökkäyksen uhkan olemassaolon. Siitä huolimatta hän ehdotti luopumista sotilasneuvotteluista. Nootti oli aiheuttanut Pohjoismaissa ”sotapsykoosia”, jota poliitikot ja sotilaspiirit kuulemma käyttäisivät hyväkseen. Konsultaatioiden peruminen rauhoittaisi, ja tällaisen ”vaikean kysymyksen” ratkaiseminen molempia tyydyttävällä tavalla olisi esimerkki rauhanomaisesta rinnakkaiselosta.

Hruštšov pitäytyi nootin tematiikkaan paremmin. Hän kuvaili kansainvälisen tilanteen ”hyvin huolestuttavaksi” väittäen, että Länsi-Saksa, joka hänen mielestään hallitsi ”NATOn komentoportaita”, pystyisi käskemään lännen toteuttamaan Adenauerin sotilaallisia tarkoitusperiä. Neuvostojohtaja oli tietävinään, että liittokansleri pääsisi ”yhä suurempaan johtoasemaan”. Kennedy oli hänen ”kämmenissään”, ja suunnitelmissa oli hyökkäys Neuvostoliittoon Suomen kautta.

Konsultaatioihin oli siis täysi syy, mutta yhtä kaikki Hruštšov myönsi Kekkosen perustelut painaviksi ja katsoi molempien maiden hyötyvän, jos sotilasneuvotteluja ei käytäisi. Hän kuitenkin ehdotti, että luopumisen sijasta puhuttaisiin siirtämisestä.[6]

---

1 Tarkka 2012, 149–50.

2 Karjalainen–Tarkka 1989, 120; AK pvk. 24.11.1961 (Rumpunen 1997, 207).

3 Rautkallio 1992, 373, 380.

4 Suomi 1992, 523.

5 Jaakko Hallama Tasavallan Presidentille 1.12.1961. TPA, UKA, N-30.10.1961.

6 Jaakko Hallaman muistio 5.12.1961. TPA, UKA, N-30.10.1961. Presidentti Koiviston (2008, 122) mukaan Kekkonen torjui sotilasneuvottelut, koska sotilaallista uhkaa ei ollut. Rauha-

Yhteinen sävel löytyi häkellyttävän helposti. Kekkosen ehdotuksesta ja vaivautumatta edes keskustelemaan asiantuntijoittensa kanssa Hruštšov tarkisti täysin luontevasti nootissa ilmaistua pyrkimystä neuvotteluihin. Ei voikaan välttyä ajatukselta, että nuotit olivat jo valmiiksi järjestyksessä. Martti Häikiön ja Petri Nummivuoren mukaan ne pantiin ojennukseen kahdenkeskisessä neuvottelussa.[1]

Suomalaiseen keskusteluun Novosibirskin tapahtumista on tuonut oman lisävärinsä pohdinta koskien ratkaisun ja vaaliasetelman kehityksen keskinäistä ajallista suhdetta. Suhtautumistapoja ja käsityksiä on neljänlaisia.

Antti Kujalan mielestä on turhaa sovitella yhteen ”noottikriisin etenemisen ja Honka-liiton hajoamisen aikatauluja” sillä suurvalta ei suunnitellut toimenpiteitään suomalaisten reaktioiden mukaan. Eräät muut ovat myönteisempiä, Ahti M. Salonen tosin vain siinä määrin, että hänen mukaansa ei tiedetä, hylkäsikö Hruštšov vaatimuksensa ”Hongan peräännyttyä ja Kekkosen uudelleenvalinnan tultua varmistetuksi” vai presidentin kaunopuheisuuden ansiosta.[2] Mutta monet ovat uskoneet tietävänsä. On esitetty, että viesti Hongan ratkaisusta saapui sen jälkeen, kun kaikki oli selvää.[3] Toisaalta katsotaan että ehdokasasettelun mullistuminen tiedettiin jo ennen keskustelujen alkamista tai niiden aikana ja Hruštšov teki päätöksensä sen perusteella. Näin väitöskirjassaan Matti Virtanen: ”Muutaman tunnin kuluttua neuvottelujen alkamisesta Suomesta tuli tieto Hongan luopumisesta, ja neuvottelut voitiin päättää samana päivänä.”[4] Jukka Nevakivi suorastaan väittää, että vetäytymisestä soitettiin Novosibirskiin ennen neuvotteluja.[5] Dag Anckar ilmaisee asian niin, että presidentinvaali oli käytännössä ratkennut Hruštšovin lounaspuheeseen mennessä.[6]

Kekkonen itse on kertonut, ettei luopumisesta tiedetty neuvottelujen aikana.[7] Kuitenkin myös toisenlainen johtopäätös on mahdollinen hänen näkemyksestään keskustelussa, että Suomen puolueettomuus oli osa Neuvostoliiton turvallisuutta, joka olisi taattu ”meidän suunnallamme”, niin kauan kuin Neuvostoliitto voi luottaa Suomen haluun ylläpitää ystävällisiä suhteita.[8] Tietäen Moskovan mielipiteen

---

han ei tietenkään ollut vaarassa rikkoutua, ja Hruštšov oli samaa mieltä. Niin ei vain haluttu sanoa muiden suomalaisten kuullen.

1 Häikiö 1993a, 85; Nummivuori 2009, 183.

2 Kujala 2013, 126–7; Salonen 1972, 259.

3 Junnila 1964, 131; Jakobson 1964, 27; Apunen 1977a, 191; Jääskeläinen 1980, 322; Kangas 1984, 91; Penttilä 1988, 139; Suomi 1992, 531–2; Salminen 1999, 74.

4 Hakovirta 1971, 70; Kulha 1977, 266; Tervasmäki 1978, 312–3; Simelius 1983, 176; Rautkallio 1992, 238; Kallenautio 2005, 140; Virtanen 2001, 272.

5 Nevakivi 1992, 344, 382 v. 106. Lähetystösihteerinä Moskovassa syksyllä 1961 työskennellyt Antti Karppinen on kertonut kuulleensa, kun Hongan luopumisesta soitettiin Wuorelle. *Ibid*; Keränen 1990, 86.

6 Anckar 1971, 178.

7 Kekkonen 1976, 174 (kirje Martti Qvistille 18.10.1963).

8 Jaakko Hallaman muistio 5.12.1961. TPA, UKA, N-30.10.1961.

Honka-liiton ulkopoliittisesta luotettavuudesta hän olisi tuskin puhunut suhteiden vakaudesta näin suurella varmuudella, jos olisi hiukantaan epäillyt voittoaan.

Käsitystään on vaihtanut Pekka Visuri. Vuonna 2000 hän oli sitä mieltä, että sen jälkeen kun Kekkosen vastaehdokas oli luopunut, kriisi ratkaistiin ilman konsultaatioita, mutta kolme vuotta myöhemmin, että Kekkonen sai tiedon Hongan ratkaisusta ollessaan lähdössä paluumatkalle.[1]

Kuvaillessaan antaumuksella Länsi-Saksan ja sen liittokanslerin häijyyttä Hruštšov ei unohtanut suomalais-neuvostoliittolaisia suhteitakaan. Hän varoitti, ettei ollut yhdentekevää, keiden käsissä ne olivat. Suomessa oli Paasikiven–Kekkosen linjan vastustajia, kuten Tanner ja Leskinen, jotka ”pyrkivät ehkä herättämään henkiin ’aseveljeyden’”. Kekkonen vakuutti, että kaikki suomalaiset olivat Paasikiven linjalla, ja kysyi: ”Ettekö Te usko sitä?” Vastaukseksi tuli tuimasti: ”Emme. Ero on siinä, että Te, Herra Kekkonen, luotatte Tanneriin ja Leskiseen. Me emme luota heihin.”[2]

Hruštšov jatkoi samaan sävyyn lounaalla keskustelujen jälkeen. Toistettuaan ensin, että konsultaatioita ehdotettiin, koska ”länsisaksalaiset militaristit” ja heidän Nato-liittolaisensa vaaransivat Pohjois-Euroopan rauhan, hän kävi pääasiaan, Suomen ”oikeistoryhmiin ja tannerilaisiin”. Sen enempää nootin kuin Gromykonkaan hyökkäyksen kohteesta ei jäänyt epäilystä, kun Kremlin johtaja syytti ”noita piirejä” aikeista rikkoa Neuvostoliiton ja Suomen ystävyys. Vauhtiin päästyään hän viimeisetkin pidäkkeet karistaen solvasi Kekkosen vastustajia väittämällä heidän pyrkivän uudistamaan ”’aseveljeyden’ länsisaksalaisten revanshintavoittelijoiden ja militaristien kanssa”. Pikkunaapuri saisi toki hoitaa sisäiset asiansa vapaasti, mutta supervallan voimamies teki selväksi, että maita, ”jotka ovat rajojemme läheisyydessä”, pidettiin tarkasti silmällä. Muistuttaen, että ulkopolitiikasta määräsivät vallanpitäjät, hän painotti, että ratkaisevaa oli, ”mitä linjaa noudattaa tämä tai tuo toimihenkilö ja hänen takanaan olevat poliittiset voimat, jotka pyrkivät valtaan”. Pohjois-Euroopan ja Itämeren alueen rauhalle oli ehdottoman tärkeää Paasikiven–Kekkosen linjan jatkuminen ja Suomen pysyminen puolueettomana.[3]

Puheen perusteella, joka Jukka Seppisen mielestä ”oli varsin linjassa - - Hruštševin rauhanomaisen rinnakkaiselon politiikan periaatteiden kanssa”,[4] Maalaisliiton Karjalan Maa vastasi Paasikiven linjan nimeen vannoville ”H-miehille”, että venäläisiä kiinnosti pelkästään, kuka jatkaisi sitä Suomen presidenttinä. Neuvostojohtajan selvennyksen ansiosta myös muutama uusi lehti vähintään antoi ymmärtää, että presidentinvaaliin oli sekaannuttu. Lapin Kansa näki Hongan ehdokkuuden vieneen maiden suhteet ”retuperälle”, ja ML:n Iisalmen Sanomien mu-

1 Visuri 2000, 242 ja 2003, 65.
2 Jaakko Hallaman muistio 5.12.1961. TPA, UKA, N-30.10.1961; Suomi 1992, 529.
3 Hruštšev 1964, 147–53.
4 Seppinen 1997a, 197.

kaan Hruštšov ”riisui verhot” ”presidentinvastaiselta oppositiolta”: ”Kun nootissa puhuttiin ’eräistä ryhmittymistä’ puhuu hra H. nyt oikeistosta ja tannerilaisista.” Kokoomuksen Vaasalle syntyi vaikutelma puuttumisesta presidentinvaaliin ja Savo ymmärsi, että idänsuhteet olivat henkilökysymys. Se piti taipumista taittumista parempana ja lohduttautui, ettei Neuvostoliitto käyttänyt kommunisteja.[1]

Savo ei näytä kuitenkaan oivaltaneen, että Hongan poistuminen kilvasta ratkaisi ulkopolitiikan takeet, koskapa odotti Kekkosen Novosibirskissä valottavan niitä koskevia toimenpiteitä. Sen sijaan saman puolueen Karjalainen toivoi Neuvostoliiton hyväksyvän, että Kekkosen uudelleenvalinta osoittaisi suomalaisten pysyvän Paasikiven linjalla.[2]

Selittäen Kekkosen tapaan, että hallitusten yhtenään vaihtuessa valtionpäämies edusti ulkopolitiikan jatkuvuutta, myös Uusi Suomi vihdoin tunnusti, että Neuvostoliitto kytki ulkopolitiikan henkilöihin ja kiinnitti erityistä huomiota presidentinvaaliin. Kannantarkistus jäi tosin minimaaliseksi, sillä Moskova oli ”ennen kaikkea” huolestunut jännityksen lisääntymisestä maailmassa ja oli tähdännyt nootilla ”ennen muuta” ulkopolitiikan varmistamiseen. Kekkoseen yhdistämisen väkinäisyydestä kielii lisäksi syy, jonka vuoksi US yhtyi Fagerholmin avoimessa kirjeessään ehdotukselleen kertomaan perusteluun, että olosuhteet olivat poikkeukselliset: maailmantilanne saattoi pakottaa tärkeisiin ratkaisuihin ja repivä vaalitaistelu voisi heikentää ”tilanteen edellyttämän yhtenäisen ja vakaan valtiotahdon toteuttamista”.[3]

Vaikeaa oli Hämeen Sanomillakin. Se myönsi Gromykon tarkoittaneen Hongan kannattajia mutta veti vastuuseen ”eräät maanmiehemme”, jotka olivat perusteettomilla syytöksillään saattaneet osan kansaa epäilyksenalaiseksi: ”Kun maan rajojen sisäpuolella erotellaan vuohet lampaista, ei ole ihme, jos niin aletaan tehdä myös rajojemme ulkopuolella.”[4]

ML:n Liitto, joka oli ollut kallellaan sisäpoliittiseen tulkintaan,[5] otti siihen etäisyyttä katsoessaan, ettei Hruštšov ollut pyrkinyt vaikuttamaan presidentinvaaliin, koska oli arvostellut oikeistolaisia ja tannerilaisia jo vuodesta 1958. Maakansa taas peruutteli kansainväliseen tulkintaan selityksellään, että Pohjois-Euroopan sotilaallinen kehitys oli heijastunut Suomeen. Lehti tosin lausui myös, että ulkopolitiikka oli varmistettu.[6] Sellaiseen johtopäätökseen ei voinut olla syynä muu kuin Kekkosen jatkoa koskevien pelkojen hälveneminen Honka-liiton tuhon myötä.

---

1 KM 26.11.1961, ”Tuota se Karppinen katuu...”; LK 25.11.1961, Kairalta katsottua; IiSa 25.11.1961, pk; Vaasa 25.11.1961, pk; Savo 26.11.1961, Täältä katsoen; 28.11.1961, pk.

2 Savo 26.11.1961, pk; Karjalainen 25.11.1961, pk.

3 US 25.11.1961, pk. ja 26.11.1961, pk. (lainaukset).

4 HäSa 26.11.1961, pk.

5 Liitto 19.11.1961, Kyntömiehen mietteitä.

6 Liitto 26.11.1961, pk; MK 25.11.1961, pk.

Kommunikean ja Kekkosen tilityksen viestit ja tulkinnat

Neuvottelujen päätteeksi Kekkonen ehdotti kommunikeaa. Se oli hänelle tärkeä epäilemättä siksi, että hän halusi sinetöidä lopputuloksen virallisella lausunnolla. Toivomus toteutuikin. Suomen puolelta tiedonantoa laativat Karjalainen, Hallama ja Wuori. Kekkonen lähti tutustumaan kaupunkiin mutta piti langat käsissään ohjimalla Karjalaista puhelimitse.[1]

Tiedonanto valmistui vielä samana iltana[2] mutta julkaistiin vasta seuraavana päivänä. Ehkäpä ulkoministerin roolin vuoksi Seppinen kutsuu sen keskeistä kohtaa ”Karjalaisen arvioksi”. Siinä Hruštšov ilmaisi luottavansa vieraansa kykyyn ”ylläpitää ja vahvistaa Paasikiven–Kekkosen ulkopoliittista linjaa, Suomen puolueettomuuslinjaa, jota Neuvostoliitto kannattaa”. Konsultaatioita siirrettiin, koska Kekkonen pelkäsi niiden aiheuttavan Skandinaviassa ”levottomuutta ja sotapsykoosia”. Suomi ainoastaan seuraisi Pohjois-Euroopan ja Itämeren alueen tilannetta ja esittäisi, jos osoittautuisi välttämättömäksi, Neuvostoliitolle ”käsityksiään tarpeellisista toimenpiteistä”. Velvoite oli täten laajentunut sitten keskustelun, jossa Hruštšov ehdotti pelkästään yhteydenottoa, ”jos tilanne jostain syystä vaikeutuisi”.[3]

Ulkopolitiikkaa koskevat epäilyt olivat siis haihtuneet. Kun tiedonantoa vertaa Gromykon ja Karjalaisen keskusteluun, on vaikea tulla muuhun johtopäätökseen, kuin että häiritsevä tekijä oli ollut Honka-ryhmittymästä johtunut epätietoisuus Kekkosen jatkosta mutta että oli tapahtunut perinpohjainen muutos parempaan. Virallisessa asiakirjassa tunnustettiin jälleen, vaikka epäsuorastikin, vaalien osuus kriisissä.

Suomalaisten suhtautuminen lopputulokseen vaihteli. Maalaisliitossa oltiin luonnollisesti haltioissaan. Maakansa ylisti puolueettomuuden tunnustamista Kekkosen voitoksi ja yhdisti konsultaatioiden siirtymisen varmuuteen, että Paasikiven–Kekkosen linja pysyisi voimassa hänen ansiostaan ja avullaan.[4] Ilkka korotti saavutuksen Suomen puolueettomuuspolitiikan arvokkaimpien joukkoon, ja Pohjolan Sanomat näki kummankin toivomusten tulleen huomioiduiksi ”avarakatseisten” valtiomiesten ”rehdissä” tapaamisessa. Savon Sanomien mielestä Kekkonen oli vakuuttanut Neuvostoliiton suomalaisten puolueettomuustahdosta ja -kyvystä.[5] Mutta se ei kiinnostanut, miksi pelkästään hänen sanansa oli riittänyt.

Aivan poikkeuksellisella tavalla osoitti arvostustaan Keijo Korhonen. Hän riehaantui kuuluttamaan Uuden Auran itsenäisyyspäiväksi tilaamassa kirjoituksessa: ”Tänä vuonna on turhaa viettää itsenäisyyspäivää joulukuun kuudentena;

1 Rautkallio 1992, 379; Suomi 1992, 530–1.

2 Rautkallio 1992, 244, 347 v. 33.

3 Seppinen 1997a, 197; Liite 4; Jaakko Hallaman muistio 5.12.1961. TPA, UKA, N-30.10.1961; Suomi 1992, 528.

4 MK 26.11.1961, pk.

5 Ilkka, PoS ja SS 26.11.1961, pk.

Suomen kansa vietti sitä jo marraskuun viidentenäkolmatta, kun tiedot Novosibirskistä saapuivat." Samalla hän ylensi Hongan patriootiksi.[1] Haltioitumisessa kenties purkautui mielessä kaihertanut epävarmuus, mutta sanat saattoivat myös ilmaista riemastusta Kekkosen vastustajien häviön ja hänen odotettavissa olevan voittonsa johdosta.

Kovin toisenlaisissa tunnelmissa vietti itsenäisyyspäivää filosofian kandidaatti Lauri Hyvämäki. Hän huokasi puheessaan Vapauden Akateemisen Liiton juhlassa, että virittäytyminen "juhlan aatteen vaatimaan korkeaan tunnelmaan on hyvin raskasta".[2]

Hyvämäki olisi kaiketi suonut Honka-liitolle onnellisemman lopun. Ryhmittymää kannattaneissa lehdissä ilmaistiin kuitenkin laajalti helpotusta ja tyytyväisyyttä, kun sotilasneuvotteluja ei tarvittu[3] ja puolueettomuus oli tunnustettu.[4] Uusi Suomi pani merkille, että toiveensa suurvaltanaapurin vakuuttumisesta puolueettomuuspolitiikan jatkumisesta oli toteutunut.[5] Mutta täyttymättä jääneeseen toivomukseensa, että Hruštšov olisi ilmaissut luottavansa kaikkiin suomalaisiin, US ei palannut.

SDP:ssä muuttui Hämeen Kansan kellossa ääni totaalisesti Kekkosen hoidettua "hienosti roolinsa".[6] Kaikki eivät puhjenneet kiitokseen yhtä sujuvasti. Vapauden mielestä puolueettomuus oli pelastunut muodollisesti mutta sen jatkuvuuteen ei Moskovassa luotettu. Yleisestä näkemyksestä lehti poikkesi katsomalla, että sotilasneuvottelut olisivat olleet parempi vaihtoehto. Ensin perusteena oli, että olisi selvinnyt, mitä Neuvostoliitto pitäisi tarpeellisena, jos kansainvälinen tilanne vielä kiristyisi, mutta tammikuussa syy oli aivan toinen: "Pidättyminen konsultaatioista on selitetty ystävyydenteoksi ja luottamuksen osoitukseksi! Todellinen luottamus olisi edellyttänyt, että neuvottelut olisi käyty eikä kerskattu niiden siirtämisellä, joka sellaisenaan on jo epänormaalien suhteiden ilmaus."[7] Vapaudessa ei joko käsitetty tai, mikä on todennäköisempää, ei haluttu myöntää, että Hongan heitettyä pyyhkeen kehään konsultaatiot olivat pois laskuista.

Helsingin Sanomatkaan ei ollut ylitsevuotavan kiitollinen arvellessaan, että "tiedonanto *otettaneen* vastaan helpotuksen tuntein". Lehti myös jatkoi Neuvostoliiton arvostelua katsomalla, että sodanvaaraa oli liioiteltu "suurpoliittisista syistä".[8]

---

1 UA 6.12.1961, Mikä meitä yhdistää ja erottaa?; Herlin 1993, 333.

2 Hyvämäki 1961, 10.

3 SSd, Lahti ja ÅU 26.11.1961, pk.

4 SaKa, UA ja ÅU 26.11.1961, pk; HäSa 27.11.1961, pk.

5 US 30.11.1961, pk. Muita kiittäviä lausuntoja: SaKa, Lahti ja AL 26.11.1961, pk; Kaleva 28.11.1961, pk.

6 HK 29.11.1961, Manin mielestä.

7 Vapaus 29.11.1961, pk. ja 13.1.1962, Katsotaanpas tänään.

8 HS 26.11.1961, pk. Kursiivi TT.

Äärivasemmistolle, joka oli kiihkeästi vaatinut konsultaatioita ja jankuttanut Länsi-Saksan vaarallisuutta, lopputulos oli kiusallinen.[1] Kansan Uutiset yritti kasvojen pelastamista korostamalla, ettei tilanne Itämerellä ollut parantunut eikä liittotasavallan uhka väistynyt ja että neuvostohallitus oli hoitanut asian poliittisesti vain, koska oli huomioinut Suomen johdon toivomukset. Myös Kansan Sanan mielestä ydinkysymys oli edelleen Saksa sillä eihän siellä ollut havaittavissa selvää käännettä; neuvottelujen siirtäminen antoi Pohjois-Euroopalle ”omalaatuisen miettimistauon”. Kansan Tahto lohduttautui Honka-rintaman hajoamisella, jota se piti ulkopolitiikan muuttamisaikeitten myöntämisenä. Yleinen mielipide oli kääntynyt ratkaisevasti liittoutumaa vastaan, kun Länsi-Saksan ja sen liittolaisten hyökkäysuhka oli havahduttanut joukot tajuamaan äärioikeiston vaaran.[2]

Kaikkia eivät ole tyydyttäneet lähteiden tiedot sotilasasioiden osuudesta Novosibirskissä. On oletettu että niitä käsiteltiin enemmän ja eri tavallakin. Sellaiseen johtopäätökseen tuli majuri Hannu Särkiö vuonna 1972 Kekkosen puheen johdosta Kouvolassa 28.12.1961. Siinä ylipäällikkö nimesi Puolustusvoimat ”valtiovallan välineeksi rauhantahtoisen puolueettomuuspolitiikkamme tukemisessa” ja asetti niiden päätehtäväksi valtakunnan puolustamisen ohella puolueettomuuden suojaamisen ”valtiosopimustemme hengen ja kirjaimen mukaisesti”. Asevoimat toteuttivat tehtäväänsä ”jo pelkällä olemassaolollaan” ja sitä paremmin, mitä tehokkaammat ne olivat. Koska Kekkonen korosti Puolustusvoimia julkisessa puheessa vain kuukausi Novosibirskin jälkeen, siellä oli Särkiön mielestä saatettu keskustella ”Suomen todellisista puolustusmahdollisuuksista”.[3]

Aiheeseen palasi vuonna 1988 Risto E. J. Penttilä. Hänestä Suomi oli ollut Neuvostoliitolle turvallisuusriski ja nootti kiinnitti huomiota siihen, miksi vakuuttelut ulkopolitiikasta eivät riittäneet vaan edellytettiin konkreettista korjausta. Penttilä katsoi Kekkosen vähintään antaneen ymmärtää, että puolustusta parannettaisiin.[4]

Kolme vuotta myöhemmin Penttilä kirjoitti vielä suuremmalla varmuudella, että kommunikea “spells out the otherwise ignored military dimension of the settlement of the Note Crisis”. Todisteeksi hän lainasi tiedonannosta Suomen lupautumisen tarkkailijaksi.[5]

Penttilä kuitenkin ylitulkitsi. Kommunikeassahan Suomen ei edellytetty parantavan puolustustaan vaan seuraavan tilannetta ja mahdollisesti tekevän ehdotuksia. Lisäksi hänen esitystapansa vaihteli sen verran, että on vaikea tietää,

---

1 MK:n päätoimittaja tuumi vuoden 1962 alussa, että kommunistit olivat Novosibirskin jälkeen ”kuin näpeille lyötyjä”. MK 3.1.1962, Pekan päiväannos (Kessu-Pekka). Nimimerkin henkilöys: SSd 17.11.1961, Päätoimittaja Pentti Sorvali 50-vuotias.

2 KT ja KU 26.11.1961, pk; KaSa 28.11.1961, Tapahtumien kulku viime päivinä erittäin vilkas - -.

3 Särkiö 1972b, 58–9.

4 Penttilä 1988, 150–1.

5 Penttilä 1991, 103.

miten varma hän oli. ”Spells out” edellyttää eksplisiittistä lausumaa,[1] mutta Penttilä sanoo samalla sivulla myös paljon varovaisemmin, että ”it is impossible to know whether the question of military capabilities was touched upon directly or whether it was left to Kekkonen to draw the right conclusions from the situation”.[2]

Penttilällä oli käytössään vain kommunikea. Jukka Tarkka, Erkki Nordberg ja Pertti Salminen saattoivat lukea myös sekä suomalaista että neuvostoliittolaista keskustelumuistiota. Ne eivät kuitenkaan riittäneet. Tarkan käsityksessä neuvottelutulos on tulkittavissa niin, että Neuvostoliitto edellytti Suomelta todellista puolustuskykyä tai ainakin hyväksyi sen. Nordbergin mielestä kävi ilmi, ettei Neuvostoliiton sotilasjohto luottanut Puolustusvoimiin niiden varustelun puutteiden ja poliittisen epäluotettavuuden takia. Salmisen mukaan Hruštšov viittasi ”yhteisen puolustautumisen tarpeellisuuteen ja lievästi myös puolustusvoimiin kohdistuvaan epäluottamukseen”. Hän katsoo suomalaisen muistion ilmaisevan, että Hruštšov puhui varsin suoraan ”yhteispelotteen luomisesta hyökkäyksen estämiseksi ennalta: ’Mitä paremmin me tulemme varustautumaan yllätyksien varalta, sitä kauemmin aggressori tulee harkitsemaan tilannetta.’”[3]

Kekkonen kotiutui marraskuun 26. päivänä ja teki vielä samana iltana radiossa ja televisiossa yhteenvedon ja tilityksen kriisistä. Kuten kolme viikkoa aikaisemminkin ja Novosibirskin keskustelun tapaan hän myötäili Neuvostoliittoa väittämällä, että sen toimenpiteet oli sanellut aito huoli ”Länsi-Saksan kiihdytetyn aseistautumisen johdosta”. Toisaalta hän esitti nootin lähtökohdaksi, että Neuvostoliitto joko luotti Suomen eduskuntaan, hallitukseen ja presidenttiin tai varmisti turvallisuutensa yya-sopimuksen avulla. Naapurin turvallisuuden takeeksi hän nimesi sen oman voiman ohella Suomen ulkopolitiikan ja korosti, että jos se oli epäilysten ulkopuolella, Suomen suunnalla ei tarvittu sotilaallista varmistusta.[4]

Paitsi että liitti noottiin Neuvostoliiton luottamuksen, jota sen tekstissä ei ollut, Kekkonen ilmaisi pitävänsä sen elimellisenä osana Gromykon viittausta Suomen sisäpolitiikkaan ja presidenttikysymystä motiivina. Omaa merkitystään hän häivytti vaikutelmalla, että Moskovalle oli yhtä tärkeää luottaa eduskuntaan ja hallitukseen kuin presidenttiinkin. Silti myös tästä on pääteltävissä hänen ajatelleen, että tarkoituksena oli auttaa vaalissa. Olihan hänen mainitsemistaan tekijöistä muuttunut nootin saapumisen jälkeen idänpolitiikan kannalta vain hänen oma tilanteensa, kun Honka-liitto oli hajonnut. Kekkonen siis itse asiassa

1 *The Oxford English Dictionaryn* mukaan “to spell out” tarkoittaa “to explain (something) step by step; to state explicitly or in detail”.

2 Penttilä 1991, 103.

3 Tarkka 2010, 217; Nordberg 2003, 279; Salminen P. 1995, 109–10.

4 Kekkonen 1961d, 186.

sanoi, että luottamus Suomen ulkopolitiikkaan riippui yksinomaan presidentin henkilöstä.[1]

Näitä näkökohtia ei näy puheen arvioinneissa, mutta jotain voidaan päätellä Maakansan kommentista. Sen mielestä Neuvostoliiton luottamus Suomen ulkopolitiikkaan oli lujittunut mutta luottamus ei ollut irrallista eikä välttämättä pysyvääkään vaan riippui ”siitä, kuinka vankasti meidän katsotaan olevan sen ulkopolitiikan takana, jonka Neuvostoliitto tuntee Paasikiven–Kekkosen linjana”.[2] Eli kaikki on hyvin, kun Kekkonen istuu presidenttinä. Kuitenkaan ei käynyt päinsä sanoa, että ratkaisevaa oli ollut kilpailevan ryhmittymän hajoaminen ja sen ehdokkaan luopuminen.

Entisistä Honka-lehdistä Kaleva arvosti puhetta[3] ja Helsingin Sanomat kehui nootin ”synkän pilven” hälventämisestä, vaikka jäikin varaukselliseksi. Tämä paljastui muutaman viikon kuluttua, kun HS jätti Novosibirskin tuloksen pysyvyyden tulevaisuuden näytettäväksi.[4]

Kokoomuksen Karjalainen teki täyskäännöksen. Tivattuaan, miksei tiedonannossa tunnustettu, että koko kansa oli Paasikiven linjalla, se laski aseensa, kun presidentti antoi ”vapauttavan lausunnon, joka teki lopun kaikista arvailuista ja ennakkopohdinnoista”.[5] Todennäköisesti näkymissä oli jo, että kokoomus menisi presidentinvaaleissa Kekkosen taakse (s. 126).

---

1 Tukeutuen tähän selitykseen nootin lähtökohdista varoittaa keskustapuoluelaista alkuperää oleva *Suomen turvallisuuspolitiikka* väheksymästä sisäpolitiikan merkitystä maiden suhteissa. Toteamus, että Kekkosen vaalivoitto ”sinetöi lopullisesti ulkopoliittiseksi muodostuneen sisäpoliittisen taistelun lopputuloksen”, vahvistaa, että kirjassa ymmärretään takeiden tarkoittaneen hänen pysymistään presidenttinä. STP 1975, 19. Ks. myös tämän työn s. 167.

2 MK 28.11.1961, pk.

3 Kaleva 28.11.1961, pk. Kaleva kuitenkin piti Kekkosen vaalipuheita vastenmielisinä ja puolsi siksi poikkeuslakia. Hongan luopumisen jälkeen poikkeuslakia kannatettiin muuallakin: US 25.11.1961, pk; HS 26.11.1961, Muuttunut tilanne; Vaasa 26.11.1961, pk; HäSa 29.11.1961, pk.

4 HS 27.11.1961 ja 8.1.1962, pk.

5 Karjalainen 26.–27.11.1961, pk.

Nootin syy ei jätä rauhaan

Hannu Särkiö arvioi vuonna 1972, että nootti painui julkisessa keskustelussa nopeasti taka-alalle, mutta Esko Salminen katsoo, että kriisiä setvittiin lehdissä vielä pitkälle kevääseen 1962.[1] Jälkipeli todella jatkui, ja intensiteetti nousi ajoittain korkealle. Erityisesti väiteltiin nootin syystä. Keskustelua käytiin ensin lehdistössä mutta sittemmin myös muilla areenoilla.

Lehdistössä vanhan toistamista ja vähän uuttakin

Lehdissä kerrattiin enimmäkseen tuttuja aiheita, kansainvälistä tilannetta, Honkaliittoa, mustamaalausta, hallituksen heikkoutta. Moni tulkinta osoittautui taas epävakaaksi.

Jälleen vedottiin Suomen ulkopuolisiin tekijöihin. Useat lehdet, jotka olivat Hongan luopumisen tai Novosibirskin ratkaisun vanavedessä kannattaneet presidenttiselitystä, siirtyivät kokonaan tai osittain kansainväliselle alueelle. Länsi-Savon mielestä ”syy ei — niinkuin tunnettua — ollut meissä itsessämme vaan meistä riippumattomissa tapahtumissa Itämeren alueen piirissä”. Lapin Kansan mukaan nootti oli ”tarkoitettu ainakin yhtä paljon Tanskalle, Norjalle ja Ruotsille”, ja Turun Sanomat varoitti tuudittautumasta luuloon, ettei kansainvälinen kriisi enää koskettaisi Suomea. Näiden sitoutumattomien lisäksi tätä mallia noudattivat Maalaisliiton Savon Sanomat ja Iisalmen Sanomat, joista edellinen puhui Länsi-Saksan aktiivisuudesta Natossa ja Neuvostoliiton havahtumisesta turvaamaan vaikutuspiirinsä ja jälkimmäinen nimesi keskeiseksi Tanskan ja Norjan yhteistyön Länsi-Saksan sotilasjohdon kanssa.[2]

ML:n Pohjolan Sanomat sen sijaan ei kääntänyt takkiaan. Yhtäältä se pitäytyi alusta lähtien omaksumaansa kansainväliseen tulkintaan mielipiteellään, että nootti osoitti toiveajatteluksi mahdollisuuden jäädä Berliinin kriisin ja lisääntyneen sodanvaaran vaikutusten ulkopuolelle. Toisaalta lehti ei edelleenkään kieltänyt sisäpolitiikan osuutta. Lausuma ennen Novosibirskiä, että aikomus kukistaa Kekkonen näyttäytyi Neuvostoliitolle haluna irtautua hänen politiikastaan, toistui muodossa että ”Tannerin ehdokas” oli ollut uhka ulkopolitiikalle. Eduskuntavaalipropagandassaan Pohjolan Sanomat vielä laukoi, että nootissa viitattiin yya-sopimuksen vastaisesti toimiviin ”äärimmäisyysaineksiin”.[3]

---

1 Särkiö 1972a, 66; Salminen 1982, 173–4.

2 Länsi-Savo 31.12.1961, pk; LK 28.11.1961, Kairalta katsottua; TS ja IiSa 26.11.1961, pk; SS 29.12.1961, pk.

3 PoS 1. ja 18.11.1961, pk; 19.11.1961, Muuten vain ajattelin sanoa; 2.12.1961, Tien ohesta (lainaus); 9.1.1962, pk; 3.2.1962, pk.

SKP:ssä Ville Pessi ja Hertta Kuusinen tunnustivat, kuka oli Neuvostoliiton suosikki, kun he totesivat Zaharoville, että Kekkosen oli selkeästi ilmoitettu olevan paras ehdokas.[1] Hämeen Yhteistyö kuitenkin katsoi, että neuvotteluja ehdotettiin, koska Länsi-Saksan havaittiin kasvattavan sotilaallista voimaansa ja lisäävän toimintaansa Itämeren alueella. Uusi Päivä nimesi aiheuttajiksi ”osaltaan” liittotasavallan ja Naton, ja Kansan Sana syytti lisäksi Maalaisliittoa horjuvasta ulkopolitiikasta, joka ei ollut vakuuttanut Kremliä.[2]

Kansainväliseltä kentältä löysivät motiivin myös ruotsinkielisen oikeiston Appell sekä kokoomuksen Uusi Aura ja Aamulehti, joka katsoi Berliinin ja Saksan kriisien koskettaneen Suomea ”kipeästi”. Kansanedustaja Juha Rihtniemen mielestä konsultaatioita ehdotettiin kansainvälisen tilanteen kiristymisen johdosta.[3]

Uusi Suomikin, joka oli tunnistanut ulkopolitiikan yhteyden presidentin henkilöön, katseli vuodenvaihteessa noottia ”ensi sijassa maailmanpoliittisen tilanteen ja eritoten sen Itämeren alueelle aiheuttaman kehityksen taustaa vasten”. Mutta koska sisäpolitiikan riidat olivat heijastuneet ”häiriötekijänä ulkopolitiikan alueelle” eivätkä ”ulkopuoliset” olleet päässeet varmuuteen ”kaikkien piiriemme ulkopoliittisesta yksimielisyydestä”, oli myös haettu ”varmuutta Suomen aseman jatkumisesta”.[4] Kokoomus ajoi Hongan luopumisen jälkeen ”sammutetuin lyhdyin”[5] kehottaen kannattajiaan äänestämään ”niitä valitsijamiehiä, joiden harkintaan he voivat tasavallan presidenttiä valittaessa luottaa”.[6] Suositus tarkoitti nimenomaan Kekkosta, eikä pää-äänenkannattajassa elämöity arkaluontoisilla asioilla, mikä olisi voinut vaikeuttaa eduskuntavaalien jälkeen kukaties häämöttävää hallitusoven avautumista.[7] Silti presidenttipeliin viittaaminen, vaikkakin kiertoilmaisulla, osoitti US:n yhä liittävän Honka-liiton nootin motiiviin.

Ilman väistelyä pärjäsivät Österbottningen ja Jakobstads Tidning. Edellinen näki taustalla kannanoton Kekkosen puolesta, ja JT, jossa tulkinta oli vaihtunut vilkkaasti, summasi, että Honka oli ollut kokeilu, johon oli reagoitu nopeasti. SDP:n Turun Päivälehtikään ei kartellut sellaista selitystä, vaikka sorvailikin kieli keskellä suuta, että kysymys oli ollut lähinnä sodanuhasta Euroopassa ”ja Suomen ulkopoliittisesta luotettavuudesta”.[8]

---

1 NKP 1992, 119; Rautkallio 1999, 177.

2 HY 30.12.1961, 1961: Vuosi mennyt — kuvat jäivät; UP 26.11.1961, Aina sattuu ja tapahtuu; KaSa 1.12.1961, Pullistelijat lasikaapissa.

3 Appell 1.12.1961, pk; UA 26.11.1961, pk; AL 29.12.1961, pk; Rihtniemi 1961, 3.

4 US 26.11.1961, pk. ja 31.12.1961, pk. (lainaukset).

5 Suomi 1992, 561–2.

6 Kok. plv. 29.11.1961. PTA; Suomi 1992, 561.

7 Kokoomuksen osallistumista ajatteli jo Saukkonen kehottaessaan eduskuntaryhmässä 23.11. tähtäämään enemmistöhallitukseen. Vares 2008, 299.

8 ÖB 29.11.1961, pk; JT 28.11.1961, pk; TP 26.11.1961, pk.

Maakansa palasi avomielisyyteen, josta oli välillä livennyt. Se nimesi heti Novosibirskin jälkeen syyksi Suomen ”eräät viimeaikaiset poliittiset kehityspiirteet”, ja vuodenvaihteessa tuli jos mahdollista vieläkin kirkkaampi tunnustus, että ”maassamme tapahtunut poliittinen kehitys” oli saattanut ulkopolitiikan epäilyksenalaiseksi. Kekkosen kannattajat olivat korostaneet ulkopolitiikkaa mutta vastustajat olivat julistaneet presidentinvaalin sisäpoliittiseksi, ja tapahtumat olivat osoittaneet, ”miten oikeassa edellisen näkemyksen edustajat ovat olleet”.[1]

Ihan kaikki ei ollut vanhan toistamista. Hufvudstadsbladet pääsi hieman lähemmäksi Honka-motiivin myöntämistä arvellessaan, että sisäpoliittisessa taistelussa esitetyt lausunnot olivat synnyttäneet epäluottamusta. Runsaan kuukauden kuluttua lehti kuitenkin oli entisessä urassa todetessaan, ettei nootti ollut erillinen ilmiö, vaan Kreml oli pitkään osoittanut tyytymättömyyttä Norjan ja Tanskan yhteistyöhön Naton ja erityisesti Länsi-Saksan kanssa. Nootti ”var närmast att även Finland och Sverige indrogs i denna skarpa polemik”.[2]

Varsinainen läpimurto tapahtui Maalaisliiton Lallissa. Se antoi vihdoin periksi vaalitulkinnalle selittäessään, että neuvostohallitus ilmaisi epäluuloa ”maamme eräiden poliittisten piirien ulkopoliittisia suunnitelmia” ja varsinkin Honka-rintamaa kohtaan.[3] Silti kurssinmuutos ei ollut niin perinpohjainen, etteikö pakina olisi ujuttanut noottiin Norjan ja Tanskan painostamista sekä Neuvostoliiton toimintaa Itämeren alueella.[4]

Hufvudstadsbladet ei ollut ainoa häilyjä. Kansan Lehti tunnusti Novosibirskin tiedonannon jälkeisenä päivänä, että Kekkosella oli ”hyviä ulkomaisia valmentajia”, mutta myös piti ratkaisevana kotikutoista ”puolueitten ja kansalaisryhmien karsinoimista vuohiin ja lampaisiin”. Kahden päivän kuluttua KL antoi ymmärtää näkevänsä Novosibirskin taustalla Neuvostoliiton kokeman hyökkäysuhkan mutta tuumasi seuraavana päivänä ”ylitoveri Nikitan” olleen sitä mieltä, että Kekkonen oli ”ainoa suomalainen kysymykseen tuleva valpas vartiomies NATO:n revanshisteja ja sodanvalmistelijoita vastaan”. Samaa sanoi yleisönosastossa nimimerkkikirjoittaja, joka lisäksi vihjasi, että SKP:n johto oli ollut puoluekokouksen aikaan Moskovassa järjestämässä noottia. Päämääränä oli ollut asioiden pitäminen ”retuperällä”, jotta kommunismi pääsisi tekemään ”kalvavaa” työtään.[5]

Kokoomuksen Satakunnan Kansa katsoi marraskuun lopussa, että Neuvostoliiton mielestä Kekkosen pysyminen presidenttinä varmisti poliittisen johdon

1 MK 28.11. ja 29.12.1961, pk.

2 HBL 27.11.1961, pk. ja 2.1.1962, Året 1961 och Norden.

3 Lalli 26.11.1961, pk. (lainaus) sekä 2.12.1961, pk. ja 5.12.1961, Työväen puolueitten kannattajille.

4 Lalli 9.12. 1961, Mitä kuuluu.

5 KL 26.11.1961, pk. (1. lainaus) sekä Rivit ja rivien välit (2. lainaus); 28.11.1961, pk; 29.11.1961, Rivit ja rivien välit sekä Sana on vapaa. Näin hyvin informoitu oli tuskin kukaan muu kuin Arvo Tuominen.

luotettavuuden. Runsaan kuukauden kuluttua lehti kuitenkin katsoi, että ”jouduimme kansainvälisen politiikan pyörteisiin Neuvostoliiton havaittua Itämeren tilanteen käyneen huolestuttavaksi”, ja selitti lisäksi nootin ”huomautukseksi epänormaaleista oloistamme”, sisäisestä rikkinäisyydestä. [1]

SDP:ssä Vapaus kertoi Saksan ja Berliinin kriisien koskettaneen Suomea, kun tilanteen kiristyminen antoi Neuvostoliitolle aiheen vaatia ”sotilasluontoisia turvallisuustakeita”. Toisaalta saman pääkirjoituksen mukaan myös tavoiteltiin ”ulkopoliittisen suuntauksen jatkuvuutta”. Hämeen Kansa puolestaan vaihtoi käsitystään runsaan kuukauden kuluessa kahdesti. Joulukuun alussa ei oudoksuttanut, että kysymys oli Kekkosesta, mutta muutaman viikon kuluttua kävi päinsä turvautuminen SDP:n suosikkiteemaan: ”Heikon hallituksen jatkuva vallassaolo on herättänyt epäilyjä jo maamme ulkopuolellakin.” Joitain päiviä myöhemmin mielipide kuului, että Neuvostoliitto sai Novosibirskissä ”sellaiset takeet Suomen ulkopoliittisen suuntauksen jatkuvuudesta, joihin se pääasiallisesti oli nooteillaan alun perin tähdännytkin”.[2]

Helsingin Sanomissa presidenttitulkinta näytti jääneen väliaikaiseksi, kun lehti selitti vuodenvaihteessa, että syynä oli ”kylmään sotaan liittyen Itämeren turvallisuus”. Presidentinvaalin päivänä pakinoitsija kuitenkin tuikkasi ovelasti:

> Mutta olisipa aika somaa, jos kaikki muut valitsijamiehet asettuisivat Kekkosen taakse, mutta kommunistit yksin jäisivät oppositioon. Se olisi todellista yksimielisyyttä se!
> — Todellista kaksimielisyyttä se olisi. Ja kahdessa mielessä vielä sellaista.
> — Jaa, että ensimmäisessä mielessä olisi siis Aitiomieliset ja Kekkosmieliset. Entä toisessa?
> — Toisessa mielessä olisi niiden kaksimielisyys, jotka haluaisivat äänestää sisäpolitiikasta, mutta äänestäisivätkin ulkopolitiikasta.
> — …, josta viimeksimainitusta pitäisi kerääntyä 300 ääntä samalle puolelle.
> — Jopa 301 ääntä, jos lasketaan ulkopuoliset äänet mukaan.[3]

Tuure Junnilalle valkenee

Suuren luokan sensaation, monien mielestä skandaalin aiheutti Tuure Junnila.

Nootin saavuttua hän oli epätietoinen. Apu Kekkoselle ei tuntunut uskottavalta. Yksi vaihtoehto oli varoitus Ruotsin länsimielisille mutta varsinkin Norjalle ja Tanskalle, vaikka olikin vaikea uskoa, että oletettiin kyettävän irrottamaan ne

1 SaKa 28.11.1961, Tapahtumien tarkastelua ja 31.12.1961, pk.
2 Vapaus 3.1.1962, pk; HK 1.12.1961, Manin mielestä; 30.12.1961, pk; 3.1.1962, pk.
3 HS 28.12.1961, pk; 15.2.1962, Vielä kerran vaalit (Arijoutsi).

Natosta uhkauksilla. Todennäköisemmältä vaikutti lännen saaminen ymmärtämään, että Berliinin suhteen oltiin tosissaan.[1]

Karjalaisen ja Gromykon keskustelu näytti asian uudessa valossa. Junnila sanoi amerikkalaiskontakteilleen Päiviö Hetemäen tavoin, että Neuvostoliiton avoin sekaantuminen oli ratkaissut presidentinvaalin.[2] Julkisuuteen hän toi johtopäätöksensä joulukuun alussa tekemällä selväksi poliittisessa tilannekatsauksessa Kokemäen kansallisseuran pikkujoulussa, että taustalla oli ollut pääasiassa presidentinvaali.[3]

Junnila ei tyytynyt kertomaan näkemyksistään vain satakuntalaisessa maalaispitäjässä. Esiintyminen siellä oli kenraaliharjoitus päänäytöstä varten pari viikkoa myöhemmin eduskunnassa.

Budjetin lähetekeskustelu, jossa jo oli väitelty Honka-liitosta tulikivenkatkuisesti, oli ollut tauolla syyskuun lopun jälkeen. Jatkettaessa joulukuussa ajauduttiin vääjäämättömästi puhumaan noottikriisistä. Johdattelijana oli Hertta Kuusinen, jonka mielestä Suomea oli lähestytty Keski- ja Pohjois-Euroopan tilanteen johdosta. Mutta hän totesi myös, että kysymys oli ollut ennen muuta luottamuksesta ulkopolitiikkaan, ja osoitti siten hyväksyvänsä presidenttipuolenkin.[4]

Manan majoille menneen Honka-liiton edustajista SDP:n eduskuntaryhmän puheenjohtaja Gunnar Henriksson pitäytyi Kekkosen tyylisesti Euroopan jännitykseen. Kokoomuksen Jussi Saukkonen taas vältteli kantansa ilmaisemista muotoilullaan, että Neuvostoliitto oli kiinnittänyt huomiota mielestään vakavaksi kehittyneeseen tilanteeseen Itämeren alueella ja Pohjois-Euroopassa.[5]

Mutta Junnila ei kainostellut. Hän laukoi tylysti, että oli ”turha kaunistella asioita, silitellä ja selitellä”, ja vaati katsomaan ”totuutta kylmästi silmiin”. Se kuului hänen mukaansa, että riippumattomuus oli kaventunut ja oltiin ”kaltevalla pinnalla”. Neuvostoliitto ei luottanut osaan kansaa, ja vika oli ulkopolitiikan johdon. Idänsuhteet eivät olleet niin kuin Paasikiven aikaan. Silloin sosiaalidemokraattien osallistuminen hallitukseen ei haitannut eikä Suomessa sen enempää kuin muuallakaan pidetty ”allekirjoittaneen” tapaisen ”kovan linjan oikeistopoliitikon” toimimista ministerinä ulkopoliittisesti vaarallisena. Kekkosen kaudella Neuvostoliitto kyllä luotti presidenttiin ja maalaisliittolaiseen hallitukseen mutta

1 Junnila Tauno Jalannille 8.11.1961. KA, TJA, k. 18; Englanninkielinen, allekirjoittamaton ja päiväämätön analyysi, jonka käsiala osoittaa Junnilan laatimaksi ja joka sisällön perusteella ajoittuu Kekkosen 5.11.1961 puheen jälkeen. KA, TJA, k. 41. Ks. myös Junnila 1962, 70, jonka mukaan ensivaikutelma oli, että pääpaino oli kansainvälisessä politiikassa.

2 Vares 2008, 395.

3 Junnila 1962, 118; Junnila 1961a.

4 Kuusinen 1961, 2046.

5 Henriksson 1961, 2052; VP 1961 ptkt, 2054.

ei ”erinäisiin muihin poliittisesti varsin merkityksellisiin piireihin”. Juuri tästä johtuivat yöpakkaset ja nyt puuttuminen presidentinvaaliin.[1]

Huipennukseksi Junnila kyseenalaisti sellaisen valtion puolueettomuuden, joka antoi vieraalle vallalle *veto*-oikeuden hallituksensa muodostamisessa ja valtionpäämiehen vaalissa. Hän kehotti Kekkosta palauttamaan määräysvallan niissä tai ainakin pelastamaan

> ne sinänsä erinomaisen kallisarvoiset jäännökset, mitä valtiollisesta riippumattomuudesta vielä on jäljellä. Kansalaiset toivovat näinä aikoina hyvin vakavasti ja paljon yleisemmin kuin tasavallan presidentti uskookaan, että hän voisi vielä pysähtyä ja kääntyä eikä jatkaisi pitempään sillä tiellä, jota kulkien hänestä saattaa tulla Suomen historian presidentti Beneš.[2]

Viittaus oli Tšekkoslovakian presidenttiin Eduard Benešiin, joka myöntymällä helmikuussa 1948 kommunistien vaatimuksiin auttoi tahtomattaan heitä kaappaamaan vallan.[3] Täten taustalla oli viime kädessä kokoomuksen perinteinen uhkakuva, kommunistien valtaanpääsyn pelko.

Puhe kuumensi tunteita eduskunnassa ja sen ulkopuolella. Istuntosalissa heiteltiin äärivasemmalta tuohtuneita välihuutoja,[4] ja ulkoministeri Karjalainen, joka ei ollut eduskunnan jäsen, kiirehti sinne tivaamaan kokoomuksen ryhmältä kannanottoa. Hän sai sen Saukkoselta, joka sanoutui irti puoluetoveristaan vaatimalla, että puheiden oli oltava sopusoinnussa maan ”riippumattomuuden ja puolueettomuusaseman kanssa”.[5]

Pari viikkoa aikaisemmin Saukkonen oli ollut puoluevaltuustossa varsin lähellä Junnilaa. Hän näki Hruštšovin hyökkäyksen Novosibirskissä ”valitsijamiesvaalien suurinta poliittista ryhmittymää” vastaan jatkona

> toimenpiteille, joilla osoitettiin naapurimaan vastenmielisyys Honka-rintamaa kohtaan. Sama asiahan oli painokkaasti esillä nootissa, Karjalaisen ja Gromykon keskusteluissa sekä Ruotsin suurlähettiläs Sohlmanin ja Neuvostoliiton varaulkoministeri Sobolevin keskusteluissa - - Sillä taholla on ilmeisesti päätelty, että H-ryhmittymällä olisi ollut mahdollisuus viedä presidenttiehdokkaansa läpi - - Tästä - - on ollut seurauksena monipuolinen painostustoiminta, joka huipentui Novosibirskin tapahtumiin.[6]

1 Junnila 1961b, 2066.
2 *Ibid*., 2069.
3 Larmola 2003, 408–9.
4 VP 1961 ptkt, 2066–8.
5 *Ibid*., 2101–2, 2157.
6 Kok. plv. 29.11.1961. PTA.

Lehdistössä Maakansa syytti Junnilaa rienauksesta ja ”ulkopoliittisesta törkeilystä”,[1] kun taas entisessä Honka-liitossa oltiin erimielisiä. Yksissä tuumin toki puolustettiin sananvapautta, mutta Helsingin Sanomat myös toruskeli käyttäytymisestä ulkopolitiikassa ”kuin elefantti posliinikaupassa”. Silti lehti julkaisi puheen kokonaisuudessaan, mitä ei tehnyt Uusi Suomi, joka jätti pois loppunousun. Kerraten Paasikiven opetusta pelkästään mielenosoituksen luonteisten eleiden ja asenteiden karttamisesta pääkirjoitus suositteli politiikan rakentamista ”reaalisen asiallisille harkinnoille” eikä ”lyhytnäköisille arvovaltakysymyksille”. Kun US vuoden lopussa korosti, ettei nootti tähdännyt Suomen aseman muuttamiseen, taustalla saattoi olla Junnilan puhe.[2]

Mutta oli kokoomuksessa myös myötämieltä. Länsi-Suomi julkaisi koko puheen, joskin kommentoimatta, ja Vaasa painotti kansanedustajien oikeutta esittää ”viime aikojen ulkopoliittisista tapahtumista” arviointeja, jotka ”saattavat käydä eri suuntiin, koska emme toistaiseksi tiedä, mikä merkitys ja vaikutus milläkin tapahtumalla ja menettelyllä tulevaisuudessa on”. Aamulehdessä ei puheelle liiennyt tilaa mutta kylläkin nimimerkkikirjoitukselle, joka kiitteli ”vapauttavasta vaikutuksesta” ja perustautumisesta ”tämän hetken todellisuuteen”. Lisäksi puolesta oltiin selkeästi Appellissa.[3]

Sosiaalidemokraateiltakin tuli avointa tukea, joskaan ei vaiteliaalta pää-äänenkannattajalta. Sosialistinen Aikakauslehti julkaisi puheesta otteita ja huomioi erityisesti lopun arvellen, ettei US jättänyt sitä pois tilanpuutteen takia. Vapaus kiitteli uskalluksesta ”sanoa varesta varekseksi” ja tuumi, että Junnila oli liian rehellinen politiikkaan. Uusi Aika ihmetteli, ettei kukaan vaivautunut torjumaan hänen väitteitään.[4]

Lisäksi tuli runsaasti myönteistä henkilökohtaista palautetta.[5] Junnilan kannalla oli myös antikekkoslaisia maalaisliittolaisia.[6] Kansallis-Osake-Pankissa pääjohtaja Matti Virkkunen lausui arvostuksen sanoja.[7]

---

1 MK 14.12.1961, pk. (lainaus) ja 14.1.1962, Korjaamaton virhe.

2 Vaasa 16.12.1961, pk; HS 14.12.1961, Näin puhuttiin - - sekä 16.12.1961, pk; US 14.12.1961, Ed. T. Junnila: Ulkopolitiikkamme epäonnistunutta; 15. ja 31.12.1961, pk.

3 LS 14.12.1961, Junnila kärkevänä budjettikeskustelussa; Vaasa 16.12.1961, pk; AL 16.12.1961, Fil. tri. Tuure Junnilalle!; Appell 21.12.1961, Man talar om … .

4 SA 11–12/1961, Muut lehdet; Vapaus 12.1.1962, Katsotaanpas tänään (lainaus) ja 9.2.1962, Katsotaanpas tänään; UuA 4.1.1962, Ei naljailua — vaan asiallisuutta.

5 Junnila kirjoitti US:n Pariisin-kirjeenvaihtajalle Heikki Jalannille, että oli saanut paljon kirjeitä, puhelinsoittoja, kukkalähetyksiä yms. Junnila Jalannille 22.12.1961. KA, TJA, k. 18; Jäljennökset Junnilan kiitoskirjeistä. KA, TJA, k. 14.

6 Hokkanen 2002, 522.

7 AK pvk. 6.3.1962 (Rumpunen 1997, 211–2); Suomi 1992, 559.

Kyllä kansa tietää!

Junnilan arvostelemisessa paljastuu, että nootin kytkeminen Honka-liittoon oli yhä monille arka paikka. Niin oli nimenomaan kokoomuksessa. Kaksi päivää ennen Junnilan eduskuntapuhetta Saukkonen sanoi Tampereen Kansallisseurassa, että suomalaiset elivät voimakkaassa poliittisessa paineessa, joka johtui muun muassa ”kansainvälisen tilanteen heijastusvaikutuksista maamme oloihin”. Tämä suosittu koodi-ilmaisu riitti, eikä hän pitänyt tarpeellisena mainita Honka-liiton painostamisesta, kuten oli tehnyt puoluevaltuustossa marraskuun lopussa.[1]

Vielä selvemmin arastelu näkyy Junnilan Kokemäen-puheen uutisoinnissa. Porilainen Satakunnan Kansa sivuutti sen täysin, vaikka päätoimittaja Kalevi Pulkkisen mielestä Junnila, kuten hän kirjoitti tälle, oli sanonut sellaista, mistä jokainen suomalainen oli tietoinen ja ”me kokoomuslaiset luonnollisesti ajattelemme aivan Sinun tavallasi”.[2] Piti näet ottaa huomioon politiikan realiteetit. Vaikka menikin presidentinvaaleihin ”sammutetuin lyhdyin”, kokoomus kannatti Kekkosta, ja Satakunnan Kansan päätoimittajaa oli ohjeistettu sen mukaisesti[3].

Sensurointi oli Pulkkiselle tuskallista. Hän tunnusti Junnilalle, että vaikeneminen ”on kuin maan vapauden tietoista kaventamista”. Mies oli aivan lohduton: ”Mutta mikä on oikein nykyisessä tilanteessa? Tämä pirullinen asetelma vie jatkuvasti levon ja yöunet, eikä vastausta tietysti tule, ennen kuin monien tapahtumien jälkeen.” Pulkkinen yritti ulos painajaisesta skitsofrenisesti, ”että päätoimittajana tekemäni ratkaisu oli oikea, mutta henkilönä minä valitan ja pyydän Sinulta anteeksi”.[4]

Pulkkisen jeremiadin uskottavuutta kuitenkin heikentävät Uusi Suomi, Länsi-Suomi ja Lahti, jotka julkaisivat puheen.[5] Epäilemättä nekin olivat saaneet vaaliohjeet mutta eivät piitanneet niistä.

Alistuessaan sensurointiin Pulkkinen noudatti samaa mallia kuin monet muutkin. Hän oli havainnut, että julkisuudessa välteltiin puhumista Kekkosen auttamisesta nootin tavoitteena.[6] Käsitystä tukee Maalaisliiton Savon Sanomat, joka jätti selostuksestaan Junnilan Kokemäen-puheesta pois presidenttikohdan, ja Lalli, jossa nootti oli vastikään liitetty Kekkoseen mutta joka leimasi puheen

1 US 12.12.1961, Jussi Saukkonen: Eduskuntaan on saatava porvarillinen enemmistö.

2 Pulkkinen Junnilalle 5.12.1961. KA, TJA, k. 14; Vares 2008, 403.

3 Junnila Aatos Mäkiselle 7.12.1961. KA, TJA, k. 14; Vares 2008, 403. Anckar (1973a, 11) huomioi, että siirryttyään kannattamaan Kekkosta oikeisto oli haluton käsittelemään Neuvostoliiton motiiveja perusteellisesti. Tärkeää osaa näyttelivät myös tavoitteet eduskuntavaaleissa ja toiveet niiden jälkeisen hallituksen suhteen.

4 Pulkkinen Junnilalle 5.12.1961. KA, TJA, k. 14; Vares 2008, 403.

5 US 2.12.1961, Kaikki huomio nyt eduskuntavaaleihin; LS 2.12.1961, Maan politiikassa on pahoin epäonnistuttu - -; Lahti 3.12.1961, Kaikki huomio eduskuntavaaleihin.

6 Pulkkinen Junnilalle 5.12.1961. KA, TJA, k. 14.

”niin kaameaksi, niin vastuuttomaksi, että katsoimme parhaaksi vaieta siitä”.[1] Mutta kuten sanat osoittavat, lehti ei sittenkään malttanut pysyä täysin hiljaa.

Juopaan kansalaisten käsityksen ja painetun sanan välillä viittasi puolestaan SDP:n Uusi Aika varoittaessaan kuvittelusta, ettei maassa tiedetty, mistä oli ollut kysymys: ”Vaikka lehdet olisivat kuinka säyseitä ja käyttämättä asioista oikeita nimiä, jottei tehtäisi äiti Suomelle vahinkoa, niin kyllä yhteinen kansa ilman lehtiä ja ällätikun käyttäjiä vetää asioista oikeat johtopäätökset.”[2] Vastaavalla tavalla kirjoitti Aamulehti ’tiettyyn poliittiseen ryhmittymään’ viitaten, että suomalaiset osasivat ”lukea sisältä ja nähdä oikeassa valossa mitä on tapahtunut sekä tehdä myös oikeat johtopäätökset”. Yleisönosastokirjoituksen mukaan Junnilan takana oli ”valtaosa Suomen kansalaisia eri puolueista”. Myös Appell antoi ymmärtää, että hänen tavallaan ajattelevia oli paljon.[3]

Johtopäätöksiä tehtiin Maalaisliiton kentälläkin. Heti Novosibirskin jälkeen kirjoitti Huittisista puolueen entinen kansanedustaja Kalle Kirra Junnilalle, että nootti oli ollut ”täyttä pelleilyä” ja päätarkoitus oli ollut Kekkosen auttaminen. Oripääläiseltä tuttavaltaan hän oli kuullut, että siellä päin oli samaa käsitystä.[4]

Vaaliase

Sisäpoliittisen aspektin liittäminen noottioperaatioon leimasi myös presidentinvaalin kampanjointia Novosibirskin jälkeenkin ja edelleen valmistautumista eduskuntavaaleihin. Keskeisessä osassa olivat Maalaisliiton lehdet.

Maakansa ilmoitti Honka-liiton hajottua, että ulkopolitiikka oli turvattu, mutta hallinto-opin kandidaatti Jouko Loikkanen katsoi lehdessä parin viikon kuluttua, että varmistusta jouduttaisiin odottamaan molempiin vaaleihin.[5] MK jatkoi samaan tyyliin ruotiessaan Junnilan eduskuntapuhetta ja uudelleen heti vuoden vaihduttua mainitsemalla yhdessä ainoassa pakinassa vallitsevan ulkopolitiikan lujittamisen kuusi kertaa. Entisiä Honka-liittolaisia lehti piti yhä niin vaarallisina, että nuiji heitä pääkirjoitussivulla isoisella auktoriteetilla, Pravdan räyhäartikkelilla. Siinä löydettiin jatkuvasti Suomesta ”tiettyjä piirejä ja henkilöitä”, jotka pyrkivät vahingoittamaan ”ystävällisiä ja luottamuksellisia suhteita Neuvostoliittoon”. **”Sellaisten ainesten kuin V. Tannerin, V. Leskisen, T. Junnilan, G.**

1 SS 5.12.1961, Puheenaiheet; Lalli 9.12. 1961, Mitä kuuluu.

2 UuA 28.11.1961, pk. Anckarin (1973a, 11–2) mielestä SDP:n lehdet olivat pidättyväisiä, koska eivät halunneet Hruštšovin puheen jälkeen altistaa puoluettaan enemmälle arvostelulle siltä taholta.

3 AL 8.12.1961, Joulukuun 6. päivän mietteitä; 16.12.1961, Fil. tri. Tuure Junnilalle!; Appell 21.12.1961, Man talar om … .

4 Kirra Junnilalle 26.11.1961. KA, TJA, k. 14; Suomi 1992, 657 v. 2.

5 MK 25.11.1961, pk; Loikkanen 1961.

Ehrnroothin ja heidän eri puolueisiinsa kuuluvien hengenheimolaistensa pahanilkiset puheet liittyvät kaikkein seikkailuintoisimpien lännen piirien juonitteluihin”, neuvostolehti ja sen vanavedessä ML:n pää-äänenkannattaja läksytti.[1] Ei todellakaan jäänyt epäselväksi, mistä nootissa oli ollut kysymys.

Mutta tämäkään ei riittänyt. MK palasi uudelleen syksyn operaation tavoitteeseen ojentamalla Honkaa kannattaneita tahoja lehtikirjoittelusta ja eräiden näkyvissä asemissa olevien poliitikkojen ”mistään piittaamattomista puheista”, jotka olivat herättäneet neuvostojohdossa epäilyjä, etteivät kaikki olleet Paasikiven aloittaman ja Kekkosen edelleen kehittämän ulkopolitiikan takana. Maalaisliitossa vaalitun kaksinaiskuvan täydensi puolueen lehdistössä julkaistu tiedotussihteerin näkemys, että ”viime kuukausina sattuneet maailmanpoliittiset tapahtumat ja niiden heijastuminen rannoillemme saakka ovat merkinneet kansallemme väkevää ulkopoliittista oppituntia”.[2] Ilkka taas piti yllä painetta korostamalla, ettei Novosibirsk ratkaissut noottiin johtaneita ongelmia vaan kriisi muistutti jatkuvasti Suomen asemasta, joka oli ”entistäkin arkaluontoisempi”.[3]

Nootin hyödyntäminen presidentinvaalikampanjassa ei jäänyt hallituspuolueen yksinoikeudeksi. Kansan Uutiset syytti SDP:n johtoa yrityksestä muuttaa Honka-liiton avulla ulkopolitiikka ja muistutti Neuvostoliiton väitteestä, että ryhmittymän johto oli pyrkinyt asevelisuhteisiin Naton ja Länsi-Saksan kanssa. Kekkonenkaan ei jättänyt tilaisuutta käyttämättä vaan teki selväksi puheessaan Messuhallissa 7.1.1962, että ulkopolitiikan varmistamiseen tarvittiin molemmat vaalit. Jaakko Okker ja Juhani Suomi osuvat siten oikeaan, kun edellinen puhuu ”[n]oottikriisin varjostamista vaaleista” ja jälkimmäinen presidentinvaaleista sen ”jälkimainingeissa”. Jukka Tarkan mielestä ”[n]ootin luoman kriisitunnelman” ansiosta uurnilla kävi valitsijamiesvaaleissa yli 300 000 äänestäjää enemmän kuin vuonna 1956.[4]

Tammikuun 15.–16. päivinä toimitettujen ja Kekkosen ylivoimaisesti voittamien valitsijamiesvaalien jälkeen nootti häivähti Päivän Sanomien arviossa, että työväestö halusi niissä ”varmistaa ulkopoliittisen rauhan linjan jatkuvuuden”. Tannerilaisen Vapauden mielestä taas ”noottipaniikki” ja Novosibirsk pelastivat TPSL:n ”sulamasta olemattomiin”[5]. Helsingin Sanomat selitti, että Kekkonen menestyi pääkaupungissa, koska vaalit käytiin ”viime syksyn tapahtumien” ansiosta ulkopolitiikan merkeissä.[6]

---

1 MK 14.12.1961, Junnila ja kokoomus; 3.1.1962, pk., Hillintä hyväksi sekä Pekan päiväannos; 5.1.1962, Pravda Suomen ”tietyistä piireistä ja henkilöistä”. Lihavointi lähteen.

2 MK 10.1.1962, pk; KMA, Sanomakeskuksen lähetykset 12.1.1962; Ilkka ja Itä-Savo 14.1.1962, pk.

3 Ilkka 10.1.1962, pk.

4 KU 14.1.1962, pk; Kekkonen 1962a, 225; Okker 1972, 50; Suomi 2010, 334; Tarkka 2007, 228.

5 TPSL sai kaksi valitsijamiestä.

6 PS 18.1.1962, Tilitystä; Vapaus 17.1.1962, pk; HS 18.1.1962, pk. ja 16.2.1962, pk. (lainaus).

Kansan Lehti katsoi eteenpäin. Tapahtumahistoriaa hiukan muokaten se huomautti, että eduskunta hajotettiin ”Siperian matkan konsultaatioiden tuloksena” ja vuorossa oli ”Novosibirskin neuvottelutulosten toinen vaihe”.[1]

Myös eduskuntavaaleja 1962 on kutsuttu ”noottivaaleiksi”.[2] Juhani Suomi puhuu jälleen noottikriisin ”jälkimainingeista” ja Tarkka vaalien pitämisestä sen ”jälkitilassa”. Göran von Bonsdorff sanoo saman niin, että ne käytiin ulkopolitiikan merkeissä.[3] Luonnehdinnat kuvaavat hyvin vaalitaistelua.

Maalaisliitto antoi jälleen noottikriisillä terästetyn idänpolitiikan ruoskan viuhua. Lallin mukaan päätavoitteena olivat yhä takuut ”ulkopolitiikan jatkumiselle”. Johdonmukaisuudellakaan ei ollut aina väliä. Itä-Savo julisti, ettei ulkopolitiikasta ollut epätietoisuutta, mutta nosti silti eduskuntavaalit tärkeydessä presidentinvaalien veroisiksi, koska katsoi presidentin mahdollisuudet toteuttaa ulkopolitiikkaansa rajoitetuiksi, ellei eduskunta tukenut häntä.[4]

Pitäen selvänä, että uusi eduskunta olisi ”varauksettomasti presidentin edustaman nykyisen ulkopolitiikkamme takana”, Suomen Sosialidemokraatti yritti kääntää keskustelun sisäpolitiikkaan. Mutta Maakansa iski takaisin, että eduskunta hajotettiin, koska ”nootin jälkeen” oli ulkopolitiikasta esitettävä nopeasti luotettavat vakuudet. Novosibirsk auttoi siinä mielessä, että sotilasneuvottelut siirtyivät, ja presidentinvaali tuottaisi vakuuksia ”erittäin painavalla tavalla”. Mutta myös eduskunnan ja hallituksen koostumuksen tuli vahvistaa ”luottamusta ulkopoliittisen suuntauksemme järkkymättömyyteen”.[5] Viittaaminen Karjalaisen ja Gromykon keskusteluun muistutti ’tietystä poliittisesta ryhmittymästä’ ja assosioi Honka-liiton kannattajat, kuten juuri SSd:n, noottiin.

Helsingin Sanomat vetosi järkeen, kun se vastasi Maakansalle, ettei kansa muuttaisi kolmessa viikossa valitsijamiesvaalien yksimielistä tahdonilmaisuaan.[6] Mutta MK jatkoi jankuttamista eduskuntavaalien ulkopoliittisesta luonteesta aina toiseen äänestyspäivään asti. Vakuus ”ulkopoliittisesta luotettavuudesta” luodaan vain, se luennoi, jos sellaiset voimat vahvistuvat, joiden varaan voitiin rakentaa ulkopoliittisesti toimintakelpoinen hallitus silloista laajemmalle pohjalle.[7]

Vapaus pohdiskeli, pyrkisikö Maalaisliitto toistamaan presidentinvaalin menestyksen ”ulkopoliittisella lavastuksella”, mutta päätyi uskomaan, etteivät Neuvostoliiton ”silmäätekevät” tällä kertaa tukisi ”provokaatiota”. Heillä oli tärkeämpääkin tekemistä kuin porvarien auttaminen valtaan. Olisi omituista, jos siellä

1 KL 17.1.1962, Rivit ja rivien välit.
2 Loikkanen 1973, 14; Seppinen 1997a, 223; Apunen 2005a, 102.
3 Suomi 2010, 334; Tarkka 2006, 180; von Bonsdorff 1997, 186.
4 Lalli ja Itä-Savo 18.1.1962, pk.
5 SSd 20.1.1962, pk; MK 21.1.1962, pk.
6 HS 27.1.1962, pk.
7 MK 1.2.1962, pk. ja 5.2.1962, pk. (lainaukset).

katsottaisiin porvarienemmistön eduskunnassa takaavan, ettei Suomi harjoita suurvaltoihin nähden konjunktuuripolitiikkaa.[1]

Myös Kansan Uutiset turvautui noottiin, koskapa oli näkevinään ”nykyisen ulkopoliittisen linjan jatkuvuuden” olevan vaarassa. Mutta sitten se huomasi, mistä oli kysymys, ja tuhahti, että ulkopolitiikan propagointi oli suhteetonta ja paljolti taktiikkaa.[2]

Taiston tiimellyksessä unohtui välillä varovaisuus ja lauottiin totuuksia, joita ei kuulutettu yhtenään. Kokoomuksen ja SDP:n sitkeä sisäpolitiikan painottaminen hermostutti Ilkan päätoimittajan ärähtämään pakinassaan, että eduskunnan Kekkos-oppositio, jonka ”voimamiehiä” olivat ”Junnila, Ehrnrooth, Vennamo, Leskinen, Pitsinki, Tanner ym.”, oli ”mesoamisellaan” herättänyt ulkopoliittiset epäilyt maan rajojen ulkopuolella.[3] Muutamaa viikkoa aikaisemmin lehti oli katsonut ”viimeaikaisten tapausten” osoittavan, että maailmantilanteen kärjistyminen heijastui Pohjolaan. Nootti havahdutti suomalaiset huomaamaan, etteivät he eläneet kansainvälisten tapahtumien vaikutusten ulkopuolella.[4] Ilkka ilmeisesti valitsi tulkintansa kulloistenkin taktisten tarpeitten mukaan, ja pakina epäilemättä kertoi todellisen käsityksen.

Presidentinvaalin jälkeen Suomen Kuvalehti teki yhteenvedon. Se kutsui päättynyttä vaalikautta ”suomalaiseksi kohtalonnäytelmäksi”, jossa ”toiminnan huippu osui lokakuun 30. päiväksi, jolloin saimme nootin”. Mutta Helsingin Sanomien pakinoitsija virnisteli, että Kekkonen oli valittu ”edustamaan Suomea kuuden vuoden aikana noottineuvotteluissa”.[5]

Vaikenemista, hämäämistä, puolustautumista

Sittemmin lehtikirjoittelu nootin tiimoilta laantui runsaan vuoden ajaksi satunnaisiksi maininnoiksi. Aiheeseen saatettiin kyllä palata hyvinkin yllättävissä yhteyksissä. Uutisoidessaan toukokuussa 1962 Helsingin kiinteistölautakunnan eräästä päätöksestä Kansan Uutiset pani merkille, että äänestyksessä olivat enemmistönä ”entiset Honka-liittolaiset, kokoomuksen, sosiaalidemokraattien ja ruotsinkielisen oikeiston edustajat”.[6]

Pääasiassa kriisi pysyi ”tapetilla” lähimenneisyyttä käsittelevien kirja-artikkelien ja etenkin yhden sille omistetun kokonaisen kirjan ansiosta. Kaikilta ei ta-

1 Vapaus 28.1.1962, pk. ja 1.2.1962, Katsotaanpas tänään.

2 KU 22.1. ja 2.2.1962, pk.

3 Ilkka 2.2.1962, Aaretin ajatuksia (Veikko Pirilä). Aaretin henkilöys: HS 2.1.2003, Päätoimittaja ei ole kompromissien mies.

4 Ilkka 9.1.1962, Suomen asema (lainaus) sekä 10.1.1962, pk.

5 SK 8/1962, Onko viisautta?; HS 17.2.1961, Mitalin toinen puoli.

6 KU 23.5.1962, Honka-liittolaiset löysivät toisensa kiinteistölautakunnassa.

pahtuneesta puhuminen tosin sujunut edelleenkään luontevasti. Eräät vaikenivat motiivista, toiset käsittelivät Honka-puolta hämäävästi tai sievistellen. Toisaalta siihen käytiin käsiksi suorasukaisestikin.

Vaikenemisen valitsi STT:n vuosien 1960–72 toimitusjohtaja Kullervo Killinen artikkelissaan lehdistöstä ja ulkopolitiikasta kirjassa *Finnish Foreign Policy*, jolla Valtiotieteellinen yhdistys valisti ulkomaalaisia maan ulkopolitiikasta.[1] Hiljaisuus on sitäkin puhuvampaa, kun hän käsitteli yöpakkasia ja vuoden 1962 presidentinvaaleja.[2]

Myös Maalaisliitossa ujosteltiin niin paljon, että vaalitaisteluissa ilmenneelle sumeilemattomuudelle pantiin toistaiseksi piste. Vuonna 1962 julkaistussa kirjassa Kekkosen valtiovierailuista kävi hänen lähipiiriinsä kuuluva filosofian kandidaatti Eino S. Repo[3] läpi sodanjälkeistä ulkopolitiikkaa sanomatta nootista halaistua sanaa. Aukon täytti samassa kirjassa Ahti Karjalainen, joskin huolellisesti harkiten. Hän mainitsi 'tietyt piirit' mutta ei 'tiettyä poliittista ryhmittymää' lainauksessaan hallituksen tiedonannosta vaan sanoi, että Gromyko korosti sotilaspiirien vaatimuksia. Hruštšovin Novosibirskin-puhettakin hän selosti ilman hyökkäystä Honka-liittoa vastaan todeten vain, että neuvostojohtaja käsitteli "hänelle ominaisin, suoraan asiaan menevin sanoin Suomen sisäpoliittista tilannetta Suomen vaalien aattona Neuvostoliiton kannalta katsottuna".[4]

Enemmän Karjalaisella oli sanottavaa motiivista puheessaan vuoden 1962 yya-juhlassa. Palauttaen mieleen "viimeaikaiset tapahtumat, jotka ovat niin poikkeuksellisen väkevästi valottaneet tämän sopimuksen keskeistä asemaa ja merkitystä maittemme välisissä suhteissa", hän esitti Kekkosen version. Olivathan sekä tämä itse että Neuvostoliiton suurlähettiläs kuulemassa. Puhujan mukaan nootti heijasteli kansainvälisiä ristiriitoja ja niiden aiheuttamaa jännitystä. Neuvostoliitto oli huolissaan turvallisuudestaan ja otti huomioon mahdollisuuden, että avoimessa selkkauksessa Suomikin joutuisi sotatoimialueeksi.[5]

Vaikenemisen näki parhaaksi myös pääministerien Sukselaisen ja Miettusen sihteerinä toiminut Kalervo Siikala Maalaisliiton juhlakirjassa artikkelissaan vuosien 1945–62 ulkopolitiikasta. Näin siitä huolimatta, että hänkin selosti yöpakkasia.[6]

Ei syksyä 1961 silti unohdettu tässäkään kirjassa. Siitä pitivät huolen Jouko Loikkanen ja puoluesihteeri Pekka Silvola. Jälkimmäisen mukaan Honka-liitto havitteli ulkopolitiikan muuttamista mutta Maalaisliitossa sen turvaamista pidettiin ensiarvoisen tärkeänä. Tapahtumat osoittivat että "terve talonpoikainen järki" oli

1 Hyvärinen *et al*. 1963, 2.
2 Killinen 1963, 206–8.
3 Apunen 2005a, 65.
4 Repo 1962; Karjalainen 1962a, 166, 170.
5 Karjalainen 1962b, 18–9.
6 Siikala 1962a, 47–8.

lähempänä totuutta kuin ”herrain kouliintunut viisaus”.[1] Mutta ’tietyn poliittisen ryhmittymän’ myös Silvola koki niin arkaluontoiseksi, että pudotti sen Karjalainen–Gromyko-tiedonannon selostuksestaan. Hän kuitenkin lainasi Kekkosen puheesta Novosibirskin jälkeen, että ulkoministerien tapaamisessa viitattiin ”mahdollisuuteen välttää sotilasneuvottelut, jos voitaisiin viipymättä saada varmuus siitä, että nykyinen ystävällismielinen ulkopolitiikka jatkuu”.[2] Eduskuntavaalien aikaistamisen Silvola antoi ymmärtää olleen merkityksellinen kriisin päättymiselle, vaikka totesikin, ettei se yksin ratkaissut.[3] Mitä muuta tarvittiin, sitä hän ei kertonut.

Loikkanen johdatteli motiiviin toteamalla, että kiristyminen Keski-Euroopassa vaikutti Suomeen. Jatko, jonka mukaan Neuvostoliitto esitti nootin ja sanoi haluavansa varmuuden Paasikiven–Kekkosen linjan ulkopolitiikan jatkumisesta, on tulkittavissa joko nootin yhdistämiseksi hallituksen tiedonantoon tai erottamiseksi Gromykon viestistä.[4] Viittaus Honka-liittoon ei ollut nyt läheskään niin ilmeinen kuin joulukuussa 1961, kun Loikkanen vastasi Junnilan Kokemäen-puheeseen, että ’tietyn poliittisen ryhmittymän’ mainitseminen nootin eräänä syynä johtui puhujan hengenheimolaisista. Sisäpoliittisesta näkökulmasta hän luopui jo kutsuessaan puolueensa eduskuntaryhmän vuoden 1961 toimintakertomuksessa noottia ilmaukseksi kansainvälisestä jännityksestä.[5]

Myös Siikala otti lopulta kantaa nootin suhteeseen Honka-liittoon ja hänkin täsmällisyyttä karttaen. Hän sanoi nootin olleen osoitus sisä- ja ulkopolitiikan yhteenkietoutumisesta, lainasi sitten Suomen sisäisiin asioihin viittaavaa kappaletta ja jatkoi: ”Kansainvälisen tilanteen kärjistyminen ja siitä seurannut Neuvostoliiton nootti sattuivat samanaikaisesti, kun Suomessa valmistauduttiin kaksiin tärkeisiin vaaleihin - - Nämä seikat, yhtyneinä siihen, että maassa oli verrattain suppealle parlamentaariselle pohjalle rakentunut vähemmistöhallitus, ilmeisesti antoivat aiheen käsitykseen Suomen politiikan epävakaasta tilasta.”[6] Täten maalaisliittolainen kirjoittaja turvautui argumenttiin, jolla honkalaiset kiersivät Gromykon sanoman ytimen keskustelussa Karjalaisen kanssa. Samaan tähtäsi epäilemättä viittaus eduskuntavaaleihin.

Pääministerinä marraskuusta 1957 seuraavan vuoden huhtikuuhun toimineen Rainer von Fieandtin taktiikka artikkelissa saksalaisessa ulkopolitiikan julkaisussa oli toisenlainen. Hän otaksui muistutetun, että Suomen politiikka oli tarkkailussa, mutta myös rakensi suojauksen väittämällä, ettei Suomessa tiedetty nootin syytä. Sitten hän tarttui härkää sarvista ja kysyi, yrittikö Neuvostoliitto painostaa pre-

1 Silvola 1962, 81–2.
2 *Ibid*., 90; Kekkonen 1961c, 173.
3 Silvola 1962, 87.
4 Loikkanen 1962a, 166.
5 Loikkanen 1961 ja 1962b, 4, 11.
6 Siikala 1962b, 203.

sidentinvaaleissa. Vastaus kuului, että toisin kuin vuonna 1940, jolloin Molotov pani kolme suomalaista valtiomiestä mustalle listalle, ”machte die Sowjetunion diesmal keine *formellen* Einwände”. Kuitenkin ”durch die Presse und *auch andere Informationsquellen* wußten wir, daß die Sowjetunion in der Wiederwahl des Präsidenten Kekkonen eine Garantie für die Fortdauer unserer guten Beziehungen sah”.[1] ”Andere Informationsquellen” saattoi hyvinkin käsittää Moskovan keskustelun ja siten nootin.

L. A. Puntila, joka pääsi lukemaan tuoreeltaan muistiinpanot Karjalaisen ja Gromykon keskustelusta, ei hyödyntänyt niitä silloin eikä liioin esitelmässään Kölnissä vuonna 1963. Hän yhtäältä turvautui eufemismiin, että Neuvostoliitto antoi ymmärtää toivovansa Paasikiven politiikan jatkumista, toisaalta selitti, että Berliinin kriisin kärjistyessä Neuvostoliitto halusi ilmaista, kuinka vakavana se piti Itämeren alueen tilannetta. Mutta artikkelissa *Finnish Foreign Policyssä* lähestymistapa vaihtui totaalisesti. Sen mukaan Moskova ilmaisi epäluuloa ulkopolitiikan muutosta haluavia kohtaan ja odotti presidentinvaalin todistavan, että suomalaiset pitäytyivät omaksumaansa politiikkaan.[2] Silti ulkopolitiikan ja äänestyskäyttäytymisen painottaminen Kekkosen henkilön sijaan oli kaunistelua.

Suomi–Neuvostoliitto-seuran kommunistinen pääsihteeri Toivo Karvonen näytti tekevän keväällä 1962 eron nootin ja Honka-liiton välillä. Hänestä ”Länsi-Saksa ja sen NATO-liittolaiset” olivat uhanneet Berliinin takia Neuvostoliittoa aseellisella hyökkäyksellä. Koska se olisi voinut tapahtua vain Suomen kautta, uhka sai ”maatamme läheisesti sivuavan muodon”. Esiin nousivat yya-sopimus ja yhteinen puolustautuminen, ja Neuvostoliitto esittikin niitä koskevan nootin.

Merkille pantavaa Karvosen mielestä oli, että vaarallisessa kansainvälisessä tilanteessa suunniteltiin Kekkosen vaihtamista Honkaan. Neuvostoliitto epäili että ulkopolitiikkaa aiottiin muuttaa. Se ilmaisi huolestumisensa ja halusi selvyyttä Suomen todellisesta linjasta.[3] Huolen ilmaisemisen tavan Karvonen jätti avoimeksi. Lisäksi on huomionarvoista, että hänen mukaansa pyrittiin selvyyteen silloisesta, so. Kekkosen johtamasta ulkopolitiikasta, ei sen jatkumisesta. Siten hän oli eri mieltä presidentin kanssa, jonka mielestä nootissa ulkopolitiikka hyväksyttiin.

Virallisesta Suomesta esiintyi kriisin tiimoilta julkisuudessa presidentin, hallituksen, pääministerin ja ulkoministerin ohella Max Jakobson, joka toimi syksyllä 1961 ulkoministeriön apulaisosastopäällikkönä ja nimitettiin seuraavassa helmikuussa poliittisen osaston päälliköksi. Hän menetteli nyt toisin kuin kolme vuotta aikaisemmin. Hän oli silloin työskennellyt Ritarikadulla muutaman kuukauden oltuaan sitä ennen lehdistöavustajana Washingtonissa. Yöpakkasten

1 von Fieandt 1962, 549. Kursiivi TT.

2 Puntila 1963b, 7; Puntila 1963a, 223–4. Käännös TT.

3 T. K. 1962, 14. Kirjoittajana voidaan pitää Karvosta nimikirjaimien lisäksi samankaltaisuuden perusteella tulkinnan kanssa, jonka hän esitti yksitoista vuotta myöhemmin. Ks. s. 162. Karvosen henkilöhistoriasta Leppänen 1999, 49, 140, 158.

hyydyttäessä suomalais-neuvostoliittolaista ystävyyttä Jakobson kirjoitti Suomalaisessa Suomessa, että käynnissä oli itsenäisyyden koe. Epäilemättä kirjoittajan aseman vuoksi varovaisuus oli maksimaalista, sillä hänestä ei ollut jälkeä edes nimimerkin vertaa.[1]

Noottikriisistä Jakobson sen sijaan esitti käsityksensä henkilöyttään salailematta, vaikka toikin esille arkaluontoisen näkökohdan. Esiintyminen tapahtui pari viikkoa Novosibirskin jälkeen arvovaltaisella ulkomaisella foorumilla. Syksyn aikana oli ollut puhetta esitelmästä joulukuun alussa Lontoossa Chatham Housessa Royal Institute of International Affairs -tutkimuslaitoksessa. Vierailu lyötiin lukkoon marraskuun puolivälissä.[2] Esitelmä ilmestyi seuraavana keväänä tutkimuslaitoksen aikakauslehdessä International Affairsissä.

Johdantona varsinaiseen aiheeseensa Jakobson muistutti kahdesta Suomen asemaa muovanneesta seikasta. Ensiksikin Neuvostoliitolla oli oikeus varmistaa naapureidensa ystävällismielisyys. Tämän olivat Ranska ja Britannia tunnustaneet vuonna 1939, ja se oli vahvistettu Jaltassa. Toiseksi Neuvostoliitto oli tärkeä raaka- ja polttoaineiden toimittaja.[3]

Nootista Jakobson esitti Kekkosen tapaan, että taustana oli Länsi-Saksan voiman kasvu, jota Kremlin johto hänenkin mukaansa pelkäsi aidosti. Virallista linjaa noudatteli myös käsitys, että Suomen ulkopolitiikka hyväksyttiin nootissa ”implicitly”.[4]

Jakobson oli soittanut vaimolleen Havaijilta rauhoittelevasti, että Neuvostoliitto pyrki vaikuttamaan presidentinvaaliin.[5] Chatham Housessa hän sanoi saman epäsuorasti, että tarkoituksena oli estää sellaiset muutokset, joiden Neuvostoliitto katsoi vaarantavan turvallisuutensa.[6]

Vuoden 1982 presidentinvaalien alla Jakobson kutsui ”peitesanonnoiksi” kuulemiaan arveluja, että ”pääkonttori antaa vielä kuulla itsestään” ja ”itäisen vaalipiirin oteäänet ratkaisevat”. Hän oli havainnut tällaisia ilmaisuja käytettävän sellaisesta, mitä pidettiin liian arkaluontoisena kutsuttavaksi oikealla nimellä.[7] Pitäytyessään Chatham Housessa ja artikkelissaan ulkopolitiikan muuttumattomuuteen hän turvautui itsekin peitesanontaan.

Varovaisuutta heijastelee myös arvio Novosibirskin tuloksesta. Ollen sitä mieltä, että Neuvostoliitto ”in effect” hyväksyi Kekkosen vakuutuksen Suomen

1 Kaksi tulkintaa, 490; Jakobson 1980, 131, 134–5; Rautkallio 1991b, 242–3; Tervamäki 1998, 135.

2 H. O. Gummerus K. Salolle 9.10., sähke Lontoosta 13.11. (jäljennös) ja sähke Lontooseen 15.11.1961. UMA, 5 F (Jakobson).

3 Jakobson 1962, 197, 200.

4 *Ibid*., 201.

5 Jakobson 2001, 317.

6 Jakobson 1962, 201.

7 Jakobson 1981.

politiikasta, Jakobson kuitenkin esitti varauksen, ettei hallitus voinut taata tulevaisuutta, joka oli valitsijoiden käsissä. Vakuudet annettiin hänen mukaansa sekä presidentin- että eduskuntavaaleissa.[1] Ulkoministeriön virkamies pelasi varman päälle ja vältti avointa viittausta naapurin pyrkimykseen järjestellä asioita, joiden olisi pitänyt kuulua yksin Suomelle. Eduskuntavaalien esiin ottaminen suorastaan liudensi presidentinvaalin merkitystä.

"Suomen ulkopolitiikan enfant terrible" iskee jälleen

Puolivaloilla ja ilman valojakin ajaminen oli suosittua mutta ei kuitenkaan koko maan tapa. Poikkeuksia olivat Kekkosen vaalityössä avustanut valtiotieteen kandidaatti Pertti Hemánus[2], kapteeni Tauno Kuosa, Helsingin yliopiston kansleri Edwin Linkomies ja uudelleen Tuure Junnila.

Hemánus katsoi nootin "tavallaan" merkinneen sekaantumista sisäisiin asioihin. Suomalaisille puolestaan tarjoutui tilaisuus puuttua Neuvostoliiton asioihin, kun "Novosibirskin voittotiliin" kuului naapurin militaristien rauhoittaminen.[3] Kuosan mukaan Neuvostoliiton suhtautuminen presidentinvaaliin herätti Suomessa "kiistämättä paikkansa pitäviä syytöksiä" puuttumisesta sisäisiin asioihin. Hän antoi ymmärtää, että niin olisi tuskin tapahtunut ilman "sisäistä hajanaisuutta ja puoluepoliittisia valtapyyteitä".[4]

Junnila esiintyi jälleen näyttävästi. Tällä kertaa hän kirjoitti. Äänestäjät vapauttivat kansanedustajan velvollisuuksista, joten aikaa jäi kirjallisiin harrastuksiin. Nopeassa tahdissa syntyi pamfletti *Noottikriisi tuoreeltaan tulkittuna*.

Näkökulma oli nyt psykologinen, eikä tulkinta muutenkaan seurannut standardimalleja. Junnilan mielestä nootilla toteutettiin tarkkaan harkittu suunnitelma. Sen "arkkitehti", jonka hän arveli löytyvän Neuvostoliiton Helsingin-suurlähetystöstä, tunsi hyvin Suomen olosuhteet ja kansan sielun "arimmat arvet ja helpoimmin haavoitettavissa olevat kohdat".[5]

Junnila erotti nootin, jota piti vain valmisteluna Honka-liiton hajottamiseksi, Gromykon viestistä, jolla nujertaminen toteutettiin yhdessä Novosibirskin keskustelun kanssa.[6] Täten ainakin ulkoministerien tapaamisen on täytynyt olla suunnittelussa yhtä aikaa nootin kanssa.

---

1 Jakobson 1962, 201–2.

2 HS 11.7.1984, Professori Pertti Hemanus Kekkos-seminaarissa: Kekkosen ja lehdistön sota päättyi noottikriisiin.

3 Hemánus 1963, 69, 71–2.

4 Kuosa 1962, 516. Eripuraisuudella noottia selitti myös Suomen Kuvalehti. SK 4/1962, Ohi — edessä ja 19/1962, Suomen puolueettomuus, mitä se on?

5 Junnila 1962, 71–2, 82.

6 *Ibid*., 71.

Junnilan mielestä nootin sanamuoto ei sellaisenaan puuttunut presidentinvaaliin vaan ainoastaan pyrki koskettamaan suomalaisten arkaa kohtaa, sodan, miehityksen ja vieraiden tukikohtien pelkoa. Luotiin ilmapiiri, jossa presidentin henkilöllä ei ollut väliä vaan tärkeintä oli, etteivät pelot toteutuneet. Tehokkaan psykologisen pohjustuksen jälkeen oli helppo ohjata vaali toivottuun tulokseen. Vaatimalla takeita ystävällismielisestä politiikasta Kreml osoitti, kenet se halusi presidentiksi ja ketä ei. Gromyko antoi ymmärtää, että Honka ei täyttänyt ehtoja. Hyökkäys toistui Novosibirskissä, jossa myös ilmaistiin luottamus Kekkoseen. Voitto varmistettiin antamalla hänelle tilaisuus osoittaa neuvottelutaitonsa ja kykynsä asioida neuvostojohdon kanssa.[1]

Kekkosta ei kuitenkaan pelkästään autettu vaan myös rangaistiin Yhdysvaltain-vierailun tähden. Nootin ajoitus oli näpäytys ja ”Siperian-visiitti” Canossan-matka, jolla opetettiin, ettei vaaleissa sopinut menestyä Amerikan-matkalla hankitulla kansansuosiolla vaan voitto oli saavutettava Kremlin ehdoilla. Nöyryytystä seurasi ”synninpäästö” ja palauttaminen ”armoihin”.[2]

Mutta vaikka puolsi voimakkaasti presidenttimotiivia, Junnila näki Suomen ulkopuolisiakin tekijöitä. Yksi oli ”shakkisiirto” Berliinissä. Hän arveli Neuvostoliiton näyttäneen lännelle, että pönkittääkseen vaatimustaan nopeiksi ratkaisuiksi se oli valmis vaikka tukikohtiin Suomessa. Lisäksi tarkoituksena oli vaikuttaa Norjaan ja Tanskaan ja Ruotsia kenties varoitettiin Euroopan talousyhteisöstä.[3]

Pamfletti oli myyntimenestys.[4] Siihen auttoi merkittävästi selostus Honka-liiton synnystä ja ehdokkaan löytymisestä,[5] joista siihen mennessä vain harvat tiesivät.[6] Niitä tutkivat kiinnostuksella myös poliittiset vastustajat presidenttiä myöten.[7]

Aamulehti tuumi, että Junnila lausui ”sukoilemattoman sanansa, joka varmaan kirpaisee”.[8] Ennustajan osa ei ollut tälläkään kertaa kovin epäkiitollinen eikä hän erehtynytkään. Maalaisliitossa ja äärivasemmistossa kiehahti.

Maakansan päätoimittaja puhisi, että oli ”sekulia” ja ”törkeilyä” esittää nootti keinona, jolla Honka-rintama ”räjäytettiin” ja Kekkoselle varmistettiin toinen kausi. ”Ei siinä paljon arvostelukyky ja vastuuntunto päätä paina”, hän pauhasi, ”kun äskeinen kansanedustaja ja eduskunnan ulkoasiainvaliokunnan jäsen törmäilee moisella tavalla.” Myös Lalli julkaisi melkoisessa tunnekuohussa laaditun

1 *Ibid*., 71, 73, 75–6, 78–80.
2 *Ibid*., 72, 77–8.
3 *Ibid*., 70.
4 Junnila 1985, 12.
5 Junnila 1962, 11–58.
6 AL 26.5.1962, Honkaliiton syntyvaiheita.
7 UK pvk. 25.5.1962 (Suomi 2001a, 489); KU 27.5.1962, Eduskunnan viikko; UP 14.6.1962, Aina sattuu ja tapahtuu.
8 AL 26.5.1962, Honkaliiton syntyvaiheita.

kirjoituksen. Sen mukaan tämä ”Suomen ulkopolitiikan enfant terrible” väitti ”demagogin jossitteluin, arvailuin, vihjailuin ja päätelmin”, että nootin oleellisena päämääränä oli ”haluttu ratkaisu” presidentinvaalissa. Yhtään paremmalla tuulella ei ollut Kansan Uutisten päätoimittaja, joka kutsui Junnilaa ja tämän hengenheimolaisia ”poliittisiksi vehkeilijöiksi” ja ”ulkopoliittisiksi nakertajiksi”. Kirja oli ”hyvä psykopatologinen leikkaus koko tämän ’sakin’ poliittisesta ajatuksenjuoksusta”.[1]

Kekkonenkin provosoitui. Hän mainitsi kirjasta tavatessaan vuoden 1962 edustustopäälliköiden kokouksen osanottajat ja kutsui Junnilaa ironisesti ”ulkopoliittiseksi ekspertiksi”. Päiväkirjassaan hän pilkkasi ”kuudennen luokan poliitikkoa” käsityksestä, ”että kaikki maailman asiat suunnitellaan Suomea varten”, joka ”täten on maailman tärkein maa”. Junnilan esittämät muut motiivit sivuuttaen hän motkotti, että tämän tulkinnassa nootti oli ”vain Suomen sisäpolitiikkaa silmälläpitäen tehty ja Hongan kukistamiseksi”.[2]

Myös Neuvostoliiton Helsingin-suurlähetystö oli ”hurjana”. Niin ainakin presidentin uskottu Kustaa Vilkuna kertoi Jouko Loikkaselle. Sanansaattaja lupasi yrittää estää naapuria puuttumasta kirjaan; epäonnistumisen varalta hän ehdotti pääministeri Karjalaiselle, että Loikkanen kirjoittaisi artikkelin, jota tarjottaisiin venäläisille, ”ettei sieltä tulisi mitä tahansa ja maatamme vahingoittavaa”.[3] Lepyttelyyn ei näytä kuitenkaan olleen tarvetta. Neuvostoliitossa tyydyttiin haukuskelemaan lehdistössä Junnilaa Paasikiven–Kekkosen linjan vastustamisesta ja väittämään, että hän oli lainannut ajatuksensa amerikkalaisilta.[4]

Junnila ei ollut ainoa kokoomuslainen, joka ilmaisi julkisuudessa nootin lähtökohdaksi presidentinvaalin. Edwin Linkomies, joka oli ilmoittautunut maaliskuussa 1961 Kekkosen kannattajaksi,[5] oli oikeastaan vielä suoranuottisempi. Hän päätteli Karjalaisen ja Gromykon keskustelusta, että

> nootin lähettämisen yhtenä, ehkä pääasiallisena syynä oli ollut Neuvostoliiton epäilys, että Suomessa noudatettu poliittinen suuntaus aiottiin muuttaa. Tämä oli selvä viittaus siihen, että neuvostohallitus tunsi levottomuutta ns. Honka-rintaman muodostamisen johdosta. Kun sosiaalidemokraatit ja eräät

1 MK 2.6.1962, Pekan päiväannos (Kessu-Pekka). Nimimerkin henkilöys: s. 71 v. 5; Lalli 7.6.1962, Politicus: Ammuntaa väärän koivun takaa; Simpura 1962.

2 ”Tasavallan Presidentti edustustojen päälliköille Linnassa 6.8.1962”. UMA, 5 E 9; UK pvk. 25.5.1962 (Suomi 2001a, 489); Suomi 1992, 550 ja 1994, 597 v. 1. Vrt. Rautkallio 2010, 409 v. 12, jonka mukaan päiväkirjassa on Junnilan kirjasta ”pitkä ja arvoituksellinen vuodatus” ja Kekkonen sanoutuu ”sisäpoliittisten ratkaisujensa parhaimpana todistajana” niistä irti kuten myös ”siitä, että nootti ’olisi ollut vain Suomen sisäpolitiikkaa silmälläpitäen tehty ja Hongan kukistamiseksi’”.

3 JL pvk. 1.–2.6.1962. TPA, UKA.

4 Lehdistökatsaus. UMA, 94 B Neuvostoliitto; Novoje Vremja 20.7.1962, Novoje javljenie Iku-Turso. UMA, 12 L Neuvostoliitto.

5 UK pvk. 13.3.1961 (Suomi 2001a, 411); Rautkallio 2010, 420 v. 61.

porvarilliset puolueet olivat asettaneet yhteiseksi presidenttiehdokkaakseen entisen oikeuskanslerin Olavi Hongan ja pyrkivät siten estämään presidentti Kekkosen uudelleen valitsemisen, neuvostohallitus uskoi siinä piilevän myös ulkopoliittisia tavoitteita, joita se piti omalta kannaltaan vastustettavina.[1]

Suomi-ekspertti nostaa kissan pöydälle

Maakansa nuiji Junnilan kirjan maan rakoon mutta oli vuoden kuluttua oleellisilta osin lähes samaa mieltä. Lähentymistä autettiin itärajan takaa. Sieltä kantautuneeseen viestiin otettiin kantaa monissa muissakin lehdissä. Kommentit myös valottavat käsityksiä myöhäissyksyllä 1961.

Informatiivinen artikkeli

Maakansan toi Junnilan linjoille Juri Iljinski -niminen professori. Hänen erityisosaamistaan oli Suomen politiikka. Hänet tunnettiin täällä vanhastaan. Paasikiven päiväkirja kertoo, että häneltä julkaistiin vuonna 1940 kirja Suomesta[2] ja hän esitelmöi samasta aiheesta Moskovassa kesäkuussa 1948. Paasikiven mielestä kirja oli ”täynnä törkeitä valheita” ja esitelmä osoitti, ”mihin venäläiset pyrkivät Suomessa: ’uusdemokratiaan’ ja kommunismiin”. Vuoden 1948 lopulla Iljinski vielä esiintyi radiossa tavalla, jonka Paasikivi leimasi Suomen-vastaiseksi. Tuomio oli lakonisesti: ”Paljasta valetta, kuten aina.”[3] Paasikivi piti näkemyksiä harhaisina mutta luki niistä Kremlin tavoitteet.

Iljinski esitteli Suomi-tuntemustaan uudelleen maaliskuussa 1963. Hän kirjoitti Neuvostoliiton tiedeakatemian alaisen maailmantalouden ja kansainvälisten suhteiden instituutin lehdessä Mirovaja ekonomika i meždunarodnaja otnošenijassa yya-sopimuksen 15-vuotispäivän johdosta suomalais-neuvostoliittolaisista suhteista ja siten myös lokakuun 1961 nootista. Hän syytti Honka-liittoa, jota kutsui ”sekavillaiseksi oikeistoryhmäksi”, aikeista eliminoida Paasikiven–Kekkosen linja, kääntää Suomi pois puolueettomuudesta ja viedä se Natoon. Siksi oli

1 Linkomies 1962, 349.

2 Paasiviki lienee tarkoittanut Iljinskin kirjaa *Finlandija* vuodelta 1943, jonka pääaiheena on talvisota. Ks. Kilin 2007, 45–6.

3 JKP pvk. 1985, 586; JKP pvk. 22.6.1948 (1. ja 2. lainaus) ja 30.12.1948 (3. lainaus); Wuoren Helsingin-kirje 16.5.1963. TPA, UKA, vsk. 1963.

> itsestään selvää, ettei neuvostohallitus voinut olla välinpitämätön sen tilanteen johdosta, joka syksyllä 1961 kansainvälisen jännityksen huomattavasti kärjistyessä uhkasi Neuvostoliiton ja Suomen ystävällisiä suhteita. Neuvostoliiton hallitus lähetti lokakuun 30 päivänä 1961 Suomen hallitukselle nootin - -.[1]

Postinkulun keskeyttäneen virkamieslakon vuoksi, kuten ulkoministeriöön palannut Wuori selitti, kirjoitus saatiin Suomeen vasta huhtikuun lopulla. Ministeriö toimitti siitä lehdistölle Moskovan-suurlähetystön referaatin.[2]

Vastaanotto ei ollut läheskään yhtä ynseä kuin Paasikivellä. Kirjavaa se kyllä oli alkaen kirjoittajan valtuuksien arvioinnista. Useat lehdet pitivät selontekoa todellisuutta vastaavana ja ilmaisivat siten uskovansa, että hänen sanoillaan oli painoa. Åbo Underrättelser oli varma vihreästä valosta huipulta kuten myös Karjalainen: ”Neuvostoliitossa tuskin julkaistaan kansainvälispoliittisia artikkeleita, joille ei olisi etukäteen annettu siunausta ylhäältäpäin ja vaikka siunaus ei tässä tapauksessa olisikaan tullut aivan hallituksen tai puolueen korkeimmasta portaasta, niin alemmilla siunaajilla on - - käsitys korkeimpien piirien mielipiteistä.” Kansan Lehden mukaan tiedettiin yleisesti, että Neuvostoliitossa julkaistu teksti oli vähintään puolivirallista ja toimeksianto tavallisesti valtiolta tai puolueelta.[3] Lisäksi hyväksyjiin kuuluivat Appell, joka oli syyttänyt myöhäissyksyllä 1961 kotimaisia mustamaalaajia, ja Aamulehti, joka silloin esiintyi häilyvästi.[4]

Iljinskin myös havaittiin poikenneen aikanaan annetusta virallisesta selityksestä ja kertoneen tarkoituksen toisin kuin nootti itse. Hufvudstadsbladet toivoi virallista selvennystä.[5]

Etelä-Suomen Sanomat kutsui Iljinskin näkemyksiä ”omalaatuisiksi” mutta myönsi Hongan ehdokkuuden herättäneen Moskovassa epäilyksiä Suomen

---

1 Eero A. Wuoren Helsingin-kirje 16.5.1963. TPA, UKA, vsk. 1963; KU 7.5.1963, Suomen ja NLn suhteiden kehitys - - (lainaukset).

2 Eero A. Wuoren Helsingin-kirje 16.5.1963. TPA, UKA, vsk. 1963.

3 AL 4. ja 6.5.1963, pk; Appell 9.5.1963, pk; HS 4.5.1961, pk; IS 3.5.1963, Nootti johtui Hongasta ja pk; JT 4.5.1963, Rysk röst: Honka-förbundet orsak till Sovjet-noten 1961; LS 4.5.1961, Vuoden 1961 nootti neuvostolehdessä — aiheutui Honka-liitosta; VN 7.5.1963, pk; ÖB 4. ja 7.5.1963, pk; ÅU 7.5.1963, pk; Karjalainen 7.5.1963, Vasaran varresta; KL 4.5.1963, pk. Anckarin (1971, 178 v. 14) mielestä taho oli puolivirallinen. Vrt. Hobsbawm 1994, 392, jonka mukaan kaikki neuvostokansalaisten saama tieto oli virallisesti hyväksyttyä. Mirovaja ekonomika i meždunarodnaja otnošenijaa kutsuttiin vuonna 1979 UM:n muistiossa ”arvovaltaiseksi kuukausijulkaisuksi”. Arto Mansalan muistio 3.4.1979. TPA, UKA, k. 21/188. Sen painoarvosta kertoo, että siinä ilmestyi kesällä 1986 aivan ilmeisesti Kremlin virallista linjaa edustanut nimimerkki Juri Komissarovin (Juri Derjabin) artikkeli, jossa syytettiin Yhdysvaltoja ja Natoa Pohjolan turvallisuuden heikentämisestä. Suomi 2008, 133–4.

4 Appell 9.11.1961, Valkampanjen och noten ja 9.5.1963, pk; AL 15.11.1961, Karjalainen: Nykyinen suuntaus jatkuu ainakin vaaleihin saakka; 19.11.1961, pk; 4. ja 6.5.1963, pk.

5 Appell 9.5.1963, pk; HK ja VN 7.5.1963, pk; HBL 6.5.1963, pk.

politiikasta. Aamulehden mukaan hän toi julki ensimmäisenä, että nootti johtui Honka-liitosta; se oli ollut jopa tärkein syy. Pakinassa esitettiin kuitenkin varaus, että hän saattoi paljastua maansa Junnilaksi tai Leskiseksi.[1]

Ilta-Sanomat ja Jakobstads Tidning hämmästelivät, ja Uusi Aura, joka oli pitänyt Novosibirskin jälkeen noottia kansainvälisen jännityksen tuotteena ja jonka päätoimittaja oli kääntynyt niihin aikoihin Kekkosen kannattajaksi, ei tiennyt ketä uskoa. Pääkirjoituksessa tunnustettiin houkutus lukea Junnilan kirja uudelleen ja kummasteltiin väitettä painostuksesta presidentinvaaleissa. Lehti myös muistutti sisäisiin asioihin puuttumisen kiellosta yya-sopimuksessa.[2]

Ei uutta itärintamalta

Jos vaikka osa äimistelystä olikin aitoa, läheskään kaikki eivät olleet kuin puulla päähän lyötyjä. Koko joukko lehtiä ei havainnut mitään uutta tai yllättävää. Åbo Underrättelser vähätteli artikkelin uutisarvoa, koska monilla oli nootin saavuttua ollut samanlaisia aavistuksia, jotka Novosibirsk oli vahvistanut. Kokoomuksessa Karjalainen muisteli, että Suomessa oli yleisesti tulkittu syyksi presidentinvaali, ja Savo havaitsi Iljinskin myöntäneen, ”mitä tähän saakka on kielletty tai ainakin kierretty: nootin avulla haluttiin varmistaa Kekkosen läpimeno”. Kalevi Pulkkisen yhä päätoimittaman Satakunnan Kansan mielestä vahvistettiin julkisesti täällä esitetyt ajatukset, että ”meitä kohtaan” tunnettu epäluulo oli ”sisäpoliittisestikin hyvin vaikuttava poliittinen realiteetti”.[3] Presidentinvaali oli ohi, joten itsesensuuriin ei ollut tarvetta.

Kansan Uutistenkin mukaan Iljinski kirjoitti pelkästään tuttuja ja itsestäänselviä tosiasioita sillä olisihan ollut ”idioottimaista” väittää, ettei Honka-rintama synnyttänyt Neuvostoliitossa epävarmuutta ulkopolitiikasta. Vaikka KU:n mielestä noottiin johti myös kansainvälinen tilanne, kontrasti oli vuoden takaiseen verrattuna melkoinen. Silloin selitti päätoimittaja Jorma Simpura Junnilan kirjan johdosta, että Moskovan ja Novosibirskin neuvottelut johtuivat Itämeren tilanteesta. Nyt myönnettiin ilman sarvia ja hampaita, että tähtäimessä oli ollut presidentinvaali.[4]

Maakansankaan mielestä ei ollut ilmaantunut mitään, mitä ei tiedetty jo vuonna 1961. Ulkoministeri Karjalaisen matkalla selvisi, että nootin yhtenä syynä oli Honka-rintama. MK ainoastaan veti rajaa leimaamalla ”bagatellisoimiseksi” nootin esittämisen pelkästään puuttumisena presidentinvaaliin ja muistuttamalla

1 ESS 7.5.1963, Itsetilitystä; AL 4.5.1963, Neuvostopaljastus: Vuoden 1961 nootin syynä oli Honka-suunnitelma; 6.5.1963, pk; 9.5.1963, Vihaiset ystävämme.

2 IS 3.5.1963, Nootin tausta; JT 4.5.1963, pk; Kekkonen 1976, 117 v. 26 (Sakari Talvitie Kekkoselle 28.11.1961); Suomi 1992, 515–6; UA 26.11.1961 ja 5.5.1963, pk.

3 ÅU ja SaKa 7.5.1963, pk; Karjalainen 5.5.1963, pk; Savo 5.5.1963, Täältä katsoen.

4 KU 5.5.1963, pk. ja 8.5.1963, Vielä Iljinskin artikkelista (lainaukset); Simpura 1962.

huolenilmauksesta Länsi-Saksan sotilaallisen vaikutuksen johdosta Pohjois-Euroopassa ja Itämeren alueella. Suomen poliittista kehitystä oli punnittu tätä taustaa vasten.[1]

MK oli ikään kuin ennakoinut tunnustustaan, kun se selitti kuukautta aikaisemmin pääkirjoituksessaan yya-sopimuksen 15-vuotispäivän johdosta, että nootin lähettämiseen vaikuttivat kansainvälisen tilanteen ohella ”eräät poliittiset ilmiöt Suomessa”.[2] Nyt sitten mentiin jopa Junnilaa pitemmälle, jonka mielestä itse nootilla ei sinänsä pyritty peukaloimaan presidentinvaalia vaan ainoastaan muokattiin mielialoja.

Maakansaan yhtyivät täydestä sydämestään Västra Nyland ja Lapin Kansa. Edellinen yllättyi iloisesti: ”Nu för tiden är det mera sällan man har anledning att instämmä in vad MK skriver. Men på den här punkten måste man tydligen ge kollegan rätt - -.” Honka-liitosta nootin syynähän ei ollut koskaan ollut pienintäkään epäilystä.[3] Täten eivät aihetta koskeneet VN:nkaan kirjoitukset marraskuussa 1961 ilmaisseet aina laatijansa todellisia ajatuksia.

Myöskään Lapin Kansalla ei ollut lisättävää: ”Taidatkos sen selkeämmin sanoa.” Vaaliin vaikuttaminen oli ollut ainakin yhtenä tarkoituksena, ja

> jos totuus sanotaan, niin ei Iljinskin jutussa mitään uutta ollutkaan. Kyllä kai jokainen suomalainen hoksasi, mitä nootilla tarkoitettiin.[4]

Liioin ei yllättynyt Maalaisliiton Kainuun Sanomat. Sekään ei nähnyt todistetta pelkästään Kekkosen tukemisesta, sillä sellainen näkemys olisi merkinnyt Berliinin kriisin kiristymistä hänen takiaan. Saman puolueen Iisalmen Sanomat syytti Honka-liittoa ulkopolitiikalla elämöinnistä ja Neuvostoliiton saattamisesta ”outoihin aatoksiin”, joiden seurausta nootti oli.[5]

Maalaisliitossa oli sinettinä vielä tiedotussihteeri Huumon analyysi, jonka Sanomakeskus lähetti puolueen lehdille. Hänen mukaansa nootti johtui ”kansainvälisen tilanteen uhkaavasta kärjistymisestä (Berliini)”, joka oli pääperuste, ja ”meillä ilmenneistä, Neuvostoliitossa epäilyksiä herättäneistä tapahtumista”. Iljinski ei hänenkään mielestään kertonut mitään uutta vaan ainoastaan painotti ”enemmän jälkimmäisenä mainittuja seikkoja kuin aikaisemmin oli ilmennyt”.[6]

---

1 MK 5.5.1963, pk. ja 8.5.1963, pk. (lainaukset); 7.5.1963, Pekan päiväannos. Jouko Loikkanenkaan ei löytänyt mitään uutta. Hänestä vain sellainen tulkinta Iljinskistä oli ”ehdottomasti” väärä, että Neuvostoliitto puuttui presidentinvaaliin ”suoranaisesti”. JL pvk. TPA, UKA. Ei pvm. mutta kirjoitusajankohta sisällön perusteella toukokuun loppu 1963.

2 MK 6.4.1963, pk.

3 VN 7.5.1963, pk.

4 LK 5.5.1963, Muut lehdet ja 10.5.1963, Kairalta katsottua.

5 KS 8.5.1963, Taas riittää juttua; IiSa 5.5.1963, Noottikriisiä.

6 KMA, Sanomakeskuksen lähetykset 8.5.1963: Meteli.

Skeptisyyttä ja tyrmistystä

Karjalaisen mielestä Iljinski selvitti nootin syyn lopullisesti ja Suomessa oltiin yksimielisiä tähtäyksestä valtionpäämiehen vaaliin.[1] Jos vaikka ajattelussa vallitsikin tällainen yhdenmukaisuus, se ei ulottunut lehdistöön.

Puolueista riippumaton Turun Sanomat, Maalaisliiton Savon Sanomat ja SDP:n Turun Päivälehti katsoivat Iljinskin esittäneen vain oman mielipiteensä. Viimeksi mainitun pakinoitsija Kaulus Köyhänen näki todisteen ilmapiirin vapautumisesta Neuvostoliitossa, kun siellä voitiin kirjoittaa muutakin kuin johdon käsityksiä. Nootin taustana oli maailmanpolitiikka, hän linjasi ja kauhisteli, että jos tarkoituksena oli vaikuttaa vaalitaisteluun, suomalaisten vapaus oli kaventunut ”hirvittävällä tavalla”: ”suvereniteetti on vain paperilla” ja puhe puolueettomuudesta vailla katetta. Vertauskohtana pakinoitsija muisteli vuotta 1950, jolloin kommunistit ja Maalaisliitto kävivät Paasikiveä vastaan ”törkeän taistelun” mutta Neuvostoliitto ei reagoinut. Vapautta ei rajoitettu kuusi vuotta myöhemminkään, hän lisäsi.[2] Viittauksessa vuoden 1950 vaaleihin saattoi olla taustalla Honka-liittolaisten väite, että nootti oli seurausta ryhmittymää vastaan esitetyistä ulkopoliittisista syytöksistä.

Turun Päivälehdessä, joka oli Novosibirskin ratkaisun jälkeen selittänyt noottia sekä Euroopan sodanuhalla että Suomen ulkopoliittisella luotettavuudella,[3] lienee vaalimotiivin kiistäminen johdettavissa päätoimittaja Rafael Paasion aikeista nousta puoluekokouksessa muutaman viikon kuluttua Tannerin seuraajaksi SDP:n puheenjohtajana. Paasio kannatti sovintoa Kekkosen kanssa,[4] eikä hänen lehtensä halunnut puuttua noottikriisiin tavalla, jota arveltiin tälle kiusalliseksi.

Niin ikään SDP:n Kansan Voimassa voi nähdä samanlaista asennetta. Hongan luopumisen jälkeen lehti syytti painostuksesta presidentinvaalissa mutta kysyi nyt pääkirjoituksessa, oliko kysymys täydellisestä tietämättömyydestä vai uudesta valosta. Pakinassa vielä toistettiin Kaulus Köyhäsen päättely liikkumavarasta.[5]

Turun Päivälehden tavoin Maalaisliiton Pohjolan Sanomat kieltäytyi näkemästä todistetta sisäisiin asioihin vaikuttamisesta nootin tarkoituksena. Lehden mielestä Iljinski totesi vain, että huomautus sotapsykoosin lietsonnasta sanomalehdissä ilmaisi Neuvostoliiton ”ulko- ja sotilaspoliittisten intressien varteenottamista”.[6] Täten Pohjolan Sanomat perääntyi vielä eduskuntavaalien edellä esittämästään presidentinvaalit käsittäneestä tulkinnasta[7].

---

1 Karjalainen 7.5.1963, Vasaran varresta.
2 TS 7.5.1963, pk; SS 5.5.1963, Puheenaiheet; TP 8.5.1963, Tapaus Iljinskij.
3 TP 26.11.1961, pk.
4 UK pvk. 19.1.1962 (Suomi 2001a, 468); Suomi 1992, 572, 598.
5 KV 7.5.1963, pk; 9.5.1963, Hataria arvioita.
6 PoS 9.5.1963, Ei ole johdonmukaista.
7 PoS 3.2.1962, pk.

Hufvudstadsbladet ei edes maininnut sisäpolitiikkaa. Lehti ilmaisi kantansa kommentoimalla Iljinskistä käytyä keskustelua, että siinä oltiin liki pitäen yksimielisiä maailmantilanteesta nootin keskeisenä syynä.[1] HBL ei ollut siihen mennessä nimennyt yksiselitteisesti Honka-liittoa motiiviksi eikä tehnyt niin nytkään.

Georg C. Ehrnrooth ja Helsingin Sanomat muistivat täysin eri tavalla kuin ne, joiden mielestä oli alusta alkaen tiedetty, että tähtäimessä oli Honka-liitto. Ehrnrooth väitti, ettei Suomessa ollut haluttu suhtautua noottiin epäillen, koska maiden suhteiden kehityksen perusteella oli ollut vaikea uskoa, että vaalivalmisteluja oli vauhditettu yya-sopimuksella. HS:sta puolestaan paistoi tyrmistys. Se antoi ymmärtää, että ajatus presidentinvaalin järjestelemisestä oli jotain ennen kuulumatonta: ”Sitä ei sentään siihen aikaan täällä osattu uskoa, tuskin muuallakaan.” Oli pakko tehdä ”masentavia johtopäätöksiä” suomalaisten mahdollisuuksista hoitaa asioitaan ilman ulkopuolista sekaantumista.[2]

Lehdistön monilukuisen todistuksen — eikä vähiten juuri Iljinski-keskustelun perusteella — on vaikea ottaa kumpaakaan todesta. HS:a vastaan todistaa lisäksi sen oma toteamus Hongan luopumisen jälkeen, että nootista oli pääteltävissä Neuvostoliiton karsastus hänen taustajoukkojaan kohtaan.[3] Päivittely lieneekin sarkasmia — ja ehkä myös noloutta sen johdosta, että marraskuussa 1961 maan suurin päivälehti vaikeni pitkään Honka-motiivista, joka nyt myönnettiin julkisesti jopa Neuvostoliitossa.

Antaa roskatynnyrien olla!

Kaikki eivät välittäneet muistella menneitä tai ainakaan yksityiskohtia. Maalaisliiton Ilkan mielestä Iljinski ei lisännyt mitään vaikuttimista siihen mennessä kuultuun ja keskustelu heitti varjon ulkopoliittisen yksimielisyyden ylle.[4] Uusi Suomi kiersi nootin kokonaan. Lehden mielestä Hruštšov oli ollut oikeassa leimatessaan keväällä 1958 Suomen ja Neuvostoliiton noudattaman politiikan vastaiseksi menneisyyden penkomisen ”ja sellaisten tosiasiain etsiskelyn, jotka eivät myötävaikuta maittemme välisten suhteiden paranemiseen”.[5]

Muutamaa kuukautta aikaisemmin US ei ollut kuitenkaan kokenut tarvetta vaieta lähimenneisyydestä, kun se julkaisi Linkomiehen vaaliperusteisen tulkinnan.[6] Lisäksi lehdessä ilmestyi toukokuun lopussa nimimerkki Tarkkailijan eli

1 HBL 8.5.1961, Dagens diskussion.
2 Appell 9.5.1963, Beklämmande skriverier (G. C. E. [Georg C. Ehrnrooth]); HS 4.5.1961, pk.
3 HS 25.11.1961, Honka luopui.
4 Ilkka 8.5.1963, pk.
5 US 4.5.1963, pk.
6 US 18.1.1963, Noottikriisin vaiheet Linkomiehen yhteenvetona.

Päiviö Hetemäen artikkeli, jonka mukaan Iljinski sanoi Neuvostoliiton sekaantuneen sisäisiin asioihin ja totesi, ettei Moskova ollut ollut varma Kekkosen voitosta ilman väliintuloa.[1] Julkaisemalla kirjoituksen US teki jälleen tiettäväksi pitävänsä presidentinvaaleja vähintään osasyynä.

SKP-SKDL:ssä jäi pää-äänenkannattaja poikkeukseksi. Kansan Sana koki Iljinskin paljastuksen ilmeisen kiusalliseksi, koskapa vähätteli, että ”eräät honkarintama-lehdet muka löysivät paljon sellaista mikä antoi aihetta pitkiin kirjoituksiin”. Hämeen Yhteistyö muisteli, että Novosibirskissä keskusteltiin kansainvälisen tilanteen kärjistymisestä ja rauhan vaarantumisesta. Kansan Tahdossa ihmeteltiin puheita vaaliin sekaantumisesta, kun koko oikeisto oli äänestänyt Kekkosta ja jopa korostanut häntä ainoana vaihtoehtona ja sosiaalidemokraatit olivat kenenkään estämättä äänestäneet Paasiota.[2] Aivan ilmeisesti sisäisiin asioihin puuttumisen olisi voinut myöntää vain, jos se olisi ollut erittäin karkeaa.

SDP:ssä pää-äänenkannattajan viesti oli kahdenlainen. Uutisotsikon mukaan nootti johtui presidentinvaalista, mutta pääkirjoitus luokitteli Iljinskin yksityisajattelijaksi, neuvoi unohtamaan ikävän menneisyyden ja kehotti tekemään tulevaisuudesta paremman.[3] Tässäkin lienee selityksenä puheenjohtajan vaihtuminen. Sen myötä voitiin toivoa pääsemistä pois sisä- ja ulkopoliittisesta paitsiosta. Ongelmattomat suhteet Neuvostoliittoon tiedettiin välttämättömäksi edellytykseksi, joten aikaisemmat vastakkainasettelut oli paras jättää rauhaan.

Suomen Sosialidemokraatin tavoin näyttää suunnanmuutoksen vaatimukset sisäistäneen Hämeen Kansa. Se huomautti Iljinskin poikenneen Kremlin tulkinnasta ja valitsi puolensa: ”Meille on tärkeintä Neuvostoliiton valtiojohdon suhtautuminen.” Lehti toivoi, ettei naapurista esitettäisi ”suhteiden myönteistä kehitystä” häiritseviä tietoja ja lausuntoja. Nootin HK kehotti ymmärtämään Hruštšovin Novosibirskin-puheen pohjalta.[4] Täten Lundström ja Lindström vaihtuivat luennointiin, joka suuresti muistutti virallista ”liturgiaa”. Lisäksi positiivisen ajattelutavan edellyttämän muistinmenetyksen täytyi olla niin totaalista, että Honka-liiton herjaaminen neuvostojohtajan puheessa unohtui.

Näiden SDP-lehtien idänpoliittisen ”järkevöitymisen” vastapainona Kansan Lehti kieltäytyi yksiselitteisesti sopeutumasta. Sen mukaan ”suuri kansa” oli aina ymmärtänyt, että Neuvostoliitto sekaantui vaaliin. Aikanaan ei arkaa asiaa voitu selvittää, mutta Iljinskin myötä se kävi helpommin.[5]

---

1 US 26.5.1961, Ulkopolitiikan tarkastelua; Suomi 1994, 163.
2 KaSa 9.5.1961, Muut lehdet; HY 8.5.1963, pk; KT 10.5.1963, Vapaus ja ”vapaus”.
3 SSd 4.5.1963, Nootti johtui presidentinvaaleista ja 5.5.1963, pk.
4 HK 7.5.1963, pk.
5 KL 7.5.1963, pk.

Lehdistö itsesensuurin kourissa

Lasse Lehtinen sanoo arvostelussaan Tuomas Lohen väitöskirjasta, jonka aiheena on sanomalehtikirjoittelu Urho Kekkosesta vuosina 1944–56: ”Pöytäkirjoja saatettiin siivota, lyhennellä ja jopa väärentää, mutta lehtiin kirjoitettiin heti se, mikä kulloinkin oli mielessä päällimmäisenä.”[1] Juri Iljinskin inspiroimat tunnustukset viimeistään osoittavat, että nootin tapauksessa näin ei välttämättä ollut.

Konsultaatioaloitteesta kirjoittaessaan ei neljäs valtiomahti toteuttanut läheskään kiitettävästi journalistien ”pyhää tehtävää”, jonka Aamulehden vuosien 2000–10 vastaava päätoimittaja Matti Apunen määrittelee ”tietojen, aikomuksien, kätkettyjen asenteiden” paljastamiseksi.[2] Useimmilla lehdillä kesti pitkään kertoa yksiselitteisesti ja näkyvällä paikalla, mikä toimituksissa tajuttiin viimeistään Karjalainen–Gromyko-tiedonannosta, että nootti lähetettiin vähintään Kekkosen auttamiseksi. Vaikka epäsuorasti osoittivat oivaltaneensa, Helsingin Sanomat, Suomen Sosialidemokraatti ja Hufvudstadsbladet eivät sanoneet niin selkeästi ja julkisesti koko hänen valtakaudellaan — eivätkä heti sen jälkeenkään, kuten tässä työssä vielä ilmenee.

Sanomalehdistössä aivan ilmeisesti harjoitettiinkin laajamittaista itsesensuuria. Esko Salminen katsoo itsesensuurin ilmenneen ”suomettumisen” aikana idänpoliittisiin riskeihin ja neuvostouhkaan pohjautuneena varovaisuutena sekä sisä- ja valtapoliittisista motiiveista johtuneena taktisena vaikenemisena ja kirjoittamisen säätelynä. Tämä soveltuu useimpiin lehtiin syksyllä 1961. Niin myös Helsingin Sanomien vuosien 1976–92 uutispäätoimittajan Simopekka Nortamon määritelmä, että itsesensuuri Neuvostoliittoon nähden tarkoitti tiedotusvälineiden käytäntöä jättää pois tai tarkoituksellisesti julkaista ”vähäisinä ja pehmennettyinä sellaisia Neuvostoliittoa koskevia näkemyksiä ja tietoja, joiden esittämisen arveltiin olevan epämieluisaa Neuvostoliitolle ja siten ristiriidassa Suomen valtion virallisen ulkopolitiikan kanssa”.[3]

Itsesensuurin juuret ulottuivat sota-aikaan, kenties autonomian kaudelle asti.[4] Jatkosota kouli lehtimiehiä sanojen valinnassa tehokkaasti.[5] Suun pitämistä supussa harjoiteltiin jo etukäteen. Kymmenen päivää ennen Saksan hyökkäystä Ruotsin Helsingin-lähettiläs raportoi valmistautumisesta sotaan ja kansan levottomuudesta mutta myös, että lehdistö vaikeni niistä täydellisesti.[6] Sosiaalidemokraatit

1 Lehtinen 2003.
2 Apunen 2010.
3 Salminen E. 1995, 21; Nortamo 2001, 14.
4 Steinby 1963, 103.
5 Salminen 1979, 22, 25.
6 Jokipii 1988, 480.

puolestaan totuttelivat tuona keväänä ohjailuun ylhäältä, kun puoluesihteeri paimenkirjeessään puolueen lehdille kielsi Saksa-suuntauksesta kirjoittamisen.[1]

Rauhan tultua itsesensuuri jatkui uuden idänpolitiikan pihdeissä. Salmisen mukaan vuosina 1944–48 laskettiin Neuvostoliittoon nähden asenteellinen perusta, jolla lehtiä toimitettiin vielä 1970-luvun lopulla. Esimerkiksi Uudessa Suomessa vältettiin vuosina 1944–47 ulkopoliittisesti arkoja aiheita. Silloin myös opittiin hyödyntämään tietojen ja mielipiteitten julkistamisessa Ruotsia.[2] Noottikriisissä moni kirjoittaja epäilemättä seurasi sota-aikana ja sen jälkeisinä vuosina sisäistämiään menettelytapoja aina sitä myöten, että viestitti todellisista käsityksistään lainaamalla Pohjanlahden takaa — ja kauempaakin.

Myöhäissyksyllä 1961 itsesensuuri saattoi sisältää myös likeisemmässä menneisyydessä syntyneen kerrostuman.

Stalinin jälkeinen liennytys ja etenkin Porkkalan palauttaminen rohkaisivat suomalaisia ottamaan julkaisutoiminnassa vapauksia. Idänsuhteiden aroista alueista ilmestyi kirjoja, ja Unkarin kansannousun kukistamisen johdosta monet lehdet painoivat Neuvostoliitosta sellaista tekstiä, jota ei ollut nähty sitten jatkosodan.[3]

Neuvostoliitto katseli tätä menoa kevääseen 1958 ja ryhtyi sitten vastatoimiin. Kekkosen vierailulla pääministeri Hruštšov pöllytti suomalaisia kynäilijöitä olan takaa.[4]

Presidentti itse näki vasta yöpakkasissa tilaisuuden patistella julkista sanaa idänpolitiikkansa nuhteeseen. Se tapahtui kahdessa puheessa kansakunnalle. Hän moitti joulukuussa 1958 mielipahan tuottamisesta neuvostojohdolle ja ripitti Leningradista palattuaan toistamiseen:

> On ikävää, että minun täytyy tähän kysymykseen yhä uudelleen ja uudelleen palata, mutta käsitykseni mukaan on aivan varmaa, että ilman sanomalehdistön osoittamaa pidättyvyyttä ja vastuuntunnetta ei koskaan saada maittemme välisiä suhteita sille luottamukselliselle kannalle, jolla niiden meidän oman etumme mukaisesti täytyy olla.

Oli siis alistuttava itsesensuuriin. Kun Kekkonen samassa puheessa sanoi, ettei suomalaisten tarvinnut luopua mistään sellaisesta, mikä oli ”kansallisista ja ideologisista syistä” tärkeää,[5] on selvää, ettei lehdistön ilmaisuvapaus ollut hänelle luovuttamaton arvo.[6]

---

1 *Ibid*., 528.
2 Salminen 1979, 13, 31, 43, 84, 86–7.
3 Salminen 1982, 97–101, 202, 206–7; Suomi 1992, 95; Klinge 2001, 26–7.
4 Suomi 1992, 95, 102, 124–5.
5 Ks. Jakobson 2001, 255.
6 Kekkonen 1958, 69–70, 73–4 ja 1959, 84–6.

Kekkosen saarnat toteuttavat Norman Faircloughn havainnon, että kehittyneissä kapitalistimaissa valtaa ei käytetä niinkään pakottaen eikä fyysisellä voimalla kuin konsensuksella, ideologialla ja itsekurin vaatimisella. Keskeinen väline on kieli, jonka avulla pyritään yksimielisyyteen, välitetään ideologioita sekä opetetaan ja opitaan käytäntöjä, merkityksiä ja identiteettejä.[1]

Esko Salmisen mukaan noottikriisi opetti sanomalehdet varovaisiksi, mutta Matti Klinge on huomannut, että jo yöpakkaset käänsivät Suomen mediakulttuurin selvästi itsesensuuriin. Timo Vihavaisen mukaan silloin juurrutettiin lehdistöön ajatus ulkopoliittisen vastuun ulottumisesta paljon yli sen, mitä ulkopolitiikalla normaalisti tarkoitetaan.[2]

Noottikriisin Salminen näkee palauttaneen mieliin Paasikiven ja Kekkosen kehotukset harjoittaa journalismia vastuuntuntoisesti. Hän jopa väittää, että sosiaalidemokraattien lehdissä Kekkosta syytettiin lehdistön kovistelemisesta.[3] Siitä ei näy merkkejä, mutta lehtiväki epäilemättä muisti maan isän läksytyksen muutaman vuoden takaa.[4] SDP:n Uusi Aika selittikin varovaisuutta maan edulla.[5]

Neuvostoliitto ei ollut itsesensuurin ainoa syy. Keskustelut SDP:n eduskuntaryhmän johdossa ja kokoomuksen menettely Tuure Junnilan suhteen osoittavat, että ilmaisuvapautta saatettiin pyrkiä rajoittamaan myös sisäpoliittisen taktikoinnin tähden.

Erikseen on vielä mainittava Helsingin Sanomat maan suurimman päivälehden asemansa vuoksi. On kysyttävä, miksi se nimesi nootin pelkästään sotilaalliseksi, vaikka ajattelu oli toisenlainen. Huomionarvoista on, että muut vaihtoehdot suljettiin pois sen jälkeen, kun oli tiedossa Kekkosen puhe Los Angelesissa, jossa hän tulkitsi nootin ilmaukseksi Euroopan jännityksestä. Ehkä tässä on esimerkki journalismin tutkimuksessa havaitusta ilmiöstä, että media aina jossain määrin myötäilee valtaa.[6]

Toinen selitys voisi olla puhuttelu, jonka Kekkonen piti toimitusjohtaja Eljas Erkolle maaliskuussa 1961. Presidentin mielestä HS kirjoitti hänestä ilkeästi ja aiheutti sillä tavalla maalle vahinkoa. Lehti olikin muutamaa viikkoa aikaisemmin arvostellut Kekkosen viranhoitoa läpeensä poliittiseksi. Erkko taipui lupaamaan ”asiallista kohtelua”.[7] Kenties hän muisti tämän nootin tultua ja ohjasi lehtensä pääkirjoitussivua sen mukaisesti.

---

1 Fairclough 1995, 219.

2 Salminen 1982, 175; Klinge 2001, 29; Vihavainen 1991, 59. Vihavainen arvelee (*ibid*., 71) yöpakkasten ja noottikriisin, jotka ymmärrettiin Suomessa ”ilman muuta” väkivallaksi, pakottaneen varovaisuuteen.

3 Salminen 1982, 213.

4 *Ibid*., 175.

5 UuA 28.11.1961, pk.

6 Kivikuru 2007, 403.

7 HS 5.3.1961, pk; UK pvk. 29.3.1961 (Suomi 2001a, 414); Suomi 1992, 414.

Lisäksi on vähintään pohtimisen arvoista, josko Helsingin Sanomien itsesensuuri noottikriisissä oli merkki ajattelutavasta, joka huipentui runsaan kymmenen vuoden kuluttua. Helmikuussa 1972 Ruotsin ulkoministeri kertoi lehden Tukholman-kirjeenvaihtajalle, että hänen Moskovan-matkallaan isännät arvostelivat suomalaisia yya-sopimuksen unohtamisesta. Todisteiksi esitettiin sen jättäminen mainitsematta ulkoministeri Väinö Leskisen puheessa edellisenä vuonna YK:ssa, Saksa-aloite ja Max Jakobsonin pääsihteeriehdokkuuden jatkuminen senkin jälkeen, kun neuvostoliittolaiset olivat antaneet ymmärtää vastustavansa häntä. Helsingin Sanomissa harkittiin torujen julkaisemista mutta päädyttiin lopulta vain informoimaan ulkoministeriötä. Syynä oli presidentin edessä oleva Neuvostoliiton-matka.[1] Hän todella sai osakseen ”asiallista kohtelua”.

Janus-kasvoinen Kekkonen

Juri Iljinskiä ei ole kiittäminen ainoastaan lehdistön eräään osan itsesensuurin paljastumisesta. Hänen ansiostaan saadaan valoa myös presidentti Kekkosen mielipiteeseen nootin tarkoituksesta.

Siihen asti viesti oli ollut julkisuudessa kahdenlainen. Yhtäältä se kuului, että syy oli Suomen ulkopuolella. Los Angelesin -puheessa se oli Euroopan jännitys ja Amerikasta paluun jälkeen Länsi-Saksan aseistautuminen.[2] Seuraavan vuoden alussa Kekkonen kirjoitti nimimerkillä, että nootissa suomalaisia muistutettiin Saksassa piilevästä ”räjähdysaineesta”.[3] Puhdas kansainvälinen selitys oli myös vastaus, että liittotasavallan sotilaallinen voima oli tehnyt Neuvostoliiton levottomaksi, kun Daily Telegraphin toimittaja kysyi alkuvuodesta 1962, miksi Neuvostoliitolta kesti kolmetoista vuotta soveltaa yya-sopimusta käytäntöön.[4]

Keinovarastoon kuuluivat myös väistely ja kiertoilmaisut. Kun norjalainen Arbeiderbladet pyysi kommentoimaan sisäisiin asioihin puuttumista, Kekkonen vastasi, että hän ymmärsi Neuvostoliiton huolen Länsi-Saksasta ja että Neuvostoliitto halusi varmistaa Suomen politiikan ja turvallisuusintressinsä tällä suunnalla.

---

1 Matti Tuovisen muistio 24.2.1972 ”Ulkoministeri Wickman Helsingin Sanomien kirjeenvaihtajalle”. UMA, Kc 7.

2 Kekkonen 1961a, 151 ja 1961b, 167. Novosibirskissä Kekkonen väitti tarkoituksen jääneen Suomessa hämäräksi mutta sanoi ymmärretyn, että kysymys oli Neuvostoliiton turvallisuudesta: ”Koko nootti tuntuu rakentuvan sille seikalle, niin ainakin olemme käsittäneet.” Jaakko Hallaman muistio 5.12.1961. TPA, UKA, N-30.10.1961; Suomi 1992, 525.

3 Järvinen 1962, 12. Nimimerkin henkilöydestä Rantonen 1987, 59, 170. Junnilan kirjan johdosta Kekkonen esitti päiväkirjassaan, että nootin perustelut liittyivät Euroopan tilanteeseen ja Neuvostoliitto toi julki politiikkansa Berliinin, Naton ja Pohjoismaiden suhteen. UK pvk. 25.5.1962 (Suomi 2001a, 489); Suomi 1992, 550.

4 UM:n sanomalehtiasiaintoimiston lehdistökatsaus 79/62 (8.3.).

Toisaalta hän myönsi, että ulkosuhteet saattoivat riippua omista ratkaisuista. Kansainväliset suhteet olivat kokonaisvaltaisia, ja niihin vaikutti toiminta omassa maassa. Suomalaisia tarkkailivat muutkin kuin Neuvostoliitto ja tekivät heidän toimistaan johtopäätöksiä, jotka heijastuivat suhteisiin Suomeen.[1] Kekkonen antoi kautta rantain ymmärtää, että Honka-liitolla oli nootissa osuutta mutta kaikki tapahtui normaalin kansainvälisen käytännön puitteissa eikä hyviä tapoja rikottu.

Vaaliyhteyden oivaltamiseen ei todennäköisesti edes mennyt kauaa. Päiväkirjansa mukaan Kekkonen pelkäsi jo syyskuussa, että Neuvostoliitto ryhtyisi Hongan vuoksi toimenpiteisiin, ”koska hän on Tannerin valitsema ehdokas”.[2] Viikko nootin saapumisesta presidentti oli varma, kun hän sanoi Englannista tapaamaan tulleelle ”vanhalle ystävälle”, että toivoi saaneensa apua vaaleihin.[3] Tuttujen kesken tämä riitti ymmärrykseksi, että apua oli todella tullut.

Moskovan keskustelu oli sitten enää pelkästään vahvistus. Kekkonen sai hyvissä ajoin sen muistiinpanot[4] ja tunsi siten Gromykon ilmoituksen Honka-liitosta nootin syynä jo ennen hallituksen tiedonantoa. Hän piti niin tärkeänä Karjalaiselta kuulemaansa Junnilan kysymystä eduskunnan ulkoasiainvaliokunnassa, ”mitä hallitus on tehnyt torjuakseen Nl:n puuttumisen Suomen sisäisiin asioihin”, että vei sen päiväkirjaansa.[5]

Kuitenkin kaksi päivää hallituksen tiedonannon jälkeen Kekkonen näyttää pyrkineen ohjailemaan toisaalle hallituksen käsitystä sen ydinsanoman lähteestä. Muuten on vaikea selittää, miksi hän pani pääministerin lukemaan hallitukselle ”muistion” tapahtumista ”Moskovassa NKP:n kongressin aikana SKP:n ja Nl:n välillä”, kuten Johannes Virolainen kirjasi muistiinpanoihinsa. Kekkonen oli saanut suojelupoliisilta selonteon yhteydenotoista puoluekokouksen aikana ja saattoi nyt valtioneuvoston tietoon omat kommunistit kompromettoivan raportin. Se taisi

1 Kekkonen 1962b, 11–2.

2 UK pvk. 6.9.1961 (Suomi 2001a, 437); Suomi 1992, 415.

3 Aunesluoma 2002, 134, 136. ”Vanha ystävä” oli Britannian tiedustelupalvelun asiamies, jonka muistion keskustelusta Juhana Aunesluoma on löytänyt Yhdysvaltain ulkoministeriön arkistosta. Asiamiehen nimeä ei mainita, mutta hän oli todennäköisesti Kekkosen kanssa vuosia aikaisemmin ystävystynyt Rex Bosley. Tämän puolesta puhuu, että he tapasivat kahden kesken ja keskustelu tapahtui siten kielellä, jota molemmat puhuivat. *Ibid*., 132–3. Koska Kekkonen ei hallinnut englantia riittävästi tällaiseen kommunikointiin, heidän on täytynyt käyttää suomea, jota Bosley puhui sujuvasti.

4 L. A. Puntila näki muistiinpanot käydessään Kekkosen luona 14.11. Puntilan haastattelu 1964. KA, LAPK, k. 24; Tarkka 2004, 154.

5 UK pvk. 13.–14.11.1961 (Suomi 2001a, 446). Kekkonen viittasi Karjalaisen ja Gromykon tapaamiseen myös kertoessaan Novosibirskin-matkaansa edeltävänä päivänä näkemyksistään hiukan erikoislaatuisesti Britannian suurlähettiläälle. Hän sanoi, että oli yhdistänyt nootin ”laajempaan kansainväliseen kytkentään” mutta tuli ulkoministerien keskustelun myötä vakuuttuneeksi siitä, ”että venäläiset haluavat Suomelta jotakin tärkeää”. Hän väitti, ettei tiennyt, mitä se oli, mutta sanoi, että hänellä oli mielessään useita vaihtoehtoja. Rautkallio 1992, 222. Lähteenä suurlähettiläs Connor O’Neillin raportti. Vrt. UK pvk. 21.11.1961 (Suomi 2001a, 447) ja Suomi 1992, 512.

tehota ainakin Virolaiseen, jonka mielestä muistio oli ”mielenkiintoinen selostus Nl:n pyrkimyksistä Suomessa” ja muutti tilannetta ”aika tavalla”.[1]

Vaalipuheessaan muutamaa päivää myöhemmin Kekkonen myönsi sekaantumisen antaessaan ymmärtää, että ”oikeistoryhmittymään” kohdistui epäluuloa. Toisaalta toteamus, että Suomessa elettiin ”nootin varjossa”, kertoi muuta.[2] Mutta Novosibirskistä kotiuduttuaan hän viittasi jälleen vaaliyhteyteen peitellysti sähköisissä medioissa (s. 123–4).

Lähes selväkielisenä kytkentä sisältyi Messuhallissa 7.1.1962 aggressiiviseen kampanjapuheeseen. Siinä Kekkonen sanoi ”suoraan”,

> että jos H-rintama olisi viime syksynä ollut vastaamassa maan asioista, sotilaalliset neuvottelut olisi aloitettu ja ne olisivat todennäköisesti nyt jo päättyneet avunantosopimuksen 2. artiklan perusteella.
>
> Pääministeri Hruštšev ilmaisi nyt [Novosibirskissä], kuten muutaman kerran aikaisemmin, että Neuvostoliitto ei luota tiettyihin suomalaisiin poliitikkoihin, vaan pitää heitä Neuvostoliiton vihamiehinä.[3]

Todetessaan kaksi kuukautta aikaisemmin, ettei Länsi-Saksan hyökkäysaikeisiin uskottu, presidentti viestitti, ettei yya-neuvotteluille ollut sopimuksellista perustetta.[4] Mutta nyt hän oli varma, että jos Honka-miehet olisivat johtaneet maata, konsultaatiot olisivat toteutuneet. Toisin sanoen hän teki selväksi, että nootti lähetettiin heidän takiaan. Lisäksi hän sysäsi Junnilan, Tannerin, Leskisen ja Ehrnroothin Paasikiven linjan ulkopuolelle[5] ja ilmaisi siten, että Honka-liitto oli Gromykon ’tietty poliittinen ryhmittymä’. Hämeen Kansa oivalsi jutun juonen antaessaan ymmärtää Kekkosen varoittaneen, että ellei häntä valita, ”saattavat tulla uudet nootit ja konsultaatiot”.[6]

Mutta miksi näin raju hyökkäys rauennutta hanketta vastaan? Mistä kielenkäytön äkillinen koveneminen? Heti Novosibirskin jälkeenhän Kekkonen vain pyysi

---

1 AK pvk. 16.11.1961 (Rumpunen 1997, 206); Mpt. noottikriisistä. KA, JVA, k. 107; Virolainen 1986, 185; liite Armas Alhavan kirjeessä Herra Tasavallan Presidentille 15.11.1961. TPA, UKA, N-30.10.1961.

2 Kekkonen 1961c, 174–5.

3 Kekkonen 1962a, 220.

4 Kekkonen 1961b, 42.

5 Kekkonen 1962a, 221. Kekkonen lainasi ”ulkoministeriömme toimesta laadittua keskustelupöytäkirjaa”, minkä johdosta SDP-lehti huomautti: ”Kun Neuvostoliiton pääministeri Novosibirskissä sanoi, että Kekkonen luottaa Tanneriin, mutta venäläiset eivät luota, niin Kekkonen katsoi messuhallin [*sic*] puheessaan tarpeelliseksi sanoa, ettei hänkään luota.” *Ibid*., 219; UuA 9.1.1962, Häijy puhe - -.

6 HK 9.1.1962, Manin mielestä. Myös Ahti M. Salonen (1972, 260) katsoo Kekkosen myöntäneen Messuhallissa, että nootti oli tarkoitettu varmistamaan vaalivoitto. Samasta lisäksi Luoto 1974, 116 v. 22.

”niitä, jotka eivät tunteneet luottamusta Neuvostoliiton ystävyyteen”, ottamaan mallia urheilukenttien hyvästä häviäjästä.[1]

Syynä oli aivan ilmeisesti Junnilan puhe eduskunnassa muutamaa viikkoa aikaisemmin. Sitä osoittaa maininta ”erään ’kovan linjan’ miehen” väitteestä, että hänen kannallaan oli ”paljon enemmän ihmisiä kuin tasavallan presidentti uskookaan”. Se tarkoitti Junnilan näkemystä, että laajat kansalaispiirit toivoivat politiikkaan muutosta, ja hänen vetoomustaan Kekkoselle noudattaa toivomusta, jottei hänestä tulisi Suomen Benešiä.[2] Messuhallin-puheen aiheeksi ilmoitettiinkin Maakansassa Junnilaan viittaavasti ”Onko riippumattomuutemme kaventunut?”[3] Ei ole vaikea arvata, että vihjailut maanpetoksesta tai vähintään hyväuskoisesta hölmöydestä olivat panneet sapen kiehumaan.

Tuohtumuksessaan Kekkonen ei piitannut sen enempää johdonmukaisuudesta kuin varovaisuudestakaan. Hän ilmaisi hyvin suoraan pitävänsä Honka-liittoa motiivina sanoessaan, että nootti johtui epäluottamuksesta Suomea kohtaan. Se oli todella radikaali uudelleenarviointi, sillä vielä marraskuun alussa hän oli katsonut ulkopolitiikan saaneen tunnustusta.[4]

Sisäpoliittisen ulottuvuuden Kekkonen veti esiin myös kevään hallitusneuvotteluissa. Taivutellessaan kokoomusta hyväksymään idänpolitiikan tähden sanelun osalleen tulevien ministerinpaikkojen miehityksessä (s. 438–9) hän muistutti, että oli varoittanut ”Honka-seikkailusta”.[5] Sanoma täydentyi muutaman päivän kuluttua toteamuksessa puheenjohtaja Saukkoselle, että ennen Honka-liittoa kokoomuksen ulkopoliittinen asema oli ollut vahva mutta huonontui sitten ja oli ”aloitettava alusta”.[6] Näitäkään viittauksia vastustajiin olisi tuskin esittänyt sellainen, joka etsi nootin syytä pelkästään Suomen ulkopuolelta.

Vielä selvemmin Kekkonen myönsi vaaliin puuttumisen kirjeessä ulkoministeri Ruskille, joka oli vihjaillut suurlähettiläs Seppälälle, että kriisi kavensi

---

1 Kekkonen 1961d, 189.

2 Kekkonen 1962a, 221; Junnila 1961b, 2066.

3 MK 4.1.1962, Novosibirskin keskustelut uudessa valossa.

4 Kekkonen 1961b, 42–3 ja 1962a, 225. Kremlissä presidentillistä syytteidenluentaa tervehdittiin tyydytyksellä. Onnittelussaan valitsijamiesvaalien voitosta Hruštšov ylisti ”suoruutta ja rohkeutta”, joilla Kekkonen paljasti ”tannerilaiset ja muut oikeistolaiset — maan nykyisen ulkopoliittisen suunnan ja neuvostoliittolais-suomalaisen ystävyyden vastustajat”. Suurlähettiläs Zaharovin välittämä viesti Kekkoselle 16.1.1962. TPA, UKA, vsk. 1962. Valtiojohtajat olivat ’tietystä poliittisesta ryhmittymästä’ samalla aaltopituudella.

5 AK pvk. 29.3.1962 (Rumpunen 1997, 215); Seppinen 1997a, 219. Kekkonen todennäköisesti tarkoitti tapaamistaan 18.4.1961 kokoomuksen varapuheenjohtajan Lauri Santamäen, kansanedustajien Päiviö Hetemäen, T. A. Wiherheimon ja Juha Rihtniemen sekä Aamulehden päätoimittajan Jaakko Hakalan kanssa, joille sanoi päiväkirjansa mukaan: ”Hongasta ei tule presidenttiä. Koko asia (T[anner] + Pitsinki) pantu väärälle jalalle.” UK pvk. 18.4.1961 (Suomi 2001a, 418); Suomi 1992, 413. Tuolloin hän ei tosin puhunut ulkopolitiikasta, mutta vuoden kuluttua tilannekin oli toinen.

6 Vares 2008, 413.

Suomen itsenäisyyttä. Presidentin mielestä nootti ja sen jälkeiset keskustelut vaikuttivat sisäpoliittiseen tilanteeseen. Jos niin myös tarkoitettiin, sitä ei tullut tulkita pyrkimykseksi muuttaa Suomen asemaa, vaan päinvastoin pikemminkin estettiin muutokset.[1]

Yksiselitteisesti käsitys näkyy uutistoimisto UPIn haastattelussa toukokuun alussa 1963 mutta varsinkin Iljinski-keskustelun yhteydessä. UPIlle Kekkonen kertoi, että Neuvostoliitto oli ollut huolestunut ”luottamuksellisten suhteiden häiriintymisen mahdollisuudesta” siinä missä kansainvälisestä tilanteestakin.[2] Iljinski-kirjoittelua hän seurasi tarkasti. Vuosikirjassa on runsaasti leikkeitä lehdistä ja päiväkirjassa lainaus itse kirjoituksesta: ”On itsestään selvää, ettei NL:n hallitus voinut olla ottamatta huomioon sitä todellista uhkaa, joka syksyllä 1961 kansainvälisen jännityksen huomattavan kiristymisen hetkellä ilmestyi NL:n ja Suomen ystävyyssuhteiden ylle.” Monien lehtien tavoin Tamminiemen isäntäkään ei yllättynyt:

> Kansainvälisten suhteiden kiristyminen ja Honka-liiton uhka, niin sanoi Hrushtshev Karjalaiselle ja Kovalev Wuorelle![3]

Hruštšov oli siis kertonut ulkoministeri Karjalaiselle — todennäköisesti vierailulla Neuvostoliittoon muutamaa kuukautta aikaisemmin —, että nootilla tähdättiin Kekkosen voittoon. Wuori oli kuullut saman A. E. Kovaljovilta, joka johti vuonna 1961 MIDin Skandinavian-osastoa.[4] Näitä tietoja ei ole missään muussa tähän mennessä Suomessa tunnetussa lähteessä.

Toisaalta Kekkonen oli varovainen. Ilmeisenä kannanottona Iljinski-kirjoitteluun hän sanoi Paasikivi-Seurassa toukokuun lopussa 1963, että sotilaskonsultaatioille oli syksyllä 1961 kaikki edellytykset ja vain Novosibirskin menestys esti ne. Tämän hän kertoi myllykirjeessä Hetemäelle Tarkkailijan artikkelin johdosta. Samassa yhteydessä hän moitiskeli, että Hetemäki oli omaksunut nootin selityksensä Junnilalta.[5]

---

1 R. R. Seppälä Veli Merikoskelle 28.5.1962, Kekkosen luonnos sähkeeksi Seppälälle 8.6.1962 (lainaus) sekä Max Jakobson Seppälälle 9.6.1962 ja liitemuistio. TPA, UKA, vsk. 1962; Jakobson 1980, 296–7.

2 Kekkonen 1963, 26. MK katsoi (8.5.1963, pk.) Kekkosen todenneen, että nootti johtui kansainvälisestä politiikasta ja Suomen tapahtumista, jotka herättivät Neuvostoliitossa epäilyksiä.

3 UK pvk. 4.5.1963 (Suomi 2002b, 47). Juhani Suomi väittää ilman lähdettä Kekkosen tajunneen kriisin kuluessa, ”että konsultaatioita olivat vaatineet nimenomaan Neuvostoliiton sotilaspiirit ja että Hrushtshev oli niiden tukea kosiskellessaan joutunut taipumaan”. Toisaalta Kekkonen hänen mukaansa päätteli tiedoista, jotka sai SKP:n ja NKP:n edustajien yhteydenpidosta juuri ennen nootin antamista, että Suomea käsittelevässä kohdassa oli kysymys ennen kaikkea SKP:n taktisista laskelmista. Suomi 1992, 488, 509.

4 Kovaljov toimi osastopäällikkönä vuoteen 1965 ja sitten suurlähettiläänä Helsingissä. Suomi 2002b, 463 ja 2003, 481.

5 Kekkonen Hetemäelle 29.5.1963. TPA, UKA, vsk. 1963.

Tulkinnan dialektiikka

Kolmiosainen käsitys Hegelin dialektiikasta, että se rakentuu teesistä, antiteesistä ja synteesistä, voi paikkansa pitämättömänäkin[1] olla joskus hyödyllinen. Mainitsematta Hegeliä nimeltä Risto E. J. Penttilä soveltaa ”dialektista kaavaa” historiantutkimukseen. Hänen mukaansa ensin kehitetään selitys, jota hän kutsuu ortodoksiseksi ja jonka oletetaan olevan lähellä totuutta. Malliesimerkki, joka ei toki ole Penttilän keksintö, on Stalinin syyttäminen aluksi lännessä kylmästä sodasta. Sitten revisionistit kyseenalaistavat aiemman käsityksen. Kylmän sodan tapauksessa näin tapahtui, kun 1960–70-luvuilla vastuuseen vedettiin Yhdysvallat. Lopulta teesi ja antiteesi sulautuvat synteesiksi, suhteellisen tasapainoiseksi käsitykseksi, joka pääasiassa hahmottaa kokonaiskuvan mutta mahdollistaa erilaiset painotukset.[2]

Sovellettaessa tällaista kaavaa nootin motiivin selittämiseen ortodoksian voi ajatella tarkoittavan virallista tulkintaa. Sitä oli kahdenlaista, presidentin ja hallituksen. Kekkonen sijoitti useissa julkisissa esiintymisissään syyn Suomen ulkopuolelle, Saksaan tai Berliiniin, mutta hallituksen tiedonannossa Karjalaisen ja Gromykon keskustelusta se oli Honka-liitto. Tiedonanto oli siten myös revisio, että tarkoituksena oli pelkästään Kekkosen jatkokauden varmistaminen. Synteesin muodostivat yhdistelmät, joissa tämä tulkinta oli yhtenä osana. Revision esitti julkisuudessa jo ennen hallitusta Päivän Sanomat, ja koko kaava, jota voidaan kutsua konventionaaliseksi tai nootin tekstin mukaiseksi malliksi, toteutui sanomalehdissä nopeassa tahdissa: vajaassa viikossa nootin saapumisesta näkivät päivänvalon myös kansainvälinen selitys ja synteesi.

Dialektiikan ohella lehdistössä on huomionarvoista häilyntä kansainvälispoliittisen tulkinnan ja revision välillä. Se saattoi johtua suuressa määrin kognitiivisesta dissonanssista, kun toimituksissa uskottiin, että nootilla tuettiin Kekkosta, mutta niin ei katsottu ainakaan heti soveliaaksi sanoa ääneen. Revision piilottelu näkyi jo ensimmäisinä viikkoina, paljastui sen jälkeen vähitellen ja lopullisesti, kun Juri Iljinski kertoi neuvostotaholla ensimmäisenä julkisuudessa yksiselitteisesti, että päämääränä oli Honka-liiton voiton estäminen. Artikkelin lehtikommenteista näkyy, että silloinkin kun syyn kerrottiin olevan kokonaan muualla kuin Suomen sisäpolitiikassa, sillä ajateltiin olevan osuutta.

Kekkonen pitäytyi julkisuudessa enimmäkseen kansainväliseen selitykseen, mutta kuten muun muassa päiväkirjamerkinnästä Iljinskin artikkelin johdosta näkyy, hän hyväksyi myös Honka-puolen. Tätä käsitystään hän paljasti julkisissa puheissaan kuitenkin vain muutaman kerran eikä koskaan eksplisiittisesti.

---

1 EOPH 2006, 54.

2 Penttilä 1992, 21. Hieman erilaisesta kylmän sodan alun historiografian typologiasta ks. Westad 2010, 3–6 ja Essay 2010, 508–9.

4 Kekkosen virallisella linjalla ja sen vieressä

Ruotsalainen tutkija Krister Wahlbäck havaitsi 1960-luvun lopulla, että Suomessa vain harvat kiistivät presidentinvaalin osuuden nootissa. Seuraavalla vuosikymmenellä Veikko Huttunen tuli samaan johtopäätökseen ja Kyösti Skyttä muisteli, että viimeistään Karjalaisen ja Gromykon keskustelun jälkeen aloitetta pidettiin ennen kaikkea puuttumisena vaaleihin. Lauri Karvonen totesi kytkennän hyvin tavalliseksi, ja Raimo Väyrysen mukaan sisäpolitiikasta yhtenä kohteena vallitsi jopa yksimielisyys. Hän tiesi muun muassa Aimo Pajusen ja Risto Hyvärisen kirjoitusten perusteella, että tutkijat kannattivat synteesiä.[1]

Todellisuudessa myös pelkästään Suomen ulkopuolelle osoittavilla selityksillä oli vankka jalansija. Iljinskin jälkeenkin mielipiteet muodostettiin Kekkosen hallitusaikana yhä pääasiassa sen ja presidenttitulkinnan puitteissa. Kaikki eivät kuitenkaan edelleenkään ottaneet kantaa yksiselitteisesti, vaan jatkuvasti vetäydyttiin harmaalle alueelle tai yksinkertaisesti vaiettiin.

Varovaisuutta, arastelua, moniselitteisyyttä

Max Jakobson sanoi esitelmässään Lundissa marraskuussa 1963: "Vi kan betrakta Sovjetunionens misstankar hösten 1961 som obefogade och orättvisa, men vi kan inte negligera de eventuella politiska konsekvenserna av detta misstroende." Helsingin Sanomat käänsi kohdan niin, että "Neuvostoliiton epäluuloja v. 1961 voidaan pitää aiheettomina ja väärinä, mutta epäluulojen *ulkopoliittisista* seu-

1 Wahlbäck 1968, 221; Huttunen 1974, 432; Skyttä 1970, 134; Karvonen 1978, 5–6; Väyrynen 1972, 110, 261 v:t 4–5.

rauksista ei voida olla piittaamatta". Sen lisäksi että ei kohdentanut epäluuloja kyseisen vuoden syksyyn, lehti rajasi käännöksellään seuraukset pelkästään ulkopolitiikkaan, vaikka Jakobson puhui yleensä politiikasta, ts. sisäpolitiikastakin. Sen hän osoitti myös lauseella: "Naturligtvis hade noten samband också med händelserna i Finland."[1] Peukaloinnillaan HS paljasti, että presidentinvaalin yhdistäminen nootin tarkoitukseen oli sille yhä vaikeaa.

Myös Jan-Magnus Jansson, jolle Karjalainen–Gromyko-tiedonannosta selvisi yhteys Honka-liittoon, koki esitelmöidessään vuonna 1965 Puolan ulkopoliittisessa instituutissa sen sanomisen ongelmalliseksi. Hän ei edes maininnut ryhmittymää vaan ainoastaan piti kainosti mahdollisena, että Neuvostoliitto muistutti yya-sopimukseen perustuvasta oikeudestaan pyytää sotilasneuvotteluja.[2] Jansson oli valittu edellisenä vuonna johtamaan Paasikivi-Seuraa, joka oli, kuten Osmo Apunen määrittelee, "Kekkosen politiikkaa tukeva taistelujärjestö".[3] Sellaisessa tehtävässä hän kenties koki, ettei ollut yhtä vapaa ilmaisemaan ajatuksiaan kuin aikaisemmin. Lisäksi hän saattoi ottaa huomioon, että esitelmöi Varsovan liiton maassa.

Eräiden syksyn 1961 toimijoiden muistelmatkin heijastelevat pidättyväisyyttä. Motiivin sivuuttavat kokonaan TPSL:n silloinen puheenjohtaja ja presidenttiehdokas Emil Skog sekä Arvo Tuominen, jonka päätoimittama Kansan Lehti teki kriisin kuluessa selväksi, että Honka-liitto oli maalitauluna. Senaikuinen eduskunnan puhemies K.-A. Fagerholm, joka myönsi Karjalainen–Gromyko-tiedonannon jälkeen puuttumisen presidentinvaaliin, ei uhrannut muistelmissaan nootille sanaakaan.[4]

TPSL:n keskeisiin hahmoihin niin ikään kuulunut Hannes Tiainen ei ole kirjassaan ollenkaan niin kohtikäyvä kuin puolueensa lehti marraskuussa 1961. Hän on kyllä yksiselitteinen väittäessään, että Honka-liiton rakentajat tiesivät ryhtyvänsä "syksyn -58 hallituskokeiluakin uhmamielisempään uhkayritykseen", jonka oli aihetta pelätä päätyvän umpikujaan. Hän myös tiesi Gromykon ilmaisseen Karjalaiselle, ettei Neuvostoliitossa luotettu Honkaan.

Jatkon hahmottaminen on vaikeampaa. Ryhmittymän kaatamiseksi laadittiin "suomalaisin aivoin" "mielikuvituksellisia suunnitelmia", mutta Neuvostoliitto ei alentunut "tukemaan joidenkin suomalaisten ei-kommunistisen poliitikkojen purkauksia vastustajia kohtaan". Moskovassa ei ymmärretty "puolueettomuutta,

1 Jakobson 1963, 33–5; HS 15.11.1963, Max Jakobson: Sisä- ja ulkopolitiikkamme vuorovaikutuksessa toisiinsa. Kursiivi TT. Vrt. seur. vuonna ilmestynyt ulkoministeriön käännös: "Voimme pitää Neuvostoliiton epäluuloja syksyllä 1961 epäoikeutettuina ja aiheettomina; emme voi olla välittämättä tämän epäluulon mahdollisista poliittisista seurauksista." Jakobson 1963, 40.

2 Jansson 1965, 1, 4.

3 Apunen 2005a, 160, 343.

4 Skog 1974, 182; Tuominen 1976, 135; Fagerholm 1977.

joka suhtautuu välinpitämättömästi Saksan tapahtumiin, Länsi-Saksan sotilaallisen mahdin kasvuun ja sen Neuvostoliiton turvallisuudelle aiheuttamiin vaaroihin".[1]

Suomi–Neuvostoliitto-seuran pääsihteerin paikalta vuonna 1971 varapuheenjohtajaksi siirtynyt Toivo Karvonen[2] lähestyi aihetta hieman toisin kuin vuoden 1962 alkupuolella, vaikka perusviritys olikin sama. Hän väitti että "oikeistososialidemokraatit" ja "taantumusvoimat" aikoivat presidentinvaaleilla muuttaa "Neuvostoliitolle ystävällisen ulkopolitiikan". Hankkeen "taustana" oli kärjistynyt maailmantilanne, jossa Berliinin kriisi huipentui "vaaralliseen pisteeseen". Pohjolassa tiivistyi rintama Neuvostoliittoa vastaan, kun alettiin "rakentaa COMBALTAPia "Länsi-Saksan yleisesikunnan johdolla". Lisäksi Ruotsi osoitti horjumisen merkkejä. Se neuvotteli "Länsi-Saksan yleisesikunnan kanssa" ja myi liittotasavallalle sotatarvikkeita. Neuvostoliitto katsoi hyökkäyksen uhkaavan ja ehdotti yya-neuvotteluja. "Tässä tilanteessa taantumusvoimat pitivät välttämättömänä syrjäyttää Kekkosen" mutta eivät ottaneet huomioon tilanteen nopeaa kärjistymistä nootissa ilmaistulle asteelle. "Maan eteen astui vakavana kysymys - - yya-sopimuksen velvoitusten noudattamisesta."[3]

Hannu Kyröläisen väitöskirja tasapainoilee samealla diskurssilla sisäpoliittisen ja kansainvälisen tulkinnan välissä. Neuvostoliitto oli epävarma turvallisuudestaan, ja pelot ulottuivat juuri yya-sopimuksen tarkoittamaan ympäristöön ja tilanteeseen. Kysymys oli myös keskinäisten suhteiden perusrakenteesta, jonka mukaista Neuvostoliiton toiminta oli siltäkin kannalta, "että luottamus Suomen politiikan jatkuvuuteen sai tilanteesta johtuen entistä kovemmat vaatimukset". Ensisijaista oli sellainen luottamus, "ettei Neuvostoliiton tarvitsisi hankkia muita takeita". Kekkonen piti parhaana keinona "mahdollisimman laajaa ja yksimielistä kannatusta harjoitetulle ulkopolitiikalle vuoden 1962 presidentin valitsijamiesvaaleissa".[4]

Kekkonenkaan ei ollut aina yksiselitteinen. Kun Dagens Nyheter kysyi Hruštšovin motiiveista, hän vastasi kirjallisesti, että tämän "kirje" sijoittui "suuriin maailmanpoliittisiin puitteisiin" mutta heijastusvaikutukset Suomessa olivat oma lukunsa. Presidentti myös kertoi, että hän oli elänyt syksyn 1961 uudelleen lukiessaan Arthur Schlesingerin Kennedy-kirjasta supervaltajohtajien tapaamisesta ja Berliinin kriisistä.[5]

Kryptisyys sävyttää haastattelun suullistakin osaa: "Hrushtshev oli yleensä hyökkäävällä kannalla enkä ole löytänyt tähän mitään kunnollista vastausta." Kek-

1 Tiainen 1968, 152, 158.
2 Leppänen 1999, 158.
3 Karvonen 1973, 134–5.
4 Kyröläinen 1981, 225.
5 Kekkonen 1966a, 23.

konen oli kuitenkin varma, ettei Suomen ja Neuvostoliiton suhteissa tapahtunut mitään epätavallista.[1]

Arvoituksellisia sanankäänteitä ja vaikenemista harrastettiin myös ulkoasiainhallinnossa. Suurlähettiläs Risto Hyvärisen mukaan saatiin esimerkki yya-sopimuksen tarjoamasta mahdollisuudesta ”välttää hätiköityjä ja peruuttamattomia toimenpiteitä”.[2] Liekö vaihtoehtona käynyt mielessä sotilaallinen väliintulo sopivan vaalituloksen varmistamiseksi, jos muu ei olisi auttanut?

Jaostopäällikkö, filosofian tohtori ja poliittisen historian dosentti Keijo Korhosen artikkeli ”Finland and the Soviet Union” ulkomaalaisille tarkoitetussa kirjassa *Essays on Finnish Foreign Policy*, joka esitteli Suomen ulkopolitiikan keskeisiä teemoja,[3] on noottikriisistä kliinisen puhdas. Ainoastaan aavistuksen siitä mahdollisesti vaistoaa korostuksessa, että Neuvostoliitto oli kyettävä vakuuttamaan valmiudesta estää Suomen alueen käyttö potentiaalisten vihollisten tukialueena.[4] Korhoselle saattoi riittää kriisin käsittely kyseisen teoksen kirjoituksessa, jonka aiheena on yya-sopimuksen sisältö ja merkitys ja johon hän viittaakin.[5] Silti täydellinen vaikeneminen nootista esityksessä Suomen ja Neuvostoliiton suhteista on erikoinen ratkaisu, semminkin kun kirjoittaja ilmaisi tapahtuma-aikana, että syynä oli Honka-liitto.

Menettelyä ei tee yhtään käsitettävämmäksi, että Korhonen otti samana vuonna Paasikivi-Seuran järjestämässä seminaarissa nootin esimerkiksi kommunikoinnista yya-sopimuksen välityksellä. Tapahtumat antoivat

> kehykset ja muodon Neuvostoliiton ja Suomen väliselle dialogille sekä välillisesti myös Neuvostoliiton ja Skandinavian maiden samoin kuin Suomen ja muiden pohjoismaiden dialogille, yhteydenotoille, jotka — näin voitaneen sanoa — tuolloin vallinneessa poliittisessa tilanteessa olisivat arvattavasti tapahtuneet, olisipa yya-sopimus ollut olemassa tai ei.[6]

Tämän saattoi allekirjoittaa, kannattipa selitykseksi presidentinvaaleja, Berliiniä tai molempia, sillä ”tuolloin vallinnut poliittinen tilanne” voi tarkoittaa sekä sisä- että maailmanpolitiikkaa.

Joka tapauksessa myös kyseinen selitys poikkeaa täysin vuoden 1961 esiintymisestä. Muutosta kenties auttaa ymmärtämään Korhosen tunnustus historianopettajien opintopäivillä, ettei hän enää oikeastaan ollut historioitsija. Koska

---

1 *Ibid*., 24.
2 Hyvärinen 1975, 63.
3 Heiskanen *et al*. 1969, 3.
4 Korhonen 1969a, 35.
5 *Ibid*., 36. Ks. Pajunen 1969, 17–9.
6 Korhonen 1969b, 104.

ulkoministeriön virkamies käsitteli asioita, ”joista sitten tulee historiaa”, oli vaikea pitäytyä tutkijalle ominaiseen selittämiseen ja ymmärtämiseen. Korhonen mielsi toimenkuvansa normatiiviseksi: ”Minun pitäisi pystyä sanomaan ainakin silloin tällöin, ’wie es eigentlich sein sollte’, kun taas historiantutkijan klassinen tehtävä on selvittää, ’wie es eigentlich gewesen ist’. Ja siinä on erittäin suuri ero.”[1] Idänsuhteissa oli etusijalla niiden vaaliminen, ja virkamies koki, ettei voinut aina sanoa, niin kuin uskoi asioiden olevan — tai olleen.

Kekkoslainen virallinen tulkinta

Niistä, jotka tekivät näkemyksensä tiettäväksi yksiselitteisemmin, edelleen moni löysi nootin osoitteen Suomen ulkopuolelta. On syytä olettaa, että tasavallan presidentin siihen suuntaan osoittaneilla puheenvuoroilla oli osansa. Ne yhdessä hänen vuosien 1961–63 eräiden julkisten lausuntojensa kanssa kohottivat kansainvälisen selityksen suorastaan ”kanonisoituun” asemaan.

Kekkonen kirjoitti vuonna 1966 Suomen Kuvalehdessä, että Schlesingerin kuvaus Berliinin kriisistä asetti nootin oikeisiin yhteyksiinsä. Samalla hän vähätteli sisäpolitiikan merkitystä, ellei kiistänytkin sitä, veistellessään Tuure Junnilasta, että Suomessa

> on kirjoitettu jopa kirjakin noottikriisistä. Näillä ”historioitsijoilla” ei ole ollut edellytyksiä nähdä asian kansainvälistä taustaa ja heillähän onkin ollut varma käsitys siitä, mitä on tapahtunut ja miksi, kun he alkoivat ”tutkimustaan” kirjoittaa.[2]

Ellei tietäisi tekijää, tuskin tunnistaisi samaksi, joka tulkitsi noottia päiväkirjaansa Iljinskin artikkelin johdosta.

Kekkonen pitäytyi edelleen tarkasti kansainväliseen linjaan todetessaan radiossa ja televisiossa vuonna 1970, että kylmän sodan ollessa edellisen vuosikymmenen alussa kireimmillään poliittisissa laskelmissa otettiin huomioon ydinsodan vaara, joka heijastui Suomeenkin, ”niin kuin syksyllä 1961 saatoimme todeta”. Vuonna 1975 oli televisioesiintymisessä Honka-kytköksen myöntäminen lähellä, kun Kekkonen nimettyään nootin taustaksi neuvostojohdon huolestumisen Keski-Euroopasta sanoi Gromykoa mukaillen, että Suomen sisä- ja ulkopoliittinen tilanne oli muuttunut epävakaaksi. Samassa yhteydessä hän mustamaalasi ”laajaa oppositioryhmittymää” väittämällä, että se vaati ”avoimesti suunnanmuutosta

1 Korhonen 1974, 10.
2 Kekkonen 1966b, 25.

politiikkaamme — mm. täysjäsenyyttä EEC:ssä". Yhtä lailla tarkoitushakuinen oli selitys, että Novosibirskissä oli ollut myönteiseen lopputulokseen pääsemisessä olennaista Neuvostoliiton vakuuttuminen "Suomen tahdosta noudattaa ystävyyden politiikkaa — siis että Suomessa vastaisuudessakin on hallitus, joka harjoittaa YYA-sopimukseen nojaavaa ulkopolitiikkaa ja joka tarkoin seuraa tilanteen kehitystä Pohjois-Euroopassa sekä on myös oma-aloitteisesti valmis toimimaan sodan vaaran poistamiseksi".[1] Lausunnon perusteella presidentin merkitys idänpolitiikassa ei ollut kovin suuri.

Valtionpään tavoin veivät monet Iljinski-keskustelun jälkeenkin nootin tavoitteet kokonaan Suomen ulkopuolelle. Perusselitystä varioitiin joskus nyansseilla. Silloin tällöin mainittiin presidentinvaalikin, ja välillä sen osuus kiistettiin ehdottomasti.

Monet kannanotot olivat yleisluontoisia, vailla syyn täsmällistä määritystä. Juuri ennen nootin tuloa yleisesikunnan päällikön tehtävästä eläkkeelle jääneen Tauno Viljasen mukaan perustana oli "ainakin alunperin" sotilaallinen tilanne. Sotahistorioitsija Vilho Tervasmäki otsikoi: "Berliinin kriisi säteilee Suomeen syksyllä 1961". Kirjailija Jörn Donnerin mielestä "kohtalomme on liittynyt Euroopan ja maailman kohtaloihin. Kaikki kriisimme ovat sattuneet samaan aikaan kuin maailmanhistorialliset ratkaisut - - marraskuun pakkaset ja Berliinin kriisi - -." Eduskunnan puhemies Johannes Virolainen teki vuonna 1968 Bernissä selkoa Suomen asemasta nootin lähettämisen aikoihin ja selitti sitä niin, että Itämeren alueen kehitys oli näyttänyt Neuvostoliitosta uhkaavalta.[2] Ulkoministeriön virkamiehistä sijoitti poliittisen osaston päällikkö Risto Hyvärinen seuraavana vuonna nootin Berliinin kriisin haaraksi.[3] Keskustapuoluelainen[4] ulkoasiainsihteeri René Nybergkään ei poikennut yksitoista vuotta myöhemmin presidentin viralliselta linjalta: "Koko tapahtumavyyhti - - korostaa puhtaasti sotilaallisten näkökantojen tärkeyttä arvioitaessa tilannetta Pohjois-Euroopassa ja Itämeren alueella." Ritarikadulla niin ikään palvelleesta professori Klaus Törnuddista näytti, että Moskovassa rakennettiin samanlaiselle strategiselle ajattelulle kuin Prahan kevään nujertamisessa. Muistaen Hruštšovin puhuneen hankaluuksista marsalkoittensa ja kenraaliensa kanssa Törnudd aavisteli samoja sotaherroja Tšekkoslovakian miehityksen takana.[5]

Eräissä esityksissä tarkoitus on esillä jäsentyneemmin. Kirjailija Paavo Haavikko näki nootin keinona "manifestoida länsivalloille, että Saksan kysymys oli ratkaistava, Berliini erittäin". Sotahistorioitsija Helge Seppälän mielestä yya-neu-

1 Kekkonen 1970, 39 ja 1975, 69, 71; Repo–Repo 1985, 75.
2 Viljanen 1968; Tervasmäki 1978, 311; Donner 1967, 12–3; Virolainen 1968, 16, 19.
3 Hyvärinen 1969, 57; Hakalehto 1969, 5.
4 Matti Tuovisen päiväkirja 10.6.1981. KA.
5 Nyberg 1981; Törnudd 1969, 80–2.

vottelujen vaatiminen oli johdonmukaista, koska Neuvostoliiton väite, että Bonn suunnitteli Itämerestä sotaretken tukialuetta, merkitsi hyökkäysuhkaa. Samaan tapaan nimesi professori Göran von Bonsdorff syyksi oletuksen, että Länsi-Saksa suunnitteli Itämerestä ponnahduslautaa hyökkäykselle itään. Presidentinvaali kuittaantui toteamuksella, että Honka luopui, koska ”tillgreps inrikespolitiska åtgärder för att återställa förtroendet”. Sittemmin Bonsdorff tiputti pois tämänkin viittauksen sisäpolitiikkaan.[1] Kuitenkin lausuma, että Kekkonen takasi ulkopolitiikan jatkuvuuden,[2] on liitettävissä Gromykon sanoihin Karjalaiselle ja siten tulkittavissa presidenttiselityksen vaivihkaiseksi hyväksymiseksi.

Dan Gordinin, Olavi Laineen ja Kari Tapiolan voi ajatella turvautuvan implikaatioon, kun he toteavat kirjassaan, jonka aiheena ovat vuosien 1945–71 maailmantapahtumat, että ehdotettiin neuvotteluja Suomen ja Neuvostoliiton puolustuksen turvaamisesta ”Länsi-Saksan ja sen kanssa liitossa olevien maiden taholta tulevaa uhkaa vastaan”. Koska kommenttiosakaan ei kerro enempää, suoraa lainausta on pidettävä merkitystä välittävänä valintana ja siten kannatuksena kansainvälispoliittiselle selitykselle.[3]

Kehiteltiinpä nootille aivan uusikin täysin Suomen ulkopuolinen tavoite. Vähät välittäen Maakansan kuuden vuoden takaisesta tunnustuksesta Suomenmaa väitti pääkirjoituksessaan yya-sopimuksen 21-vuotispäivänä, että konsultaatioita esitettiin ”Keski-Euroopan kiristyneen tilanteen vuoksi, lähinnä hyökkäyksen uhkan toteamiseksi”.[4]

Niistä, jotka arvioivat ”H-linjan”[5] suhdetta motiiviin, Suomen Sosialidemokraatti, Honka-liittoa puuhaamassa ollut Olavi Lindblom, kokoomuksen kansanedustaja Antero Salmenkivi ja majuri Hannu Särkiö hylkäsivät Honka-Kekkonen-selityksen tietoisesti. SSd:iin kantautui runsas vuosi Iljinski-kirjoittelun jälkeen suurlähettiläs Sohlmanilta lähtöisin ollut tieto, että lähettäjät yllätti ”voimakas kuohunta” nootin johdosta Suomessa. Lehti päätteli ettei tähtäys ollut sisäpolitiikassa vaan suomalaiset olivat suhteessaan Neuvostoliittoon ”turhan herkkiä ja itsekeskeisiä”.[6] Lindblomilla ei ollut marraskuussa 1961 vähäisintäkään epäilystä hyökkäyksestä Honka-liittoa vastaan, mutta muistelmissaan hän liittää aloitteen Itämeren turvallisuuteen ja väittää, ettei vaaleihin ”tietenkään” viitattu sanallakaan vaan ”omin lupinemme yhdistettiin nämä kaksi asiaa toisiinsa”. Myös Salmenkivi tuomitsi erheeksi käsityksen, että tarkoituksena oli Kekkosen voiton

1 Haavikko 1977, 231; Seppälä 1974, 322; von Bonsdorff 1967, 95–6 ja 1970, 125.

2 von Bonsdorff 1971, 9.

3 Gordin *et al*. 1972, 185. Lainaus lähteen. Vrt. Koivisto 2010, 50: ”Ne [eräät oppikirjat] tyytyvät siteeraamaan tai referoimaan noottia itseään ja ilmoittavat täten nootin syyksi sen, että Neuvostoliitto pelkäsi Länsi-Saksan ja sen liittolaisten hyökkäystä.”

4 SM 6.4.1969, pk.

5 Paile 1967, 132.

6 SSd 4.6.1964, Nootin taustaa paljastuu.

varmistaminen. ”Nootti tuli Berliinin kriisin aikana, jolloin kansainvälinen jännitys oli kiristynyt äärimmilleen”, hän totesi ja oli varma, että kysymys oli ollut paljon suuremmasta kuin presidentinvaalista.[1] Mistä, se jäi sanomatta.

Särkiön lähtökohta oli, että konsultaatioita pidettiin tarpeellisina. Hän oli kyllä tietoinen ”toisenlaisistakin käsityksistä” ja mainitsi viitteessä *Noottikriisin tuoreeltaan tulkittuna* mutta valitsi sotilasnäkökulman, sillä ”olihan konsultaatiotarjouksen tuloa uumoiltu jo vuoden 1959 tammikuusta alkaen”. Kriisi painotti ”voimakkaasti” yya-sopimuksen sotilaspuolta ja havainnollisti avunantomekanismin käynnistymistä jännityksen lisääntyessä Pohjois-Euroopassa. Karjalainen–Gromyko-tiedonannosta Särkiötä kiinnostivat ainoastaan sotilaiden vaatimukset, joiden hän katsoi osoittavan, että myös Neuvostoliitossa ilmeni turvallisuudesta ”ainakin mielipiteiden vivahde-eroja”.[2]

Presidenttipuoleen kurkkasi — sitä kuitenkaan mainitsematta — myös keskustapuoluelainen historioitsija Ilkka Hakalehto, joka pääasiassa yhdisti nootin Berliinin aiheuttamaan ”äärimmäisen jännittyneeseen kansainväliseen ristiriitatilanteeseen”. Kotimaasta riittivät sanomalehtikohta ilman ’tiettyjä piirejä’ ja huomio, että Suomesta puhuttiin ”vain sivumennen”, sekä pelkät maininnat ’tietystä poliittisesta ryhmittymästä’ ja ulkopoliittisesta suuntauksesta Karjalainen–Gromyko-tiedonannossa.[3]

Keskustapuoluelaisessa Maaseudun Sivistysliitossa ideoidun *Suomen turvallisuuspolitiikan* tulkinta kuuluu niihin harvoihin, joita ohjaa peittelemätön poliittinen tarkoituksenmukaisuus. Anonyymeiksi jättäytyneet kirjoittajat, jotka kutsuivat itseään ulkopolitiikan ja kansainvälisten kysymysten tutkijoiksi,[4] piirsivät taustaksi Suomen sisäpolitiikan mutta ennen kaikkea Berliinin kriisin ja samaistivat ulkopolitiikan takeet Kekkosen voittoon.[5] Viimeinen sana oli kuitenkin poliittisella laskelmoinnilla. Koska hänen vastustajansa yhdistivät nootin presidentinvaaliin, oli parempi tulkita, että Suomi vedettiin Berliinin kriisiin.[6]

Kaksi kirjoittajaa näki Honka-liiton katalyyttinä. SKDL:n apulaispääsihteerin Jorma Hentilän mielestä nootin ”aiheena” oli Keski-Euroopan kriisi ja lähettämistä vauhditti epäilys, että Kekkosen vastustajien voittaessa Suomi hylkää yya-sopimuksen. Jouko Loikkanen taas julisti vuonna 1967, että ”tietenkin on uskottava ja luotettava noottiin, Gromykoon ja Hrushtsheviin”. Nootti johtui ”Länsi-Saksan kiihtyvästä varustautumisesta kansainvälisen tilanteen samalla jännittyessä vaa-

1 Lindblom 1969, 165; Salmenkivi 1978, 37.

2 Särkiö 1972b, 55, 57, 59.

3 Hakalehto 1974, 325–6.

4 STP 1975, 5.

5 *Ibid*., 19.

6 *Ibid*., 58: “Suomessa - - episodi haluttiin - - Kekkosen uudelleenvalinnan vastustajien piirissä yhdistää - - vuoden 1962 presidentinvaaleihin mutta osuvampi arvio lienee, että Suomi tuli - - vedetyksi mukaan - - Berliinin kriisiin.”

rallisesti Keski-Euroopassa, ja maassamme NL:n käsityksen mukaan ilmenevistä pyrkimyksistä muuttaa sotien jälkeistä ulkopolitiikkaa". Loikkanen kuitenkin päätteli, että koska sotilaallinen puoli hallitsi, se olisi todennäköisesti riittänyt yksinkin. Lopulta johtopäätös oli, ettei sisäpolitiikka synnyttänyt vaan korkeintaan nopeutti noottia.[1]

Loikkasen käsitys näytti hiukan toisenlaiselta toukokuussa 1963, jolloin hän luki päiväkirjassaan Iljinskiä niin, että syynä oli Saksan ohella "Suomessa vallinnut poliittinen tilanne". Samansuuntaisesti hän oli 1970-luvun alkupuolella sitä mieltä, että muutama kuukausi kriisin jälkeen Ahti Karjalainen uskalsi ottaa hallitukseensa kokoomuksen eduskuntaryhmästä vain yhden edustajan, jonka tuli olla Honka-liitossa ryvettymätön.[2] Näin tuskin kirjoittaa sellainen, jonka mielestä nootin motiivilla ei ollut yhteyttä sisäpolitiikkaan.

Honka-Kekkonen-versiokin voi hyvin

Presidenttitulkinta esiintyi edelleen sekä sellaisenaan että yhdistelmissä. Aina ei sanottu suoraan, että nootti lähetettiin Honka-liiton nujertamiseksi tai Kekkosen auttamiseksi, vaan entiseen tapaan turvauduttiin koodikieleen tai — Jakobsonin ilmaisua soveltaen — peitesanontoihin. Niitä olivat 'tietty poliittinen ryhmittymä', varmistuminen ulkopolitiikasta, sisäpolitiikan käänne, Paasikiven–Kekkosen linja ja ulkopolitiikan pysyminen entisellään.

Vihjailua

Eräissä kirjoituksissa Kekkonen-tulkinta ilmeni edelleen vain implisiittisesti. Olavi Honka aprikoi muistelmissaan, oliko syynä "vaalitaistelussa esiintynyt vääristelty ulkopoliittinen vihjailu". Paasikivi-Seuran varapuheenjohtaja Lars Dufholm kritisoi häntä kyvyttömyydestä ymmärtää kirjassaan epäluottamusta, jota hänen tukijansa herättivät Neuvostoliitossa. Kekkosen ärhäkkäänä arvostelijana tunnettu toimittaja Kauko Kare ilmaisi mielipiteensä kutsumalla *Noottikriisiä tuoreeltaan tulkittuna* "asialliseksi". Eino S. Repo, jolta ei vuonna 1962 liiennyt nootille sanaakaan, otti yhdeksäntoista vuotta myöhemmin kantaa, joskin Suomen osuudesta vaisuhkosti. Kerrattuaan kansainvälisen politiikan kireyttä, Neuvostoliiton "yltyvää huolta Saksan liittotasavallan asevoimien merkityksen kiihtyvästä

1 Hentilä 1972, 14; Loikkanen 1967, 85.

2 JL pvk. TPA, UKA. Ei pvm. mutta kirjoitusajankohta sisällön perusteella toukokuun loppu 1963; Loikkanen 1973, 38.

kasvusta Naton politiikassa" ja tunkeutumista sotaharjoituksin Tanskan salmiin ja pohjoisemmaksikin hän jatkoi: "Syy noottiin ei ollut tikusta tehty, kun Suomen poliittinen tilanne vielä oli epävakaa."[1]

Suomen Sosialidemokraattia syksyllä 1961 päätoimittanut Atte Pohjanmaa tulkitsi muistelmissaan Karjalaisen Moskovan-kuulumisia, että Neuvostoliitto oli tyytyväinen ulkopolitiikkaan mutta halusi varmistua sen jatkosta. Siitä huolimatta hän ei maininnut 'tiettyä poliittista ryhmittymää', jonka osuudesta hänellä oli aikanaan selkeä käsitys, vaan hyödynsi SDP:n lehtien suosimaa takaporttia: "Vihjattiin myös, että Neuvostoliitto pitää vallassa olevaa vähemmistöhallitusta epävarmana, koska se saattaa kaatua milloin vain."[2]

Kekkonen kytki motiivin presidentinvaaliin kirjeessä, jonka sisällytti vuonna 1976 ilmestyneeseen kirjekokoelmaansa. Hän kiittää siinä objektiiviseksi Edwin Linkomiehen kirjoitusta, joka esittää päätarkoitukseksi vaikuttamisen presidentinvaaliin.[3] Toki todiste on epäsuora, mutta jos olisi kokenut Linkomiehen mielipiteen kiusalliseksi, Kekkonen tuskin olisi puhunut myönteisessä sävyssä sen sisältävästä artikkelista saati julkaissut kirjeen.

Myöntäminen oli epäsuoraa myös neljä vuotta myöhemmin *Tamminiemessä*. Kekkosen tarkastamasta käsikirjoituksesta vastasivat ulkoministeriön alivaltiosihteeri Keijo Korhonen ja neuvotteleva virkamies Juhani Suomi.[4] Kirjan mukaan noottikriisissä opittiin, että Neuvostoliitto joko luottaa eduskuntaan, hallitukseen ja presidenttiin tai hankkii turvatakeet yya-sopimuksen avulla. Toinen johtopäätös oli, että Neuvostoliitto ei ryhdy poliittiseen painostukseen suhteiden katkaisemisesta puhumattakaan, jos se voi olla varma sotilaallisten etujensa toteutumisesta tällä suunnalla ja jos Suomen politiikka pysyy "vakiintuneella tunnetulla linjalla".[5] Verrattaessa tätä epäilykseen Karjalainen–Gromyko-tiedonannossa, että 'tietty poliittinen ryhmittymä' aikoi muuttaa ulkopolitiikan, on ilmeistä, että kirja viittaa Kekkosen pysymiseen presidenttinä. Sanoma on sama kuin puheissa Novosibirskistä paluun päivänä ja Messuhallissa, että Moskova ei luottanut Hongan taustavoimiin ja hankki siksi yya-sopimuksen avulla varmuuden ulkopolitiikasta, ts. Kekkosen jatkamisesta sen johtajana.

1 Honka 1972, 298; Dufholm 1972, 11; Kare 1967, 13; Repo 1981.

2 Pohjanmaa 1970, 90.

3 Linkomies 1962, 349; Kekkonen 1976, 154 (Eero Petäjäniemelle 13.1.1963).

4 Suomi 2000, 604–5 ja 811 v. 7.

5 Kekkonen 1980, 46–7. Painolastista ja välirikosta vrt. Kekkonen 1976, 133 (kirje R. R. Seppälälle 20.1.1962).

Puhdas presidenttitulkinta

Mutta lukuisien kirjoittajien käsitystä ei tarvitse arvailla tai edes päätellä. Kirjailija Pekka Lounela valitteli, että ”ulkopuolinen erotuomari sotki kuviot”, ja Väinö Leskinen kutsui Iljinskiin viitaten Novosibirskin tapaamista ”näytelmäksi”, jonka taustana oli ”sisäpoliittinen farssi”. Kuusikymmenluvun puolivälin takinkääntö, joka korjasi välit Kekkoseen ja Moskovaan, ei ulottunut noottiin: se on muistelmissa ”poikkeuksellisen jyrkkä reaktio” Honka-rintamaa vastaan.[1]

J. O. Söderhjelm, joka osallistui aikanaan yya-sopimusneuvotteluihin, lainasi Jakobsonin sanoja, että ”nootti vaikutti myös presidentinvaaliin”, ja jatkoi: ”Sen antaminen tarkoitti ilmeisesti juuri tätä, olisi Jakobson voinut lisätä.” Samanlaisen tulkinnan omaksuivat Hongan kampanjatoimistoa pienen aikaa johtanut Ahti M. Salonen ja teologian ylioppilas Peter Kankkonen, joka oli vuonna 1973 Kekkosen uudelleenvalitsemiseksi säädetyn poikkeuslain vastustamisesta syntyneen Suomen Perustuslaillisen Kansanpuolueen ehdokkaana vuoden 1975 eduskuntavaaleissa.[2] Jan-Magnus Jansson palasi 1970-luvun puolivälissä eksplisiittiseen ilmaisuun ja kotimaisiin tekijöihin, joiksi löysi presidenttitaistelun ohella SDP:n kahtiajaon ja kilpailun Maalaisliiton kanssa sekä yleisen mielipiteen riittämättömän mukautumisen tosiasiaan, että uusi ulkopoliittinen suuntaus jäisi pysyväksi.[3]

Sivistyneistön tuntoja valottaa myös syksyllä 1963 ilmestynyt *Pidot Aulangolla*, jossa yksitoista salanimillä esiintyvää kulttuurihenkilöä keskustelee ajankohtaisista aiheista:[4] Kauko Kare (Kriitikko), maisterit Heikki Brotherus (Kosmopoliitti), Heikki Eskelinen (Oikolukija) ja Martti Qvist (Puhemies), psykologi Jyrki Juurmaa (Majakanvartija), kirjailija Väinö Kirstinä (Runoilija), Matti Mannerkorpi (Talousmies), päätoimittaja Erno Paasilinna (Toimittaja), opettaja Aku-Kimmo Ripatti (Opettaja), filosofian tohtori Pirkko Rommi (Historioitsija) ja dosentti Jouko Siipi (Sosiaalipoliitikko).[5] Ottaen kantaa käsitykseen, että Neuvostoliitto kiinnitti huomiota yksilöihin, Rommi ehdottaa ajattelemista toisenlaisella, ”suomalaisella tavalla”[6]: ”Silloin saataisiin tämmöinen linja. Kohta A: nyt vaadittiin meiltä ulkopoliittisen painostuksen vuoksi hallituksen muuttamista. Kohta B: nyt meiltä vaadittiin ulkopoliittisen painostuksen vuoksi määrätyn henkilön

1 Lounela 1976, 215; Leskinen 1963, 6 ja 1967, 131. Leskisen kääntymyksestä Suomi 1994, 369–70, 376, 378–85, 387, 391–4.

2 Söderhjelm 1970, 212; Salonen 1972, 259; Kankkonen 1976, 30–1; Ehrnrooth 1999, 366–7.

3 Jansson 1975, 7.

4 Paasilinna 1963, 5, 10. Julkaisuajankohta näkyy Kekkosen syyskuisesta myllykirjeestä (1976, 165) Martti Qvistille kirjan johdosta.

5 Paasilinna 1964, 5, 7.

6 Vrt. Jouko Tyyrin vaatimus että poliittinen kehitys olisi tulkittava ”suomalaisemmin”. S. 107.

valitsemista presidentiksi." Ainakin Qvist näyttää olevan samaa mieltä, koskapa kysäisee, onko todella tärkeää valita presidentti itse.[1]

Hruštšovin puhe NKP:n puoluekokouksessa auttoi valtiotieteen maisteri Reima T. Luotoa eliminoimaan Länsi-Saksan ja sen liittolaisten uhkan mahdollisten motiivien joukosta. Sen jälkeen oli helppo määritellä kriisi täysin poliittiseksi. Aikomusta syrjäyttää Kekkonen voimaryhmittymien välisen sotilaallisen jännityksen aikana ja nostaa valtaan Neuvostoliitolle tuntematon henkilö, jota "tukimiehineen" epäiltiin suunnitelmista kääntää Suomi merkittävästi länsiystävällisemmäksi, pidettiin Moskovassa turvallisuusriskinä. Myös pelättiin vaikeuksia neuvotteluissa Suomen kanssa kansainvälisten kriisien aikana. Reaktio oli maailmantilanteen suomien mahdollisuuksien mukainen. Ajoitus ei ollut sattuma, kun presidentti niitti puolueettomuuspolitiikalleen menestystä Neuvostoliiton päävastustajamaassa. Tärkeintä oli Kekkosen voitto; ulkopolitiikka olisi sen jälkeen turvattu.[2]

Novosibirskin Luoto näki Junnilan tavoin Canossan-matkana. Hänen mielestään Hruštšov antoi ymmärtää niin panemalla Kekkosen matkustamaan aina Neuvostoliiton itäosiin asti.[3]

Monet tekivät johtopäätöksensä Gromykon ja Karjalaisen keskustelusta. Maisteri Erik Pakarisen mukaan se osoitti, että konsultaatioiden välttämisen ehtona oli varmuus Kekkosen idänpolitiikan jatkumisesta. Kokoomusvaikuttaja Jarmo Virmavirran auttoi ratkaisuun takeiden vaatimisen lisäksi ulkopolitiikan kääntämisaikeista syytettyjen tunnistaminen. "Aulankolaisen" Heikki Eskelisen mielestä Gromyko ilmitoi Neuvostoliiton luottamuksen Kekkosta ja epäluottamuksen Honkaa kohtaan. Eskelinen myös kritisoi ulkopoliittista johtoa Kekkosen ajan noottikirjoittelussa poikkeuksellisen kärjekkäästi huomauttamalla, ettei hyökkäysuhasta pyydetty selvitystä eikä sotilasneuvotteluja torjuttu. Neuvostoliittoa hän arvosteli toteamalla, että Kekkonen osoitti Novosibirskissä nootin hätiköidyksi tai puutteelliseen arvioon perustuneeksi.[4]

Gromyko paljasti "Neuvostoliiton vakavan huolestumisen Euroopan tilanteen kiristymisestä ja Suomen poliittisen elämän epävakaisuudesta", havaitsivat keskustapuoluelaiset toimittajat Paavo Kähkölä, Hannu Lehtilä, Toivo Pihlajaniemi ja Sauli Pyyluoma[5] Kekkoselle ehdottoman lojaalille puolueen siivelle omistautuvassa kirjassaan. Hallituksen tiedonantoa seuraten ja Honka-liittoa tarkoittaen he painottivat, että suurvalta halusi Euroopan epävakaassa tilanteessa pelkästään "varmuutta Suomen taholta".[6]

---

1 Paasilinna 1963, 97.
2 Luoto 1974, 56, 59–61, 63–4, 94.
3 *Ibid*., 64.
4 Pakarinen 1967, 224–5; Virmavirta 1977, 85; Eskelinen 1966, 244–6.
5 Nevakivi 1985, 222.
6 Kähkölä *et al*. 1974, 135, 137.

Niin ikään keskustapuoluelaiset Kalervo Siikala ja Keijo Immonen kehittivät sankaritarinan, jossa ”oikeistososialidemokraattien ja Kokoomuksen epäpyhä liitto” aikoi ottaa vallan ja Kekkonen joutui ”kesyttämään Venäjän karhun”.[1] Vaikka neuvotteluja vaadittiin sotilasyhteistyöstä Euroopan kiristyneen tilanteen perusteella, kysymys oli sisäpolitiikasta: ”Mutta entä jos Honka-liitto olisi pysynyt ja voittanut ja sotilaallisiin konsultaatioihin olisi jouduttu?” Omassa kirjassaan Siikala ei ollut läheskään yhtä selkeä vaan totesi vaaliasetelmaa ja Berliinin tilannetta kuvailtuaan, että ”Neuvostoliiton ja länsivaltain välit olivat pahoin tulehtuneet ja myös Suomen sisäinen levottomuus heijasteli epävarmuutta Itämeren alueelle”.[2]

Jopa Ahti Karjalainen irrottautui valtionpään virallisesta versiosta. Muistelmakirjassaan, jonka käsikirjoitus valmistui juuri ennen eroon johtanutta Kekkosen sairastumista, hän katsoi neuvostoliittolaisten ilmaisseen huolensa jännittyneen kansainvälisen tilanteen johdosta, koska heidän käsityksessään Honka-liitto aikoi kääntää ulkopolitiikan heille kielteiseksi.[3] Etäisyyden ottamista Kekkoseen saattoivat helpottaa välien rikkoutuminen hänen kanssaan muutamaa vuotta aikaisemmin ja siitä seurannut poliittisen uran päättyminen hänen tasavallassaan.[4] Lisäksi myöhäiskesällä 1981 merkit viittasivat vallan vaihtumiseen. Karjalainen valmistautui kamppailuun seuraajasta, ja kirja olikin suunniteltu sitä varten[5]. Hän kenties ajatteli, ettei kumarrus laajojen kansankerrosten suuntaan ainakaan heikentäisi mahdollisuuksia.

Äärivasemmalla Kansan Uutiset allekirjoitti Iljinski-keskustelussa presidenttitulkinnan ujostelematta ja sama jatkui SKP:ssä kymmenen vuotta myöhemmin vieläpä ilman kansainvälistä näkökulmaa. ”Suomen ja Neuvostoliiton suhteissa tunnettu pakkaskausi” johtui yrityksestä syrjäyttää Kekkonen ja istuttaa tilalle Honka, puheenjohtaja Aarne Saarinen kirjoitti puolueen teoreettisessa julkaisussa.[6] Hän saattoi nojautua arvovaltaiseen auktoriteettiin, NKP:n politbyroon jäseneen Arvid Pelšeen. Tämä oli edellisenä vuonna sanonut SKP:n johdolle, että nootilla torjuttiin vaara, jonka Suomen sisäinen tilanne aiheutti yya-sopimukselle.[7]

Saarinen ei jäänyt puolueessaan ainoaksi vaan kaksi muuta toveria noudatti samaa mallia, joskaan ei yhtä selväpiirteisesti. Elintarviketyöläisten liittoa 1950–60-luvuilla johtanut Arvo Hautala kertoo muistelmissaan — vaikka myöntääkin ettei todisteita ole — muistiinpanojensa viittaavan Honka-liiton yhteyksiin

1 Siikala–Immonen 1978, 74.

2 *Ibid*., 86; Siikala 1972, 22–3.

3 Ahti Karjalainen Urho Kekkoselle 12.8.1981. TPA, UKA, k. IV:10; Karjalainen 1981, 64.

4 Välirikosta Karjalainen–Tarkka 1989, 208–17, 221–7; Suomi 1998, 653–6, 660 ja 2000, 145–53; Seppinen 1997a, 556–64, 568–77.

5 Isohookana-Asunmaa 2006, 632.

6 Saarinen 1973, 195–6.

7 ”Arvid Pelshen lausunnosta SKP:n 16. edustajakokouksen jälkeen huhtikuussa 1972” (7.4.1972). TPA, UKA, SUPO 4; Suomi 1996, 688.

”Länsi-Saksan kovapintaisiin, jotka kieltäytyivät tunnustamasta DDR:n ja Puolan rajaa”. Nootti varoitti Bonnin militaristeista ja huomautti ”maassamme toimivasta oikeistoryhmittymästä ja sen aiheuttamasta poikkeamisesta valtiosopimusten edellyttämältä linjalta”. Suomalaisen osuuden vahvistaa kysymys: ”Honka-liitto kyllä murskautui, mutta ovatko seikkailupoliitikot ja Neuvostoliittoa vastaan tähtäävä liittoutuma hävinneet olemasta?”[1]

Stalinistisiivellä esiinnyttiin vieläkin varovaisemmin. Sen vahva mies Taisto Sinisalo muisteli suositulla koodilla, että presidentin- ja eduskuntavaaleja ”sävytti vakava poliittinen tilanne, sillä oli käynnistetty mittava hanke maamme ulkopolitiikan peruslinjan muuttamiseksi”. SKP:n Turun piirin historiakirja sanoi saman niin, että Honka-liitto ”suuntautui avoimesti Suomen ja Neuvostoliiton ystävällisten suhteiden kehittämistä vastaan”. Nootti ja sen vaaleja koskeva tavoite kätkettiin kekseliäästi ajatukseen, että Hongan pakotti osaltaan luopumaan ”kansainvälisesti herännyt huolestuneisuus tilanteen johdosta”.[2]

Viralliselta Kekkos-polulta poikettiin myös upseeristossa ja ulkoministeriössä. Yliluutnantti Erkki Platan nimesi tarkoitukseksi presidentinvaaliin vaikuttamisen,[3] ja sosiaalidemokraattinen jaostopäällikkö ja Helsingin yliopiston poliittisen historian dosentti Jukka Nevakivi totesi 75-vuotiaalle maan isälle omistetussa Ulkopolitiikka-lehden numerossa, että avain oli asetelmassa Honka vastaan Kekkonen. Hän arveli Kremlin todella pelänneen ulkopolitiikan muuttuvan, jos presidentti vaihtuisi.[4] Ulkopoliittisen instituutin englanninkielisessä Suomen ulkopolitiikan vuosikirjassa tulkinta levisi maan rajojen ulkopuolellekin.[5]

Synteesejä

Asemansa säilytti myös kansainväliseen politiikkaan nojaavan tulkinnan ja revision yhdistäminen. Lauri Karvosen mielestä sisäpoliittinen aspekti oli kiistaton mutta monet seikat — joita hän ei nimennyt — viittasivat siihen, että ”kriserna på såväl finländskt som sovjetisk beslutsfattarhåll betraktas som resultat av *samspelet mellan ett antal faktorer på vitt skilda nivåer*, bland vilka den inrikespolitiska nivån i Finland utgör en”. Harto Hakovirta taas oikeutti fuusion niin, ettei

1 Hautala 1977, 219–20.

2 Sinisalo 1978, 61–2; Vanamo–Grönholm 1977, 188. Sympatioista SKP:n vähemmistöä kohtaan todistaa esim. Tšekkoslovakian miehityksen hyväksyminen. *Ibid*., 197. Suhtautumisesta siihen SKP:ssä Leppänen 1999, 240–4, 246–51.

3 Platan 1976, 713.

4 Jansson 1975, 9; Nevakivi 1975, 76. Nevakivi oli ollut etukäteen kosketuksessa Kekkoseen, koskapa käytti tämän arkistoa. Nevakivi 1985, 217. Hän ei kylläkään näytä hyödyntäneen siellä olevaa muistiota Karjalaisen ja Gromykon keskustelusta.

5 Nevakivi 1976, 13.

presidenttiselitys sulje pois ”ns. virallista tulkintaa”, jossa Neuvostoliitto ilmaisi ”epäilyksensä Länsi-Saksan aikeista ja huolestuneisuutensa sen kasvavasta vaikutuksesta Itämerellä ja Tanskan salmissa”.[1]

Yhdistelmä esiintyi lähinnä kolmessa muodossa. Kotimainen tai ulkomainen näkökulma hallitsi, tai molempia painotettiin suunnilleen yhtä paljon.

Tuure Junnila ajatteli vuonna 1964 kuten kaksi vuotta aikaisemminkin, että ”ilmeisenä tarkoituksena” oli presidentinvaali ja myös tehtiin siirto Berliinin kriisissä.[2] Lisäksi hän arveli puolueensa sisäpoliittisen viholliskuvan mukaisesti, että Kreml painosti, koska katsoi kommunismin leviämisen vaikeutuneen kokoomuksen ja SDP:n liittouduttua Kekkosta vastaan. Oma ideologia menestyisi sitä paremmin, mitä tiukemmin Suomi pysyisi etupiirissä. Taustalla saattoivat olla Neuvostoliiton ulkopolitiikasta nousevat perinteisetkin syyt, jotka puolestaan olivat tsaarien Suomen-politiikan jatkoa. Moskova reagoi kaikkeen, mikä viittasi Suomen pyrkimyksiin kasvattaa riippumattomuuttaan.[3]

Vuonna 1966 Junnila luki samasta Schlesingerin Kennedy-kirjasta, joka teki vaikutuksen Kekkoseen, että Berliinin tilanne laukesi NKP:n puoluekokouksessa. Siten olisi voinut tarkistaa käsitystä nootin yhteydestä Berliiniin, mutta niin ei tapahtunut. Vuoden 1980 muistelmakirja lainaa *Noottikriisiä tuoreeltaan tulkittuna*, että nootti oli ilmeisesti ”*myös*” siirto Berliinin kriisissä. Samana vuonna ilmestyneessä Venäjä-kirjassaankin Junnila oli vaalitaisteluun puuttumisesta varma ja piti kansainvälispoliittisia tarkoitusperiä mahdollisina.[4] Berliinistä ei tällä kertaa ollut kuitenkaan mainintaa.

Aseveli Honka-liitossa Nils Meinander ajatteli käytännöllisesti katsoen samalla tavalla. Pääasia oli presidentinvaihdoksen estäminen, ja lisäksi nootti saattoi ilmaista vakavuutta, jolla Neuvostoliitto suhtautui mittelöön Berliinistä. Rafael Paasiokin, jonka SDP nimesi Hongan jälkeen ehdokkaakseen ja joka johti puoluetta vuosina 1963–75, oli varma hyökkäyksestä Honka-liittoa vastaan mutta havaitsi myös heijastuksia Neuvostoliiton huolestumisesta Pohjois-Euroopasta erityisesti Naton aktivoitumisen johdosta.[5]

Kansainvälistä tilannetta painottaneista katsoi dosentti Keijo Kulha ”[n]oottikriisiksi ristityn vaiheen” alkaneen Kekkosen Englannin- ja Yhdysvaltain-vierailujen aikaan ja olleen suorassa yhteydessä kehitykseen Euroopassa. Nootti oli hyökkäys Länsi-Saksaa vastaan sekä varoitus Norjalle, Ruotsille ja Tanskalle; selvittelyvaiheessa ilmeni ”myös Suomen sisäpolitiikkaan liittyviä tarkoitusperiä”.[6]

---

1 Karvonen 1978, 6. Kursiivi lähteen; Hakovirta 1971, 68–9. Hakovirta ei siis huomioi virallisen tulkinnan dualismia. Ks. myös Karvonen 1978, 7 ja Jakobson 1980, 261.

2 Junnila 1964, 98, 126.

3 *Ibid*., 136–8.

4 Junnila 1966, 9; 1980a, 163. Kursiivi lähteen; 1980b, 233.

5 Meinander 1978, 246; Paasio 1980, 120–1.

6 Kulha 1977, 264–6.

Jussi Saukkonen kertaa muistelmissaan esiintymistään kokoomuksen puoluevaltuustossa 20.11.1961 tavalla, joka epäilemättä kuvastaa myös kirjoitusajankohdan näkemystä. Hän kertoo osoittaneensa, että nootin ensisijaisena syynä oli kansainvälisen tilanteen kiristyminen Berliinin ja Naton aktivoitumisen vuoksi. Siihen liittyi Neuvostoliiton huoli luoteisrajastaan, jos presidentti vaihtuisi. Muistelu on vain hiukkasen siloteltu, sillä kokouksessahan Saukkonen sanoi, että vaaliin tuli ”määrätty tuki ja sävy”.[1]

Keijo Korhonen löysi itsestään 1970-luvulla uudelleen historioitsijan. Siirtyminen vuosikymmenen alkupuolella ulkoministeriöstä muutamaksi vuodeksi poliittisen historian professoriksi Helsingin yliopistoon saattoi auttaa. Silti kosketus ministeriöön ei katkennut. Korhosta käytettiin erityistehtävissä,[2] ja hän toimi runsaat puoli vuotta ulkoministerinäkin.

Vuonna 1977 Korhonen palasi ulkoministeriöön, kun Kekkonen nimitti hänet alivaltiosihteeriksi. Lokakuussa tapahtuneen virkautumisen kynnyksellä hän vakuutti Suomenmaan haastattelussa, että tutkijan ja virkamiehen toimenkuvat sopivat yhteen. Ulkopolitiikan käytäntö ja tiedemiehen työ tukivat toisiaan. Ainoa vaikeus oli ajan riittäminen.

Noottikriisistä oli tulevalla alivaltiosihteerillä huomattavasti jäsentyneempää sanottavaa kuin 1960-luvun lopussa. Kysymykseen, oliko syynä Honka-liitto, hän vastasi, ettei yksi selitys riittänyt. Taustalla oli ollut äärimmäisen jännittynyt kansainvälinen tilanne, jota Pohjolassa vielä pahensi Norjan ja Tanskan Nato-suhteen tiivistyminen. Länsi-Saksa oli kohonnut Natossa yhä määräävämmäksi, ja puolustusliitto oli vahvistanut toimintakykyään Itämerellä. Nootti oli vastaveto tälle kehitykselle ja varoitus Pohjoismaille. ”Honka-liitto oli lisäpainona vaakakupissa”, sillä kireässä kansainvälisessä tilanteessa Neuvostoliitto tarkkaili myös Suomen sisäpolitiikkaa.[3]

Täten Korhonen lähentyi marraskuun 1961 näkemystään. Arvattavasti tulevan virkansa vuoksi hän ei mennyt loppuun asti, mutta kompromissikin kertoi, ettei Honka-liitto syynä ollut enää ongelma.

Majuri Aimo Pajunen painotti ensin kansainvälistä tilannetta mutta liukui sitten tasapainotulkintaan. Hän leimasi vuonna 1967 ”omituiseksi” ja harhaanjohtavaksi väitteen, että kysymys oli vain vaaleista. Nootti saattoi olla tarkoitettu palvelemaan useita päämääriä, mutta ensisijaisena taustana oli kansainvälinen kriisi. Kävi selväksi että jännityksen Euroopassa lisääntyessä Suomen tapahtumien merkitys neuvostohallitukselle kasvoi. Vuonna 1961 niin tapahtui ”Berliinin ja Saksan kysymyksen” vuoksi. Korostaen etujensa mukaisena ”Suomen suuntauksen

1 Saukkonen 1973, 323.

2 Soikkanen 2008, 26.

3 SM 29.9.1977, Puolueettomuuspolitiikkamme karttuvaa pääomaa.

pysymistä ennallaan" Neuvostoliitto luotti "Kekkosen edustamaan ulkopoliittisen linjaan" ja valvoi "Suomen ulkopolitiikan jatkuvuutta".[1]

Muutamaa vuotta myöhemmin motiivitekijät eivät olleet enää tärkeysjärjestyksessä: "The participation of the Social Democrats in Fagerholm's majority government in 1958 and in the so-called Honka front against Kekkonen in the autumn of 1961 coincided with two Berlin crises, which served to sharpen the foreign policy situation."[2] Nootti on läsnä vain implisiittisesti, mutta on pääteltävissä, että sen aiheuttivat sekä Honka-liitto että Berliini.

Huomattavasti helpommin tunnistettavasti ja samalla huolellisesti tasapainotettuina ilmenevät kekkoslainen virallinen tulkinta ja revisio kokoomuksen historiakirjassa puheenjohtaja Juha Rihtniemen selityksessä, että taustana olivat muurin kärjistämä Berliinin tilanne ja epäluulo Honka-liittoa kohtaan.[3] Viidessä vuodessa oli tapahtunut selkiintymistä, sillä huhtikuussa 1963 ei eduskuntaryhmää silloin johtaneen Rihtniemen selitys ollut näin selvärajainen.

Hän tarkasteli noottia ensin puoluevaltuustossa ja seuraavana päivänä puoluekokouksessa. Edellisessä esityksessä oli lähtökohtana kansainvälinen politiikka. Rihtniemi arveli että Neuvostoliitto halusi "varmistaa tilanteen Suomen ja sitä tietä Skandinavian osalta". Hän muisti myös Moskovan keskustelun, josta valitsi Gromykon varoituksen hallituksen kaatumisesta ja päätteli, ettei vähemmistöhallitus ollut vakuuttanut Kremliä puolueettomuuspolitiikan johdonmukaisuudesta. Myöskään Neuvostoliiton vastenmielisyys Honka-liittoa kohtaan ei jäänyt huomioimatta, vaikka Rihtniemi kiirehtikin korostamaan, että syyt olivat toisarvoisia. Hän palautti mieleen Hruštšovin näkökannat ja "tosiasian", että ryhmittymään oli kuulunut "henkilöitä, joiden pyrkimyksenä Neuvostoliiton käsityksen mukaisesti on Suomen ulkopoliittisen linjan muuttaminen".[4]

Puoluekokouksessa Rihtniemi kytki Vesa Vareksen mukaan nootin syyn kansainväliseen politiikkaan ja "esitti oikeaoppisen tulkinnan".[5] Hän todella sanoi, että nootti kohdisti huomion "nopeasti vaikeutuneeseen ulkopoliittiseen asemaamme" ja että voitiin todeta maailmanpolitiikan vaihtelujen heijastuminen siihen. Mutta yhtä kaikki esiin tuli jälleen myös sisäpoliittinen puoli. Vaikka pitikin turhana eritellä syitä, "jotka meidän käsityksemme mukaan aiheuttivat tarpeettomat epäilykset Honka-liittoutumaa kohtaan", Rihtniemi katsoi niiden toteamisen aiheelliseksi.[6] Epäilysten myöntäminen viesti käsityksestä, että nootilla tavoiteltiin Kekkos-vastaisen ryhmittymän eliminoimista.

---

1 Pajunen 1967, 24–5.
2 Pajunen 1972, 40.
3 Rihtniemi 1968, 94.
4 Kok. plv. 20.4.1963. PTA.
5 Vares 2008, 435.
6 Kok. plk. 20.–21.4.1963. PTA.

Rihtniemi piti noottia välineenä presidentinvaalin järjestelemiseksi mutta sanoi sen myöhemmin paljon selkeämmin. Eron selittää todennäköisesti kokoomuksen asema. Vuonna 1963 se oli hallituksessa, jonne oli päässyt tiukkojen neuvottelujen ja kompromissin tuloksena (s. 438–9), mutta viisi vuotta myöhemmin oppositiossa.

Ministerinsalkuilla selittynee myös presidenttiteeman kiertäminen nuorisoliiton vuoden 1962 toimintakertomuksessa. Siinä syy-seuraus-suhteet järjestyivät niin, että nootti aiheutti ”kireän kansainvälispoliittisen tilanteen”, joka loi kehyksen ”pääpiirteissään ulkopoliittisesti väritetyille” presidentinvaaleille.[1]

Eduskuntasihteeri Jaakko Hissa sitä vastoin ei vältellyt vaan katsoi seuraavalla vuosikymmenellä valtioneuvoston historiassa, että Gromyko valisti yhteydestä sisäpolitiikkaan ja Hruštšov antoi puheessaan Novosibirskissä ”selvän epäluottamuslauseen Honka-liitolle”. Sen lisäksi hän näki nootin varoitukseksi Norjalle, Tanskalle ja Ruotsille.[2]

Toimittaja Tuomas Keskisen mielestä taas Berliini, Saksa, Pohjolan sotilaallinen tilanne ja Suomen ulkopolitiikka kietoutuivat yhteen. Kun Suomi ei voinut mitään Euroopan kriiseille, ratkaistavana oli vain oma ulkopolitiikka: ”Mutta sitäkin tärkeämpää oli Neuvostoliitolle Paasikiven–Kekkosen linjan jatkuvuus.”[3]

Koska kysymyksessä oli sotilasasia ja pääpaino Länsi-Saksan sotilaallisessa aktiivisuudessa, ymmärsi Mauno Jääskeläinen Suomen kansanedustuslaitoksen historiassa vaikutelmaa, että nootti laadittiin Neuvostoliiton yleisesikunnassa. Supervaltojen suhteiden kiristyminen oli ”ratkaiseva taustatekijä”, sillä kansainvälisen politiikan ”aallonkäynnin mainingit” tuntuivat tavallisesti myös Suomessa. Varsovan liitto päätti ratkaista Saksan- ja Berliinin-kysymykset poliittisella ja sotilaallisella painostuksella, johon amerikkalaiset vastasivat maanalaisilla ydinkokeilla ja vahvistamalla sotilaallista läsnäoloaan Berliinissä.

Jääskeläinen näki kansainvälisen tilanteen kuitenkin jo parantuneen eikä siksi kelpuuttanut sitä sellaisenaan selitykseksi vaan näki siinä ainoastaan perusteen Suomen painostamiseksi poistamaan epävarmuuden sisäpolitiikastaan. Nootin yhtenä syynä olikin Honka-liiton haaste Kekkoselle. Moskovassa seurattiin Suomen sisäpolitiikkaa tarkasti, koska Hongan tärkeimmän tuen, Tannerin johtaman SDP:n epäiltiin hautovan ulkopolitiikan suuntaamista länttä suosivammaksi. Gromyko ilmoitti, että konsultaatioista saatettaisiin luopua, jos saataisiin varmuus siihenastisen politiikan jatkumisesta, ts. että Honka-rintama ei pääsisi valtaan.[4]

---

1 Kokoomuksen Nuorten Liiton toimintakertomus 1962. PTA. Vares (1999, 52) näkee piikin ML:n K-linjalle, joka yleensä asetti syyn ja seurauksen toisin päin.

2 Hissa 1977, 495–6.

3 Keskinen 1978, 238.

4 Jääskeläinen 1980, 319, 321.

Honka-Kekkonen-tulkinnalle oli menestys myös 1970-luvun alussa Suomen turvallisuuspolitiikan opetusmoniste aikuisoppilaitoksille ja toisen asteen kouluille. Sen mukaan ”neuvottelutarjouksella” viestitettiin lännelle, että ”ellei Naton hääriminen Tanskassa ja Norjassa lopu, me vuorostamme ryhdymme neuvottelemaan”, mutta jatkuvuuden vuoksi tähdättiin presidentinvaaliinkin.[1]

Käsitys tavoitteen muuttumisesta tulee takaisin

Karjalainen–Gromyko-tiedonannon myötä kehitetty ajatus Neuvostoliiton suhtautumisen muuttumisesta ei jäänyt ajankohdan lehdistöön vaan palasi sittemmin henkilölähteisiin. Sen omaksuivat Suomi–Neuvostoliitto-seuran jaostosihteeri Georg Paile, Dag Anckar väitöskirjassaan ja Tampereen yliopiston kansainvälisen politiikan professori Osmo Apunen.

Paile tiedosti, että nootissa saatettiin tarkoittaa muuta kuin sanottiin, mutta päätyi käsitykseen, että ”taustan motiivit tilanteen eri vaiheissa olivat erilaiset”. Alussa viestitettiin varautumista pahimpaan Berliinin johdosta, kiinnitettiin huomiota Länsi-Saksan vaarallisuuteen ja varoitettiin Norjaa ja Tanskaa sekä Ruotsia, jonka ulkopolitiikan vakauteen ei luotettu. Sittemmin korostui presidentinvaali, josta Paile vielä tarkensi, että jos otaksutaan Neuvostoliiton ensisijaisesti halunneen auttaa ”K-linjan” voittoon, oli ”luonnollista olettaa, että K-linjan ulkopoliittinen asenne vastaa tällä hetkellä [1967] parhaiten sen [Neuvostoliiton] omiakin intressejä”.[2]

Anckar havaitsi ’tietyn poliittisen ryhmittymän’ viittaukseksi Hongan kannattajiin, piti Kekkosen tukemista osamotiivina — nimeämättä kuitenkaan mitään muuta — ja katsoi, että Gromyko tarkoitti luottamisella ulkopoliittiseen johtoon valintaa Kekkosen ja konsultaatioiden välillä. Muutoksen hän uskoi tapahtuneen toiseen suuntaan kuin Paile. Hän ajatteli lähteensä Västra Nylandin tavoin, että Kuznetsovin vastaus Wuorelle osoitti kansainvälisen tilanteen ohittaneen tärkeydessä Suomen ryhmittymien ulkopoliittisen luotettavuuden.[3]

Apunen esitteli vuonna 1977 kirjassaan *Paasikiven–Kekkosen linja* nootin Pohjois-Eurooppaa varten kehitettynä turvallisuuspoliittisena ohjelmana, jota

---

1 Korosuo 1972, 12. Jälkimm. lainausmerkit lähteen.

2 Paile 1967, 126, 128, 131, 133. Pailen mukaan ”K-linja luottaa Neuvostoliittoon ja sen Suomea kohtaan harjoittamaan politiikkaan eikä katso tarpeelliseksi hakea Suomelle poliittista tai sotilaallista tukea muualta”. Lähtökohtanaan näkemys, että Neuvostoliiton intressit Suomen suunnalla olivat ”puhtaasti defensiiviset”, K-linja perusti ulkopoliittisen toimintansa ”jyrkälle ja selvän tosiasialliselle puolueettomuudelle”. *Ibid*., 132–3.

3 Anckar 1971, 176: ”Läget hade alltså nu i ett slag ändrats. Möjligheterna för Finland att genom att avge garantier för utrikespolitisk kontinuitet undvika militära konsultationer var ej längre för handen. Sovjetunionens nya utspel riktade sig på det internationella läget, de inrikespolitiska grupperingarnas utrikespolitiska pålitlighet hade blivit en bakgrundsfråga.”

kutsui ”sipuliteoriaksi”. Ytimenä oli Länsi-Saksa, jota vastaan suunnattua rintamaa Hruštšov yritti pitää nootilla koossa. Seuraavan kerroksen muodosti pyrkimys estää liittotasavallan pääseminen ydinvallaksi. Sen jälkeen oli Pohjolan tilanne kahtena kerroksena. Sisempänä oli huoli Naton järjestelyistä ja varustelusta, ulompana närkästys sen johdosta, ettei Neuvostoliiton Saksan-politiikka saanut Pohjoismaissa riittävästi ymmärtämystä. Lopuksi kehkeytyi tekijäksi Karjalaisen käynnillä Moskovassa Suomen ulkopolitiikka, kuten ’tietty poliittinen ryhmittymä’ osoitti. Tavoitetta oli siihen mennessä tarkistettu, sillä ulkoministerit keskustelivat kansainvälisten näkökohtien lisäksi ”Suomen sisäpolitiikan suunnasta”. Yhteenveto vielä vahvistaa, ettei presidentinvaaliin vaikuttaminen kuulunut alkuperäisiin päämääriin: ”Mutta perimmiltään asia voidaan ymmärtää niin, että Neuvostoliiton korkein johto teki noottikriisillä selväksi, että se katsoo perustavien turvallisuusetujensa vaarantuvan mikäli (a) Saksan liittotasavallan merkitys Länsi-Euroopan yhteisössä olennaisesti lisääntyy ja (b) mikäli tämä vaikutusvalta ulottuu tavalla tai toisella Pohjolaan.”[1] ’Tietty poliittinen ryhmittymä’ ei siis ollut 30.10.1961 turvallisuusriski.

1 Apunen 1977a, 170, 173–6, 193.

5 Tulkintoja ja uudelleentulkintoja

Kuten lukuisat lehdet vuosina 1961–63 myös sen jälkeen moni kommentoija vaihtoi käsitystään, eräät useampaankin kertaan. Edellä on mainittu L. A. Puntila, Jan-Magnus Jansson ja Keijo Korhonen. Kekkosen kaudella muita olivat Osmo Apunen, Harto Hakovirta, Wolf H. Halsti, Kullervo Killinen, Jaakko Blomberg, Kyösti Skyttä, Eino Jutikkala ja Jaakko Nousiainen. He liikkuivat kansainvälisen selityksen ja presidenttitulkinnan välillä. Max Jakobson sekä Raimo Väyrynen ja eräät muutkin suuntautuivat myös uusille urille.

Ortodoksian ja revision välimailla

Artikkelissaan pohjoismaisessa ulkopolitiikan aikakauskirjassa vuonna 1969 katsoi valtiotieteen maisteri Harto Hakovirta yöpakkasten ja noottikriisin osoittaneen, että

> the Soviet Union has certain peaceful means to influence the security policy of Finland by letting it be understood in Finland the kind of changes in the composition of Finnish security-political decision making machinery that are regarded by her with satisfaction, and what kind of changes are not so regarded.[1]

Suomen turvallisuuspoliittiseen päätöksentekokoneistoon vaikuttamisen nimeäminen nootin ytimeksi merkitsi uudenlaista tulkintaa, jonka taustalla oli kuitenkin Kekkosen presidenttiyden jatkuminen.

1 Hakovirta 1969, 259.

Kaksi vuotta myöhemmin Hakovirta kehitti fuusion, jossa painotus oli presidenttiselityksellä. Hän näki ”selvälle tulkinnalle” kaksi mahdollisuutta. Nootti johtui Neuvostoliiton sotilasjohdon huolestumisesta Länsi-Saksan vaikutusvallasta Itämeren alueella ja poliittisen johdon siinä yhteydessä havaitsemasta tilaisuudesta järjestellä presidentinvaalia, tai sitten poliittiselta johdolta tuli signaali, jonka perusteella sotilaat valitsivat ajankohdan, ja vaalit olivat tähtäimessä ”ainakin toissijaisesti”.[1] Honka-liiton merkityksestä Hakovirta oli kuitenkin varma, sillä hänestä oli selvää, että ”lähinnä” haluttiin vaikuttaa vaaleihin. Joka tapauksessa pyrittiin estämään ”epämieluisat muutokset Suomen turvallisuuspolitiikan päätöksentekokoneiston kokoonpanossa”.[2]

Akateemikko Eino Jutikkala tulkitsi 1970-luvun alkupuolella, että yya-neuvotteluja vaadittiin Berliinin kriisiin viitaten, ja toisti tämän vuonna 1981. Tuolloin hän kertoi toisessa esityksessä, että nootti liittyi kansainväliseen jännitykseen ”mutta sillä oli myös sisäpoliittinen tausta”.[3]

Kullervo Killinen myötäili vuonna 1964 Kekkosta tyyliin, että Neuvostoliitto esitti sotilasneuvotteluja, koska koki Länsi-Saksan otteen voimistumisen Natossa hyökkäykseksi. Kymmenen vuotta myöhemmin hän muisteli, että nootin merkitys arvioitiin Berliinin muurin ja presidentinvaalin takia ”kaksitahoiseksi”. Neuvostoliitto tuki Kekkosta osoittamalla luottamusta hänen ulkopolitiikkaansa mutta myös näytti, että liittotasavallan aseistaminen oli vienyt kylmän sodan kuumaan vaiheeseen.[4] Passiivi kätkee arvioijan, mutta se oli epäilemättä STT, jonka toimintaa noottikohdan sisältävä luku käsittelee. Killisen ei ole syytä olettaa olleen eri mieltä.

Professori Jaakko Nousiainen siirtyi toiseen suuntaan. Hän katsoi vuonna 1963, että yhtenä syynä oli Honka-liiton aiheuttama epätietoisuus, ja täydensi neljä vuotta myöhemmin kytkemällä nootin sekä ”kireään maailmantilanteeseen” että ”Honka-liiton esiintymisestä väriä saaneeseen presidentinvaalitaisteluun”.[5]

L. A. Puntila kertoi vuonna 1963, että Neuvostoliitto ilmaisi olettamiensa ulkopolitiikan muutosaikeiden vuoksi epäluuloa, mutta kolme vuotta myöhemmin selitys vaihtui kansainväliseksi. Moskova koki Länsi-Saksan taloudellisen nousun ja aseistamisen vaaraksi. Berliinin-kiistassa, johon ”liittyivät katsomukselliset ristiriidat ja koko maailman laajuinen kilpailu arvovallasta”, käytettiin kaikkia keinoja. Diplomaattisiin kuului syksyn 1961 nootti. Se oli sotilaspiirien vaatimus, jolla osoitettiin, kuinka vakavana tilannetta pidettiin ja kuinka kuumaksi kylmä sota oli käymässä. Nootissa ilmaistiin luottamusta Suomen valtiojohtoon, mutta

1 Hakovirta 1971, 70.
2 *Ibid*., 59, 68.
3 Jutikkala 1973, 319–20; 1981a, 365; 1981b, 6592 (lainaus).
4 Killinen 1964, 41 ja 1974, 60.
5 Nousiainen 1963, 413 ja 1967, 423.

idänsuhteet joutuivat silti kokeeseen. ”Oli syntynyt herkkä mieliala, jota läntisen maailman yleinen mielipide vielä huhukampanjoineen lietsoi.”[1]

Puntila myös kuului niihin harvoihin, joiden mielestä konsultaatiot olisivat olleet kansainvälisen tilanteen vuoksi perusteltuja. Niihin ei ryhdytty, koska erityisesti ulkomailla olisi saattanut syntyä keskustelua, joka olisi tärvännyt ”luottamukselliset ja ystävälliset” suomalais-neuvostoliittolaiset suhteet. Ne olivat jo kärsineetkin, Puntila tiesi, kun oli levitetty huhua tukikohtien vaatimisesta. Maanmiehiään puolustaen hän korosti: ”Kaikki halusivat luottamuksellisten suhteiden säilymistä Neuvostoliittoon eikä kukaan halunnut sekoittaa Suomea suurpolitiikkaan. Kaikki ilmoittivat pitävänsä kiinni sopimuksista ja erityisesti vedottiin vuoden 1948 ystävyys- ja avunantosopimuksessa tehtyihin sitoumuksiin.”[2] Näinhän olivat puhuneet Honka ja hänen tukijansakin,[3] joille SDP:hen vastikään liittynyt professori[4] osoitti tällä tavalla arvostustaan. Samalla hän torjui epäsuorasti poliittisen kotinsa idänsuhteiden menneisyyteen kohdistettuja syytöksiä.

Sen enempää ’tietyistä piireistä’ kuin ’tietystä poliittisesta ryhmittymästäkään’ Puntila ei näytä tienneen, vaikka poimikin Karjalaisen ja Gromykon keskustelusta ulkopolitiikan varmistamisen konsultaatioiden välttämisen edellytyksenä. Hallitus — ei siis Kekkonen — tarttui mahdollisuuteen ja hajotti eduskunnan. Valittiin ”demokratiamme mukainen tie”, koska ulkoisessa paineessa ei voitu pidentää presidentin ja hallituksen toimikautta poikkeuslailla. Mutta kansainvälisen lehdistön kiinnostuksen jatkuessa kriisi paheni yhä, ja normaaleihin suhteisiin palattiin vasta Novosibirskissä.[5]

Kolme vuotta myöhemmin Puntila määritti esitelmässään Bonnissa nootin syyksi Saksan-kysymyksen kärjistymisen sodanuhkaksi[6] mutta otti vuonna 1971 *Suomen poliittisessa historiassaan* jälleen esiin Honka-liiton. Hän ei kuitenkaan yhdistänyt sitä yksiselitteisesti aloitteen päämäärään, vaikka olikin sitä mieltä, että koska puolueiden enemmistö havitteli Kekkosen syrjäyttämistä, Kremlissä ei uskottu kaikkien kannattavan ystävällisiä suhteita. Presidenttimotiivista saattaisi vihjata myös tarkennus, että normaalitilaan palaamiseen tarvittiin sekä Novosibirsk että Hongan ratkaisu.[7]

---

1 Puntila 1966, 130—1. Kirjoitus perustuu edellisenä syksynä pidettyyn esitelmään. Karjalainen 1966, 5.

2 Puntila 1966, 132.

3 SSd 17.3.1961, Honka suostunut presidenttiehdokkaaksi; 18.11.1961, Sos.dem. puolue sanoutuu irti – –.

4 SDP:hen liittymisestä Tarkka 2004, 238—40.

5 Puntila 1966, 132—3.

6 HS 22.1.1969, Puntila Bonnissa: Saksan omaksuttava Suomen ajattelutapa; Puntila 1969, 31.

7 Puntila 1971, 234–5. Seikko Eskola (1991, 155) moittii ”kyyristelystä” ja ”neutraalista” esittämisestä, koska Puntila vaikeni Kremlin pyrkimyksestä vaikuttaa sisäpolitiikkaan eikä arvostellut Kekkosta. Eskolaa seuraten myös Jukka Tarkka (2004, 186–7) katsoo sisäpoliittisen puolen tulleen sivuutetuksi: ”Kielteisistä asioista voi vaieta totuudesta liikaa tinkimättä.”

Aiempaa jonkin verran selkeämmin Puntila perusteli, miksei ”ulkopuolisessa painostuksessa” voitu poikkeuslailla jatkaa presidentin toimikautta ja taata hallituksen pysyvyyttä: ”se olisi merkinnyt luopumista parlamentaarisesta demokratiasta”. Lisäksi eduskunnan hajotti presidentti, joskin hallituksen aloitteesta.[1] Hallituksen vakauden merkityksen tekee ymmärrettäväksi SDP:n lehtien kriisinaikuinen kirjoittelu, jossa nostettiin esille tämä Moskovan keskustelun yksityiskohta. Puntila toisti sen nähtävästi lojaaliudesta puoluetta kohtaan.

Puntilan kanssa koko lailla eri linjoilla oli puoluetoveri Jaakko Blomberg, joka kuului SDP:n nuoren polven teoreetikkoihin. Hän katsoi vuonna 1969, että Neuvostoliitto hyödynsi konsultaatiomahdollisuutta pysäyttääkseen uhkaavan kehityksen Berliinissä. Kaksi vuotta myöhemmin hän viittasi Honka-liittoon nimetessään puolueen nuoreen älykkökaartiin niin ikään lukeutuneen Pertti Joenniemen kanssa päätavoitteeksi ulkopolitiikan säilymisen entisellään. Tässä versiossa kriisi havainnollisti ”luottamusmekanismia”, joka esti Suomen alueen käyttämisen Neuvostoliittoa vastaan. Haettiin takeita ”maittemme välisen turvallisuusyhteisön” säilymiselle, kun jännittyneeseen kansainväliseen tilanteeseen yhdistyi epävarmuus Suomen ulkopoliittisen johdon ja linjan jatkuvuudesta.[2]

”Kekkosen puolivirallisen elämäkerran kirjoittajaksi” kutsuttu[3] Kyösti Skyttä tiedosti vuonna 1970, että noottia pidettiin Suomessa viimeistään Karjalaisen ja Gromykon keskustelun jälkeen puuttumisena presidentinvaaliin.[4] Hän asettui kuitenkin enemmistöä vastaan ja varman päälle pelaten valitsi päähenkilönsä virallisen totuuden.

Skytän mielestä nootti, jonka hän jäljitti Hruštšoviin ja sotilasjohtoon, oli hyökkäys Länsi-Saksaa vastaan sekä varoitus Norjalle ja Ruotsille. Se todisti pienen maan alistumisesta suurvallan välikappaleeksi. ’Tiettyjen piirien’ arvostelemisessa hän näki tunnustuksen ulkopolitiikalle mutta jätti ’tietyn poliittisen ryhmittymän’ ja sen aiheuttaman tarpeen varmistaa ulkopolitiikka pelkälle neutraalille maininnalle.[5] Honka-liiton merkitys oli siinä, että neuvostohallitus saattoi keskustella nootista ilman sotilaita.[6]

Todellisia ajatuksiaan Skyttä paljasti joitain vuosia myöhemmin Suomen Kuvalehdessä: ”Juuri Honka-liitosta johtuu, etteivät kokoomus ja demarit uskalla niin kauan kuin Kekkonen elää lähteä enää ’seikkailemaan’ omalla presidenttiehdokkaalla.”[7] Mutta vuonna 1980 hän johti syyn taas kansainvälisestä politiikasta selittämällä, että Neuvostoliitto osoitti olevansa Berliinin suhteen

1 Puntila 1971, 234–5.
2 Blomberg 1969, 9; Blomberg–Joenniemi 1971, 53–4, 56.
3 Okker 1972, 51.
4 Skyttä 1970, 134.
5 Skyttä 1970, 134, 191–3, 195.
6 *Ibid*., 134.
7 Skyttä 1977, 38.

tosissaan. Kennedyn taipumattomuus oli ajanut umpikujaan, kun länttä ei rauhaa vaarantamatta voitu painostaa enempää ja täydellinen perääntyminen olisi merkinnyt kasvojen menetystä. Erityisenä tarkoituksena oli ”ilmeisesti” säikäyttää Tanska ja Norja lopettamaan sotilasyhteistyön tiivistäminen Länsi-Saksan kanssa. Lisäksi kysymys saattoi olla Neuvostoliiton kyyhkysten ja haukkojen kompromissista.[1] Paljonpuhuva on ”oikeistoryhmien ja tannerilaisten” kritisoimisen ohittaminen Hruštšovin Novosibirskin-puheessa.[2] Sekä tätä että kymmenen vuoden takaista esitystä höystää isänmaallinen paatos tyyliin, että kansa taisteli presidentinvaaleissa ”turvallisuudestaan ja itsenäisyydestään”.[3]

Osmo Apunen katsoi vuonna 1975, että Novosibirskissä oli aiheena lähinnä ”NATOn tukialueen lujittuminen Pohjolassa”, mutta oli kaksi vuotta myöhemmin *Suomen turvallisuuspolitiikan käsikirjassa* sitä mieltä, että nootti johtui Saksasta ja Suomen sisäpolitiikasta. Samana vuonna oli *Paasikiven–Kekkosen linjassa* syynä kansainvälinen tilanne ja nootti hahmotti ”Neuvostoliiton Pohjolan-politiikan pitkäjännitteisiä tavoitteita”, joista keskeinen koski Saksaa. Suomen osuus oli lehtikirjoittelu. Se oli aiheuttanut idänsuhteisiin jännitteitä, mutta siitä puhuttiin ”vain muutamalla rivillä”.[4] ’Tietyt piirit’ eivät siis kuuluneet kuvaan.

Myös Wof H. Halsti liitti 1960-luvun lopun muistelmakirjassaan nootin Saksaan: sen suhteen oltiin samalla tavalla ”veitsen terällä” kuin seuraavana syksynä Kuuban ohjuskriisissä, ”vaikka ei yhtä avoimesti”. Kuva oli ajan myötä tummentunut, sillä heti nootin saavuttua hän kirjoitti, ettei Neuvostoliitto kokenut välitöntä sodanvaaraa.[5]

Halsti myös muisteli — joskaan ei järin yhtäpitävästi todellisuuden kanssa — että konsultaatiovaatimus kytkettiin Suomen julkisessa sanassa heti presidenttikamppailuun ja tarkoitukseksi aavisteltiin Kekkosen uudelleenvalinnan osoittaminen idänsuhteille välttämättömäksi. Vielä enemmän niin ajateltiin Novosibirskin perusteella, ”joka teki koko asian ymmärtämisen suomalaisille entistäkin vaikeammaksi”. Halstin mielestä sisä- ja ulkopolitiikan sekoittaminen mielikuvissa johtaisi kielteisiin seurauksiin kriisitilanteissa, joten oli parasta uskoa, että Neuvostoliiton toimenpiteet olivat sitä, miltä näyttivät.[6]

Seitsemänkymmentäluvun puolivälissä Halsti tarkisti käsitystään sekä sisä- ja ulkopolitiikan sekoittamisesta että todellisuuden suhteesta Neuvostoliiton toimenpiteistään antamaan kuvaan. Hän oli sitä mieltä, että Kreml osoitti lännelle, kuinka vakavana se piti Berliinin tilannetta, mutta myös halusi lopettaa ”Honka-

1 Skyttä 1980, 234–5.
2 *Ibid*., 253.
3 Skyttä 1970, 137 ja 1980, 254.
4 Apunen 1975, 94; 1977b, 49; 1977a, 175, 192.
5 Halsti 1969, 271–2 ja 1961a.
6 Halsti 1969, 271–2.

näytelmän", joka oli suunnattu mielenosoituksellisesti suurvaltaa vastaan. Lisäksi hän arvosteli Neuvostoliittoa "alhaisesta toleranssirajasta", kun se ei pysynyt presidentinvaalissa sivustaseuraajana.[1]

Teorian ja ideologian esiinmarssi

Vastavirtaan konfliktianalyysissä

Tampereen rauhan- ja konfliktintutkimuslaitoksen puoluekannaltaan sosiaalidemokraattinen tutkija Raimo Väyrynen väitti vuonna 1970, että Neuvostoliitto pyrki sodan jälkeen vaikuttamaan presidentinvaaliin ainoastaan vuonna 1950. Hän näki "eräitä, joskaan ei riittäviä todisteita" sen puolesta, että nootissa olivat pääasioita levottomuus Länsi-Saksan tähden ja vaikuttaminen Norjaan ja Tanskaan. Ratkaisevaa oli että neuvostolehdistö ja -johto korostivat johdonmukaisesti liittotasavallan ja Naton Itämeren-politiikan vaikutusta lähettämispäätökseen. Erityisesti hän nosti esiin syyskuussa 1961 julkaistun noottia "erittäin suuresti" muistuttaneen Aleksandr Pogodinin artikkelin Bonnin suunnitelmista Itämeren suunnalla[2], Gromykon maininnan sotilaspiirien vaatimuksista ja Kuznetsovin vahvistuksen neuvottelujen välttämättömyydelle.

Kekkonen-tulkintaan yleensä ja Tuure Junnilaan erityisesti viitaten Väyrynen myönsi, että Moskova suhtautui Honkaan ja etenkin tämän taustavoimiin epäilevästi. Siitä huolimatta hän sanoi, ettei sisäpolitiikkaan puututtu "suoranaisesti" vaan ainoastaan mainittiin eräiden lehtien kirjoittelu. Hän katsoi Kuznetsovin "nootin", Novosibirskin tuloksen "ja eräiden muiden" seikkojen viittaavan siihen, ettei ensisijaisena tarkoituksena ollut vaikuttaa vaaleihin.[3] Niillä siis kuitenkin ilmeisesti oli jonkinlainen rooli.

Väyrynen pääsi tulokseensa ignoroimalla sekä 'tietyt piirit' että 'tietyn poliittisen ryhmittymän' ja hyväksymällä valikoidusti Neuvostoliiton edustajien puheet ja kirjoitukset. Selkeään ylitulkintaan hän ajautui väittäessään Gromykon kertoneen

1 Halsti 1975, 106–7.

2 Artikkeli julkaistiin sekä Meždunarodnaja Žiznissä että sen englanninkielisessä laitoksessa, (neuvostoliittolaisessa) International Affairsissä. Väyrynen 1972, 61–2, 255 v. 30. Nootin tavoin Pogodin näki Länsi-Saksan Natosta ja siten Yhdysvalloista riippumattomana toimijana. COMBALTAPin toteutuessa Tanska ei hänen mukaansa olisi välttynyt ydinaseilta, jos niitä olisi annettu Bundeswehrille. Pogodin 1961, 36–7. Penttilän (1988, 142) mielestä A. Pogodin, kuten kirjoittajan nimi esiintyy artikkelissa, oli nimimerkki.

3 Väyrynen 1970a, 26–7.

syyksi sotilaspiirien esittämiin konsultaatiovaatimuksiin mahdollisuuden, että Naton aktiivisuus uhkaisi Suomen kautta Neuvostoliiton turvallisuutta.[1]

Tässä esityksessään Väyrynen kiisti puhtaan presidenttimotiivin enimmäkseen vakiintuneella tavalla. Vuonna 1972 hän teki kirjassaan *Conflicts in Finnish-Soviet Relations: Three Comparative Case Studies* uuden aluevaltauksen tarkastelemalla noottikriisiä teoreettisessa viitekehyksessä yhdessä vuosien 1948–49 ja 1958–59 idänsuhteitten vastakkainasettelujen kanssa.[2] Jatkossa hän elävöitti selittämistä marxilaisella näkökulmalla. Jyrkän vasemmistolaisen otteen valitsivat myös eräät muut nuoret tutkijat.

Kekkonen-tulkinta syrjään poliittisin perustein

Väyrysen konfliktitutkimus on nootin osalta haasteellinen. Se on sitä kriisin kestosta lähtien, joka ulottuu presidentinvaaliin.[3] Koska kysymys oli Suomen ja Neuvostoliiton välisestä konfliktista, jää hämäräksi, missä määrin vastakkainasettelua oli jäljellä vuoden 1962 puolella.[4] Yhtä lailla vaikeasti avautuu kolmessa taulukossa kriisin ajoitus 1960–61.[5]

Nootti on konfliktikirjassa negatiivinen sanktio ja siis määritelmällisesti Suomea vastaan.[6] Siten Väyrynen on samaa mieltä kokoomuksen Uuden Auran ja ruotsalaisen oikeiston Appellin kanssa mutta eri mieltä Kekkosen kanssa, jonka mukaan ulkopolitiikka sai tunnustusta.[7]

Toisin kuin kaksi vuotta aikaisemmin Väyrynen ei lukinnut kantaansa suoraan vaan kysyi, aiheuttiko nootin kansainvälinen tilanne vai sisäpolitiikka. Vaikka oli tietoinen laajasta yksimielisyydestä Suomessa sen suhteen, että muiden mahdollisten tavoitteiden ohella pyrkimyksenä oli sisäpolitiikan ohjaaminen, hän päätti, että motiivi koostui pääasiassa kansainvälisestä jännityksestä ja Euroopan integraatiotilanteesta ja että Honka-liitto nähtiin Moskovassa Suomen ulkopoliittisen linjan ja Neuvostoliiton Länsi-Euroopan yhdentymiseen omaksuman asenteen valossa. Irtisanoutumisen suomalaisten enemmistöstä vahvistaa toteamus johtopäätöksissä, että syyt olivat kansainvälisiä.[8]

Esitys on kuitenkin sillä tavalla moniselitteinen, että siinä on tavoitteista myös kaksi muuta määritystä. Yhtäältä päämotiiveja ovat kansainvälinen jännitys ja

1 *Ibid*.
2 Väyrynen 1972, 11.
3 *Ibid*., 141–3.
4 *Ibid*., 16, 65.
5 *Ibid*., 148, 151–2.
6 *Ibid*., 13, 141.
7 UA 1.11.1961, pk; Appell 2.11.1961, pk; Kekkonen 1961b, 42–3.
8 Väyrynen 1972, 110, 223.

Länsi-Saksan vaikutusvalta Itämeren alueella,[1] toisaalta syynä on vuorovaikutus, jossa tekijöinä ovat suurpoliittisen jännityksen ohella presidentin vaihtumisen mahdollisuus ja erimielisyydet NKP:n ja puna-armeijan kesken.[2] Länsi-Saksan ja Itämeren osalta on todistelussa Pogodin jälleen keskeinen.[3]

Kuten vuonna 1970 Väyrynen pääsi tulkintaansa paljolti valikoimalla lähteensä. Hän mainitsee puolustusministeri Malinovskin ”sangen sotaisan” puheen puoluekokouksessa muttei Hruštšovin luopumista ultimaatumistaan.[4] Se oli tuskin vahinko, sillä perääntyminen näkyy lähteissä.[5]

Sisäpolitiikasta Väyrynen ei revisioinut teesiään, ettei Neuvostoliitto sekaantunut presidentinvaaliin, vaan päinvastoin kritisoi Junnilaa. Hän näki tämän sisäpolitiikkaa korostavassa tulkinnassa heikkouksia, joiden katsoi johtuneen käsityksestä, että neuvostopoliitikot kohtelivat Suomea maiden välisen erityissuhteen vuoksi toisin kuin muita vastaavanlaisia valtioita. Oli muitakin argumentteja, jotka olivat “necessarily of a political nature”, mutta niitä Väyrynen kieltäytyi nimeämästä. Hän ainoastaan viittasi tutkimuksessa esitettyyn mielipiteeseen, että pikkuvaltioiden näkökulma on yleensä bilateraalinen ja suurvaltojen multilateraalinen.[6] Koska mainitsi poliittiset syyt haluamatta yksilöidä niitä, Väyrynen epäilemättä hylkäsi Junnilan näkemykset ja siis presidenttitulkinnan juuri niiden takia.

Kahden vuoden takaisesta poikkesivat myös toteamus, että Honka-liitolla oli kriisissä merkittävä osa,[7] sekä ’tiettyjen piirien’ ja ’tietyn poliittisen ryhmittymän’ ottaminen lukuun.[8] Väyrynen tunnisti jälkimmäisen Honka-liitoksi ja liitti sen ulkopolitiikan muuttamiseen mutta myös Miettusen hallitukseen katsoen, että jos se olisi eronnut, ryhmittymän vaikutus olisi kasvanut.[9] Lisäksi Honka-liitto

> was quite closely connected to the series of events and the coalition of parties which emerged in the presidential election of 1956 and formed the ‘night frost Cabinet’ in 1958. In this sense Finland’s domestic policy and the note crisis were interrelated.[10]

1 *Ibid*., 201. ”If one accepts the standpoint taken in this study — and also elsewhere — that the main causes of Soviet behaviour were the increased international tension and incressed [*sic*] influence of West Germany in the Baltic as perceived by the Soviet decision makers - -.”
2 *Ibid*., 107.
3 *Ibid*., 61–2.
4 Väyrynen 1970b, 51 (lainaus) ja 1972, 59–60.
5 *Ibid*., 256 v. 24: Horelick–Rush 1966, 125.
6 Väyrynen 1972, 110. Lisensiaattityössään Väyrynen (1970b) ei käytä poliittisia argumentteja.
7 Väyrynen 1972, 102.
8 *Ibid*., 141.
9 *Ibid*., 103, 111.
10 *Ibid*., 102–3.

Viime kädessä Hongan kannattajat koettiin Väyrysen mielestä Moskovassa mieluummin potentiaaliseksi kuin todelliseksi vaaraksi.[1] Kriisi oli ”enne — ja siis tavallaan uhkaus — siitä, mitä saattaisi tapahtua, jos Neuvostoliitto havaitsisi muutoksen Suomen ulkopolitiikassa esimerkiksi presidentinvaalin seurauksena”.[2] Tarkoituksena ei siis ollut Hongan voiton estäminen.

Huomionarvoista on että huolimatta neuvostolehtien lausuntojen runsaasta hyödyntämisestä[3] Iljinski ei ole mukana. Syynä oli tuskin tietämättömyys, sillä Väyrynen käytti Junnilan noottipamflettia ja oli tutustunut siten lähes varmasti myös tämän kirjaan *Suomen taistelu turvallisuudestaan ja puolueettomuudestaan*, joka viittaa todistelussaan Iljinskiin.

Kaiken kaikkiaan konfliktikirjassa käsitys sisäpolitiikan merkityksestäkään ei ole yksiselitteinen. Väyrynen pitää sen osuutta vähäisenä mutta lukee silti motiiviksi Neuvostoliiton vastenmielisyyden sellaisia sosiaalidemokraattisia puolueita kohtaan, jotka asettuivat avoimesti porvarien puolelle ja luopuivat työväenliikkeen perinteisistä sosialismivaatimuksista. Hän myös hyväksyy tutkimuksessa esitetyn käsityksen, että Neuvostoliittoa motivoi ”prestige politics”, koska se yritti estää epämiellyttäviksi kokemiensa poliitikkojen vallan kasvun.[4] Siten olisi voinut puhua Honka-liiton toisestakin pääosakkaasta, kokoomuksesta, mutta sitä Väyrynen ei tehnyt.

Omana keksintönään Väyrynen esitteli vaikutustekijöinä kaupan ja kauppapolitiikan. Hän kirjasi Suomen idänkaupan vähenemisen ja länsikaupan kasvun vuonna 1961, jotka kyllä myönsi pikkuseikoiksi mutta joita piti yhtä kaikki tärkeinä erityisesti Länsi-Euroopan integraatiotilanteen ja lokakuun 1961 puolueettomien Wienin-kokouksen (s. 25–6) yhteydessä.[5] Loppujen lopuksi Suomen pakottaminen ulos integraatiosta kohosikin vahvaksi motiiviksi.[6]

Tässä kohdassa Väyrynen otti ilmeisesti todistelutarkoituksessa esille puoluesihteeri Pitsingin puheenvuoron Sosialistisen Internationaalin kokouksessa Roomassa lokakuussa 1961. Hänen mukaansa Pitsinki sanoi, että EEC-jäsenyys saattaisi eräin edellytyksin olla Suomelle välttämätön. Lähteenä sai etusijan Kansan Uutiset, joka väittää Pitsingin suositelleen liittymistä, kun taas Väyrysen myös mainitsema Suomen Sosialidemokraatti kertoo hänen todenneen, että puolueettomuus estää täysjäsenyyden.[7]

---

1 *Ibid*., 104.

2 Väyrynen 1970b, 132 (lainaus) ja 1972, 149.

3 *Ibid*., 224–7.

4 *Ibid*., 103–4, 110–1.

5 *Ibid*., 94, 96, 109–10.

6 *Ibid*., 157. Lähteenä (v. 59) Miettusen puhe 14.11.1961, joka ei kuitenkaan mainitse integraatiota.

7 Väyrynen 1972, 92, 259 v. 38; KU 30.10.1961, pk; SSd 27.10.1961, Yhteismarkkinoilta poisjäämisestä olisi vakavat seuraukset Suomelle.

Todennäköisesti samaa tavoitetta palveli viittaus kansanedustaja Ehrnroothin kysymykseen eduskunnassa 20.9.1961, miksei Suomi osallistunut Wienin-kokoukseen. Ystävyyttä Länsi-Saksan kanssa taas Väyrysen mukaan ilmaisi Rainer von Fieandtin vaatimus kauppasuhteiden laajentamisesta.[1]

Talousaspekti käsitti lisäksi amerikkalaisten luotot Suomelle ja oletuksen, että Neuvostoliitto paheksui niitä. Maailmanpankki myönsi elokuussa 1961 puunjalostusteollisuudelle lainan, minkä johdosta Itä-Saksassa vihjailtiin, että päätös tuli sopivasti Englannin ja Tanskan EEC-jäsenhakemusten jälkeen ja lainalla pyrittiin lisäämään Suomen kiinnostusta liittymiseen.[2]

Talouden ja integraation sisällyttäminen saattoi olla oire kiinnostuksesta marxilaista selittämistä kohtaan, joka kävi ilmeiseksi kolme vuotta myöhemmin (s. 194). Toisaalta Väyrynen saattoi soveltaa *post hoc, ergo propter hoc* -päättelyä, sillä olihan äskettäin astunut voimaan Suomen Efta-sopimus, jonka Neuvostoliitto hyväksyi ilmeisen vastahakoisesti ja vasta viivyttelyn ja erityisjärjestelyjen jälkeen.[3]

Perustulkinta ohjasi käsitystä kriisin lopettamisesta. Koska syyt olivat pääasiassa kansainvälisiä, suomalaisten tekemisillä ei ollut juuri merkitystä. Kuitenkin Kekkosen lausunto 19.11.1961, että eduskunnan hajottaminen ja vaalien aikaistaminen tähtäsivät kriisin ratkaisemiseen, on niin vastaansanomaton, ettei sen kiertäminen käynyt päinsä. Lähtökohdalleen uskollisena Väyrynen silti kiisti, että vaalien aikaistamisella pelkästään poistettiin kotimaisia syitä. Eduskunnan hajottaminen kyllä ilmeisesti tähtäsi pahimman yhtymän, oikeistosuuntauksen, eliminoimiseen, mutta hän korosti, että olosuhteet Suomessa ja kansainvälinen tilanne liittyivät läheisesti toisiinsa ja Neuvostoliitto näki juuri niin.[4]

Teoria *vs.* todellisuus

Väyrysen argumentoinnissa on ilmeistä poliittista tendenssiä, ja hän myös sivuuttaa teoriaan sopimattomia lähteitä. Ne eivät ole kuitenkaan ainoat ongelmat, vaan puutteita on perusteita myöten.

Väyrynen tunnusti vuosien 1948–49, 1958–59 ja 1961 konfliktien keskinäisen vertailunsa intuitiiviseksi ja siksi luotettavuudeltaan kyseenalaiseksi,[5] mutta varsinainen heikkous on hänen soveltamansa ”process model”. Se on kansainvälisen politiikan pakottamistilanteiden teoria, jossa sanktioiden lähtökohtana ovat kansainvälinen tilanne, kohteen syyllistyminen sisä- tai ulkopoliittiseen

1 Väyrynen 1972, 92. Ks. myös VP 1961 ptkt, 1313.
2 Väyrynen 1972, 93, 95–6.
3 Efta-prosessista Seppinen 1997b. *Post hoc, ergo propter hoc* -päättelystä esim. Pinto 1995.
4 Väyrynen 1972, 201–2.
5 *Ibid*., 106.

normirikkomukseen sekä ristiriidat rankaisevan valtion päättäjien kesken.[1] Tutkimissaan tapauksissa hän näki päätöksiin vaikuttaneina tekijöinä kansainvälisen tilanteen, ristipaineet Neuvostoliitossa, Suomen ulkomaankaupan sekä Suomen sisä- ja ulkopolitiikan. Noottikriisissä olivat ratkaisevia kansainvälinen jännitys, erimielisyydet Moskovassa ja Suomen sisäinen tilanne.[2]

”Prosessimalli” edellyttää kaikkien tekijöiden ilmenemistä yhtä aikaa. Jos yksikin puuttuu, sanktioita ei tule, ja kaikkien ollessa voimassa ne ovat väistämättömät.[3]

Lähemmässä tarkastelussa rakennelma osoittautuu keinotekoiseksi ja todellisuutta vastaamattomaksi. Suurin heikkous on oletus, että sanktioista päätettiin joka kerta sisäisessä ristipaineessa. Väyrynen myönsi itsekin, että aineistoa oli vähän ja tulosten luotettavuudessa siksi toivomisen varaa. Niinpä hän esitti ne varauksellisesti, koska

> it is hazardous to generalize from these three cases, that cross-pressures in the Soviet decision-making on Finland were timed on periods in which the level of international tension was high.[4]

Vuoden 1948 osalta Väyrynen tunnusti päätöksenteon analysoinnin juuri materiaalin niukkuuden tähden vaikeaksi. Todistelu oli oletusten varassa ja lopputulos ”huomattavan vajavainen”.[5] Yöpakkasiin ja noottikriisiin päästyään hän upotti ”prosessimallin” sovellutuksensa aivan omakätisesti.

Yöpakkasista Väyrynen myönsi, ettei voimakas oppositio ollut Hruštšovin vahvan aseman vuoksi todennäköinen. Neuvostojohdossa oli kannatusta joustavalle suhtautumiselle, mutta se ei saanut ääntään kuuluviin, ja pääministeri päätti sanktioista yksin.[6]

Nootin Väyrynen sai sopimaan malliin paremmin, joskaan ei NKP:n osalta. Hän kyllä uskoi, että Hruštšovilla oli voimakasta vastustusta, mutta ei ollut varma sen liittymisestä Suomeen. Hän näki kuitenkin armeijan ja puolueen välillä merkittäviä erimielisyyksiä, joiden katsoi johtuneen armeijan historiallisen roolin väheksymisestä, NKP:n pyrkimyksistä alistaa asevoimat täysin valvontaansa, Hruštšovin korottamisesta johtavaksi strategiksi ja sotilaalliseksi neroksi sekä tämän ajamasta painopisteen siirtämisestä ydinaseisiin ja siitä johtuneista henkilöstöleikkauksista.[7]

---

1 *Ibid*., 12, 40–1.

2 *Ibid*., 67–78**,** 106.

3 *Ibid*., 107–9.

4 *Ibid*., 67, 77–8.

5 Väyrynen 1970b, 61 (lainaus) ja 1972, 70.

6 *Ibid*., 74.

7 *Ibid*., 75–7. Väyrysen lähde ei esitä poliittisen kontrollin lisäämistä asevoimissa ja Hruštšovin sotasaavutusten korostamista NKP:n ja sotilaiden välisen vastakkainasettelun syinä vaan puolueen toimenpiteinä siltä varalta, että armeijassa vastustetaan leikkauksia ja painopis-

Kuitenkin on syytä huomata, että hän sivuutti Hruštšovin kesällä 1961 ilmoittaman vähennysten perumisen, jonka myötä kuva olisi toisenlainen.

Väyrysen mukaan Gromykon maininta sotilaiden painostuksesta todistaa, että vastakkainasettelu NKP:n ja armeijan välillä näkyi ulkopolitiikassa. Vaihtoehtoa, että tarkoituksena oli yksinomaan nootin oikeuttaminen, hän ei kelpuuttanut.[1]

Konstruktion uskottavuuden hävittää lopullisesti Väyrysen tunnustus, ettei maiden välillä ollut virallisesti konfliktia.[2] Suomen ulkopolitiikassa ei tapahtunut vuonna 1961 sellaista muutosta, joka olisi vaikuttanut neuvostoliittolaisten suhtautumiseen, vaan he päinvastoin puhuivat siitä pelkkää hyvää.[3]

Väyrynen yritti päästä pälkähästä tarkemmalla analyysillä (a more subtle level). Tekemättä selkoa sen suorittamisesta ja erittelemättä tuloksia hän väitti löytäneensä sellaista, mikä vahvisti neuvostoliittolaisten havainnot Suomen ulkopoliittisesta käyttäytymisestä ja ohjasi heidän ratkaisujaan.[4]

Analyysi ei ole pelkästään hämärä vaan myös hedelmätön. Tämä näkyy vastauksessa kysymykseen, hyökkäsikö Neuvostoliitto tarkastelluissa tapauksissa Suomen ulkopolitiikan johtoa vai ainoastaan eräitä ryhmiä tai puolueita vastaan. Vuosilta 1948–49 ja yöpakkasissa löytyvät kohteiksi vaivattomasti ulkopolitiikan päättäjät, mutta noottikriisi oli erilainen:

> Neuvostoliitto havaitsi eräiden puolueiden yrittävän muuttaa Suomen ulkopoliittista linjaa virallisen ulkopoliittisen johdon 'selän takana'. Syytökset kohdistuivat ainoastaan Honka-liittoon - -.

Mutta tämä on vastoin ehtoa, että konfliktin täytyi olla valtioiden välinen. Tutkija tunnustikin Suomen sisä- ja ulkopolitiikan osalta materiaalinsa todistusvoiman heikoksi.[5]

Koska siis sanktiot suunnattiin Honka-liittoon,[6] kitka oli sen ja Moskovan välinen. Tässä valossa käsitys, että yritettiin ratkaista *konflikti*,[7] on kestämätön, sillä konfliktiahan ei edes ollut, koska se saattoi määritelmän mukaan vallita vain valtioiden välillä.

---

teen siirtämistä ydinaseisiin. *Ibid*., 76 v. 24; Kolkowicz 1967, 153. Väyrynen käyttää myös Milton C. Lodgen tutkimustulosta, että poliittisen johdon ja sotilaiden väliset jännitteet olivat v. 1961 voimakkaammat kuin koskaan ajanjaksolla 1952–65. Lodge on kuitenkin siinä mielessä ristiriitainen, että hänen mukaansa puolue ja armeija olivat 1961 politiikasta ja päätöksenteossa yksimielisiä. Väyrynen 1972, 76; Lodge 1969, 24–5, 107, 109–10.

1 Väyrynen 1972, 77.
2 *Ibid*., 213.
3 *Ibid*., 95–6.
4 *Ibid*., 96.
5 Väyrynen 1970b, 65 (lainaus) ja 1972, 106–7.
6 *Ibid*., 141–2, 151.
7 *Ibid*., 180.

Väyrynen pyrki selville vesille myös kutsumalla noottikriisiä instrumentaaliseksi, konfliktin ratkaisemista edesauttavaksi.[1] Silti konfliktin toinen osapuoli jää arvailun varaan. Vastauksen löytämistä ei helpota väite, että nootin ensisijaisena tarkoituksena oli vaikuttaa Ruotsiin ”symbolisesti”.[2]

Instrumentaalisuus itse asiassa vain pahentaa ongelmaa, sillä se ei koske vuosien 1948–49 ja 1958–59 vastakkainasetteluja. Yhtä lailla merkitsee yhdenmukaisuudesta poikkeamista noottikriisin nimeäminen — ilman perusteluja — ”metakonfliktiksi”.[3]

Suomen ulkopolitiikan päättäjien jääminen vuonna 1961 osattomiksi Kremlin tuomiolauselmista kyseenalaistaa myös normien rikkomisen. Väyrynen määritti idänsuhteisiin kahdenlaisia normeja, eksplisiittisiä, joita olivat Pariisin rauhansopimus ja yya-sopimus, ja implisiittisiä. Huomioiden tilanteen muuttumisen kilpailevien suurvaltaleirien ja kahden Saksan syntymisen myötä hän nimesi Neuvostoliiton jälkeen tärkeimmäksi valtioksi Suomelle yya-sopimuksen kannalta Länsi-Saksan. Normi kuului ettei sitä tullut auttaa aseistautumaan eikä vahvistamaan poliittista asemaansa. Lisäksi oli kanssakäymistä sen kanssa tasapainotettava vastavuoroisuudella Neuvostoliiton ja Itä-Saksan suunnalla.[4]

Väyrynen ei pystynyt osoittamaan, että Suomi rikkoi vuonna 1961 eksplisiittisiä normeja, vaan päinvastoin totesi Neuvostoliiton puhuneen ulkopolitiikasta pelkkää hyvää. Ainoastaan Honka-liitto tuomittiin. Lisäksi Moskovassa havaittiin poikkeamista normista eräiden puolueiden suuntautumisessa Länsi-Saksaan ja sen tavoitteiden tukemisessa Itämeren alueella. Vielä hän uskoi Kremlin paheksuneen Maailmanpankin lainaa, jonka merkitys oli päätöksen tulemisessa aivan sanktiopäätöksen alla. Juuri siksi Väyrynen katsoi lainan olleen neuvostojohtajille osoitus lännen laajentumispyrkimyksistä Suomen suunnalla.[5]

Sanktioiden — ja siis myös nootin — perusteeksi Väyrynen nimesi Suomen pakottamisen pois integraatiosta. Toimeenpano tosin tapahtui tarpeettoman ankarasti. Se johtui joko yrityksestä muuttaa Suomen sisä- ja ulkopolitiikkaa tai pyrkimyksestä vaikuttaa ennen kaikkea Norjaan mutta myös Ruotsiin, jonka EEC-jäsenyys olisi heikentänyt Suomen asemaa ja Neuvostoliiton roolia Pohjois-Euroopassa. ”By directing sanctions symbolically to other Nordic countries, the Soviet Union perhaps wanted to be sure of the continuation of one of her policy principles, status quo in Northern Europe.”[6] Symbolisuuden sisältö vain jää avoimeksi.

---

1 *Ibid*., 148, 150.
2 *Ibid*., 157.
3 *Ibid*., 213.
4 *Ibid*., 27–30, 32–3.
5 *Ibid*., 142, 151, 155–6.
6 *Ibid*., 156–7.

Integraatiota, kauppaa ja Marxia

Vuonna 1973 Suomessa väiteltiin edellisenä vuonna valmiiksi neuvotellun mutta allekirjoittamista yhä odottaneen EEC-sopimuksen kohtalosta.[1] SKP-SKDL ja osa sosiaalidemokraatteja vastustivat allekirjoittamista. Väyrynen tuki kampanjaa pamfletilla, jossa myös palasi noottikriisiin. Epäilemättä pääaiheesta johtuen jo konfliktitutkimuksessa esiintyneet taloustekijät korostuivat.

Väyrysen mielestä Suomen ulkomaankauppa ”heilahti” vuonna 1961 länteen ja Efta-järjestely edisti taloudellista sitoutumista sinne. Johtopäätös oli Marxilta kuulostavasti, että muutokset ”taloudellisessa perustassa” heijastuivat ulkopolitiikkaan. Sisäpolitiikka tuli mukaan siten, että Honka-liitto nähtiin Neuvostoliitossa ulkopolitiikalle vaaralliseksi, joskin enemmän potentiaalisesti kuin todellisesti.[2]

Samana vuonna Väyrynen osoitti muuntautumiskykyä nimeämällä Ydinlehdessä nootin tärkeimmäksi syyksi Naton aktiivisuuden yleensä ja sen vaikutusvallan kasvun Itämerellä erityisesti; Moskovan johtopäätös niistä ja Länsi-Saksan toiminnasta oli ”yksiselitteinen”. Sekundäärisiä tekijöitä olivat — erikoista kyllä sillä nehän olivat yya-neuvottelujen pyytäjän omaa toimintaa — Berliinin muuri ja Neuvostoliiton ydinkokeet. Honka-liiton merkitystä olivat suomalaiset kirjoittajat liioitelleet, sillä sisäpolitiikan kysymykset olivat Neuvostoliitolle tärkeitä vain, jos ”niihin sisältyvä poliittinen suuntaus oli yhdenmukainen sen itsensä vastaisten voimien tavoitteitten kanssa”.[3] Talous oli tällä kertaa poissa.

Se palasi selitykseen vuonna 1975, kun Väyrynen käsitteli noottia kahdessa artikkelissa Harto Hakovirran kanssa toimittamassaan kirjassa *Suomen ulkopolitiikka*. Toisessa, jonka aiheena on Suomi lännen sodanjälkeisessä politiikassa, hän kuvaa jälleen taustaksi Naton läsnäolon Itämerellä ja toteaa, että yhdessä Länsi-Saksan toiminnan kanssa sillä oli ”suora syysuhde noottikriisin syntymiseen, joskaan ne eivät tietysti ole ainoita selittäviä tekijöitä”.[4] Vaaleista ei ole nyt edes mainintaa.

Toinen artikkeli käsittelee talouden ja idänsuhteiden vuorovaikutusta. Aluksi Väyrynen kritisoi ulkopolitiikan ja kansainvälisten suhteiden tutkimusta rajoittumisesta lähes yksinomaan eliittien, oikeastaan vain ulkoministeriöiden kanssakäymiseen. Sen vuoksi kansainväliset suhteet nähtiin miltei pelkästään poliittis-sotilaallisina ja talouden osuus jäi maininnoiksi kauppasopimuksista. Hän panee kuitenkin tyydytyksellä merkille, että ”yhteiskunnallinen ulkopolitiikan tutkimus” oli alkanut korjata tilannetta.[5] Hän saattoi hyvinkin ajatella konfliktikirjaansa.

---

1 Neuvotteluprosessista Suomi 1996, 478–9, 486–7 ja 1998, 82, 86, 162–7, 171–3, 176–80.
2 Väyrynen 1973a, 65, 67.
3 Väyrynen 1973b, 18.
4 Väyrynen 1975a, 296–7.
5 Väyrynen 1975b, 315.

Uudistussuuntauksen hengessä Väyrynen vertailee Suomen kauppatilastoja ja ulkosuhteita sodanjälkeisinä vuosikymmeninä. Tarkastelussa ovat ensisijaisesti idänkauppa ja -suhteet mutta myös läntiset taloussuhteet, jotka hänen mielestään heijastuivat idänsuhteisiin. Länsi tarkoittaa Länsi-Saksaa, jota hän piti Neuvostoliitolle poliittisesti erityisen tärkeänä. Hänen mukaansa idänkaupan väheneminen ja samanaikainen kaupan lisääntyminen liittotasavallan kanssa tulkittiin Moskovassa liukumiseksi länteen. Vuonna 1961 elettiin idänsuhteissa tutkimusjakson konfliktialtteimpia aikoja, kun kauppa Neuvostoliiton kanssa taantui ja Länsi-Saksan kanssa kasvoi.[1]

Kaupan dominoiva asema tulkinnassa saattaa johtua paljolti jälleen marxilaisesta suuntautumisesta. Siitä kertovat ilmaisut ”perusta” eli ”yhteiskunnan taloudellinen rakenne, sen tuotantosuhteiden kokonaisuus”, ja ”päällysrakenne” eli perustan ”pohjalta syntyvä yhteiskunnallisten aatteiden, laitosten ja suhteiden kokonaisuus”. Koska ”perustan katsotaan viime kädessä määräävän poliittisen ja ideologisen päällysrakenteen sisällön”, taloussiteiden heiketessä käy poliittisille suhteille samoin ja päinvastoin. Väyrynen sovelsi kausaliteettia siitä huolimatta, että myönsi sen täsmällisen määrittämisen ”vaikeaksi, ellei peräti mahdottomaksi”.[2]

Tulkintaan kuului taas myös integraatio. Seurauksena Suomen osallistumisesta Euroopan yhdentymiseen kauppatiedot ennustivat idänsuhteille vaikeuksia. Finefta-sopimus oli niille rasite ja vuonna 1961 tapahtui ”*integraatiopolitiikan ja ulkomaankaupan kumuloituvaa suuntautumista länteen*”. Niinpä muiden tekijöiden ohella meneminen mukaan integraatioon ja muutos ulkomaankaupan orientaatiossa viilensivät välejä Neuvostoliittoon.[3] Lopputulos, johon auttoi päättelymalli, että samanaikaisten tapahtumien välillä vallitsee syy-seuraus-suhde, oli siis toinen kuin konfliktitutkimuksessa, jossa maiden suhteet pysyivät kunnossa.

Lisäksi talousartikkelissa esiintyvät sisäiset asiat, joskin vain marginaalisesti toteamuksessa, että nootti kosketteli niitä ”lyhyesti kritisoimalla eräitä sanomalehtiä”. Honka-liiton voi kuitenkin tunnistaa viittauksessa suomalais-neuvostoliittolaisten suhteiden kehittämistä vastustaviin piireihin Hruštšovin ja Brežnevin puheissa Kekkosen idänmatkalla.[4]

Vielä on huomionarvoinen vähättelevä ”noottikriisi, mikäli sitä voidaan kriisiksi yleensä kutsuakaan”. Arvio johtui mahdollisesti näkemyksestä, että tapahtumat koskivat ensi sijassa sosiaalidemokraatteja ja kokoomusta, joka siten, toisin kuin konfliktikirjassa, tuli huomioiduksi.[5]

---

1 *Ibid*., 316, 326–34.
2 *Ibid*., 316–8.
3 *Ibid*., 334–5, 367. Kursiivi RV.
4 *Ibid*., 353.
5 *Ibid*., 360.

Vähättely jäi väliaikaiseksi, kuten myös ideologia. Kahden vuoden kuluttua kriisi ilmaantui taas aitona, kun Väyrynen tarkasteli Suomea lännen politiikassa. Hän palasi muutenkin aiempiin menettelyihinsä ja teemoihinsa. Ajoitus on kahdenlainen. Yhtäältä idänsuhteissa oli kitkaa vuosina 1961–62,[1] toisaalta hän puhuu vuoden 1961 konfliktista Suomen ja Neuvostoliiton suhteissa.[2] Keskeinen lähde on Pagodinin artikkeli. Hän poimi siitä Länsi-Saksan Itämeren-laivaston nopean kasvun ja komentopaikan siirtymisen Itämeren rannalle Flensburgiin; Länsi-Saksan, Tanskan ja Norjan yhteiset sotaharjoitukset; länsisaksalaisten suunnitelman rakentaa Itämerelle Polaris-ohjuksilla varustetun sukellusvenelaivaston sekä COMBALTAPin. Näistä Pogodin päätteli, että Bundeswehr pyrki täyteen toimintavapauteen läntisellä Itämerellä ja hankkimaan tukikohtia Tanskasta ja Norjasta. Tämä kaikki uhkasi Neuvostoliion turvallisuutta. Tällaisilla perusteilla Naton lisääntynyt toiminta ja vaikutus Itämeren alueella, vaikka eivät olleetkaan ainoat tekijät, antoivat Väyrysen mielestä aiheen noottiin.[3]

Väyrynen ei nimennyt muita tekijöitä, mutta todennäköisesti ainakin yksi sisältyy hänen käsitykseensä, että Neuvostoliitto tulkitsi puunjalostusteollisuuden saaman dollarilainen juoneksi, jolla länsi aikoi muuttaa Suomen ulkopolitiikan puristamalla myönnytyksiä sisä- ja ulkopolitiikassa. Tässä valossa hän näki nootin vastavetona lännen vaikutukseen ja yrityksenä estää muutos Suomen asemassa.[4] Tämä talousjuonne oli myös kaikki, mitä mahdollisesti oli jäljellä marxilaisesta painotuksesta.

Väyrynen ei esiintynyt *Suomen ulkopolitiikassa* marxilaisella metodilla yksin. Sitä käyttivät myös Jorma Kalela ja Jussi Turtola, joiden ”kunnianhimoista yritystä soveltaa laajoja maailmankatsomuksellisia ja teoreettisia perspektiivejä Suomen ulkopolitiikan ja sen taustavoimien kuvaamiseen” hän kiitti ”uraauurtavaksi”.[5] Kirjoittajat itse kertoivat tavoitteekseen yksityiskohtien kytkemisen ”kokonaisteoriaan” ja talouden keskeisyyden osoittamisen sodanjälkeisessä ulkopolitiikassa.[6]

Kalela pohdiskeli vuonna 1964, että nootin voitiin ajatella johtuneen neuvostohallituksen epäluulosta ”tiettyjä suomalaisia poliitikkoja kohtaan”. Tosin ilman Neuvostoliiton arkistoja tulkinnat olivat pelkkiä olettamuksia.[7] Lähdetilanne ei parantunut yhdessätoista vuodessa, mutta se ei haitannut selittämistä.

Vaikka Kalelan ja Turtolan artikkeli on yleisilmeeltään marxilainen, se ei ole noottikriisin osalta sitä ainakaan terminologisesti aivan yhtä ilmeisesti kuin Väyrysellä. Jyrkkä vasemmistolaisuus on silti silmiinpistävää.

---

1 Väyrynen 1977, 95.
2 *Ibid*., 104.
3 *Ibid*., 99.
4 *Ibid*., 95.
5 Väyrynen 1975c, 18.
6 Kalela–Turtola 1975, 80.
7 Kalela 1964, 4.

Nootin motiivin suhteen jättää yksiselitteisyys toivomisen varaa. Suomen ulkopuolelle viittaavat osittain käsitykset, että aloite muistutti yya-sopimuksen sotilasartiklojen ajankohtaisuudesta ja osoitti, kuinka — kirjoittajien mielestä tässä tapauksessa Berliinin aiheuttama — jännityksen kiristyminen maailmanpolitiikassa heijastui Suomeen. Toisaalta motiivi käsittää myös kotimaan. Lähtökohta on vuoden 1955 ”Geneven henki”. Se aloitti ”uudenlaisen poliittisen mielipidekehityksen”, joka vei lähentymiseen länteen ja lopulta yöpakkasiin ja noottiin. Syyn saavat niskoilleen aidoin laitavasemmiston äänenpainoin ”porvarit”. He toivat politiikkaan ”taantumuksellisia virtauksia”, kun he pyrkivät palauttamaan sodan jälkeen menettämänsä ideologisen hegemonian ja saamaan korvausta tulo- ja luokkaeroja tasoittaneesta elintasokehityksestä.

Ensi sijassa käytiin SAK:n kimppuun. Taistelu huipentui yleislakossa, jonka työläiset voittivat mutta josta kuitenkin alkoi SAK:n vallan hiipuminen. Oikeiston paineessa eivät työväenliikettä hallinneet sosiaalidemokraatit pystyneet varjelemaan palkkatyöläisten solidaarisuutta vaan sekä puolue että ammattiyhdistysliike hajosivat. Seuraukset olivat ulkopoliittisesti laajakantoiset.

Porvaristossa pääteltiin Geneven hengestä ja Porkkalan palauttamisesta, että ulkopolitiikan poikkeusajat olivat ohi ja sitä voitiin tarkistaa reippaasti. Syntyi ”ulkopoliittinen oikeistosuuntaus”, joka näkyi antikommunistisen propagandan ja Neuvostoliittoa arvostelevien painotuotteiden lisääntymisenä, ”militaristisen järjestöjen” aktivoitumisena ja vaatimuksina läntisten talousyhteyksien kehittämiseksi. Huipennuksena ”oikeistorintama” haastoi Kekkosen vuoden 1962 presidentinvaaleissa ja kiihdytti entisestään Paasikiven–Kekkosen linjan arvostelua.

Väyrysen tavoin myös Kalela ja Turtola käsittelivät kauppapolitiikkaa. He mainitsivat vuonna 1961 ilmenneet merkit, että Efta saattaisi sulautua EEC:hen, ja väittivät useiden Honka-liiton johtajien puhuneen julkisesti Suomen jäsenyyden välttämättömyydestä. Lisänäkökohtana oli Länsi-Saksan sotilastoiminnan lisääntyminen Itämerellä.

’Tiettyjä piirejä’ Kalela ja Turtola eivät tunteneet. He kuitenkin huomioivat nootin esittämisen jälkeisen ”mielipiteenvaihdon” ja siinä ilmenneen neuvostohallituksen ”huolestumisen Suomen ulkopolitiikan jatkuvuudesta viitaten presidentinvaalien oppositioon”.[1]

Kalelan ja Turtolan kirjoituksen kanssa hyvin samanlaisen näkemyksen esitteli seuraavana vuonna *Suomen työväenliikkeen historia*, jonka kirjoittajakollektiiviin he kuuluivat Lauri Haatajan, Seppo Hentilän, Eino Ketolan, Pauli Kettusen, Heikki Laavolan, Päivö Puhakaisen ja Tero Tuomiston ohella. Kirjan lähestymiskulma on marxilainen. Esipuhe lupaa uuden tulkinnan ”Suomen historiasta ja kansainvälisen

1 Kalela–Turtola 1975, 45–9, 53–4, 61.

kapitalistisen järjestelmän kehityksestä” näkökulmana ”suomalaisen kapitalismin kansainvälinen kehitys”.[1]

Kirjoittajien mukaan noottikriisiin huipentui ”taantumuksellinen kehitys”, ulkopolitiikan ”oikeistosuuntaus”. Se alkoi vuoden 1948 eduskuntavaaleissa eli jo ennen Geneven henkeä ja ilmeni kommunisminvastaisena propagandana ja länsiyhteyksien kehittämisenä etenkin kauppapolitiikassa.[2]

Kekkosen ja Hongan kannattajien taistelussa ulkopolitiikka oli keskeinen, ”vaikkakin melkoisesti eri tavoin kuin aikaisemmin”. Länsituonnin vapauttaminen ja liittyminen Euroopan maksuliittoon vuonna 1957 muuttivat ulkomaankaupan rakennetta merkittävästi. Vuonna 1961 oli tuonti Neuvostoliitosta 13,6 prosenttia kokonaistuonnista, kun luku oli ollut neljä vuotta aikaisemmin 17,7, ja viennin osuus oli supistunut 20,0 prosentista 12,1:een. Kehitystä vahvisti Efta-ratkaisu. Honka-liiton johtajat puhuivat Suomen EEC-jäsenyydestä, ja Maailmanpankki yritti vaikuttaa poliittiseen kehitykseen suurilla luotoilla ”puunjalostusmonopoleille”.[3]

Nootti muistutti yya-sopimuksen sotilasartiklojen velvoittavuudesta ja todisti kansainvälisen jännityksen heijastumisesta Suomeen.[4] Nootin antamisen jälkeen neuvosto-osapuoli ilmaisi huolensa ulkopolitiikasta ja viittasi ”presidentinvaalien oppositioon”.[5]

”Kieli on annettu ihmiselle ajatusten salaamista varten”[6]

Raimo Väyrysen ohella Kekkosen kauden tuotteliaisiin noottikirjoittajiin kuului Max Jakobson. Myös hänen tulkintansa vaihteli.

Max Jakobson Kekkosta ”säästämässä”

Puolustaessaan Suomea Chatham Housessa ja International Affairsissä Jakobson viittasi presidentinvaaliin epäsuorasti puhumalla ulkopolitiikan jatkuvuudesta. Hänkin siis ”säästi” Kekkosta. Sama toistui vuosina 1963–64. Tuolloin ilmeni myös uusia ja yllättäviäkin piirteitä.

---

1 Haataja *et al*. 1976, 5.
2 *Ibid.*, 334–9.
3 *Ibid.,* 339, 341–3.
4 *Ibid.*, 343–4, 351.
5 *Ibid.*, 343.
6 AL 19.12.1961, Vastaaja ei vastannut. Lainaus Talleyrandilta.

Perusdiskurssina oli esitelmä Lundin yliopiston ulkopoliittisessa yhdistyksessä marraskuussa 1963. Siinä kuten muissakin tuon ja seuraavan vuoden esityksissä nootti kuului samoihin Neuvostoliiton ulkopolitiikan toimenpiteisiin kuin Berliinin muuri ja ydinkokeet. Jakobsonin mukaan niitä kaikkia perusteltiin Länsi-Saksan aiheuttamalla sodanvaaralla.[1]

Sisäpolitiikasta Jakobson oli avomielisempi kuin Chatham Housessa. Lundissa hän esitti sen osuuden itsestäänselvyytenä: ”Tietenkin nootti oli yhteydessä Suomen omiin tapahtumiin. Meillä elettiin syksyllä 1961 vaalitaistelun merkeissä. Presidentinvaali oli määrä suorittaa seuraavan vuoden alussa, eduskuntavaalit kesällä.” Esittämällä kamppailun koskevaksi myös eduskuntavaaleja puhuja epäilemättä kuitenkin yritti jälleen vaivihkaa suunnata huomion pois kriisin siitä puolesta, joka oli kansallisesti ja ulkopolitiikan johdolle kiusallinen. Onnistuminen oli tuskin mainittavaa, sillä kuulijoilla oli varmasti asiasta vakaa käsitys, joka ei välttämättä eronnut paljon syksyn 1961 ruotsalaisesta lehtikirjoittelusta.

Jakobsonin mukaan Neuvostoliitto teki selväksi, että siellä oli syntynyt ”näissä oloissa” — valmistauduttaessa sekä presidentin- että eduskuntavaaleihin, kuten hän halusi näyttää olleen — epätietoisuutta Suomen ulkopolitiikasta. Hämmingin aiheuttajasta, jonka täytyi olla ’tietty poliittinen ryhmittymä’, hän ei kuitenkaan sanonut mitään.

”Neuvostoliiton epäluulojen vuoksi” ja nopeuttaakseen luottamuksen palautumista Kekkonen aikaisti eduskuntavaaleja. Ne olivat siten ulkopolitiikan kannalta oleellisen tärkeät. Niin olivat presidentinvaalitkin, joiden merkityksen Jakobson kuitenkin toi esille ainoastaan vilkkaana osallistumisena. Yli 80:n nousseen äänestysprosentin ansiosta ne olivat ”vaikuttava demonstraatio ulkopoliittisen yhtenäisyyden puolesta” ja ”vakuuttava vastaus Moskovan epäilyihin”.[2] Ulkopolitiikkaa ei siten varmistanut Kekkosen voitto, jota Jakobson ei edes maininnut, vaan äänestysaktiivisuus. Koska siitä saatiin tietysti kiittää myös Kekkosen vastustajia, hekin osallistuivat ”vakuuttavan vastauksen” antamiseen eivätkä siten voineet olla ulkopoliittisesti vääräoppisia. Jakobson antoi täten ymmärtää, että epäluulot olivat olleet aiheettomia.

International Affairsin artikkelin strategiaa Jakobson noudatti myös pehmentämällä vaikutelmaa naapurin väliintulon röyhkeydestä. Hän ei kuitenkaan puhunut enää valtioiden vapauden universaaleista rajoituksista vaan sisä- ja ulkopolitiikan vuorovaikutuksesta. Niiden ero oli pelkästään ”hallinnollinen”, ja ”valtioiden väliset suhteet määräytyvät yhtä suuressa mitassa sisäisten olojen kuin ulkopoliittisten kannanottojen perusteella”. Kekkosen Arbeiderbladetin lausuntoa

1 Jakobson 1963, 38; 1964a, 56–7; 1964b, 105; 1964c, 26.

2 Jakobson 1963, 38–9.

myötäilevä ”kaikki minkä teemme kotimaassa vaikuttaa suhteisiimme muuhun maailmaan” viitannee Honka-liittoon.[1]

Todennäköisesti hakien ymmärtämystä ulkopuoliselle vauhditukselle Kekkos-vastaisen rintaman hajoamisessa Jakobson etsi myöhäissyksyn 1961 tapahtumille analogiaa Suomen itsenäisyyden tunnustamisesta, johon maailmansodan voittajat suostuivat vasta, kun niiden ehdot oli täytetty. Dramaattinen johtopäätös pyrki kuvaan, ettei presidentinvaalin lopullisen ehdokasasettelun muotoutumisessa ollut mitään epänormaalia, mutta asiayhteys antaa ymmärtää kansakunnan kohtalon olleen noottikriisissä vaakalaudalla:

> Prosessi oli [vuonna 1918] maan suvereniteetin kannalta tuskallinen. Mutta tuskin kukaan on väittänyt, että Suomi olisi silloin menetellyt väärin taipuessaan länsivaltain tahtoon. Ulkopolitiikan tarkoituksena ei voi olla enemmän tai vähemmän abstraktisten valtio-opillisten periaatteiden ylläpitäminen; sen ainoana tarkoituksena on kansakunnan elinetujen — viime kädessä sen olemassaolon — säilyttäminen.[2]

Jakobson toisti Lundin-esitelmäänsä seuraavana vuonna itävaltalaisessa ulkopolitiikan aikakauskirjassa.[3] Artikkeli ilmestyi myös suomeksi mutta siten muutettuna, ettei nootti yhdistynyt ”Suomen omiin tapahtumiin” vaan ainoastaan vaikutti niihin ja Hongan luopumisessa ”myös presidentin vaaliin”. Niin ei siis välttämättä tarkoitettu. Kuitenkin puhuminen Neuvostoliiton epätietoisuudesta ulkopolitiikasta implikoi, että ’tietty poliittinen ryhmittymä’ oli osa motiivia. Sisä- ja ulkopolitiikan yhteyden perusteluna oli nyt presidentti Kennedyn ”veteen piirretty viiva”.[4]

Presidentinvaaleista Jakobson kertoi itävaltalaisjulkaisussa, että Kekkosen saama enemmistö todisti ulkopolitiikan jatkuvuudesta ja oli vastaus Moskovan epäilyihin. Suomenkielisen variantin mukaan niihin vastattiin jälleen ainoastaan ennätyksellisellä osanotolla, joka oli ”demonstraatio ulkopoliittisen yhtenäisyyden puolesta”.[5] Äänestämässä käyneet entiset Honka-liittolaiset saivat siis taas myötämieltä.

Ulkoasiainhallinto ja nootin syy. Myös vuosien 1961–64 esiintymisissään Jakobson oli presidentinvaalista nootin motiivina varovainen. Hänellä oli syynsä. Ulkoministeriön jätettyään hän muisteli, etteivät virkamiehet

1 Jakobson 1962, 202 ja 1963, 39.
2 *Ibid*., 39–40.
3 Jakobson 1964b, 105–6.
4 Jakobson 1964b, 105 ja 1964c, 26–7.
5 Jakobson 1964b, 105 ja 1964c, 27.

> voineet tietenkään käsitellä Neuvostoliiton noottia pelkästään yrityksenä vaikuttaa Suomen presidentinvaalitaisteluun. Suomen virallinen linja oli, että nootti kuvasti Euroopassa vallinnutta jännitystä, niin kuin presidentti Kekkonen oli Los Angelesissa sanonut. Meidän oli suhtauduttava siihen vakavasti - -.[1]

Virkamiesten mielestä kysymys oli siis yksinomaan puuttumisesta presidentinvaaliin, mutta heidän ei sopinut unohtaa virallista näkemystä, joka huomioi Keski-Euroopan tilanteen.

Sittemmin Jakobson vielä varmensi — ja tuskin ajatteli lainkaan eduskuntavaaleja: ”Emme olleet niin naiiveja, ettemme ottaneet huomioon nootin sisäpoliittisia kytkentöjä.” Mutta maan kansainvälistä asemaa täytyi puolustaa ”virallisella, yhdenmukaistetulla selityksellä”, kuten poliittisella osastolla syksyllä 1961 jaostosihteerinä palvellut Ilkka Pastinen toteaa muistelmissaan.[2] Jakobsonin mukaan esitettiin ”asianajajan puolustuspuhe oikeudenistunnossa, jossa syytettynä oli Kekkosen ulkopolitiikka”.[3]

Yhdenmukaistaminen ei koskenut ainoastaan esiintymistä ulospäin vaan ulottui sisäisiin muistioihin asti. Pastinen luonnehti noottia heti tuoreeltaan propagandistiseksi ja suhtautui siinä esitettyihin perusteluihin skeptisesti. Suomea koskeva osa, jonka hän arveli tulleen mukaan vain “täydellisyyden vuoksi”, ei vaikuttanut konkreettiselta.[4] Muuten hänen muistionsa olivat sisäpolitiikasta kemiallisen puhtaita.

Luonnoksessa Pastinen kyllä huomautti, että nootin liittyminen sisäpolitiikkaan ja lähestyviin presidentinvaaleihin ei kuulunut muistioon. Mutta sitten hän tuli ajatelleeksi uraansa ja poisti huomautuksen.[5]

Nootin luovuttamisen jälkeisenä päivänä antoi suurlähettiläs Wuori kirjeessään va. valtiosihteerille Hallamalle “erinäisistä piireistä” kelpo vihjeen, että ne olivat “realiteetti”, joka otettiin suhtautumisessa Suomeen huomioon.[6] Mutta suurlähettiläs Sohlmanille hän vakuutti, ettei mitään yhteyttä vaaleihin ollut.[7]

---

1 Jakobson 1980, 261.

2 Jakobson 1992c; Pastinen 1994, 85.

3 Jakobson 2001, 346.

4 “Työmuistio. Eräitä huomioita Nliiton hallituksen 30.11.1961 päivätyn nootin johdosta” ja “Työmuistio II. Eräitä huomioita Neuvostoliiton hallituksen 30.11.1961 päivätyn nootin johdosta” (31.10.1961). UMA, Kc 2; Pastinen 1994, 87–8; Soikkanen 2003, 236–7.

5 Suurlähettiläs Ilkka Pastisen haastattelu 30.11.2009. Tekijän hallussa.

6 Eero A. Wuori Jaakko Hallamalle 31.10.1961. UMA, Kc 2; Soikkanen 2003, 234.

7 Rautkallio 1992, 191.

Jos vaikka Hallama panikin merkille Wuoren huomautuksen, kuten varmaan pani, se ei näy hänen yhteenvedossaan. Hän mainitsee ’tietyt piirit’ mutta siinä mielessä, että niiden vastakohtana Suomen ulkopolitiikka sai tunnustusta.[1]

Ulkoministeri Karjalaista Moskovassa avustaneet Hallama, Wuori, Pastinen ja lähetystösihteeri Antti Karppinen sitten kuulivat Gromykolta alastoman totuuden. Wuori reagoi syyttämällä illallisella lähetystössä Karjalaista maanpetoksesta.[2] Sohlmanille hän sanoi, että ulkopolitiikan takuut tarkoittivat Kekkosen valitsemista.[3]

Myöhemmin ilmeni useissa yhteyksissä, että virkamiehet käsittivät kysymyksen olleen ainakin sisäpolitiikasta. Kirjeessään Päiviö Hetemäelle tammikuussa 1962 suurlähettiläs Jorma Vanamo muisteli kesää 1960: ”Jos silloinen suunnitelma olisi toteutunut, olisiko noottikriisiä tullutkaan.”[4] ”Suunnitelma” oli Kekkosen myttyyn mennyt yritys muodostaa Maalaisliiton, kansanpuolueiden, kokoomuksen ja TPSL:n hallitus. Jos se olisi syntynyt, Honka-liiton kokoaminen olisi epäilemättä ollut vaikeaa, ellei mahdotontakin.

Yhtä avomielinen oli Jakobson keskustelussaan keväällä 1962 Yhdysvaltain lähetystöneuvoksen kanssa. Hänestä oli naiivia väittää, etteivät nootti ja sitä seuranneet tapahtumat vaikuttaneet Suomen poliittiseen tilanteeseen. Ratkaisut olivat kuitenkin olleet omissa käsissä. Kansa olisi voinut myös Hongan luovutettua kannattaa muuta kuin siihenastista politiikkaa. ”Joka tapauksessa viimeaikaiset tapahtumat” osoittivat Neuvostoliiton pyrkineen ainoastaan säilyttämään *status quon*.

Puolustelun sävyisesti Jakobson myös huomautti, että ”poliittiseen elämään kohdistuvia ulkoisia vaikutuksia” tuli länsivalloiltakin. Niiden suhtautuminen riippui Suomen hallituksen kokoonpanosta. ”Olisivatko esimerkiksi EFTA-neuvottelut onnistuneet”, hän kysyi, ”jos siihen aikaan olisi hallituksessa istunut pari kommunistia.” Tämä ei koskenut vain Suomea eikä ollut uuttakaan. Ensimmäisen maailmansodan voittajat asettivat itsenäisyyden tunnustamisen ehdoksi kuninkaanvaalin perumisen, uuden hallitusmuodon, saksalaissuuntauksen kompromettoimien poliitikkojen syrjäyttämisen ja eduskunnan kokoonpanon muuttamisen. ”Näin syvällistä puuttumista Suomen sisäisiin asioihin ei sen jälkeen olekaan tapahtunut”, poliittisen osaston päällikköksi vähän aikaisemmin nimitetty Jakobson

1 Hallaman yhteenveto 3.11.1961. UMA, Kc 2; Soikkanen 2003, 237.
2 Pastinen 1994, 103.
3 Rautkallio 1992, 217. Lähteenä Sohlmanin raportti 12.11.1961.
4 Vanamo Hetemäelle 15.1.1962. KA, PHA, J4; Tarkka 2006, 242. Vrt. Rautkallio 1996, 184.

lohduttautui.[1] Tämä vain kevyesti verhottu viittaus Neuvostoliiton pyrkimykseen lyödä puumerkkinsä presidentinvaaliin lähetettiin edustustoille.[2]

Edelleen Ritarikadun ajattelua valottaa siellä valmisteltu ulkopoliittinen katsaus, jonka ulkoministeri Veli Merikoski esitti edustustopäälliköiden kokouksessa elokuussa 1962. Sen mukaan nootti vaikutti sisäpolitiikkaan ja ”tällaisen vaikutuksen aikaansaaminen saattoi olla yhtenä sen tarkoituksista — eräiden mielestä jopa päätarkoituksena”.[3] Yhtä lailla informatiivinen on toteamus Ranskan kulttuuriministerin vierailua varten laaditussa Merikosken allekirjoittamassa muistiossa, että ”tietty valitsijamiesvaalitaisteluun liittynyt kohu” pani ”neuvostohallituksen kysymään itseltään Suomen ulkopolitiikan jatkuvuutta”. Toki myös huomautetaan poliittisesti korrektisti, että nootti kuului toimenpiteisiin, joihin Neuvostoliitto ryhtyi ”Länsi-Saksan kasvavan mahdin vuoksi”.[4]

Iljinskiinkin jouduttiin ottamaan kantaa. Lehdistö kyseli, oliko aikanaan harhautettu, kun oli annettu vaikutelma, että nootti aiheutui ratkaisevasti Saksasta. Wuori, joka oli siirtynyt Moskovasta Jakobsonin neuvonantajaksi,[5] kirjoitti edustustoille, ettei esille tullut mitään uutta: ”Siitä, että Suomessa oli ollut puhetta vaikuttaneista voimista, oli mainittu noottikriisin virallisissa selostuksissakin aivan selvästi.” Hieman epämääräistä ilmausta selventää Iljinskin moittiminen ”varsinaisen päätekijän”, kansainvälisen jännityksen, sivuuttamisesta ja keskittymisestä yksinomaan ”’reaaliseen uhkaan’, joka ilmeni Suomen erinäisten piirien taholta”.[6]

Todistusaineistosta muodostui suurlähettiläs Jussi Mäkiselle nootin lähtökohdista selkeä käsitys. Hän kaipasi kuitenkin varmistusta, ja presidentin suosikki kun oli,[7] kysyi suoraan kirjeessä:

> Olemme tietävinämme — Sinä ehkä yksin tiedät, missä määrin se pitää todella paikkansa — että Nliiton konsultaationootin takana oli paitsi heidän huolensa Honkarintaman pyrkimyksistä muuttaa maamme ulkopolitiikkaa, myös todellinen huoli Saksan tilanteen johdosta - -.”[8]

---

1 Jakobson Åke Wihtolille 3.5.1962. TPA, UKA, vsk. 1962. Ulkoministeri Merikoski selitti brittivirkaveljelleen joulukuussa 1962 samalla tavalla, että nootin tarkoituksena oli ”mahdollisten muutosten estäminen”. Leo Tuomisen muistio Merikosken ja lordi Homen keskustelusta 6.12.1962 liitteenä UM:n tiedotuksessa 26/1962 (12.12.). UMA.

2 Jakobsonin muistio 11.5.1962 liitteenä UM:n tiedotuksessa 12/1962 (11.5.) TPA, UKA, vsk. 1962; Jakobson 1980, 283–4.

3 ”Ulkoasiainministeri V. Merikosken katsaus edustustopäälliköiden kokouksessa 6.8.1962”. KA, EAWK, k. 6.

4 ”Eräitä näkökohtia Suomen ulkopolitiikasta” (Veli Merikoski 20.9.1962). KA, AKA, k. 66.

5 Soikkanen 2003, 54.

6 Eero A. Wuoren Helsingin-kirje 16.5.1963. TPA, UKA, vsk. 1963.

7 Kekkosesta ja Mäkisestä Soikkanen 2003, 143, 155–6, 160, 170, 181.

8 Mäkinen Kekkoselle 8.11.1964. TPA, UKA, k. 1/15.

Mäkinen oli varma presidentinvaalista motiivina, ja häntä askarrutti vain, oliko Saksakin ollut. Kekkosen vastauksesta ei ole tietoa.

Ulkoministeriö ei edes kainostellut julkistaa näkemystä vaalin manipuloimisesta. Sanomalehtiasiaintoimiston vuonna 1964 julkaisemassa saksankielisessä kirjassa suomalaisten historiasta ja ajattelusta sveitsiläinen lehtimies Max Mehlem nimeää nootin reaktioksi Honka-liittoon. Mutta Jakobson toistaa samassa kirjassa sanatarkasti, mitä sanoi itävaltalaisessa julkaisussa.[1]

Suhtautuminen oli kaksinaista myös jatkossa. Piilottelua ilmentää toteamus vuoden 1971 Saksa-aloitteen neuvotteluja valmistelleen toimikunnan muistiossa, että noottikriisissä heijastui suurvaltakriisien uhka.[2] Toisaalta jaostopäällikkö Nevakiven tulkinta Kekkosen juhlajulkaisussa ja alivaltiosihteeri Korhosen lausunto Suomenmaan haastattelussa osoittavat, ettei Honka-liiton osuus ollut tabu. Voidaan tietysti ajatella, ettei asialla ollut tuolloin enää samanlaista merkitystä kuin aikaisemmin. Ympäri maailmaa kuitenkin puhuttiin suomettumisesta, joten mahdollisuus oli tuskin poistunut, että ulkoministeriön virkamiesten poikkeaminen viralliseksi mielletystä näkemyksestä iskisi maan asemasta vaalittuun kuvaan lisäsärön.

Kuumalla linjalla ja kansallinen etu

Jakobson siirtyi vuonna 1965 Suomen pysyväksi edustajaksi Yhdistyneisiin kansakuntiin. Vähän ennen sinne lähtöä pyysi englantilainen kustantaja häneltä kirjaa Suomen ulkopolitiikasta. Ulkopoliittinen johto hyväksyi hankkeen, ja ulkoministeri Karjalainen järjesti toteuttamisen edellytykset.[3]

Käsikirjoitus valmistui kolme vuotta myöhemmin. Jakobson lähetti sen Kekkoselle luettavaksi kirjeen kera, jossa sanoi julkaisevansa kirjan vain, jos presidentti hyväksyy sen. Käsikirjoituksen lukivat myös ulkoministeri Karjalainen sekä ulkoministeriön poliittisen osaston päällikkö Risto Hyvärinen, sanomalehtiosaston päällikkö Matti Tuovinen ja jaostosihteeri Keijo Korhonen.[4]

Kekkonen ei ainoastaan näyttänyt vihreää valoa vaan piti kirjaa tärkeänä myös kotimaiselle yleisölle.[5] Toive toteutuikin. Teos ilmestyi nimellä *Kuumalla linjalla. Suomen ulkopolitiikan ydinkysymyksiä 1944–1968* ja jopa ennen englanninkielistä

1 Vorwort 1964, 4; Mehlem 1964, 67–8; Jakobson 1964a, 56–7.

2 Työasiakirja 16.2.1972. UMA, 7 D II, k. 310.

3 Jakobson 1983, 172. Rautkallio (2010, 375 v. 45) väittää kirjaa ”presidentin tilaukseksi”.

4 Jakobson Kekkoselle 7.3.1968. TPA, UKA, k. 1/51; Soikkanen 2003, 261; Jakobson 1980, 287 ja 1983, 172–3.

5 Kekkonen Jakobsonille 19.3.1968. TPA, UKA, k. 1/51; Soikkanen 2003, 261.

laitosta *Finnish Neutrality. A Study of Finnish Foreign Policy Since the Second World War*. Lisäksi alkuperäinen käsikirjoitus käännettiin ruotsiksi ja saksaksi.[1]

Kuumalla linjalla ei ole pelkästään käännös. Jakobson laati siihen oman johdannon, lisäsi alkuperäiseen tekstiin sellaista, minkä katsoi kiinnostavan suomalaisia, ja jätti pois kohtia, joita piti heille itsestään selvinä.[2]

Kirjoissa on dokumenttiperusta, jota silmällä pitäen Jakobson tutustui ulkoministeriön asiakirjoihin.[3] Niiden avulla hän esitti loppukesän ja syksyn 1961 tapahtumista aiemmin julkistamatontakin tietoa. Sitä oli muun muassa selonteko, jonka kenraaliluutnantti Viljanen antoi hallitukselle varautumisesta yya-neuvotteluihin, ja komitean asettaminen tarkkailemaan Berliinin tilannetta.[4]

Oman maan lukijoille Jakobson lupasi esittää Suomen asiat parhain päin. Hänestä ”se ei ole mikään rikos, kunhan totuudessa pysytään”.[5] Diplomaattina hän kuitenkin tiesi, ettei ainakaan koko totuuden kertominen ollut aina välttämättä paras tapa ajaa oman maan etua[6]. Noottikriisi oli hänelle sellainen tapaus.

Raimo Väyrysen mielestä *Finnish Neutrality* korostaa nootin syynä lähes yksinomaan kansainvälisiä tekijöitä.[7] Näin onkin siinä mielessä, että molemmat laitokset tasapainoilevat kansainvälispoliittisen ja presidentinvaalista lähtevän selityksen välillä. Eroavuuksiakin on mutta enimmäkseen teokset käyvät yhtä jalkaa. Näin on asiallisesti ottaen jo ensimmäisissä viittauksissa kriisiin. Molemmat suuntaavat huomiota kotimaan ulkopuolelle. *Kuumalla linjalla* kertoo että Venäjän suhtautuminen Suomeen vuonna 1961 oli osittain ”Venäjän ja Saksan suhteiden funktio”. *Finnish Neutralityn* mukaan Neuvostoliitto oli suhteissaan Suomeen vuosikymmeniä poliittisesti ja sotilaallisesti varuillaan Saksan tähden ja vuonna 1961 suhteet jännittyivät Berliinin kriisin aikaan.[8]

Jatkossa kansainvälispoliittista mallia noudattaa lausuma, että nootti oli ”ensisijaisesti varoitus Norjalle ja Tanskalle ja jossain määrin myös Ruotsille” sekä ”tietenkin” hyökkäys Länsi-Saksaa vastaan. Lisäksi se huipensi yhdessä jättipommin

1 Jakobson 1968b, 10–1.

2 *Ibid*., 11.

3 Heikki Impolan muistio 1.12.1980. UMA, Dea.

4 Jakobson 1968b, 135.

5 *Ibid*., 12–3.

6 Totuudesta ja valheesta diplomatiassa realistisesti Huhta 2011.

7 Väyrynen 1972, 110, 262 v. 6.

8 Jakobson 1968a, 53: ”In Finnish-Soviet exchanges Soviet concern over Germany has not only been expressed with remarkable consistency over a period of more than thirty years, but time and again has also been translated into action, military and political. In 1948, Stalin was asked why he wanted a defence pact against the recurrence of German aggression: Germany at the time was in ruins, partitioned and occupied. He replied, as he had done in October 1939: ‘The situation may change.’ And it did. And in subsequent years, the two occasions on which Finnish-Soviet relations have become strained, in 1958 and in 1961, have coincided with international crises over Berlin.”; 1968b, 102.

kanssa Neuvostoliiton alkuvuodesta käynnistämän aktion länsivaltojen säikäyttämiseksi ”tulemaan järkiinsä” Berliinissä. Kansainvälistä vaikutelmaa vahvistaa ’tiettyjen piirien’ ohittaminen; ”eräät nimeltä mainitsemattomat Suomen lehdet” vain levittivät sotapsykoosia ja vääristelivät Neuvostoliiton rauhanomaisia ehdotuksia.[1]

Silti Jakobson ei väittänyt mustaa valkoiseksi vaan totesi, että Gromyko paljasti Karjalaiselle yhteyden sisäpolitiikkaan. Senhän kaikki Suomen tilanteeseen perehtyneet tiesivätkin. Tästä huolimatta Jakobson ilmaisi tämän käsityksensä vain suomeksi, sillä *Finnish Neutrality* puhuu pelkästään suomalaisesta näkemyksestä.[2] Lisäksi kirjojen eroja havainnollistavat nootin ja sisäpolitiikan suhteeseen viittaava ”[t]ästä yhteydestä oli tietysti jokainen, joka tunsi Suomen tilannetta, ollut alun alkaen tietoinen”, ja ”[a]nyone familiar with the Finnish political situation was aware of Moscow’s attitude”, mikä kertoo Kremlin epävarmuudesta ulkopolitiikan johdosta Honka-liiton vuoksi mutta ei sellaisenaan nootin motiivista.[3]

Mutta vaikka asiallisesti ottaen tunnustikin motiivin yhteyden presidentinvaaliin, Jakobson myös jälleen hämärsi sitä. Keinona olivat tuttuun tapaan eduskuntavaalit. *Finnish Neutrality* sisällyttää ne saumattomasti:

> And at that moment they [the Finns] were engaged in an internal political struggle of exceptional intensity and bitterness. A presidential election was due in January 1962 and a parliamentary election six months later. These were the uncertainties Gromyko had referred to.[4]

Lisäksi Jakobson antoi käsityksen, että suomalaiset ajattelivat syksyllä 1961 presidentin- ja eduskuntavaaleja yhtenä kokonaisuutena:

> Valitsijamiesvaaleihin oli aikaa enää kaksi kuukautta. Niiden takaa häämöttivät jo seuraavan kesän eduskuntavaalit. Kaikki siis ymmärsivät, mitä Gromyko tarkoitti, kun hän Karjalaiselle puhui Suomen poliittisen tilanteen epävakaisuudesta ja ”tietystä poliittisesta ryhmittymästä”, jonka tarkoituksena oli hänen käsityksensä mukaan ulkopoliittisen suuntauksen muuttaminen.[5]

Tällainen kuva on kuitenkin vieras syksyn 1961 todellisuudelle. Eduskuntavaalit kiinnostivat presidentinvaaleihin verrattuna hyvin vähän, eikä harvoja mainintoja

1 Jakobson 1968a, 71, 79 ja 1968b, 137 (1., 2. ja 4. lainaus), 157 (3. lainaus), 158.

2 Jakobson 1968a, 75: ”Karjalainen’s talk with Gromyko brought to the surface an aspect of the situation that to many Finns, perhaps even most of them, seemed paramount. - - they reacted to the Soviet note of 30th October primarily in terms of their own affairs.”; 1968b, 147.

3 Jakobson 1968a, 77 ja 1968b, 147.

4 Jakobson 1968a, 75 ja 1968b, 147.

5 Jakobson 1968b, 147.

sävyttänyt poleemisuus. On myös syytä panna merkille ilmaus ”hänen käsityksensä mukaan”, joka antaa ymmärtää, ettei Gromyko välttämättä välittänyt Kremlin mielipidettä.

Haastattelussa kahdeksantoista vuotta myöhemmin ajatus nootin yhdistymisestä suomalaisten mielessä molempiin vaaleihin paljastui — epäilemättä tahattomasti — taktiikaksi. Jakobson ei puhunut mitään eduskuntavaaleista vaan totesi kaikkien ajatelleen heti, että nootilla puututtiin presidentinvaaliin.[1]

Kuumalla linjalla eroaa tuosta haastattelusta myös siinä, ettei se tunnusta laajaa yksimielisyyttä Kekkos-motiivista:

> Kaikki ymmärsivät, mutta jokainen tavallaan. Syksyllä 1961 vallinneen tilanteen syntyhistoriasta ei ollut silloin eikä ole vieläkään päästy edes pääpiirteittäin yksimielisyyteen.

Toisaalta Jakobson on samalla sivulla sitä mieltä, että suomalaiset yhdistivät nootin ensi sijassa sisäpolitiikkaan.[2]

Suomen kuvan varjeleminen näkyy varjon heittämisessä revision ja sen kannattajien ylle. Sekä suomen- että englanninkielisen laitoksen mukaan nootin pitäminen pelkästään välikappaleena Kekkosen voiton varmistamiseksi tarkoittaa kriisin esittämistä ”ennalta suunniteltuna hämäyksenä, kavalana kansainvälisenä seuraleikkinä”.[3] Ne, jotka eivät näe nootissa mitään muuta, ovat toivottoman nurkkakuntaisia: ”Kaikki kansakunnat ovat itsekeskeisiä eikä Suomen kansa tässäkään suhteessa jää muista jälkeen. Useimmat suomalaiset tarkastelivat noottia ensisijaisesti ja pääasiallisesti oman maan tapahtumien pikemmin kuin kansainvälisen tilanteen pohjalta.”[4] *Finnish Neutrality* vielä tarkentaa arviota kansan enemmistön älyllisistä kyvyistä leimaamalla puhtaan presidenttitulkinnan järjettömäksi, siihen pitäytyminen kun edellyttää oletusta, että Hruštšov aloitti Berliinin kriisin Kekkosen tähden.[5] Suomalaisesta laitoksesta tämä jäi pois mutta tuskin siksi, että oli lukijoille selviö.

Vuoden 1962 molempien vaalien esittäminen yhdessä ja revision kannattajien ivaaminen palvelevat selityksen kulmakiveä, Gromykon viestin jyrkkää jakamista. Jakobsonin mukaan Suomen tilanteeseen perehtyneet tiesivät Honka-liiton aiheuttavan Neuvostoliitossa epävarmuutta, sillä siellä hyväksyttiin Paasikiven aloittaman suuntauksen takuumieheksi vain Kekkonen. Hruštšov teki marraskuussa 1960 eduskuntaryhmien edustajien kuullen hänen kannattamisestaan

1 Lindstedt 1986, 54.

2 Jakobson 1968b, 147.

3 Jakobson 1968a, 79 ja 1968b, 157.

4 Jakobson 1968a, 75 ja 1968b, 147.

5 Jakobson 1968a, 79. ”But it is hard to believe that the Berlin crisis had been whipped up by Khruschev [*sic*] just to oblige his good friend Kekkonen.”

Neuvostoliitto-ystävyyden mittapuun. Johtopäätös oli ilmeinen: ”Tätä siis Gromyko tarkoitti sanoessaan Karjalaiselle, ettei Neuvostoliiton hallitus voinut olla enää varma Suomen ulkopoliittisen suuntauksen jatkumisesta.”[1]

Vastaukseksi Moskovan epäilyksiin Jakobson tarjosi vielä vuonna 1964 valitsijamiesvaalin korkeaa äänestysprosenttia mutta väitti neljä vuotta myöhemmin, ettei ollut itsestään selvää, mitä Gromyko tarkoitti ulkopolitiikan pikaisella varmistamisella.[2] Täten ei kelvannut luontevin ajatus, että takeet olivat loogisella välttämättömyydellä sidoksissa niiden tarpeen synnyttäneen ’tietyn poliittisen ryhmittymän’ eli Honka-liiton menestykseen tai häviöön ja sitä kautta Kekkosen vaalinäkymiin. Menettelyn johdonmukaisuus ei avaudu aivan helposti, ei varsinkaan, kun pitää mielessä Hruštšovin julistuksen Kekkosen puolesta ja Jakobsonin johtopäätöksen Gromykon sanoista sen perusteella. Sitä paitsi *Kuumalla linjalla* sanoo melko suoraan, mitä takeet olivat: ”Moskovassa lähdettiin siitä, että presidentin vaalissa ratkaistaisiin Suomen ulkopoliittinen suuntaus.”[3] Sen varmistaminen tarkoitti siis Kekkosen pysymistä presidenttinä. Mutta näin sanova valitsee puolensa kiistassa nootin motiivista. Sitä Jakobson ei halunnut tehdä ja väisti epätietoisuuteen.

Perustelussakin piilee uskottavuusongelma, sillä hän oletti Tehtaankadulta tiedotetun Gromykolle, ”että Hongan mahdollisuudet arvioitiin yleisesti vähäisiksi”. Toisaalta Jakobson huomauttaa, ettei lopputulosta voitu tietää etukäteen.[4]

Finnish Neutrality kääntää huomiota pois presidentinvaalista takeiden ratkaisijana myös käsityksellä valtionpäämiehen rajallisista mahdollisuuksista ohjata ulkopolitiikkaa: ”More important, the President, though possessing wide powers in the field of foreign policy, cannot alone determine the course of Finland’s political development; Parliament, and the Cabinet responsible to it, are equally important.” Suomalaisessa laitoksessa on esimerkkinä Kekkosen vallan rajallisuudesta laajapohjaisen hallituksen syntyminen vuonna 1958 vastoin hänen tahtoaan.[5] Ulkoministeriön huippuvirkamieheltä oli tuskin kuitenkaan jäänyt huomaamatta, että heti seuranneiden yöpakkasten ansiosta Kekkosesta tuli ulkopolitiikan suvereeni johtaja.

Jakobson jatkaa, ettei

> kukaan voinut marraskuussa 1961 minkäänlaisella varmuudella tai todennäköisyydelläkään ennustaa, miten tulisi käymään seuraavan kesän eduskuntavaaleissa ja minkälainen hallitus niiden jälkeen saataisiin.
>
> Demokraattisessa maassa vain äänestäjät voivat antaa lopullisen vastauksen siihen kysymykseen, jonka Gromyko oli Karjalaiselle esittänyt. Ja Kekkonen päättikin marraskuun 14. päivänä antaa äänestäjien vastata.

1 Jakobson 1968a, 74, 76–7 ja 1968b, 151–2.
2 Jakobson 1963, 39; 1964a, 57; 1968a, 77; 1968b, 152.
3 Jakobson 1968b, 151.
4 Jakobson 1968a, 77 ja 1968b, 152.
5 *Ibid*.

Finnish Neutrality kertoo samalla tavalla.[1] Kirjoittaja asetti presidentin- ja eduskuntavaalit tavoitteensa kannalta sopivaan tärkeysjärjestykseen — ja itse asiassa häivytti presidentinvaalit kuvasta. Vaikutelmaksi jää että ulkopolitiikka ratkesi eduskuntavaaleissa.

Mutta sittenkin jotain puuttui: ”Kansainvälisen tilanteen kehitys ei tietenkään selvitä noottikriisiä loppuun saakka. Nootti vaikutti voimakkaasti Suomen sisäpoliittiseen tilanteeseen presidentinvaalin aattona.” *Finnish Neutralityssä* kohta kuuluu melko lailla eri tavalla: ”Still, other questions remain, disturbing questions that go to the roots of the Finnish situation, indeed of international relations in general. Apart from its international context the Soviet note had a powerful impact on the course of Finnish politics on the eve of a presidential election, and the Soviet Government obviously knew it would have such an impact.” Vaikka lähellä on ajatus, että Kreml todella aikoi manipuloida sisäpolitiikkaa, Jakobsonin mukaan niin ei välttämättä tarkoitettu vaan siellä vain tiedettiin nootin vaikuttavan vaaleihin. Toisaalta hän kyllä saattoi peitetysti viestittää pyrkimyksestäkin. *Kuumalla linjalla* ei puhukaan käsityksestä Punaisen torin varrella: ”Monien mielestä tällaisen vaikutuksen aikaansaaminen oli nootin varsinainen tarkoituskin.”[2]

Viimein sitten näyttää tapahtuvan valinta: ”Eikä Neuvostoliiton hallitus ollut salannut, kenen puolella se oli Suomen presidentinvaalitaistelussa. Se suhtautui epäluuloisesti Honka-liittoon ja toivoi Kekkosen voittoa.” Tällä ei ole kuitenkaan mitään tekemistä nootin kanssa sellaisenaan, vaan lausuma sisältyy kuvaukseen Novosibirskin tapaamisesta, joka ”antoi Hruštševille tilaisuuden osoittaa, että hän oli valmis luottamaan Kekkoseen — ja vain Kekkoseen”.

Jatkossa voi kyllä nähdä sekaantumisen vaaliin:

> Mutta häntä [Hruštšovia] kiinnosti yksinomaan Suomen ulkopoliittisen suuntauksen jatkuminen; tässä mielessä hän kannatti Kekkosta ja vastusti niitä, joiden epäili pyrkivän ulkopolitiikan muuttamiseen. Pitemmälle hänen kiinnostuksensa Suomen sisäisiin asioihin ei ulottunut. Hän ei esimerkiksi asettanut kommunistien suosimista ehdoksi Suomen ja Neuvostoliiton välisten hyvien suhteiden jatkumiselle. Neuvostoliiton asenne Suomen sisäiseen poliittiseen kehitykseen oli siten puolustuksellinen eikä ideologinen.[3]

Tämän voi hyvin siirtää Novosibirskistä noottiin, jolloin ajatus käy ilmeiseksi. *Finnish Neutrality* sanookin vain aavistuksen verran peitellen, että tavoitteena oli Kekkosen pitäminen presidenttinä:

---

1 *Ibid*. Tarkka (2010, 146) selittää Jakobsonia: ”Vaikka presidentinvaalin tulos oli ilmeinen, Gromyko halusi varmistuksen myös Kekkosen sisäpoliittisesta tuesta. Se olisi nähty kesän 1962 eduskuntavaaleissa, mutta Neuvostoliitto ei halunnut odottaa - -.”

2 Jakobson 1968a, 80 ja 1968b, 159.

3 Jakobson 1968b, 159–60.

> But at no time did they [the Soviet leaders] attempt to impose the Communists on the Finnish people. They were not promoting a change in the internal situation in Finland; rather, they were anxious to prevent a change; their interest in Finland’s internal affairs was defensive, not ideological. As Khruschev [*sic*] once put it, the Finns were of course free to choose whatever government they wished, but it could not be a matter of indifference to the Soviet Union what kind of government was in power in a neighbouring state.[1]

Sanoma aukeaa kun vaihtaa hallituksen presidenttiin. Kansainväliselle lukijakunnalleen Jakobson ei kertonut pelkästään Neuvostoliiton halusta estää ulkopolitiikan muuttuminen vaan sanoi jokseenkin avoimesti, että tarkoitus oli pitää Kekkonen vallassa. Kommunisteista puhuminen tässä yhteydessä on irrelevanttia, sillä eihän heidän asemansa ollut missään vaiheessa esillä.

Samaan todisteluun kuuluu kielikuva veteen piirretystä viivasta osoittamaan, että sisäpoliittistenkin toimenpiteiden vaikutukset saattoivat ulottua maan rajojen ulkopuolelle. *Finnish Neutralityssä* on kyseisessä kohdassa analogia länsivaltain tunnustuksesta Suomen itsenäisyydelle Saksa-suuntauksesta luopumisen ehdolla, mutta *Kuumalla linjalla* sijoittaa historialliseen yhteyteensä tämän ”varhaisen vaiheen” havainnon, ”että sisäisten asioiden järjestelyssä täytyy itsenäisenkin valtion toisinaan mukautua ulkopoliittisten realiteettien vaatimuksiin”.[2]

Krister Wahlbäckin yllätti Jakobsonin käsitys, jota *Finnish Neutrality* kutsuu oleelliseksi, että suomalaiset tekivät päätökset viime kädessä itsenäisesti: ”On the issue raised by the Soviet note of 30th October, the final verdict was given by the Finnish electorate.” Tämän voi ajatella tarkoittavan vaalien tulosta, johon taas *Kuumalla linjalla* ei viittaa lainkaan vaan on sitä mieltä, että nootin ”sisäpoliittisiin kysymyksiin” saatiin vastaus molempien vaalien ennätysvilkkaassa osanotossa, joka valitsijamiesvaaleissa ylitti 80 ja eduskuntavaaleissa 85 prosenttia: ”Havainnollisemmin ei olisi voitu osoittaa, että maan kohtaloa koskevat ratkaisut pysyivät Suomen kansan omissa käsissä.”[3] Lausunto ilmentää vielä kerran tarvetta kääntää huomio pois Kekkosesta ja Honka-liitosta. Lisäksi Jakobson päästi Kekkosta vastaankin äänestäneet vastaamaan nootin sisäpoliittisiin kysymyksiin.

Vähän kuin ”totuuden hienovaraisen muokkaamisen”[4] epilogina Jakobson väitti, että ”Suomen ja Neuvostoliiton välillä loka–marraskuussa 1961 käyty dialogi” ”koski pääasiallisesti Suomen ja muiden Pohjolan maiden toimenpiteiden läheistä vuorovaikutusta” ja nootti oli vastaveto Länsi-Saksan sotilaalliselle vaikutukselle

1 Jakobson 1968a, 80–1.
2 Jakobson 1968a, 81 ja 1968b, 20.
3 Wahlbäck 1969, 286; Jakobson 1968a, 81 ja 1968b, 160–1.
4 HS 5.5.2007, Väärä johtopäätös.

Norjaan ja Tanskaan.[1] Näin lukee kylläkin vain suomeksi; *Finnish Neutrality* ei tiedä mitään vuorovaikutteisesta pääsisällöstä. Sen mukaan nootti ja Novosibirsk havainnollistivat Skandinavian ja Suomen keskinäistä riippuvuutta.[2]

Robert Slusserin opissa

Uutistoimisto Associated Pressin kommentaattori spekuloi marraskuun 1961 alussa, että Hruštšov maksoi nootissa armeijan tuesta puoluekokouksessa.[3] Myös parissa suomalaislehdessä tarjottiin selitykseksi Neuvostoliiton sisäisiä tekijöitä,[4] mutta tutkijatasolla ne kiinnostivat täällä vasta, kun Raimo Väyrynen oletti NKP:n ja puna-armeijan vastakkainasettelun.

Puoluekokouksen suhteen aiheutti muutoksen Robert Slusser. Hän syväluki 1970-luvun alkupuolella sen pöytäkirjoja sovjetologisella metodilla ja päätteli, että Hruštšov pakotettiin myönnytyksiin, joista yksi oli nootti.[5] Vuosikymmenen lopulla näkemyksen omaksui Hans Peter Krosby[6] ja seuraavan alussa Kyösti Skyttä. Samoihin aikoihin pöytäkirjoja tutki Slusserin hengessä myös Max Jakobson ja julkaisi löydöksensä kirjassaan *Veteen piirretty viiva. Havaintoja ja merkintöjä vuosilta 1953–1965.*[7]

Jakobson ei tuolloin enää työskennellyt ulkoasiainhallinnossa vaan Elinkeinoelämän valtuuskunnassa, jonka ensimmäiseksi toimitusjohtajaksi hän oli siirtynyt vuonna 1975.[8] Ulkoministeriö salli kuitenkin hänen tutustua salassapidon alaisiin asiakirjoihin.[9]

Kirjoittajansa henkilöhistoriasta johtuen *Veteen piirretty viiva* on saanut kosolti virallista leimaa ja arvostusta sen mukaisesti. Loppusyksyn 1961 tapahtumahistoriasta kirja lisäsi yleistä tietämystä muun muassa Karjalaisen ja Gromykon

1 Jakobson 1968b, 174.

2 *Finnish Neutralityssä* kohta kuuluu (s. 91): "The Scandinavian nations, though formally separated in matters of security, in fact live today in a state of greater interdependence than ever before. This has rarely been so vividly illustrated as in the Finnish-Soviet dialogue that took place in October and November 1961: first, in the Soviet note to Finland which claimed that the alleged increase of West German military activity required military countermeasures on the part of both Finland and the Soviet Union; then in the talks in Nobvosibirsk, where President Kekkonen was able to persuade Khruschev [*sic*] to accept the view that such countermeasures would only alarm the other Scandinavian countries and cause an intensification of military activities on their territories – –."

3 Salminen 1982, 167, 224 v. 117.

4 Savo 1.11.1961, pk; AL 4.11.1961, Nootti.

5 Slusser 1973, 441–2. Penttilä (1988, 146 v. 19) väittää, että Slusser ei puhunut noottikriisistä.

6 Krosby 1978, 165–6.

7 Jakobson 1980, 259 ja v. 31.

8 Jakobson 1992d, 9, 12.

9 Heikki Impolan muistio 1.12.1980. UMA, Dea.

keskustelun ja Novosibirskin osalta. Jakobson paljasti, että Hruštšovin ja Kekkosen kahdenkeskisen keskustelun tulkkasi ”neuvostoliittolainen diplomaatti”, ja kertoi ensimmäisenä julkisuudessa jälkimmäisen keskustelun yksityiskohtia.[1]

Jakobson myös otti aiempaa hiukan rohkeammin kantaa. Kun *Kuumalla linjalla* kertoo läntisenä käsityksenä, ettei väite Länsi-Saksasta sodanvaaran aiheuttajana ollut uskottava, ja *Finnish Neutralityn* mukaan niin suhtauduttiin Suomessakin, *Viivassa* hän sanoo aristelematta omana mielipiteenään, ettei aseellisen hyökkäyksen pelolle ollut asiallisia perusteita.[2]

Mutta paljon säilyi ennallaan. Presidenttitulkinnan kannattajat olivat edelleen itsekeskeisiä ja nootti oli ”ennen muuta hyökkäys Länsi-Saksaa vastaan ja varoitus Norjalle ja Tanskalle sekä jossain määrin myös Ruotsille”. Sävy on jopa aiempaa ehdottomampi määrittelyssä, että episodi oli ”erään kansainvälisen politiikan vaiheen sivutuote”.[3]

Silti Jakobson tiesi, että kysymys oli ollut vähintään ellei kokonaankin Hongasta ja Kekkosesta. Huomautus, ettei ulkoministeriössä voitu käsitellä noottia yksinomaan puuttumisena presidentinvaalitaisteluun, koska virallinen linja painotti Euroopan jännitystä,[4] ei jätä paljon tulkinnan varaa. Siitä huolimatta hän tyytyi Honka-puolesta edelleen vain vihjailemaan.

Välttely näkyy muistion avulla kirjoitetussa selostuksessa Moskovan keskustelusta. Jakobson kyllä kertoo, että Gromyko puhui sisäpolitiikasta, mutta vaikenee ilmoituksesta, että nootti johtui Honka-liitosta.[5] Sen sijaan hän kysyy, pelättiinkö Moskovassa todella Hongan voittavan. Vastaukseksi riittää, että Zaharov oli sanonut arvioineensa raporteissaan hänen mahdollisuutensa olemattomiksi ja Jakobson oli havainnut suurlähettilään ”älykkääksi ja ennakkoluulottomaksi tarkkailijaksi, jolla oli perusteelliset tiedot ja realistinen käsitys Suomen tilanteesta”.[6] Siten hän antoi ymmärtää, ettei Gromyko tarkoittanut Honka-liittoa.

Myös takeet selvisivät tuttuun tyyliin. Gromykon mielestä ei voitaisi odottaa eduskuntavaaleihin asti, joiden ajankohdan Karjalainen sanoi riippuvan presidentistä. Terveiset ”tapasivat Tamminiemessä vastaanottavaisen mielen”, joka lyhensi epävakaisuuden aikaa varhentamalla vaaleja.[7] Kuten kaksitoista vuotta aikaisemmin presidentinvaalilla ei ollut takeiden kanssa mitään tekemistä.

---

1 Jakobson 1980, 267, 275–9, 281 (lainaus); HS 10.5.1992, Synkkää puhetta Novosibirskissä.

2 Jakobson 1968a, 71: “This fact [that the note was not an attack against Finland] was largely overlooked in the first flush of surprise and alarm that the Soviet note caused, in Finland and throughout the Western world. Since the Soviet thesis of the German danger was not taken seriously – –.”; 1968b, 137; 1980, 263.

3 *Ibid*., 254–5, 257, 288.

4 *Ibid*., 260–1.

5 HS 10.5.1992, Synkkää puhetta Novosibirskissä; Jakobson 1980, 267–8. Muistion käytön paljastaa mm. suora lainaus Gromykolta.

6 *Ibid*.

7 *Ibid*., 268.

Sisäpolitiikan karttamista havainnollistaa myös Novosibirsk-kuvaus. Siinä Hruštšov lukee lounaalla velvollisuudentuntoisesti MIDissä kirjoitetun puheen, jonka kärkevä sävy sopii huonosti esiintymiseen neuvottelussa hetkeä aikaisemmin.[1] Sanomatta vain jää, että kielenkäyttö oli kovaa silloinkin. Jakobson käsittelee Hruštšovin kommentteja ”Suomen sisäisestä tilanteesta” mutta jättää kaiken oleellisen pois sanoen ainoastaan, että pääministeri puhui ”jo tavanomaiseksi muodostunein sanakääntein ’piireistä’, jotka pyrkivät muuttamaan Suomen ulkopoliittista suuntausta”. Syytösten tärkeyttä vielä vesittää Jakobsonin tavoitteitteita mukaileva toteamus, että keskustelun painopiste oli kansainvälisessä politiikassa.[2]

Todellisen mielipiteen salaamisen vahvistaa sitovasti myöhempi kirja. *Veteen piirretty viiva* lainaa ulkoministeriön keskusteluohjetta edustustoille, jonka mukaan Neuvostoliiton ainoana pyrkimyksenä oli säilyttää Suomessa *status quo*. Runsaat kaksikymmentä vuotta myöhemmin Jakobson selvensi: ”Eli suomeksi sanottuna: että Kekkonen jatkaa presidenttinä.”[3]

Päätymistä Slusserin tulkintaan *Viiva* perustelee vastauksella, jonka kirjoittaja sai kysyessään eräältä MIDin korkealta virkamieheltä — varaulkoministeri Kuznetsovilta kuten hän sittemmin paljasti — syytä nootin julkistamisen kiirehtimiseen: ”Teidän on otettava huomioon, että NKP:n XXII puoluekokous oli silloin juuri päättymäisillään. Nootti oli julkaistava ennen kokouksen loppua.” Kuznetsov ei ollut selittänyt tarkemmin, mutta pöytäkirjat olivat auttaneet.[4]

Jakobson myöntää puoluekokouksen puheenvuorot ja päätökset tulkinnanvaraisiksi[5] mutta luettuaan pöytäkirjat ”tarkkaavaisesti”[6] päättelee suhtautumisesta puolueenvastaiseen ryhmään, että kokousedustajien joukossa oli ”hruštševilaisia ja stalinisteja”. Molotovin kirje ei ollut ”yhden syrjäytetyn miehen kannanotto”, vaan hänen hengenheimolaisiaan oli paikalla ”nähtävästi” runsaasti. Tämän Jakobson kuulee Anastas Mikojanin moitteesta, että Molotov piti kiinni ”’konservatiivisdogmaattisesta’ kannastaan”.[7] Kovan linjan edustajaksi uskomansa Frol Kozlovin noususta politbyroon kakkospaikalle hän päättelee, että ”molotovilaiset” pääsivät voitolle.[8]

Jakobsonin (ja Slusserin) olettamaan kädenväänt öön sotkettiin myös Suomi. Hänen käsityksessään vängättiin sen puolueettomuudesta, jota Hruštšov

1 *Ibid*., 274–5.

2 Jakobson 1980, 278.

3 Jakobson 1980, 283–4 ja 2001, 344.

4 Jakobson 1980, 258 ja 1992d, 72. Myös Krosby (1978, 166) tuntee tämän huomautuksen, jonka ”huomattava neuvostoliittolainen” oli esittänyt ”yksityiskeskustelussa”.

5 Jakobson 1980, 251.

6 *Ibid*., 247.

7 *Ibid*., 248–50, 259–60, 278–9, 289–90.

8 *Ibid*., 251, 256. Beschlossin (1991, 355) mukaan Kozlov hyökkäsi Hruštšovia vastaan ”from the Right”.

piti hyödyllisenä mutta hänen vastustajansa Neuvostoliiton vaikutuspiiristä etäännyttävänä.[1] Slusserin tavoin Jakobson näkee nootin myönnytykseksi, johon Hruštšov pakotettiin ”hyvityksenä Kozloville sekä puolueen, ulkoministeriön ja puolustusministeriön piirissä toimineelle kovan linjan ryhmälle”. Lisäksi se oli vastaveto lännessä mahdollisesti syntyneelle käsitykselle, että perääntyminen Berliinissä johtui heikkoudesta.[2]

Jakobson ei ollut kuitenkaan varma Slusserin osumisesta oikeaan. Slusserin tulkinnan ytimenä on oletus, että ristiriitoja soviteltiin politbyroossa 27.10.1961. Hän ei esitä todisteita, ei edes sen puolesta, että politbyroo yleensä kokoontui tuona päivänä. Otaksuen puoluekokouksen joutuneen kriisiin hän toteaa: ”It was at this point that we can most *logically* place the crucial meeting of the Presidium which solved the crisis - -.”[3]

Jakobson sen sijaan väittää pohjaavansa kokousaineistoon. Todistelutarkoituksessa hän myös palauttaa mieleen Hruštšovin aiemmin Suomen-politiikassaan kohtaaman vastustuksen ja lainaa Kekkosta myöhemmästä yhteydestä: ”Meidän tulee parhaamme mukaan auttaa Neuvostoliittoa, että sille ei kävisi omien sisäisten syittensä vuoksi mahdottomaksi jatkaa nykyistä Suomen politiikkaa.” Jakobsonin mielestä hän tarkoitti Hruštšovia, jolle ”puoluekokouksen loppuvaiheissa” näytti käyneen mahdottomaksi jatkaa Suomen-politiikkaansa entiseen tapaan. Jyrkkä linja vaati hyvitystä ja sai sen nootissa.[4]

Sen lisäksi, että on kokonaan hypoteesien varassa, käsitys molotovilaisten menestyksestä herättää kysymyksen, kuinka puoluekokous kykeni päättämään yksimielisesti Stalinin siirtämisestä pois Punaisen torin mausoleumista. Senhän voisi olettaa olleen entisen ulkoministerin kannattajille pyhäinhäväistys. Ajatus ei kuitenkaan vaivannut Jakobsonia, joka vain toteaa niin tapahtuneen.[5]

Nootin ohella Jakobson näkee kamppailun lopputuloksen Neuvostoliiton ulkopolitiikassa. Hän olettaa sen muuttuneen kaksijakoiseksi, kun oltiin valmiit lykkäykseen Saksan-kysymyksessä mutta myös jatkettiin ydinkokeita. Vastaavanlaisen dikotomian hän havaitsee siirtymisessä Gromykon poliittiselta linjalta sotilaalliseen painotukseen Kuznetsovin ”tylyssä ilmoituksessa” konsultaatioiden välttämättömyydestä. Jakobsonin selitys on, että päätös tehtiin ilman Hruštšovia, joka oli lähtenyt tarkastukselle Siperiaan.[6]

1 Jakobson 1980, 259–60, 289–90.
2 *Ibid*., 259; Slusser 1973, 441–2.
3 Jakobson 1980, 259; Slusser 1973, 422, 431, 441 (lainaus; kursiivi TT).
4 Jakobson 1980, 259; Kekkonen 1976, 161 (kirje Uuno Hannulalle 10.4.1963).
5 Jakobson 1980, 251.
6 *Ibid*., 251, 272–4.

Novosibirskiin saapuessaan Hruštšovilla oli kuitenkin komento käsissään. Todisteen Jakobson löytää ilmoituksessa kolme päivää aikaisemmin ydinkoekieltoneuvottelujen jatkumisesta.[1]

Tulkinta edellyttää lähes palatsivallankumousta Kremlissä marraskuun puolivälissä. Siitä ei ole kuitenkaan *Veteen piirretyssä viivassa* — eikä muuallakaan — näyttöä. Sitä paitsi jos Hruštšovin asema todella heikkeni puoluekokouksessa, hän tuskin oli siitä tietämätön, varsinkin jos taisteltiin ja hän hävisi. Hän varmasti piti silmällä pienimpiäkin merkkejä juonittelusta, ja jos Jakobsonin selityksen edellyttämä voimakas oppositio oli olemassa, pysyi kesän 1957 muistaen Moskovassa. Jos taas oletetaan, että kissan ollessa poissa hiiret hyppivät pöydällä,[2] on selitettävä, miten Hruštšov sai Siperiassa ohjat uudelleen käsiinsä. Sitä Jakobson ei tee.

Ikään kuin Juri Iljinski ei olisi kirjoittanutkaan

Juri Iljinskin artikkelin herättämästä sanomalehtikeskustelusta ja etenkin Maakansan ja Kansan Uutisten kiistattomasta todistuksesta voisi päätellä pikaisesti — ja luontevastikin —, että Honka-Kekkonen-tulkinta hallitsi sen jälkeen suvereenisti suomalaista kirjoittamista noottikriisistä. Tiedostamisesta ei kuitenkaan välttämättä seuraa, että niin myös kirjoitetaan. Presidenttitulkinta ei saanut painetussa sanassa ennen Iljinskiä kannatustaan vastaavaa roolia, eikä tilanne muuttunut myöhemminkään radikaalisti. Hänen artikkelinsakin on kiinnostanut suhteellisen harvoja. Kekkosen aikana sen huomioivat Tuure Junnila, Väinö Leskinen, Heikki Eskelinen ja Dag Anckar, hänen jälkeensä siihen ovat viitanneet Esko Salminen, Timo Vihavainen ja Ilta-Sanomat.[3]

Honka-liiton nimeämistä nootin aiheeksi saatettiin suorastaan katsella syrjäkarein. Jaakko Blomberg kiitteli Max Jakobsonia, että tämä pitäytyy kirjassaan *Kuumalla linjalla* enimmäkseen kansainväliseen tilanteeseen ja viittaa sisäpolitiikkaan vain ohimennen: ”Tässä varmasti tehdään palvelus tosiasioille ja tasapainotetaan terveellisellä tavalla yleistä noottikriisitulkintaa kotimaassa ja ulkomailla!”[4]

---

1 *Ibid*., 279. Jakobson noudatti samaa mallia selittäessään — Slusseria seuraten — Neuvostoliiton politiikkaa elo–syyskuun vaihteessa 1961. Hruštšovin lähdettyä lomalle vastustajat ottivat haltuunsa ulkopolitiikan. He ilmoittivat 29.8. hänen tavoitteittensa vastaisesti, että kotiuttamisvuorossa olevien asevelvollisten palvelus jatkuu siihen asti, kunnes rauhansopimus Itä-Saksan kanssa allekirjoitetaan. Seuraavana päivänä he julkistivat päätöksen ydinkokeiden aloittamisesta. Hruštšovin palattua lomalta ulkopolitiikka muuttui länttä kohtaan sovittelevammaksi. *Ibid*., 222–3. Vrt. Slusser 1973, 147–8, 159–61, 167, 169, 180–3, 190–1.

2 Suomi 1981a.

3 Leskinen 1963, 6; Junnila 1964, 132; Eskelinen 1966, 246; Anckar 1971, 178 v. 14; Salminen 1982, 172–3; Vihavainen 1991, 68; IS 28.10.1992, Neuvostolehti kertoi jo 1963 - -.

4 Blomberg 1969, 8.

Selittäminen kokonaan Suomen ulkopuolisilla tekijöillä vaikuttaa eräissä tapauksissa intellektuaaliselta keikaroinniltakin. Uitiin vastavirtaan, kun kansassa asusti vakaumus, että tavoitteena oli estää valtionpäämiehen vaihtaminen. Asettaessaan vastakkain yleisen käsityksen ja ”tosiasiat” Blomberg antoi kuvan, että asiaan vihkiytyneet hoksasivat sellaista, mikä jäi massoilta huomaamatta. Wolf H. Halsti taas lausahti ylemmyydentuntoisesti, että nootti yhdistettiin lehdistössä kamppailuun presidentinvirasta, joka oli ”helpommin ymmärrettävä ja läheisempi aihe”.[1] Toimittajaparat eivät siis kyenneet tasokkaaseen analyysiin vaan menivät yli siitä, missä aita oli matalin.

Kaikesta huolimatta presidenttitulkinnalla oli henkilölähteissä vuosina 1961–81 vahva kannatus. Tässä työssä tutkituissa ajanjakson 155:ssä sellaisessa kirjoituksessa, jotka ilmaisevat tulkinnan yksiselitteisesti, se on ainoana 40:ssä. Kansainvälinen politiikka on yksinomaisena selityksenä 68:ssa, mutta koska niissä on useammanlaisia näkökohtia, täsmällisemmän käsityksen saa katsomalla yksittäisiä tekijöitä. Niistä on tärkein Berliinin kriisi. Kun otetaan huomioon yhdistelmätkin, se löytyy 48:sta ja Kekkonen-tulkinta 87:stä (40 puhdasta + 47 fuusioista).[2]

Jos otetaan Timo Soikkasen tapaan jakopisteeksi vuosi 1975, saadaan:

Taulukko 1. Tulkinnat henkilölähteissä (pois lukien koulukirjat) vuodesta 1961 Kekkosen kauden loppuun.

	1961–75	1976–81
Puhdas kv.pol. tulkinta	57	11
Berliini	36	12
Presidentinvaali	58 (29+29)	29 (11+18)

Vuosina 1961–75 presidentinvaali ja kansainvälinen tulkinta olivat tasaveroisia mutta 1976–81 Kekkonen-selitys oli ylivoimainen. Berliinin kriisillä oli kummallakin jaksolla kannatusta sitä vähemmän.

Kekkonen viittasi toukokuun 1963 jälkeenkin ajoittain julkisuudessa Honkaliittoon mutta ei mennyt edelleenkään yhtä pitkälle kuin kommentoidessaan päiväkirjassaan Iljinskiä. Koska olisi niin tehdessään vahvistanut presidentin arvovallalla käsityksen, että Neuvostoliitto puuttui sisäisiin asioihin, hän ei halunnut lisätä vettä niiden myllyyn, joiden mielestä toinen kausi olisi ilman naapuriapua jäänyt toteutumatta. Tunnustus olisi myös merkinnyt sen myöntämistä, että yyasopimusta rikottiin. Lisäksi osansa oli varmasti huolehtimisella Suomen kuvasta maailmalla.

1 Halsti 1969, 271–2.

2 Liite 6.

Vielä asennoitumista saattaa selittää, ettei noottikriisi näytä ainakaan jälkeenpäin näyttäytyneen Kekkoselle vallan tavattoman järisyttävänä. Tämä paljastuu vuonna 1968 erään episodin ansiosta Prahan kevään tukahduttamisen jälkimainingeissa. Kokouksessaan marraskuussa Nato määritti Eurooppaan nk. harmaan vyöhykkeen eli valtiot, joiden koskemattomuuden loukkaamiseen se vastaisi vakavia seurauksia aiheuttavilla toimenpiteillä. Suomea ei mainittu mutta Länsi-Saksan ulkoministeriöstä kuultiin, että suojelu ulottuisi tännekin. Kekkonen huolestui puolueettomuudesta niin syvästi, että kirjoitti Liimataisena: ”Kysymyksessä on merkittävin vaihe Suomen ulkopolitiikassa sitten vuoden 1948.”[1] Tärkeysjärjestys on ymmärrettävissä sitä taustaa vasten, että hänen mielestään nootti johtui Länsi-Saksan ohella Honka-liitosta. Vuoteen 1968 mennessä hänen on myös täytynyt oivaltaa, ettei liittotasavalta ollut syksyllä 1961 sotilaallisesti vaarallinen.

Tulkinnassa pääsivät tietynlaiseen auktoriteettiasemaan Jakobson ja Raimo Väyrynen. Väyrysen ajatuksista saivat vastakaikua teoreettinen lähestymistapa ja nootin motiivin yhdistäminen talouteen. Pertti Joenniemi omaksui kauppapolitiikan ja *Suomen työväenliikkeen historia* idänkaupan kääntymisen vuonna 1961 Neuvostoliitolle epäedulliseen suuntaan Efta-ratkaisun myötä sekä väitteet, että Honka-liiton johtajat kannattivat julkisesti EEC-jäsenyyttä ja puunjalostusteollisuudelle myönnetyillä ulkomaisilla lainoilla pyrittiin poliittiseen vaikuttamiseen,[2] jotka kaikki Väyrynen yhdisti nootin tarkoitukseen. Myös Kekkonen sanoi Honka-miesten puhuneen julkisesti EEC:hen liittymisen puolesta.[3]

Dag Anckar puolestaan kiitteli konfliktikirjaa teorian ja empirian yhdistämisestä. Hänestä se edusti 1960-luvun lopulta lähtien suomalaisessa kansainvälisten suhteitten tutkimuksessa jalansijaa saanutta systemaattista lähestymistapaa, jossa ei enää pelkästään seurattu tapahtumien kulkua.[4] Väyrysen vaikutuksen voi nähdä Anckarin suosituksessa, että Suomen ja Neuvostoliiton sodanjälkeisiä suhteita tulisi tarkastella sanktioteorian, suurvalta–pienvaltioasetelman, ulkopolitiikan päätöksenteon tai vaikutusteorian avulla. Suurten kriisien selittämisessä hän piti liian yksinkertaisena mallia, joka oli hänestä lähes virallinen doktriini, että kansainvälisen jännityksen lisääntyessä Neuvostoliitto kiinnostui Suomen sisäpolitiikasta; hedelmällisempi oli usean tekijän vuorovaikutusmalli. Anckarinkin käsityksessä idänsuhteille oli merkitystä muutoksilla Suomen kauppapoliittisessa suuntautumisessa.[5]

Toisin kuin väitöskirjassaan Anckar piti 1980-luvun alussa nootin taustaa monimutkaisena.[6] Väyrysen tavoin hän arvosteli ”tavanomaista” turvallisuuspo-

1 HS 19.11.1968, Suomi kuuluu Naton arkoihin maihin; SK 48/1968, Liimatainen.
2 Joenniemi 1981; Haataja *et al*. 1976, 341–3.
3 Kekkonen 1975, 69.
4 Anckar 1973b, 33.
5 Anckar 1978, 446–8.
6 Anckar 1980, 492.

liittista selitystä. Uskottavilta tuntuivat Neuvostoliiton sisäinen tilanne ja — tässä hän viittasi Väyryseen — arvovaltapolitiikka (prestigepolitik) sekä hyökkääminen antikommunistisia suomalaisia poliitikkoja vastaan. Jopa pelkkä sosiaalidemokraattien heikentäminen riitti, sillä hehän olivat ratkaiseva este kommunismin etenemiselle. Kysymys oli siis ideologiasta. Presidentinvaalit Anckar toi mukaan siten, että presidentin sana painoi kysymyksessä kommunistien pääsemisestä hallitukseen.[1] Heidän roolinsa korostamisessa oli paljon samaa kuin Junnilalla, vaikkei Anckar häneen viitannutkaan.

Jakobsonia seurattiin sekä konventionaalisen kaavan puitteissa että sen ulkopuolella. Kyösti Skyttä ja Keijo Kulha käyttivät kirjaa *Kuumalla linjalla*. Skytällä lähde näkyy lähdeviitteitten ohella ilmaisussa, että nootti oli ”paitsi tietenkin hyökkäys Länsi-Saksan politiikkaa vastaan myös varoitus Norjalle ja jossain määrin Ruotsille”. Kulhalla yhteys paljastuu vastaavalla tavalla, että kysymyksessä ”oli viime kädessä hyökkäys Länsi-Saksan politiikkaa vastaan” ja ”varoitus Norjalle ja Tanskalle sekä jossain määrin Ruotsillekin”. Lisäksi hänellä on yhtymäkohtana käsitys äänestäjistä ulkopolitiikan ratkaisijoina.[2]

Veteen piirretyn viivan ansiosta Anckar, Osmo Jussila ja Eino Jutikkala vähintään huomioivat Kremlin valtataistelun. Jutikkalan mukaan kriisin ”eräät vaikeasti selvitettävät piirteet on tulkittu johtuneiksi siitä, että vuoroin jyrkempi, vuoroin sovittelevampi suunta Neuvostoliitossa saneli Suomelle kohdistetut puheenvuorot”. Anckar ja Jussila hyväksyivät kädenväännön ainakin osaselitykseksi. Jussilan mielestä Berliini taustalla oli selviö, mutta olisi ollut ”kummallista”, ellei myös Kremlin tilanne vaikuttanut. Anckar näki pyrkimykseksi Suomen kehityksen ohjaamisen mutta ei kiistänyt käsitystä NKP:n kiistasta, vaikka totesikin, ettei Jakobsonilla juurikaan ollut tapahtumista tietoa vaan hän oli muiden länsimaisten tarkkailijoiden tavoin riippuvainen huhuista, spekulaatioista ja omista havainnoistaan.[3]

Puoluekokouksen tuominen kuvaan myös herätti vastaväitteitä. Pertti Joenniemi arvosteli ”täysin ulkokohtaisesta selityksestä” kotimaan suhteen. Juhani Suomi kritisoi ajautumisesta hypoteeseihin ja kiisti, että pöytäkirjat tukivat käsitystä nootista hyvityksenä jyrkälle linjalle. Vähemmistökommunistien lehti julkitoi eriävän mielipiteensä *Viivaan* viittaavalla näkemyksellään, että nootti johtui kansainvälisen tilanteen kiristymisestä.[4]

1 Anckar 1978, 447–8. Käännös TT.

2 Skyttä 1970, 191, 295; Kulha 1977, 265–6. Vrt. Jakobson 1968b, 137, 147–8, 152.

3 Jutikkala 1981a, 365; Jussila 1981; Anckar 1980, 492.

4 Joenniemi 1981; Suomi 1981a ja 1981b; Tiedonantaja 5.3.1981, Jakobson ja noottikriisi (kuvateksti).

6 Kekkosen jälkeen ja Neuvostoliiton kaaduttua

Urho Kekkosen yli neljännesvuosisatainen valtakausi päättyi neljä päivää ennen nootin antamisen kahdettakymmenettä vuosipäivää allekirjoitukseen ilmoituksessa, että sairaus esti pysyvästi häntä hoitamasta presidentin tehtäviä.[1] Hänen seuraajansa lupasi noudattaa ”tinkimättömästi” Paasikiven–Kekkosen linjaa[2] — tarkoittamatta kuitenkaan, että kaikki pysyisi täsmälleen entisellään. Valtionpäämiehen vaihtuminen aloittikin uuden aikakauden. Kekkoseen kriittisesti suhtautuneilla tahoilla koettiin, että ilmapiiri vapautui. Syntyi vastareaktio joka ilmeni hänen aikansa ja menettelytapojensa arvosteluna.[3] Tuure Junnilasta tuntui, että alkoi toipuminen Paasikiven jälkeisestä kielteisestä muutoksesta.[4]

Seuraavan vuosikymmenen alussa Neuvostoliiton poistuminen kartalta mullisti maailmanpolitiikan. Se oli päätepiste usean vuoden prosessissa, joka kosketti Suomea tärkeällä tavalla, kun presidentti Gorbatšov tunnusti syksyllä 1989 Suomen puolueettomuuden.[5] Samalla hän viesti itänaapurin valvovan otteen hellittämistä. Yya-sopimuskaan ei olisi enää kiristysväline.

Noottikriisin tapahtumahistoriasta lisääntyi suuren yleisön tietämys *Veteen piirretyn viivan* jälkeen vähin erin. 1980-luvun puolivälissä Junnila täydensi sitä Novosibirskin osalta kertomalla, että yksityiskeskustelun tulkkina toimi lähetystöneuvos Ženihov.[6] Suomen Kuvalehden haastattelussa Kekkosen Havaijin-

1 Suomi 2000, 721; Soikkanen 2008, 469. Juhani Suomi (2005, 19) määrittää eropäiväksi lokakuun 27:nnen, jolloin valtioneuvosto totesi tilanteen Kekkosen ilmoituksen ja liitteenä olleen lääkärintodistuksen perusteella.

2 Suomi 2005, 61.

3 Repo 1985, 7–8.

4 HS 25.10.1992, Kekkonen muutti Paasikiven reaalipolitiikan oman nousunsa välineeksi.

5 Nevakivi 1995, 310.

6 Junnila 1985, 27.

seurueeseen kuuluneet Max Jakobson, Ahti Karjalainen, Rafael Seppälä ja Patricia Seppälä muistelivat havaintojaan ja tuntemuksiaan 30.10.1961. Karjalainen kertoi lisää Jukka Tarkan kirjoittamassa muistelmakirjassaan, joka hyödynsi laajasti hänen päiväkirjaansa. Siinä yhteydessä paljastui Neuvostoliiton ohjailu, kun kävi ilmi, että sieltä tuli aloite sekä Karjalaisen käyntiin Moskovassa että Novosibirskin tapaamiseen. Lisäksi Jakobsonin kuvaus jälkimmäisestä täydentyi. Tärkeintä antia oli kuitenkin tieto, että Kekkonen päätti eduskuntavaalien aikaistamisesta jo huhtikuussa 1961.[1]

Novosibirskin tapaamiseen saatiin vielä lisävaloa, kun Neuvostoliiton romahdus alkoi näkyä arkistorintamalla ja Moskovassa julkistettiin keväällä 1992 muistio keskustelusta. Suomessa sitä referoi Helsingin Sanomat.[2]

Itse nootin käsittelyssä saivat Junnila ja Jakobson kriittisessä asenteessaan seuraa Pekka Visurista ja Timo Vihavaisesta. Visuri huomautti väitöskirjassaan, että ”kovin vakavaa akuuttia uhkaa” ei ollut, ja kutsui seuraavana vuonna noottia ”parhaan kylmän sodan propagandakielen” tuotteeksi. Vihavaisen mielestä varoittelu Saksan militarismista ja revansismista noudatti ”aitostalinistista puhetapaa kylmän sodan hengessä”.[3]

Tällaiset arviot henkivät skeptisyyttä kansainvälisestä tilanteesta nousevaa motiivia kohtaan. Voidaan kysyä olivatko ne myös oireellisia. Kuinka yleistä sellainen asenne oli? Saiko jo ennestään vahvassa asemassa ollut presidenttitulkinta Kekkosen siirryttyä syrjään lisää tuulta purjeisiinsa ikäänkuin protestina, vai jatkettiinko entiseen tapaan? Vastaavasti on kysyttävä, jättikö Neuvostoliiton paineen loppuminen jälkiä.

Tutuilla poluilla

Paljon pysyi ennallaan. Edelleen kannatettiin ”kanonisoitua” tulkintaa, revisiota ja erilaisia synteesejä. Toisaalta suhtauduttiin enenevässä määrin vakavasti väitteeseen motiivin yhteydestä Neuvostoliiton sisäiseen tilanteeseen. Vuosikausia unohduksissa ollutta selittämistä kaivettiin esiin ja kehiteltiin uuttakin.

Yhä myös kirjoitettiin epämääräisesti ja moniselitteisesti. Mielipiteellään, että taustaksi oli tarjottu Berliiniä ja valtataistelua Moskovassa, näytti kokoomuksen veteraanikansanedustaja Pentti Sillantaus hylkäävän presidentin vaihtamisaikeen nootin syynä. Kuitenkin lausuma, että ”tilanne oli vielä silloisten idänsuhteitten takia aito ja vakava”, saattaa viitata vaaleihin. Ahti Karjalainen, joka puhui vuoden

1 Lindstedt 1986, 47–55; Karjalainen–Tarkka 1989, 101, 111, 117–20.
2 HS 10.5.1992, Synkkää puhetta Novosibirskissä.
3 Visuri 1989, 204 ja 1990b; Vihavainen 1991, 64.

1981 kirjassaan Neuvostoliiton huolesta Honka-liiton ja Suomen ulkopolitiikan johdosta, vaikeni siitä kahdeksan vuotta myöhemmin. Hän kyllä lainasi muistiota keskustelustaan Gromykon kanssa mutta asetti etusijalle jännitteen neuvotteluja vaativien sotilaiden ja jarruttelevan poliittisen johdon välillä. Gromykon selonteko vahvisti ”Helsingin pohdinnoissa syntynyttä linjaa, että nootti oli tarkoitettu paljon laajemmalle yleisölle kuin vain Suomeen”. Eduskuntavaalien aikaistamisen Karjalainen antoi ymmärtää olleen näyttö ulkopolitiikan muuttumattomuudesta.[1]

Lauri Karvonen, joka oli jo ehtinyt korostaa sisäpolitiikkaa, esiintyi kansainvälisessä julkaisussa vaisusti. Puhumatta syystä eksplisiittisesti hän totesi, että SDP ja konservatiivit liittoutuivat Kekkosta vastaan ja nootti saapui, kun kriisi Berliinissä huipentui ja samaan aikaan Nato vahvisti Itämeren valvontaansa. Suomi vastasi hänen mukaansa, ettei konsultaatioitten edellyttämää vaaraa ollut. Hän saattoi viitata Kekkosen puheeseen 5.11.1961, jossa tämä torjui ajatuksen, että Länsi-Saksa suunnitteli hyökkäystä.[2]

Hiukan selkeämmin on tulkinta esillä professori Jaakko Paavolaisen Tanner-elämäkerrassa, vaikka jääkin viime kädessä päättelyn varaan. Honka-motiiviin voisivat viitata ’tietyn poliittisen ryhmittymän’ ja ulkopolitiikan nostaminen esiin Karjalaisen ja Gromykon keskustelusta sekä ”oikeistoryhmiin ja tannerilaisiin” kohdistuneen hyökkäyksen poimiminen Hruštšovin puheesta Novosibirskissä.[3]

Apulaisprofessori Esko Salmisen tekstistä näkyy, että hänellä oli kanta, mutta sen täsmällinen määrittäminen on jo vaikeampaa. Suomen ulkopuolelle viittaa näkemys Helsingin Sanomien pakinasta 15.2.1962 (s. 128), että presidentinvaalin ratkaisi yksi ääni, ”joka ilmoitti, että naapurimme mielestä maailma oli suursodan partaalla”. Aivan ilmeisesti noottia tarkoittaen Salminen jatkaa: ”Tämä suursodan uhka kukisti yhtenä ainoana yönä Honka-rintaman ja aiheutti sitä kannattaneissa puolueissa täydellisen kaaoksen.”[4]

Toisaalta Salminen lainasi Päivän Sanomien ”peittelemätöntä” mielipidettä nootin syystä ja näytti olevan samaa mieltä. Kuitenkin huomautusta samassa yhteydessä, ettei lehti pohtinut, johtuiko aloite Kremlin sisäisistä kiistoista vai Berliinin tilanteesta,[5] on vaikea ymmärtää muuten kuin niidenkin hyväksymisenä motiiviin. Yhteenvetona hän vielä esitti, että nootin avulla Hruštšov tuki Kekkosta, turvasi Neuvostoliiton asemia kiistassa Berliinistä ja todisti sotilasjohdolle ja molotovilaisille valmiutensa kovaan Itämeren-politiikkaan.[6]

---

1 Sillantaus 1988, 14; Karjalainen 1981, 64; Karjalainen–Tarkka 1989, 114–6. Vrt. Liite 2.
2 Karvonen 1978, 6 ja 1984, 141–2.
3 Paavolainen 1989, 473–4.
4 Salminen 1982, 171–2.
5 *Ibid*., 172.
6 *Ibid*., 175.

Entiseen tapaan asiantuntijat tiesivät, että suuri yleisö suosi ”suomalaiskeskeistä tulkintaa”, hyökkäystä Honka-liittoa vastaan,[1] mutta kirjallisuudessa syy vietiin yhä monesti kokonaan Suomen ulkopuolelle. Professori Matti Klingen mielestä ”Soviet concern over the reflection of great power politics was expressed”, ja Sotatieteen laitoksen everstiluutnantti Erkki Nordberg katsoi Berliinin ja katkenneiden aseriisuntaneuvottelujen heijastuneen Suomeen. Everstiluutnantti Pentti Palmu sijoitti Suomen ilmatorjunnan historiassaan nootin samaan tapahtumasarjaan Berliinin muurin ja Kuuban kriisin kanssa. Professori Mauno Jokipiin mukaan Suomea käytettiin Skandinavian ukkosenjohdattimena ja muuri ja nootti olivat rinnakkaisilmiöitä, ”joita on pakko yhdessä muistaa”.[2] Ilman vaaleja tuli toimeen Tuomas Forsbergkin Saksa-tutkimuksessa, joka käynnistettiin Ulkopoliittisessa instituutissa muutoksen alkaessa Euroopassa kesällä 1989.[3] Hänestä kriisi oli osoitus Saksan vaikutuksesta Suomeen ja muistutus Neuvostoliiton huomioimisen välttämättömyydestä Länsi-Saksaa lähennyttäessä. Pääasiallisia selityksiä ovat Berliini ja Suomen taloussuhteet liittotasavaltaan.[4]

Ulkopoliittisen instituutin johtaja Kari Möttölä antoi näytteen muuntelusta esittäessään samana vuonna kaksi keskenään hieman erilaista tulkintaa. Toisessa konsultaatioiden ehdottamiseen johtivat Länsi-Saksan ydinasepolitiikka ja lisääntynyt vaikutus Pohjolassa,[5] toisessa kansainvälinen jännitys yleensä ja liittotasavallan laajentunut sotilaallinen läsnäolo Itämeren alueella erityisesti.[6]

Jakobson jatkoi ristiretkeään niitä vastaan, jotka pitivät ainoana syynä Honka-liittoa. Hän toisti teesinsä kansan itsekeskeisyydestä ja piikitteli niitä, jotka tarkastelivat kriisiä ”Suomesta käsin, ikäänkuin se olisi lähtenyt liikkeelle Suomen omista tapahtumista — presidentinvaalin asetelmista”: ”Meillähän on taipumusta ajatella, että elämme kahden maailmassa — me ja Neuvostoliitto.”[7]

Enemmistön kimppuun kävivät myös toimittaja Lasse Kangas ja valtiotieteen tohtori Jukka Tarkka. Edellinen läksytti ”naiivista nurkkapatrioottisuudesta”, jälkimmäisen mielestä oli ”melkoista kansallista omahyväisyyttä kuvitella, että Moskova olisi syksyn 1961 tilanteessa alkanut sommitella omia kuvioita vain Suomen presidentinvaalin takia”.[8]

---

1 Penttilä 1988, 139 (lainaus); Visuri 1990b.

2 Klinge 1990, 137. Samalla tavoin Klinge 2003, 144, jonka mukaan Neuvostoliitto ilmaisi ”huolensa suurvaltapolitiikan heijastuksista Suomessa”; Nordberg 1990, 61; Palmu 1989, 326–7; Jokipii 1990.

3 Vaahtoranta 1992, 7.

4 Forsberg 1992, 236–7.

5 Möttölä 1984, 135–6.

6 Möttölä 1985, 46. Marraskuussa 1984 pidetty esitelmä.

7 Jakobson 1981.

8 Kangas 1984, 87; Tarkka 1992, 89. Tarkan kirja sijoittuu käsillä olevan luvun puitteisiin lehtiarvostelun päivämäärän perusteella. HS 1.5.1992, Berliinin kautta Eurooppaan.

Kirjoittaessaan näin vuonna 1992 Tarkka saattoi ajatella niitä monia, jotka olivat Kekkosen hallituskauden päätyttyäkin hairahtuneet moiseen lapsellisuuteen. Jan-Magnus Jansson tunnisti Honka-liiton 'tietyksi poliittiseksi ryhmittymäksi', apulaisprofessori Seikko Eskola teki selväksi, että kysymys oli sisäpolitiikasta, ja toimittaja Raimo Seppälä muistutti "noottikriisistä, yöpakkasista, puuttumisista Suomen sisäpolitiikkaan". Kirjailija Arvo Salon mieleen oli jäänyt Suomen nöyryyttäminen, ja Veikko Vennamo piti selvänä, että Neuvostoliitto "varmimman päälle" toimien tuki Kekkosta "yleistilanteeseen sopivilla toimenpiteillä". Vuosien 1959–65 puolustusvoimien komentaja Sakari Simelius kirjasi muistelmiinsa puolustusministerin käsityksen 14.11.1961, että nootti liitettiin Kekkoseen, ja silloisen johtopäätöksensä, että venäläisten halu varmistua politiikasta merkitsi hänen valitsemistaan. Professori Heikki Ylikangas selitti Kekkosen vaalivoittoa niin, että Suomen liikkumatila oli pieni ja "vahvempi osapuoli valvoo aina etunsa mieluimmin harvojen luotettavien henkilöiden kuin instituutioiden ja koalitioiden kautta". Mielipide voidaan siis ilmaista yksiselitteisesti "rautalangasta" vääntämättäkin. Dosentti Martti Häikiön mukaan taas näkyi erityisen hyvin, kuinka sisä- ja ulkopolitiikka sekä presidentinvaalit ja hallituspohja kytkeytyivät toisiinsa. Luomalla tilanteen, jonka selvittäminen suosi Kekkosta, Neuvostoliitto osoitti, että Suomi kuului sen vaikutuspiiriin.[1]

Dosentti Hannu Rautkallio kuuli entiseltä CIA:n asiamieheltä, mitä Tehtaankadun suurlähetystöstä joulukuussa 1961 loikannut KGB-upseeri Anatoli Golitsyn oli kertonut puhuttajilleen, ja päätteli, että "virallista käsitystä" oli tarkistettava "radikaalisti". Rautkallion mielestä SKP:n johto oli oikeassa pitäessään marraskuun puolivälissä 1961 "Urho Kekkosen vallan turvaamista" noottikriisin "ratkaisevana sisäpoliittisena tavoitteena".[2]

Eino S. Repo viittasi vuonna 1981 Suomen sisäiseen tilanteeseen vain kutsumalla sitä epävakaaksi mutta tarkensi neljän vuoden kuluttua, että Kremlin johtajat harkitsivat Suomen-politiikkaansa Kekkosen mahdollisen tappion kannalta. He eivät ymmärtäneet, miksi niin monet puolueet halusivat vaihtaa heidän luottomiehensä heille tuntemattomaan hahmoon. Keskeistä oli Neuvostoliiton turvallisuus, ja sanoma tarkoitettiin muillekin Pohjoismaille, erityisesti Ruotsille.[3]

Toisaalta Repo katsoi presidenttimotiivin kanssa hankalasti yhteensovitettavasti, että ilman Straussin käyntiä Norjassa olisivat Karjalaisen Moskovan-matka, eduskunnan hajottaminen ja pääministerin radiopuhe ehkä riittäneet tai niillä

1 Jansson 1982, 223–4; Eskola 1991, 155; Seppälä 1992a; Salo 1986, 272; Vennamo 1989, 127; Simelius 1983, 174; Häikiö 1991, 41–2; Ylikangas 1986, 209.

2 Rautkallio 1991b, 447 (1. ja 2. lainaus), 454 (muut lainaukset).

3 Repo 1981; Repo–Repo 1985, 74, 77, 270. Kirjoittajasta Repo 1985, 10.

olisi ainakin voitettu aikaa. Hän myös kuului niihin harvoihin, joiden mielestä Neuvostoliitto uskoi tosissaan välittömän sodan mahdollisuuteen.[1]

Honka-Kekkonen-tulkinta hallitsee myös kahdessa puoluehistoriassa. Nootissa esitetyt perustelut sivuuttaen arvelee Salon Sosialidemokraattisen Työväenyhdistyksen historia, että koska ehdotettiin sotilasneuvotteluja, SDP:n ja kokoomuksen yhteistyö Kekkosen syrjäyttämiseksi tulkittiin yritykseksi muuttaa ulkopolitiikkaa. Veikko Pirilä, joka syytti eduskuntavaalitaistelussa 1962 Neuvostoliiton epäluuloista Honka-liiton voimahahmoja,[2] toisti syytöksen, joskin laimennettuna, puolueensa Etelä-Pohjanmaan piirin historiassa. Sen mukaan Neuvostoliitto seurasi ”Berliinin varjossa” tarkasti Itämeren alueen maita ja reagoi herkästi muutosvaatimuksiin Suomessa. Vakuutukset, ettei presidentin vaihtaminen tähdännyt ulkopolitiikan muuttamiseen, eivät tehonneet. Mauno Jääskeläisen tavoin Pirilä luki Karjalainen–Gromyko-tiedonantoa niin, että Honka-liiton voiton estäminen poistaisi konsultaatioitten tarpeen.[3]

Vielä jatkuvuus ilmeni presidenttimotiivin käsittävinä yhdistelminä. Nytkin olisivat eräissä tapauksissa voineet täsmällisyys ja/tai tyhjentävyys olla parempia. Jaakko Nousiaisen mukaan nootti tarkoitettiin vaikuttamaan *myös* presidentinvaaliin, ja Lasse Kangas näki yhteyden sisäisiin asioihin ”Honka-liiton suunnalta” löytämissään ’tietyissä piireissä’ mutta piti selvänä, etteivät ne olleet ainoa kohde vaan motiiveja oli ”todennäköisesti” useita. Ministeri Eino Uusitalon mielestä pääsyy oli kansainvälinen tilanne mutta osansa oli Suomen lehdissä viljellyllä ”Neuvostoliiton vastaisella sävylläkin”. Honka-liitosta hän vain vihjaisi ilman nimeä, että vaadittiin presidentin vaihtamista.[4]

Nimettäessä fuusioissa tekijöitä Suomen ulkopuolelta tarkemmin oli kannatusta Saksalla, Berliinillä, Natolla ja Neuvostoliiton sisäisellä tilanteella. Koska Gromyko teki selväksi levottomuuden Honka-rintamasta ja ulkopolitiikasta, toimittaja Jorma Kallenautio myönsi, ettei noottia voinut ymmärtää ilman presidentin vaihtamisaietta, mutta nimesi siitä huolimatta varsinaisiksi kohteiksi ”Länsi-Saksan ja sen NATO-liittolaiset”. Takeeksi olisi ehkä riittänyt eduskuntavaalien aikaistaminen, ellei Straussin vierailulla olisi ilmennyt uusia merkkejä Atlantin puolustusliiton pohjoisrintaman tiivistymisestä.[5]

Myös Lallin päätoimittaja Seppo Keränen tunnisti ’tietyt piirit’ terveisiksi vaalitaisteluun mutta piti selittämistä pelkästään niiden avulla ”yksiviivaisena”. Paremmalta kuulosti ”monikärkiohjus, jolla lähetettiin viestejä moneen suuntaan”. ”Perussyy oli Saksan kysymyksen kärjistyminen ja Naton otteen lujittuminen

1 Repo–Repo 1985, 74, 76.

2 Ilkka 2.2.1962, Aaretin ajatuksia (Veikko Pirilä). Aaretin henkilöys: HS 2.1.2003, Päätoimittaja ei ole kompromissien mies.

3 Järvinen 1991, 17; Pirilä 1986, 230–1; Jääskeläinen 1980, 321.

4 Nousiainen 1985, 193. Kursiivi TT; Kangas 1984, 86–7; Uusitalo 1983, 40.

5 Kallenautio 1987, 216. Nato-painotuksesta myös Kallenautio 1989, 38.

Norjassa ja Tanskassa", linjaus kuului. Lisäksi hän arveli, että testattiin Yhdysvaltain reaktiota, kun kerran Kekkonen juuri nootin antamishetkellä vieraili siellä.[1]

Timo Vihavainen laati muutaman vuoden välein kaksi hiukan toisistaan poikkeavaa selitystä. Ensimmäisen mukaan "selvänä tarkoituksena" oli vaikuttaminen sisäpolitiikkaan mutta tausta oli "suurpoliittinen". COMBALTAP ja Länsi-Saksan oikeus käyttää Norjan tukikohtia ja perustaa sinne varastoja olivat merkkejä Pohjoismaiden lähentymisestä Natoon, "jossa saksalaisten ote voimistui". Toisessa tulkinnassa nootin liittyminen kansainväliseen politiikkaan on vain todennäköistä. Ulkopolitiikan takeet ja sotilaallinen valmius välittömässä sodanuhkassa ovat "läntisen logiikan mukaan" eri asioita, mutta pääasia olikin presidentinvaali, ja viesti oli suunnattu Honka-rintamalle. Ryhtymällä "intiimeihin väleihin naapurivaltion edustajien kanssa" Kekkonen oli tehnyt itsensä heille "korvaamattomaksi vaikutusvälineeksi", ja he turvasivat hänen persoonaansa liittyviä etujaan.[2]

Vihavaiselta todennäköisesti ja varmasti Junnilalta otti mallia Pohjalaisen toimittaja Jouko Miettunen kirjoittaessaan nootin luovuttamisen kolmikymmenvuotispäivänä, että Kekkosen auttaminen oli kiistatonta mutta myös tehtiin "siirto kylmän sodan pelilaudalla". COMBALTAP, Norjan tukikohtien käyttäminen ja varastojen sijoittaminen sen maaperälle todistivat Länsi-Saksan lisääntyneestä vaikutuksesta Pohjolassa.[3]

NKP:n ja puna-armeijan painottaminen vaihteli. Kangas vain mainitsi Krosbyn käsityksestä, ja Vihavainen harkitsi valtataistelua osasyynä. Raimo Väyrynen näki jälleen Neuvostoliiton siviili- ja sotilaspolitiikan ristipaineita, ja dosentti Seppo Zetterberg katsoi olettamansa valtataistelun pakottaneen Hruštšovin koviin otteisiin. Sen ohella hän piti nootin syinä Kekkosen voiton varmistamista ja Berliinin kriisiä. Puolustusministeriön kansliapäällikön Aimo Pajusen mielestä lähtökohtana oli Berliinin lisäksi yya-sopimus mutta kytkeytymiä oli myös presidentinvaaliin ja Neuvostoliiton sisäiseen tilanteeseen. Erimielisyydet puoluekokouksessa koskivat juuri Berliiniä ja kärjistyivät lähes valinnaksi sodan ja perääntymisen välillä, kun Hruštšov halusi luopua uhkavaatimuksestaan mutta kova linja pelkäsi kasvojen menetystä. Kompromissina päädyttiin "diplomaattiseen offensiiviin vaarattomaan suuntaan."[4]

Jakobson sanoi haastattelussa, että molotovilaisten mielestä yhteenotto kapitalistisen ja imperialistisen leirin välillä oli väistämätön. Hänestä niin ajatteleva "venäläinen" tarkasteli Suomen asemaa aivan eri tavalla kuin sellainen, joka piti rauhanomaista rinnakkaiseloa mahdollisena. Tällainen ristiriita neuvostojohdossa

1 Keränen 1990, 78.

2 Vihavainen 1987, 853, 859 ja 1991, 63–4, 66, 68.

3 Miettunen 1991.

4 Kangas 1984, 87; Vihavainen 1991, 63–4; Väyrynen 1984, 81; Zetterberg 1991, 121; Pajunen 1991.

heijastui käsityksiin Suomesta, ”niin pieni asia kuin sinänsä Suomen asia heidän suuressa perspektiivissään oli”. Jakobson tunnusti ettei voimainmittelöstä puoluekokouksessa ollut näyttöä, mutta esitti kuitenkin UKK perinneyhdistyksessä sen yhdeksi tekijäksi nootissa.[1]

Jukka Tarkka löysi vuonna 1987 ”kaksi ilmiötä”, jotka johtuivat Neuvostoliiton joutumisesta Stalinin jälkeen sisäiseen ja ulkoiseen liikkeeseen ja aiheuttivat vuosina 1958 ja 1961 Suomelle ”vakavia ongelmia”: kymmenen vuotta kestänyt valtataistelu ja muodollisen suurvalta-aseman vaatimus. Noottia hän arveli seuraukseksi sekä valtataistelusta että Berliinin kriisistä, puheenvuoroksi presidentinvaalissa ja varoitukseksi Länsi-Saksalle, Tanskalle ja Norjalle.[2]

Viisi vuotta myöhemmin Tarkka näki nootin ”historialle kaikkein tyypillisimpänä dramaattisena tapahtuma, johon vaikutti yhtä aikaa moni erillinen tekijä”. Niitä olivat supervaltojen sotilaspolitiikka, Neuvostoliiton valtataistelu, Berliinin kriisi ja epävarmuus Suomen sisäpolitiikasta.[3] Naapuri sai tuntea nahoissaan, että Neuvostoliitto oli menettänyt sputnikilla saavuttamansa etulyönnin. Yhdysvaltain ydinaseylivoimaan ja pommittajiin vastattaisiin mannertenvälisillä ohjuksilla, mutta niiden rakentaminen vei aikaa. Strateginen haavoittuvuus korvattiin taktisella hyökkäävyydellä, jonka kohteeksi Suomi joutui.[4]

Berliinin kriisin vaikutusta voimistivat Länsi-Saksan läsnäolon lisääntyminen Itämerellä ja sotilasyhteistyö Tanskan kanssa.[5] Oli siis ”ainakin muodollisia syitä” korostaa Länsi-Saksan kehitystä ja painoarvon nousua Natossa. Bundeswehrin miesvahvuuden kasvu hypähti vuonna 1961 vuositasolla kaksinkertaiseksi, 100 000:een, ja taustalla saattoi olla myös uudelleenjärjestely Naton pohjoissiivellä, kun edellisenä vuonna oli Tanskan salmia ja Pohjois-Saksaa puolustavien joukkojen ytimeksi muodostettu länsisaksalainen panssaridivisioona ja komentajaksi tullut tanskalainen kenraali. Koska hänen alaisuudessaan oli ydinaseita, Tanskan osallistuminen ydinaseistettujen Nato-joukkojen ylimpään johtoon saattoi merkitä joutumista hyväksymään sodassa ydinaseet Tanskan maaperällä. Sama koski Norjaa. Tarkka arveli noottia varoitukseksi molemmille.[6]

Suomen sisäpolitiikkaa hän katsoi ulkopolitiikan näkökulmasta. Sisäpolitiikka oli Neuvostoliitolle aina tärkeä mutta erityisesti silloin, kun Euroopassa kiristyi. Siksi presidentinvaalin merkitys oli kenties vielä tavallistakin suurempi. Sanoihan suurlähettiläs Zaharov Karjalaiselle elokuussa 1961, että se oli sama kuin Suomen-kysymys.[7]

---

1 Lindstedt 1986, 54–5; Jakobson 1992a, 39, 42.
2 Tarkka 1987, 204 (lainaus), 229.
3 Tarkka 1992, 88, 90–1.
4 *Ibid*., 77–8.
5 *Ibid*., 88–9.
6 *Ibid*., 84–5.
7 *Ibid*., 88.

Tarkka myös kehitti oman versionsa kurinpalautuksesta. Suomalaisille ja erityisesti Kekkoselle tehtiin selväksi, että veljeily lännen kanssa oli ylittänyt kohtuuden ja turvallisuuden rajat.[1] Yya-sopimuksen viittausta puolueettomuuteen oli kenties tulkittu liian väljästi ja lähdetty testaamaan lännessä. Neuvostoliitolle sopimus oli ennen kaikkea turva Saksaa vastaan, ja nootti muistutti tärkeysjärjestyksestä. Tarkan kokoama ”motiivien kasautuma voi lähteä purkautumaan toiminnaksi herätteestä, joka on kokonaisuuden kannalta ehkä hyvinkin vähäpätöinen”, kuten vaikkapa Kekkosen vierailusta Yhdysvaltoihin.[2]

Jälleen eduskunnassa

Kahdeksankymmentäluvun alun poliittista ilmapiiriä Suomessa heijastelivat keskustelu noottikriisistä eduskunnassa lokakuussa 1983 ja sen raportointi lehdissä. Varsinaisena aiheena oli yya-sopimuksen voimassaoloa jatkavan pöytäkirjan ratifiointi.[3] Istuntosalissa vaihdettiin mielipiteitä kahdenkymmenenkahden vuoden takaisista tapahtumista ennen ulkoasiainvaliokunnan käsittelyä ja sen jälkeen.

Puhujakorokkeelle asteli ensimmäisenä — kukapa muu kuin Tuure Junnila. Hänen mielestään yya-sopimusta oltiin kerran vähällä soveltaa tavalla, joka olisi todistanut oikeutetuiksi pahat aavistukset sen syntyvaiheessa. Läheltä piti -tapaus oli tietenkin noottikriisi. Hän korosti hyökkäysuhkan puuttumista ja otaksui, että tarkoituksena oli presidentinvaaliin vaikuttaminen. Käsitys oli saanut ”vankkaa, tosiasiapohjaista vahvistusta” ”hyvin informoidusta lähteestä”.[4] Lähde oli tuskin muu kuin Iljinski.

Valtakunnassa vallitsi Kekkosen perintönä laaja idänpolitiikan yksituumaisuus ja moni koki puheen häiriköinniksi. Vastaanotto oli sen mukainen. Eduskunnassa tuli korvin kuultavaa kannatusta vain Perustuslaillisen Oikeistopuolueen Georg C. Ehrnroothilta ja SMP:n J. Juhani Kortesalmelta. Jälkimmäinen säesti välihuudolla: ”Sitä ei tarvittu!” puhujan huomiota, ettei konsultaatioita pyydetty Berliinin saarron, Unkarin kansannousun, Kuuban ohjuskriisin eikä Tšekkoslovakian miehityksen yhteydessä, joiden aikana tilanne oli hänen mielestään vakavampi kuin vuonna 1961.[5] Toteamuksen johdosta, että väite sopimuksen käyttämisestä sisäisten asioiden ohjailuun voitiin ”nojata tietoon”, kiirehti puoluetoveri Ilkka

1 *Ibid*., 88, 91.

2 *Ibid*., 91.

3 Pöytäkirjan valmistelusta ja allekirjoittamisesta Suomi 2005, 382–6. Kiitän fil. tri Janne Savelaa huomion kiinnittämisestä eduskuntaepisodiin.

4 VP 1983 ptkt, 1249.

5 *Ibid*., 1249, 1253.

Kanerva puolustamaan ”kanonisoitua” näkemystä kysymällä: ”Mitkä tosiasiat?”[1] Hän ei kuitenkaan edes yrittänyt haastaa tosissaan vaan mieluummin ylisti sopimuksen ansioita.[2]

Vuonna 1948 syntyneellä Kanervalla ei todennäköisesti ollut muistumaa Iljinskin kirjoituksesta ja lehdistökeskustelusta sen johdosta. Tilaisuus piikittelyyn oli liian herkullinen sivuutettavaksi. Toistettuaan, että yya-sopimusta käytettiin vuonna 1961 väärin, Junnila jatkoi: ”Se, että ed. Kanerva ei ole tästä selvillä, osoittaa vain, että hän on nuori kansanedustaja, jolla ei ole riittävästi kokemusta.”[3]

Presidentti- ja pääministeripuolue SDP:n puoluesihteerillä ja eduskunnan ulkoasiainvaliokunnan puheenjohtajalla Erkki Liikasella menneisyys oli hallussa. Hänen muistinsa mukaan Junnilan puheenvuoro oli kuultu jokaisessa budjettikeskustelussa ja ”on kirjoitettu jo pariin kirjaankin sitä ennen, niin että kyllä se tutuksi on käynyt”.[4]

Lehdistössä Helsingin Sanomat, Aamulehti, Suomenmaa, Ilkka, Tiedonantaja ja Hufvudstadsbladet kertoivat noottiepisodista mutta Kansan Uutiset, Suomen Sosialidemokraatti ja Uusi Suomi vaikenivat. KU:n mukaan Junnila palautti mieleen ”tiettyjä äärioikeistolaisia mieliteemoja Urho Kekkosen kaudelta”, ja US antoi tyyppiesimerkin harhauttavasta kuvasta seurauksena oleellisen informaation pimittämisestä. Lehden mukaan Junnila kuumensi ulkopoliittisilla kannanotoillaan kokoomuksen eduskuntaryhmää ”perinteisesti”, kun hän sanoi ”ymmärtävänsä niitä, jotka vuonna 1948 epäilivät sopimusta”. Kun lehti kertoi lisäksi, että ”Junnilan puheenvuoro hiljensi kuten ennenkin”, lukija on täysin eksyksissä, jos US on hänen ainoa lähteensä.[5]

Pöytäkirjan palattua ulkoasiainvaliokunnasta Liikanen heitti Junnilalle, ettei yya-sopimuksen sotilaallisia määräyksiä ollut sovellettu kertaakaan.[6] Saman puolueen Jouko Skinnari puolestaan toisti Blombergiä ja Joenniemeä tyyliin, että nootti oli esimerkki ”Neuvostoliiton luottamusmekanismiin perustuvasta ajattelusta” ja sillä haettiin ”takeita turvallisuuspoliittisen yhteistyömme jatkumiselle”.[7]

Taistolaiskommunisti Ensio Laine kävi Junnilaa vastaan laimentamattomalla ortodoksialla. Hän todisteli, että Yhdysvallat oli pyrkinyt muuttamaan Euroopan

---

1 *Ibid*., 1249.

2 *Ibid*., 1254.

3 *Ibid*., 1255. Kanerva valittiin eduskuntaan v. 1975.

4 *Ibid*.

5 HS 12.10.1983, Eduskunta otti varaslähdön yya-sopimuksen käsittelyssä; AL 12.10.1983, Vanhat konkarit jaksoivat puhua; Ilkka 12.10.1983, Puhemiesneuvoston suositus kummastutti - -; Tiedonantaja 11.10.1983, Junnila YYA-sopimuksen kimpussa; HBL 12.10.1983, Vsb-förlängningen fick fart på högerflanken; KU 12.10.1983, Äärioikeisto aloitti heti napinansa; 13.10.1982, pk. (lainaus); SSd 12.10.1983, Yya-sopimuksen jatko valiokuntakäsittelyyn; US 12.10.1983, Yya-keskustelu puuroutui.

6 VP 1983 ptkt, 1481.

7 *Ibid*., 1543.

strategisen tilanteen monenkeskisillä ydinvoimilla ja Länsi-Saksa oli aloittanut ”nopean varustautumisen” tavoitteena oma ydinase ja lisäsi aktiivisuuttaan Pohjolassa. ”Vain poliittisesti sokea ihminen voi kieltäytyä näkemästä näiden tapahtumien luomaa taustaa noottikriisille”, hän opasti.[1] Laine oli tuskin tietämätön sisäpoliittisen tavoitteen tunnustamisesta Kansan Uutisissa keväällä 1963, mutta sellainen myönnytys äärioikeistolaiseksi leimatulle Junnilalle ei käynyt tietenkään päinsä.

Selityksenä Suomen ilmapuolustus — ja Neuvostoliitonkin

Kuten on käynyt ilmi, nootti yhdistettiin syksyllä 1961 Suomen puolustusvalmiuteenkin (s. 66). Toisaalta Reima T. Luoto huomautti, ettei siitä puhuttu neuvotteluissa.[2] Ajatus kuitenkin koki uuden tulemisen 1980-luvun lopussa Oxfordissa hyväksytyssä Risto E. J. Penttilän väitöskirjassa, joka käsittelee Suomen sodanjälkeistä puolustuspolitiikkaa, ja siihen perustuvassa suomenkielisessä kirjassa. Seuraavan vuosikymmenen alussa tulkinta ilmestyi väitöskirjan painetussa laitoksessa.

Penttilän mielestä nootti lähetettiin strategisista syistä ja sotilaiden vaatimuksesta.[3] Siihen päätymisen hän esitti useammalla tavalla.

Yksi teema lähti käsityksestä, että Hruštšov tarvitsi marsalkoittensa apua. Suomenkielisen kirjan mukaan he saivat tahtonsa läpi, koska hän joutui vaikeuksiin ja puoluekokous oli ovella,[4] englanninkielisen mukaan hän varmisteli sotilasjohdon tukea jo paljon ennen Berliinin kriisiä.[5] Molemmissa versioissa ratkaisevat siirrot tehtiin siis ennen puoluekokousta.

Penttilä kuitenkin myönsi, ettei selitykseksi riitä sen enempää armeija kuin NKP:n aiheuttama painekaan. Hän myös tiedosti tulkinnassaan oleellisen heikkouden, nootin antamisen vasta, kun supervaltojen välinen jännitys oli jo ohittanut huippunsa. Ratkaisuna oli kehitelmä, että aloite kuului signaaleihin, joilla viestitettiin lännelle, että sen sotavoiman kasvu Pohjois-Euroopassa johtaisi toimenpiteisiin. Yhdysvallat vastasi, ja tuloksena oli voimannäyttöjen sarja, joka huipentui lokakuun alussa. Sen jälkeen signaaleihin kuuluivat vielä Checkpoint Charlien välikohtaus, nootti ja jättimäinen ydinräjäytys. Arvattavasti lisätäkseen

1 Laine 1983, 1268. Leppänen (1999, 203–4) pitää Lainetta SKP:n asialinjalle pitäytyneenä oppositiomiehenä.

2 Luoto 1974, 59.

3 Penttilä 1988, 138, 145 ja 1991, 93, 98.

4 Penttilä 1988, 145, 147.

5 Penttilä 1991, 98.

todistelunsa vakuuttavuutta Penttilä väitti, että Uuden Suomen pommi- ja noottiuutisten otsikot olivat yhtä suuret.[1]

Englanninkielisessä versiossa on kaksi selitystä lisää. Ensin ovat tekijöinä Länsi-Saksan sotilaallinen vaikutus Pohjolassa, Berliini ja puna-armeijan johto, sitten Naton vaikutuksen lisääntyminen Pohjolassa ja Suomen puolustuksen puutteet. Viimemainittu osoittautuu lopulta kaikkein tärkeimmäksi, sillä ”noottia ei olisi luultavasti lähetetty, ellei Suomen puolustuskyky länttä vastaan olisi ollut huono”.[2] Kysymys oli lähinnä kyvyttömyydestä estää Yhdysvaltojen pommikoneita lentämästä Lapin yli, kun vähät hävittäjät olivat etelän asutuskeskusten suojana. Vaikka hyökkäystä ei ollut sillä hetkellä odotettavissa, Neuvostoliiton sotilasjohto ei olisi ollut tehtäviensä tasalla, jos se ei olisi vaatinut Suomen suunnan varmistamista.[3]

Puna-armeijan roolin Penttilä perustaa Gromykon mainintaan sotilaiden vaatimuksista, Slusseriin ja Jakobsoniin.[4] Merkittävässä osassa on puhdas päättely.[5]

Viitaten esikuntapäällikkö Viljasen esiintymiseen hallituksessa elokuussa 1961 suomalainen kirja muistuttaa, että sotilasjohto oli tietoinen ilmapuolustuksen puutteista. Vahvoja todisteita ovat Puolustusvoimien komentajan toteamukset muistelmissaan, että ”olisimme epäilemättä tyynempiä neuvottelupöydässä jos Suomen puolustusvalmistelut olisi viety pitemmälle kuin ne ovat”, ja että olisi pitänyt elää yya-sopimuksen solmimisesta lähtien koko ajan, ikään kuin konsultaatioihin jouduttaisiin milloin tahansa.[6]

Näytön pitävyys näyttää kuitenkin arveluttaneen. Muuten on vaikea selittää lähes pakonomaista tarvetta löytää puolustuksen vahvistaminen Novosibirskin tapaamisesta.[7] Kriisin puolustuspoliittisesta luonteesta Penttilä hakee todisteita myös myöhemmältä ajalta. Hän pitää vahvana osoituksena maanpuolustuksen

---

1 Penttilä 1988, 143–6 ja 1991, 97–9. Todellisuudessa noottiuutisen otsikko oli isompi. US 31.10.1961 ja Visuri 2010, 72.

2 Penttilä 1991, 94 (lainaus), 99. Käännös TT.

3 Penttilä 1988, 146–8.

4 Penttilä 1988, 150 ja 1991, 98, 187 v. 29.

5 “On the one hand the Note was a reaction to the increased NATO influence (mostly through the Bundeswehr and the Bundesmarine) in the Nordic region. On the other hand the Note was a response to the poor state of Finnish defence capabilities in the face of the new strategic situation in the area. This combined with an apparent need for the Soviet Union to show resolve in the context of the Berlin crisis explains why the Soviet Union decided to send a note to Finland.

It seems logical that the Soviet general staff would have demanded changes in the defence of the Soviet north-west border as a response to the growing military strength of NATO’s northern flank. Since Finnish airspace could be violated in an attack against the Kola Peninsula or the Leningrad region *it was only natural* that the Soviet military paid attention to the fact that Finland’s defence capabilities against the West were not nearly sufficient to guarantee that Finland would not be used as a military corridor for an attack in case of war.” Penttilä 1991, 99. Kursiivi TT.

6 Penttilä 1988, 147–8; Simelius 1983, 148 (lainaus).

7 Penttilä 1988, 151 ja 1991, 103.

roolia Kekkosen Kouvolan-puheessa ja nojautuu vuosien 1962–63 hävittäjä- ja ohjushankintoihin, jotka paransivat valmiutta länsihyökkäystä vastaan. Ilmeisen tärkeä todiste on amerikkalaisen ilmailulehden tarina, että tiettyjen suomalaisten tarkkailijoiden mukaan Novosibirskissä sovittiin MiG-21-kaupasta. Penttilästä juttu on uskottava, koska Neuvostoliitto suostui myymään, vaikka oli ennen noottia kieltäytynyt.[1]

Presidentinvaaleille Penttilä ei anna motiivina mitään arvoa, vaikka onkin sitä mieltä, että 'tiettyjä piirejä' syytettiin aikeista muuttaa ulkopolitiikkaa. Hänestä "suomalaiskeskeinen tulkinta" ei ota huomioon, että — kuten hän uskoo — Moskovassa tiedettiin Hongan mahdollisuudet olemattomiksi ja oman suosikin pönkittämisen "kansainvälinen propagandahinta" liian korkeaksi: "Pienempikin puheenvuoro olisi varmasti ajanut saman asian." Hänen mielestään myös unohdetaan, että Kekkonen ja Hruštšov eivät tienneet Hongan vetäytymisestä sopiessaan konsultaatioiden siirtämisestä.[2] Argumentin merkitys jää lukijan avattavaksi.

Presidenttiyhteyden kieltämisen vuoksi ei 'tiettyjen piirien' samaistaminen Honka-liittoon käy sellaisenaan päinsä. Penttilä lukee 'piireihin' — nimiä mainitsematta — kansanedustajat, joita Izvestija syytti maaliskuussa 1961 ulkopolitiikan muutoksen hautomisesta.[3]

'Piireistä' Penttilä myös löytää vielä yhden selityksen. Lähtökohtana on nootin oikeuttaminen Kekkosen puheessa Novosibirskistä paluun päivänä, että Neuvostoliitto joko luotti Suomen eduskuntaan, hallitukseen ja presidenttiin tai hankki turvallisuustakeet yya-sopimuksen avulla. Penttilän mielestä hän päätteli 'piireistä', että nootti johtui luottamuspulasta maiden välillä.[4] Niinhän Kekkonen väittikin Messuhallissa tammikuussa 1962 (s. 157).

Lisäksi Penttilä selittää 'piireillä' eduskunnan hajottamisen. Suomenkielinen laitos tosin eroaa hiukan englantilaisesta. Edellisessä Kekkonen poistaa "joukon Neuvostoliiton epäsuosiossa olevia poliitikkoja maan asioiden hoidosta", jälkimmäisessä hajottamisen syynä on käsitys, että nootti oli seuraus 'piirien' aiheuttamista ongelmista keskinäisessä luottamuksessa.[5]

Vaikka huomioi 'tietyt piirit', Penttilä sivuuttaa 'tietyn poliittisen ryhmittymän'. Karjalaisen ja Gromykon keskustelusta kelpaavat vain Neuvostoliiton sotilasjohdon vaatimukset. Presidenttitulkintaa puoltavan suoran evidenssin hylkäämisen

---

1 Penttilä 1988, 151–2, 154–6 ja 1991, 103–4, 106.

2 Penttilä 1988, 139 ja 1991, 94.

3 *Ibid*., 101.

4 *Ibid*., 101–2.

5 Penttilä 1988, 150 ja 1991, 101: "The Soviet press had recently criticised certain members of the Finnish Parliament for their attempts to change the country's foreign policy. Now that the note itself referred to the same Finnish 'circles' President Kekkonen thought that the note was the result of a crisis in 'relations of confidence' between Finland and the Soviet Union. As a result of this interpretation Kekkonen dissolved the parliament."

lisäksi on metodisesti merkittävää turvautuminen aihetodisteisiin ja modaliteetteihin: ”Ample circumstantial evidence suggests that the Soviet military may indeed have played a significant role in the decision to send the note.”[1]

Penttilän tulkinta otettiin vastaan vaihtelevasti. Jorma Kallenautio kritisoi Itämeren tilanteen vaillinaisesta huomioimisesta ja Pekka Visuri spekuloinnista ja pätevien ensi käden lähteiden puuttumisesta. Hänestä Suomen puolustuskyky tärkeimpänä syynä jäi näyttämättä toteen. Mutta Seura-lehden toimittajaa eivät sellaiset vajavaisuudet haitanneet, vaan hän sanoi nootin johtuneen ilmapuolustuksen jälkeenjääneisyydestä. Ahti Karjalainenkaan ei ollut täysin itse asiaa vastaan, vaikkei lienekään ottanut kantaa nimenomaan Penttilän käsityksiin. Hänen mielestään Pääesikunnan kriisinaikuiset arviot osoittavat ilmapuolustuksen puutteiden todennäköisesti vaikuttaneen, vaikka tausta olikin pääasiassa poliittinen.[2]

Myös ulkoasiainneuvos Alpo Rusi uskoi Penttilän olleen oikeilla jäljillä. Lähtien jatkuvista spekulaatioista, että Suomeen aiottiin sijoittaa ydinaseita, hän väitti kirjassaan vuonna 1991, että todella harkittiin joko ydinaseiden tai ilmatorjuntakaluston tuomista. Kekkonen kuitenkin käänsi Hruštšovin pään todistamalla, kuten Rusi tulkitsi, että Neuvostoliiton sotilaallisen läsnäolon lisääntyminen Skandinaviassa johtaisi lännen vastavetoon ja lisäisi jännitystä muuten rauhallisella alueella.[3]

Perusteellisemmin Rusi oli esitellyt ajatuksiaan edellisenä vuonna Turun Sanomissa puhdasverisessä sovjetologisessa spekulaatiossa. Lähtökohtanaan Penttilän lisäksi *Veteen piirretyn viivan* käsitys NKP:n puoluekokouksen valtataistelusta noottiin johtaneine kompromisseineen Rusi liitti kriisin ”kaksitasoiseen voimainmittelöön” ennen Euroopan *status quon* vakiintumista vuosien 1961–62 itä–länsi-vastakkainasettelujen jälkeen. Ensimmäinen ottelu tapahtui NKP:ssä, toinen suurvaltain kesken.

”Kaikkiin käytettävissä oleviin lähteisiin” perehdyttyään ja kertoen ankkuroivansa tulkintansa nootin sisältöön Rusi oli sitä mieltä, että johdonmukaisimmat perustelut olivat tulleet Neuvostoliiton sotilaspiireiltä. Syyn hakeminen siltä suunnalta oli hänestä tarkoituksenmukaista, koska Neuvostoliitto ilmoitti nootissa ryhtyneensä tehostamaan omaa ja liittolaistensa puolustusta.

Rusi hyväksyi selitykseksi Naton läsnäolon Pohjolassa COMBALTAPin välityksellä, mutta se ei riittänyt, vaan lisäksi oli ”ilmeistä”, että Suomi haluttiin sotilasyhteistyöhön. Moskovassa tehtiin ydinaseteknologian kehityksen mukaisia strategisia päätöksiä, ”joilla on saattanut olla myös Suomeen ulottuvia vaikutuksia”. Kuuban kriisi todisti suunnitelmista ”uusiksi sijoitteluratkaisuiksi myös maan rajojen ul-

1 Penttilä 1988, 150 ja 1991, 98.

2 Kallenautio 1989, 38; Visuri 1994, 186–7, 218 v. 149 sekä 1995, 275 v. 28; Vehviläinen 1990, 13; Karjalainen–Tarkka 1989, 103.

3 Rusi 1990 sekä 1991a, 25 ja v. 2.

kopuolelle". Puolustuksen ripeä vahvistaminen, vaikkei välitöntä vaaraa ollutkaan, tarkoitti "ohjusten torjuntavalmiuden luomista Suomen rajojen sisäpuolelle" eli "mahdollisesti" tutkalaitteita[1]. Lisäksi oli vähintään teoreettisesti mahdollista, joskin epätodennäköistä, että pohdittiin itse torjunta-aseiden sijoittamista Suomeen. Liioin ei ollut "todennäköistä, muttei täysin poissuljettuakaan", että tänne oltiin tuomassa ydinaseita.

Tärkeä oletus oli, että epäonnistunut ydinasepolitiikka heikensi Hruštšovin asemaa sekä NKP:ssä että kommunistileirissä. Puolueen "vahvistuva stalinistinen siipi" ja sotilaspiirit hakivat "kompensaatiota" vastauksena "Yhdysvaltain kasvavaan strategiseen ydinaseylivoimaan". Näin Rusi luki Raymond L. Garthoffin kirjaa *Soviet Military Policy*.

Hän kuitenkin ylitulkitsi. Garthoffin mukaan Hruštšov pettyi, kun etulyöntiasemasta avaruustutkimuksessa ja rakettiteknologiassa ei koitunut poliittista hyötyä. Hän jatkaa että Hruštšov

> was also harassed by his loss of prestige within the Party leadership at home and within the world Communist movement. Moreover, now his military men were concerned about the growing American strategic missile superiority.
>
> Sometime in the spring of 1962, it was decided to offset the American missile gap with a daring "end-run" emplacement of intermediate-range missiles in Cuba.[2]

Garthoff ei puhu hyvityksestä vaan ainoastaan sotilaiden huolestumisesta Yhdysvaltain ohjusylivoiman johdosta.

Huomattakoon myös että Rusin — kuten Jakobsoninkin — mielestä noottiin johtaneeseen kompromissiin hruštšovilaisten ja molotovilaisten kesken päästiin puoluekokouksessa. Slusserin mukaanhan se tapahtui politbyroossa.

Penttilän tavoin Rusi rakensi myöhemmälle kehitykselle. Hän etsi stalinistien ja sotilaspiirien tavoitteita Suomen ulkopolitiikasta, joka aktivoitui noottikriisin jälkeen ja jonka "erityispiirteeksi tulee Pohjolan turvallisuustilanteen seuranta, etenkin ydinaseteknologian seurausvaikutusten arvioiminen".[3]

Kuten kirjassaan sanoo, Rusi ei esittänyt mitään uutta. Suomessa puhuttiin heti nootin saavuttua Neuvostoliiton tutkaverkon ulottamisesta lännemmäksi[4] ja ulkomailla kirjoiteltiin tukikohtien tavoittelusta. Norjan lehdistössä sitä pidettiin aivan varmanakin.[5] Kekkonen torjui näitä spekulaatioita puheessaan 5.11.1961,

---

1 Kallenautio (2005, 133–4) huomauttaa, että Neuvostoliitto sai suunnilleen samat ilmavalvontatiedot Viron Naissaaresta, kuin olisi saanut esimerkiksi Porkkalasta.

2 Garthoff 1966, 120.

3 Rusi 1990; Slusser 1973, 441.

4 AL 4.11.1961, Nootti.

5 Pakarinen 1967, 226; Jakobson 1968b, 138; HS 2.11.1961, Norja ei usko tukikohtavaatimuksiin ja 4.11.1961, Englannin lehtien arvailut jatkuvat; Salminen 1982, 196. Suomen kommu-

mutta Junnila oli tietävinään, että Neuvostoliitto oli tietyin edellytyksin valmis tukikohtiin.[1]

Honka-liiton Rusi sivuutti käytännöllisesti katsoen kokonaan. Vaikka ilmoitti päälähteekseen nootin, hän vaikeni 'tietyistä piireistä'. Ne kävivät kyllä mielessä, sillä hän perusteli, että vaikka Kekkosella oli vastassaan merkittäviä voimia, ne eivät "tietenkään voineet aiheuttaa liikehdintää Neuvostoliiton sotilaspiireissä". Ohimennen hän myös totesi, että kysymys oli kansainvälisen kehityksen lisäksi Suomen ulkopoliittisesta linjasta.

Nootin valikoivan lukemisen ohella Rusin esitystä suorastaan hallitsee piirre, josta professori V. N. Baryšnikov huomauttaa, että sellaiset ilmaisut kuin "todennäköisesti", "mahdollisesti" ja "ilmeisesti" heikentävät argumentin painokkuutta.[2] Rusi turvautuu oleellisissa kohdissa olettamuksiin ja turvailmaisuihin: "Ilman sotilaiden hermostumista ei Nkp:ssäkään olisi ilmeisesti syntynyt painetta nootin valmisteluun"; nootti liittyi "oletettavasti" sotilaspiirien pyrkimykseen vastata Yhdysvaltain strategiseen ylivoimaan; "antamisen käynnistäneen prosessin viimeinen vaiheistus" löytyi "mahdollisesti" valtataistelusta puoluekokouksessa, jossa etsittiin ulospääsyä "nähtävästi" noottiin johtaneella kompromissilla; Neuvostoliitolla oli tarve tehdä ydinaseteknologian kehityksestä johtuvia päätöksiä, "joilla on saattanut olla myös Suomeen ulottuvia vaikutuksia".[3] Varovaisuus olikin viisautta, sillä Rusin päälähde ei tiedä mitään puna-armeijasta noottiprosessin käynnistäjänä.

Lisää myös siirtyilyä

Kekkosen aikakauden käytännöt säilyivät vielä niinkin, että tulkintoja tarkisteltiin. Vaihteluväli liikkui painotusten muutoksista täyteen uudelleenorientoitumiseen.

Konventionaalisessa kentässä

Osa muutoksista tapahtui edelleen kansainvälisen politiikan tulkinnan ja presidenttiselityksen välillä. Siinä liikkuivat Osmo Apunen, Heikki Eskelinen, Tuure Junnila, Tuomas Keskinen, Paavo Kähkölä, Martti Miettunen, Jukka Nevakivi, Johannes Virolainen ja Pekka Visuri.

---

nistien tukikohtatoiveista Supon tiedotuslehtinen 11/61 (20.11.). TPA, UKA, N-30.10.1961. Moskovassa Wuori sanoi Sohlmanille, että Neuvostoliitto vaatisi Suomeen tutkavalvonta-asemia. Rautkallio 1992, 192–3. Myös puolustusvoimissa pelättiin ensimmäisinä päivinä tukikohtien vaatimista. Aatos Maunulan pvk. 2.11.1961. KA, T 22595.

1 Kekkonen 1961b, 42; Jakobson 1968b, 138, 144; Junnila 1962, 70.

2 Baryšnikov 1997, 67. Käännös TT.

3 Rusi 1990.

Virolainen ei puhunut enää Itämeren alueesta vaan antoi ymmärtää, että nootilla reagoitiin Honka-liittoon. Miettunen, joka pääministerinä esitti kansalaisille 14.11.1961, että nootti kuvasti Itämeren alueen kireää tilannetta, tunnisti muistelmissaan 'tietyn poliittisen ryhmittymän' Honka-liitoksi. Hänen mielestään kukaan ei voinut Suomessa väittää vakavissaan, ettei Neuvostoliitolla ollut omien etujensa vuoksi oikeutta olla vakavasti huolestunut Suomen kehityksestä. Keskinen tarkensi aiemmin sanomaansa nimeämällä hänkin 'tietyn poliittisen ryhmittymän' Honka-liitoksi ja väitteellä, ettei nootti koskenut suoranaisesti Suomen ulkopolitiikkaa. Apunen jätti sipuliteorian ja yhdisti nootin jälleen sisäpolitiikkaan sekä lisäksi Saksaan.[1] Presidenttitekijää eivät kuitenkaan edellytä hänen käsityksensä, että kohdattiin puolueettomuuspyrkimyksen todellisuus ja Novosibirskiin matkustamalla Kekkonen sitoi poliittisen kohtalonsa puolueettomuuspolitiikkaansa.[2]

Junnila palautti vuonna 1985 "shakkisiirron" Berliinissä ja jopa teki selväksi, ettei hyväksynyt puhdasta Honka-tulkintaa. Mutta viisi vuotta myöhemmin se oli ainoana jäljellä, kun Berliini katosi uudelleen kyljestä. Junnila kyllä totesi Euroopan tilanteen nootin antamisen aikaan jännittyneeksi muun muassa muurin takia mutta ei liittänyt konsultaatioaloitteeseen enää Berliiniä.[3]

Nevakivi, Eskelinen ja Kähkölä siirtyivät päinvastaiseen suuntaan. Nevakivi, joka vuonna 1975 nimesi avaintekijäksi Hongan ja Kekkosen vastakkainasettelun, sisällytti kymmenen vuotta myöhemmin motiiviin myös kansainvälisen näkökulman. Eskelinen, joka niin ikään oli kannattanut puhdasta Honka-Kekkonen-selitystä, lisäsi "maailmanpoliittiseksi taustaksi" Berliinin. Kähkölä tunnisti kymmenen vuotta *Suomi k-linjalla* -kirjan jälkeenkin "selvät sisäpoliittiset kytkennät": "Moskovalle ystävyyspolitiikka oli ehtinyt jo personoitua Kekkoseen", jonka syrjäyttämiseksi koottu ryhmittymä aiheutti siellä huolestumista ulkopolitiikasta ja luoteisrajan turvallisuudesta. Mutta "suurvaltapoliittisesta taustastakaan" ei ollut epäilystä: "Länsi-Saksan jälleenvarustaminen ja tilanne Keski-Euroopassa yleensä. Berliinin kriisi oli yhä ratkaisematta ja asevarustelukilpa kiihtyi."[4]

Visuri kävi lyhyessä ajassa läpi useita vaiheita. Vuosina 1988–89 hän tuskaili tarkoitusperien epäselvyyttä arvellen kuitenkin, että Neuvostoliitossa pelättiin Länsi-Saksan voimistumisensa myötä kasvattavan vaikutusvaltaansa Itämeren piirissä. Väitöskirjassa ovat tekijöinä myös NKP:n valtataistelu ja puna-armeijan painostus.[5] Suomellakin oli osuutta, joka "liittyi paljolti presidentinvaaleihin". Jälleen ilmeni "kuinka voimakkaasti ulko- ja puolustuspolitiikka ja jopa sisäpolitiikkakin liittyvät toisiinsa". Silti otsikko "Berliinin kriisit 1958–61 Suomeen

1 Virolainen 1968, 19 ja 1986, 191; Miettunen 1961b, 179–80 ja 1983, 215; Keskinen 1987, 258–9; Apunen 1982, 56–7 ja 1984a, 9.

2 Apunen 1984b, 193–4.

3 Junnila 1985, 26 ja 1990, 13.

4 Nevakivi 1985, 211, 216; Eskelinen 1988, 13; Kähkölä 1984, 128, 130.

5 Visuri 1988, 432 ja 1989, 204, 298 v. 173.

ulottuneine vaikutuksineen" ja "suuresti korostuneen ydinaseuhkan" näkeminen taustalla kertovat, ettei Kekkosen auttaminen ainakaan hallinnut tulkintaa.[1]

Vuonna 1990 Visuri tunnustautui edelleen usean tekijän malliin, joka sisälsi Honka-liiton ja taustana Berliinin kriisin. Nootti sopi uhoamiseen jättiydinpommeilla, joilla Hruštšov arvovaltansa säilyttääkseen bluffasi. Visuri oli myös sitä mieltä, että Neuvostoliitto pelkäsi Länsi-Saksaa ja ettei NKP:n valtakamppailusta nousevaa tulkintaa ollut kumottu. Suomen merkityksen hän muotoili niin, että sen toiminta kriisissä liittyi kiinteästi presidentinvaaleihin ja Moskova halusi Kekkosen jatkavan.[2]

Vaalit eivät esiinny noottia käsittelevässä sanomalehtikolumnissa vuonna 1991 eivätkä seuraavana vuonna kirjassa *Saksa ja Suomi*. Edellisessä Visuri katsoo, että nootti lähetettiin Berliinin kriisin kuumentamissa tunnelmissa, ja jälkimmäisessä kysymys oli sen "viimeisistä poliittisista manöövereistä". Lisäksi hän käsitti yhä niin, että Neuvostoliitto suhtautui Länsi-Saksan sotilasvoimaan vakavasti.[3]

Max Jakobson kansainväliseen politiikkaan ja takaisin NKP:hen

Max Jakobson palasi myös Kekkosen valtakauden päättymisen jälkeen noottiin useasti. Ensimmäinen kerta oli heti marraskuussa 1981 Uudessa Suomessa. Edellisenä vuonna selityksen keskiössä olleesta NKP:n puoluekokouksesta ei ollut sanaakaan, vaan hän keskittyi Neuvostoliiton Suomen-politiikkaan. Tärkeä lähtökohta oli sen marginaalisuus supervallan toimintakentässä, jossa Jakobson antoi keskeisen merkityksen käsitykselleen, että Kremlissä sai vastakaikua Mao Tse-tungin kehotus pitää kiinni omista vaatimuksista vastapuolen ydinaseista välittämättä[4]. Lännessä taas "vaikutusvaltaiset piirit" katsoivat, että kommunismin murskaamisessa tarvittiin välttämättä voimakeinoja, ja näkivät siksi sodan väistämättömänä. Nootti oli "erään kansainvälisen politiikan kriittisen vaiheen sivutuote".

Jakobson tunnisti myös suomalaisen ulottuvuuden, "kiihtyvän vaalitaistelun, joka käsitettiin ulkopoliittiseksi suuntataisteluksi". Hän oli kuitenkin varma, että konsultaatioita olisi pyydetty ilman Honka-liittoakin. "Ne, jotka Moskovassa ja Pekingissä vaativat voimien keskittämistä sosialistisen leirin ja imperialistien

1 Visuri 1988, 432 ja 1989, 75–6, 204.

2 Visuri 1990a, 52 ja 1990b.

3 Visuri 1991b ja 1992a, 114.

4 Vrt. Slusser 1973, 282–3, jonka mukaan Hruštšovin vastustajat eivät hyväksyneet sovittelua Yhdysvaltain kanssa ja olivat valmiit myös ydinsotaan. Kiinan johtajien uhmakas välinpitämättömyys sen tuhoista oli kuitenkin pelkkää retoriikkaa, sillä todellisuudessa he pyrkivät välttämään maailmansodan. Harrison 2003, 181–2.

väistämättömään väkivaltaiseen yhteentörmäykseen, olisivat joka tapauksessa pyrkineet etumaastonsa sotilaalliseen varmistamiseen", hän todisteli.[1]

Nytkin jäi sanomatta jotain oleellista, vaikka se oli ajatuksissa. Tutkaillessaan muutamaa viikkoa aikaisemmin yksityiskirjeessä lähestyviä presidentinvaaleja Jakobson oli varma, ettei Neuvostoliitto vaarantaisi Suomen ongelmattoman naapuruuden etuja. Ei ollut syytä pelätä sisäisiin asioihin puuttumista, sillä se vahingoittaisi "yhteistyöpolitiikan uskottavuutta" Länsi-Euroopassa. Oli "epärealistista ja suorastaan vastuutonta manata esille yöpakkasten tai noottikriisin peikkoja", hän varoitti.[2] Sisäpolitiikan huomioiminen ilmenee myös onnittelukirjeessä Mauno Koivistolle valitsijamiesvaalien voiton johdosta. Jakobson uskoi, että vaikutus olisi idänsuhteisiin myönteinen, "joita on rasittanut noottikriisin trauma, pelko siitä, että Neuvostoliitto pyrkii puuttumaan presidentinvaaliin".[3]

Uuden Suomen kirjoituksen tarkoituksena oli hälventää pahoja aavistuksia, joita ruokkivat ennustelut "itäisen vaalipiirin" sekaantumisesta vaaleihin.[4] Jakobson rauhoitteli pelokkaita todistelemalla, että nootti olisi tullut Suomen sisäpolitiikasta riippumatta eikä Neuvostoliitto siis ryhtynyt operaatioonsa auttaakseen Kekkosta. Niinpä se ei nytkään turvautuisi erityistoimenpiteisiin varmistaakseen itselleen mieluisan voittajan.

Sittemmin Jakobson ei ollut aina yhtä yksiselitteinen. Lähtökohtanaan Kekkosen lupaus jatkaa puolueettomuuspolitiikkaa hän totesi kaksi vuotta myöhemmin muistelmakirjassa, että Eurooppa oli ollut suursodan partaalla ja jokainen suomalainen tajusi, mistä nootissa oli kysymys. Hiukan helpommin avautuu käsitys, että Neuvostoliitto pyrki sitomaan Suomen entistä kiinteämmin liittolaisjärjestelmäänsä.[5]

Vuonna 1987 Jakobson kirjoitti nootista kahdessa kirjassa, joista toinen oli ulkoministeriön tilaustyö ja toinen käsitteli Suomen turvallisuuspolitiikkaa. Edellisen mukaan sotilaskeskusteluja ehdotettiin Berliinin kriisin aikaan ja Suomessa käytiin vaalitaistelua, jossa Kekkosen haastoi konservatiivien ja sosiaalidemokraattien liitto. Sen häiritsemiseen saattaa viitata maininta Hruštšovin vastauksesta syytökseen vaaleihin puuttumisesta, että suomalaiset saivat valita kenet halusivat ja neuvostohallituksella oli oikeus tehdä johtopäätöksensä.[6]

Toisessa esityksessä nootin taustalla ovat kommunistileirin ristiriidat ja kiristyneet itä–länsi-suhteet. Hruštšov kannattajineen luotti rauhanomaiseen rinnakkaiseloon, mutta Kiina seuraajineen piti aseellista yhteentörmäystä väistä-

1 Jakobson 1981.
2 Jakobson Mika Toivolalle 24.9.1981. Lainattu Tarkka 2002, 265.
3 Jakobson Mauno Koivistolle 21.1.1982. Lainattu Tarkka 2002, 269.
4 Jakobson 1981.
5 Jakobson 1983, 274.
6 Tarkka 2010, 247; Jakobson 1987a, 109.

mättömänä. Nootti vaikutti presidentinvaaleihin ”riippumatta siitä oliko tällaisen vaikutuksen aikaansaaminen tarkoitus vai ei”.[1]

Vuonna 1991 Jakobson palasi *Veteen piirretyn viivan* tematiikkaan, kun hän nimesi esitelmässään UKK perinneyhdistyksessä yhdeksi tekijäksi NKP:n linjataistelun. Hänen mielestään myös muistutettiin yya-sopimuksen ensisijaisuudesta ja kuulumisesta Moskovan vaikutuspiiriin. Lisäksi ”lyötiin jalat alta” Kekkosen Yhdysvaltain-vierailulta, kun viestitettiin, ettei Suomi ollut niin puolueeton, kuin hänen esiintymisestään siellä olisi voinut päätellä.[2]

Ultravasemmistolainen selitys auringonlaskussa

Ajanjakson merkityksellisiin ilmiöihin noottikriisin historiografiassa kuuluvat yhä lisääntyvät oireet äärivasemmistolaisen lähestymistavan väliaikaisuudesta. Raimo Väyrynen jätti sille käytännössä hyvästit jo vuonna 1977 ja lopullisesti seuraavalla vuosikymmenenllä. Niin tekivät myös Lauri Haataja ja Jorma Kalela.

Haatajalla tulkinta meni uuteen kuosiin kahdella tavalla. Yhtäältä hän väitti Penttilän osoittaneen, että kriisi oli ”Suomen puolustuksen laiminlyöntien ja Neuvostoliitossa tapahtuneen sotilaiden vaikutusvallan kasvun summa”,[3] toisaalta keskeisiä olivat sisäpolitiikka ja erityisesti SDP:n voimistuminen. Myös yhteys NKP:n valtapeliin kiehtoi, vaikka Haataja myönsikin, että sellaisessa selityksessä nootin tarkoitus jää epäselväksi. Omaperäistä oli kriisin päättäminen Paasion valintaan SDP:n presidenttiehdokkaaksi 30.11.1961.[4]

Kalela säilytti 1970-luvun ”uudesta näkökulmasta” sen verran, että kutsui Honka-liittoa ”oikeistorintamaksi”. Mutta sen johtajien julistuksille EEC:hen liittymisen puolesta, Eftan vaikutukselle ja idänkaupalle ei ollut enää sijaa.

Johdannoksi Kalela analysoi presidentinvaalin 1962 lähtökohtaa, joksi nimesi ulkopolitiikan. Pääehdokkaiden kannattajien ero kiteytyi sisä- ja ulkopolitiikan suhteessa. Molemmat tukeutuivat Paasikiven ajatukseen, että ulkopolitiikan oli oltava päivänpolitiikan yläpuolella. Honka-liitto erotti ne toisistaan ja tyytyi sopimusten noudattamiseen, kun taas Kekkonen lähti edeltäjänsä johtopäätöksen sisällöstä eikä muodosta. Paasikivi opetti, että Neuvostoliitto pysyisi erossa sisäisistä asioista vain, jos sillä ei olisi aihetta epäillä strategisten etujensa vaarantumista Suomen suunnalla. Hänen aikanaan sen takasi hänen asemansa, mutta Kekkonen joutui asettamaan yöpakkasten jälkeen etusijalle ulkopolitiikan. Sisäpoliittiset vastakkainasettelut saivat ulkopoliittisia ulottuvuuksia, eikä sisäpolitiikan erottaminen

1 Jakobson 1987b, 212–4.
2 Jakobson 1992a, 39, 42.
3 Haataja 1988a.
4 Haataja 1988b, 175, 180, 184.

ulkopolitiikasta käynyt päinsä, jos haluttiin nauttia Neuvostoliiton luottamusta. Ulkopolitiikan jatkuvuudelle asetti uusia vaatimuksia kansainvälisen tilanteen muutosten heijastuminen kotimaisten ratkaisujen seurauksena ulkopolitiikkaan välittömämmin kuin Paasikiven kaudella.

Analyysinsä jälkeen Kalela totesi Neuvostoliiton lähettäneen nootin kansainvälisen jännityksen kiristyessä ja siirtyi sitten Novosibirskin tapaamiseen ja Hongan luopumiseen. Nootin motiivi jää viime kädessä päättelyn varaan, vaikka ulkopoliittinen jatkuvuus onkin varteenotettava vihje Honka-liiton suuntaan.[1]

Väyrynen väritti heinäkuulle 1982 päiväämässään kirjassa esitystään jälleen poliittisesti. Hän leimasi suurin piirtein kaikki Honka-Kekkonen-tulkinnan kannattajat oikeistolaisiksi: ”Some observers of a mainly rightist persuasion have interpreted the note in terms of a Soviet effort to influence the outcome of the Finnish presidential elections - -.”[2] Tämä ei estänyt olemasta sitä mieltä, etteivät presidentinvaali sen enempää kuin kansainvälinen tilanne, NKP:n linjataistelu tai muutkaan tulkinnat ole keskenään ristiriidassa vaan kysymys on painotuseroista. Noottiin johtivat Länsi-Saksan sotilaallinen toiminta Itämerellä, muutokset Länsi-Euroopan integraatiokuvassa sekä mahdollisuus, että Hongasta tulisi presidentti. Suomen integraatiopolitiikan merkitys ei ollut enää yhtä suuri kuin edellisellä vuosikymmenellä eikä Väyrynenkään väittänyt, että Honka-liiton edustajat kampanjoivat EEC:hen liittymisen puolesta: ”Although Finland never planned to join directly or indirectly, the Soviet decision-makers may have harboured some suspicions about Finnish intentions. These suspicions were perhaps reinforced by the fact that Finland’s foreign trade turned to some degree to the West during these years of turbulence.”[3] Modaali-ilmaisut kertovat edellisen vuosikymmenen varmuuden horjumisesta. Ideologiasta olivat jäljellä korkeintaan varovaiset maininnat integraatiosta ja kaupasta.

Väyrynen ei kuitenkaan jättäytynyt suurpiirteiseen monitulkinnaisuuteen vaan suuntautui määrätietoisesti uuteen motiiviaiheeseen, aikeeseen hajaannuttaa ydinaseiden valvontavastuu Natossa. Koska Länsi-Saksan päätösvalta ydinaseiden käytössä kasvaisi, suunnitelma oli Neuvostoliitolle strateginen haaste Itämeren alueella ja Pohjois-Euroopassa. Niinpä mahdollisuus, että valvontaan osallistuvien määrä lisääntyisi, oli nootin oleellinen syy ”without doubt”.[4]

Aiheeksi kävi myös kesästä 1961 lähtien valmisteltu Naton puolustussuunnitelma, joka ensisijaisesti kasvattaisi tavanomaista aseistusta mutta jossa Väyrynen näki Bonnin vaatimusten vuoksi keskeisenä taktiset ydinaseet. Koska niitä sijoi-

1 Kalela 1986, 70.
2 Väyrynen 1982a, 83.
3 *Ibid*., Preface, 46–7, 83–4.
4 *Ibid*., 84–6.

tettaisiin liittotasavaltaankin ja sen sotavoimia laajennettaisiin, maan merkitys Natossa kasvaisi ja sotilaallinen vaikutus ulottuisi Itämerelle.[1]

Lisäksi Väyrynen sisällytti päämääriin Tanskan ja Norjan irrottamisen sotilasyhteistyöstä Länsi-Saksan kanssa, mikä riistäisi siltä mahdollisuuden tuoda ydinaseita Itämerelle. Perusteena oli Hruštšovin syytös Novosibirskissä, että osallistuessaan Bonnin sotilasvalmisteluihin Tanska ja Norja heikensivät turvallisuuttaan, huononsivat Pohjois-Euroopan ja Itämeren alueen tilannetta ja altistivat Suomen ja Neuvostoliiton saksalaisen militarismin ja revansismin vaaroille. Varmistuksena on lainaus Kekkosen puheesta 26.11.1961, että Neuvostoliiton toimenpiteet oli sanellut aito huolestuneisuus ”Länsi-Saksan kiihdytetyn aseistautumisen johdosta”.[2]

Paljolti kirjansa kaltaisen selityksen Väyrynen esitti Kanava-lehdessä. Integraatio kuitenkin putosi pois, ja hän leimasi liioitteluksi nootin tulkitsemisen suoraksi seuraukseksi Hruštšovin kiistasta vastustajiensa kanssa. Toisaalta palasi konfliktikirjan ajatus NKP:n ja armeijan ristiriidoista. Väyrysen mielestä niiden painoarvoa selittämisessä vahvisti Gromykon ilmoitus sotilaspiirien vaatimuksista ja uskottavuutta lisäsi monenkeskisten ydinvoimien suunnitelma. Sen aiheuttaman epävarmuuden poistaminen ei ollut kattava selitys, mutta lännen haaste ”lienee kuitenkin merkittävämpi tekijä kuin mitä tähänastisissa noottikriisiä koskevissa tutkimuksissa on haluttu todeta”.[3]

Tulkinta näyttää myös nojanneen Novosibirskin jälkeisiin tapahtumiin. Siitä kertoo perustelu, että strategisen haasteen merkitykseen viittaa MLF-suunnitelman sisällön ja ajoituksen läheinen yhteys Kekkosen ehdotukseen Pohjolan ydinaseettomaksi vyöhykkeeksi.[4]

Väyrynen aloitti vuoden 1982 kirjoituksillaan selittämisessään jakson, jota voidaan kutsua ydinasevaiheeksi. Se jatkui seuraavana vuonna artikkelissa tanskalaisessa kirjassa ja omassa teoksessa *Ydinaseet ja suurvaltapolitiikka*. Edellinen kertaa tulkintojen moninaisuutta ja erojen rajoittumista painotuksiin ja toistaa Pogodinin syytöksiä Länsi-Saksaa vastaan. Jälkimmäinen viittaa Bundeswehrin kenraaleihin, ”jotka ovat kiinnittäneet silmänsä Pohjois-Eurooppaan”, ja Hruštšovin ilmoitukseen, että konsultaatioita vaativat sotilaspiirit. Kummassakin pääsee motiiviksi myös taktisten ydinaseiden suunnitelma. Kirjassa Väyrynen katsoo MLF:n olleen ”ilmeisesti tärkeä tekijä” ja mainitsee molemmissa presidentinvaalin, Berliinin kriisin sekä NKP:n linjataistelun. Perusteluina ovat yhä Hruštšovin

1 *Ibid*., 85.
2 *Ibid*., 84–6; Kekkonen 1961d, 186 (lainaus).
3 Väyrynen 1982b, 560–2.
4 *Ibid*., 562–3.

varoitus tanskalais-norjalais-saksalaisen yhteistyön vaaroista ja Kekkosen selitys, että Neuvostoliitto vastasi liittotasavallan varustautumiseen.[1]

MLF-motiivin uskottavuutta kuitenkin koettelee kirjan tieto, että Yhdysvaltain kampanjoidessa keväällä 1963 monenkeskisten ydinvoimien puolesta Neuvostoliitto jätti Länsi-Saksalle ”varoittavan ja kriittisen” nootin.[2] Miksi vuonna 1961 toimittiin Suomen kautta, kun myöhemmin otettiin yhteyttä suoraan?

Ydinaseissa ja suurvaltapolitiikassa Väyrynen myös kommentoi lähdekriittisesti valaisevalla tavalla Jakobsonin huomautusta, ettei Hruštšov ilmaissut Novosibirskin lounaspuheessaan todellisia ajatuksiaan: ”Joka tapauksessa se oli virallinen neuvostonäkemys Saksan liittotasavallan ja NATOn strategian vaikutuksista Pohjolaan. Vähintään siinä heijastui Neuvostoliiton sotilaspiirien havainto tilanteen vakavuudesta Itämerellä ja Pohjolassa.”[3] Kremlin julkistamat käsitykset olivat siis hyväksyttäviä sellaisinaan.

Miksi Väyrynen veti ydinaseet nootin motiiviin juuri 1980-luvun alkupuolella? Vastauksena voisivat olla nk. euro-ohjukset. Vastavetona Neuvostoliiton SS-20-ohjuksille, joiden kantama ulottui koko Länsi-Eurooppaan, Nato päätti vuonna 1979 sijoittaa Eurooppaan keskimatkan ohjuksia ja risteilyohjuksia, ellei Neuvostoliiton kanssa synny vuoden 1983 loppuun mennessä tyydyttävää ohjusrajoitussopimusta.[4] Tämä ajankohtainen kysymys kenties vei hakemaan noottikriisin syytä samasta aihepiiristä.

Sisäpolitiikan osalta Väyrynen liittyi ydinasevaiheessaan niihin, jotka kiersivät todisteen Honka-liiton osuudesta nootin synnyssä olettamalla, että keskustelussaan Karjalaisen kanssa Gromyko viestitti muutoksesta. Vuoden 1982 perusteksti ei tosin ole täysin johdonmukainen. Se myöntää yhteyden presidenttikysymykseen mutta myös sallii mahdollisuuden, että Kremlin johto tajusi vaalien merkityksen vasta nootin luovuttamisen jälkeen.[5] Kaiken kaikkiaan presidentinvaalissa oli Väyrysen mielestä kysymys enemmän ulkopolitiikan uskottavuudesta kuin henkilöstä. Nootin antamishetkellä ulkopolitiikka ei ollut keskeinen,[6] koska Neuvostoliitto oli siihen mennessä arvostellut Honka-liittoa vain vähän.[7] Ulkoministerien tapaamisessa sitten paljastui, että ulkopolitiikan takaamisesta oli tullut konsultaatioitten vaihtoehto.[8]

Ydinasevaihe jatkui vuonna 1984 itävaltalaisessa ulkopolitiikan vuosikirjassa. Tällä kertaa Väyrynen myös valisti niitä, joilla oli kenties toisenlainen käsitys,

1 Väyrynen 1983a, 29–31 ja 1983b, 312–3.
2 *Ibid*., 314–5.
3 Jakobson 1980, 274–9; Väyrynen 1983, 312.
4 Väyrynen 1983b, 273.
5 Väyrynen 1982a, 86–7.
6 Väyrynen 1982a, 86; 1982b, 562; 1983a, 32; 1983b, 313.
7 Väyrynen 1982b, 562 ja 1983b, 313.
8 Väyrynen 1982a, 86; 1983a, 32; 1983b, 313.

että noottikriisi oli ystävävaltioiden välinen. Tämä tietenkin koetteli tapahtuman kriisiluonteen uskottavuutta. Väyrynen yritti pönkittää sitä viemällä painopisteen Pohjoismaiden havahduttamiseen Moskovan huoleen MLF:stä ja Länsi-Saksalle sen välityksellä avautuvasta tilaisuudesta päästä päättämään ydinaseiden käytöstä. Hän myös väitti Hruštšovin sanoneen, että vastauksena lännen strategiseen haasteeseen sotilaat vaativat Suomen turvallisuuspolitiikan varmistamista. Nootin päätarkoitus oli saada Pohjola vastustamaan Naton sotilaallisen läsnäolon laajenemista Itämeren alueella ja Pohjois-Euroopassa.[1]

Kriisin orkestroi siis puna-armeija, ja Hruštšov alistui. Käsitys hänen valtansa suitsemisesta ilmenee myös lausunnossa, että "*[t]o a certain degree* Nikita Krushchev dominated the decision making on the Soviet side".[2] Edetessään kriisi sitten siirtyi yhä enemmän hänen vastuulleen. Lopulta Väyrynen palasi konfliktikirjaan, joskin madalletulla profiililla: "The argument that the initiative to send a note to Finland resulted from the cross-pressure between military and civilian policies in the Soviet Union is not entirely unreasonable."[3] Lisäksi hän hyväksyi selityksiksi Euroopan integraatiokehityksen, Berliinin ja jännitteiden laukaisemisen NKP:n puoluekokouksessa.[4]

Presidentinvaalin suhteen Väyrynen altisti itsensä epäilykselle ristiriitaisuudesta, kun hän hyväksyi tulkinnan, että vallansiirron mahdollisuus yhdistettynä epävarmuuteen ulkopolitiikasta sai Neuvostoliiton muistuttamaan velvoitteista,[5] mutta myös totesi ykskantaan, että kriisin juuret olivat suomalais-neuvostoliittolaisten suhteiden ulkopuolella. Selvennys, että nootilla ei suoranaisesti aiottu tukea Kekkosta, sallii kuitenkin epäsuoran tuen. Ulkopolitiikan jatkuvuuden Väyrynen samaisti sen uskottavuuteen, jonka nytkin väitti tulleen tärkeäksi vasta nootin jättämisen jälkeen ja paljastuneen Gromykon ja Karjalaisen keskustelun ohella takeiden hakemisessa eduskuntavaalien aikaistamisella.[6]

Ydinasetulkinta sai jonkin verran vastakaikua. Kallenautio kritisoi Penttilää *Ydinaseiden ja suurvaltapolitiikan* sivuuttamisesta, ja että hän ei huomioinut vaaraa, jonka ohjussukellusveneiden tulo Itämerelle aiheutti Neuvostoliitolle. Esimerkkeinään ydinaseiden tuominen Itämerelle ja yritys pelotella Norja ja Tanska pois Nato-yhteistyöstä nimesi apulaisprofessori Steve Lindberg yhdessä ruotsalaisen professorin Sten Berglundin kanssa nootin tärkeimmäksi syyksi kehityksen sotilasliitoissa.[7]

---

1 Väyrynen 1984, 75–8.
2 *Ibid*., 78. Kursiivi TT.
3 *Ibid*., 81.
4 *Ibid*., 75.
5 *Ibid*.
6 *Ibid*., 76–7.
7 Kallenautio 1989, 38; Berglund–Lindberg 1987, 228.

Ydinaseet eivät jääneet läheskään Väyrysen viimeiseksi sanaksi nootin tulkinnassa. Vuonna 1987 hän kääntyi jälleen sisäpolitiikkaan, joskaan ei vaaleihin. Artikkelissa Suomen sopeutumisesta kansainvälisiin jännitystiloihin hän totesi, että vuosina 1958–61 sisäpoliittiset erimielisyydet liittyivät ajoittain ristiriitoihin muiden valtioiden kanssa, kun SDP:n hajoaminen ja kireät suhteet Maalaisliittoon "were associated with conflicts in Finnish-Soviet relations".[1]

Vanhaa, uutta ja uusinnettua

Kekkosen kauden päätyttyä säilyi suomalainen kirjoittaminen noottikriisistä entisellään siinä mielessä, että edustettuina olivat yhä ortodoksinen, revisionistinen ja yhdistetty tulkinta. Neuvostoliiton hajoaminenkaan ei aiheuttanut ainakaan välittömästi näkyviä muutoksia.

Presidenttiselityksen asema pysyi vahvana. Tässä työssä tutkituissa ajanjakson 65:ssä sellaisessa kirjoituksessa, joissa tulkinta ilmenee yksiselitteisesti, se esiintyy ainoana 16:ssa ja 30 fuusiota mukaan lukien 46:ssa. Pelkästään kansainvälisellä tilanteella selitettiin 19 ja Berliinin kriisillä kokonaan tai osittain 20 kertaa.[2]

Vaikka pääasiassa seurattiin konventionaalista mallia, siitä poikettiin aiempaa enemmän. Selittäminen seuraukseksi Hruštšovin joutumisesta puolustuskannalle NKP:n oletetussa valtataistelussa ei ollut enää satunnainen erikoisuus vaan saavutti vakiintuneen aseman. Uutuutena tuli kuvaan Risto E. J. Penttilän käsitys, että kysymys oli vaatimuksesta parantaa Puolustusvoimain valmiutta länsihyökkäyksen varalta. Alpo Rusi puolestaan palautti kuvaan näkemyksen, että tavoitteena oli tutka-asemien, kenties ohjustukikohtienkin perustaminen Suomeen.

Jatkuvasti myös otettiin mallia Raimo Väyrysestä ja Max Jakobsonista. Lasse Kangas puhui "nurkkapatrioottisuudesta",[3] ja Seppo Keränen tuomitsi pelkän presidenttitulkinnan itsekeskeiseksi.[4] *Uppslagsverket Finlandissa* ovat lähteinä sekä *Veteen piirretty viiva* että konfliktikirja, johon nojautui myös Kari Möttölä. Jukka Nevakivi kiitteli sitä hyödyllisimmäksi päättelyyn perustuvaksi kriisin analyysiksi. Väyryseen viitaten Dag Anckar ajoitti kriisin vuosiin 1961–62 ja Tuomas Forsberg sisällytti motiiviin talouden.[5] Samaa alkuperää saattaa olla noottiin liittyvä Jukka Tarkan toteamus Suomen kauppapolitiikan suuntautumisesta yhä selvemmin

1 Väyrynen 1987, 40.

2 Liite 6.

3 Kangas 1984, 87; Jakobson 1980, 257.

4 Keränen 1990, 78.

5 UF 1983, hakusana "Notkrisen"; Möttölä 1985, 46, 56 v. 16; Nevakivi 1985, 222; Anckar 1987, 66; Forsberg 1992, 237 , 261 v. 8.

länteen,[1] vaikkei Väyrynen esiinnykään lähdeluettelossa. Pekka Visuri tukeutui häneen arvostellessaan suomalaisia tutkijoita neuvostonäkökulman sivuuttamisesta ja noottiin johtaneen tilanteen sotilaspoliittisen vakavuuden vähättelystä. ”Tähän liittyvät läheisesti arvelut siitä, että nootti oli lähinnä seurausta Neuvostoliiton sisäisestä valtakamppailusta ja ilmaus asevoimien painostuksesta Hrushtshevia kohtaan”, Visuri jatkoi samoin lähtein. Väyrysen ohella oli Penttilä perusteena hänen kritiikilleen sen johdosta, ettei riittävästi huomioitu uhkaa, jonka Länsi-Saksan voimistuminen aiheutti Neuvostoliitolle.[2] Lisäksi Visuri, Jorma Kallenautio sekä Steve Lindberg ja Sten Berglund hyväksyivät ydinasetulkinnan[3] ja Visuri antoi Väyryseen viitaten ymmärtää, että nootille oli relevantti Neuvostoliiton kokema vaara MLF-suunnitelman vuoksi.[4]

NKP:n valtataistelun roolin sementoi juuri *Veteen piirretty viiva*. Tarkka näki ”puoluekokouksen asiakirjoja” tutkineiden havaintojen perusteella ”selviä puolueen sisäisiä ristiriitoja”, ja ne ovat oleellisia Rusin tulkinnassa. Visurin mukaan asian katsomisen neuvostojohdon näkökulmasta oikeutti käsitys, että nootti johtui pääasiassa valtataistelusta ja oli myös ilmaus Hruštšovin joutumisesta asevoimien painostamaksi. Lähteestä ei jää epäilystä Esko Salmisenkaan väitteessä kaksi vuotta Jakobsonin kirjan ilmestymisen jälkeen, että nootti tulkittiin ”molotovilaisten voitoksi”, vaikka passiivi ei tulkitsijaa paljastakaan.[5]

Penttilä puolestaan löysi *Veteen piirretystä viivasta* todisteen Neuvostoliiton sotilasjohdon vaikutuksesta, ja samaan lähteeseen täytyy palautua hänen käsityksensä Hruštšovin aseman heikentymisestä. Lisäksi Jakobsonin ääni saattaa kuulua uskomuksessa, että Moskovassa tiedettiin Hongan mahdollisuudet olemattomiksi.[6]

1 Tarkka 1992, 88.

2 Visuri 1989, 204, 298 v. 173–4.

3 *Ibid*., 76, 263 v. 77: ”Ydinaseiden osuudesta noottikriisissä 1961 Raimo Väyrynen (1982), 71–87 ja (1983), 311–3.”; Kallenautio 1989, 38; Berglund–Lindberg 1987, 228.

4 Visuri 1990a, 52, 79 v. 52.

5 Tarkka 1992, 89; Rusi 1990; Visuri 1990a, 52, 79 v. 51; Salminen 1982, 168.

6 Penttilä 1988, 139, 147 ja 1991, 98, 187 v. 30.

7 Uusi aikakausi myös nootin tulkinnassa

Käänne

1980-luvun lopulla heräsi toiveita, että noottikriisin avoimiin kysymyksiin saataisiin pikapuoliin vastauksia arkistoista. Risto E. J. Penttilää — ja epäilemättä monia muitakin — kiinnosti erityisesti Kekkosen ja Hruštšovin kahdenkeskinen keskustelu Novosibirskissä. Hän pani toivonsa Kekkosen muistiinpanoihin ja oli siinäkään suhteessa tuskin ainoa.[1]

Ahti Karjalaisen muistelmat vain kasvattivat odotuksia. Niiden perusteella Ahti M. Salonen kehotti tutkijoita selvittämään, näkyykö Suomen ulkoministeriön arkistosta, että valmistelut Kekkosen Havaijilla-käyntiä varten aloitettiin 10.8.1961:n jälkeen. Hänen mielestään myönteisessä tapauksessa suomalaisille vihjattiin tuona päivänä ensimmäisen kerran nootin jättämisen ajankohdasta, koska Tehtaankadun edustaja ennusti Karjalaiselle, että Berliinin tilanne kulminoituisi NKP:n puoluekokouksen jälkeen.[2]

Neuvostoliiton sortumisen myötä sen arkistot avautuivat ennen näkemättömässä laajuudessa. Näytti siltä että vihdoin päästäisiin käsiksi ratkaiseviin tietoihin. Suomessa oletettiin että ne olisivat tutkimuksen käytössä maaliskuun alussa 1992. Mutta kun Aamulehden toimittaja pyysi asiakirjoja Suomen ja Neuvostoliiton suhteista vuosilta 1958–61, hänelle kerrottiin, että kansainvälisten asioiden materiaali oli yhä salaista. Vapautuminen oli todella vain osittaista. Ajalta ennen vuotta 1981 oli saatavilla ainoastaan se, mikä ei sisältänyt ulkopolitiikkaa,

1 Penttilä 1988, 151.

2 Salonen 1990, 223. Vrt. Karjalainen–Tarkka 1989, 102–3.

ja NKP:n kansainvälinen osasto pysyi kokonaan kiinni.[1] Max Jakobson piti silti mahdollisena nootin taustan selviämistä, ”kun Kremlin arkistot avautuvat luotettavalle tutkimukselle”.[2]

Kaikkien ei tarvinnut lähteä Moskovasta tyhjin käsin. Amerikkalaisen Hooverinstituutin tutkijat saivat erivapauksia, ja onnellisten tähtien alla Moskovaan matkasi myös Hannu Rautkallio, joka pääsi ”vallan lähteille”, kuten hän sanoo. Sieltä löytyi asiakirjoja noottikriisistäkin.[3]

Kriisin neuvostomateriaalia paljastui myös muuta kautta. Moskovassa julkistettiin muistio Novosibirskin keskustelusta,[4] ja Suomessa päästiin perehtymään NKP:n keskuskomiteassa työskennelleen Ivan Rozdorožnyin hallussa olleeseen aineistoon. Kun arkistoja määrättiin vuonna 1988 hävitettäviksi, hän antoi omansa Anatoli Smirnoville, josta sittemmin tuli Venäjän ulkoministeriön hallinnollisen osaston päällikkö. Tosin tiedon näistä asiakirjoista kantauduttua Suomeen niiden aitoutta epäiltiin. ”Smirnovin papereita” esittelivät Suomen Kuvalehti ja Jarmo Virmavirta. Smirnov itse esitelmöi niistä lokakuussa 1992 Ulkopoliittisessa instituutissa ja kirjoitti niiden perusteella artikkelin Ulkopolitiikka-lehteen.[5]

Uusia mahdollisuuksia ei tervehditty pelkästään innostuksella. Keskustalaisen Lallin päätoimittaja Seppo Keränen äimisteli UKK perinneyhdistyksessä: ”Minkä taivaan tähden pitää venäläiseen materiaaliin luottaa!”[6] Kaikki ammattihistorioitsijatkaan eivät pakanneet laukkujaan pikapikaa. Osmo Jussila sanoi harkitsevansa vähän, ja Mauno Jokipii kiitteli odottamista viisaaksi. Juhani Suomi arveli, että neuvostoarkistoihin soveltui ”vanha pietarilainen hyve: bumaga bumaga, praktika praktika”.[7] Skeptisyys taisi kummuta pettymyksestä: Moskovassa oli tarjottu aineistoa, jonka hän luokitteli toisarvoiseksi.[8]

Vaikka vähätteli itäisiä arkistoja, Suomi hyödynsi neuvostotaholta tullutta informaatiota[9] ja asennoitui siihen myönteisesti. Valitellen muistiinpanojen puuttumista Novosibirskin suljettujen ovien keskustelusta hän lohduttautui otaksumalla, että Ženihovin merkinnät löytyvät aikanaan. Suhtautuminen oli siis jotain muuta kuin bumaga bumaga, praktika praktika, vaikka varauksen säestämänäkin: ”Eri

1 AL 27.2.1992, Kekkonen sai tiedon nootista etukäteen; 3.3.1992, NKP:n arkisto avautui hiljaisesti; 16.3.1992, Nkp:n arkistot vain näennäisesti avoimia.

2 Jakobson 1993, 120. Kirjoittamisajankohdan ilmaisee tieto *YYA-Suomessa*, ettei siinä ehditty huomioida syksyn 1992 keskustelua lähihistoriasta. Jutikkala–Herlin 1993, 8.

3 Hyvärinen 1992, 20; Rautkallio 2008, 9 (lainausmerkit lähteen) ja *passim*.

4 HS 10.5.1992, Synkkää puhetta Novosibirskissä.

5 Hyvärinen 1992, 20–6; Virmavirta 1992, 43 (lainaus); Smirnov 1992, 8, 12.

6 HS 20.10.1992, UKK:n miesten vastaisku.

7 TS 31.10.1992, Suomi ei ollut sittenkään rähmällään; Suomi 1992, 541.

8 IS 30.10.1992, O. W. Kuusinen noottikriisin todistajaksi - -; Häkkinen *et al*. 1992, 37–8.

9 Suomi 1992, 531, 544.

asia sitten on, miten tarkka se [Ženihovin kuvaus] voi olla tulkkaustilanteesta käsin laadittuna."[1]

"Suomen sisäisillä tapahtumilla ei näytä olleen vaikutusta nootin syntyyn."

Moskovan salojen paljastumista odotellessaan Suomi esitti presidenttielämäkertansa neljännessä osassa *Kriisien aika. Urho Kekkonen 1956–1962* noottikriisistä kotimaisen aineiston pohjalta "koko joukon havaintoja ja arvioita".[2] Tapahtumahistoriasta tuli esiin uuttakin muun muassa nootin luovuttamisesta.[3]

Ortodoksian puolustus

Suomi pitäytyy *Kriisien ajassa* kekkoslaiseen viralliseen linjaan, jota täydentää omilla ideoillaan. Hän kysyy: "Aiheuttiko nootin todella Kremlin arvio kansainvälisen tilanteen uhkaavasta kehityksestä?"[4], ja vastaa: "Suomen sisäisillä tapahtumilla ei näytä olleen vaikutusta nootin syntyyn. Ainakaan sellaista ei ole osoitettavissa."[5] Jakobsonin tapaan hän määrittää aloitteen kansainvälisen kriisin heijastumaksi.[6]

Lähtökohdan mukaisesti kuvausta hallitsee ja ohjaa todistelu, ettei motiivilla todella ollut mitään tekemistä vaalien kanssa. Se näkyy korostuksessa, että Novosibirskin keskustelussa Hruštšov uhrasi valtaosan ajasta Saksalle ja Berliinille.[7] Suomi palaa tässä yhteydessä ydinteemaansa kahdesti: "Kun nootti on - - usein kytketty presidentinvaalikamppailuun, on syytä panna merkille, että Hrushtshev puuttui Suomen sisäiseen tilanteeseen vasta tehtyään jo ratkaisunsa konsultaatioista"; ja: "Suomen sisäistä tilannetta koskevat kysymykset tulivat esille vasta, kun Hrushtshev oli jo ilmoittanut konsultaatioiden siirtämisestä."[8]

Laajassa analyysissään nootin päämäärästä *Kriisien aika* tekee eron puitteiden ja itse lähettämispäätöksen välillä. Puitteet koostuvat Neuvostoliiton sisäisistä ja ulkopuolisista tekijöistä.[9]

Kirjoittajan mielestä juuri kansainvälistä alkuperää oleva kriisi oli ollut tulollaan pitkään. Nootille oli "kaksi selvää, konkreettista ja kiistatonta ulkoista

1 *Ibid.*, 524.
2 *Ibid.*, 541.
3 *Ibid.*, 475–6.
4 *Ibid.*, 541.
5 *Ibid.*, 546.
6 *Ibid.*, 9.
7 *Ibid.*, 527.
8 *Ibid.*, 529, 546.
9 *Ibid.*, 544.

aihetta, joista kummallakin oli ilmeinen kytkentä YYA-sopimukseen". Ne olivat Länsi-Saksan politiikka, varustautuminen ja vaikutusvalta Natossa, joista Kreml oli aidosti huolestunut, ja yhteistyön tiivistyminen Tanskan ja Norjan kanssa yhdistyneenä liittotasavallan sotilaallisen toiminnan painopisteen siirtymiseen "Itämerelle, lähemmäs Neuvostoliiton rajoja". Juhani Suomen esitys tukee tätä käsitystä "yksiselitteisesti".[1]

Argumentointi noudattaa päättelyä, että koska Neuvostoliitto oli pitänyt pitkään esillä nootin kuvaamaan ympäristöön kuuluvia sotilasteemoja, niiden myös täytyi määrittää konsultaatioaloitteen perusteet. Nootti oli odotettavissa edellisvuosien kehityksen valossa. Neuvostoliitto oli vuodesta 1955 lähtien ilmaissut "johdonmukaisesti" huolta Itämeren alueen turvallisuudesta ja lähes yhtä kauan arvostellut Tanskan ja Norjan yhteistyötä Länsi-Saksan kanssa. "Vain kaksi kuukautta ennen Suomelle toimitettua noottia neuvostohallitus oli lähettänyt sellaisen Tanskalle varoittaen sitä jyrkin sanoin BALTAP-yhteistyöstä", biografi muistuttaa.[2] Hän myös tähdentää, etteivät Moskovan epäluulo Bonnia kohtaan, sen tavoitteiden siellä herättämä levottomuus ja Saksan-kysymyksen kulminoituminen yllättäneet Suomen turvallisuuspolitiikasta vastuussa olleita. Konsultaatioehdotus, jonka "saapumista oli jo ehditty povatakin", oli niistä "johdonmukainen" seuraus.[3] Todistelustrategiana näyttää olevan sellaisten tapahtumien luetteleminen, jotka liittyvät nootin kansainväliseen puoleen, vaikutelman luomiseksi, että nootti seurasi niistä lähes luonnonlain välttämättömyydellä eikä ollut mitenkään erikoinen tai yllättävä ja oli nimenomaan kansainvälistä politiikkaa.

Kriisien ajassa Euroopan jännitys kohoaa vuoden 1961 alusta lähtien. Neuvostoliitto aikoo allekirjoittaa rauhansopimuksen Itä-Saksan kanssa ja sillä tavalla eliminoida liittotasavallan vaaratekijänä.[4] Myös viestit lännestä viittaavat ilmapiirin kiristymiseen. Sieltä tehdään selväksi, ettei DDR:ää sopinut tunnustaa, ja Bonnin edustaja uhkailee, että tottelemattomuudesta rangaistaisiin suhteiden katkaisemisella. Ennen Amerikkaan lähtöä Kekkosta informoidaan Hruštšovin ja Kennedyn keskusteluista ja SKP:n johdolle Moskovassa annetusta tilannearviosta. Niidenkin valossa näkymät ovat pahaenteiset. Sama oli kuultavissa Brežnevin vierailupuheista.[5] Hän varoitti kireän kansainvälisen tilanteen vahingollisuudesta ja muistutti pikkuvaltioiden kärsimyksistä mahdollisessa sodassa mutta myös korosti niiden roolia rauhan säilymisessä ja velvoitti ne ponnistelemaan sen lujittamiseksi. Isännilleen hän sälytti vastuun Pohjois-Euroopan rauhasta ja

1 *Ibid.,* 541–2.

2 *Ibid.,* 478–9, 541–2.

3 *Ibid.,* 478.

4 *Ibid.*, 541.

5 *Ibid.*, 479. Pari viikkoa Hruštšovin ja Kennedyn tapaamisen jälkeen Zaharov kävi kertomassa Kekkoselle siitä. UK pvk. 19.6.1961 (Suomi 2001a, 424). Zaharovin informaatiosta ks. muistio 4.7.1961. TPA, UKA, vsk. 1961.

turvallisuudesta. Kun lisäksi hänen mielestään ”suomalais-neuvostoliittolaisen ystävyyden viholliset” olivat Suomen ulkopuolella, kaikki noottikriisin tekijät ovat koossa.[1]

Näihin biografi liittää todisteeksi Puolustusvoimien valmistautumisen yya-neuvotteluihin.[2] Osansa on vielä konsultaatiovihjauksilla suurlähettiläs Wuoren ”taajaan” lähettämissä pessimistisissä viesteissä.[3]

Monen muun kommentoijan tavoin *Kriisien aika* sivuuttaa tosiasian, että yya-sopimuksen perusehto, sodan välittömän alkamisen uhka, jäi toteutumatta. Eikä kirjoittaja kuvaa Neuvostoliiton suhtautumista Länsi-Saksaan johdonmukaisestikaan. Hän korostaa sen varustautumisen herättämää huolta mutta tekee myös selväksi, ettei sen aseita pelätty. Kirjatuiksi tulevat Hruštšovin rehentely Kekkoselle syntymäpäivillä, että Länsi-Saksan hävittämiseen riittäisi kymmenen ohjusta, jotka olivat laukaisuvalmiinakin, ja vaaran mitätöinti Novosibirskissä toteamuksella, että Länsi-Saksa tuhottaisiin yhdellä pommilla.[4]

Neuvostoliiton sisäisiä tekijöitä ovat omanarvontunto ja Hruštšovin taipuminen NKP:n haukkojen ja maan sotilasjohdon painostuksessa. Ydinasevaltaa ja avaruusteknologian edelläkävijää loukkaa Berliini-kannanottojensa sivuuttaminen olankohautuksella. Hruštšovin asemaa kuvaa hänen toteamuksensa Länsi-Saksan Moskovan-suurlähettiläälle, että hänen, Hruštšovin, on saatava aikaan jotain Saksan tai ainakin Berliinin suhteen. Tiedon välittää Wuori tammikuussa 1961.[5]

Nootin alullepanija on armeijan johto — ja niin ehdottomasti, että sen ”keskeisyyttä tuskin on syytä epäillä”. Perusteluina ovat Gromykon maininta sotilaspiirien vaatimuksista ja suurlähettiläs Sohlmanin arvelu, että aloite oli lähtöisin yleisesikunnasta. Se on johdonmukaista jatkoa valmistautumiselle Varsovan liitossa: ”Kun sotilasjohto ei aiemminkaan ollut kiinnittänyt huomiota - - YYA-sopimuksen erityispiirteisiin, vaan oli yksioikoisesti tulkinnut Suomen ’liittolaiseksi’ - - oli luonnollista, että myös sen kanssa haluttiin konsultoida.”[6]

Hruštšovin kiinnostus sitä vastoin on laimeaa. Perusteluna ovat ”Ruotsin hallituksen saamat tiedot”. Ne ovat kuitenkin vain päättelyä Novosibirskin keskustelumuistiosta pääministeri Erlanderin muistelmissa. Hän kummastelee, että maailman mahtimiehiin kuulunut valtiojohtaja hylkäsi muutamassa hetkessä nootin kaikki perusteensa, mutta ymmärtää Hruštšovia, jos tämä ei ollut nootista alun alkaenkaan kovin innostunut.[7]

---

1 Suomi 1992, 444.
2 *Ibid.*, 480–1, 541.
3 *Ibid.*, 479–80.
4 *Ibid.*, 328, 330, 527.
5 *Ibid.*, 542–3 .
6 *Ibid.*, 543, 545.
7 *Ibid.*, 547, 657 v. 16; Erlander 1982, 152: ”Enligt uppgift skulle Chrustjev själv inte ha varit särskilt hårt engagerad för noten. Det finns en sak som tyder på det, nämligen det hemliga

Suomi riepotteli vuonna 1981 *Veteen piirrettyä viivaa* leimaamalla "kummallisuudeksi" syiden etsimisen "neuvostoyhteiskunnan sisältä". Hän varoitteli "puolueryhmittymien hahmottamisesta ja ristimisestä ilman syvällisempää analyysiä niiden ominaispiirteistä ja politiikasta". Sovjetologisen teorian kannattimiksi ei ollut "riittäviä ja todistusvoimaisia lähteitä". Mutta yksitoista vuotta myöhemmin ei selityksen hakeminen "NKP:n sisäisestä tilanteesta" oudoksuttanut lainkaan. Suomen mukaan puolueessa kiisteltiin ja sen johtaja joutui rauhanomaista rinnakkaiseloa toteuttaessaan tasapainoilemaan "molotovilaisten" vastustuksen takia. Lähteenä on — *Veteen piirretty viiva*.[1]

Marsalkat saivat sananvaltaa, kun NKP:n ryhmittymät "kosiskelivat" heitä tuen toivossa. Jakobsoniin edelleen pohjaten Suomi esittää todisteeksi suosionkalastelusta Hruštšovin osallistumisen "teatraalisessa asepuvussa" joitain viikkoja Wienin tapaamisen jälkeen Kremlissä järjestettyyn kokoukseen, jossa oli läsnä puna-armeijan korkein johto.[2] Vaateparren valinnan merkityksen asettaa kuitenkin oikeisiin mittasuhteisiin tilaisuuden aihe, operaatio Barbarossan alkamisen kaksikymmenvuotispäivä.[3]

Itse nootin *Kriisien aika* mieltää ensi sijassa signaaliksi lännelle, etenkin amerikkalaisille. Suomi niputtaa konsultaatiopyynnön yhteen Hruštšovin kovasanaisten puheiden, ydinkokeiden ja Friedrichstrassen panssarivälikohtauksen kanssa. Kun Berliinissä ei voida enää vetää kireämmälle, voimannäyttöä jatketaan jättiydinräjäytyksellä ja nootilla. Sillä viestitetään varuillaanolosta ja kehotetaan hyökkäysaikeita hautovaa harkitsemaan vielä kerran. Signaalista otetaan kaikki irti pakottamalla Kekkonen Novosibirskiin.[4]

Oleellista on nimenomaan huomion herättäminen ja Suomen joutuminen välikappaleeksi. Neuvostoliitto oli lähettänyt Norjalle ja Tanskalle jo niin monta noottia, ettei yksi lisää olisi hätkäyttänyt. Mutta kun kohteeksi otetaan puolueettomuuttaan korostava pieni naapuri, kansainvälinen huomio on taattu.[5]

Kirjansa julkistamistilaisuudessa ja UKK perinneyhdistyksessä Suomi vielä tarkensi signaaliselitystä. Berliinissä tilanne kärjistyi niin pahaksi, että Neuvos-

---

protokoll som är ett nästan ordagrant refererat av vad Chrustjev och Kekkonen talade om när de träffades i Novosibirsk - -." Muistio annettiin Ruotsin Helsingin-suurlähettiläälle Kekkosen määräyksestä. Suomi 1992, 580.

1 Suomi 1981a; 1981b; 1981c; 1992, 543, 657 v. 14; Jakobson 1980, 259–60.

2 Suomi 1992, 433, 543 (lainaukset).

3 Beschloss 1991, 237; Taubman 2003, 500. Vrt. Jakobson 1980, 215: "Wienin tapaamista seuraavina viikkoina Hruštšev pyrki todistamaan länsivalloille olevansa tosissaan uhatessaan toteuttavansa ohjelmansa sodankin uhalla. Hitlerin hyökkäyksen vuosipäivänä kesäkuun 21. päivänä Hruštšev puki päälleen kenraaliluutnantin asepuvun ja osallistui suureen kokoukseen Kremlissä yhdessä Neuvostoliiton puolustusvoimien ylimmän johdon kanssa."

4 Suomi 1992, 544. Vrt. Jakobson 1968b, 157–8. Visuri (1994, 187) kyseenalaistaa lännen painostamisen, koska se tiedettiin Moskovassa hyödyttömäksi.

5 Suomi 1992, 542–4.

toliiton oli sodan välttääkseen annettava myöten. Sen peittämiseksi ja samalla uusina ”uhkasignaaleina” käytettiin superpommia ja noottia.[1] Tulkinta on kuin suoraan Slusserilta, jonka mukaan nootti oli paitsi myönnytys NKP:n, MIDin ja asevoimien haukoille myös vastamyrkkyä mahdolliselle heikkouden vaikutelmalle perääntymisen johdosta Berliinissä. Ajatus esiintyy *Kriisien ajassa* niin, että nootti ja pommi olivat osa lännelle osoitettua uhkavaatimusta ja käänsivät huomion pois taipumisesta kiistassa Berliinistä.[2]

Lisäksi Moskovassa saatettiin ajatella Tanskan ja Norjan innon tiivistää yhteistyötään Bonnin kanssa hiipuvan, kun ne näkevät Suomen aseman voivan sen seurauksena muuttua. Vielä biografi arvelee, että Helsingistä yritettiin puristaa lausuma Länsi-Saksan hyökkäysaikeista. ”Se olisi ollut propagandavoitto, joka olisi helpottanut Liittotasavallan eristämistä.”[3]

”Sääskenpurema”

Mutta nootissa kaikesta huolimatta mainitaan ”suomalaistenkin edesottamuksista”,[4] joten niihin on otettava kantaa. Tavan määrää olettamus, etteivät ne ole vähimmässäkään määrin nootin syynä.

Suuntaa osoittavat huomautukset, että nootissa on Suomesta ”yllättävän vähän”, se on irrallisena ja Tanska, Norja ja Ruotsi saavat huomiota enemmän.[5] Tulkinnan ydin tulee suojelupoliisin päällikön Kekkoselle lähettämästä raportista, jonka mukaan ’tietyt piirit’ sisällytettiin vasta NKP:n puoluekokouksen aikana SKP:n edustajien pyynnöstä (s. 76). Koska se oli suomalaisten kommunistien keksintöä, sitä voi pitää motiivin kannalta yhdentekevänä, varsinkin kun presidentin saama selonteko antaa ymmärtää, että osa NKP:n johtoa väheksyi lausumaa ”sääskenpuremana” ja suostui siihen vastahakoisesti. Biografin mielestä Hruštšovkaan ei ollut suomalaistoverien aatoksista järin kiinnostunut, koskapa ei noudattanut heidän toivomustaan kutsua koko SKP:n poliittinen toimikunta keskustelemaan asiasta.[6]

Etukäteen valittua tulkintaa noudattaa myös väite, ettei kukaan ulkoministeriön tai sotilaspiirien asiantuntijoista uskonut aiheeksi Suomea tai sen politiikkaa. Siten sivuuttuu Jakobsonin paljastus *Veteen piirretyssä viivassa* ministeriön virkamiesten käsityksestä (s. 199–200) kuten myös Wuoren huomautus kirjeessään

1 HS 2.10.1992, Kiista nootin alkuperästä jatkuu; Suomi 1993, 14. Visuri (1990) tulkitsee Jakobsonin näkemyksen NKP:n valtakamppailun merkityksestä niin, että Hruštšov pakotettiin hyväksymään nootti Berliinissä koetun tappion peittämiseksi.

2 Slusser 1973, 441–2; Suomi 1992, 544.

3 *Ibid*., 544–5.

4 *Ibid*., 478.

5 *Ibid*., 478, 546.

6 *Ibid*., 507–9, 546; Supon tiedotuslehtinen 11/61 (20.11.). TPA, UKA, N-30.10.1961.

Hallamalle, ettei 'tietyt piirit' ollut "tavanomainen 'pedagoginen' muistutus" vaan "'realiteetti'", joka otettiin suhtautumisessa Suomeen huomioon.[1]

Ei presidentinvaali silti ole poissa. Juhani Suomi sanoi helsinkiläisen opiskelijalehden haastattelussa, että vaikkei ollutkaan nootin lähettämisessä niin tärkeä, "kuin on kuviteltu", Honka-vastaisuus ei jäänyt arvailujen varaan.[2] Kirjassa hän toteaa, että Kreml oli nimennyt suosikkinsa mutta oli epävarma lopputuloksesta. Vaaleihin liittyy Neuvostoliiton vaatimus elokuussa 1961, että Saimaan kanavan vuokrasopimus, josta parhaillaan neuvoteltiin, oli sidottava yya-sopimukseen. Zaharovin mielestä se hillitsisi Kekkosen vastustajia. Lisäksi *Kriisien aika* kertoo Hruštšovin syytöksestä elokuisessa keskustelussa SKP:n johdon kanssa, että Honka-rintama aikoi muuttaa ulkopolitiikan.[3]

Oma maa tulee mukaan vielä näkemyksessä, että Kekkosta ojennettiin. Syyksi Suomi arvelee kahta "kielteistä piirrettä", joista tämä oli vastuussa: Suomen "'todellista puolueettomuutta'", joka oli Hruštšoville vastenmielinen, ja Yhdysvaltain-matkaa puolueettomuutta korostaneine esiintymisineen.[4]

Kiusallinen Honka-motiivi

Juhani Suomi moittii nk. salaliittoteorian kannattajia tietoisesta silmien sulkemisesta sellaiselta, mikä puhuu heidän tulkintaansa vastaan.[5] Mutta ei menettely ole vieras Kekkosen elämäkerran kirjoittajallekaan. Todisteita on runsaasti ja monenlaisia.

Kahdesta Wuoren kirjeestä Karjalaiselle, joista hän lähetti toisen elokuun lopussa ja toisen vähän ennen syyskuun puoliväliä 1961, Suomi poimii ennustuksen, että jollei onnistu pysäyttämään Länsi-Saksan aseistautumista, Neuvostoliitto pyrkii eristämään ja tuomitsemaan liittotasavallan maailman yleisessä mielipiteessä ja vaatii kannanottoa puolueettomilta mailta, joiden mielipiteellä on suuri propaganda-arvo.[6] Mutta Wuori kirjoitti aiheesta kolmannenkin kerran, ja nyt näkymät olivat valoisammat. Ilmapiiri oli "seestynyt lämpimämmäksi". Hän oli kuullut "arvovaltaiselta taholta", että "neuvostolaiset" suostuvat Saksan-kysymyksessä neuvotteluihin ja rauhanomaiseen ratkaisuun.[7] Tämä rikkoo kuvan, että Wuori näki Kremlin suhtautumisen liittotasavaltaan yya-konsultaatioita enteilevänä, eikä päässytkään kirjaan.

---

1 Suomi 1992, 486; Wuori Hallamalle 31.10.1961. UMA, Kc 2; Soikkanen 2003, 234.

2 Häkkinen *et al*. 1992, 36, 38.

3 Suomi 1992, 437–8, 551.

4 *Ibid*., 545–6. Käsityksestä, että Hruštšov suhtautui Suomen puolueettomuuteen kriittisesti, myös *ibid*., 441–2, 526.

5 *Ibid*., 550.

6 *Ibid*., 480, 652 v. 3.

7 Wuori Karjalaiselle 31.8. ja 12.9.1961. KA, AKK, k. 65.

Samoin kävi tiedolle, jonka Karjalainen välitti keskustelustaan Zaharovin kanssa ja jonka Kekkonen tallensi päiväkirjaansa muodossa, että suurlähettiläs nimesi presidentinvaalin maansa Suomen-politiikan ”keskeisimmäksi asiaksi”.[1] Kuitenkin tilaa löytyi Zaharovin ennustelulle vajaata vuotta aikaisemmin, että Norjan ja Tanskan sotilasyhteistyön tiivistyminen Bundeswehrin kanssa lisäisi jännitystä Pohjois-Euroopassa ja aiheuttaisi vaikeuksia Suomelle ja Ruotsille.[2]

Hyvin kiusallinen *Kriisien ajan* argumentoinnille on Kekkosen päiväkirjasta löytyvä lupaus, jonka lähetystöneuvos Ženihov välitti Arvo Korsimon kautta elokuussa 1959, että kaikki, mitä Kekkonen pyytäisi presidentinvaaleja varten, täytettäisiin. Suomi käyttää päiväkirjaa kyseisen päivämäärän kohdalta mutta vaikenee vaalilupauksesta. Hän kiertää sitä myös turvautumalla Ženihovin ilmoitukseen toukokuun lopussa 1959, että Neuvostoliitto piti Kekkosen uudelleenvalintaa välttämättömänä, ja vielä varmistaa kirjoittamalla, että lähetystöneuvos levitti sellaista käsitystä ”Helsingin poliittisissa piireissä”. Apulupaus jäi päiväkirjaan, kunnes Jukka Tarkka kertoi siitä kaksikymmentä vuotta myöhemmin.[3]

Valikointi nousee aivan ratkaisevaan asemaan esityksessä Karjalaisen ja Gromykon keskustelusta. Suomi välttelee paljastusta sisäpolitiikan osuudesta ja nostaa esiin sellaisia kohtia, jotka tukevat hänen käsitystään nootin alkuperästä.

Suomi seuraa keskustelumuistiota niin pitkälle, kuin se on hänen kannaltaan vaaratonta. Hän mainitsee sisäpolitiikan epävakauden ja ulkopolitiikan muuttamiseen tähtäävän ’tietyn poliittisen ryhmittymän’ sekä lausuman, että sen tähden ulkopolitiikasta haluttiin ”poliittinen varmuus”. Mutta hän vaikenee lupauksesta sisäisiin asioihin puuttumattomuudesta ja ilmoituksesta, että konsultaatioita ehdotettiin juuri ’ryhmittymän’ vuoksi.[4] Kun lisäksi ei ole vähäisintäkään yritystä ulkopoliittisten häiriköitsijöitten identifioimiseksi, jää Gromykon viesti nootista hyökkäyksenä Kekkosen vaarallisimpia haastajia vastaan täydellisesti pimentoon. Se on toki ymmärrettävää, sillä muussa tapauksessa väite, ettei liittymisestä sisäpolitiikkaan ole todisteita,[5] joutuisi vähintään outoon valoon.

Suomi ei edes tyydy Gromykon keskeisen viestin pimittämiseen vaan suorastaan antaa tämän esiintymisestä kuvan, joka myötäilee motiivin tulkintaa kirjassa. Muistion mukaan Karjalainen pyysi saada kuulla nootin taustasta ja Gromyko vastasi, että nootissa olivat ”näkökannat ja käsitykset”, jotka olivat ”pa-

1 UK pvk. 24.8.1961 (Suomi 2001a, 434). Karjalaisen päiväkirjan mukaan Zaharov sanoi, että ”Suomen kysymys on meille samaa kuin kysymys tasavallan presidentin vaalista”. AK pvk. 23.8.1961 (Rumpunen 1997, 202).

2 Suomi 1992, 478.

3 UK pvk. 29.5.1959 (Suomi 2001a, 238) ja 18.8.1959 (Suomi 2001a, 263): ”A[Korsimo] kertoi tavanneensa G:n, joka oli sanonut, että mitä tahansa pyydän ennen 1962 he tulevat sen täyttämään.”; Tarkka 2012, 127; Suomi 1992, 392, 646 v. 4.

4 *Ibid*., 500–1; Liite 2.

5 Suomi 1992, 546.

kottaneet" ehdottamaan konsultaatioita. Hän kertasi nootin pääkohdat ja totesi: "Tämä on se yleinen tausta ja yleistilanne, jonka johdosta olemme kääntyneet Suomen hallituksen puoleen."[1] Juhani Suomen mukaan Gromyko "paljasti", että konsultaatioita olivat vaatineet sotilaat, ja korosti noottia seurauksena "ennen kaikkea" Länsi-Saksan toiminnasta Itämeren alueella ja yhteistyöstä siellä Norjan ja Tanskan kanssa. "Viimeksi mainittujen yhteistyöpolitiikkaa Gromyko arvosteli vielä lounaspöydässäkin", biografi tähdentää.[2]

Valikoiva ote koskee myös päähenkilöä. Suomi ei mainitse tämän Iljinski-kommenttia mutta lainaa Kekkosen "tilannearvioksi" kutsumaansa päiväkirjamerkintää kaksi päivää nootin saapumisen jälkeen: "Esitin Sam Progorille, joka on Pan Americassa yhdysmies USA:n hallituksen kanssa käsitykseni Nl:n nootista. Se on enemmänkin tarkoitettu NATO:a ja Tanskaa ja Norjaa vastaan kuin Suomea vastaan, Suomi vain postikonttori sinne käsin."[3]

Toisaalta tulkinta puheesta 5.11.1961 jättää vaikutelman, että Kekkonen havaitsi aloitteessa viittauksen vaaleihin. Biografin mielestä hän nosti nootista esiin tunnustuksen ulkopolitiikalle luodakseen kuvan, että kysymys oli luottamuksen säilymisestä "Suomen ulkopoliittiseen linjaan", joka puolestaan oli sidoksissa puolueettomuuspolitiikan jatkumiseen.[4] Koska puolueettomuutta ajoi nimenomaan Kekkonen, tällaisen viestin lukeminen nootista merkitsee käsitystä, että sen laatijat edellyttivät hänen pysyvän ulkopolitiikan johtajana.

Myös Novosibirskistä paluun päivän puheen elämäkerta esittelee kirjoittajansa noottitulkinnan mukaisesti. Kekkosen mukaan Länsi-Saksan aseistautuminen teki Neuvostoliiton levottomaksi, nootti oli kansainvälisen tilanteen valossa ymmärrettävä ja Suomen ulkopolitiikka oli osa Neuvostoliiton turvallisuutta. Nootin lähtökohta oli, että Moskova joko luotti Suomen poliittiseen johtoon, eduskuntaan, hallitukseen ja presidenttiin tai hankki turvatakeet yya-sopimuksen avulla.[5] Kirjassa sitä vastoin Kekkonen esittää "perimmäiseksi syyksi" kansainvälisen tilanteen, sodanvaaran ja Länsi-Saksan aseistautumisen. "Tässä asetelmassa", tekijä jatkaa, "Neuvostoliitto oli Kekkosen mukaan pyrkinyt varmistamaan turvallisuutensa Suomen suunnalla. Jatkon hän selitti neuvottelutaktiikkansa mukaisesti kohottamalla poliittisen luottamuksen sotilaallisen turvallisuuden vaihtoehdoksi - -."[6] Luottamus ei siis ole nootin lähtökohta vaan ainoastaan Kekkosen taktiikkaa konsultaatioiden välttämiseksi.[7]

---

1 Liite 2.

2 Suomi 1992, 500, 543.

3 UK pvk. 1.11.1961 (Suomi 2001a, 443); Suomi 1992, 484.

4 *Ibid*., 494.

5 Kekkonen 1961d, 186.

6 Suomi 1992, 536.

7 Suomi kuitenkin myös tekee selväksi, että Kekkonen ymmärsi poliittisen luottamuksen itseisarvoksi: kriisin ratkaisu todisti presidentin mielestä oikeaksi hänen arvionsa, ettei Neu-

Karjalaisen ja Gromykon keskustelun ohella väistely on silmiinpistävää väitteessä, että Brežnev ei ”kajonnut noottiin” puheessaan lounaalla, jonka tarjosi Kekkosen kunniaksi Moskovassa paluumatkalla Novosibirskistä. Näin siitä huolimatta, että hän mainitsi piirit, jotka ”tähtäävät Suomen ja Neuvostoliiton välisen luottamuksen rikkomiseen”.[1]

Paljon puhuva on myös vaikeneminen Kekkosen väitteestä Messuhallissa, että nootti johtui epäluottamuksesta Suomen politiikkaa kohtaan.[2] Poisjättäminen on sitäkin merkittävämpää, kun *Kriisien aika* alleviivaa hänen käsitystään puheessaan kaksi kuukautta aikaisemmin, että ulkopolitiikka sai nootissa tunnustusta.[3]

Edelleen epäilemättä rakennelmaansa suojellakseen Suomi kuvaa Kekkosen Novosibirskiin lähdön hetkellä epätietoiseksi isäntien pyrkimyksistä. ”Gromykon ja Kuznetsovin vastaukset olivat ilmeisessä ristiriidassa keskenään”, ja hämmennystä lisäävät varaulkoministeri Sobolevin puheet Ruotsin Moskovan-lähettiläälle, että suhteet Suomeen järjestyisivät takeilla ulkopolitiikasta. Hän jätti niiden selvittämisen suomalaisille mutta ilmoitti pahaenteisesti, että Neuvostoliitto tekee johtopäätöksensä, jos presidentiksi valitaan Tanner tai joku hänen ystävänsä. Kun vielä neuvostolehti palaa nootin henkeen, asetelma tuntuu muuttuvan ”sekavammaksi”, ja Kekkonen on ”ymmällään”. Matka Siperiaan on Kremlin johdon sanelema, ja hänen ainoa toivonsa on, että sen aikomukset selviävät perillä.[4]

Epätietoisuus ei perustu aikalaislähteeseen vaan Matti Kekkosen muisteluun vuodelta 1990. Sen mukaan Kekkonen oli kertonut ”perhepiirissä” ”vähäisestä episodista” Moskovan lentokentällä juuri ennen nousemista Novosibirskiin vievään koneeseen. Tulkkina toiminut KGB-ystävä Mihail Kotov rauhoitteli, ettei ollut syytä huoleen, ja epävarmuus hälveni. Presidentti alkoi uskoa Suomelle myönteiseen lopputulokseen.[5]

Toisenlainenkin lähdevalinta oli tarjolla. Vuonna 1989 ilmestyneessä muistelmakirjassaan, joka on lähdekriittisesti vähintään samanarvoinen Matti Kekkosen muistiinpanon kanssa, Karjalainen kertoo vaikutelmastaan junamatkalla Moskovaan, ettei Kekkonen ollut huolissaan tai jännittynyt.[6]

Mutta ennen kaikkea on näitä lähteitä ja siis Kekkosen mielialaa puntaroitaessa syytä huomata, että Sobolev tarkoitti presidenttikauden jatkumista eikä tämän tajuaminen voinut tuottaa Kekkoselle suuria vaikeuksia. Muunlainen johtopäätös

---

vostoliitto luottanut Puolustusvoimiin, ellei se luottanut poliittiseen johtoon. *Ibid*., 510.

1 *Ibid*., 535. Väyrynen (1975b, 353) liittää Brežnevin puheen ”piirit” noottiin. Vihavaisen (1991, 67) mukaan hän ”löi - - lisää löylyä presidenttiasiaan”.

2 Kekkonen 1962a, 225; Suomi 1992, 568–70.

3 *Ibid*., 494.

4 *Ibid*., 519–20, 522.

5 *Ibid*., 521–2 (lainaukset), 655, v:t 29 ja 1. Kotovista ystävänä UK pvk. 17.10.1971 (Suomi 2003, 209–10).

6 Karjalainen–Tarkka 1989, 117.

olisi hänen älykkyytensä aliarvioimista. Asian todellinen laita tuskin jäi *Kriisien ajan* kirjoittajaltakaan huomaamatta, mutta sen tunnustaminen olisi ollut kirjan noottikonstruktiolle turmiollista.

Suomi ei ainoastaan välttele Honka-liittoa koskevan kiperän johtopäätöksen sanomista vaan näyttää myös pyrkivän kyseenalaistamaan siihen perustuvan tulkinnan. Tosin ei välttämättä näy yksiselitteisesti, mitä hän tavoittelee. Kekkonen-motiivin torjumiseen voisi viitata lausuma, että kun nootin syitä on etsitty erittelemällä Novosibirskin lopputulosta ja sen seurauksia, on saatettu joutua kauas ”nootin lähtökohdista ja alkuperäisistä tavoitteista”, varsinkin jos, ”kuten otaksun”, motiivi muuttui ennen Novosibirskiä.[1] Oletus perustuu MIDin Skandinavian-osastoa 1960-luvulla johtaneen ja sittemmin Helsinkiin suurlähettiläälksi lähetetyn A. E. Kovaljovin lausuntoon yli kaksikymmentä vuotta myöhemmin, että nootti oli aluksi amerikkalaisia vastaan.[2] Suomi ei kuitenkaan tarkoittane samaa kuin eräät marraskuun 1961 sanomalehdet ja Raimo Väyrynen, että nootin luovuttamisen jälkeen keskiöön nousi presidentinvaali. Käsitys muutoksesta ei liioin ole pysynyt vakiona. *Kriisien ajan* mukaan Kuznetsovin ilmoituksella Wuorelle palattiin ”nootin alkuperäisiin ajatuskulkuihin”, mutta kirjan julkistamistilaisuudessa tekijä sanoi lehtitietojen mukaan, että ”Saksan tilanteen rauhoituttua nootin päätarkoitukseksi tuli SKP:n aseman vahvistaminen”.[3]

Kytkeytyminen presidentinvaaliin

Juhani Suomen mukaan neuvostojohdon suhtautuminen ”muotoutumassa olevaan presidentinvaaliasetelmaan” kävi selväksi, kun Hruštšov teroitti Kekkosen Neuvostoliiton-vierailulla marraskuussa 1960 seurueeseen kuuluneille poliitikoille: ”Ne, jotka eivät äänestä presidentti Kekkosta, äänestävät Neuvostoliiton ja Suomen ystävyyttä vastaan.”[4] Vuoden kuluttua huomattava osa suomalaisista valmistautui syöksemään Kekkosen vallasta eli Hruštšovin ajattelussa ja hänen varoituksestaan piittaamatta vastusti ystävyyttä Neuvostoliiton kanssa. Biografin mukaan nootilla ei kuitenkaan ollut yrityksen kanssa mitään tekemistä.

Suomi ei silti erota vaaleja kriisistä täydellisesti. Yhdistäminen tapahtuu kuitenkin vasta selostuksissa Moskovan ja Novosibirskin keskusteluista. Edellisessä Gromyko asettaa ulkopolitiikan varmistamiselle tiukan aikataulun toteamalla,

1 Suomi 1992, 541.

2 *Ibid*., 544, 547–8, 657 v. 15.

3 *Ibid*., 505; Ilkka 2.10.1992, Suomen kommunistit nootin takana. Samoin HS 2.10.1992, Kiista nootin alkuperästä jatkuu ja ÅU 3.10.1992, Suomi rentvår UKK. Suomi sanoi muutaman viikon kuluttua UKK perinneyhdistyksessä, että vaikka konsultaatiovaatimuksesta peräännyttiin, ”siitä pyrittiin ottamaan irti ainakin se vaikutus, joka saattoi hyödyttää kommunisteja Suomessa”. Suomi 1993, 15.

4 Suomi 1992, 344, 351. 1. lainaus lähteen.

ettei odotettaisi presidentin- ja eduskuntavaaleihin asti.[1] Kriisi on muuttumassa sisäpoliittiseksi: ”Torjunta oli - - Gromykon tulkinnan myötä kytkeytymässä väistämättä presidentinvaaleihin.”[2] Linkki Kekkoseen muodostuu mutta ei nootin motiivissa vaan pyrkimyksessä välttää konsultaatiot. Samaa viestittää ajatus, että uudelleenvalinta luettaisiin takeeksi.[3] Täten Suomi ei pelkästään vaikene Karjalaisen Moskovan-terveisten keskeisestä kohdasta, joka ilmaisee Kremlin käsityksen, vaan myös pyrkii kääntämään huomion tulkintansa kannalta vaarattomille vesille.

Lisäksi Suomi jättää vaalikytkennän irralliseksi, sillä hän pelkästään sivuaa sitä. Ajatuksenjuoksua valaissee silti arvelu, että ”tuskin yhteys ovella olevaan presidenttimittelöönkään on kaukaa haettu”, kun hän katsoo, että Novosibirskin kommunikeassa Hruštšovin perääntymistä perusteltiin luottamisella Kekkosen kykyyn varjella puolueettomuutta.[4] Sen turvaaminen kuuluu konsultaatioista luopumisen hintaan ja onnistuu parhaiten siten, että Hruštšov antaa ”kunnian voiton hedelmistä Kekkoselle”.[5] Täten ulkopoliittisen linjan säilyminen ei ole nootin syy vaan suomalaisten vastasuoritus pälkähästä pääsemisestä.

Kuinka vakavasti Nikita Hruštšov on otettava?

Sen lisäksi että altistaa itsensä arvostelulle noottitulkintansa kyseenalaistavien lähdetietojen piilottamisesta, *Kriisien ajan* kirjoittaja antaa aihetta kritiikkiin lähteiden käytön johdosta kuvauksessa Hruštšovin esiintymisestä Novosibirskissä. Vaikka olettaa hänen suhtautuneen noottiin penseästi, Suomi hyväksyy sellaisenaan kaiken, millä Hruštšov perustelee sen lähettämistä. Näin siitä huolimatta, että Kremlin päämiehen uskottavuus on vähintään epäilyttävää.

Keskustelumuistion mukaan Hruštšov uhosi — jälleen kerran julkisuuden ulottumattomissa —, ettei Länsi-Saksaa pelätty, vaikka se hänen mukaansa määräsi Natossa ja lännen armeijat alistuisivat Bonnin käskystä edistämään Adenauerin politiikkaa. Ikään kuin tämä ei olisi ollut riittävän absurdia, hän vielä uumoili, että Neuvostoliittoon yritettäisiin hyökätä lähitulevaisuudessa Suomen kautta. Hän selitti asiaan puututun, jotta Helsingissä ymmärrettäisiin, mihin oltiin menossa. Biografin mukaan Hruštšov korosti nootin perustana ajatusta, että aggressori harkitsi sitä tarkemmin, mitä paremmin Neuvostoliitto oli varustautunut. Mutta hetkeä myöhemmin neuvostojohtaja peruutti konsultaatiot, kun Kekkonen varoitti jännityksen lisääntymisestä niiden seurauksena. Juhani Suomen mielestä perääntyminen johtui Hruštšovin rauhantahdosta ja luottamisesta keskustelukumppanin

1 *Ibid*., 501. Vrt. liite 2.
2 Suomi 1992, 501. Kursiivi TT.
3 *Ibid*., 515.
4 *Ibid*., 531.
5 *Ibid*., 548.

tilannearvioon. Ehtona vain oli konsultaatioitten siirtäminen ja palaaminen niihin, jos tilanne huononisi.[1]

Episodissa on vahva kepeyden, jopa farssin tuntu. Maailmantilanteesta huolimatta oli ajatus pikaisesta hyökkäyksestä Suomeen täysin tuulesta temmattu. Niin on myös *Kriisien ajassa*, jonka mukaan kansanvälinen jännitys oli Novosibirskiin mennessä lievenemässä.[2] Jos kuitenkin aggession läheisyys otetaan täydestä, uskottavuutta koettelee ylivoimaisesti, että neuvostojohtaja jätti pelkästään Kekkosen suosituksesta sikseen äärimmäisen vakavan aloitteen sotilasneuvotteluiksi. Mutta biografi havaitsee ainoaksi arvostelun aiheeksi, että Hruštšovin puheenvuoro oli ”pitkä, hajanainen ja rönsyilevä”[3].

Asennoituminen on sitäkin huomionarvoisempaa, kun Juhani Suomi Novosibirskin yhteydessä suhtautuu Hruštšoviin lähteenä myös terävän kriittisesti eikä ota kaikkia tämän sanomisia kirjaimellisesti. Lounaspuhe oli sävyltään keskustelua särmikkäämpi, koska se oli tarkoitettu julkisuuteen.[4] Kommunikeassa Pohjois-Euroopan ja Itämeren tilanteen seuraaminen tarkoitti muuta, kuin mitä sanottiin. Se oli Hruštšovin kasvojen pelastamista, kun neuvostohallitus korostettuaan yli kolme viikkoa hyökkäyksen uhkaa ja sotilasneuvottelujen välttämättömyyttä ykskaks luopui niistä.[5] Todellisuutta vastaamaton oli myös Hruštšovin perustelu perääntymiselleen, että hän luotti ”Kekkosen ’hyvään tahtoon ja kykyyn ylläpitää ja vahvistaa Paasikiven-Kekkosen ulkopoliittista linjaa, Suomen puolueettomuuslinjaa, jota Neuvostoliitto kannattaa’”. Näin esitettiin koska tiedonanto oli ”poliittisesti tarkoituksenmukainen” ja laadittu ainoastaan julkisuutta varten. Puolueettomuus oli ”ilmeisesti lähinnä viesti”, jolla oli yhteys ”presidenttimittelöön”.[6]

Juhani Suomi jopa leimaa arvelematta Hruštšovin teeskentelijäksi sillä perusteella, että tämä tavatessaan elokuussa SKP:n edustajat arvosteli puolueettomuutta. Väittäessään, ”että todellista puolueettomuutta ei voi olla sotilastukikohtien varjossa”, neuvoskojohtaja epäilemättä todella paljasti perimmäisen käsityksensä siitä ja eritoten luoteisen naapurin pyrkimyksistä sen toteuttamiseksi.[7]

Suomi hyväksyy osan Hruštšovin lausumista sellaisenaan ja suhtautuu osaan avoimen skeptisesti. Hän perustelee vain osittain ja jättää muuten syyn menettelyynsä avoimeksi. Jos lukijassa herää epäilys, että valinta on tarkoitushakuinen, hän ei välttämättä syyllisty suureen epäoikeudenmukaisuuteen.

---

1 *Ibid*., 527–8; Jaakko Hallaman muistio Kekkosen ja Hruštšovin keskustelusta 24.11.1961. TPA, UKA, N-30.10.1961.

2 Suomi 1992, 546.

3 *Ibid*., 526.

4 *Ibid*., 530.

5 *Ibid*., 538.

6 *Ibid*., 531.

7 *Ibid*., 440–1, 526.

Jakobsonin kääntymys

Päivä *Kriisien ajan* ilmestymisen jälkeen tapahtui yksi noottikriisin historiografian suurista käänteistä. Max Jakobson, joka oli siihen mennessä antanut suhtautumisestaan Honka-Kekkonen-tulkintaan kielteisen tai korkeintaan epäsuorasti myönteisen käsityksen, nimesi kirjan lehtiarvostelussaan nootin monikärkiohjukseksi, jonka eräänä kohteena oli presidentinvaali.[1] Hän jatkoi muutaman päivän kuluttua julkaistussa omassa kirjassaan *Vallanvaihto. Havaintoja ja muistiinpanoja vuosilta 1974–92* samaan tyyliin, että oleellista oli Tamminiemen ja Kremlin yhteispeli. Vahvistuksena on selvennys Ženihovin selitykseen, että nootti oli lähetetty Suomen auttamiseksi: ”Hän tarkoitti tietenkin Kekkosen auttamiseksi.”[2]

Näin kirjoittaessaan Jakobson myös tuomitsi itsensä. Hän on neuvonut diplomaatteja selittämään maansa tapahtumia avoimesti, koska valehtelemisesta tai salaamisesta ”joutuu yleensä kiinni“.[3] *Kriisien ajan* lehtiarvostelu ja *Vallanvaihto* ”käräyttävät” kirjoittajansa, sillä hänen aiemmat julkaisunsa ja julkiset esiintymisensä jättävät läpinäkyvyydessä paljon toivomisen varaa.

Tulkinnan radikaalin muuttumisen ohella on noottikriisin kuvan kannalta oleellista, että Jakobson oletti Gromykon keskustelun Karjalaisen kanssa etukäteen valmistelluksi. Vaikutelman synnytti Karjalaisen muistelmakirja.[4]

Ikään kuin ennakoiva oli puolestaan Kekkosen esittäminen varautumassa keväällä 1961 sellaisten ulkopoliittisten syiden ilmaantumiseen marraskuussa, joista olisi apua eduskunnan hajottamisessa.[5] Tällainen valmistautuminenhan näyttelee keskeistä osaa Hannu Rautkalliolla, kuten havaittiin pari viikkoa myöhemmin.

Uuden suuntautumisen valossa on luonnollista, että myös asenne suomalaisten enemmistöä kohtaan muuttui. Enää ei ollut tarvetta sen sielunmaiseman luotaamiseen eikä kansallisella itsekkyydellä osoitteluun.

Kääntymyksellä oli silti rajansa. Jakobson väitti yhä, että ainakin sisällöltään nootti liittyi kansainväliseen tilanteeseen ja olisi lähetetty presidentinvaaleista riippumatta. Lisäksi suomalaisia ja länttä — erityisesti Yhdysvaltoja — muistutettiin ”yya-sopimuksen ensisijaisuudesta”. Sen oli hänen mielestään kyseenalaistanut Kekkosen Washingtonissa hankkima puolueettomuustunnustus.[6]

Entisellään pysyi myös NKP:n puoluekokouksen osuus. Nootilla oli ”neuvostoliittolainen taustansa”. Lähteenään Jakobson luotti yhä Kuznetsoviin ja nyt myös perusteli, että tämä oli Gromykon lähin mies. Lähtökohtanaan käsityksensä

1 Jakobson 1992b.

2 Pohjalainen 7.10.1992, Max Jakobson kirjoittaa Kekkosen vallankäytöstä; Jakobson 1992d, 73.

3 Jakobson 2001, 262.

4 Jakobson 1992d, 71.

5 *Ibid*.

6 *Ibid*., 73.

nootin liittymisestä köydenvetoon puoluekokouksessa Jakobson vielä kehitteli omintakeisen uutuuden. Hänen mukaansa Neuvostoliitossa voimistui Hruštšovin jälkeen "'molotovilainen'" linja ja siellä palattiin noottiin kirjattuun tulkintaan yya-sopimuksen konsultaatiovelvoitteesta.[1]

Jarmo Virmavirta ja "Smirnovin paperit"

Noin viikko *Vallanvaihdon* julkistamisen jälkeen siirtyi nootista kirjoittaminen jälleen uuteen vaiheeseen. Sen aloitti Jarmo Virmavirta pamfletillaan *Herää Suomi. Sodanjälkeinen aika on ohi*[2]. Hän käytti "Smirnovin papereita" ja julkaisi siten ensimmäisenä motiivin tulkinnan, joka hyödynsi neuvostoliittolaisia arkistodokumentteja. "Smirnovin paperien" mukaan Zaharov valitti syyskuussa, että oli jäänyt valmistelussa sivustakatsojaksi, Gromyko suositti 18.10. keskuskomitealle nootin antamispäiväksi lokakuun 30:ttä, MID ennusti nootin aiheuttavan Kekkosen vastustajille vaikeuksia, KGB suunnitteli Novosibirskin-matkan ennen Kekkosen lähtöä Amerikkaan ja tämän mielestä nootti auttoi toteuttamaan suunnitelman "oikeiston" käsittelemiseksi vaalitaistelussa, kuten Zaharov raportoi keskuskomitealle keskustelustaan hänen kanssaan 4.11. Virmavirralla oli sisäpiiristä myös toinen lähde, NKP:n Suomen-osastolla työskennellyt Vladimir Fjodorov, joka kertoi, että noottia valmisteltiin pari kuukautta.[3]

Virmavirran mukaan merkittävillä tapahtumilla on yleensä useita motiiveja. Hän tunnusti Junnilan olleen kaikessa oleellisessa oikeassa ja päätteli, että jos nootti laadittiin syys–lokakuussa, aiheena ei ollut kansainvälinen tilanne vaan Suomi, "ehkä Kekkosen asema vaaleissa". Kuitenkin selityksiksi soveltuivat myös suurvaltojen välien kiristyminen ja erimielisyydet Neuvostoliitossa suhtautumisessa Suomeen.[4]

KGB–Kekkonen-akseli: Hannu Rautkallio "Moskovan marssilla"

Runsas viikko Virmavirran pamfletin jälkeen ilmestyi noottikriisistä tutkimus, joka toi tekijälleen kutsun televisioväittelyyn Juhani Suomen kanssa. Oltakoon Hannu Rautkallion teoksesta *Novosibirskin lavastus. Noottikriisi 1961* muuten mitä mieltä tahansa, se oli kiistattomasti historian kirjavuoden 1992 sensaatio. Sen jälkeen nootin tulkinta ei ollut enää aivan entisellään.

1 *Ibid*., 72–3.
2 AL 16.10.1992, Sinipunalle tuli Kremlin lupa? Jarmo Virmavirta löysi - -.
3 Virmavirta 1992, 44–5; Smirnov 1992, 13.
4 Virmavirta 1992, 41–2, 45–6, 48.

Viitaten epäilemättä edelliseen teokseensa, jossa tulkinta pohjautuu Anatoli Golitsyniltä kuultuun ja välikäden kautta saatuun, Rautkallio toteaa tyytyväisenä ja varmaan helpottuneenakin, kenties jopa itsekriittisesti, ettei johtopäätöksiä tarvitse enää perustaa ”loikkaritietoon”.[1] Lähdetilanteen oli mullistanut syksyllä 1991 alkanut ”Moskovan marssi”, joka oli vienyt ”kaikkein pyhimpään”, NKP:n keskuskomitean arkistoon.[2] Sen ohella hän käytti ruotsalaisia, englantilaisia, amerikkalaisia ja suomalaisia asiakirjoja, ei kuitenkaan Helsingin ulkoministeriön arkistosta, jonne valtiosihteeri Martti Ahtisaari ei päästänyt. Pihlajanmarjat maistuivat happamilta: ”Tuskin siellä mitään mielenkiintoista onkaan.”[3] Lupaa ei liioin hellinnyt Eero A. Wuoren arkistoon.[4]

Novosibirskin lavastus vahvistaa ”Smirnovin paperien” tiedon, että nootti valmistui ennen NKP:n puoluekokousta. Pienenä erona on, että Rautkallion lähteen mukaan Gromyko jätti luonnoksen keskuskomitealle päivää ennen kokouksen alkua, ei sitä seuraavana päivänä. Uutta ja merkittävää oli tieto, että Kekkonen kertoi huhtikuussa eduskuntaa koskevista aikeistaan myös Zaharoville.[5]

Rautkallio piti löytöjään niin vallankumouksellisina, että rohkeni haastaa kaikki aiemmat tulkinnat: ”Neuvostoliitosta saamillamme uusilla tiedoilla voidaan kyseenalaistaa tähänastiset selitykset ja teoriat noottikriisin syistä.” Hän syytti Kekkosta ja tämän kannattajia nootin todellisen päämäärän salaamisesta ja leimasi presidentin puheet ja hänen julkaisemansa kirjeet ”tarkoituksellisen harhaanjohtaviksi”.[6] Eikä siinä kaikki. Valaistunut dosentti tuomitsi epähistorialliseksi myös ”pääsääntöisesti Kekkosen piintyneitten poliittisten vastustajien” puolustaman näkemyksen, että ”ensisijaisena tavoitteena” oli uudelleenvalinta. Moskovan arkistot olivat näet paljastaneet ”todelliset syyt”.[7]

Ennen kaikkea uudet todisteet osoittavat Rautkallion mielestä ”kiistattomasti”, että kriisin synnyttämisessä oli tärkeä operatiivinen rooli Kekkosella,[8] jopa niin keskeinen, että kysymys oli hänen ”manööveristään”. Se käsitti suunnitelman eduskuntavaalien aikaistamiseksi, sen saattamisen ”Moskovan keskusten” tietoon

1 HS 25.10.1992, Machiavelliläinen uhkapeli; Rautkallio 1991b, 441–3, 446–8 ja 1992, 249 (lainaus).

2 Rautkallio 1999, 7.

3 HS 25.10.1992, Machiavelliläinen uhkapeli (lainaus); Rautkallio 1993, 35 v. 15.

4 Rautkallio 1992, 297 v. 41.

5 *Ibid*., 24, 123, 137, 139. Smirnovin artikkelista sen enempää kuin Virmavirran kirjastakaan ei käy eksplisiittisesti ilmi, että nootin teksti sai lopullisen muotonsa ennen puoluekokousta. Implikaatioita kyllä on. Smirnov 1992, 13; Virmavirta 1992, 44.

6 Rautkallio 1992, 111, 207, 339 v. 185.

7 *Ibid*., 111.

8 *Ibid*., 254, 317 v. 96.

ja toteuttamisen.[1] Ainutlaatuisesti noottikriisin historiografiassa tämä Kekkosen keino taistelussa Honka-liittoa vastaan sijoittuu tulkinnan keskiöön.

Lavastuksessa noottikriisi alkaa syyskuussa 1960 ja päättyy presidentinvaalin päivänä tai tammikuussa 1962, jonka kirja myös mainitsee ratkeamisen ajankohdaksi.[2] Kumpikin ajoitus eroaa otsikon selitysosasta ”Noottikriisi 1961”.

Otsikon puitteisiin ei sovi kriisin käynnistyminenkään. Se tapahtuu Rautkallion mukaan Kekkosen 60-vuotispäivillä, kun hän antoi Hruštšoville muistionsa ”Eräitä ajatuksia Suomen ulkopolitiikan stabilisoimisesta”[3]. Siinä on kaksi ehdotusta, joihin hän odotti myönteistä vastausta vierailullaan Neuvostoliittoon myöhemmin syksyllä. Ensinnäkin Neuvostoliitto vuokraisi Suomelle Saimaan kanavan ja Viipurin Uuraan sataman viideksikymmeneksi vuodeksi. Toiseksi Pohjois-Karjalaan rakennettaisiin rajantakaista puuta käyttävä saha. Kun näistä olisi päätetty, Kekkonen aloittaisi ”poliittiset neuvottelut”, jotka tähtäisivät sosiaalidemokraattien puolueriidan päättämiseen, SDP:n, Maalaisliiton ja kansanpuolueiden yhteistyöhön vuoden 1962 presidentinvaaleissa ja yhteishallitukseen eduskuntavaaleihin 1966 asti. Jos sosiaalidemokraatit eivät pääse sovintoon, hallituksen muodostavat ja presidentinvaaleissa yhdistävät voimansa Maalaisliitto, TPSL, kokoomus ja kansanpuolueet. Jos tämäkään ei toteudu, Kekkonen esittää siitä huolimatta yhteistyötä. Jos sitä ei synny, pääteemoina presidentinvaalitaistelussa ja vuoden 1962 eduskuntavaaleissa ovat Saimaan kanava ja Itä-Suomen taloudellinen nousu.[4]

Rautkallion käsityksessä muistio hahmottelee ”yhteisen strategian” Kekkosen vallan jatkumiseksi vuoteen 1966.[5] Näin siitä huolimatta, ettei silloin ollut tiedossa presidentinvaaleja.

Lavastuksessa Hruštšov tulee syntymäpäiville pelkästään järjestämään Kekkoselle jatkoaikaa. He sopivat ohjelmasta, ja NKP:n keskuskomitea kehottaa

---

1 *Ibid*., 256.

2 *Ibid*., 205, 358–9.

3 Rautkallion (1992, 12) mielestä muistio ei ollut tarkoitettu ulkopuolisten nähtäväksi. Siitä on Kekkosen vuosikirjan 1960 yhteydessä päiväämätön ja allekirjoittamaton luonnos. Rautkallion Moskovasta löytämä versio on päivätty — aivan ilmeisesti virheellisesti — 20.9.1960. *Ibid*. Tässä käytetään luonnosta.

4 Rautkallio 1992, 12–3, 358; ”Eräitä ajatuksia Suomen ulkopolitiikan stabilisoimiseksi”. TPA, UKA, vsk. 1960. Sekä Karjalaisen päiväkirjan että muistelmateoksen mukaan ”aineisto” lähetettiin Moskovaan muutamaa päivää aikaisemmin, mutta Rautkallio sanoo neuvostoosapuolen saaneen tietää suunnitelmasta, kun Kekkonen esitteli sen Hruštšoville. AK pvk. 29.8.1960 (Rumpunen 1997, 191); Suomi 1992, 322; Karjalainen–Tarkka 1989, 88 (lainaus); Rautkallio 1992, 358. Karjalaisen päiväkirjasta, jota Rautkalliolla ei ollut käytössään, ilmenee myös, että Kekkonen selosti suunnitelmaa Hruštšoville Tamminiemen ”illanistujaisissa” 3.–4.9., kun taas Rautkallion mukaan hän antoi tälle muistion päivää aikaisemmin. Kekkosen päiväkirja kertoo Hruštšovin saaneen muistion syyskuun 3. päivän illan ja seuraavan aamun klo 5:n välillä. AK pvk. 3.9.1960 (Rumpunen 1997, 192); Karjalainen–Tarkka 1989, 89 (lainaus); Rautkallio 1992, 358; UK pvk. 3.9.1960 (Suomi 2001a, 356).

5 Rautkallio 1992, 13. Neuvostoliiton Helsingin-suurlähetystön vuosikertomuksen mukaan Kekkonen tähtäsi sekä ”äärioikeiston” heikentämiseen että SKP:n horjuttamiseen. *Ibid*., 262.

Zaharovia etsimään keinoja Kekkosen vaaliasemien vahvistamiseksi. Samaa tarkoitusta palvelee marraskuinen vierailu Neuvostoliittoon. Lisäksi ”eräänlaisiin ennakkotoimiin” kuuluu suomalaisten upseerien ”epätavallisen vilkas vierailuohjelma lännessä”.[1]

Stabilointisuunnitelma jää Honka-liiton jalkoihin, joten ”ryhdyttiin välittömästi valmistelemaan noottikriisiä”. Passiivi piilottaa tekijän, mutta avuksi saattaa olla maininta, että Hongan ehdokkaaksi nimeämisen jälkeen Kekkosen ”lähimmät avustajat” pohtivat ”neuvostoliittolaisten kumppaniensa kanssa” ”yhteisiä toimenpiteitä”.[2]

NKP:lle on ratkaisevaa ”Hongan ehdokkuudesta kiinnostuneiden puolueiden” pääseminen yhteisymmärrykseen maaliskuun puoliväliin mennessä. Keskuskomitea ei usko, että Kekkonen voittaa normaaleissa vaaleissa, ja ”Tamminiemen ja Tehtaankadun koneisto” käynnistyy.[3]

Toiminta käsittää esinäytöksen, nootin ja jälkihoidon. Esinäytös alkaa kun kokoomuksen meneminen Honka-liittoon sulkee pois laajan Kekkos-rintaman[4] ja hän päättää aikaistaa eduskuntavaaleja.[5] Se on jo tammikuussa toteutuksessa ollut ”presidentin ja KGB:n yhteinen suunnitelma”, mutta oleellista on sen esitteleminen Zaharoville 19. huhtikuuta.[6] Siihen kätkeytyy vastaus kriisin ”pääkysymykseen”: ”Kekkonen ja hänen yhteysmiehensä Moskovassa valmistautuivat varmistamaan kummankin vaalin lopputuloksen ’kriisillä’, joka oli Urho Kekkosen ja maalaisliiton sisäpiirin tarvitsema tekosyy eduskunnan hajotukselle - -.”[7] Nootti suunnitellaan perusteeksi eduskunnan hajottamiselle ja peittämään sen todellinen tarkoitus.[8] Tämä oli täysin uusi tulkinta kuten myös käsitys, että samalla aiottiin järjestellä eduskuntavaalienkin tulosta. Noottia ei siis olisi tullut, ellei Kekkonen olisi keksinyt aikaistaa eduskuntavaaleja.

Lavastus on kuitenkin sillä tavalla moniselitteinen, että se esittää Gromykon ”päiväkirjaa” lainaten konsultaatioiden syyksi myös Honka-liiton uhkaaman ulkopolitiikan varjelemisen:

1 *Ibid*., 12, 15, 118, 243.
2 *Ibid*., 66, 263.
3 *Ibid*., 64, 70. Neuvottelusta 16.3.1961 Suomi 1992, 397.
4 Rautkallio 1992, 112.
5 *Ibid*., 41, 61–2, 160.
6 *Ibid*., 112, 156–7, 258, 282 v. 17.
7 *Ibid*., 37.
8 *Ibid*., 140, 203, 222; Pohjalainen 27.10.1992, Rautkallio pitää noottikriisiä NKP:n ja Kekkosen yhteispelinä.

> Ottaen huomioon Neuvostoliiton turvallisuusintressit haluamme olla vakuuttuneita siitä, että nykyinen ulkopoliittinen linja (Paasikiven–Kekkosen linja) säilyy tulevaisuudessa. *Sen vuoksi* ehdotimme konsultaatioita.[1]

Esinäytökseen kuuluvat lisäksi pääministerin vaihtaminen, SKP:n johdon elokuiset keskustelut Moskovassa, Brežnevin vierailu ja Kekkosen matka Amerikkaan. Sukselaisen eron takana on Kekkonen. Hän tarvitsee ”noottikriisin ajankohtaan” hallitusta johtamaan ”miehen, joka ei turhia kysele”, ja Martti Miettunen on sellainen mies.[2] Brežnevin vierailun tarkoituksen kertoo NKP:n keskuskomitean asetus: ”Ottaen huomioon 1962 alussa pidettävät presidentinvaalit on korostettava, että maiden välinen yhteistyö on vahvistunut viime aikoina ja suurin rooli siinä kuuluu presidentti Kekkoselle.” Brežnevin tehtävänä on nootin aikataulutus isännän kanssa.[3] Mutta SKP:n johto pidettiin ”nootin valmisteluista” ”täysin tietämättömänä, vaikka Moskovan keskustelut olivatkin sen johdantoa”.[4]

Amerikan-matka valmistelee kriisiä parantamalla Kekkosen imagoa ”läntisillä näytöillä”.[5] Hän viestii siellä, että Suomea painostettaisiin Saksan ja Berliinin takia, ja välittää ”NKP:n keskuskomitean ohjeiden mukaisen signaalin” kääntämään huomion pois nootin todellisesta tavoitteesta.[6]

Noottia ehdotetaan Helsingistä,[7] joskan roolijako ei ole *Lavastuksessa* yksiselitteinen. Suunnittelija on välillä Kekkonen yksin,[8] välillä hän askartelee turvallisuuspalvelun[9] tai Moskovan-yhteysmiestensä[10] kanssa. Hyväksyessään ”Helsingin KGB-johdon” suunnitelman[11] hän myös näyttää jäävän taustalle. Vaihtoehtoisesti nootti ”manöveroidaan” hänen tietensä.[12] Suunnittelusta vastaa ja ajoittain pääsee varsinaiseksi vastuuhenkilöksikin[13] Juri Voronin.[14]

---

1 *Ibid*., 155. Kursiivi HR.

2 *Ibid*., 264. Helsingin hovioikeuden asetettua Sukselaisen syytteeseen ns. kätilöopiston jutussa Kekkonen sanoi Zaharoville tämän ”päiväkirjan” mukaan, että Sukselainen voisi jatkaa pääministerinä, koska Korkein oikeus todennäköisesti hylkää syytteen, ”mutta en halua hänen jäävän paikalleen poliittisista syistä”. *Ibid*., 92. Pohtiessaan presidentinvaalin jälkeen hallitusratkaisua Kekkonen kirjoitti päiväkirjaansa: ”Sukselainen arvatenkin toivoo, että prosessin jälkeen voisi astua pääministeriksi. Minä en toivo.” UK pvk. 6.3.1962 (Suomi 2001a, 477).

3 Rautkallio 1992, 107–8.

4 *Ibid*., 97.

5 *Ibid*., 174.

6 *Ibid*., 185, 201–2.

7 *Ibid*., 88.

8 *Ibid*., 258.

9 *Ibid*., 140.

10 *Ibid*., 37.

11 *Ibid*., 136.

12 *Ibid*., 220.

13 *Ibid*., 160, 267.

14 *Ibid*., 270.

Hruštšov sopii sitten nootista Kekkosen kanssa,[1] ja se kirjoitetaan MIDin Skandinavian-osastolla.[2] Lähettäminen viivästyy[3] joten toteutukseen viimein päästäessä teksti ei enää vastaa antamisajankohdan tilannetta.[4] Luovuttaessaan nootin Gromyko sanoo Wuorelle, että vaaditaan ”poliittisia takuita”.[5]

KGB:ssä toivottiin tannerilaisten selkeämpää tuomitsemista ja näkyvämpää tukea Kekkoselle.[6] TASSin painotettua keskuskomitean ohjeiden mukaisesti nootin ulko- ja turvallisuuspoliittista puolta KGB:stä protestoidaan.[7]

Nootin ”asiallinen sisältö” on merkityksetön ja peittää varsinaisen kohteen, ”’eräät suomalaiset lehdet’ ja ’piirit’”.[8] Saksalaisen militarismin uhkasta puhuminen, joka vaikuttaa Kekkosen toivomukselta, on silmänlumetta. Neuvostoliitto ei pelännyt sitä. Varapuolustusministeri kerskui marraskuun alussa Sohlmanille: ”Se mitä minulla on, riittää hävittämään Länsi-Euroopan ja suuren osan Yhdysvaltoja”, ja Kekkonen kertoi Kennedylle Brežnevin puhuneen samaa.[9]

Myös ajatuksen Neuvostoliiton sotilaspiirien aloitteellisuudesta Rautkallio torjuu.[10] Gromykon maininta niiden vaatimuksista ei kelpaa todisteeksi, koska muut neuvostoasiakirjat eivät vahvista sitä.[11] Käytettävissä olleet lähteet eivät liioin kerro sotilaiden varautumisesta yya-neuvotteluihin, eikä siitä näkynyt merkkejä Puolustusvoimain komentajan vieraillessa Neuvostoliitossa lokakuussa. Merkittävää on että — niin kuin Rautkallio ymmärtää — nootti yllätti sekä Suomen sotilastahot että Neuvostoliiton sotilasedustajat Helsingissä. Se myös selvitettiin ilman sotilaita.[12]

Kun noottia ei liitetä aluksi presidentinvaaleihin eikä se hajota vaan päinvastoin lujittaa porvarien ja sosiaalidemokraattien rintamaa, reaktiot ovat turvallisuuspalvelussa ”lähes paniikinomaiset”.[13] ”Kekkonen ja KGB sekä heidän avustajansa NKP:n keskuskomiteassa” ovat silti varmoja Honka-liiton kukistumisesta ”nootin lähettämisestä alkaneessa prosessissa”, vaikka vielä antamisen aikaan ”Moskovan valtakoneistojen miehet” epäilivät.[14]

---

1 *Ibid*., 142.
2 *Ibid*., 136–7.
3 *Ibid*., 159.
4 *Ibid*., 136–7.
5 *Ibid*., 217. Lainaus lähteen.
6 *Ibid*., 161.
7 *Ibid*., 203.
8 *Ibid*., 138, 140–1.
9 *Ibid*., 156, 188, 193, 331 v. 94.
10 *Ibid*., 138.
11 *Ibid*., 190, 310 v. 39.
12 *Ibid*., 121–2, 146–8, 151.
13 *Ibid*., 113, 140. Voronin ilmaisi muistiossaan 7.12.1961 tyytymättömyyttä sen johdosta, että nootti yhdistettiin Suomessa suurvalta- eikä sisäpolitiikkaan. *Ibid*., 124.
14 *Ibid*., 113, 141.

Karjalaisen käynti Moskovassa on Kekkosen ja Hruštšovin sopima ”poliittinen show”. Keskusteleminen ei ole todellista vaan signaalien välittämistä tilanteen vakavuudesta eduskunnan hajottamisen perustelemiseksi. Karjalainen ei tiedä olevansa näytelmässä, josta Gromyko ei liiemmin välitä.[1]

Suurlähettiläs Wuoren osalta keskustelun kuvaus on ristiriitainen. ”Karjalainen ja muut paikalla olleet ymmärsivät nootin suoranaisen kytkennän Kekkosen henkilöön”, mutta Wuori tiesi jälkeenpäinkin ”täsmälleen yhtä vähän nootin lähettämisen syistä kuin läntiset tarkkailijat Moskovassa, eikä se ollut paljon”.[2] *Lavastus* kuitenkin kertoo suurlähettiläs Sohlmanin raportista, jonka mukaan Wuori paljasti hänelle, että ”Neuvostoliiton haluamat takuut koskivat Kekkosen uudelleenvalintaa”.[3]

NKP:n keskuskomitea ja KGB ennustivat Kekkoselle jo huhtikuussa, etteivät eduskunnan hajottaminen ja vaalien aikaistaminen kaada Honkaa.[4] Koska nootti ei tuomitse tannerilaisia eikä tue Kekkosta toivotulla tavalla, jälkihoito on tärkeää. Se alkaa Kuznetsovin ”tylyllä ilmoituksella” konsultaatioiden välttämättömyydestä. Tämä ”suullinen nootti” huipentaa kriisin.[5]

Novosibirskiä edeltäneet ja sen jälkeisetkin viikot ovat ”Moskovan keskuksille ja Tamminiemelle” hermostuttavia. Kriisi uhkaa muuttua suurvaltojen väliseksi, kun amerikkalaiset kutsuvat sen vuoksi koolle Naton neuvoston ja YK:n väliintuloa väläytetään. Neuvostoliiton arvovalta on vaakalaudalla, joten myös siksi ”Kekkosen oli purettava ’kriisi’ pikaisesti”.[6]

Novosibirskistäkin Kekkonen ja Hruštšov sopivat etukäteen.[7] Presidentti tuntee yksityiskohdat jo ennen kutsun vahvistamista.[8] MIDin virkamiehet sen sijaan ovat ”kuin eksyksiin joutuneet ajokoirat”. He olivat hikoilleet neuvotteluohjeiden parissa viikkokausia vain huomatakseen tehneensä turhaa työtä.[9]

Kekkonen tietää jo matkalle lähtiessään olevansa ainoa ehdokas. Karjalaisen muistikuvan vapautuneisuuteen Rautkallio arvelee syyksi Hongan henkilökohtaista ilmoitusta vetäytymisestään.[10]

---

1 *Ibid*., 153–4, 156–7.

2 *Ibid*., 156, 163.

3 *Ibid*., 217, 338 v. 170.

4 *Ibid*., 160.

5 *Ibid*., 161–5. Rautkallio selitti Gromykon poissaolon haluttomuudella jatkaa ”teatteria”. *Ibid*., 166.

6 *Ibid*., 203, 209–11, 219–20, 225, 227.

7 *Ibid*., 166. Lähteenä ”Kuznetsovin päiväkirja 16.11.1961”. Rautkallion mukaan Kuznetsov sanoi ”yllättyneelle” Wuorelle, että Kekkonen ja Karjalainen ”’tietävät mistä nootissa on kysymys’”. *Ibid*., 324 v. 20.

8 *Ibid*., 340 v. 193.

9 *Ibid*., 235.

10 *Ibid*., 238, 240, 345 v. 16; Karjalainen–Tarkka 1989, 117.

Novosibirskissä kaikki muu on lavastusta paitsi kahdenkeskinen keskustelu, jossa Hruštšov luopuu konsultaatioista.[1] Tilanteen on näytettävä uhkaavalta, jotta syntyisi käsitys selviytymisestä yksinomaan Kekkosen kyvyillä.[2] Teatteri jatkuu lounaalla. Hruštšov lukee vaivautuneena ja ärtyneenä virkamiesten kirjoittaman puheen, jonka oli saanut vain hetkeä aikaisemmin. Kovat sanat Honka-liitosta eivät sovi yhteen juuri käydyn sovinnollisen keskustelun kanssa, mutta hän toistaakin nootin näkökohdat uhkasta pelkästään siksi, että sellainen vaikutelma on säilytettävä loppuun asti.[3]

Kuten Jakobsonilta *Veteen piirretyssä viivassa* myös Rautkalliolta jäi huomaamatta, että Hruštšov kohteli Honka-liittoa tylysti myös neuvottelupöydässä. Se on luettavissa hänen kirjansa liitteenä olevasta neuvostomuistiosta.[4]

Kertoiko totuuden Suomi vai Rautkallio…

Juhani Suomen, Max Jakobsonin ja Jarmo Virmavirran kirjat herättivät kiinnostuksen yli kolmenkymmenen vuoden takaisiin tapahtumiin tavalla, jota ei ollut koettu aikoihin. Ilta-Sanomissa nootti suorastaan korotettiin yhdeksi ”itsenäisen kansakunnan peruskysymyksistä”: ”Vastauksen etsiminen sen syntyyn on sukua vastausten etsimiselle itsenäistymisemme tai sotiemme syntyihin ja syihin.”[5]

Mutta vasta *Novosibirskin lavastus* todella sähköisti ilmapiirin. Mielipiteet polarisoituivat. Puhuttiin Suomen ja Rautkallion ”UKK-koulukunnista”.[6]

Lavastuksen julkistamisen alla Pohjalaisella oli ollut pulma: ”Kansakunnalla on siis pian lähimenneisyydestään kaksi kilpailevaa versiota, joita kumpaakaan ei pystytä mitenkään tarkistamaan.”[7] Jos ehkä ei pystyttykään, yritystä ei puuttunut. Kilpaveikkojen saavutuksia analysoitiin ahkerasti.

Väliin viillettiin kritiikin veitsellä. Helsingin Sanomien pääkirjoitustoimittaja Pentti Sadeniemi moitti tieteellisen viileyden unohtamisesta: ”Molempien asenteellisuus lyö läpi melkein joka lauseessa, jonka he julkisuudessa sanovat.”[8] Kimmo Rentola osoitti puutteita kuvauksissa Hruštšovin keskustelusta SKP:n edustajien kanssa elokuussa 1961. Sen enempää neuvostomateriaali kuin Juhani Suomen käyttämät suojelupoliisin ”vasikkatiedotkaan” eivät tunne hänen viittaustaan noottiin. Rentola epäili ettei edes ollut todellista Supon tiedottajaa vaan KGB ohjasi SKP:n

1 Rautkallio 1992, 239–41.
2 *Ibid*., 214.
3 *Ibid*., 237, 240, 244.
4 *Ibid*., 378–9.
5 IS 21.10.1992, Huu & Haa.
6 ÖB 28.10.1992, pk. Käännös TT.
7 Pohjalainen 25.10.1992, Mureneeko suuri aika?
8 HS 9.11.1992, Isähahmon puolustajat.

syöttämään Suomen poliittiselle johdolle tietoa valikoidusti.[1] Se oli ”en typisk handtvagning, ett av den sovjetiska diplomatins elementära trick”. Neuvostolähteen hän katsoi heijastelevan poliittista kulttuuria, jossa asioita ei esitetty, niin kuin ne olivat, vaan kuten niiden olisi kuulunut olla. Poliittisesta painoarvosta välittämättä jätettiin pois kaikki epävirallinen, spontaani ja epämukava.[2]

Rentola itse luotti tapaamiseen osallistuneen Mirjam Suvannon muistioon. Sen mukaan Hruštšov ilmoitti kannattavansa Kekkoselle jatkoa ja vihjasi nootista.[3]

Erityisesti Rautkallio sekä ihastutti että vihastutti. Toimittaja Jouko Miettusen mielestä hän oli ”rymynnyt” arkistoissa ”sarvikuonon lailla”, ja Osmo Jussila syytti ”irrelevanttien yksityiskohtien” keräilystä, asiakirjojen käyttämisestä omien ennakkokäsitysten pönkittämiseen, ”tukevasti lähteistä irti olevista fantasioista” ja ”hyppelehtivästä ja epäloogisesta esitystavasta”. Mutta Aamulehden toimittaja ei ollut moksiskaan, vaikka olikin käyty ”ryöstöviljelemässä irrallisia asiakirjoja”, vaan vakuuttui Kekkosen aktiivisuudesta.[4]

Kaksijakoista suhtautumista havainnollistaa, että Rautkallion julkaisemaa Moskovan-materiaalia ja hänen tulkintojaankin arvostettiin ja hyödynnettiin. Ilkka Herlin katsoi hänen näyttäneen toteen, että Neuvostoliitossa alettiin puuhata Honka-liiton kaatamista heti sen syntymisen jälkeen. Toimittaja Jyrki Vesikansa tuumasi Tehtaankadun vuosiraportin johdosta, ettei presidentti paheksunut operaatiota vaan päinvastoin totesi sen sopivan suunnitelmiinsa. Pekka Visurin mielestä monet ”tuoreetkin kuvaukset ja selitysyritykset” olivat ajastaan jäljessä. Seikko Eskola tuomitsi *Kriisien ajan* vanhentuneeksi, sillä Rautkallion esiintuomaa aineistoa ei voitu sivuuttaa, kun rakennettiin kuvaa Kekkosesta ja idänsuhteista. Osmo Jussila kehui mielenkiintoiseksi tietoa, että Kekkonen paljasti Zaharoville aikeensa eduskunnan suhteen. Hän olisi nähnyt mielellään, että Rautkallio olisi ainoastaan julkaissut dokumentit ja jättänyt tulkitsemisen muille.[5]

Harvoja poikkeuksia oli Suomen Keskustaa myötäilevän Keskisuomalaisen toimittaja Lasse Kangas. Hän leimasi ”Zaharovin päiväkirjan” heikoksi lähteeksi, koska Zaharov ”ei edustanut puoluelinjaa, jonka edustajilla oli tosiasiallinen valta myös ulkopolitiikassa”.[6]

Lavastus kirvoitti kannanottoja motiivistakin. Ilta-Sanomat katsoi sellaisen käsityksen lepäävän ”jonkinlaisella pohjalla”, että Tehtaankadun KGB-miehet

1 Ks. Suomi 1992, 540–2.

2 Rentola 1992, 619–21, 626–7. Jukka Seppinen (1997a, 162) pitää Supon tiedotusta luotettavana ja väittää aivan ilmeisesti sen perusteella, että nootti tuli elokuisissa keskusteluissa esille ”perusteellisesti”.

3 Rentola 1992, 621–6.

4 Miettunen 1992; Jussila 1992, 47, 52; Seppälä 1992b.

5 Herlin 1993, 297. Lähteenä Rautkallio 1992, 67–9, jonka lähteenä NKP:n ohje Zaharoville 16.3.1961; Vesikansa 1992; Visuri 1992b, 59; Eskola 1992, 515; Jussila 1992, 52.

6 Kangas 1992.

”operoivat” nootin Kekkosen jatkon varmistamiseksi. Vesikansan mielestä pyrittiin lisäksi kasvattamaan Suomessa itäistä vaikutusvaltaa. Jakobson seuraili lehtiarvostelussaan Rautkalliota, että eduskunnan hajottamisen paljastamisesta Zaharoville johti suora linja noottiin.[1] Samoihin aikoihin kirjoittamassaan toisessa artikkelissa hän päätteli ajoituksesta ja julkistamisesta ennen vastaanottajan pääsemistä perehtymään noottiin, ettei sitä aiottu otettavaksi vakavasti. Hän puhui ”monikärkiohjuksen diplomaattisesta vastineesta” ja propagandasta mielipiteisiin vaikuttamiseksi, jotta Kekkonen johtaisi ulkopolitiikkaa jatkossakin.[2]

Helsingin Sanomissa pääkirjoitustoimittaja Erkki Pennanen moitti Rautkalliota ”asenteelliseksi Kekkos-vihaajaksi, joka kiirehtii esittämään johtopäätöksiä ennen ja ilman todisteita”, mutta uskoi siitä huolimatta häntä mieluummin kuin Juhani Suomea. Samalla lehti tunnustautui pääkirjoitussivulla ensimmäisen kerran presidenttitulkintaan. Yhtä lailla kertoo maailman muuttumisesta, ettei Demari ollut lainkaan niin suppusuinen kuin Suomen Sosialidemokraattina yhdeksän vuotta aikaisemmin Junnilan noottikannanoton johdosta eduskunnassa vaan puhui ”puhtaasta lavastuksesta” Tamminiemen pyrkimysten edistämiseksi.[3] Siten tarvittiin Hannu Rautkallio, jotta SDP:n pää-äänenkannattaja kykeni sanomaan pääkirjoituksessa sen, minkä käytännölliseti katsoen ilmaisi yleisönosastossa ja lainauksella ruotsalaislehdestä jo marraskuun 1961 alkupäivinä.

Åbo Underrättelserkin kannatti presidentinvaalin sisältävää monen osoitteen mallia todeten, ettei Neuvostoliitto luottanut useimpiin, joiden nimi ei ollut Kekkonen. Suurin piirtein samoilla linjoilla, joskin rouheammin sanankäänteinen oltiin Keskisuomalaisessa. Päätoimittaja Erkki Laatikainen nimitteli Rautkalliota keräilyerän ”tutkijavöyhkäksi” ja pääkirjoitus sätti poleemisen sensaation tavoittelijaksi, joka ei yrittänytkään noudattaa historiantutkimuksen perussääntöä, kaiken olennaisen lähdeaineiston huomioimista. Laatikaisen mielestä nootin taustat olivat moninaiset ”ja sen avulla Neuvostoliitto läimäsi useita kärpäsiä”. Niihin kuului Honka-liitto, vaikka Laatikainen ei saanutkaan sanotuksi sen nimeä: ”Kylmä sota hilseili tuolloin kovimmillaan - -, joten päivänselvää oli, että Neuvostoliittoa kiinnosti, pysyykö Suomi ystävällismielisessä ulkopolitiikassa vai luisuuko se lännen käsikassaraksi.”[4]

Tuomas Keskisen *Lavastus* innoitti aiempaa huomattavasti monisanaisemmaksi. Nootin ”yliarkkitehdiksi” oli ”luotettava lähde” paljastanut — ei kuitenkaan Kekkosta vaan — Hruštšovin. Tällä oli ollut edessään puoluekokous, vastassaan NKP:n kova linja ja käsissään Berliinin kriisi, joka uhkasi laajeta maailmanpaloksi.

---

1 IS 27.10.1992, Rautkalliolla ei todisteita UKK:n osuudesta noottiin; Vesikansa 1992; Jakobson 1992c.

2 Jakobson 1993, 117–8, 120. Kirjoittamisajankohdasta s. 245 v. 2.

3 Pennanen 1992; Demari 27.10.1992, pk.

4 ÅU 31.10.1992, pk; KSML 27.10.1992, pk; Laatikainen 1992.

Nootti oli monikärkiohjus, joka tarkoitettiin ”Berliinin peitoksi” ja kortiksi sen ”kauhupelissä”, Pohjola-politiikaksi sekä säikäyttämään Suomea ja sen presidenttiä. Novosibirsk oli ”tietenkin” lavastus.

Presidenttipeliin nootti oli kuitenkin ”raskaasti yliampuva”: ”Olisiko Kreml pannut lähes koko maailman sekaisin Urho Kekkosen uudelleenvalinnan vuoksi, mikä oli ilman apuakin todennäköisin vaalin lopputulos?” Voitto ei edes ollut välttämätön. Kekkosen haluttiin kyllä jatkavan, ”mutta rajansa lobbauksellakin”. Monikärkiohjus sai siten määritelmän, joka sisälsi Suomen mutta ilman Honka-liittoa.

Toisaalta Keskinen mietiskeli, että Kekkosen sopi voittaa mutta ”Kremlin ehdoilla ja nöyryyttämänä”. Sellaisena hän olisi parempi kuin ”vahvana, kansan valitsemana, vieläpä lännen tukemana”. ”Oma pukinsorkka” oli saatava sekaan, sillä Suomea ja sen presidenttiä ”onnisti lännessä liian hyvin”.[1]

Lavastuksen välitöntä vaikutusta havainnollistaa vuosien 1959–81 tiedustelupäällikön Raimo Heiskasen kirja. Hän päätyi ensin fuusioon, jossa nootti liittyy läheisesti suurpoliittiseen kriisiin ja kotimaan sisäinen tilanne toimii laukaisijana. Pääasia on Kekkosen auttaminen, sillä Hongan voitto olisi vähentänyt ulkopolitiikan ennustettavuutta. Neuvostojohto myös varoittaa länttä, ilmaisee huolensa kansainvälisestä tilanteesta ja antaa näytön aikomuksestaan selvittää se omalla tavallaan. Lisäksi Hruštšov haluaa osoittaa vääriksi epäilykset heikkoudestaan ja lujittaa asemaansa NKP:n valtataistelussa. Vielä asialistalla on Suomen ilmapuolustus, jonka kohentuminen parantaisi Neuvostoliitonkin turvallisuutta, ja sen asevoimat hyötyisivät. Edut vain lisääntyisivät, jos Neuvostoliitto pääsisi toimittamaan välineet.[2]

Etukäteen laskematonta hyvää tuottaa ajoitus. Julkistamisessa Kekkosen Amerikan-matkan aikana kuuluu ”ison veljen ääni” ja käy ilmeiseksi, että huolimatta yrityksistään laajentaa ulkopoliittista liikkumatilaansa Suomi pysyisi Neuvostoliiton etupiirissä.[3]

Novosibirskin tapaamisesta Kekkosella on ”etukäteissopimuksia neuvosto-osapuolen kanssa”. Valtiojohtajat pelaavat kumpikin peliään: Kekkonen laajentaa maansa liikkuma-alaa, Hruštšov pyrkii lujittamaan asemaansa ja näyttää Neuvostoliiton voimaa. Yhteinen intressi on Kekkosen presidenttiyden jatkuminen.[4]

Heiskanen tunsi ennalta *Kriisien ajan* mutta tutustui *Novosibirskin lavastukseen* kaikesta päätellen vasta kirjansa ladontavaiheessa. Hän kertoo että neuvostoarkistoista oli tullut kriisistä ”uutta tietoa” ja että kysymys oli Kekkosen tukemisesta. Viittauksen Rautkallioon vahvistaa maininta, että noottia edelsi ”Suomesta annettu

1 Keskinen 1992b.
2 Heiskanen 1993, 13, 22–4, 91.
3 *Ibid*., 24–5.
4 *Ibid*., 40, 48.

muistio", jonka täytyy olla Kekkosen vakaannuttamissuunnitelma. Tiedot näyttävät johtaneen tulkinnan tarkistamiseen, sillä Heiskanen olettaa, että Neuvostoliitto ei olisi "herättänyt" kriisiä, ellei täältä "olisi saatu signaaleja tarpeesta ja vakuuksia siitä, että poliittinen johtomme toimii odotetulla tavalla".[1]

Tutkijoista Pekka Visuri, dosentti Juhani Mylly ja valt. tri. Heikki Patomäki kannattivat Kekkosen auttamisen käsittävää yhdistelmää. Myllyn mukaan Kreml halusi varmistaa luottomiehensä vallan, vaikkei "tämä akseli" ollutkaan koko selitys. Visuri havaitsi Rautkallion kuvauksen "vaalitaistelun hämäristä taustoista" enimmäkseen loogiseksi. Epäselväksi jäi ainoastaan, kontrolloiko kriisiä Kekkonen vai "Moskovan hämäränmiesten yhdistetty joukkue". Heikkoutena oli myös kansainvälisen kehyksen vähättely. Visuri itse sisällytti sotilaspolitiikan, "vaikka loppupeli olisikin käyty KGB:n laatimien suunnitelmien mukaisesti Kekkosen presidenttikauden jatkamisesta". Kattavassa selityksessä sen tuli yhdistyä Suomen ulkopuolisiin tekijöihin.[2]

Patomäki kehitteli projektin, joka yhdistää historiantutkimuksen ja "selittävät yhteiskuntatieteet". Hänen mielestään molemmilla on sama tutkimuskohde eikä metodeissakaan ole eroja.

Olettaen historioitsijoiden uskovan, että tietoa on vain arkistoissa, Patomäki hylkäsi tällaisen "standardinäkemyksen" katsoen sen sulkevan tieteellisen historiantutkimuksen ulkopuolelle teoreettiset käsitteet, tulkinnat, mielikuvituksen ja rationaalisen päättelyn. Historiantutkijat olisivat "avoimempia todistusaineiston purevalle voimalle", jos ottaisivat selityksensä "hypoteettisina malleina" ja "tarinoina", joissa on "moraalisia ja runollisia aineksia".[3]

Soveltaessaan teoreettista ajatteluaan Suomen ja Rautkallion tulkintoihin Patomäki näki ne "mimeettisinä ikonisina malleina", joiden vastaavuus "kohdealueen" kanssa ei ole kirjaimellinen vaan metaforinen. Koska hänen mukaansa väite tai väitejoukko on tosi, "kun se on rationaalisin uskomus(joukko)", "erilaiset teorialuomukset ja ikoniset mallit voidaan sovittaa yhteen olemassaolevan evidenssin kanssa", ja "keskenään ristiriitaisetkin väitejoukot voivat 'vastata todellisuutta'".[4]

Metodia havainnollistaa Moskovan keskustelun käsittely. Vaikka myönsi, että arkistoista saattoi paljastua olennaista todistusaineistoa,[5] ja oli tietoinen "Karjalaisen vastaanottoa koskevasta otteesta Gromykon päiväkirjasta",[6] Patomäki sivuutti siitä saatavan näytön, että nootti lähetetettiin pelkästään Honka-liittoa

1 *Ibid*., 81, 90–1.
2 Mylly 1992; Visuri 1992b, 59–60.
3 Patomäki 1993, 51–2. Mutta ks. mitä Jussila (1992, 49) teorioista ja päättelystä.
4 Patomäki 1993, 53–4.
5 *Ibid*., 52.
6 *Ibid*., 59.

vastaan ulkopolitiikan takia.[1] Sen sijaan hän löysi Gromykon kirjeestä NKP:n keskuskomitealle 16.10.1961 perusteeksi Kekkosen auttamisen ohella ”vaarallisen kehityksen Länsi-Saksassa”.[2] Yhdistämällä Rautkallion ja Suomen ”evidenssit” Patomäki antoi nootille kaksoisroolin, että Hruštšov osoitti lännelle ”Moskovan mahtia ja lujuutta” ja auttoi Kekkosta. Tälle myös räätälöitiin suunnitelmansa mukaisesti syy eduskunnan hajottamiseen. Lisäksi aiottiin ”oikaista Suomen ’puolueettomuuspolitiikan’ kurssia”.[3]

Tämän ”vaihtoehtoisen tarinan” ohella Patomäki kehitti selityksen, jolla ei ole mitään tekemistä sen enempää presidentinvaalin kuin kylmän sodankaan kanssa. Sen mukaan nootin mahdollisti yya-sopimuksen ohella ”oppi staattisesta herra-renki-suhteesta”, joka pohjautui opetukseen tosiasioista viisauden alkuna. Renki oikeutti herran herruuden asenteellaan, ”että näin on aina ollut”, ja vältti ikävyydet nöyryydellään ja kuuliaisuudellaan.[4]

Eräät tutkijat valitsivat puolensa. Jussilaa viehätti Suomen ”’signaaliteoria’”: ”Kannatan, kunnes esitetään parempi.” Dosentti Olavi Borgin ja professori Risto Sänkiahon mielestä neuvotteluja ehdotettiin ”Berliinin kriisin myötä”. Myös Kimmo Rentola kallistui Saksa-kytkentään, sillä Suomen-politiikka kuului Neuvostoliiton ulkopolitiikan maailmanlaajuiseen kokonaisuuteen. Puhe sotilaiden vaatimuksista oli kuitenkin käsien pesemistä.[5]

Seikko Eskola sitä vastoin johti Gromykon kirjeestä keskuskomitealle 16.10.1961 yhteyden presidentinvaaliin, ja Martti Häikiön vakuutti Rautkallion todistelu Tehtaankadun raportista, että idea oli peräisin sieltä. Nojautuen lisäksi aiempien idänsuhteiden kriisien ratkaisutapaan, jonka havaitsi Kekkos-keskeiseksi, hän kannatti ”suoraviivaista KGB-lähtöistä Honka-liiton kaatamiseen tähdännyttä selitystä” mutta myös katsoi, että pyrkimyksenä oli Suomen sitominen kiinteämmin Neuvostoliittoon.[6]

Alpo Rusi ei piitannut sen enempää Rautkalliosta kuin Suomestakaan vaan jatkoi Risto E. J. Penttilän aukomalla uralla. Artikkelissa Ulkopoliittisen instituutin tutkijan Jukka Salovaaran kanssa hän arveli Varsovan liiton pitäneen välttämättömänä Suomen ilmatorjunnan integroimista järjestelmäänsä. Toisaalta nootti

---

1 Rautkallio 1992, 371: ”Korostin samalla, ettei meillä ole mitään aikomusta puuttua Suomen sisäisiin asioihin, mutta viime aikoina meidän on ollut pakko kiinnittää huomio siihen, että Suomen poliittinen tilanne on epävakaa liittyen tietyn ryhmittymän toimintaan pyrkimyksenä estää Paasikiven–Kekkosen linjan ajamista. Tämän takia, sekä ottaen huomioon Neuvostoliiton turvallisuuden edut neuvostohallitus haluaisi saada vakuutuksen siitä, että nykyinen ulkopoliittinen kurssi, Paasikiven–Kekkosen linja, säilyy tulevaisuudessakin. Tästä syystä ehdotimmekin Suomen hallitukselle sotilaallisia konsultaatioita.”

2 Patomäki 1993, 65–6.

3 *Ibid*., 63–5.

4 *Ibid*., 63 (1. lainaus), 72 (muut lainaukset).

5 Jussila 1992, 51; Borg–Sänkiaho 1993, 95; Rentola 1992, 621, 627.

6 Eskola 1992, 515; Häikiö 1993a, 83–5, 103–4.

”tavallaan” kytkeytyi Suomen sisäpolitiikkaan niin, että valmistelu ja ajoitus liittyivät NKP:n valtakamppailuun.[1] Niukka ilmaisu jättää yhteyden avoimeksi.

Rautkallio ja Suomi ottivat yhteen muillakin areenoilla kuin televisiossa. Suomi hyökkäsi kysymällä lehtihaastattelussa, lavastettiinko superpommi vain presidentinvaalin vuoksi.[2] Päättelymalli oli sama — ja yhtä erikoinen — kuin Kainuun Sanomissa Iljinski-keskustelussa ja Jakobsonin kirjassa *Kuumalla linjalla*, joiden mukaan Kekkosen tukemisen hyväksyminen nootin ainoaksi motiiviksi merkitsee käsitystä, että Berliinin kriisi synnytettiin hänen takiaan.[3]

Suomi palasi aiheeseen UKK perinneyhdistyksessä marraskuussa 1992[4] selityksellä, että ”noottivälikohtauksen” aiheutti ”eräänlainen monikärkiohjus”, jonka tavoitteet olivat kansainvälispoliittisia.[5] Hän toisti lähes tulkoon samat perustelut kuin kirjassaan; ainoa merkittävä ero oli Hruštšovin laimean kiinnostuksen puuttuminen.[6] Vaikka väitti pohjautuvansa kaikkeen saatavilla olevaan tietoon,[7] hän sivuutti yhä Gromykon paljastuksen motiivista ja pyrki päinvastoin kumoamaan kaiken Kekkosen tukemiseen vivahtavankin. Smirnov oli tehnyt vaikutuksen ja sai sen mukaisen käsittelyn. Kun Gromykon ”muistiosta” NKP:n keskuskomitealle oli siteerattu yhtä virkettä todistamaan, ”että nootti palveli nimenomaan Kekkosen etuja”, biografi asetti etusijalle kohdan, joka puhui ”nootin vaikutuksesta Saksan ja Berliinin tilanteeseen” ja siten tuki hänen todisteluaan, että selitys piili kansainvälisessä tilanteessa. Yhtä lailla näkyy presidenttitulkinnan kaihtaminen stabilointimuistion lukemisessa niin, että päätavoitteena oli Karjalan alueiden palauttaminen.[8] Koska adjutanttien ja turvahenkilöstön päivälistoissa ei näy tapaamista Zaharovin kanssa 4.11., Suomi torjui ehdottomasti väitteen, että Kekkonen kiitteli tälle nootin apua vaalitaistelussa.[9]

Lähdekritiikkiä Suomi harjoitti langettamalla epäilyksen varjon niiden neuvostoraporttien ylle, joiden avulla Kekkosesta oli ”leivottu osasyyllinen”. Täällä toimineet neuvostodiplomaatit olivat kertoneet, että raportointia ohjasivat usein todellinen tai kuviteltu käsitys vastaanottajan odotuksista ja laatijan pyrkimys tuoda esiin vaikutusvaltaansa täkäläisissä poliittisissa piireissä. Kritiikki näyttää pohjustaneen uutta hyökkäystä Rautkalliota vastaan. Suomi piti mahdollisena, että

1 Rusi–Salovaara 1993, 141.
2 IS 26.10.1992, Uudet väitteet noottikriisistä epäilyttävät.
3 KS 8.5.1963, Taas riittää juttua; Jakobson 1968b, 157.
4 PY 1993, 91.
5 Suomi 1993, 10.
6 *Ibid*., 14–5.
7 *Ibid*., 14.
8 *Ibid*., 11–2. Häikiön mielestä (1993a, 80) muistion tavoitteena oli ”yöpakkashallituksessa voimansa koonneen Kekkos-vastaisen puoluerintaman rikkominen valikoivalla hallituspolitiikalla”.
9 Suomi 1993, 12; Smirnov 1992, 13.

Moskovasta löytyy asiakirjoja, joissa neuvostodiplomaatti omii kunnian nootin ideasta ja ehkä jopa kertoo taivutelleensa Kekkosen hyväksymään sen. Sopiva kandidaatti oli Ženihov, jota kollegat kuvailivat niin häikäilemättömäksi, että hän olisi mielellään ”niittänyt kaikki vastustajansa kalashnikovilla”.[1]

Gromykon muistion valikoivan huomioimisen ja lähdetarkastelujensa ohella Suomi kosketteli menettelytapoja kritisoimalla Juri Derjabinia turvautumisesta televisiohaastattelussa ”moneen ehkä-sanaan ja varaumaan”.[2] Tässä kuitenkin pata soimasi kattilaa, sillä menettely ei ollut tuntematon *Kriisien ajankaan* kirjoittajalle. Hänen tulkinnalleen tärkeä ajatus motiivin muuttumisesta ennen Novosibirskiä on pelkästään otaksuma,[3] ja muutos tapahtui ”kaiketi” juuri ennen Kekkosen ja Hruštšovin tapaamista.[4] Vastaavanlaisia ilmaisuja on muissakin keskeisissä kohdissa: ”Todennäköisesti juuri edellä kuvatut ulkoiset ja sisäiset tekijät loivat puitteet noottipäätökselle. Itse päätös lienee miellettävä - -.”;[5] ”[o]ma merkityksensä oli ilmeisesti myös pyrkimyksellä saada Suomi toteamaan - -”;[6] päätös Novosibirskin keskustelusta tehtiin ”[i]lmeisesti” tarkoituksella käyttää uhkaefektiä signaalina länteen.[7]

Rautkallio otti uudelleen kantaa vuonna 1993 kirjassaan *Neuvostovallan asialla. NKP:n vaikutus Suomessa 1960-luvulla*. Lähteet olivat täydentyneet kiitos tutkimuslupien Suomen ulkoministeriön arkistoon ja Karjalaisen ja Wuoren arkistoihin Valtionarkistossa (nyk. Kansallisarkisto).[8] NKP:n materiaalin valossa taas oli selvinnyt, ”että lähdetulkinnat ovat ristiriitaisia ja näin ollen epäilyt suljetusta Kekkosarkistosta julkaistujen asiakirjojen luotettavuudesta kasvavat”. Koska ei voinut käyttää presidentin muistiinpanoja, Rautkallio joutui ”toistuvasti esittämään lähdekriittisiä varauksia” koskien neuvosto-osapuolen tulkintoja hänen keskusteluistaan NKP:n edustajien kanssa.[9]

Korjaamisen tarvetta oli ilmennyt myös omassa tutkimustyössä. Golitsynin kertomuksista oli löytynyt virheitä,[10] ja Mirjam Suvannon muistio SKP:n johdon tapaamisesta Hruštšovin kanssa oli nostanut esiin ”kiinnostavia lähdekriittisiä kysymyksiä”.[11] *Novosibirskin lavastuksessa* Suvanto selostaa keskustelua ”yksityis-

1 Suomi 1993, 13.
2 *Ibid*., 11.
3 Suomi 1992, 541.
4 *Ibid*., 548.
5 *Ibid*., 544.
6 *Ibid*., 545.
7 *Ibid*., 547.
8 Rautkallio 1993, 35 v. 15, 275.
9 *Ibid*., 128–9.
10 *Ibid*., 33 v. 5.
11 *Ibid*., 70.

kohtaisesti" SKP:n poliittisen toimikunnan pöytäkirjasta, "mutta siinä onkin sitten kaikki".[1] Nyt Rautkallio oli löytänyt muistion ja noottivihjauksen siinä.[2]

On mahdollista että korjaukseen ohjasi Rentolan kritiikki. Samalla kun huomioi muistion, Rautkallio nimittäin leimasi Moskovan keskusteluista Supolle välitetyt tiedot "KGB-disinformaatioksi".[3] Mutta *Lavastuksessa* käytetyt tapaamista koskevat neuvostomuistiot saivat jäädä rauhaan.

Myös itse kriisin kuvaus muuttui. Nootin pääarkkitehti on tällä kertaa Ženihov,[4] ja sanat "pian kriisin jälkeen" maininnassa Wuoren kirjeestä Kekkoselle 3.1.1962 määrittävät uuden päättymisajankohdan.[5] Valmistelu niveltyy Hruštšovin suunnitelmaan Saksan rauhansopimukseksi ja modifioituu Berliinin muurin takia.[6] Motiivi ei ole enää ensisijaisesti eduskunnan hajottamisen avustaminen vaan Kekkosen "valta-aseman pysyvyyden" varmistaminen.[7] "Novosibirskin lavastus" alkaa, kun Kekkonen uhkaa puheessaan 5.11. jättää presidentin tehtävät "niille, jotka katsovat itsellään olevan paremmat mahdollisuudet". Rautkallio uskoi hänen sanoneen näin, koska lopputulos oli jo varma.[8]

Entisellään oli poleemisuus: kriisin "valheelle rakennettu historia" ylsi ennen Moskovan arkistojen avautumista "tulkintojen akrobatiassa" "hämmästyttäviin suorituksiin".[9] Kekkosen teilaaminenkin jatkui, ja nyt käsittelyyn pääsi myös Juhani Suomi.[10]

Poleemisuutta terästi moraalinen närkästys. Kekkosen yhteistoiminta NKP:n kanssa oli konspiraatio,[11] ja koska keskuskomitea ja KGB puuttuivat räikeästi

---

1 Rautkallio 1992, 98. Tietämättömyys Suvannon muistiosta selittää epäjohdonmukaisuuden *Lavastuksen* kuvassa siitä, mitä SKP:ssä tiedettiin. Kirjan mukaan kommunisteille ei kerrottu etukäteen Kekkosen voiton varmistamisen tavasta mutta silti heidän taholtaan tiedotettiin Ranskan Helsingin-suurlähetystölle elokuussa, että Neuvostoliitto aikoi puuttua presidentinvaaliin ja kriisi purkautuisi "Kekkosen näyttävällä matkalla Moskovaan". *Ibid*., 97–8, 352 v. 70.

2 Rautkallio 1993, 68–71, 91 v. 20. Toisin kuin Rautkallio Suomi ei ole ottanut opikseen. Hän toteaa *Kriisien ajassa*: "Todennäköiseltä tuntuu — kunnes toisin osoitetaan — että Hrushtshev viittasi elokuisen keskustelun kuluessa YYA-sopimukseen, mutta lähinnä keinona, jonka avulla Suomi olisi taivuteltavissa Moskovan toivomaan suuntaan Saksan-kysymyksessä." Toisin on osoitettu, mutta hän kertoo keskustelusta vielä kahdeksantoista vuotta myöhemmin mainitsematta noottia. Suomi 1992, 654 v. 21 ja 2010, 316.

3 Rautkallio 1993, 70–1, 91 v. 20.

4 *Ibid*., 74.

5 *Ibid*., 86.

6 *Ibid*., 69.

7 *Ibid*., 60.

8 *Ibid*., 80.

9 *Ibid*., 14.

10 *Ibid*., 14, 33 v. 6, 68, 70–1, 91 v. 20, 124 v. 3, 128–9.

11 *Ibid*., 29.

sisäpolitiikkaan, yhteisymmärrys niiden kanssa ja peittely ”lavastuksilla” olivat ”petos omaa kansaa kohtaan”.[1]

Rautkallion ja Suomen kiistelystä tehtiin johtopäätöksiä myös ohi pääaiheen. Penttilän mukaan avattiin ikkunoita suomalaisen historiantutkimuksen todellisuuteen, ja Patomäen mielestä debatti osoitti, että ”sodanjälkeisenä aikana” oli ollut paljon ”vialla”. Ulkopolitiikan ensisijaisuus oli tukahduttanut demokratian, ja Paasikiven–Kekkosen linjakin oli ollut hakoteillä, kun sen perustana ollut oppi tosiasioiden tunnustamisesta oli vienyt herra-renki-suhteeseen. Väittely näyttäytyi Patomäelle ”poliittisena oikeudenkäyntinä, jonka päätuomarina on ’historia’”. Siinä kulminoituivat monet kiistat Kekkosesta ja hänen ajastaan. Aiheena oli muun muassa, olisiko Suomen pitänyt ottaa etäisyyttä Neuvostoliittoon ja asettua selkeämmin lännen puolelle kylmässä sodassa. Debatti kiteytti, suuntasi ja rakensi käynnissä ollutta ajattelu- ja keskusteluprosessia. Patomäki näki väittelyssä ”1990-luvun alun valtavirtadiskurssin poolit, jotka määrittelevät mahdollisten argumentatiivisten asemien akselin”, kun monet kekkoslaiset pitäytyivät ”vanhan oppijärjestelmän” mukaisiin tulkintoihin, vaikka niiden pohja oli rapautunut.[2]

Ulkopolitiikkaa silmällä pitäen Patomäki ehdotti Paasikiven–Kekkosen linjan perusperiaatteiden revisioimista ja neuvoi debatin perusteella, kuinka idänsuhteita tuli hoitaa. Ne olivat edelleen tärkeitä mutta eivät enää vain siksi, että Venäjä oli potentiaalisesti ongelmallinen, vaan myös kaupan ja ”poliittisen ja kulttuurisen dialogin” tähden.[3]

. . . vai Viktor Vladimirov?

Tuhdin mausteen noottikeitokseen heitti elokuussa 1993 muistelmissaan KGB-kenraali Viktor Vladimirov, joka oli palvellut täällä useaan otteeseen erimittaisia jaksoja ja ristittiin noihin aikoihin ”pääkotiryssäksikin”[4]. Hänen mukaansa idea oli Ženihovin ja Hruštšovin hyväksynnän jälkeen nootti kirjoitettiin MIDissä. Yksi kirjoittajista oli Juri Derjabin. Häneltä kuten useimmilta muiltakin valmisteluun osallistuneilta todelliset tavoitteet salattiin.[5]

---

1 *Ibid*., 61–2.

2 Penttilä 1992, 21; Patomäki 1993, 69, 71–2, 74–6.

3 Patomäki 1993, 74–6. Patomäki ei rajoittunut koulumestarin roolissaan Venäjään. Opettaen, ettei viisaus alkanut ”reifioiduista ’tosiasioista’ vaan emansipaatiosta ja intersubjektiivisuuden periaatteen ymmärtämisestä”, hän vaati, ettei ulkopolitiikkaa tullut enää pitää ensisijaisena demokratian ja vaihtoehtojen kustannuksella, vaan kansalaisten ”on osoitettava, että valtiomiehet eivät voi kontrolloida kaikkea, eivät myöskään Euroopan Unioniin tai globaaleihin finanssimarkkinoihin vedoten”. *Ibid*., 76.

4 ÖB 26.8.1993, pk II. Käännös TT.

5 Vladimirov 1993, 130, 132.

Vladimirov leimaa puhumisen sotilaallisesta uhkasta verukkeeksi ja myöntää kainostelematta, että tarkoituksena oli Kekkosen auttaminen. Hän kyllä viestitti, että hallitsi tilanteen. Paljastamalla eduskunta-aikeensa hän halusi osoittaa, että kykenisi nujertamaan Honka-liiton. Vaikka se rauhoitti ja auttoi siinä mielessä, ettei vaaleihin ”objektiivisesti katsoen” puututtu, epäilyt eivät hälvenneet kokonaan[1].

Nootilla oli Vladimirovin mukaan useita päämääriä. Sen tuli kääntää vaalitaistelu Honka-liitolle epäedulliseksi ohjaamalla se ulkopolitiikkaan, antaa Kekkoselle aihe hajottaa eduskunta ja tarjota hänelle tilaisuus osoittaa kykynsä selvittää maiden suhderistiriidat. Taustalla oli tarve varmistaa, ettei Suomi luisu länteen. Honka-liiton voiton pelättiin johtavan lähentymiseen Natoon, joka olisi silloin päässyt Neuvostoliiton elintärkeiden keskusten tuntumaan.[2]

Vladimirov sai runsaasti hyväksyvää palautetta. Helsingin Sanomat katsoi ”perinteisen virallisen version” romuttuneen, Jakobstads Tidning huomautti sisäisiin asioihin sekaantumisesta ja Suomen Keskustan Lalli myönsi nootin päätarkoitukseksi Kekkosen jatkon turvaamisen. Kansan Uutiset totesi, että olisi käsittämätöntä, ellei Neuvostoliitto, joka sotkeutui sisäisiin asioihin muutenkin, olisi puuttunut kaikkein tärkeimpään. Vladimirov ainoastaan vahvisti ”eniten arkijärkeä vastaavan olettamuksen”.[3]

Ilkka Herlin, joka haastatteli Vladimirovia,[4] syytti Hruštšovia lupauksensa rikkomisesta presidentin 60-vuotispäivillä, ettei sisäisiin asioihin sekaannuttaisi. Hänen mielestään neuvostoliittolaiset olivat erityisen kireässä maailmantilanteessa hanakoita ryhtymään ulkopoliittisiin operaatioihin. Honka-liitto näytti ”niin vaaralliselta veneenheiluttajalta, että kulkua piti vakauttaa nootilla”. Tärkeintä ei kuitenkaan ollut Kekkosen voitto vaan päävastustajien häviö, koska Moskovassa oletettiin Honka-liiton aikovan lähentää Suomea Natoon.[5]

Kaikki eivät pelkästään silittäneet myötäkarvaan. Aamulehti kysyi: ”Pitäisikö siis unohtaa teoriat kansainvälisestä kriisistä ja Nkp:n sisäisestä tilanteesta nootin syinä?”, ja vastasi, että nekin luultavasti vaikuttivat. Suurvalta tarkkaili naapuria valppaasti ja reagoi arveluttavilta tuntuviin muutoksiin herkästi, ”olivatpa ne lähellä tai kaukana — vaikkapa Berliinissä”. Hufvudstadsbladetin toimittaja ja politiikan konkari Rafael Paro, joka oli jo 1960-luvulla avustanut Kristian Gestrinin

1 Huolestuneisuus näkyy NKP:n keskuskomitean ohjeissa 16.3.1961. Rautkallio 1992, 68–9.

2 Vladimirov 1993, 128–31. Vladimirovin mukaan muita tukitoimia olivat Hruštšovin saapuminen Kekkosen 60-vuotispäiville, tämän vierailu Neuvostoliitossa ja Brežnevin vierailu. *Ibid*., 123.

3 HS 25.8.1993, Noottikriisi Vladimirovin silmin; JT 26.8.1993, Inre angelägenheter; Lalli 25.8.1993, Vladimirov tunnustaa kirjassaan - -; KU 25.8.1993, pk.

4 Herlin 1993, 449 v. 1075.

5 *Ibid*., 297, 301, 351. Vladimirovin mukaan (1993, 121–2) Kekkosen voitto oli äärimmäisen tärkeä, koska Neuvostoliitossa ei tiedetty ketään muuta, johon he luottivat ja joka olisi kyennyt realistisesti tavoittelemaan voittoa.

vaalikampanjoissa,[1] koki hämmentäväksi Vladimirovin käsityksen nootista pelkästään Honka-liiton torpedoinnin välineenä. Paro sijoitti operaation mieluummin osaksi suurta peliä, joka käsitti Saksan, Berliinin, COMBALTAPin, Neuvostoliiton valtataistelun ja presidentinvaalin. Siitä hän totesi: ”Det är givet att Moskva gärna såg Kekkonen omvälд 1962. Och det är klart att planerarna i Kreml räknade också med den effekten när noten fick sin utformning.”[2] Varauksista huolimatta HBL vihdoin suuntautui sisäpoliittiseen tulkintaan.

Keskisuomalaisessa Laatikainen vähätteli ja Kangas arvosteli avoimesti. Laatikainen kyllä nyt myönsi mieluusti nootin viestiksi, ”että jos Honka valitaan, maiden suhteet jäätyvät ja voivat kääntyä ties millaiseen rotkoon”. ”Vladimirovin näkemys, tai tieto” ei ollut kuitenkaan kovin dramaattinen vaan ”painotusasia, jota voi kutsua myös makukysymykseksi”. Koska Suomi oli turvallisuuspoliittisesti tärkeä naapuri, jonka haluttiin pysyvän lojaalina, nootti mahdollisesti lähetettiin ”juuri siinä päämielessä kuin Vladimirov sanoo”. Mutta koska taustana oli kylmä sota, myös viestitettiin länsivalloille päättäväisyydestä.[3]

Kangas piti Vladimirovin esitystä ”kiintoisana, mutta ei täysin loogisena”. Kreml tiesi aiheuttavansa kansainvälisen kohun ja sovitti nootin ulkopolitiikkaansa Suomea laajemmin, joten hänen tulkintaansa tuli tarkastella vain yhden neuvostovirkamiehen mielipiteenä.[4]

Yhä kirjavampi tulkintakenttä

Jouko Miettunen moitti nootin lähettämisen kolmikymmenvuotispäivänä ”[u]raputkeen tuijottelevia Suomen historiantutkijoita” kriisin välttelystä. Seuraavina kahtena vuotena tilanne korjautui merkittävästi ja sittemmin vielä lisää. Vesa Vares havaitsi 2000-luvun alussa, ettei mielenkiinto osoittanut laantumisen merkkejä.[5]

Noottikriisin kiehtovuudesta todistaa sen sisällyttäminen yhteyksiin, joissa sen käsitteleminen ei tuo lisäarvoa tai joihin se ei edes välttämättä kuulu.[6] Eri-

1 Mattlin 1997, 52.

2 AL 26.8.1993, pk; Paro 1993.

3 Laatikainen 1993.

4 Kangas 1993.

5 Miettunen 1991; Vares 2001.

6 Näin menettelevät Jukka Seppinen väitöskirjassaan (1997b), jossa keinotekoisuus näkyy jo otsikossa *Suomen Efta-ratkaisu yöpakkasten ja noottikriisin välissä*, ja Pekka Visuri artikkelissaan (2000), jonka pääsisältönä on Suomen suhde Euroopan integraatioon. Jukka Tarkka (2010, 223) havainnollistaa Kekkosen valtakauden pituutta, että sen alkaessa oli sodan loppumisesta kulunut kaksitoista, Pariisin rauhansopimuksesta yhdeksän, yya-sopimuksesta kahdeksan ja Stalinin kuolemasta kolme vuotta, ja hyppää sitten yöpakkasiin ja noottikriisiin. Muita: Salminen E. 1995, 213; Nousiainen 2006, 238; Väyrynen 2009a, 55; Salomaa 2012, 16.

koistutkija Unto Vesa taas on kokenut tarpeelliseksi esitellä tulkinnan dialektiikan tohtimatta kuitenkaan ottaa kantaa. Hän vain tyytyy toteamaan, että nootti aiheutti aikanaan pelkoa siitä riippumatta, nähtiinkö sen ”ilmentävän aitoja kansainvälispoliittisia huolia vai olevan vain temppu Kekkosen valitsemiseksi vaaleissa - - vai molempia”.[1]

Jan-Magnus Jansson sen sijaan on suomalaiseen parlamentarismiin keskittyvässä teoksessaan viileän harkitsevasti sitä mieltä, ettei siinä tarvitse kuvata noottikriisiä yksityiskohtaisesti. Heikki Tiilikainenkin lupaa pysyä erossa mutta kajoaa heti seuraavassa lauseessa ilmoittaessaan kieltäytymisensä syyksi, että kriisi oli ”vahvasti poliittinen”. Hänen toinen perusteensa on, että tutkimus oli sanonut tapahtumasta jo ”melkein kaiken tarpeellisen”.[2]

Nootin tenhovoima on aiheuttanut freudilaisia lipsahduksiakin. On väitetty että sekä yöpakkasten että noottikriisin ulkopoliittista jälkipyykkiä pestiin vuonna 1959 kahdessa pamflettikirjassa[3] ja että Paasikivi-Seura perustettiin ”noottikriisin varjossa”.[4]

Vaihtelevaa kehitystä lähdetilanteessa

Jos herpaantumatonta kiinnostusta yrittää selittää, voi lähes tulkoon sulkea pois uudet arkistolöydöt. 1990-luvun alussa päivänvaloon tulleet neuvostodokumentit kyllä synnyttivät odotuksia, että uusia seuraisi. Martti Häikiö huomioi toivorikkaasti, ettei Kekkosen ja Hruštšovin kahdenkeskisestä keskustelusta Novosibirskissä ollut aineistoa ”toistaiseksi”. Optimismia huokuvat myös Hannu Rautkallion toteamukset, että ”käytettävissämme ei ole *vielä* Kremlin ja KGB:n arkistotietoja” ja että ”Zaharovin päiväkirjoja” heinäkuun 1961 alun jälkeiseltä ajalta ei ollut vapautettu salauksesta *vielä* elokuussa 1992. Pekka Visuri iloitsi ”suurvallan ja sen johtaman blokin salaisten asiakirjojen” ryöppyämisestä julkisuuteen ”kuin Saksan antautuessa vuonna 1945”. Hän oli varma, että Moskovan lähteet ”kehottavat avaamaan” suomalaisia arkistoja.[5]

Toiveet ovat toteutuneet sikäli, että Olavi Hongan ”salaisuuksia”[6] lukuun ottamatta saatavilla ovat noottikriisin kaikki suomalaiset lähteet. Vuoden 1992 jälkeen vapautettujen asiakirjojen joukossa on tärkein, Karjalaisen ja Gromykon keskustelun muistio, joka paljastaa nootin suunnatuksi Honka-liittoa vastaan.

1 Vesa 1998, 113.

2 Jansson 1993, 136; Tiilikainen 2003, 10.

3 Kolbe 1993, 573.

4 Tarkka 2007, 215 (kuvateksti). Vrt. Tarkka 1997a, 220 (kuvateksti), jonka mukaan Paasikivi-Seura perustettiin yöpakkassyksynä.

5 Häikiö 1993a, 85; Rautkallio 1992, 274, 320 v. 134. Kursiivi TT; Visuri 1992b, 59–60.

6 Rautkallio 1992, 238.

Puolustusvoimien osalta tulivat 1990-luvun alussa tutkimuksen käyttöön muun muassa Sakari Simeliuksen ja Aatos Maunulan päiväkirjat ja yya-toimikunnan muistiot. Toimittamalla Kekkosen päiväkirjat Juhani Suomi teki palveluksen myös noottitutkimukselle.

On löytynyt kaksi uuttakin suomalaista arkistolähdettä. Suojelupoliisin tiedotuksen mukaan Otto Wille Kuusinen selitti kesällä 1963 ”eräälle SKP:n johtavalle toimitsijalle”, että Hruštšov joutui kuuntelemaan sotilaspiirejä, jotka pitivät välttämättömänä tutkaverkon perustamista Suomeen ja yhteisiä elimiä varmistamaan yya-sopimuksen noudattamisen. Toisaalta niin ikään Supolle vuodettujen tietojen mukaan NKP:n politbyroon jäsen Arvid Pelše kertoi vuonna 1972 SKP:n johdolle, että nootilla torjuttiin vaara, jonka Suomen sisäinen tilanne aiheutti yya-sopimukselle.[1]

Uutta materiaalia on saatu myös Saksasta. Seppo Hentilä on löytänyt Itä-Saksan ulkoministeriön arkistosta MIDin Skandinavian-osastoa vuonna 1961 johtaneen N. M. Lunkovin selonteon, jonka mukaan neuvostohallitus halusi ensi sijassa ilmaista näkemyksensä suomalaisille yleisesti ja Tannerin johtamille voimille erityisesti mutta myös aikoi estää Tanskan ja Norjan joutumisen ”Länsi-Saksan imperialistien koukkuun”.[2]

Venäjä sen sijaan on tuottanut pettymyksen. Siellä on arkistokäytäntö tiukentunut vuodesta 1994 lähtien[3] niin, että toiveet pikaisista edistysaskelista nootti-kriisin suhteen on jouduttu hautaamaan. Niinpä on täytynyt tyytyä siihen, mitä Rautkallio ehti saada. Hänen työnsä tuloksia onkin hyödynnetty jatkuvasti. Max Jakobson viittaa nootin käsittelyyn NKP:n keskuskomiteassa Gromykon esittelystä 16.10.1961, ja myös Jorma Kallenautio on varma päätöksen syntymisestä paljon ennen puoluekokousta. Toisaalta Visuri, vaikka lainaa Gromykon saatekirjettä ja sen arviota aloitteen hyödyistä, kirjoittaa varovasti, että lähettämispäätös ”lienee vahvistunut” lopullisesti puoluekokouksen alkuvaiheessa.[4]

Aina ei neuvostomateriaalista peräisin olevan tiedon omaksuminen ole sujunut aivan sujuvasti. Raimo Väyrynen kyllä kertoo Tehtaankadun informoimisesta koskien eduskuntavaalien aikaistamista mutta poikkeaa Rautkallion julkistamasta ”Zaharovin päiväkirjan” tiedosta nimeämällä Kekkosen sijaan tiedottajaksi tämän ”esikunnan”. Jukka Tarkka taas käyttää passiivia ja monikkoa: ”Suunnitelma selostettiin saman tien myös Neuvostoliiton edustajille.”[5]

---

1 Supon tiedotuslehtinen 2/64 (10.2.). TPA, UKA, vsk. 1964; Viialainen 2005, 36, 41; ”Arvid Pelshen lausunnosta SKP:n 16. edustajakokouksen jälkeen huhtikuussa 1972” (7.4.1972). TPA, UKA, SUPO 4; Suomi 1996, 688.

2 Hentilä 2004, 249. Käännös TT.

3 Susiluoto 1996, 72; Nevakivi 1996b, 25.

4 Jakobson 2001, 318; Kallenautio 2005, 135; Visuri 2003, 54–5, 340 v. 15. Ks. myös Salminen P. 1995, 110 ja Nevakivi 1996b, 26–7.

5 Väyrynen 1994, 131; Tarkka 2007, 222.

Arkistokäytännöissä ei Suomikaan selviä pelkällä kiitoksella. Sota-arkiston toiminnan päätyttyä itsenäisenä yksikkönä vuoden 2007 lopussa sen aineistot liitettiin Kansallisarkistoon, ja tällöin Puolustusvoimat asettivat Maunulan ja Simeliuksen päiväkirjojen noottikriisin sisältäviin osiin käyttörajoituksen, jonka seurauksena niihin perehtyminen ei ole niin vaivatonta, kuin se voisi olla.[1]

Venäläisinä lähteinä on käytetty arkistomateriaalin ja Vladimirovin ohella eräiden muidenkin neuvostotoimijoiden muistelmia. Kriisiä ovat käsitelleet Juri Derjabin, joka työskenteli vuonna 1961 MIDin Skandinavian-osastolla, Albert Akulov ja NKP:ssä Suomen ja Skandinavian -jaostossa[2] toiminut Vladimir Fjodorov.

Derjabinin mukaan tarkoituksena oli Kekkosen auttaminen. Hän kertoo saaneensa lokakuun alussa tehtäväkseen valmistaa aineistoa tärkeää diplomaattiasiakirjaa varten, joka käsittelisi Naton aktivoitumista Pohjois-Euroopassa ja painottaisi länsisaksalaisten militaristien ja revansistien toimintaa. Hän hyödynsi A. Pogodinin artikkelia siitä kokonaisia kappaleitakin lainaten. Suomea koskeva osa oli Suomen-asiantuntijan Mihail Streltsovin käsialaa.[3]

Akulovin mielestä aloitteeseen johti Pohjois-Euroopan ja Itämeren alueen tilanteen vaikeutuminen Länsi-Saksan aktivoitumisen vuoksi. Liittotasavallan, Yhdysvaltain ja Englannin pelättiin horjuttavan Suomea. Nootilla käytiin myös Honka-liittoa vastaan, koska lännen oletettiin pyrkivän vetämään sen avulla Suomi kylmään sotaan. Ehdokasta epäiltiin marionetiksi, jonka takaa kohoaisi Moskovan kannalta ”todella paha hahmo”, vaikkapa Tanner.[4]

Fjodorov nimeää syyksi epävarmuuden Suomen ulkopolitiikasta, jonka vastustajien nähtiin olevan liikkeellä. Samaan aikaan jännitys Euroopassa kiristyi.[5] Vastavetona päädyttiin MIDin ja KGB-johdon ehdotuksesta noottiin. Aikomuksena oli tukea Kekkosta sekä varoittaa Yhdysvaltoja, Länsi-Saksaa, Tanskaa, Norjaa ja Ruotsia.[6]

---

1 Kansallisarkiston Sörnäisten tietopalveluyksikön tiedote 7.2.2008. Jäljennös tekijän hallussa. Visuri (2010, 11) puhuu Suomessa yhä jatkuvasta salailuperinteestä, vaikka kylmä sota on jo historiaa.

2 Fjodorov 2001, 61.

3 Derjabin 1997, 46–8.

4 Akulov 1996, 114, 126–8, 130.

5 Fjodorov 2001, 45.

6 *Ibid*., 52–4.

”Jälkiviisauden norsunluutornissa”

Ilkka Pastinen kirjoitti vuonna 1994, että noottikriisistä voitiin esittää uusia arvioita ilman vahinkoa valtakunnalle.[1] Jos hän tarkoitti presidenttitulkintaa, kuten epäilemättä tarkoitti, vihjettä on noudatettu kiitettävästi. Sisäpoliittinen selitys on pysynyt vahvassa asemassa. Paljonpuhuva on Urho Kekkosen pojan toteamus UKK perinneyhdistyksessä, että yhtenä tavoitteena oli ”tietenkin” vaaliin vaikuttaminen.[2]

Toisaalta Kekkosen voiton varmistaminen ainoana päämääränä on ärsyttänyt. Raimo Väyrynen moittii niin ajattelevia yksipuolisuudesta ja uskomuksesta, että ”Tamminiemi ja Neuvostoliiton Helsingin-lähetystön puoluelinja” ohjailivat NKP:tä mielin määrin. Vastaavalla tavalla piti Tuomas Keskinen *Novosibirskin lavastusta* arvioidessaan heitä niin sokeina, että heitä oli ainoastaan ”Tehtaankadulla ja jälkiviisauden norsunluutornissa”. Rafael Paron mielestä he kuvittelevat, että koko kansainvälinen politiikka pyöri Helsingin ympärillä.[3]

Vähättelystä ja nimittelystä huolimatta ”sokeita” on riittänyt. Hongan vaalitoimistoa hetken vetäneen Georg C. Ehrnroothin mukaan kysymys oli yksinomaan istuvan valtionpään voitosta. Tuure Junnila, joka oli kiivennyt ”norsunluutorniin” jo vuonna 1980 ja lopullisesti kymmenen vuotta myöhemmin, pysyi siellä. Hän ainoastaan poikkesi hieman tavanomaisesta esitystavasta käsityksellään, että nootti aiheutti Suomessa poliittisen kriisin.[4]

Tutkijoista Esko Salminen yksinkertaisti ja selkeytti sitten 1980-luvun alun todetessaan, että nootti oli Honka-liittoa vastaan. Valtiotieteiden tohtori Tauno Saarela puhuu sekaantumisesta presidentinvaaliin, ja Turun yliopiston poliittisen historian professori Timo Soikkanen lainattuaan — varmuuden vuoksi sekä suomalaisesta että Gromykon muistiosta — strategisen kohdan Karjalaisen ja Gromykon keskustelusta kommentoi: ”Juuri selvempisanainen ei voinut olla, ellei halunnut sanoa aivan suoraan, että tarkoitus oli varmistaa Kekkosen voitto presidentinvaalissa.” Hänen lähteittensä perusteella Aappo Kähönen ymmärtää väitöskirjassaan päämäärän samalla tavalla. Lasse Lehtinen kutsuu omassa opinnäytteessään, joka niin ikään siteeraa Moskovan tapaamisen muistiota, noottia kaksikärkiseksi ohjukseksi, jonka toinen kärki osoitti vaalikampanjaan. Dosentti Vesa Vares huomioi, että mennessään Honka-liittoon kokoomuslaiset eivät uskoneet joutuvansa konfliktiin Neuvostoliiton kanssa. Akulovin muistelmista paljastui, että ”Neuvostoliitolla oli tietenkin oikeus sekaantua Suomen sisäiseen asiaan”. Nootti teki niin ”lyhyesti, mutta riittävästi”. Dosentti Ari Uino määrittää tavoitteiksi

1 Pastinen 1994, 85.
2 Keränen 1994, 8.
3 Väyrynen 1994, 135; Keskinen 1992b; Paro 1993.
4 Ehrnrooth 1999, 207, 210; Junnila 1980b, 233; 1990, 13; 1997, 262–3, 267.

Kekkosen voiton ja Suomen pitämisen Neuvostoliiton vaikutuspiirissä. Joitain vuosia aikaisemmin hän oli tyytynyt vihjailemaan: ”Olipa nootilla sisäpoliittisia päämääriä tai ei — kuten Honka-rintaman keskuudessa epäiltiin, myöhemmistä arvioista puhumattakaan - -.”[1]

Puhdas presidenttitulkinta on löytänyt jälleen tiensä kansainväliselleki areenalle. Se sisältyy Osmo Jussilan, Seppo Hentilän ja Jukka Nevakiven vuonna 1995 ilmestyneeseen *Suomen poliittiseen historiaan*, joka oli kahdeksan vuotta myöhemmin käännetty venäjäksi, ruotsiksi, saksaksi, ranskaksi, espanjaksi, englanniksi, kiinaksi, puolaksi, ukrainaksi ja italiaksi.[2]

Nevakiven kirjoittama kuvaus on suoraviivainen. Pienenä kauneusvirheenä on epäjohdonmukaisuus ajoituksessa. Todettuaan, että kriisi ”pitkitettiin” vajaan kuukauden mittaiseksi, hän päättää sen samalla sivulla helmikuun 1962 eduskuntavaaleihin.[3]

Nevakiven mielestä kriisissä huipentui Kekkosen taitavasti pelaama presidenttipeli. Honka-liitto koetteli ankarasti Neuvostoliiton uskoa hänen mahdollisuuksiinsa. Sen vuoksi siellä kehiteltiin ulkopoliittinen ase, yya-konsultaatioiden vaatiminen kansainvälisen tilanteen varjolla. Tarkoituksena oli antaa aihe eduskunnan hajottamiseen ja horjuttaa Honka-liittoa. Mahdollisimman laajan huomion herättämiseksi nootti luovutettiin jättiydinkokeen päivänä. Juoneen kuului mielikuva kyvykkäästä neuvottelijasta pelastamassa isänmaan, kun Kekkonen selvittäisi tilanteen neuvostojohdon kanssa.[4]

Kuten edellä on käynyt ilmi, on syyn järjestäminen eduskuntavaalien aikaistamiselle tulkinnan ydin *Novosibirskin lavastuksessa*. Ilmoittaessaan kirjansa kolmannessa painoksessa pyrkivänsä ”tulkintoihin, joiden tueksi on esitettävissä kiistatonta tieteellistä näyttöä”, *Suomen poliittisen historian* kirjoittajat korottavat Rautkallion selityksen korkeimmalle epistemologiselle statustasolle. Kahdeksan vuotta aikaisemmin Jussila oli luonnehtinut häntä surulliseksi esimerkiksi ”pikahistorioitsijoista”,[5] joten uudelleenarviointi on ollut melkoinen.

Nevakivi pitäytyy *Suomen poliittisen historian* uusissakin painoksissa rautkalliomaiseen näkemykseen[6] mutta tulkitsee toisessa yhteydessä hiukan eri tavalla. Nootti on presidentinvaalin taustana ja liittyy edelleen eduskunnan hajottamiseen mutta ei eksplisiittisesti tekosyynä vaan seurauksena Kekkosen paljastuksesta Zaharoville.[7]

---

1 Salminen E. 1995, 213; Saarela 2006, 248–9; Soikkanen 2003, 239; Kähönen 2006, 175 ja v. 82; Lehtinen 2002, 358, 374, 379; Vares 2008, 379, 389, 392; Uino 1993, 95 ja 2000, 322.

2 Jussila *et al*. 2004, 5.

3 Nevakivi 1995, 255.

4 *Ibid*., 254, 256.

5 Jussila *et al*. 2000, 5; Nevakivi 2000, 269; Jussila 1992, 47. ”Pikahistoriasta” Watt 1991, 17.

6 Esim. Nevakivi 2000, 269.

7 Nevakivi 1996a, 43.

Monikärkiohjuksia ja muita hybridejä

Paitsi puhtaana on Kekkonen-tulkintaa kannatettu jatkuvasti nootin ymmärtämisessä sellaiseksi ”monikärkiohjukseksi”,[1] jossa sisäpolitiikka yhdistyy yhteen tai useampaan muuhun tekijään, tavallisesti kansainväliseen tilanteeseen. Painotus on ollut entiseen tapaan kotimaalla — useimmiten presidentinvaalilla —, Suomen ulkopuolisella osalla tai molemmilla suunnilleen yhtä paljon.

Jatkuvasti on harrastettu moniselitteisyyttäkin. Esa Seppäsen mielestä muistutettiin, että yya-sopimuksessa oli oleellista Neuvostoliiton luoteisrajan turvaaminen, mutta hän myös kirjaa Fjodorovin käsityksen, että neuvostojohto ei ollut kiinnostunut sotilaskonsultaatioista, koska ne olisivat olleet huonoa mainosta. Lisäksi hän sanoo Vladimiroviin tukeutuen, ettei nootin kohteita valittu ensi sijassa kansainvälisen tilanteen perusteella vaan pelättiin sellaisten voimien nousemista valtaan Suomessa, jotka muuttaisivat ulkopolitiikan neuvostovastaiseksi. Toisaalta hän kiittelee osuvaksi Juhani Suomen monikärkiohjusta, jonka ymmärtää niin, että iskettiin Yhdysvaltoja, Natoa, Länsi-Saksaa, Tanskaa, Norjaa, Ruotsia ja Suomea. Seppänen vain ei pohdi, miten tällainen rykelmä ja eritoten Suomen ”iskeminen” sovittuvat presidentinvaalit sisältävään selitykseen. Sama koskee lausumaa, että kriisi oli ”Hruštševin ja Kekkosen välisen, vuonna 1960 vakiintuneen linjan todellinen tulikoe”, jota ei olisi läpäisty ilman Hruštšovin suurta luottamusta Kekkosta kohtaan.[2]

Aarne Saarinen ei ole muistelmakirjassaan 1990-luvulla likikään yhtä suoraviivainen kuin kirjoittaessaan runsaat kaksikymmentä vuotta aikaisemmin, että ”pakkaskausi” johtui aikeesta kukistaa Kekkonen. Vaikka Neuvostoliiton vaikutus oli ”tosiasia”, ei ole itsestään selvää, että vaali on yhä motiivi. Toista saattaisivat kertoa Länsi-Saksan aseistamisen arvostelemisen poimiminen Brežnevin puheesta SKP:n edustajakokouksessa 1960 ja käsitys, että Novosibirskissä näkyi Neuvostoliiton huolestuminen Berliinistä. Toisaalta Saarinen kyllä arvelee, etteivät Hongan kannattajat tajunneet leikkivänsä tulella, kun ”kansainvälinen jännitys oli huipussaan, Berliinissä olivat piiput vastakkain, Kuubasta kiisteltiin ja kolmas maailmansota kurkisti jo ovella”.[3]

Lisäksi Saarinen panee painoa kertomukselle SKP:n edustajien osuudesta nootissa ja jopa antaa ymmärtää heidän puuhanneen sitä elokuusta lähtien. Puolueen oli toimittava, kun ulkopolitiikan suunta ja idänsuhteet olivat vaarassa.[4] Entisen puheenjohtajansa mukaan SKP sai aikaan nootin kääntymisen aseeksi vaalitaistelussa, kun Neuvostoliittoa kiinnosti aluksi vain Länsi-Saksa.

---

1 Salminen 1999, 82; Kallenautio 2005, 136.
2 Seppänen 2004, 254, 279, 285–6, 288.
3 Saarinen 1995, 136–8, 140–1.
4 *Ibid*., 141.

Teologian tohtori Ville Jalovaara on eräänlainen rajatapaus. Nootin teksti ja Gromykon selvennys eivät selvästikään riitä, koskapa hänen mielestään neuvostonäkemys on yhä ”lukittuna” Moskovan arkistoissa. Hän huomioi syytöksen lehdistöä kohtaan mutta ei ’tiettyjä piirejä’ ja laskee sanoja: ”Suomea ei nootissa liiemmälti käsitelty.” Vielä vuosia Moskovan keskustelun muistion saataville tulon jälkeenkin riittää hallituksen tiedonanto, josta Jalovaara löytää ulkopolitiikan muutosta tavoittelevan ”poliittisen ryhmän”, vaikka ei tunnistakaan, keihin se viittaa. Hän kuitenkin selostaa Vladimirovin esitystä motiivista ja huomauttaa lähdeviitteessä, että Akulovin mukaan ”nootilla oli useita tähtäyspisteitä sekä kansainvälisessä politiikassa että Suomen sisäpolitiikassa”.[1] Tämä saattaa olla myös oma käsitys, sillä muutoin Akulovin mielipiteestä kertominen olisi tarpeetonta.

Enimmäkseen ovat mielipiteet kuitenkin tunnistettavissa vaivattomasti. Hufvudstadsbladet lähentyi puhdasta presidenttiselitystä lisää toimittajaveteraaninsa Bjarne Nitovuoren toteamuksella: ”För Sovjetunionen var notens huvudsyfte att säkra återvalet av Kekkonen.” Kotimaan asettavat etusijalle myös Ilkka Pastinen ja dosentti Lars-Folke Landgrén. Jälkimmäisen mielestä tarkoitusperiä oli useita ja Karjalainen–Gromyko-tiedonanto paljasti yhdeksi tärkeimmistä ulkopolitiikan turvaamisen Kekkosen uudelleenvalinnalla. Pastinen havainnollistaa Moskovan keskustelua Tehtaankadun tulkin vitsailulla menomatkalla, että suurlähettiläs piti kovasti suomalaisista kansanlauluista paitsi siitä, joka alkaa: ”Honkain keskellä mökkini seisoo”. Sama kuultiin Gromykolta, joskin ”hienostuneemmin”, ilman nimiä. Silti ei jäänyt epäselväksi, että päätarkoituksena oli vaikuttaminen Suomen sisä- ja sitä kautta ulkopolitiikkaan, jota johtamaan jatkossakin ajettiin Kekkosta.[2]

Tasapainoon pitäytyy tarkasti ulkoministeriön tutkija Jussi Pekkarinen, jonka mukaan kriisi ”kytkeytyi niin Berliinin kysymykseen kuin presidentinvaaleihinkin”. Seppo Keräsen väitöskirjassakaan ei voi havaita painotuseroja: nootti oli ”monikärkiohjus, jolla lähetettiin terveisiä Länsi-Saksalle ja Pohjoismaille, ja tietysti myös Suomelle”. Täsmennyksenä on vielä, että viitattiin epävarmuuteen ulkopolitiikan jatkosta. Suomen sosiaalidemokraattisen nuorisoliikkeen historia löytää Honka-liiton nootin tekstistä todetessaan, että Neuvostoliitto ilmaisi huolestumisensa sisäpoliittisesta kehityksestä ja halusi ”Länsi-Saksan ja muiden länsimaiden toimiin viitaten” konsultaatioita. Dosentti Tapio Bergholmin mukaan sisä- ja ulkopolitiikka ”liimautuivat yhteen”. Kiristyminen Keski-Euroopassa heijastui idänsuhteisiin, kun Neuvostoliitto kertoi valmistautuvansa Saksan tai sen liittolaisten hyökkäyksen mahdollisuuteen ja halusi ”[t]ulehtuneessa tilanteessa” varmistaa Kekkoselle jatkokauden. Samaan tyyliin katsoo professori Kari Hokkanen, että Kremlillä oli vahva intressi järjestää hänet voittajaksi, kun Länsi-Saksa oli aktivoitunut poliittisesti ja sotilaallisesti, Tanska ja Norja tiivistivät yhteistyötään

1 Jalovaara 2007, 212, 220–1 ja v. 42; 2011, 43.

2 Nitovuori 2011; Landgrén 2001, 375, 407; Pastinen 1994, 99–101.

sen kanssa, ja ”Ruotsinkin sympatiat olivat lännen suunnalla”. Filosofian tohtori Petri Nummivuori lähestyy kysymystä Junnilan kautta, joka ei pitänyt vaaliin vaikuttamista ainoana tarkoituksena vaan korosti ”taustalla mahdollisesti vaikuttaneita kansainvälispoliittisia tekijöitä”.[1]

Kekkosta ”säästävät” Kaisa Kinnunen ja Suomenmaan vuosien 1976–85 päätoimittaja Seppo Sarlund. Kinnunen lukee Apusen *Paasikiven–Kekkosen linjaa* niin, että kriisissä heijastuivat tulehtuneet suurvaltasuhteet ja pyrkimys varmistaa Paasikiven–Kekkosen linjan jatkuminen. Sarlund muotoilee perinpohjaisen harkitusti, että ”pääsyy oli Neuvostoliiton huoli Euroopan militarisoitumisesta ja Suomen sodanjälkeisen sovintopolitiikan jatkuvuudesta”.[2] Etäännyttäminen sekä Länsi-Saksan aseistautumisesta että Kekkosen tukemisesta menee niin pitkälle, että niiden tunnistaminen edellyttää kohtalaista perehtyneisyyttä aiheeseen.

Dosentti Antti Kujala aloitti ”kolmikannalla” ja siirtyi sitten vaalipainotteisuuteen. Hän oli vuonna 2006 sitä mieltä, että vaalien lisäksi tähdättiin Norjan, Tanskan ja Länsi-Saksan sotilaspolitiikkaan sekä Suomen pitämiseen ojennuksessa.[3] Kuusi vuotta myöhemmin hän omaksui Juhani Suomen näkemyksen, että ”neuvostovastaiset piirit” lisättiin SKP:n johdon pyynnöstä,[4] mutta katsoi siitä huolimatta, että ensisijaisena tarkoituksena oli Kekkosen tukeminen.[5] Se ilmaistiin jo nootissa mutta selvisi ulkopoliittiselle johdolle vasta Gromykon ja Karjalaisen keskustelusta.[6]

Kujala myös näyttää ajattelevan Rautkallion tyyliin, että pyrittiin vaikuttamaan vuoden 1962 molempiin vaaleihin.[7] Jotta niiden tulokset varmistaisivat ulkopolitiikan jatkuvuuden, säikyteltiin konsultaatioilla ja Siperialla. Lisäksi oleellista

1 Pekkarinen 2010, 51; Keränen 2010, 129–30; Laakso 2006, 170; Bergholm 2007, 187; Hokkanen 2002, 513; Nummivuori 2009, 197.

2 Kinnunen 1998, 129 ja v. 73; Sarlund 2007, 195.

3 Kujala 2006, 258.

4 Kujala 2013, 120–1.

5 *Ibid*., 126.

6 *Ibid*., 120, 123. Kujala tulkitsee keskustelua vapaasti. Lähteenään *Novosibirskin lavastuksen* liitteenä oleva Gromykon selonteko, jonka mukaan Karjalainen sanoi, että presidentti määrää eduskuntavaalien ajankohdan, hän väittää tämän kertoneen, ”että presidentti voisi hajottaa eduskunnan ja järjestää sen vaalit presidentinvaalin kanssa samanaikaisesti”. *Ibid*., 122, 354 v. 67; Rautkallio 1992, 372.

7 Kujala 2013, 119: ”Juri Derjabinin arvailujen mukaan Kekkonen ei vain tiennyt etukäteen nootista vaan oli myös esittänyt toivomuksen sellaisen antamisesta, tietenkin turvatakseen näin itselleen jatkokauden tasavallan presidenttinä ja saadakseen itselleen mieleisen enemmistön eduskuntaan.” Haastattelussa, johon Kujala viittaa, Derjabin ei puhu mitään eduskuntavaaleista vaan sanoo ainoastaan, että nootin tavoitteena oli turvata Kekkosen voitto. Siten eduskuntavaalien sisällyttäminen on tutkijan oma tulkinta. *Ibid*., 354 v. 67; HS 26.11.2011, Derjabin: Kekkonen todennäköisesti tiesi tulevasta nootista.

oli vaalien samanaikaisuus, sillä kriisin ei haluttu jatkuvan kesään saakka, jonne nootin pelotevaikutus ei ehkä ulottuisi.[1]

Vaalitulkinnan ohella Kujala on varma, että nootti laadittiin ”myös silloista maailmantilannetta varten”.[2] Hän ei mene yksityiskohtiin, ellei sitten toteamuksessa, että saatettiin lepytellä NKP:n kovaa linjaa ja Kiinaa, jotka eivät katsoneet hyvällä puoluekokouksessa jatkunutta destalinisointia.[3]

Jussi M. Hanhimäki jättää ambivalentin, jopa dikotomisen vaikutelman. Hän avaa etsimällä syytä kasvavasta jännityksestä Neuvostoliiton ja Yhdysvaltain suhteissa. Sitten tavoitteena näyttää olevan tasapaino, kun hän lisää sisäpolitiikan. Honka-liitto oli Neuvostoliitolle kaksinkertainen uhka. Se aikoi syöstä vallasta Kremlin suosikin, ja haasteen taustalla olivat sosiaalidemokraatit ja kokoomus, Suomen puolueista Kremlille kaikkein vastenmielisimmät. Kekkosen haluttiin voittavan, koska hän piti yllä hyviä suomalais-neuvostoliittolaisia suhteita, hänen suhteensä Hruštšoviin oli henkilökohtainen ja hän kannatti Neuvostoliitolle edullista aktiivista puolueettomuuspolitiikkaa.[4]

Näistä painavilta kuulostavista perusteista huolimatta Kekkonen ei Hanhimäen mielestä ollut Neuvostoliitolle niin tärkeä, että hänen kukistumisensa ja Moskovalle epämieluisten voimien valtaanpääsyn uhka olisivat riittäneet yksin motiiviksi. Loppujen lopuksi presidentinvaali jää tulkinnassa toissijaiseksikin, ellei peräti merkityksettömäksi. Ilmaisu ”although strengthening Kekkonen’s position *may* have been one of the goals of the Soviet note” heijastelee epäilyä, ja tutkijan on vaikea uskoa, että supervalta ryhtyi sellaiseen toimenpiteeseen pelkästään varmistaakseen suosikkiehdokkaansa voiton maassa, joka tuskin aiheuttaisi hankaluuksia.[5] Kriisin syy oli enemmänkin idänsuhteiden ulkopuolella.[6]

Suomen ulkopuolisista tekijöistä Hanhimäki näkee nootin taustalla myös Berliinin ja NKP:n kovan linjan, jonka harjoittama arvostelu kenties pakotti Hruštšovin jyrkkään toimintaan.[7] Yhteydestä Skandinaviaankin hän on täysin varma, sillä puhuihan nootti länsisaksalaisen militarismin ja revansismin tunkeutumisesta Pohjois-Eurooppaan ja Itämeren alueelle. Neuvostoliiton mielestä Länsi-Saksan aikeita kannatettiin COMBALTAPin muodossa, jota Kreml piti Bonnin militaristien yrityksenä käyttää aluetta tukikohtanaan.[8]

Lisäksi löytyy yhteys Suomen ulkopolitiikkaan, joskaan ei ’tiettyjen piirien’ tai ’tietyn poliittisen ryhmittymän’ välityksellä, joita Hanhimäki ei edes mainitse.

1 Kujala 2013, 126–7.
2 *Ibid*., 126.
3 *Ibid*., 118.
4 Hanhimäki 1997, 102, 105–6.
5 *Ibid*., 107. Kursiivi TT.
6 *Ibid*., 108–9.
7 *Ibid*., 107.
8 *Ibid*., 107, 110.

Hänen mielestään Länsi-Saksaan kohdistetut syytökset, vaikka olivat enimmäkseen hölynpölyä, ”were tied to a potential change in Finland’s relative position on the East-West axis”.[1]

Kansainvälistä puolta painottaa muistelmissaan myös Anders Huldén, joka rekrytoitiin vuonna 1962 Jakobstads Tidningistä ulkoministeriöön. Hänestä pääasia oli Länsi-Saksan kokeminen uhkaksi mutta kiikarissa olivat vaalitkin. Käsitys muistelijoiden valikoivasta muistista todentuu, kun Huldén antaa ymmärtää kirjoittaneensa JT:ssä heti nootin saavuttua, että se tähtäsi presidentinvaaleihin, vaikka toi ne kuvaan vasta Karjalaisen palattua Moskovasta eikä nootin motiivina vaan uutena käänteenä.[2]

Marco Krogars asemoituu väitöskirjassaan tulkintakenttään toteamuksellaan, että kriisi ei riippunut pelkästään Suomen ja Neuvostoliiton suhteista vaan ennen kaikkea vaikutti kiista Berliinistä ja Itä-Saksasta. Pääpaino oli Länsi-Saksan ja sen liittolaisten aiheuttamassa turvallisuuspoliittisessa uhassa.[3] Kekkosen kaatamisyritykselläkin saattoi olla osuutta, sillä ”henkilöityihän ulkopolitiikkamme jatkuvuus hyvin voimakkaasti hänen persoonaansa sekä 1960 että -70 luvuilla”. Saman Krogars sanoo myös varmemmin: ”Lisäksi Suomen sisäpoliittinen kehitys, mikä kytkeytyi presidentinvaaleihin 1962.” Yhteenveto vielä tuo mukaan liittotasavallan taloudellisen vahvistumisen.[4]

Kannatuksensa on säilyttänyt myös Suomen puolustuksen huomioiminen. Se esiintyy Jukka Nevakiven ja Jorma Kallenaution sekä upseerien Pekka Visurin, Heikki Tiilikaisen, Erkki Nordbergin, Pertti Salmisen ja Veli Pernaan tulkinnoissa.

Nevakivi myötäilee Penttilää liittämällä nootin Kekkosen tukemisen ohella Neuvostoliiton kiinnostukseen Suomen ilmapuolustuksen modernisointia kohtaan. Sen sisällyttämisessä on kenties osansa julkaisufoorumilla, kirjalla Suomen ja Ruotsin puolustuksesta ja ulkopolitiikasta.[5]

Kallenaution lähteinä ovat muun muassa Väyrynen, Vladimirov ja Suomi. Sitten 1980-luvun selitys on sekä tarkentunut että laventunut.

Esitys on kaksivaiheinen. Ensin kohoaa painokkaimmaksi Suomen sisä- ja ulkopolitiikan varmistaminen.[6] Kansainvälinen tilanne mahdollisti sisäisiin asioihin puuttumisen niin, että ”perimmäinen syy verhoutui tarkoituksenmukaisella tavalla yleisempään poliittis-sotilaalliseen argumentointiin”.[7]

---

1 *Ibid*., 110.
2 Huldén 1994, 357, 361–3.
3 Krogars 1995, 113, 115, 117.
4 *Ibid*., 115 v. 88, 121.
5 Nevakivi 1997, 24–5. Lähteissä Penttilä 1991.
6 Kallenautio 2005, 131, 133.
7 *Ibid*., 116.

Tämä yksinkertainen ja elegantti selitys ei kuitenkaan riitä. Kallenautio kokoaa samassa teoksessa laajoista poliittis-strategisista tavoitteista monikärkiohjuksen,[1] joka oli varoitus Tanskalle, Norjalle ja Ruotsille olla lisäämättä sotilasyhteyksiä Natoon ja varsinkin Länsi-Saksaan sekä kehotus Yhdysvalloille lopettaa jännityksen kiristäminen Itämeren alueella ja Pohjois-Euroopassa. Hruštšov joutuu ottamaan huomioon ”sotilasstrategiset näkemykset ja perustelut”. *Kriisien ajasta* löytyy keskeiseksi varoitus vastatoimista, jos länsi kasvattaa sotavoimaansa Pohjois-Euroopassa ja Itämerellä. Samasta lähteestä on peräisin pieni riski etuna puolueettoman Suomen hätistelemisestä. Naapuri myös aiotaan pakottaa hankkimaan sotamateriaalia Neuvostoliitosta ja tiivistämään sotilasyhteistyötä sen kanssa. Tämän Kallenautio näkee Gromykon ilmoituksessa, että noottia vaativat sotilaat.[2]

Lisäksi Kallenautio antaa ymmärtää, että taustalla olivat länsipainotteisuuden lisääntyminen Suomen ulkomaankaupassa ja neuvostotuonnin väheneminen.[3] Hän pääsee näihin tuloksiin hyväksymällä varauksettomasti samanaikaisten ilmiöitten syy-seuraus-suhteen.[4]

Kriisi päättyy Honka-ryhmittymän voimien hiipumiseen Novosibirskin edellä ja ehdokkaan luopumiseen.[5] Täten Kallenautio kuuluu siihen harvalukuiseen joukkoon, jonka mielestä ratkaisu ei tapahtunut Kekkosen ja Hruštšovin keskustelussa.

Nordbergin mukaan nootti ”hienonhienoine ulko- ja turvallisuuspoliittisine kysymyksineen” oli suunnattu ”lähinnä Tanskalle, Norjalle ja Ruotsille sekä Suomen sisäpoliittiseen ja presidenttipelin käyttöön”. Hän myöntää todistelut pelkän sotilaspolitiikan puolesta ontuviksi, mutta se ei estä olettamasta ”vaatimattomia” sotilaallisia tavoitteita. Suomalaisille annettiin kriisikäyttäytymisen ohjeita ja heitä pelästytettiin todennäköisesti siksi, että he lepyttelisivät Neuvostoliittoa hankkimalla sieltä aseita. Alaotsikolla ”Ilmapuolustusnootti” ja lausumalla, että ”perimmäisenä sotilaallisena tarkoituksena oli ilmeisesti kiinnittää suomalaisten huomiota - - ilmapuolustuksensa kehnoon tilaan”, myös Nordberg tunnustaa velkansa Penttilälle.[6]

Everstiluutnantti evp. Heikki Tiilikainen lukeutuu niihin, jotka pitävät Länsi-Saksan uhkaa keksittynä. Todellinen tarkoitus oli Kekkosen tukeminen, mutta myös lähetettiin ”viesti muulle maailmalle”. Toisaalta Tiilikaisen Kekkonen toipuu ”noottikriisin säikähdyksestä”, mikä ei välttämättä nivelly luontevasti vaalitulkintaan. Vaikka tapahtuma oli puhtaasti poliittinen, Suomen heikko sotakalusto

1 *Ibid.*, 131, 136.
2 *Ibid.*, 133–4, 140.
3 *Ibid.*, 86–7, 133.
4 *Ibid.*, 202.
5 *Ibid.*, 140.
6 Nordberg 2003, 276, 278, 280.

saattoi olla ”sopiva kehys”. Lisäksi kehotettiin valmistautumaan yya-velvoitteen aseelliseen täyttämiseen. ”Lisäbonuksena” oli taisteluvälinekaupan mahdollisuus.[1]

Pertti Salminen katsoo yya-sopimuksen uskottavuuden ja Neuvostoliiton kuvauksen kansainvälisestä tilanteesta edellyttäneen noottia.[2] Siteeraten Johannes Virolaista, että ”suurvalta kalastaa aina useilla ongilla”, hän kannattaa Juhani Suomen ”monisyistä tulkintaa”, jonka ymmärtää niin, että arvosteltiin Naton puolustuksen lujittamista ja norjalais-tanskalaista ”liittolaisvahvennusjärjestelmää”. Lisäksi Ruotsia varoitettiin Nato-suhteista.[3]

Suomen suunnalla pyrittiin vaikuttamaan presidentinvaaliin ja lisäämään sotilasyhteistyötä.[4] Tavoitteet limittyivät Neuvostoliiton poliittisiin ja sotilaallisiin toimiin ”sekä pohjoisessa että etelässä” ja olivat näyttö vaikutuspiirin vakaudesta.[5] Täällä haluttiin varmistaa ”eräänlaisen suoja-alueen” hyväksikäyttö. Jatkokausi Kekkoselle turvaisi ulkopolitiikan, vaikka vähempikin dramatiikka olisi riittänyt, ”mutta sanoma ulospäin kaiketi vaati sitä”.[6] Neuvostomyönteisen miehen pitämisen presidenttinä Salminen päättelee Novosibirskin tapaamisesta ja sen jälkeisistä tapahtumista Suomessa. Tosin hienoinen epäröinti häivähtää ilmaisussa, että Hruštšov ”kaiketi” tavoitteli uudelleenvalintaa.[7]

Sotilaspuolesta sitä vastoin ei ole pienintäkään epäilystä. Perusteina ovat Salmisellakin Novosibirsk ja suomalaisten toimenpiteet sen jälkeen. Hänestä ne antavat aiheen olettaa, että Novosibirskin jälkimmäisessä ”vuoropuhelussa”, joka oli isäntien valmistelema ja ”noudatteli todellisia ajatuksia”, oli esillä sotilasasioita. Kekkosen odotettiin ”ehkäpä juuri ehtona konsultaatioiden siirrolle” ainakin poistavan Puolustusvoimista epäluottamuksen syyt.[8] Neuvostoliiton toiminta Suomen suhteen seuraavina vuosina todistaa Salmiselle, että nootilla tähdättiin Puolustusvoimien lähentämiseen puna-armeijaan. ”Tähän liittyi keskeisesti lännelle suunnattu sanoma yhteistyön tiivistämisestä.”[9]

Veli Pernaan mielestä pääasia oli Kekkosen presidenttiyden jatkuminen.[10] Sotilaalliseksi ulottuvuudeksi hän keksi omintakeisesti amerikkalaisten vakoilulennot väittäen, että Gromyko mainitsi Karjalaiselle ”erääksi taustatekijäksi” Neuvostoliiton sotilasjohdon ”voimakkaat huomautukset” Suomen kyvyttömyydestä

1 Tiilikainen 2003, 25–6, 295, 317.
2 Salminen P. 1995, 110.
3 *Ibid*., 97.
4 *Ibid*., 381.
5 *Ibid*., 97.
6 *Ibid*., 97, 361.
7 *Ibid*., 128–9.
8 *Ibid*., 109, 128. Neuvostoliiton epäluottamuksenosoituksista *ibid*., 58.
9 *Ibid*., 97, 128, 221, 223, 361, 383. Neuvostoliitto oli pyrkinyt sotilaalliseen yhteistyöhön vuodesta 1954 lähtien. *Ibid*., 52–5, 57–60, 62, 69, 71–3, 82–3, 92–3.
10 Pernaa 2008, 197.

valvoa ilmatilaansa. U-2-välikohtauksen yhteydessä paljastui, että vakoilukoneet hakeutuivat turvaan Suomen ilmatilaan. Se herätti suurvallan asevoimissa ankaraa arvostelua ja johti osaltaan konsultaatioiden pyytämiseen.[1]

Pekka Visuri on jälleen muunnellut kuvaa eri esityksissään. Näkemykset niin kriisin syystä, luonteesta kuin aikarajoistakin ovat vaihdelleet.

Ajoituksessa, joka yhdistyy välillä kriisin olemukseen, ovat eläneet molemmat päät. Määritettyään vuonna 1989 kriisin alkamisen nootin antamiseen Visuri puhui neljätoista vuotta myöhemmin laajasta kriisistä, johon sisällytti presidentinvaalin, Berliinin, Neuvostoliiton ydinkokeet, COMBALTAPin ja Suomen ilmapuolustuksen. Nootti oli ensi sijassa jännittyneen tilanteen kärjistys, minkä vuoksi tarkastelu lähti liikkeelle ajalta ennen luovuttamispäivää. Mutta vuonna 2010 Visuri oli sitä mieltä, että kriisi oli vielä marraskuun 8. päivänä ”alkuvaiheessaan”.[2]

Päätepisteenä oli vuonna 1989 Novosibirsk ja neljätoista vuotta myöhemminkin siinä mielessä, että sen jälkeen Kekkosen kannatus kääntyi nousuun ja SDP kulki tappiota kohti. Mutta Suomen sotilasjohdolle ”jälkitilanne” jatkui seuraavaan vuoteen ”’salaisena ohjuskriisinä’”. Siihen veivät aikeet ostaa Isosta-Britanniasta ilmatorjuntaohjuksia. Suunnitelmaa vastustettiin Washingtonissa, jossa ajateltiin amerikkalaispommittajien turvallisuutta mahdollisessa hyökkäyksessä Leiningradiin. Britit päättivät lopulta olla välittämättä vastalauseista, mutta Suomi oli ehtinyt luopua ohjuksista. Hallitus ainoastaan tiedotti vuodenvaihteessa 1962/63, että Pariisin rauhansopimuksen allekirjoittajamaiden kanssa oli päästy yhteisymmärrykseen sellaisesta sopimuksen tulkinnasta, joka salli puolustusohjukset. Visurin käsityksessä silloin päättyi ”ajanjakso, joka on Suomen poliittisessa historiassa tunnettu noottikriisin nimellä”. Mutta vuonna 2010 otsikko: ”Kriisitilanne rauhoittuu vuoden 1961 lopulla” merkitsi luopumista tästä määrityksestä.[3]

Mitä päämäärään tulee, *Novosibirskin lavastuksesta* jäi epäselväksi, asettiko sen Kekkonen vai Moskova. Varmaa oli Suomen sisäisten ja ulkopuolisten tekijäin yhdistyminen.[4] Vuosina 1994–2006 Visuri toisti tämän moneen kertaan.[5]

Varmuus ei ole tosin ollut kaikin ajoin sataprosenttista.[6] Se näkyy Kekkosen auttamisen merkityksen vaihtelussa. Vuoden 1994 kirjan mukaan apu oli varmistunut ensisijaiseksi syyksi ja saattoi liittyä huoleen sisäpoliittisen kehityksen heijastumisesta Neuvostoliiton turvallisuuteen.[7] Gromyko sanoi Karjalaiselle, että

1 *Ibid*., 207. Gromykon puheenvuoroista vrt. liite 2.
2 Visuri 1989, 76; 2003, 50–3; 2010, 76.
3 Visuri 2003, 50, 65, 69; 2010, 79. Ohjuksista Visuri 1994, 198–203; Suomi 1994, 56–77; Soikkanen 2003, 248–51.
4 Visuri 1992b, 59–60.
5 Visuri 1994, 196; 1995, 269; 1998, 44; 2001, 26; 2003, 50, 54, 72; 2005, 77; 2006, 174.
6 Visuri 1994, 196 ja 2003, 72.
7 Visuri 1994, 186.

Kekkosen presidenttiyden jatkuminen takaisi linjan.[1] Vuotta myöhemmin vaalivoitto oli ainoaksi tulkinnaksi liian kapea-alainen ja Visuri liitti sen ”Neuvostoliiton laajempaan toimenpidekokonaisuuteen”. Vuosina 1998 ja 2000 vaalit olivat taas ykkössijalla mutta olivat vuonna 2001 tasavertainen syy Berliinin kiristämän kansainvälisen tilanteen ja Suomen ilmatilan valvonnan kanssa.[2] Kaksi vuotta myöhemmin kertoi kysymysmerkki otsikossa: “Sisäpoliittinen tausta: Kekkosen uudelleenvalinta?”[3] epävarmuudesta, vaikka selvää olikin, että hänen voittonsa haluttiin varmistaa.[4] Vuonna 2005 käsitys oli, että vaali vaikutti ”luonnollisesti”, ja vuoden kuluttua, että se oli ”todennäköisesti” tärkeä.[5]

Muina selityksinä Visuri on maininnut kireän kansainvälisen tilanteen;[6] Yhdysvaltain ja ”Saksan” sotilaallisen vahvistumisen;[7] varoituksen Tanskalle, Norjalle ja Ruotsille;[8] Neuvostoliiton tietoisuuden heikkoudestaan länteen nähden;[9] sekä sotilaspoliittisen tilanteen yleensä[10] ja COMBALTAPin ja Neuvostoliiton ydinkokeet erityisesti.[11]

Presidentinvaalin tapaan on vaihdellut Naton ja Suomen puolustuksen merkitys. Natosta oli käsitys vuonna 1994, ettei se ilmeisesti ollut kohteena, sillä Moskovassa tiedettiin painostaminen turhaksi. Mutta yhdeksän vuotta myöhemmin Visuri luki sotilasstrategiseen taustaan Atlantin liiton vahvistumisen Suomen lähialueilla.[12] Puolustusvoimista hän ajatteli vuonna 1994, että Neuvostoliitto havitteli niiden valvontaa vahvistaakseen niitä.[13] Kuitenkaan selitykseksi ei kelvannut huoli puolustusvalmiudesta Berliinin kriisin takia sellaisenaan, koska hyökkäyksen ”ajankohtaista uhkaa” ei konkretisoitu.[14] Hän myös väitti osoittaneensa, että yya-neuvottelujen tarpeellisuudesta tuli ”sotilaslinjalla” yksiselitteisiä viestejä jo alkuvuodesta 1961. Hän ei esittänyt todisteita vaan ainoastaan kertoi, että Malinovskin vierailun valmisteluissa venäläiset ilmoittivat marsalkan haluavan keskustella Ahvenanmaasta.[15]

---

1 *Ibid*., 220 v. 167. Vrt. liite 2.
2 Visuri 1995, 269; 1998a, 108; 1998b, 44; 2000, 239; 2001, 26–7.
3 Visuri 2003, 53.
4 *Ibid*., 70–1.
5 Visuri 2005, 77 ja 2006, 174.
6 Visuri 1994, 187; 2005, 77; 2006, 174; 2010, 82.
7 Visuri 1994, 196 ja 2003, 53.
8 Visuri 2006, 174.
9 Visuri 1994, 187 ja 2006, 174.
10 Visuri 1995, 267 ja 1998, 44.
11 Visuri 2003, 52–3.
12 Visuri 1994, 186 ja 2003, 53.
13 Visuri 1994, 218 v. 150.
14 *Ibid*., 186.
15 *Ibid*., 180, 196.

Vuonna 1995 Visuri näki nootissa yrityksen painostaa sotilasyhteistyöhön mutta piti kuusi vuotta myöhemmin tärkeänä ilmatorjunnan parantamista.[1] Tämä Penttilän teesi kertautui vuosina 2003 ja 2005[2] mutta ei enää vuonna 2006.

Vuonna 2010 epätietoisuus näyttää vähentyneen ratkaisevasti. ”Verraten yleisesti pidetään selvänä”, Visuri totesi, että ensisijaisesti pyrittiin auttamaan Kekkosta, ja oli varma sisäpolitiikan vaikutuksesta Neuvostoliiton turvallisuuteen. Ilman epäilystä taustalla oli myös kansainvälinen tilanne ja ”aivan erityisesti” Neuvostoliiton tietoisuus alivoimastaan lännen rinnalla. Toissijaisia tekijöitä saattoivat olla Kremlin valtataistelu, painostus puna-armeijan johdon taholta ja Suomen puolustus.[3]

Maininnan arvoinen on vielä vaihtelu lähdepohjassa. Vuonna 1994 lähteenä oli Karjalaisen ja Gromykon keskustelun muistio mutta yhdeksän vuotta myöhemmin vain Jukka Seppisen selostus siitä. Vuonna 2005 Visuri turvautui amerikkalaisten asenteeseen ohjuskauppaa kohtaan päätellessään, että vastustaminen todisti ”ilmapuolustuskysymyksen” osuudesta nootin motiivissa. Viiden vuoden kuluttua lähteeksi palasi keskustelumuistio. Visurin mielestä Gromyko sanoi Karjalaiselle, että Neuvostoliiton turvallisuushuolet olivat todellisia mutta Kekkosen pysyminen presidenttinä riittäisi vakuudeksi.[4]

”Ilmassa oli kurinpalautuksen makua”[5]

Nootti on yhä liitetty presidentinvaalin ohella Kekkoseen ja/tai Suomeen myös kurinpidon välineenä. On katsottu että häntä yksin tai molempia muistutettiin sidonnaisuudesta Neuvostoliittoon tai kuulumisesta sen intressipiiriin.[6] Jussi M. Hanhimäen ja Jorma Kallenaution mielestä moitittiin Finefta-sopimusta länsipyrkimykseksi, ja Kallenautio näkee lisäksi huomautuksen idänkaupan vähenemisestä vuonna 1961.[7]

Monet kirjoittajat ajattelevat, että Kekkosta varoitettiin menemästä länsisuhteissaan liian pitkälle.[8] Seppo Keräsen käsityksessä Moskova oli niistä mustasukkainen, ”vaikkei epäillytkään tämän [Kekkosen] vievän Suomea Natoon”. Lasse Lehtisen mielestä Neuvostoliitto ei sietänyt myötätunnonosoituksia lännestä,

1 Visuri 1995, 267 ja 2001, 26–7.
2 Visuri 2003, 51 ja 2005, 77.
3 Visuri 2010, 82–3.
4 Visuri 2003, 61, 341 v. 41; 2005, 77; 2010, 92 v. 150.
5 Lehtinen 2002, 380.
6 Huldén 1994, 361; Seppinen 1997a, 174; Jakobson 2003, 211; Kallenautio 2005, 133; Visuri 2006, 174.
7 Hanhimäki 1997, 107; Kallenautio 2005, 133.
8 Väyrynen 1994, 135; Tarkka 1997, 229; Visuri 2003, 54.

ja hänen ohjuksensa toinen kärki näyttää kuinka pitkän ”liekanarun” Moskova salli. Myös Hanhimäki, Kallenautio ja Kari Hokkanen mainitsevat vuoden 1961 vierailut ja niiden puolueettomuusohjelman. Pentti Virrankosken mukaan puolueettomuustunnustukset Englannilta ja Yhdysvalloilta vahvistivat vaaliasemia niin paljon, ettei apua olisi tarvittu, mutta Hruštšov kenties karsasti voittoa suhteiden avulla lännen suurvaltoihin. Antti Kujala näkee konsultaatioiden vaatimisen Yhdysvaltain-matkan aikana varoituksena, ettei länsiyhteyksillä tullut vaarantaa yya-sopimuksen ensisijaisuutta.[1]

Max Jakobsonin mukaan Kekkonen luotti Hruštšovin tukeen mutta aikoi tulla valituksi omilla ansioillaan. Hän uskoi hankkivansa ratkaisevan valtin todistamalla Yhdysvalloissa, ettei ollut vain Moskovan suosikki vaan myös lännen supervallan arvostama valtiomies. Mutta Kremlin valtias halusi varmistaa voiton omilla ehdoillaan.[2]

Juhani Salminen arvelee, että ojennusta oli jo nootin julkaiseminen ennen paluuta Amerikasta. Novosibirskin hän näkee Tuure Junnilan tavoin Canossan-matkana. Myös Lehtinen pitää Siperiaan viemistä nöyryyttämisenä.[3]

Puhdas Suomen ulkopuolinenkin tulkinta elossa

Lujasta asemastaan huolimatta puhdas Honka-Kekkonen-tulkinta on yhä kaukana hegemoniasta. Fuusioiden kannattajien ohella esteenä ovat jatkuvasti ne, jotka sijoittavat motiivin kokonaan Suomen ulkopuolelle. Sellaisiksi selityksiksi on tarjottu kansainvälistä tilannetta, Neuvostoliiton sisäisiä syitä ja sotilaspolitiikkaa.

Dosentti Laura Kolbe näkee taustalla ”globaalin jännitteen”, ja Jouni Suistola katsoo Kalevan historiassaan, että Saksan tilanteen heijastuminen Suomeen ”konkretisoitui”. Professori Jouko Vahtolan mielestä ulkopoliittiset syyt ovat kiistattomat: perimmäinen osoite oli Skandinavia. Lisäksi oli Neuvostoliiton sisäisiä tekijöitä. Valtiotieteiden maisteri Matti Viialaiselle nootti on esimerkki itsenäisyyden alusta lähtien ilmenneestä kansainvälisen tilanteen ja suurvaltojen voimasuhteiden heijastumisesta Venäjän/Neuvostoliitton Suomen-suhteisiin. Hän torjuu Rautkallion lavastusteorian vetoamalla Otto Wille Kuusiseen, joka ”luennossaan” kesällä 1963 kiisti presidentinvaaliin puuttumisen.[4]

---

1 Keränen 2010, 130; Lehtinen 2002, 379; Hanhimäki 1997, 107; Hokkanen 2002, 513–4; Kallenautio 2005, 133; Virrankoski 2001, 958–9; Kujala 2013, 126.

2 Jakobson 2001, 334.

3 Salminen 1999, 47, 72; Lehtinen 2002, 380.

4 Kolbe 2001, 120; Suistola 1999, 274; Vahtola 2003, 398. Vahtola oli viisi vuotta myöhemmin sitä mieltä, että Kekkonen valittiin vuonna 1962 ”ratkaisevasti NL:n tuen turvin”. HS 19.10.2008, Kekkonen ei hännystellyt Neuvostoliittoa; Viialainen 2005, 36, 41.

Toimittaja ja tietokirjailija Jukka Rislakille nootti on yksi kylmän sodan kummallisimmista dokumenteista. Hän kuuluu niihin, jotka Juhani Suomeen tukeutuen panevat 'tietyt piirit' kotikommunistien kontolle. Nootissa oli keskeisintä, "että elpyvä saksalainen militarismi ja revansismi katsoivat etenkin Skandinavian ja Itämeren suuntaan ja että syyllisiä sodanuhkan kasvamiseen olivat myös Länsi-Saksan liittolaiset Norja ja Tanska, osin Ruotsikin".[1] Kotimaan sivuuttamisen vahvistaa tietämättömyys Karjalaisen käynnistä Moskovassa.

KHO:n presidentin Pekka Hallbergin, professorien Tuomo Martikaisen ja Jaakko Nousiaisen ja valtiotieteiden maisteri Päivi Tiikkaisen *Presidentin vallassa* Neuvostoliitto katsoo Hongan ehdokkuuden uhkaavan suhteita ja lupaa, että konsultaatiot vältetään, jos Kekkonen jatkaa. Tulkintaa on kuitenkin pidettävä puhtaasti kansainvälispoliittisena, sillä sen mukaan konsultaatioita vaadittiin, kun Varsovan liiton maat nostivat puolustusvalmiuttaan, ja nootti käsitteli pääasiassa "uhkakuvaa sotilaallisten toimien vahvistumisesta Länsi-Saksassa ja koko Itämeren alueella".[2] 'Tietyt piirit' puuttuvat, ja lausuma sisäpolitiikasta seuraa Novosibirsk-episodin kuvausta huomiona, jolla ei ole asiayhteydessään mitään tekemistä motiivin kanssa. Liioin ei ilmene, missä vaiheessa vaatimus Kekkosen jatkokaudesta konsultaatioitten välttämisen ehtona esitettiin.

Toiseen suuntaan saattaisi kyllä viitata kriisin näkeminen esimerkkinä "Kekkosen idänsuhteiden sisäpoliittisesta merkityksestä". Kuitenkin jatko, että kriisi tarjosi "hänelle resursseja sisäpoliittiseen valtapeliin hänen valmistautuessaan toiselle presidenttikaudelle", antaa ymmärtää, että tarkoitetaan mieluummin nootista koitunutta hyötyä kuin sen päämäärää.[3]

Nootti on ankkuroitu jatkuvasti myös Berliinin kriisiin. Kasvatustieteiden tohtori Jyrki Jokisen ja dosentti Ville Pernaan mielestä neuvotteluja vaadittiin sen seurauksena. Professori Mauno Jokipii katseli yhä muuria ja noottia "rinnakkaisilmiöinä, jotka pitää ehdottomasti nähdä keskinäisessä yhteydessä". Professori Matti Wiberg lisää Länsi-Saksan vaarallisuuden: viitattiin kiristymiseen Berliinissä ja konsultaatioita ehdotettiin, koska liittotasavallan ja sen liittolaisten hyökkäys uhkasi. Göran von Bonsdorffin käsityksessä nootin aiheutti muurista johtunut kriisitilanne, joka "i och för sig kunde förklara Sovjetunionens behov av speciella åtgärder". Hän huomioi suomalaisten lehtien arvostelemisen mutta ei 'tiettyjä piirejä' sen enempää kuin 'tiettyä poliittista ryhmittymääkään'. Paljonpuhuva on Jan-Magnus Janssonin Nya Arguksen noottikirjoituksen lainaaminen ilman Honka-liitto-osaa, joten presidenttitulkinta tuskin sisältyy huomioon, että

1 Rislakki 2010, 150, 485 v. 115.
2 Hallberg *et al*. 2009, 235.
3 *Ibid*., 238.

Gromyko välitti Karjalaiselle lupauksen sotilastoimenpiteistä luopumisesta, joka toteutuisi ulkopolitiikan takeiden ehdolla.[1]

Epäsuorasti liittymisen Berliiniin ilmaisee Suomen Demokraattisen Nuorisoliiton historia todetessaan nootin yhteydessä: ”Suurvallat olivat ajautuneet Berliinin muurilla törmäyskurssille ja kansainvälinen tilanne kiristyi.” Itänaapurin käsityksestä Suomen ulkopolitiikasta kirjoittaja on Toivo Karvosen tapaan eri mieltä kuin Kekkonen 5.11.1961: ”Neuvostoliiton oli saatava takeet Suomen lojaalisuudesta ja halusta kehittää maiden välisiä ystävyyssuhteita suurvaltapolitiikan vastakkainasetteluista huolimatta.”[2]

Yhtä lailla voi implikaation jäljittää Suomen ilmatorjuntaohjusten historiassa. Tekijä näyttää vetäytyvän muiden selän taakse todetessaan, että nootin ”arveltiin liittyvän kansainväliseen kehitykseen Berliinin kriisin seurauksena”.[3] Koska tämä on kaikki, mitä hänellä on sanottavaa motiivista, on syytä olettaa, että se on myös oma käsitys. Miksi muuten mainita koko asiaa?

Yhä kannatusta tavoitteen muuttumiselle välillä 30.10.–24.11.1961

Jatkuvasti on uskottu myös, että kriisin edetessä tavoite muuttui. Jan-Magnus Jansson tuomitsee muistelmissaan Honka-liiton uhkapeliksi, joka usutti Neuvostoliiton sekaantumaan. Hän kuitenkin tukeutuu *Kriisien ajan* kertomukseen SKP:n osuudesta ja näkee konsultaatioiden pyytämisen riippumattomaksi Suomen sisäpolitiikasta.[4] Nootissa kyllä painostettiin, ja pian ilmeni, että sen tarkoituksena oli epäsuorasti tukea Kekkosen politiikkaa ja hänen valitsemistaan uudelleen. Kun Gromyko puhui ’tietystä poliittisesta ryhmittymästä’ ulkopoliittisena riskinä ja pyysi takaamaan ulkopolitiikan, ”nootti niin sanotusti muutti luonnettaan”. Sotilasneuvottelut siirtyivät taka-alalle, ja esiin vedettiin sisäpolitiikka. Asenne kuitenkin jyrkkeni välittömästi, ja konsultaatioiden mahdollisuus palasi.[5]

Vastaavalla tavalla lienee tulkittava Janssonin alustus UKK perinneyhdistyksessä. Nootti oli ”yya-sopimuksen eräänlaista testausta” ja kriisi ”tiukasti ulkopoliittinen”. Tilanne oli hyvin vakava. Konsultaatioartiklaa ”äärimmäistä hätätilaa tarkoittavana pykälänä” alleviivasi se, ettei sotilasneuvotteluja enää myöhemmin pyydetty.. Voimannäytössä myös kompensoitiin pettymystä Berliinissä, ja dramaattisessa menettelyssä kuvastui Hruštšovin johtamistyyli, johon kuuluivat yllätykset. Sisäpolitiikkaan syntyi ”selvä kytkentä”, kun kriisin edetessä konsultaatiot painui-

1 Jokinen 2011, 217; Pernaa 2009, 36; Jokipii 1994, 55–6; Wiberg 2011, 371; von Bonsdorff 1997, 175–6, 178.

2 Viitanen 1994, 353.

3 Lappi 2009, 59.

4 Jansson 1996, 217, 234.

5 *Ibid.*, 235–7. Käännös TT.

vat taustalle ja poliittinen puoli korostui eli puututtiin sisäisiin asioihin.[1] Jansson nähtävästi tarkoitti nytkin, että itse nootti oli lähtöisin kansainvälisestä tilanteesta mutta kehitys sai myöhemmin sisäpoliittisen luonteen.

Jyrki Paaskoskenkaan mielestä tarkoitusperät eivät liittyneet aluksi ensi sijassa Suomeen vaan olivat yleispoliittiset. Nootti kuului syksyllä 1960 alkaneeseen Saksa-Berliini-offensiiviin, kohdistui Länsi-Saksan lisäksi Skandinaviaan ja ilmaisi halua pitää Nato ja varsinkin Länsi-Saksa pois Itämereltä. Suomesta mainittiin puolueettomuuspolitiikka.[2]

Muutoksesta viestitti Paaskoskenkin mielestä Gromyko. Kysymys oli Paasikiven–Kekkosen linjasta, jonka tulevaisuudesta neuvostojohto huolestui, kun sisäpolitiikka muuttui epävakaaksi.[3] Paaskoski käytti keskustelumuistiota mutta sivuutti todisteen nootin yhteydestä Honka-liittoon. Sen sijaan hän antoi ymmärtää, että sisäpolitiikan ennustettavuus heikentyi lokakuun 30. päivän ja Moskovan-tapaamisen välillä.[4]

Puna-armeija ja NKP:n sisäinen tilanne — puolesta ja vastaan

Kuten Jouko Vahtolan ja Jussi M. Hanhimäen tulkinnoista näkyy, ”neuvostoliittolainen taustakin”[5] on pysynyt kuvassa. He myös väittävät, että siitä on jopa näyttöä.[6]

Dosentti Markku Salomaalla ei ole todisteita, mutta siitä huolimatta hänen mielestään ”[puolustusministeri] Malinovskilla ja muulla ylimmällä kenraalikunnalla” oli ”strategiset perusteet”, kun ne taivuttivat Hruštšovin noottiin ”sodanvaarasta Berliinin tilanteen johdosta”.[7] Arvailun varaan jäävät strategiset tai muut syyt, joiden vuoksi konsultaatioita ei sitten pidettykään.

Enimmäkseen Neuvostoliiton sisäinen tilanne liitetään noottiin edelleen *Veteen piirretyn viivan* ansiosta. Eino Jutikkala mainitsee hruštšovilaisten ja stalinistien kiistan, ja Timo Tuikka lähteenään Jakobson kieltäytyy käsittelemästä noottia yksistään apuna Kekkoselle, koska näkee taustalla myös NKP:n suuntataistelun sekä jännittyneen kansainvälisen tilanteen. Jukka Tarkka päättelee Jakobson-kirjassaan puoluekokouksen pöytäkirjoista päähenkilönsä tapaan, että Hruštšov pakotettiin myönnytyksiin. Erkki Nordbergkin etsii syitä ”välienselvittelystä”, samoin Jorma Kallenautio, vaikka katsoo nootista päätetyn jo ennen puoluekokousta. Jyrki Paas-

1 Jansson 2002, 12–3. Vuosikirjaan sisältyvän perinneyhdistyksen toimintakertomuksen mukaan Jansson piti esitelmänsä huhtikuussa 2001.

2 Paaskoski 2002, 233–5.

3 *Ibid.*, 235.

4 *Ibid.*, 346 v. 24.

5 Jakobson 1992d, 73.

6 Vahtola 2003, 398; Hanhimäki 1997, 107.

7 Salomaa 2012, 16.

kosken mielestä Hruštšov sen kuluessa sekä lujitti asemaansa että antoi periksi ja konsultaatiokutsusta päätettiin lopullisesti kokouksen ”kiihkeissä tunnelmissa”.[1]

Jakobson itse oli 2000-luvulle tultaessa kahta mieltä. Hän kysyi, oliko nootin tarkoituksena ”lyödä Kekkosen vierailulta jalat alta ja muistuttaa häntä puolueettomuuspolitiikan rajoista vai oliko se osoitettu ennen muuta puoluekokouksen osanottajille”.[2] Hänen mielestään Hruštšov vahvisti puoluekokouksessa asemaansa, eli ainakin jyrkkä slusserilainen tulkinta sai mennä.[3] Samaan viittaa toteamus, että nootti oli valmis, kun Hruštšov kertoi siitä SKP:n johtajille. Mutta Jakobson katsoi myös, että sekä konsultaatiovaatimus että siitä luopuminen kuuluivat linjataisteluun. Myöntäen, ettei kytkeytymisestä puoluekokoukseen ole tutkimustietoa, hän haki selitystä aihetodisteista. Niihin kuulunee yhä mukana oleva kertomus Kuznetsovista vihjeen antajana, mutta pöytäkirjat tekivät tilaa Georg F. Kennanille. Tämä oli syyskuussa 1961 sitä mieltä, että Hruštšovin asema oli heikentynyt armeijaan ja uusstalinisteihin nähden, ja arveli hänen joutuneen todistamaan, että hän kykeni häikäilemättömiin otteisiin.[4]

Jukka Seppisenkin mielestä Hruštšovia painostettiin, ei kuitenkaan puoluekokouksessa. Hän taipui pelosta, että pehmeys Suomea kohtaan herättäisi arvostelua, etenkin kun Kekkosen häviö oli mahdollinen. Niiden mielipiteen sivuuttaminen ei käynyt päinsä, jotka näkivät Efta-sopimuksen etäännyttävän Suomea Neuvostoliitosta.[5]

Vuonna 1997 Seppinen oli myös sitä mieltä, ettei Hruštšov hyväksynyt lausumaa ’tietyistä piireistä’ ja siitä päättivät Mikojan, Suslov, Ponomarjov ja Kozlov. Päätelmä oli aivan ilmeisesti peräisin ”ideologisesta elementistä”, joksi Seppinen mainintaa ’piireistä’ kutsui. Hän uskoi, että Susloville ja Kozloville ideologinen eteneminen oli tärkeämpää kuin Hruštšoville, jolle ”Suomen kysymys oli yhtä kuin Kekkonen”.[6] Seppisen myöhemmissä tutkimuksissa Hruštšovin kielteisyys ei esiinny.

”Sotilaspolitiikan analyysin selkeyttäminen muuttaa kuvaa noottikriisistä”, Alpo Rusi lupasi uudelleenlämmittäessään vuonna 1998 spekulaationsa tukikohdista. Apuna oli edellisen kerran jälkeen tutkijoitten käyttöön tullut arkistomateriaali. Rusin tarkoituksiin sopi Wuoren kysymys kirjeessä Hallamalle kolme päivää nootin jättämisen jälkeen, oliko ohjustorjunnassa päästy niin pitkälle, ”että ydinpommeja kantavat raketit voidaan todella torjua toisilla raketeilla”, ja aiottiinko Suomeen sijoittaa ohjusasemia. Rusi vastasi: ”Rakettien torjunta toisilla

1 Jutikkala 1999, 419; Tuikka 2007, 205 v. 966; Tarkka 2010, 147; Nordberg 2003, 277; Kallenautio 2005, 135; Paaskoski 2002, 234–5.

2 Jakobson 2001, 318.

3 *Ibid*., 332.

4 *Ibid*., 318, 347. Kennanista samoin Rautkallio 1992, 133.

5 Seppinen 1997a, 137 ja 1997b, 306.

6 Seppinen 1997a, 167, 175, 185.

raketeilla neuvostorajojen takaa oli noottipelin oikein nimi." Hän arveli että tänne suunniteltiin ilmatorjuntaohjuksia, tutkia ja hävittäjien varalaskupaikkoja.[1]

Rusin mielestä Suomi vedettiin peliin, jossa Neuvostoliiton sotilaspiirit vaativat painopisteen siirtämistä Berliinistä ydinkilpaan. Sen mukaisesti hän etsi nootille lähtökohtaa torjuntakaluston sijoittamisesta liittolaismaihin. Suomi ei kuulunut niihin mutta oli testaamiseen sopiva erikoistapaus. Yhteys Varsovan liiton ilmapuolustukseen oli todennäköisempi kuin Länsi-Saksan uhka, jota käytettiin "kilpenä".[2]

Kuten vuonna 1990 Rusi kysyi, miksi sotilaat "insistoivat" konsultaatioita vasta lokakuun lopulla. Vastauskin oli sama eli Hruštšovin aseman heikentyminen ydinasediplomatian vaatimattoman menestyksen myötä ja armeijan ja stalinistien pyrkimys vastata Yhdysvaltain strategiseen ylivoimaan. Nootti liittyi oletettavasti näihin kaavailuihin kuten myös Novosibirskin ratkaisu, jossa "Suomen poliittinen johto esti Hruštšovin tuella konsultaatiot".[3] Hän ja Kekkonen siis tekivät yhdessä tyhjiksi marsalkoitten aikeet.

Vuonna 2007 Rusi toisti yhä "ydinkilvan alanoottia", jonka jäljitti ainakin osittain Suomen puolustuksen laiminlyönteihin. Hän uskoi edelleen, että puna-armeija havitteli tutka-asemia, mutta ei puhunut enää ohjuksista.[4]

Rusi myös tukeutui uudelleen Garthoffin *Soviet Military Policyyn* — ja entiseen tapaan olemattomin perustein. Vaikka kirja ei mainitse noottia, hän väitti sen johtuneen kirjoittajan mukaan Hruštšovin aseman heikentymisestä NKP:ssä ja kommunistisessa liikkeessä, kun sotilaspiirit ja stalinistit hakivat kompensaatiota stalinismin tuomitsemiselle ja tuloksettomalle ydinasediplomatialle. Rusi kuvasi marsalkat niin juonikkaiksi, että Kremlissäkin heidän aivoituksistaan olivat perillä vain harvat. Sitä paitsi siellä raivosi Novosibirskin neuvottelujen aikaan valtataistelu, jossa Hruštšov oli alakynnessä. Itse asiassa hän ja Kekkonen olivat stalinistien ja sotilaspiirien pelin uhreja.[5]

Rusiin perustautuen piti Erkki Nordberg sotilaalliselta kannalta hämmästyttävimpänä, ettei Suomen alueelle vaadittu muuta kuin tutka-asemia ja ohjuksia. Samaa alkuperää lienee Helsingin Sanomien toimittajan Ilkka Malmbergin käsitys, että "Neuvostoliitto etsi tukikohtaa Suomesta".[6]

Pertti Salminen katsoo Hruštšovin varmistaneen puoluekokouksessa asemansa[7] mutta puhuu myös "sotilaspiirien ajamista konsultaatioista" sekä MIDin ohjeista

1 Rusi 1998, 43, 47; Lokakuun 30 p:n nootin tarkastelua (Eero A. Wuori 2.11.1961). UMA, Kc 2.
2 Rusi 1998, 43–4, 46.
3 *Ibid*., 46–7.
4 Rusi 2007, 88, 90, 93.
5 *Ibid*., 90–2.
6 Nordberg 2003, 277; Malmberg 2008.
7 Salminen P. 1995, 137.

Novosibirskiä varten, että oli ehdotettava sotilasyhteistyötä ja tarjottava aseita. Virkamiehet eivät saaneet tahtoaan läpi ”täysin”, ts. onnistuivat kuitenkin osittain.[1]

Raimo Väyrynen on Kremlin ”kovanaamojen” osuudesta kohtalaisen varma: ”Nkp:n sisäisessä päätöksenteossa tiukkaa linjaa länsimaiden suuntaan vaatineiden ryhmien sana saattoi hyvinkin alkaa painaa aikaisempaa enemmän.” Tässä yhteydessä ilmenee uutena piirteenä lähdekritiikki. Hyväksyttyään aikaisemmin sellaisenaan kaiken, mikä nootissa viittaa Suomen ulkopuolelle, sekä Hruštšovin puheet ja neuvostolehtien ja -asiantuntijoiden mielipiteet, Väyrynen hylkää Vladimirovin väitteen, ettei NKP:n tilanteella ollut merkitystä. Hän pitää tämän käsitystä kansainvälisistä suhteista Helsinki-keskeisenä ”ja siten nurkkakuntaisena”.[2] Arviota on kuitenkin hyvä tarkastella sitä tosiasiaa vasten, että Vladimirov poistui Suomesta vuonna 1960 ja palasi vasta kymmenen vuoden kuluttua.[3]

Tilannetta Neuvostoliitossa ei ole pelkästään hyväksytty selittäjäksi, vaan Rautkallio on saanut sen hylkäämisessä seuraa. Esa Seppäsen mukaan puoluekokous sujui Hruštšovin tiukassa valvonnassa eikä näkyvää vastustusta esiintynyt vaan päinvastoin keskityttiin opposition murjomiseen. Puoluejohtajan määräysvallasta todistaa Stalinin sarkofagin poistaminen mausoleumista — kuten Seppänen ymmärtää — hänen salaisella käskyllään.[4]

Antti Kujalan mielestä sotilasjohto oli Suomen-asioissa ”Hruštšovin talutusnuorassa” ja niin muodoin ”Gromykon loihtima” vastakkainasettelu poliittisen johdon ja marsalkkoitten välillä ei ole uskottava. Ilkka Pastinen taas epäilee tämän puhetta sotilaiden painostuksesta verukkeeksi. Oleellista oli ettei sen todenperäisyyttä pystytty tarkistamaan. Neuvostohallitus haki liikkumavaraa ja sysäsi vastuun muualle. Jukka Nevakiven mukaan poliittiset päättäjät jättivät sotilaiden vaatimuksen noudattamatta, koska katsoivat konsultaatioiden heikentävän puolueettomuutta ja siten vähentävän mahdollisuuksia käyttää Suomea intressiensä edistämiseen lännessä. Miellyttääkseen marsalkoita he viittasivat yya-sopimukseen mutta Moskovan tapaamiseen mennessä unohtivat konsultaatiot.[5]

Pekka Visuri on myös tässä suhteessa läpikäynyt vaihtelevan kehityksen. Oltuaan ensin taipuvainen antamaan Neuvostoliiton sisäiselle tilanteelle roolin[6] hän tuli vuoteen 1992 mennessä siihen tulokseen, etteivät ”molotovilaiset” olleet Hruštšoville vaara eivätkä asevoimat painostaneet hyökkäävämpään politiikkaan vaan puolustukseen. Paine NKP:stä ei ollut edes mahdollista, kun sen johtaja ”simputti” vielä pahemmin kuin Kekkonen omiaan. Mutta kahden vuoden kuluttua

1 *Ibid.*, 110.
2 Väyrynen 1994, 131.
3 Vladimirov 1993, 115, 157.
4 Seppänen 2004, 267–8. Siirrosta päätti puoluekokous. Taubman 2003, 514.
5 Kujala 2013, 122; Pastinen 1994, 101–2; Nevakivi 1996a, 44.
6 Visuri 1989, 204, 298 v. 173.

Visuri ei sulkenut pois toissijaista vaikutusta, vaikka totesikin, ettei kamppailua Kremlissä ja sotilasjohdon painostusta ollut näytetty toteen. Vuonna 2003 hän oli jälleen varma siitä, että ohjakset olivat lujasti Hruštšovilla, eikä löytänyt todisteita sen enempää asevoimien kyvystä painostaa puoluetta kuin nootin suoranaisesta yhteydestä puoluekokoukseenkaan.[1] Pastisen tavoin ja muistuttaen Hitlerin ja Stalinin turvautumisesta sellaiseen temppuun Visuri piti mahdollisena, että painostus oli keksitty. Julkinen nootti ei edes ollut paras keino sotilasneuvotteluihin pääsemiseksi tai asekauppojen vauhdittamiseksi.[2]

Vuonna 2010 Visuri kääntyi jo kerran taakse jättämäänsä. Kremlin valtataistelua, sotilasjohdon painostusta ja huolta Suomen puolustuskyvystä ”nootin tärkeimpinä syinä” ei ollut todistettu, mutta hän uskoi niiden saattaneen vaikuttaa toissijaisesti.[3]

Tulkinnat jatkuvasti liikkeessä

Myös selittämiseen alusta lähtien kuulunut yhden ja saman tulkitsijan liikkuminen sisäpoliittisen ja Suomen ulkopuolisen tulkinnan välillä on jatkunut. ”Perinnettä” ovat pitäneet yllä Eino Jutikkala, Jukka Nevakivi, Henrik Meinander, Jaakko Nousiainen, Lauri Karvonen, Pentti Virrankoski, Juhani Salminen, Paavo Lipponen, Seppo Hentilä, Jukka Tarkka, Alpo Rusi, Hannu Särkiö, Kimmo Rentola, Raimo Väyrynen ja Hannu Rautkallio. Osmo Apunen ja Jukka Seppinen ovat sen lisäksi kehitelleet aivan uusia näkemyksiä. Eräissä tapauksissa on aihetta epäillä, että todellista mielipidettä peitellään.

Suomen ulkopuolisen ja sisäpolitiikan selityksen välillä

Presidenttitulkinnasta kansainväliseen tulkintaan

Jaakko Nousiainen, joka vielä vuonna 1985 sisällytti presidentinvaalin, luopui siitä parikymmentä vuotta myöhemmin: ”Urho Kekkosen ensimmäistä presidenttikautta hallitsivat kansainväliset jännitystilat ja selkkaukset, jotka ns. yöpakkasina ja

1 Visuri 1992b, 60 (1. lainausmerkit lähteen); 1994, 186–7; 2003, 54.

2 *Ibid*., 61–2. Hylätessään aselevon talvisodan rauhanneuvottelujen eräässä vaiheessa Molotov sanoi, että armeijan mielipide oli otettava huomioon. Vehviläinen–Baryšnikov 1997, 322.

3 Visuri 2010, 82.

noottikriisinä heijastuivat myös Suomeen." Taustalla voisi olla *Kriisien aika*, jota hän käytti lähteenä, joskaan ei juuri kyseisessä kohdassa.[1]

Lauri Karvonen piti 1970-luvulla sisäpoliittista puolta ehdottoman tärkeänä, alensi täsmällisyyden tasoa seuraavalla vuosikymmenellä ja katsoi vuonna 2003 nootin heijastelleen Berliinin aiheuttamaa jännitystä. Siirtymistä kokonaan Suomen ulkopuolelle osoittaa myös arvelu, että jos Kekkonen olisi Yhdysvalloissa kiistänyt sotilaallisen uhkan, kansainvälinen arvostelu olisi pakottanut lopettamaan painostuksen. Vaaleista riitti että nootti tuli Kekkosen vakavimman poliittisen haasteen järjestäytymisen jälkeen ja tuki uudelleenvalintaa. Tukeminen ei viittaa tarkoitukseen vaan on pelkästään tapahtuneen toteamista.[2]

Professori Pentti Virrankoski oli vuonna 2001 sitä mieltä, että vaikka nootti "ei tietenkään" maininnut presidentinvaalia, se oli "Hruštšovin sotaretki Honka-liittoa vastaan". Yksitoista vuotta myöhemmin tapahtui paradigmaattinen muutos. Hän näki syinä Hruštšovin huolestumisen maailmantilanteesta, kuten Berliinistä, ja Kekkosen lännenpolitiikan, joka oli "selvästi" epäilyttävää: "oliko Suomi liukumassa Moskovan valvonnasta?"[3]

Paavo Lipponen ja Juhani Salminen ovat kannattaneet sekä presidenttitulkintaa että kansainvälistä selitystä. Lipponen esittää eduskunnan historiassa ensisijaiseksi tarkoitukseksi Kekkosen voiton mutta toteaa samana vuonna omassa kirjassaan lisäksi, että supervaltojen jännitys näkyi noottikriisinä. Vuoden kuluttua hän oli muistelmissaan yksinomaan sitä mieltä, että Suomeen heijastui Berliinin vuoksi lähelle ydinsotaa kärjistynyt kansainvälinen tilanne. Hän myös kuvaa tapahtuma-ajan tuntemuksiaan tavalla, joka sopii huonosti presidenttilähtöiseen selitykseen: "Kekkosen linja tuntui silloin isänmaalliselta: hoidamme suhteemme Neuvostoliittoon kahdenvälisesti, me emme tarvitse neuvoja emmekä teeskenneltyä sääliä lännestä. Kekkosella oli sitä tyyliä ja itsetuntoa, jota Suomi tarvitsi."[4]

Salminen esittää jopa samassa kirjassa kaksi täysin erilaista näkemystä. Hän toteaa ensin ytimekkäästi, että kriisiä olisi tuskin syntynyt ilman Honka-liittoa. Kekkosen voitto oli Kremlille välttämätön. Siellä pelättiin että Honka taustavoimineen pääsee johtamaan ulkopolitiikkaa ja hän lakimiehenä tulkitsee yya-sopimusta kirjaimellisesti. Gromyko paljasti että Suomi aiottiin varmistaa jo ennen vaaleja.[5]

Mutta joitain sivuja myöhemmin Salminen sanoo, että vaikka nootilla "oli epäilemättä sivuvaikutuksensa ja tarkoituksensa Suomen tapahtumiin", presidentinvaaliin ei ollut suoraa yhteyttä. Lopulta keikaus on liki täydellinen: "Noo-

1 Nousiainen 1985, 193 ja 2006, 238, 350, v:t 89–90.
2 Karvonen 1978, 6; 1984, 141–2; 2003, 578, 580.
3 Virrankoski 2001, 958–9 ja 2012, 407.
4 Lipponen 2008a, 129–30; 2008b, 25; 2009, 126, 411.
5 Salminen 1999, 43–4, 62.

tilla ei ollut mitään muuta päätarkoitusta kuin vaikuttaminen Fennoskandiassa ja Itämerellä syntyneeseen sotilaspoliittiseen tilanteeseen", kun yritettiin estää COMBALTAPin syntyminen ja Länsi-Saksan laivaston tuleminen Itämerelle. Liittotasavallan uhka oli "mahdollisesti pitemmällä aikavälillä" potentiaalinen, mutta siitä "voitiin neuvotella jo mahdollisuutena". Kekkosen voittoa kyllä varmisteltiin, "mutta sitä ei vedetty heti alussa esiin". Koska Suomesta puhuttiin vähiten, se oli mieluummin väline kuin kohde.[1]

Lisää kannatusta Kekkonen-tulkinnalle

Erkki Nordberg, Kimmo Rentola, Hannu Särkiö ja Alpo Rusi ovat liikkuneet Suomen ulkopuolisesta selityksestä kohti Kekkonen-tulkintaa. Siihen päätyi 1980-luvun jälkipuoliskon näkemyksensä jälkeen, joka keskittyi yksinomaan puoluepolitiikkaan, myös Raimo Väyrynen. Yhteisestä suunnasta huolimatta lopputulokset vaihtelevat.

Nordbergillä presidenttinäkökohta on yksi monien joukossa. Hän piti vuonna 1990 vaikuttavina tekijöinä Berliinin kriisiä ja aseriisuntaneuvottelujen katkeamista, mutta kolmetoista vuotta myöhemmin oli sotilaspolitiikka- ja NKP-spekulaatioitten ohella (s. 288, 296) jättänyt jälkensä keskustelu Honkamotiivista. Lisäksi tulkintaan sisältyivät Tanska, Norja ja Ruotsi. Havaintojen ja johtopäätösten tausta oli laaja: Neuvostoliiton sotilaallinen vastaus Berliinin kriisiin; tarjous Suomelle MiGeistä ja ilmatorjuntaohjuksista; suomalaisten viittaukset yya-konsultaatioihin 1950-luvun puolivälistä lähtien; COMBALTAP ja muu "neuvostoärtymystä" herättänyt Naton puolustuksen vahvistuminen Keski- ja Pohjois-Euroopassa; (oletettu) valtataistelu NKP:n puoluekokouksessa; marsalkoiden aikeet tuoda ohjuksia ja tutka-asemia Suomeen; sekä Länsi-Saksan laivaston esikunnan sijoittaminen lähelle Tanskan rajaa. Lopputulos jäi konsultaatioiden siirtämisen takia "sotilaallisesti melko laihaksi".[2]

Myös Rentola, Särkiö, Rusi ja Väyrynen ovat tehneet radikaaleja siirtoja mutta kevyemmällä "koneistolla". Rentola katsoi vuonna 2005, että kimmoke tuli "Saksan suunnalta", mutta viisi vuotta myöhemmin, että "maailmantilanne oli kireä, Berliinin muuri juuri rakennettu ja muutkin kansainväliset ja Neuvostoliiton sisäiseen valtakamppailuun liittyneet paineet korkealla, mutta tuskin silti erehtyy, jos tulkitsee nootin päätarkoitukseksi Kekkosen uudelleenvalinnan varmistamisen". Tavoitteena oli Suomen länsiliukuman jarruttaminen.[3]

Särkiö havainnollistaa 1990-luvun keskustelun vaikutusta. Hän piti vuonna 1972 ratkaisevina sotilaallisia näkökohtia mutta syytti kaksikymmentäkuusi

1 *Ibid*., 74, 82–3.
2 Nordberg 2003, 11, 276–8.
3 Rentola 2005, 83 ja 2010, 302–3.

vuotta myöhemmin yya-sopimuksen käyttämisestä ”sisältöään ja tarkoitustaan vastaamattomalla tavalla” ja kertoi ”nykytietämyksenä”, että pyrittiin vaikuttamaan presidentinvaaliin.[1]

Rusilla oli Honka-liitto 1990-luvun alussa vain reunahuomautus mutta vuonna 1998 jo painavampi faktori. Ehdokas kiristi suhteita Neuvostoliittoon, joka karsasti häntä muun muassa siksi, että pelkäsi Pohjoismaiden puolustusliiton ja sen ydinaseen syntymistä. Idänsuhteet olivat koetuksella myös sen tähden, että ”Kekkonen oli alkanut työntää Suomea länteen”. Edellisenä vuonna ilmestynyt Seppisen väitöskirja oli tavannut vastaanottavaisen lukijan.[2]

Mutta sisäpolitiikan ohjausaikeet olivat yhä ehdottomasti poissa kuvasta.[3]

Seitsemän vuotta myöhemmin Rusi oli sitä mieltä, että kriisi oli ”SKP:n usuttama” ja puolue ”kovensi” noottia neuvottelemalla siihen viittauksen neuvostovastaisiin voimiin ja Pariisin rauhansopimuksen vastustamiseen. Toisaalta hän vaihtoi monikärkiohjukseen. Hän korosti kansainvälistä politiikkaa mutta myös uskoi, että Neuvostoliitto näki Suomen ”(ääri)oikeiston” nousussa ja huolestui. Presidentinvaaleissa oli ystävyys ”katkolla”. Pelkkä Kekkosen valinnan varmistaminenkaan ei ollut virhetulkinta vaan pelkästään kapea-alainen jättäessään huomioimatta Berliinin kriisin heijastumisen Kremlin Suomen-politiikkaan. Perustelu oli kylläkin enigmaattinen: ”Kekkonen ei kai sentään ollut Berliinin muurin pystyttämisen arkkitehti.”[4]

Vuonna 2011 korostus vaihtui taas. Presidentinvaali pysyi, mutta ”ennen muuta” nootti liittyi Berliiniin. Itä-Saksan ulkomaantiedustelun alkuvuoden 1962 raportista, joka käsittelee ”Kekkosen käsityksiä DDR:n kanssa solmittavasta rauhansopimuksesta ja Berliinin kysymyksen ratkaisusta”, löytyi ”lisätekijäksi”, että nootti oli Berliinin kriisin ”pohjoinen korollaari”, jolla varoitettiin Natoa sodan lietsomisesta. Yhtä arvoituksellisesti kuin aiemminkin ja ilmeisesti yhä puhdasta presidenttitulkintaa vastaan Rusi kirjoitti, että ”Kekkonen tuskin sentään oli ollut suunnittelemassa Berliinin muuria”.[5]

Väyrysen Kekkos-elämäkerrassa vuodelta 1994 nootilla on selvä sisäpoliittinen tehtävä mutta ei SDP:n ja Maalaisliiton kireiden suhteiden puitteissa, kuten hän ajatteli muutama vuosi aikaisemmin. Nyt hän toistaa Vladimirovia ilmeisen hyväksyvästi, että päätarkoituksena oli murskata Honka-liitto antamalla Kekkoselle syy hajottaa eduskunta. Lisäksi varmistettiin Suomen pysyminen vaikutuspiirissä ja osoitettiin, kuinka kylmässä sodassa suurvaltapolitiikka ja erityisesti

1 Särkiö 1998, 63.
2 Rusi 1998, 44, 47; Seppinen 1997b, 47–63.
3 Rusi 1998, 43.
4 Rusi 2005, 88, 90–1.
5 Rusi 2011, 37–8.

Saksan-kysymyksen kärjistyminen heijastuivat suomalais-neuvostoliittolaisiin suhteisiin.[1] Kekkosen virallinen tulkintakaan ei ollut unohtunut.

Muistumana entisestä ovat myös ydinaseet, joskaan eivät enää selityksenä. Sitä Väyrynen hakee — jälleen tuttuun tapaan — Novosibirskin jälkeiseltäkin ajalta väittäessään, että noottiin vastaaminen osoittaa strategisten tekijäin vaikutusta, kun hävittäjähankinnoilla ja irrottautumalla rauhansopimuksen ilmatorjuntaohjusrajoituksista hälvennettiin naapurin huolta Suomen ilmatilasta ja Naton vaikutuksesta.[2]

Tahatonta ironiaa on kritiikissä, jonka kohteena on aivan ilmeisesti Hannu Rautkallio: ”Viimeaikaisessa kirjallisuudessa annetaan usein ymmärtää, ettei nootikriisi ollutkaan mikään todellinen kriisi, vaan ainoastaan poliittinen salajuoni, jolla manipuloitiin Suomen sisäpolitiikkaa.” Lausahtihan Väyrynen itse 1970-luvulla, että ”noottikriisi, mikäli sitä voidaan kriisiksi yleensä kutsuakaan”.[3]

Revisio oli lopulta niin perusteellinen, että Väyrynen suositteli viisitoista vuotta myöhemmin UKK-Seurassa *Noottikriisin tuoreeltaan tulkittuna* kertaamista, koska sen analyysissä on ”aikalaispoliittisesti osuvia piirteitä”.[4] Vaikkei maininnutkaan noottikriisiä, hän olisi tuskin suositellut kirjaa, jos olisi yhä vastustanut sen tulkintaa poliittisista tai muista syistä.

Siirtymiä yhdistelmissä

Eino Jutikkala, Henrik Meinander, Jukka Tarkka, Seppo Hentilä ja Hannu Rautkallio ovat revisioineet yhdistelmien puitteissa. Jutikkala pudotti pois kansainvälisen tilanteen lausuen ainoastaan, että pyrittiin vaikuttamaan presidentinvaaliin. Meinanderin suunta on ollut päinvastainen. Hän puhui vuonna 1999 ”diplomaattisesta verukkeesta”, jolla nootti saatiin näyttämään suurvaltajännityksen seuraukselta, vaikka tosiasiassa taustalla oli presidenttipeli. Gromyko arvosteli Honka-liittoa antaessaan ymmärtää, että syynä oli ryhmittymä, joka halusi luopua silloisesta ulkopolitiikasta. Meinander ei käyttänyt lähdeviitteitä mutta tukeutui aivan ilmeisesti Vladimiroviin katsoessaan, että ilmoituksellaan Honka-liiton häiritsemisestä Kekkonen pyrki rauhoittelemaan. Rautkalliolta taas kuulostaa, että Helsingin KGB-osasto tavoitteli ulkopoliittista kriisiä, joka antaisi Kekkoselle aiheen hajottaa eduskunta ja tilaisuuden todistaa korvaamattomuutensa idänpolitiikassa. Samalta taholta tulleista vaikutteista kertonevat myös ”alun perin

1 Väyrynen 1994, 134–5. Ks. Vladimirov 1993, 129.
2 Väyrynen 1994, 131, 134.
3 *Ibid*., 135.
4 Väyrynen 2009b, 61.

laadittua käsikirjoitusta" noudattanut Karjalaisen käynti Moskovassa ja "hyvin suunniteltu päänäytös" Novosibirskissä.[1]

Vuonna 2006 Meinander katsoi, että Neuvostoliitto tuki Kekkosta epäsuorasti, ja jatkoi: "Västtysklands växande roll inom NATO förutsatte enligt Moskva militära konsultationer i enlighet med VSB-fördragets överenskommelser. I bakgrunden fanns den andra Berlinkrisen." Koska "i bakgrunden" ei viittaa Länsi-Saksan rooliin Natossa, minkä seuraava virke vielä vahvistaa: "Ett par månader tidigare hade Berlinmuren uppförts och en allvarlig kris inträtt i stormaktspolitiken", se kuuluu nootin syihin. Gromyko antoi ymmärtää, että taustalla oli "*framför allt*" huoli 'tietystä poliittisesta ryhmittymästä', mikä myös kertoo yhdistelmästä. Seitsemän vuotta aikaisemmin Meinander oli sanonut, että nootti liittyi presidentinvaaliin ja vain "muodollisesti" suurvaltasuhteisiin.[2]

Tarkkakin on operoinut sisäpolitiikalla ja kansainvälisellä tilanteella mutta myös silmäillyt Kremlin muurien sisälle. Vuonna 1997 näkyi edellisvuosien debatti, kun hän käytännöllisesti katsoen lankesi "kansalliseen omahyväisyyteen", jolle oli vähän aikaisemmin nyrpistänyt nenäänsä. Toistettuaan, mitä oli sanonut edellisellä vuosikymmenellä ongelmista, joita Suomelle aiheuttivat vuonna 1961 Neuvostoliiton ulkoinen ja sisäinen "liike", valtataistelu ja toiveet suurvalta-asemasta, hän arveli, että noottiin vaikutti eniten Kekkosen voiton varmistaminen. Apua tiedettiin tarvittavan ja sitä annettiin. Novosibirskiä hän tulkitsi vapaasti, että Kekkonen torjui uhkan ilmoittautumalla ulkopolitiikan takaajaksi.[3]

Vuonna 2005 tapahtui jyrkkä käännös: taustalla oli Neuvostoliitolle epäedullinen sotilaspoliittinen kehitys Pohjois-Euroopassa. Mutta seuraavana vuonna käsitys oli, että kysymys oli todennäköisesti Berliinistä, Kremlin valtataistelusta ja presidentinvaalista. Tarkka myös väitti, että Neuvostoliitto viestitti selvästi tukeaan Kekkoselle kesästä 1961 lähtien. Jälleen vuosi ja hän katsoi Neuvostoliiton valtataistelun aiheuttaneen Suomelle ongelmia mutta kallistui taas vahvimmin Kekkosen voiton varmistamiseen.[4]

Jakobson-kirjassa vuonna 2010 kohdennus ei ole aivan terävä. Nootin ongelmallisuutta yya-sopimuksen valossa sivuaa huomio, että Neuvostoliitto "ei suoraan esittänyt konsultaation aiheeksi" aseellista uhkaa.[5] Vaihtoehdoista nootin kirjaimellinen lukeminen ja tilaus Tarkka päätyy kompromissiin, että totuus "on luultavasti ääritulkintojen välimaastossa".[6] Nootin perusteluna on kuvaus Länsi-Saksan uhasta ja tehtävänä — kuten vaikkapa *Veteen piirretyssä viivas-*

1 Jutikkala 1999, 419; Meinander 1999, 343–5.
2 Meinander 2006a, 193–4 ja 1999, 343. Kursiivi TT.
3 Tarkka 1987, 204, 229; 1992, 89; 1997a, 229.
4 Tarkka 2005; 2006, 167, 175; 2007, 198, 222.
5 Tarkka 2010, 140.
6 *Ibid*., 149–50.

sa — varoittaa ”myös Norjaa ja Tanskaa, ehkä Ruotsiakin”.[1] Samoin Jakobsonia muistuttavasti hän näkee muina tavoitteina sellaisen käsityksen kumoamisen, että perääntyminen Berliinissä johtui heikkoudesta, ja halun pienentää Kekkosen länsivierailujen kasvattamaa riskiä, että puolueettomuuden tavoittelu etäännyttää Neuvostoliiton vaikutuspiiristä.[2]

Presidentinvaaliin Tarkka viittaa Rautkallion tyylisesti, että Kekkonen esitti pääosaa KGB-upseerien ohjaamassa ”noottikriisinäytelmässä”. Gromyko ja Karjalainen kuitenkin keskustelevat ilman ’tiettyä poliittista ryhmittymää’,[3] ja Honka-tulkintaan on täysin sopimaton käsitys, että Kekkonen esti yya-sopimuksen toimeenpanon aivan kuten puolustusministeri Ustinovin vierailulla vuonna 1978.[4]

Kohdistus hajaantuu myös kaksi vuotta myöhemmin Suomen kylmää sotaa käsittelevässä tutkimuksessa, joka syntyi ilman arkistomateriaalia, pelkästään kollegojen töiden varassa. Tuloksena oli historiankirjoitusta, joka ”ei ole tiukasti ottaen akateemista” vaan ”vähän siihen suuntaan kallellaan”.[5]

Noottitapahtuman suhteen kallistuskulmaa mittaavat ”Torjunnan päälinjan” alkuperän jäljittämisen (s. 60) lisäksi muun muassa käsitykset Hruštšovin ja SKP:n edustajien keskustelusta elokuussa 1961 ja Hruštšovin esiintymisestä Novosibirskissä. Jälkimmäistä Tarkka oudoksuu ”kaksijakoiseksi” katsoen, että neuvostojohtaja oli neuvottelussa ”joustava ja myönteinen” mutta lounaspuhe ”noudatti tylyä sotilaslinjaa”.[6] Kuitenkin Jaakko Hallaman muistio olisi paljastanut, ettei neuvottelussakaan asenne Länsi-Saksaa, Tanneria ja Leskistä kohtaan ollut sen enempää joustava kuin myönteinenkään. Eikä olisi tarvinnut edes vaivata arkistohenkilökuntaa, sillä saman voi lukea *Novosibirskin lavastuksessa* julkaistusta neuvostomuistiosta.[7]

Hruštšovin tapaamisesta suomalaistoverien kanssa Tarkka on sitä mieltä, että maininta nootista perustuu ”vaikeaselkoiseen lähdepohjaan”. Se on Rautkallion kirja, joka mainitsee viitteessä Mirjam Suvannon silminnäkijämuistion.[8] Pistäytymällä lukemassa sen Kansan Arkistossa Tarkka olisi havainnut, ettei lähteen ymmärtämisessä ole mitään ongelmia.

Epäily johtui myös suurlähettiläs Zaharovin raportoimasta Ville Pessin ja Hertta Kuusisen valituksesta 14.11.1961, että nootti oli yllätys.[9] Samalla sivulla tutkija kuitenkin kertoo, että ”suomalaiset kommunistit” kuulivat Hruštšovilta

1 *Ibid*., 139. Vrt. Jakobson 1980, 255.
2 Tarkka 2010, 147 Vrt. Jakobson 1980, 259–60.
3 Tarkka 2010, 142, 148.
4 *Ibid*., 72.
5 Tarkka 2012, 11.
6 *Ibid*., 133.
7 Rautkallio 1992, 378–80.
8 Tarkka 2012, 129 v. 53–4; Rautkallio 1993, 67–8, 90 v. 20.
9 Tarkka 2012, 129 ja v. 54; NKP 1992, 114.

nootista NKP:n puoluekokouksessa. Hän vain jättää mainitsematta, että yksi heistä oli Pessi, vaikka hänen lähteensä tietää tämän olleen paikalla.[1] Ainakaan SKP:n pääsihteerille nootti ei siis tullut odottamatta.

Tarkan tutkimusotteen ”etuihin” kuuluu mahdollisuus ottaa vapauksia, joita ankara tietellisyys ei salli. Hän esimerkiksi kommentoi Kekkoselle elokuussa 1959 välitettyä lupausta itäavusta presidentinvaaleissa, että Kekkonen aloitti valmistautumisen niihin heti ja tavalla, ”joka on saattanut vaikuttaa noottiin”.[2] Vaalivalmisteluista kesällä 1959 ei ole näyttöä lähteissä, minkä lisäksi tutkija jättää sanomatta, miten ne vaikuttivat noottiin.

Varmaa sen sijaan on, että kirja ei kyseenalaista nootissa ilmaistua motiivia. Tekijän mielestä perusteluna oli ”kovasanainen kuvaus Länsi-Saksan hyökkäävästä asenteesta ja sodan uhasta” ja nootti oli myös varoitus ”Norjalle ja Tanskalle, ehkä Ruotsillekin”.[3] Lisäksi sotilaallisen osan ottamisesta todesta kertovat käsitykset, että Kekkonen esti yya-sopimuksen täytäntöönpanon[4] ja Novosibirskin kommunikeaan tuli valvontatehtävä, koska Hruštšov halusi näyttää NKP:n ”kovalle linjalle”, että ”nootin alkuperäisestä perusajatuksesta” oli jotain jäljellä.[5]

Motiivin nimeämisessä on moniselitteisyyttä eikä ristiriitaisuuskaan ole kaukana. Yhtäältä Tarkka löytää liittymisestä presidentinvaaliin ”enemmän aihetodisteita kuin sitä vastaan puhuvia tietoja”.[6] Gromyko teki Karjalaiselle selväksi, että kysymys oli Kekkosen tukemisesta.[7] Tämän voitto oli Hruštšoville välttämätön, koska se takasi ulkopolitiikan.[8] Neuvostoliitto myös vahvisti kriisillä asemiaan Suomessa.[9]

Toisaalta Tarkan mielestä kytkös presidentinvaaliin on tulkinnanvarainen[10] sillä Neuvostoliitto ”pystyi osoittamaan räikeälle toiminnalleen muitakin perusteita”.[11] Vähääkään epäröimättä hän liittää nootin yritykseen saada länsi joustamaan Berliinissä, ”tulemaan järkiinsä”, kuten hän lainaa Jakobsonia.[12] Puhtaaseen presidenttitulkintaan ei liioin sovi sujuvasti kriisin näkeminen Kekkoselle vaarallisena[13] eikä etenkään mahdollisuuden puntaroiminen, että yritettiin korjata

1 Tarkka 2012, 129; Seppinen 2004, 389.
2 UK pvk. 18.8.1959 (Suomi 2001a, 263); Tarkka 2012, 127.
3 *Ibid*., 130.
4 *Ibid*., 189.
5 *Ibid*., 134.
6 *Ibid*., 136.
7 *Ibid*., 132.
8 *Ibid*., 137.
9 *Ibid*., 84.
10 *Ibid*., 136.
11 *Ibid*., 394.
12 *Ibid*., 137; Jakobson 1968a, 157.
13 Tarkka 2012, 375.

yya-neuvottelujen ”työtapaturma”, sopimukseen ”luiskahtanut” maininta Suomen pyrkimyksestä puolueettomuuteen.[1] Lopulta vaalien osuuden kutistaa liki marginaaliseksi ellei olemattomaksikin väite, että Neuvostoliiton sisäpoliittinen painostus oli räikeimmillään ”presidenttipelissä syksyllä 1981”.[2] Paitsi että sotii sitä vastaan, mitä tiedetään vaikkapa yöpakkasista, väite saa kysymään, puututtiinko nootilla ollenkaan presidentinvaaliin.

Tavoitteen ohella on vaihdellut käsitys kriisin päättymisestä. Oltuaan vuonna 1997 sitä mieltä, että ratkaisu tapahtui Novosibirskissä, Tarkka siirsi sen seitsemän vuotta myöhemmin presidentin- ja eduskuntavaaleihin.[3] Jonkinlaisesta hämmennyksestä saattavat kertoa ilmeiset ristiriitaisuudet vuonna 2012. Yhtäältä kriisi oli ”synkimmillään” joulukuussa 1961,[4] toisaalta jo kutsu Siperiaan laukaisi sen[5] — vaikka Novosibirskiin matkasikin huolestunut Kekkonen ”pelaamaan taas viimeisen korttinsa”.[6]

Ultravasemmistolaisen selityksen loppu

Jyrkästä vasemmistolaisuudesta aineksia tulkintaansa 1970-luvulla ammentaneista ne olivat hylänneet seuraavan vuosikymmenen loppuun mennessä Raimo Väyrynen, Lauri Haataja ja Jorma Kalela. Vuosituhannen viimeisinä vuosina myös Seppo Hentilä hautasi ideologian ja omaksui konventionaalisen mallin. Hänenkin tulkintansa on hakenut suuntaa.

Vuosina 1998–99 Hentilä katsoi, että kysymys oli Kekkosen tukemisesta, mutta piti sitä vuonna 2002 vain sivutuotteena. Koska neljä viidesosaa nootista käsitteli länsisaksalaisen militarismin uhkaa, sillä täytyi olla merkitystä. Vetoaminen yya-sopimukseen ei ollut sisäisiin asioihin puuttumisen tekosyy, vaan todella tarkoitettiin, mitä sanottiin. Oli luonnollista turvautua sopimukseen, jonka varaan Neuvostoliiton luoteinen puolustus rakentui.[7]

Vuonna 2003 nootti näytti monikärkiohjukselta, jonka kansainvälispoliittisen tarkoituksen kiistäminen ei ollut perusteltua. Vuoden kuluttua Hentilä otsikoi: ’“The ‘Note Crisis’ of 1961: Warning to Finland and Message to the Scandinavian Countries” ja katsoi, että hyökättiin ennen kaikkea Länsi-Saksaa mutta myös Norjaa, Ruotsia, ja Tanskaa vastaan. Seuraavalla sivulla kuitenkin toistuu kuu-

1 *Ibid*., 138–9.
2 *Ibid*., 395.
3 Tarkka 1997a, 229 ja 2004, 146.
4 Tarkka 2012, 191.
5 *Ibid*., 133. Ei lähdettä, mutta se on selvästi *Veteen piirretty viiva*, jonka mukaan kriisi laukesi Hruštšovin kutsuun. Jakobson 1980, 273.
6 Tarkka 2012, 133.
7 Hentilä 1998, 133; 1999, 108; 2002, 128, 130.

den vuoden takainen ”the Soviet Union launched the operation - - to support Kekkonen’s re-election”.[1]

Vuonna 2006 Hentilä näki presidentinvaaliin puuttumisen jälleen sivutuotteena. Pääteesi kuului että yya-sopimuksen vuoksi jokainen merkittävä tapahtuma Saksassa vaikutti Suomen idänsuhteisiin. Vetoaminen sopimukseen syksyllä 1961 oli johdonmukaista, vaikka uhkaa liioiteltiinkin. Nootti liittyi Berliiniin ja oli oire jännityksestä Saksan-kysymyksessä. Hentilä myös toisti, mitä oli sanonut varoituksesta Länsi-Saksalle, Tanskalle, Norjalle ja Ruotsille.[2]

Salailua

Vielä 1990–2000-luvuillakin on piiloteltu Kekkosen auttamisen näkemistä tavoitteena. Taipumus ilmenee selvimmin Max Jakobsonilla, mutta sitä on myös kenraaliluutnantti Ermei Kannisella ja Juhani Suomella.

Jakobson kommentoi vuonna 1996 Helsingin Sanomissa Arvid Pelšen toteamusta SKP:n johdolle, että jos Länsi-Saksa olisi ollut uhka, konsultaatiot olisivat toteutuneet: ”Selvemmin ei olisi voinut sanoa, mistä silloin oli kysymys. Ja Pelshe jatkoi, että konsultaatiovaatimusta voitaisiin uudelleen käyttää puhtaasti Suomen sisäisen tilanteen niin vaatiessa.” Mutta kaksi vuotta myöhemmin amerikkalaisen kustantajan julkaisemassa kirjassa asia ei ole ollenkaan selvä. Vaikka kertoo Neuvostoliiton avoimesta tuesta Kekkoselle, ja että Hruštšov samaisti hänen kannattamisensa ystävyyteen maiden välillä, Jakobson tyytyy nootista kepeään vihjailuun: ”Was this dramatic crisis in Finnish-Soviet relations just mirrors and smoke — a show put to make sure Kekkonen would stay in power? The jury of scholars is still looking for clues in the Soviet archives.”[3] Tämä on jotain muuta kuin suositus *Vallanvaihdossa*, että kotimaan asioista tulisi kertoa avoimesti. Huomionarvoista on myös, että kamppailu NKP:ssä on jälleen poissa.

Suomenkielisessä muistelmakirjassa kolme vuotta myöhemmin nootti palaa monikärkiohjukseksi. Gromyko paljastaa Karjalaiselle yhdeksi päämääräksi Kekkosen uudelleenvalinnan, mutta ”ennen muuta” kysymyksessä oli — kaikuna vuodelta 1968 — ”hyökkäys Länsi-Saksan politiikkaa vastaan ja varoitus Norjalle ja Tanskalle sekä jossain määrin myös Ruotsille”. Lisäksi suuntaa näyttää käsitys Hruštšovista ilmaisemassa Novosibirskin keskustelussa ”aitoja tunteitaan ja käsityksiään”. Neuvostoliiton sisäinen voimainmittelökin on taas mukana, joskin vain irrallisena mainintana ilman yhteyttä nootin motiiviin.[4] Oleellinen ero edellisen

1 Hentilä 2003, 59 ja 2004, 248–50.
2 Hentilä 2006, 478–80.
3 Jakobson 1996; Kennan 1998, ix; Jakobson 1998, 70.
4 Jakobson 1992b ja 2001, 314, 319, 323, 331, 333–4, 347.

vuosikymmenen alkupuoleen on luopuminen väitteestä, että nootti olisi lähetetty presidentinvaalista riippumatta.[1]

Kanninen noudattaa kirjassaan Suomen puolustuksesta Kekkosen virallista linjaa käsityksillään, että Neuvostoliitto pyysi konsultaatioita kansainvälisen tilanteen johdosta ja ilmaisi luottamusta. Mutta kahden vuoden kuluttua hän kirjoitti muistelmissaan: ”Peli pelattiin poliittisena, vaikka motivointi ja esitys oli myös sotilaallinen.” Huomautus, että kriisin ”saloja” oli julkaistu neuvostoarkistoista ja Vladimirovin muistelmissa, paljastaa sympatiaa vaaliselitystä kohtaan. Lisäksi kyseiset avaukset houkuttelivat esittelemään päämajan operatiivisen osaston majuri Kannisen muistion marraskuun alkupäiviltä 1961. Se ennustaa, että Kekkonen johtaa ”erittäin ystävällisessä hengessä” käytäviä neuvotteluja ja palaa ”miehenä, joka jälleen kerran on selvittänyt Suomea uhkaavan ’vaaran’”. Nootin etuina Neuvostoliitto saavuttaisi hänelle toisen kauden, varoituksen Skandinavialle Saksasta, osoituksen, ”mihin leiriin Suomi kuuluu ja mistä sen asioita hoidetaan”, sekä asekauppoja, joilla ”saataneen maa paremmin valvontaan”.[2]

Juhani Suomi hylkäsi *Kriisien ajassa* päättäväisesti Kekkosen auttamisen motiivina, mutta sittemmin ilmeni, ettei siinä ollut välttämättä kaikki. Hän ilmaisi marraskuussa 1992 UKK perinneyhdistyksessä olevansa tietoinen Neuvostoliiton kiinnostuksesta vaaleihin: ”Nimenomaan siinä kansainvälisessä tilanteessa, mahdollinen suurvaltakonflikti silmien edessä, sille ei suinkaan ollut yhdentekevää, kuka tulisi vetämään turvallisuuspoliittista linjaa Suomessa.”[3] Eikä hän retuuttaessaan Gromykon muistiota NKP:n keskuskomitealle 16.10.1961 puuttunut sen mainintaan nootin tuesta Kekkoselle.

Presidenttielämäkerran viidennessä osassa Suomi käsittelee uudelleen Moskovan keskustelua ja suuntaa huomion jälleen pois Honka-liitosta. Todeten, että Gromyko korosti ”useaan otteeseen” — kaksi kertaa — ulkopolitiikan varmistumista, hän ottaa esille kohdan, jota ei käsittele *Kriisien ajassa*. Hänen mukaansa Gromyko antoi ymmärtää, etteivät vähemmistöhallitukset kelvanneet vakuudeksi, koska ne voitiin kaataa helposti eivätkä siten olisi presidentille todellinen tuki.[4] Ulkopolitiikan takaisivat siis enemmistöhallitukset pitkäikäisyydellään. Honka-liitto häirikkönä ja pahojen aavistusten aiheuttajana Kremlille loistaa yhä poissaolollaan. Menettely muistuttaa eräiden ryhmittymän lehtien keksintöä marraskuussa 1961 luoda käsitys, ettei kysymys ollut presidentinvaaleista vaan hallituksesta.

Lisäksi enemmistöhallitus valtionpäämiehen tukena ylitulkitsee Gromykoa. Muistion mukaan hän sanoi: ”Suomessa on tällä hetkellä vähemmistöhallitus, joka

1 Vrt. Jakobson 1993, 120.
2 Kanninen 1994, 47–8 ja 1996, 139–41.
3 Suomi 1993, 16.
4 Suomi 1994, 25. Vrt. Suomi 1992, 500–1 ja Liite 2.

voi kaatua yhtä helposti kuin Sukselaisen hallitus. Tasavallan presidentin vaali on teillä alkuvuodesta - -."[1]

Kaikesta huolimatta Suomi jättää vaikutelman nootin liittymisestä Kekkos-vastaiseen ryhmittymään. Hänen mukaansa presidentti tarkoitti "'Honka-liiton näkyviä hahmoja'" vaatiessaan, ettei kokoomuksesta oteta yhtään "häkäkiveä", kun keväällä 1964 yritettiin muodostaa hallitus, johon se osallistuisi.[2] Näin tuskin selitetään, jos uskotaan, että noottikriisi, jonka täytyi olla taustalla, johtui pelkästään kansainvälisestä tilanteesta.

Sama teos myös tarkoituksenmukaistaa *Kriisien ajan* kannalta kiusallista kohtaa Jakobsonin Lundin-esitelmässä. Lähteenä ei ole alkuperäinen teksti vaan lainaus Helsingin Sanomista, joka, kuten edellä on osoitettu (s.160–1), poikkeaa siitä. Suomen mukaan Jakobson sanoi, että "Neuvostoliiton epäluulot ovat usein aiheettomia ja vääriä, mutta niiden ulkopoliittiset seuraukset muodostavat realiteetin, joka on pakko ottaa huomioon".[3]

Elämäkerran seuraavassa osassa Suomi ei enää välttele tai muokkaa presidenttitulkintaa puoltavaa aineistoa vaan kertoo Pelšen noottiselonteosta. Korostus, että hän kuului Kremlin hierarkian "ehdottomaan huippuun", sulkee pois mahdollisuuden, että hän esitti vain oman käsityksensä.[4]

Jos Pelšen sanoman välittäminen viesti uudelleenarvioinnista, se ei näkynyt viisi vuotta myöhemmin. Suomi totesi Helsingin Sanomissa, että nootilla "oli kansainvälinen taustansa", joka koostui välienselvittelystä puoluekokouksessa, Berliinin panssariepisodista ja jättipommista, ja että vastaanottajaan kiinnitettiin huomiota vähiten. Toisessa esityksessä, jossa kävi läpi kriisin tapahtumahistorian pääkohdat, hän ohitti Karjalaisen käynnin Moskovassa.[5]

Seuraavana vuonna näkyi presidenttitulkinnan vierastaminen niukassa kommentissa Iljinskin artikkelista, että se herätti levottomuutta. Sellainen toteamushan tekee huonosti oikeutta sekä toukokuun 1963 alun sanomalehtikeskustelulle että Kekkosen päiväkirjalle. Toisaalta Suomi oli myös sitä mieltä, että "Honka-liiton ja noottikriisin kokemuksista oppineena" Kekkonen ei halunnut SDP:n ja kokoomuksen löytävän toisiaan uudelleen ja ne olivat hänelle hallitusta muodostettaessa toisensa poissulkevia.[6] Näin kirjoittava tuskin uskoo tosissaan, ettei kotimaan sisäpolitiikalla ollut osuutta nootin tarkoituksessa.

---

1 *Ibid*.

2 Suomi 1994, 247. Lähde, UK pvk. 12.5.1964 (Suomi 2002b, 120), ei mainitse Honka-liittoa.

3 HS 15.11.1963, Max Jakobson: Sisä- ja ulkopolitiikkamme vuorovaikutuksessa toisiinsa; Suomi 1994, 50. Suomen lähde (1994, 583 v. 15) on virheellisesti US 15.11.1963. Kekkosen päiväkirjateos toistaa lehtiversion tarkasti. UK pvk. 17.11.1963 (Suomi 2002b, 77).

4 Suomi 1996, 688; "Arvid Pelshen lausunnosta SKP:n 16. edustajakokouksen jälkeen huhtikuussa 1972" (7.4.1972). TPA, UKA, SUPO 4.

5 Suomi 2001b ja 2001a, 394–6.

6 Suomi 2002b, 18 (lainaus), 46.

Lisäksi Suomi katsoi vuonna 2002, että Kekkoselle oli ensimmäisellä presidenttikaudella idänpolitiikassa tärkeintä luottamuksen vakiinnuttaminen Suomen ulkopolitiikan johtoon. Jos se ei onnistuisi, ”Neuvostoliitto hankkisi takeet Suomen käyttäytymisestä muilla keinoin. Noottikriisissä tämä asetelma kulminoitui.”[1] Tästä ei ole pitkä matka ’tiettyyn poliittiseen ryhmittymään’ ja Gromykon syytökseen Honka-liiton ulkopoliittisesta vaarallisuudesta.

Vielä paljastavampaa on kritisointi vuonna 2005 artikkelin johdosta, jonka Jakobson julkaisi Uudessa Suomessa marraskuussa 1981 hälventääkseen pelkoa Neuvostoliiton puuttumisesta lähestyvään presidentinvaaliin. Vaikka sen käsitys nootista pelkästään seurauksena kansainvälisestä tilanteesta on täysin sopusoinnussa *Kriisien ajan* kanssa, Suomi ei ollut tyytyväinen vaan arvosteli Jakobsonia todistelusta, ”ettei edes - - noottikriisi ollut kytköksissä pelkästään presidentinvaaliin”.[2] Muotoilu on hieman konstikas mutta ilmaisee eriävän mielipiteen. Asenne on jotain muuta kuin vuonna 1992 lehtihaastattelussa, jossa Suomi kutsui *Novosibirskin lavastuksen* ärsyttämänä puhdasta Kekkonen-tulkintaa ”hupaisaksi”.[3] Edes johtopäätös, että hän nyt hyväksyi Honka-liiton nootin ainoaksi kohteeksi, ei ole mahdoton.

Uudessa Kekkosen elämäkerrassa vuodelta 2010 presidentti ei halua yöpakkasista ja noottikriisistä viisastuneena kokoomuksen ja SDP:n varaan rakentuvaa hallitusta.[4] Eräitä biografin aiempia esityksiä muistuttava ilmaus paljastaa jälleen, että hän näkee nootissa yhteyden Honka-liittoon. Kun tähän vielä yhdistetään teokseen kirjatut Karjalaisen Moskovan-terveiset ulkopolitiikan varmistamisesta[5] ja lausuma, että Neuvostoliitossa pantiin ”yhä enemmän painoa - - ulkopolitiikan muuttumattomuuden takeeksi mielletyn Kekkosen tukemiselle”,[6] yhteys presidentinvaaliin on liki pitäen allekirjoitusta vaille valmis.

Aivan uutta on Hruštšov vakuuttelemassa, että konsultaatioiden siirtäminen palauttaa maiden suhteet ennalleen.[7] Johtopäätös voi olla ainoastaan, että kriisi rasitti niitä. Tämä poikkeaa Kekkosen arviosta Los Angelesissa, ettei nootti tuonut suhteisiin mitään uutta, ja *Kriisien ajan* käsityksestä, ettei nootti näyttänyt suuntautuvan Suomea vastaan.[8]

Yhtä kaikki biografi myös toistaa *Kriisien aikaa*. Hän ei tosin julista, ettei motiivilla ollut tekemistä sisäpolitiikan kanssa, mutta toteaa, että Suomea sivuttiin

1 Suomi 2002a, 30.
2 Suomi 2005, 27.
3 IS 26.10.1992, Uudet väitteet noottikriisistä epäilyttävät.
4 Suomi 2010, 377.
5 *Ibid*., 324.
6 *Ibid*., 301.
7 *Ibid*., 334.
8 Suomi 1992, 483–4.

nootissa ”vain lyhyesti”.[1] Edelleenkään hän ei pidä maininnan arvoisena Gromykon lausumaa Honka-liitosta nootin syynä, ja tällä kertaa myös ’tietty poliittinen ryhmittymä’ saa osakseen hiljaisuuskäsittelyn. Nootin ”syitä ajatellen” on yhä merkittävää, että Hruštšov puhui Novosibirskissä pääasiassa Saksasta ja Berliinistä. Korostus, että hän puuttui sisäpolitiikkaan konsultaatioiden kohtalosta päätettyään, on aivan ilmeisesti jälleen tarkoitettu etäännyttämään nootin liittämisestä vaalitaisteluun.[2] Eikä selitys, että konsultaatioitten torjuminen oli ”väistämättä kytkeytymässä presidentinvaaleihin”, ole sen valaisevampi kuin aikaisemminkaan.[3]

Kaiken kaikkiaan on ilmeistä, ettei Juhani Suomi ole presidenttitulkintaa vastaan niin ehdottomasti, kuin väittää *Kriisien ajassa*. Se pilkahtelee välillä vahvemmin, välillä heikommin, vaikka hän ajoittain pakeneekin sitä.

Osmo Apunen: fuusiosta Kekkosen tukemisen kautta yya-sopimuksen täydentämiseen

Osmo Apunen katsoi vuonna 1998, että nootissa mainitut ”kansainvälisen tilanteen muutokset” koskivat ensi sijassa Saksan aseistamista ja sen mahdollisuutta päästä määräämään ydinaseista. Hän puhui myös sisäpoliittisista tarkoituksista kuitenkaan allekirjoittamatta niitä varauksettomasti: aloite oli ”tulkittu” iskuksi Honka-rintamaa vastaan. Viime kädessä sisä- ja suurpoliittisten vaikuttimien erottelu ei ollut edes oleellista, molemmat kun määrittivät Suomen aseman Neuvostoliiton ”rajamaajärjestelmässä”.[4]

Seitsemän vuotta myöhemmin Apunen käytti Paasikivi-Seuran historiassa Fjodorovin, Akulovin ja Derjabinin ääntä. Fjodorov kertoo että noottiin päädyttiin Suomen tilanteen johdosta ja periaatepäätös tehtiin syyskuun 1961 alkupuolella. Akulov sanoo, että sivutarkoituksena oli iskeä Honka-liittoa, ja Derjabinin mukaan aloite aiottiin varsinaisen tavoitteen kehykseksi. Apusen itsensä mielestä Kremlissä nähtiin Kekkosen voitonmahdollisuudet parhaiksi, jos vaaleja hallitsisi ulkopolitiikka. Hänen tiedettiin haluavankin sitä mutta Moskovassa ymmärrettiin, ettei sellainen asetelma syntyisi itsestään. Nootti lähetettiin Yhdysvaltain-matkan aikana, koska silloin asiallinen yhteys sisäpolitiikkaan oli vähäisin.[5]

Apunen myös sisällytti nootin ”Operaatio Napanuoraan”,[6] joksi Kekkonen nimesi keväällä 1960 yrityksensä laajentaa hallituspohjaa.[7] Apusen mukaan Na-

1 Suomi 2010, 321.
2 *Ibid*., 327.
3 *Ibid*., 324.
4 Apunen 1998, 293–4.
5 Apunen 2005a, 92 ja v. 300–2; Fjodorov 2001, 52–3; Akulov 1996, 128; Derjabin 1997, 46.
6 Apunen 2005a, 92.
7 UK pvk. 28.(30.)4. ja 5.5.1960 (Suomi 2001a, 331–2); Suomi 1992, 301, 303–5, 309–311, 314.

panuoran tehtävänä oli korjata ”iso kolhu”, jonka yöpakkaset olivat aiheuttaneet hänen ”poliittiselle uskottavuudelleen” neuvostojohdon silmissä, koota presidentinvaaleja varten ”riittävän leveä parlamentaarinen selusta” ja lyödä kiilaa SDP:n ja kokoomuksen väliin.[1]

Napanuora-kuvauksen selkeys ja johdonmukaisuus jättävät kuitenkin toivomisen varaa. Yhtäältä operaatio kariutui kesäkuussa 1960, toisaalta Napanuoraa ”pelattiin” Moskovassa heinäkuussa ”perinteisen leniniläisen ulkopolitiikan hengessä” ja Kekkonen ”nosti” syksyllä sen ”tähtäintä”. Sitten Apunen puhuu ”Napanuoran ensimmäisen vaiheen kariutumisesta kesällä 1960” ja toteaa, että operaation pohjustustyöt oli tehty Kekkosen Amerikkaan lähtöön mennessä. Lopulta Napanuora päättyy Novosibirskissä.[2] Lisäksi Apunen luonnehtii operaatiota ”kokoomukseen nojaavaksi”[3], mikä vaikuttaa Honka-liiton ja noottikriisin valossa erikoiselta.

Paasikivi-Seuran historian jälkeen Apunen konstruoi Ulkopolitiikka-lehdessä nootin synnyn aivan eri tavalla. Hän hylkäsi ”kekkoslaisen selitysmallin”, että suhteet kiristyivät seurauksena muutoksesta Suomen poliittisessa ilmapiirissä, ja nosti pääasiaksi Suomen sitomisen tiukemmin Neuvostoliiton tavoitteisiin. Hän ei määrittänyt niitä yksiselitteisesti mutta näyttää lainauksellaan *Kaksiteräisestä miekasta* tarkoittavan lähentämistä ”itäiseen turvallisuusyhteisöön”, johon kuuluvien edellytettiin tukevan toisiaan myös rauhan aikana. Se oli ulkopoliittinen kytkentä, joka toteutettiin vaatimalla yya-neuvotteluja.[4]

Tarpeen ”syventää” suhteita Apunen palautti yya-sopimuksen konsultaatioehtoon, joka jäi väljemmäksi kuin vastaavan sopimuksen tehneillä Itä-Euroopan mailla.[5] Neuvostoliitto alkoi etsiä 1950-luvun alussa keinoja politisoida Suomen sopimus. Siinä tarkoituksessa kehiteltiin ”Linija Paasikivi-Kekkonena”, ”Paasikivi–Kekkosen linja”, korvaamaan Paasikiven linja ja sitomaan Suomi ”rauhan ja demokratian leiriin”. Sitä silmällä pitäen Kekkosta painostettiin kesän 1954 Neuvostoliiton-vierailusta lähtien.[6]

Maalaisliitto muunsi vuoden 1956 presidentinvaalikampanjassa Paasikiven linjan Paasikiven–Kekkosen linjaksi. Se pohjautui Paasikivi–Kekkosen linjaan,[7] josta tuli naapurisuhteiden mittapuu mutta myös ”suurpoliittinen haavi” Kekkosen pyydystämiseksi. Tuloksia saatiin alustavasti yöpakkasissa ja lopullisesti

1 Apunen 2005a, 73, 75.
2 *Ibid*., 76, 77 (1. ja 2. lainaus), 82 (3. ja 4. lainaus), 87 (5. lainaus), 92, 97.
3 *Ibid*., 285.
4 Apunen 2005b, 49–50.
5 *Ibid*., 50.
6 Apunen 2005a, 23, 25–6, 105, 394. Termin Paasikivi–Kekkosen linja synnystä ja Apusen käsityksestä sen ja Paasikiven linjan erosta *ibid*., 22–8, 31, 94.
7 *Ibid*., 26–7, 105, 394.

noottikriisissä.[1] Sen yhteydessä tukittiin yya-sopimukseen jäänyt poliittisten neuvottelujen mentävä aukko ”Novosibirskin formulalla”, joksi Apunen nimesi tarkkailutehtäväkohdan ja joka hänen mukaansa yhdisti Paasikivi–Kekkosen ja Paasikiven–Kekkosen linjat.[2]

Apunen sommitteli taidokkaan teoreettisen kehityskaaren, joka ei kuitenkaan kestä asiakirjojen läpivalaisua.

Lähtökohta on uskottava. Käsitys kahdesta linjasta perustuu MIDin muistioon vuodelta 1954, jonka mukaan Paasikiven–Kekkosen linjan tarkoituksena ei ole Neuvostoliiton ja Suomen ”ystävällisten suhteiden kehittäminen” vaan niiden rajaaminen ”nykyisiin puitteisiinsa”.[3] Vastaan kuitenkin puhuvat useat dokumentit. Paasikiven–Kekkosen linja hyväksytään täysin MIDin katsauksessa vuodelta 1957, jossa sen nähdään vahvistavan ja kehittävän neuvostoliittolais-suomalaista ystävyyttä.[4] Apusen esityksen kanssa ei liioin sovi yhteen muistio, jonka ulkoministeri Gromyko laati NKP:n keskuskomitealle seuraavan vuoden maaliskuussa. Sen mukaan Maalaisliiton, sosiaalidemokraattien, kansanpuolueiden ja SKDL:n tukema hallitus noudattaa Paasikiven linjaa, jonka avulla pyritään hyviin suhteisiin Neuvostoliiton kanssa ja pitämään Suomi erossa suurvaltojen ristiriidoista.[5] Ei siis moitteen sanaa kummassakaan. Apunen käsittelee molempia mutta ei teoriaansa kyseenalaistavia kohtia. Hänestä on päinvastoin mahdollista, että Kremlissä nähtiin Kekkonen kulkemassa ”’Paasikiven linjalla’ kohti länttä”.[6]

Yhtä huonosti sopii Gromykon pyyntö Karjalaiselle kertoa heidän keskustelustaan ”Tasavallan Presidentille, jota me Paasikiven linjan henkilöitymänä suuresti kunnioitamme”. Apusen mukaan hän siirsi Paasikiven linjan ”historian roskatynnyriin”.[7]

Pahaan pinteeseen vei neuvostokommentaattoreiden tukeutuminen hyökkäyksessään Max Jakobsonin kirjaa *Kuumalla linjalla* vastaan (s. 471) Kekkosen korostukseen, että hän jatkaa Paasikiven aloittamalla linjalla. ”Tarkoitus pyhitti keinot”, Apunen kuittasi ja leimasi kritiikin ”lehmänkäännökseksi”. Hänen mielestään Kekkosen linja oli neuvostoliittolaisille eri asia kuin Paasikiven linja ja sen rehabilitoinnilla muistutettiin idänsuhteista Suomen ulkopolitiikan pääkysymyksenä.[8]

---

1 Apunen 2005a, 27 ja 2005b, 49–50 (lainaus s. 49).

2 Apunen 2005a, 96, 197, 381.

3 *Ibid*., 25; Polvinen 2003, 192.

4 NKP 2001, 138–9; Apunen 2005a, 27–8. Katsauksen mukaan ML oli Paasikiven–Kekkosen linjalla ”enemmän tai vähemmän vahvasti”, RKP kannatti sitä, SDP kannatti ”virallisesti”, kokoomuksen johto oli ilmoittanut kannattavansa ja Kansanpuolue kannatti puolueettomuutta korostaen.

5 NKP 2001, 223.

6 Apunen 2005a, 45–6.

7 Liite 2; Apunen 2005a, 99, 100.

8 *Ibid*., 200.

”Puhtaasti arvauspohjaiseen spekulointiin historioitsija ei hevin ryhdy”, Keijo Korhonen opasti Apusta olettamuksen johdosta *Paasikiven–Kekkosen linjassa*, että Novosibirskissä vaihdettiin ajatuksia tulevasta politiikasta ”laajemmalti”.[1] Kolmisenkymmentä vuotta myöhemmin Apunen jätti neuvon noudattamatta. Hän oli oikeassa Kremlin epäluuloisessa suhtautumisessa suomalaisten tavoitteisiin mutta ei ottanut huomioon, että kun siellä puhuttiin myönteisesti Paasikiven linjasta, peli oli hänen olettamaansa monikerroksisempaa. Koska perusteoria osoittautuu lahoksi, se vie uskottavuuden väitteeltä, että noottikriisi johtui Suomen-politiikan tiukentumisesta.

Jukka Seppinen: Kekkosen ja Karjalaisen auttamisesta Kekkosen kurittamiseen

Jukka Seppinen käsitteli noottikriisiä vuonna 1997 väitöskirjassaan ja Ahti Karjalaisen elämäkerrassa, neljä vuotta myöhemmin Suomen länsi-integraation historiassa, 2002 Johannes Virolaisen elämäkerrassa ja 2004 Urho Kekkosen elämäkerrassa. Väitöskirjassa nootilla on ”selkeä yhtymäkohta” Efta-assosioitumiseen. Konsultaatioaloitetta pohjustaa Neuvostoliitossa rauhanomaisen rinnakkaiselon arvostelijoiden tyytymättömyys Finefta-sopimukseen, joka on ”pitkä askel länteen”.[2] Neuvostoliitto ottaa kuitenkin myönteisen kannan, ja sen ansiosta Kekkonen vahvistaa asemaansa äänestäjien keskuudessa mutta ei ”puoluetasolla”, jossa päinvastoin SDP ja kokoomus ryhtyvät kaatopuuhiin. ”Tämän on täytynyt merkitä paljon venäläisille, jotka olivat sitoutuneet tukemaan Kekkosta”, Seppinen mietiskelee. Hän jatkaa, että Kreml oli tottunut Kekkoseen ja ”saavuttanut yöpakkasten seurauksena ja niiden jälkeen paljon etuja, joita se ei halunnut menettää”. Häviö olisi ollut henkilökohtainen tappio Hruštšoville, joka oli tukenut Kekkosta voimakkaasti ja auttanut Suomea pysymään integraatiossa. Tehtaankadulla alettiin etsiä ”riittävän tehokasta keinoa vastarinnan murtamiseksi” ja päädyttiin yya-sopimukseen, koska ”tilanne oli niin hälyttävä, ettei vähempi ehkä olisi riittänyt”.[3]

Kysymys ei ollut vain istuvasta presidentistä vaan myös Karjalaisesta, joka ”sai asemansa Kekkoselta”. Neuvostoliitolla oli hänenkin pysymisessään vallassa ”paljon etuja valvottavanaan”. Siellä jo katseltiin Kekkoselle seuraajaa. Niinpä nootilla tuettiin Karjalaistakin.[4]

Karjalais-elämäkerrassa on ratkaiseva hallitustilanne. ”Kreml arvioi Kekkosta pitkälti sillä perusteella, miten vahvasti hän oli vallassa”, joten vuoden 1960 epäonnistuminen enemmistöhallituksen muodostamisessa kertoi paljon. Stabi-

1 Korhonen 1977, 41.
2 Seppinen 1997b, 235, 314.
3 *Ibid*., 305, 313.
4 *Ibid*., 302–3, 305.

lointisuunnitelma johti ohjeisiin Zaharoville uudelleenvalinnan varmistamiseksi. Voimakkaat keinot kävivät lopullisesti välttämättömiksi, kun Kekkonen joutui tyytymään vähemmistöhallitukseen myös kesällä 1961.[1]

Honka-liitto oli sodanjulistus Kekkosen ohella Neuvostoliitolle. Tannerin nostaminen esille oli kuitenkin naiivia, kun suurvalta oli ”valtansa kukkuloilla”. Kremlissä pidettiin rintaman voittoa täysin mahdollisena, joten oli ”hyökättävä Honka-liittoa vastaan ja yritettävä hajottaa se”.[2]

Nootin suunnitelma ”kypsyi” Tehtaankadulla kevään aikana ja oli kesällä valmis Hruštšovin hyväksyttäväksi. Helsingistä lähtiessään se käsitti vain Kekkosen, mutta sovitettiin Moskovassa Hruštšovin Saksa-suunnitelmiin ja Naton suitsemiseen Itämerellä.[3] Nootilla viestitettiin että Naton eteneminen Pohjois-Euroopassa johtaisi todennäköisesti tukikohtien vaatimiseen Suomelta.[4]

Seppinen antaa ymmärtää, että Hruštšov oli aluksi vastahakoinen. Se ilmenee käsityksessä, että hän ”epäilemättä *taipui* noottiin myös sen vuoksi, ettei kritiikki liian pehmeästä suhtautumisesta Suomeen olisi yltynyt, varsinkin kun Kekkosen häviö - - oli mahdollinen”.[5] Käsitys Hruštšovin antipatiasta ”ideologista elementtiä” kohtaan jäi kuitenkin lyhytikäiseksi, sillä sitä ei ole enää vuoden 2001 kirjassa. Tosin kolme vuotta myöhemmin Seppinen oli taas sitä mieltä, että ”sisäpolitiikkaan viittaava elementti päätettiin Hruštševin poissa ollessa”.[6]

Vaikka pitää noottia tukena Kekkoselle ja Karjalaiselle, Seppinen lukee suojelupoliisin tiedoista, että ’tietyt piirit’ oli SKP:n aikaansaannos. Hruštšov ei ”käytettävissä olleen aineiston mukaan” edes osallistunut tämän ”ideologisen elementin” hyväksymiseen — vaikka olikin ”hallitseva hahmo”, joka viime kädessä päätti ”mihin toimenpiteisiin oli syytä ryhtyä” — vaan siitä päätettiin hänen ”poissaollessaan”.[7]

Seppisen mukaan keskeisin syy noottiin oli Suomen ulkopolitiikka ja todennäköinen motiivi ”valtapoliittinen, sillä Kekkonenkin oli Neuvostoliitolle vain väline tiettyjen tavoitteitten saavuttamiseksi”. Seppinen ei määrittele niitä, mutta ne ovat pääteltävissä lausumasta, että tärkeintä oli ”pitää Suomi ruodussa, lisätä Moskovan vaikutusvaltaa Suomessa ja osoittaa Suomen kuuluvan Neuvostoliiton etupiiriin”.[8]

---

1 Seppinen 1997a, 157, 160. MIDin Skandinavian-osaston päällikkö kehotti 22.9.1960 Zaharovia tutkimaan mahdollisuuksia vahvistaa ”Urho Kekkosen ja hänen kannattajiensa asemaa 1962 presidentinvaalissa”. Rautkallio 1992, 15, 282 v. 14.

2 Seppinen 1997a, 158–9.

3 *Ibid*., 159–60, 162.

4 *Ibid*., 199–200.

5 *Ibid*., 137. Kursiivi TT.

6 Seppinen 2004, 390, 396.

7 Seppinen 1997a, 155, 165–8, 174–5, 185.

8 *Ibid*., 174.

Näyttää kuitenkin ilmeiseltä, että Seppinen ei hyväksy noottia suunnatuksi yksinomaan Honka-liittoa vastaan. Hänen mielestään Kekkoselle osoitettiin epäluottamusta, koska tämä ei ”ollut kyennyt hoitamaan taustaansa kuntoon”, kuten ”toistuvista maalaisliittolaisista vähemmistöhallituksista” oli nähtävissä.[1] Liioin eivät Seppiselle ole kriisin purkautumisessa oleellisia Kekkosen vastustajien valinnat, sillä hän katsoo sen alkaneen, kun lähetystösihteeri Voronin ehdotti 3.11.1961 Karjalaiselle käyntiä Moskovassa.[2]

Keskustelumuistiota esitellessään Seppinen turvautuu historiantutkimuksessa poikkeukselliseen dokumentin tekstin muuttamiseen. Pitkästä lainauksesta puuttuu lause, joka osoittaa nootin lähetetyksi Honka-liiton takia, ja kaiken kukkuraksi kohta kuuluu, että ”Suomessa on muodostunut *tiettyjä poliittisia ryhmittymiä*”.[3] Selityksenä ”korjailuun” voisi olla, että viime kädessä Efta-perusteiseen tulkintaan ei nivelly kitkattomasti todiste, joka osoittaa, että pelkästään hyökättiin Honka-liiton kimppuun. Peräti ristiriidassa se on käsityksen kanssa, että presidentille osoitettiin epäluottamusta.

Seppinen näyttää kuitenkin ajattelevan, että Kekkonen oivalsi alusta lähtien auttamisensa motiiviksi. Muuten on vaikea ymmärtää, että hän ”oli varmasti tietoinen hyvästä lopputuloksesta, kunhan vain sisäpoliittisesti merkittävät asiat eli Honka-liitto ja eduskunnan hajotus hoidettaisiin pois päiväjärjestyksestä”. Novosibirskiin lähtiessään hän oli täysin varma ”asemastaan tässä pelissä” ja onnistumisesta ”kohtalaisen” varma. Vihje keskustelusta Hruštšovin kanssa oli henkilökohtainen viesti, joka ”merkitsi samaa kuin ennenkin”: ”Yöpakkaset päättyivät heidän tapaamiseensa, joten miksi ei myös noottikriisi.”[4] Lisäksi Virolainen oli kertonut haastattelussa presidentin tienneen, miten ratkaisu tapahtuisi.[5]

Vuonna 2001 motiivissa säilyivät kansainväliset yhteydet, joskin kevyemmin painotettuina kuin Karjalais-elämäkerrassa. Kun Sohlmanille kerrotaan, ettei Ruotsi ole kohteena, tieto heikentää ”nootin väitteitä, että Saksan liittotasavalta uhkasi rauhaa Itämeren alueella”, ja kärki ”kapeutui osoittamaan Suomea”.[6]

Presidenttielämäkerrassa Seppinen arvioi, että kriisi oli ollut ”pitkään vaikeasti tulkittava”, koska Kekkosen kukistuminen olisi ollut Kremlille ”vastenmielistä”.[7] Itse hän ei koe edelleenkään ongelmia. Hän toistaa, että SDP:n ehdokasvalinta oli sodanjulistus Kekkoselle ja Neuvostoliitolle, mutta myös pitää mahdollisena, että kommunistit kostivat Hongalle, joka oli kanneviskaalina 1930-luvulla syyttänyt

1 *Ibid*., 200.
2 *Ibid*., 183.
3 *Ibid*., 190, 624 v. 249. Kursiivi TT.
4 *Ibid*., 185, 194–5.
5 *Ibid*., 623 v. 247.
6 Seppinen 2001, 453, 458.
7 Seppinen 2004, 380.

heidän johtajiaan. Oletus perustuu epäilemättä tutkijan yhä vaalimaan käsitykseen, että Suomen sisäpolitiikan mainitseminen oli peräisin SKP:stä.[1]

Tälläkin kertaa Seppinen puhuu kansainvälisestä taustasta[2] mutta ottaa varsinaiseksi lähtökohdaksi yöpakkaset, joiden väittää heikentäneen Kekkosen arvovaltaa niin vakavasti, että toinen kausi vaarantui. Vaikka ”Efta-asia” oli menestys, siitä ei ollut apua. Moskovassa ei uskottu, että edes Karjalan palauttaminen riittäisi. Oli turvauduttava ”kovimpaan poliittiseen aseeseen”.[3]

Toisaalta Seppisen mukaan Neuvostoliitto ”kuritti Kekkosta yöpakkasilla ja varmisti kurituksen seurausten pysyvyyden noottikriisillä”.[4] Taustalla on käsitys, että Paasikiven seuraaja alkoi heti virkaan astuttuaan kääntää maata vauhdilla länteen.[5] Tavoitteena oli kauppaa lisäämällä sitoa Suomi ”länsimaisiin järjestelmiin”, OEEC:hen ja Pohjoismaiden tulliunioniin ja samalla säilyttää hyvät suhteet itään.[6] Seppisen Kekkonen vapauttaa yksin ulkomaankaupan vuonna 1957[7] ja lähtee sitten viemään Suomea OEEC:hen ja lopulta kaikki sen jäsenet käsittävään vapaakauppa-alueeseen.[8] Suomen OEEC-politiikka on Kekkosen politiikkaa.[9] Seppinen väittää, joskin ilman lähdettä, että ”siirtyminen länteen” tuli esiin noottia valmisteltaessa.[10]

Matkalla ”liberalisoituneeseen ulkomaankauppajärjestelmään” presidentti hyödyntää liennytystä ja idänsuhteiden myönteistä kehitystä. Jälkimmäisessä ovat rohkaisevia varsinkin ”poliittiset tulokset” vuonna 1956 ja seuraavan vuoden alkupuoliskolla. Toisaalta epäilykset, jotka oli lännessä herättänyt presidentinvaalin täpärä voitto kommunistien tuella, aiheuttavat Kekkoselle ”paineita osoittaa länsivalloille porvarillisuutensa”.[11]

Seppinen julistaa ”kiistattomaksi tosiasiaksi”, että hänen olettamansa presidentin johdolla vuosina 1956–58 toteutettu ”voimakas länsisuuntaus” Suomen saattelemiseksi länsi-integraatioon johti yöpakkasiin.[12] Se pakotti kuitenkin kysymään, miksi Efta-järjestely ei kaatunut vastaavanlaisiin sanktioihin. Vastaus kuuluu, että Kekkonen ei sitoutunut siihen ”samalla tavalla henkilökohtaisesti

1 *Ibid*., 390.
2 *Ibid*., 380.
3 *Ibid*., 402.
4 *Ibid*.
5 Seppinen 1997b, 32.
6 Seppinen 1997b, 62 ja 2004, 268 (lainaus).
7 Seppinen 2004, 291. Väitöskirjassa Kekkonen johtaa liberalisointia yksin. Seppinen 1997b, 33, 56, 62.
8 Seppinen 2001, 229 ja 2004, 268, 299.
9 *Ibid*., 244.
10 *Ibid*., 268, 395.
11 Seppinen 2001, 219 ja 2004, 236 (3. lainaus), 251 (1. ja 2. lainaus).
12 Seppinen 1997b, 62.

ja kaikella arvovallalla" kuin OEEC-kaavailuihin, hän kun ei osallistunut Efta-prosessin aikana hallituksen ulkoasiainvaliokunnan kokouksiin.[1]

OEEC:tä käsiteltäessä Kekkonen kävi valiokunnan kokouksessa — kerran. Seppinen perustaa presidentin johtavan roolin tähän väittäessään Karjalais-kirjassa, että hän otti hankkeen haltuunsa, koska "oli poikkeuksellisesti läsnä", kun ulkoasiainvaliokunta päätti 16.1.1957 pyytää Suomen Pankin pääjohtajaa selvittämään OEEC-yhteistyön edellytyksiä. Sittemmin Seppinen väitti jopa, että Kekkonen johti kyseistä kokousta.[2]

Ulkoasiainvaliokunta näytti OEEC:hen liittymiselle vihreää valoa syyskuussa 1957 ja päätti lokakuussa pyytää järjestöltä tutkimuksen Suomen taloudesta. Vaikka kummankaan kokouksen pöytäkirjassa ei ole Kekkosen nimeä, Seppinen katsoo hänen ottaneen "pitkän askeleen toteuttaakseen poliittisen päämäärän-sä", Suomen sitomisen OEEC-jäsenyydellä Länsi-Euroopan integraatioon.[3] Sen johdosta, että ulkoministeri Virolainen nimesi hallituksen suuriksi saavutuksiksi länsikaupan vapauttamisen ja devalvaation syksyllä 1957, Seppinen arvelee: "Näin varmasti teki myös Urho Kekkonen, vaikka sanoja ei paperilla ole löytynytkään." Asemaltaan "varsin heikkonakin" hän johti "Suomen länsiprosessia presidentin valtuuksilla ja arvovallalla".[4]

Oletettuja ja toivottuja sanoja ei ole liioin arviossa idänsuhteista, jonka Kek-konen antoi heti presidentinvirkaan astuttuaan: "Se uusi poliittinen linja, josta NL:n johtomiehet puhuvat [NKP:n 20. puoluekokouksen jälkeen] on käsitykseni mukaan sellainen, että Suomen ja NL:n tähänastiselle politiikalle se antaa entistä parempia toteuttamismahdollisuuksia, suorastaan uusia konkreettisia tuloksia, Suomen kannalta katsottuna." Seppisen mielestä Kekkonen viittasi epäsuorasti tavoitteisiinsa lännessä.[5]

Presidentin roolia kauppapolitiikan kääntäjänä ja siten siihen perustuvaa Seppisen noottitulkintaa ei siis tue yksikään asiakirja. Päiväkirjakin puhuu länsi-suuntauksesta "pidättyvästi", kuten tutkijan on pakko tunnustaa. Mutta ongelma ei ole ylivoimainen: "Päiväkirjat ovat tendenssinomaiset."[6]

Koska ei siis löydy todisteita sen puolesta, että Kekkonen käänsi Suomea länteen, putoaa myös pohja väitteeltä, että se oli yöpakkasten syy. Siten ei ole uskottavaa, että häntä ojennettiin niissä — ainakaan lännenpolitiikkansa takia —, ja vielä vähemmän, että kurittamista jatkettiin nootilla.

---

1 Seppinen 2004, 354.

2 Seppinen 1997b, 47 ja 2004, 243. Väitöskirjan mukaan puhetta johti pääministeri Fager-holm. Seppinen 1997b, 47 v. 1.

3 Seppinen 1997b, 49–50 ja 2004, 260.

4 *Ibid*., 263 (2. lainaus), 268 (1. lainaus).

5 *Ibid*., 263–4; Suomi 1992, 53, 619 v. 6. Suomi liittää Kekkosen sanat idänsuhteiden näkymiin. *Ibid*. 53.

6 Seppinen 2004, 294.

Hannu Rautkallion yllätys

Monen muun tavoin on Hannu Rautkallio palannut noottiin uudelleen ja uudelleen. Vuoden 1993 jälkeen hän on käsitellyt sitä kirjoissa *Laboratorio Suomi. Kekkonen ja KGB 1944–62* (1996), *Agenda Suomi. Kekkonen – Sdp – NKP 1956–66* (1999), *Moskovan päiväkirja 1989–1993. Heijastuksia 2000-luvulle* (2008) ja *Alistumisen vuodet. Suomettuminen vai lännettyminen 1945–1962?* (2010). Tulkinnoissa ja tyylissä on paljon entisen toistoa. Esitystapa on poleeminen. Vuosikymmenien ”vääristyneet” ja Kekkosen arvovallalla vahvistetut uskomukset saavat ”NKP:n arkistolähteiden valossa” huutia[1] kuten myös presidentti itse ja Juhani Suomi.[2] Moraalinen paheksuntakin on jäljellä. Kekkosen ja NKP:n johdon yhteistoiminta on kollaboraatiota,[3] jossa valehteleminen on välttämätöntä. Tasavallan presidentti saa ylennyksen poliittisen juonittelun mestariteoreetikon oppien toteuttajaksi, joka on omaksunut tämän elkeet vähintäänkin kiitettävästi: ”Jos Machiavelli olisi tuntenut Urho Kekkosen, hän olisi ollut tästä ylpeä.”[4]

Omat tutkimuksensa Rautkallio nostaa jatkuvasti käänteentekeviksi: ”Nootti-kriisin todellisten syiden selvittäminen on käynyt päinsä vasta nyt, kun Neuvosto-liitto ei ole enää varjelemassa sen salaisuuksia.” Kekkosen ”signaalit” ennen kriisiä ja sen aikana asettuvat oikeisiin yhteyksiinsä ja ”palapelin palaset” järjestyvät aivan eri asentoon kuin neuvostoajan ”’organisoituneessa’ valhetilassa”.[5]

Vastuukysymykseen on yhä useampia kuin yksi vastaus. Nootin järjesti Kekkonen yhdessä NKP:n keskuskomitean kanssa,[6] mutta Rautkallio nimeää suunnittelusta vastanneeksi tahoksi[7] ja varsinaiseksi vastuuhenkilöksikin myös Voroninin,[8] joka ”operoi - - onnistuneen tuloksen”.[9] Toteuttajaksi hänen kanssaan pääsee Ženihov.[10]

Mutta on myös eroavuuksia ja uusia näkökulmia. Ne koskevat pääasiassa kon-tekstia, ajoitusta, motiivia, valmistelua, Moskovan keskustelua ja Novosibirskiä.

1 Rautkallio 1996, 162.
2 Rautkallio 1996, 259, 317 v. 76; 1999, 140–1, 162, 164, 167, 190.
3 *Ibid*., 14.
4 Rautkallio 1996, 249.
5 Rautkallio 1999, 131 (1. lainaus) ja 1996, 249 (muut lainaukset).
6 Rautkallio 1996, 227.
7 Rautkallio 1999, 133.
8 Rautkallio 2010, 303.
9 *Ibid*., 192.
10 Rautkallio 1996, 235 ja 1999, 167.

Suuri kertomus

Rautkallio esittää noottikriisin osana sodan päättymisestä vuoteen 1968 ulottunutta jatkumoa. Johtava ajatus on, että Urho Kekkonen oli ”tekemisissä tietoisesti NKP:n johdon kanssa”.[1] Suhde oli ”faustinen”, hallitsijan ja vasallin ”bysanttilainen liitto”.[2] Hän oli ”neuvostoliittolaisten tärkein suomalainen yhteysmies”.[3]

Suhdetta hoiti neuvostopuolella KGB. Se oli ”Kekkosen yksinomainen kanava”, ja hän oli sen kanssa ”personaaliliitossa”.[4] Turvallisuuspoliisi oli suvereeni toimija ja ohitti yhteydenpidossa suurlähettilään sen jälkeen, kun Molotovin jouduttua syrjään MIDin toimivalta Suomessa Rautkallion mukaan kaventui.[5]

Yhteistyötä, jota luonnehtii ”rationaaliseksi ja tarkoitushakuiseksi”,[6] Rautkallio kutsuu ”Kekkosen ja NKP:n agendaksi” ja ”’Suomi-laboratorio’-kokeiluksi”. Jälkimmäinen oli sama kuin ”suomettumiseksi” kutsuttu ”Kekkosen johtama ’puolueettomuuspolitiikka’”.[7] Sen Kekkonen toivoi synnyttävän lännessä käsityksen selviämisestä Neuvostoliiton uhasta hänen ”mestarillisilla ja uhkarohkeilla vastatoimenpiteillään”.[8]

Kekkonen ei juurikaan toiminut NKP:stä, so. KGB:stä, riippumattomasti, ei ”länsiavauksissaankaan”.[9] Vuoden 1952 pyjamantaskupuheessa oli ”KGB:n valmisteluvaihe”, ja Efta-asiassa sovittiin vaikutelmasta, että Moskova aiheuttaa vaikeuksia ja painostaa häntä. Englannin-vierailu vuonna 1961 noudatti ”yhteistä agendaa”,[10] ja nootin uhka puolueettomuudelle oli kehittelijöiden toivoma. Sen poistamisella Kekkosen oli määrä lisätä lännessä ”markkinoimansa puolueettomuuden” edellyttämää uskottavuutta. Nootti aiheutti siellä juuri ”sellaisten vastavaikutusten sarjan, jota Kekkonen ja häntä avustanut KGB:n esikunta olivat pahimmillaan odottaneet”.[11]

Pariin seikkaan ei ilmeisesti osattu varautua. Sekä Hongan ehdokkuus että Yhdysvaltain toimenpiteet Novosibirskin aattona Suomen auttamiseksi tulivat

1 Rautkallio 1999, 13–4.

2 Rautkallio 1996, 92–3 ja 2010, 39, 281. Vrt. Jakobson 1992d, 74: ”Vihamiestensä silmissä hän [Kekkonen] oli kuin Faust, joka oli myynyt sielunsa Mefistolle - -.”

3 Rautkallio 1999, 14.

4 Rautkallio 1996, 56 (2. lainaus) ja 1999, 13, 34 (1. lainaus). *Novosibirskin lavastuksessa* (s. 12) Kekkonen on ”personaaliyhteydessä” Hruštšovin kanssa. NKP:n asiakirjoista ”on aistittavissa”, että siihen ”liittyi eräänlainen metafyysinen sävy”.

5 Rautkallio 1999, 43.

6 Rautkallio 1996, 249.

7 Rautkallio 1996, 182 (2. ja 4. lainaus) ja 1999, 14, 39 (3. lainaus), 210 (1. lainaus).

8 *Ibid*., 13.

9 *Ibid*., 138. Lainaus lähteen.

10 *Ibid*., 27, 85, 103. Pyjamantaskupuheesta ks. Suomi 159–65.

11 Rautkallio 1996, 247.

yllätyksenä.[1] Eikä yhteistyö ollut loppujen lopuksi sataprosenttisen saumatontakaan, vaan pientä kitkaa oli vaistottavissa, kun ”KGB:n asiantuntijat” hermostuivat tulkinnasta Los Angelesin -puheessa, että nootti johtui kansainvälisestä politiikasta.[2] Poikkeaminen sovitusta aiheutti keskukselle sydämentykytystä.

”Agenda” käynnistyi heti vuoden 1956 presidentinvaalin jälkeen, ja lopullinen päämäärä oli vuodessa 1968. Keskeisin tavoite oli sisäpolitiikan hallinta, ”’stabilisoiminen’ Kekkosen vallankäyttöön”.[3] Tähtäys ei siis jäänyt vuoteen 1966 kuten *Novosibirskin lavastuksessa*[4].

Ensimmäinen etappi oli presidentinvaali 1962. Sitä silmällä pitäen oli estettävä sosiaalidemokraattien ja kokoomuksen lähentyminen. SDP:n valittua johtajakseen Tannerin, joka ei alistunut Kekkosen komentoon, puolueen sitominen Maalaisliittoon yhteishallituksessa putosi laskuista.[5] Niinpä sosiaalidemokraatit oli hajotettava sisältä käsin.[6] ”Sisäpoliittisen viidakkosodan kiihdyttäminen vuosina 1957–59” oli stabilointia. Yöpakkasilla, jotka olivat presidentinvaalin kenraaliharjoitus, tavoiteltiin ensi sijassa SDP:n sulkemista hallituksesta. Toki kriisi oli myös muistutus sisäpoliittisten virhearvioiden kääntymisestä vakaviksi ulkopoliittisiksi uhiksi.[7]

Stabilointi ja sen esitteleminen Hruštšoville täydensivät operaatio Napanuoran, yrityksen viedä kokoomus hallitukseen. Vakauttaminen ”modifioitui huhtikuussa 1961 vastaamaan Honka-liiton perustamistilannetta”.[8]

Noottikriisin alkaminen siirtyy *Novosibirskin lavastuksen* syyskuusta 1960 seuraavan vuoden huhtikuuhun *Laboratorio Suomessa*, jossa Kekkonen ilmoittaa Karjalaiselle — Sukselainen ja Korsimo eivät siis ole kuulemassa — eduskuntavaaleista.[9] Mutta vuonna 2010 Rautkallio sijoitti kriisin *Lavastuksen* tapaan vuosille ”1960–1961”.[10]

Maalaisliitosta pyydettiin Honka-liiton kaatamiseen KGB:ltä apua jo helmikuussa mutta Kekkonen valitsi tarkoitukseen eduskuntavaalit nimenomaan ”neuvostonoottiin vedoten”. Johtopäätös on peräisin Tehtaankadun vuosikerto-

---

1 Rautkallio 1996, 246 ja 1999, 111. Yhdysvaltain interventio on vielä *Novosibirskin lavastuksessa* hallinnassa: koska amerikkalaisten valmistautuminen tukitoimiin osui samoihin aikoihin, 16.–23.11.1961, kuin päätös tapaamisesta, ”suunnitelma nootin Kekkosta tukevista vaikutuksista sisälsi myös lännen Kekkoselle osoittaman tuen”. Rautkallio 1992, 209.

2 Rautkallio 1996, 250.

3 Rautkallio 1999, 8, 14.

4 Rautkallio 1992, 13.

5 Rautkallio 1999, 44, 46.

6 *Ibid*., 8, 44.

7 *Ibid*., 48–9, 55.

8 *Ibid*., 89–90, 96, 132. *Lavastuksessa* ei tapahdu mukautumista vaan ”’stabilointisuunnitelma’ kaatui Honka-liittoon”. Rautkallio 1992, 263.

9 Rautkallio 1996, 241. Vrt. Rautkallio 1992, 24.

10 Rautkallio 2010, 292.

muksesta, jonka mukaan hajotuspäätös syntyi ”ulkopoliittisista syistä”. Nootti oli siis piirustuksissa jo huhtikuussa. Siksi Rautkallio päätteleekin, että Kekkonen tiesi voivansa perustella marraskuussa toimenpidettään ulkopolitiikalla. Keväinen suunnitelma niveltyi noottiin saumattomasti: ”edellinen ei olisi voinut toteutua ilman jälkimmäistä”, ja ”NKP:n asiakirjoissa noottia luonnehdittiin Kekkosen päätöksen ’tekosyyksi’”.[1]

Noottia edelsi sarja ”varoituksia ja ennakkotoimia”.[2] Niistä vastasivat Kekkonen, puolustusministeri Malinovski ja Brežnev. Myös SKP:n johdon käynti Moskovassa elokuussa oli valmistelua.[3]

Kesä oli Kekkosen ”noottikriisiin johtaneen kamppailun kriittinen vaihe”. Se käsitti pääministerin vaihtamisen, Korsimon siirtämisen sivuun ”presidentinvaalin operatiivisista tehtävistä” ja Virolaisen nostamisen ministeriksi.[4]

Hallitusremontti johtui ”Honka-liiton rivien tiivistymisestä, kun kansanpuolue asettui Hongan taakse”, ja toteutettiin pikavauhtia. Sukselaisen eliminoiminen ”noottikriisin tieltä” oli ”ratkaisevan tärkeää”, ja Virolaisen nimitys oli hänen lähtönsä takia taktinen myönnytys Maalaisliiton ”päälinjalle”. Korsimo ryhtyi hoitamaan ”salaisia vaalirahaoperaatioita”.[5]

Huomion suuntaamiseksi ulkoiseen uhkaan kriisiä pehmennettiin noottihuhuilla. Tapahtui ”useita samanaikaisia ’sattumia’”, esimerkiksi Pääesikunnan tilannearvio, jossa varaudutaan yya-konsultaatioihin.[6] Kekkonen osallistui huhujen levittämiseen ennustamalla puolustusministerille kesäkuussa, että koska venäläiset eivät ole puhuneet pitkään aikaan rauhasta ja aseriisunnasta, Suomelle tulee kova syksy.[7]

Saadakseen nootin kytkeytymisen vaaleihin taka-alalle Kekkonen valmisti hallitusta suhtautumaan siihen kansainvälisestä tilanteesta johtuvana. Sitä varten pääministeri kutsui puolustusneuvoston koolle keskustelemaan Neuvostoliiton aikeista yya-sopimuksen suhteen. Presidentin täytyi olla taustalla, sillä varovainen Miettunen ei olisi sallinut ottaa sellaista asiaa esille niin arvovaltaisessa elimessä. ”Näkyvien noottikoreografioiden” viimeinen osa oli yya-toimikunnan asettaminen.[8]

---

1 Rautkallio 1999, 134.

2 Rautkallio 1996, 236.

3 Rautkallio 1999, 151.

4 Rautkallio 1996, 207–8.

5 Rautkallio 1996, 208 (4. lainaus) ja 2010, 294–5 (lainaukset 1–3).

6 Rautkallio 1996, 231.

7 *Ibid*., 233–4. Rautkallion lähteen mukaan Kekkonen sanoi: ”Suomelle voi tulla kova syksy. Jos NL tekee rauhansopimuksen Itä-Saksan kanssa, voi syttyä sota. Pitkään aikaan eivät venäläiset ole enää puhuneet rauhasta ja aseistariisumisesta.” Visuri 1994, 181.

8 Rautkallio 1996, 234, 237.

Myös Malinovski ja Brežnev ennakoivat kriisiä.[1] Vierailut eivät osuneet juuri sen edelle sattumalta.[2] Puolustusministerillä oli merkillisesti aikaa kohteliaisuusvierailuun maansa kannalta Euroopan ongelmattomimmassa kolkassa, kun samaan aikaan jännitys Berliinissä kohosi.[3] Hän varoitteli syksystä ja vihjaili, että silloin ”tapahtuisi ’jotakin’, johon suomalaisten tulisi varautua”.[4]

Brežnev lähti Suomeen haluttomasti, ”koska hänen ainoa tehtävänsä oli toimia Hruštševin poliittisena mannekiinnina sekä edistää valmiiksi kirjoitetuilla puheillaan Kekkosen presidentinvaalikampanjaa”. Niissä hän myös varoitti nootista verhotusti.[5]

Nootin ”projektiluonnoksia” kirjoitettiin NKP:ssä samaan aikaan, kun Hruštšov valmistautui tapaamaan Kennedyn.[6] Varsinaisen valmistelun Rautkallio arvelee alkaneen elokuussa[7] ja uskoo monin perustein — joista ei mainitse ainoatakaan —, että Kekkonen valmistautui noihin aikoihin väliintuloon vaaleissa.[8] Korostaessaan ulkoministeri Ruskille, että Suomi hoitaa suhteensa Neuvostoliittoon itse, hän antoi ”melko selvän ennakkovaroituksen”.[9]

Rautkalliolle tuntemattomista syistä nootin lähettäminen viivästyi. Se oli stabiloinnin kriittinen kohta.[10]

Vuoden 2010 kirja, jossa Rautkallio kertoo, että nootin kirjoittamiseen osallistui Juri Derjabin ja se oli valmis viikkoja ennen luovuttamista, kuitenkin antaa aiheen kyseenalaistaa tämän aikataulun. Lähteenä on Derjabinin haastattelu, mikä johtaa kysymään, mikseivät muistelmat kelvanneet, joissa hän kertoo saaneensa tehtävän lokakuun alkupäivinä.[11] Syynä on luonnollisesti, että ajoituksen perustumiselta elokuuhun putoaisi pohja ja vieminen Wienin huippukokouksen aikaan saakka näyttäisi vielä kummallisemmalta.

Nootin epätavallisen luovuttamisen Rautkallio perustelee *Novosibirskin lavastuksessa* ulko- ja sotilaspoliittisten perustelujen toissijaisuudella, mutta

---

1 Rautkallio 1999, 156.

2 Rautkallio 1996, 226.

3 *Ibid*., 226, 228.

4 *Ibid*., 228, 231 (lainaus). Lähde (Visuri 1994, 182) ei mainitse ajankohtaa, ja *Novosibirskin lavastus* (146) korostaa, ettei keskusteltu ”nootin edellyttämistä kysymyksistä”.

5 Rautkallio 1999, 155–6. *Lavastuksen* mukaan (s. 109) puheiden tarkoituksena oli suomalaispoliitikkojen hermostuttaminen.

6 Rautkallio 1999, 159. *Lavastuksessa* (s. 137) Rautkallio on sitä mieltä, että nootti laadittiin MIDissä.

7 Rautkallio 1999, 153.

8 Rautkallio 1996, 234.

9 *Ibid*., 249.

10 Rautkallio 1999, 159.

11 Rautkallio 2010, 298, 423 v. 105; Derjabin 1997, 46. Derjabinin mukaan nootti valmistui parissa päivässä.

Laboratorio Suomen mukaan niin meneteltiin, koska ”prosessista” vastasi KGB eikä ulkoministeriö.[1]

Kekkosen ja Hruštšovin ”suuren poliittisen shown” ensimmäinen vaihe ulottui Moskovan keskusteluun ja oli — Junnilalta kuulostavasti — äänestäjien pelottelua.[2] Huhtikuussa sovittu prosessi käynnistyi, kun Gromyko suoritti ”noottikriisin alkusoiton, jonka loppunäytöksen hän tiesi ennalta”.[3] Lisäksi ”tavallaan” sovittiin takeista.[4]

Hajottaessaan eduskunnan ”Kekkonen veti hihastaan” ”Gromykon toivoman ’näytön’”.[5] Koska Honka-liitto ei kaatunut ja stabiloinnin ytimessä oli nootin aiheuttaman ulkoisen uhan kääntäminen sisäpoliittiseksi voitoksi, tarvittiin kovaa jälkihoitoa. Siinä mielessä olivat marraskuun 14.–24. päivät kriittisiä.[6]

Rautkallio katsoi vuonna 1992, että Kekkonen ja Hruštšov sopivat tapaamisestaan hyvissä ajoin, mutta tarkensi sittemmin, ettei siitä tiedetty vielä marraskuun alussa vaan päätös tehtiin 16. ja 19. päivien välillä. Siihen asti Kekkonen muokkasi mieliä: ”Kansalaisilleen hän painotti ulkopoliittisten uhkakuvien todellisuutta. Länsivaltojen hallituksille hän vakuutteli ongelmanratkaisukykyjään.”[7]

Koska suunnitelma oli yhteinen, Kekkonen oli varma lopputuloksesta esittäessään Jyväskylässä 19. marraskuuta ”senastisen tilintekonsa ’noottikriisiin’”. Avoimina olivat enää sisäpoliittinen tulos ja uskottavuus lännessä.[8]

Novosibirsk-kuvauksessaan Rautkallio oli vuonna 1992 sitä mieltä, että kaikki suunniteltiin huolellisesti, mutta *Laboratorio Suomessa* tapaaminen improvisoidaan, ja *Agenda Suomessa* paikka löytyy Hruštšovin Siperian-ohjelmasta sattumalta.[9] *Novosibirskin lavastuksessa* Kekkonen tietää lähtiessään olevansa ainoa ehdokas, koska Honka on kertonut luopumisestaan yksityisesti, mutta neljä vuotta myöhemmin Rautkallio pelkästään arveli hänen luvanneen Kekkoselle vetäytyvänsä.[10]

Tapahtumista paikan päällä *Lavastus* kertoo, että Hruštšov oli vastassa, ja *Agendassa* ”kahdenkeskiset keskustelut” alkavat heti. Molemmat poikkeavat kahden

1 Rautkallio 1992, 114 ja 1996, 240.
2 Rautkallio 2010, 299.
3 Rautkallio 1996, 242. Rautkallion mielestä (1999, 147) Gromyko puhui käsittämättömiä: ”Kekkoseen oli luotettu, sen vuoksi sotilaiden vaatimukset oli voitu torjua. Nootti lähetettiin tämän logiikan mukaisesti siis sen vuoksi, ettei Kekkoseen enää luotettu!”
4 Rautkallio 1996, 268.
5 *Ibid*., 243.
6 Rautkallio 1999, 159, 162–3.
7 Rautkallio 1992, 166 ja 2010, 309–10, 313.
8 Rautkallio 1996, 243, 245.
9 Rautkallio 1992, 166, 239; 1996, 244, 262, 265; 1999, 166.
10 Rautkallio 1992, 238, 345 v. 16 ja 1996, 262.

silminnäkijän, neuvostotoimittajan ja Karjalaisen, kertomuksista, joiden mukaan Kekkonen saapui illalla 23.11. ja Hruštšov seuraavana aamuna.[1]

Tapahtumien järjestyksestä *Lavastus* tietää, että yksityiskeskustelu oli ensin ja kriisi oli ohi ennen klo 15.00 tarjottua lounasta. *Agendassa* sen sijaan lounas edeltää neuvotteluja ja Hruštšov ilmoittaa konsultaatioista luopumisesta sen aikana.[2]

Vuonna 1996, kun ei ollut vielä päässyt Tasavallan Presidentin Arkistoon, Rautkallio oli varma, että yksityiskeskustelusta on olemassa Kekkosen muistiinpanot. Hän päätteli niin siitä, että presidentti teki niitä vähäisemmistäkin tapaamisista.[3]

Tiedonannossa, jonka sanamuoto näyttää Rautkalliosta Kekkosen laatimalta, Hruštšov sitoi lopputuloksen tämän henkilöön presidentinvaalin tähden. Tutkija huomioi, ettei konsultaatioista luopumisen vastineeksi vaadittu julkisia takuita, ja ihmettelee, ettei Länsi-Saksaa mainittu, vaikka nootin mukaan sen ”sotilasjuntta” oli altistanut Itämeren alueen ja Pohjois-Euroopan sotavalmisteluille.[4]

Todisteista ja menettelytavoista

Rautkallio kritisoi Alpo Rusin kirjaa *Vasemmalta ohi*, ettei sen ”heittoihin, vihjauksiin ja väitteisiin” juurikaan ole ”todella kovaa todistusaineistoa”.[5] Samaa voidaan sanoa Rautkallion noottitutkimuksista. Näyttö on puutteellista, monissa tärkeissä kohdissa sitä ei ole lainkaan. Sen ohella hänen päätymistään rakennelmaansa valottavat päättelytapa, lähteiden käyttö ja ennalta omaksuttu teoria.

Perustelujen hataruudesta huomautettiin heti *Novosibirskin lavastuksen* ilmestyttyä. Ilta-Sanomien mukaan se ei osoita nootin ainoaksi tavoitteeksi Kekkosen voiton turvaamista suunnittelusta puhumattakaan.[6] Heikki Patomäki kritisoi johdattelemisesta hyväksymään todistamattomia väitteitä, kun muuten kohtuullisesti dokumentoidussa tarinassa on lähdeviitteettömiä lauseita, joissa oletetaan presidentti nootin suunnittelijaksi yhdessä Moskovan keskusten kanssa.[7] Esimerkkejä ovat: ”Minkälainen ’päättely’ sai Kekkosen kehittelemään jo huhtikuussa 1961 tapahtumaketjua, joka toteutui täsmälleen hänen haluamallaan tavalla?”;[8] ”Kekkonen ei NKP:n keskuskomitean asiakirjojen mukaan tehnyt ainuttakaan

1 Rautkallio 1992, 238 ja 1999, 167; MK 10.1.1962, Novosibirskin kohtaus neuvostoliittolaisen lehtimiehen silmin - -; Karjalainen 1962a, 169.

2 Rautkallio 1992, 240 ja 1999, 167. Karjalaisen (1962, 170–1) mukaan keskustelu jatkui lounaan jälkeen.

3 Rautkallio 1996, 264. Käynnistä Orimattilassa Rautkallio 1999, 9–10.

4 Rautkallio 1996, 270–1.

5 Rautkallio 2008, 155–6.

6 IS 27.10.1992, Rautkalliolla ei todisteita UKK:n osuudesta noottiin. Samasta Patomäki 1993, 58–9.

7 *Ibid*.

8 Rautkallio 1992, 25.

merkittävää sisä- tai ulkopoliittista päätöstä vuonna 1961 neuvottelematta niistä ensin Moskovan keskusten kanssa";[1] ja: "Tämä 'Kekkosen suunnitelma' (Neuvostoliiton suurlähetystön ilmaus), jossa nootin ensisijainen tehtävä - -."[2]

Listaa voidaan jatkaa:

- Muistio Suomen ulkopolitiikan stabiloimisesta oli vastaus NKP:n keskuskomitean kyselyyn toisen kauden turvaamisesta.[3]
- Kekkonen sopi eduskunnan hajottamisesta KGB:n edustajien kanssa tammikuussa 1961. Nämä kuitenkin vaativat hänen jatkonsa varmistamiseksi huomattavasti pitemmälle meneviä takeita.[4]
- Maalaisliiton K-linjalta pyydettiin helmikuussa KGB:n apua Honka-liiton kaatamiseksi ulkopoliittisella väliintulolla.[5]
- Kekkonen päätti huhtikuussa hajottaa eduskunnan marraskuun 14. päivänä.[6]
- Kekkonen kutsui huhtikuussa suurlähettiläs Wuoren Helsinkiin "puhutteluun".[7]
- Nootin "projektiluonnoksia" valmisteltiin NKP:ssä Hruštšovin valmistautuessa tapaamiseen Kennedyn kanssa.[8]
- Kekkonen ja Hruštšov sopivat nootista.[9]
- KGB:stä arvosteltiin MIDiä, että nootti ei yksilöinyt Kekkosen vastavoimia[10] ja sen todellinen pyrkimys peittyi.[11]
- "Neuvostoupseerit" "Moskovassa ja Helsingissä" eivät aluksi tajunneet, mistä oli kysymys. Kun se valkeni heille, he reagoivat KGB:tä vastaan jyrkästi.[12]
- "KGB-avustajat" esittelivät Kekkoselle ennen Amerikan-vierailua "vaihtoehtoiset toimenpiteet" eduskunnan hajottamiselle ja ennenaikaisille vaaleille, "toisen nootin", jonka sitten antoi Kuznetsov.[13]

---

1 *Ibid*., 94.

2 *Ibid*., 203.

3 *Ibid*., 12. Rautkallioon tukeutuen on Lehtinen (2002, 358, 396 v. 1108) samaa mieltä. Sittemmin Rautkallio (2010, 278) on esittänyt, että muistiota "voi pitää" vastauksena NKP:n keskuskomitean puhemiehistön päätöksiin elokuun 1960 loppupuolella ja ohjeisiin suurlähettiläs Zaharoville. Vrt. NKP 2001, 330–5, jossa keskuskomitean päätökset ja Zaharovin ohjeet.

4 Rautkallio 1992, 23.

5 Rautkallio 1999, 134.

6 Rautkallio 1992, 160, 263. AK pvk. 18.4.1961 (Rumpunen 1997, 200) ei mainitse hajottamispäivää vaan ainoastaan toteaa, että eduskuntavaalit järjestetään 4.–5.1962.

7 Rautkallio 1999, 122 ja 2010, 422 v. 87 (lainaus). Rautkallio ei liioin selitä, miksi Kekkonen, vaikka oli kutsunut Wuoren, ei tavannut tätä, kun tämä tuli Helsinkiin. *Ibid*. Vrt. Rautkallio 1992, 74–6, jossa kutsu ei esiinny.

8 Rautkallio 1999, 159.

9 Rautkallio 1992, 142.

10 Rautkallio 1999, 162.

11 Rautkallio 1992, 140–1.

12 *Ibid*., 147.

13 *Ibid*., 160–4.

– Kekkonen huolestui nootin uskottavuudesta, sillä Berliinin kriisi oli ohi eikä Länsi-Saksan sotaisista aikeista ollut helppo löytää todisteita.[1]
– Neuvostoavustajiensa neuvosta Kekkonen korosti lännen edustajille nootin ”suomalaista luonnetta”.[2]
– Kekkonen puhui 4.11.1961 Zaharoville Paasiosta Hongan seuraajana.[3]
– ”Neuvostoliittolaisten tietojen perusteella on tulkittavissa, että Novosibirskin neuvotteluja ei olisi järjestetty, ellei Honka olisi sitä ennen luopunut.”[4]
– Hruštšov pyysi Kekkosta saapumaan Novosibirskiin aikaisemmin sovitun perusteella;[5] ”on selvää, että Kekkonen oli perillä tapaamisen yksityiskohdista jo hyvissä ajoin”.[6]
– Kotov ja Ženihov avustivat Kekkosta kriisin purkamisessa.[7]

Ennalta omaksuttu teoria puolestaan auttaa, kun johdonmukaisuus lipsuu. Yhteistyö NKP:n kanssa ”ehdollisti yhteisesti päätetyt toimenpiteet, jotka vaikuttivat joissakin tapauksessa [*sic*] keskenään hyvin ristiriitaisilta”.[8]

Teoriansa avulla Rautkallio näyttää pyrkivän ratkaisemaan myös avainlähteessään, Tehtaankadun SDP-muistiossa piilevän ongelman. Muistion mukaan nootin suunnittelijat eivät olleet lähettämisen jälkeen varmoja Kekkosen voitosta vaan pelkäsivät sosiaalidemokraattien ja porvarien rivien tiivistyvän ja Maalaisliiton horjuvan. Vaaran ilmapiiri saattoi vahvistaa Honka-liittoa ja oli siis Neuvostoliitolle kielteinen. Mutta haitta muuttuu mahdollisuudeksi, kun nootin ”’uhka’ oli saatava todelliseksi, koska muuten sen purkamisesta Kekkoselle aiheutunut sisäpoliittinen hyöty ei olisi ollut uskottava”.[9] Suuri kertomus auttaa satunnaisten vaikeuksien yli.

Päättelyn merkitys näkyy päätymisessä keskeisiin tutkimustuloksiin yksinomaan loogista tietä. *Novosibirskin lavastuksen* mukaan Kekkonen ryhtyi Moskovan yhteysmiehineen varmistamaan presidentin- ja eduskuntavaalien tulosta kriisillä, joka oli hänen tarvitsemansa tekosyy eduskunnan hajotukselle, ”kuten *noottikriisin logiikka*” osoittaa.[10] Tässä Rautkallion tulkinnan ytimessä päättely jopa kyseenlaistaa uskottavuuden. Käsitys, että nootin ensisijaisena tehtävänä oli auttaa eduskunnan hajottamisessa,[11] perustuu Neuvostoliiton Helsingin-suurlähe-

1 *Ibid*., 136.
2 *Ibid*., 226. Lainaus lähteen.
3 *Ibid*., 238.
4 *Ibid*., 345 v. 16.
5 *Ibid*., 167.
6 *Ibid*., 340 v. 193.
7 Rautkallio 2010, 24.
8 Rautkallio 1999, 76.
9 *Ibid*., 133, 388 v. 296.
10 Rautkallio 1992, 37. Kursiivi TT.
11 *Ibid*., 140.

tystön vuosikertomukseen. Sen mukaan maalaisliittolaiset — eli Kekkonen kuten Rautkallio tarkoittaa — tarvitsivat ”vaalimanööverinsä” peittämiseksi tekosyyn, jona käytettiin noottia. Se oli ”noottikriisin *suunnitelma*”.[1] Lähde ei kuitenkaan sano ehdottomasti ja yksiselitteisesti, että konsultaatioaloite myös kehitettiin eduskunnan hajottamisen peittämiseksi; sitä ainoastaan käytettiin hyväksi. Osmo Jussila huomauttaakin, ettei tekosyyn saaminen hajotukselle todista lähettämisestä sitä varten, ja Heikki Patomäki, ettei mikään Rautkallion lähteistä osoita Kekkosta nootin suunnittelijaksi.[2]

Agendassa näkökulma vaihtuu niin, että vuosikertomus ilmaisee Kekkosen aikomuksen hajottaa eduskunta ulkopoliittisista syistä eli noottiin vedoten, ”joka siten ei voinut tulla hänelle yllätyksenä”. Hänen täytyi huhtikuussa 1961 päätöksen tehdessään tietää, että sitä voi perustella marraskuussa ulkopolitiikalla. Päätöksellä on kiinteä yhteys noottiin, ”koska edellinen ei olisi voinut toteutua ilman jälkimmäistä”.[3] On tietysti houkuttelevaa ja miksei oikeutettuakin kysyä, mitä Kekkonen aikoi esittää vaalien aikaistamisen syyksi. Lähteet vain eivät vastaa. Rautkallionkaan ratkaisu ei perustu dokumentteihin vaan spekulointiin.

Päättelyä eivät sido tavanomaiset säännötkään. Kekkosen onnistuminen Yhdysvalloissa vakuuttamaan hallitus ”noottikriisin vakavuudesta” on ilmeinen anakronismi. Perustelussa arvelulle, että hän oli keskustellut eduskuntasuunnitelmastaan ”KGB-linjalla”, ajatus lentää vapaasti: ”Tähän viittaisi NKP:n keskuskomitean politbyroossa 26.4.1961 tehty päätös ’toimenpiteistä auttaa Kekkosta’ presidentinvaalissa; näitä toimenpiteitä ei vielä yksilöity, mutta henki oli tulevaa noottikriisiä.”[4]

Rautkallio turvautuu päättelyssään vielä yhteydestä irrottamiseenkin. Kouluesimerkki on johtopäätös Kekkosen vastauksesta Hruštšovin tiedusteluun, voisiko presidentti pidentää Itävallan-vierailuaan, jotta he tapaisivat, kun hän saapuu neuvottelemaan Kennedyn kanssa. Vastauksessaan Kekkonen sanoo noudattavansa alkuperäistä suunnitelmaa, ja Rautkallion mielestä suunnitelman täytyy viitata noottikriisin alustaviin toimenpiteisiin, koska ilmaisu esiintyy NKP:n asiakirjoissa toistuvasti.[5]

Lähteiden käsittelyyn kuuluu muokkaamista ja valikointia. *Laboratorio Suomi* väittää, että Gromyko perusteli konsultaatioita sotilaiden vaatimuksella, ja *Agen-*

---

1 *Ibid*., 112, 257 (lainaus, kursiivi lähteen). Rautkallion myöhemmän esityksen (2010, 293) mukaan ”vuosikertomuksessa kerrotaan yksityiskohtaisesti Kekkosen ’suunnitelman’ suuri juoni, joka - - johti ns. noottikriisiin”.

2 Patomäki 1993, 58; Jussila 1992, 52.

3 Rautkallio 1999, 134.

4 *Ibid.,* 126 (2. lainaus), 161 (1. lainaus), 387 v. 276 (3. lainaus). Vakauttamismuistion ajatus tuesta kanavasopimuksen muodossa näytti edistyvän vielä syyskuussa niin hyvin, että Kekkonen totesi päiväkirjassa: ”Asia on siis selvä.” UK pvk. 18.9.1961 (Suomi 2001a, 438).

5 Rautkallio 1999, 159.

da Suomi tarkentaa, että he esittivät niitä 'tietyn poliittisen ryhmittymän' takia.[1] *Novosibirskin lavastuksen* liitteenä olevasta Gromykon keskustelumuistiosta näkyy kuitenkin, että 'ryhmittymästä' oli huolissaan hallitus.[2]

Tarkoituksenmukainen muuttaminen näkyy erityisen hyvin kuvauksessa yya-konsultaatioihin varautumisesta. *Lavastus* kysyy, ennakoivatko sotilaspiirit niitä Kekkosesta riippumatta vai hänen aloitteestaan. *Laboratorio* vastaa esittämällä hänet hankkimassa Pääesikunnan tilannearvion avulla sotilaalliseen kriisiin viittaavaa selvitystä "dramaturgiaa varten".[3] Kirja tukeutuu Kekkosen toteamukseen kapteeni Hyvärisen muistion (s. 24) johdosta, että Puolustusvoimat varoittivat häntä nootin mahdollisuudesta.[4] Sovittaakseen Hyvärisen kartoituksen "noottikriisin dramaturgiaan" Rautkallio ajoittaa toimeksiannon keväälle, vaikka lähde puhuu kesäkuusta ja kevätkesästä. Tehtävän antaminen on aivan ilmeisesti saatava sovitettua "kiinnostavasti ajankohtaan", jolloin Kekkonen päätti eduskunnan hajottamisesta.[5]

Rautkallio myös arvailee uskaliaasti, kuka selvityspyynnön esitti. Hyvärinen kertoi haastattelussa, että neuvoteltiin jonkin tahon kanssa, joka myös mahdollisesti määräsi laatimaan muistion. Rautkallio toteaa tällä perusteella, että se oli Kekkonen. Kolmen vuoden kuluttua hän kuitenkin peruutteli, että aloite oli hyvin todennäköisesti presidentin.[6]

Lopulta Rautkallio paisuttaa muistion merkityksen aivan suhteettomiin mittoihin. Hän oli kysynyt Hyväriseltä sen alkuperästä: "Oliko Suomen sotilastiedustelulla ollut ennakkoon tietoja tulevasta noottikriisistä? Mistä tiedot oli saatu? Neuvostoliitostako? Vai amerikkalaisilta?" Hän on varma, ettei kukaan ulkopuolinen eikä varsinkaan Puolustusvoimien johto tiennyt NKP:n huhtikuisesta päätöksestä puuttua presidentinvaaliin.[7] Hyvärinen ei kuitenkaan pitänyt muistiotaan sen kummenpana kuin "mahdollisena kriisitilanteen skenaariona", ja samalla tavalla suhtautui kenraali Lauri Sutela, joka muisteli esimiehensä kertoneen neuvottelusta "'jonkun tahon' kanssa" ja sanoi "jokseenkin salaperäisesti",

---

1 Rautkallio 1996, 242 ja 1999, 147.

2 Rautkallio 1992, 371.

3 Rautkallio 1992, 122 ja 1996, 231–3. Kekkonen teki päätöksensä viimeistään huhtikuussa, ja Hyvärinen sai tehtävän kesäkuussa. Heiskanen 1993, 26, 29.

4 Rautkallio 1996, 354 v. 83: "Tässä tutkimustilanteessa voidaan päätellä presidentin 'tilanneen' sen [Hyvärisen muistion] omia käyttötarkoituksiaan varten. Saihan Kekkonen aiheen juuri Hyvärisen muistion perusteella myöhemmin väittää, että puolustusvoimat olivat 'varoittaneet' häntä etukäteen nootin mahdollisuudesta." Lähteenä Heiskanen 1993, 46.

5 Rautkallio 1996, 231–2, 351 v. 35; Heiskanen 1993, 26. Sittemmin Rautkallio (2010, 423 v. 110) tarkensi tehtävänannon ajankohdaksi "maalis-huhtikuun".

6 Rautkallio 1996, 232–3 ja 1999, 157. Haastattelu tapahtui 6.9.1993. Rautkallio 1996, 351 v. 36. Heiskanen (1993, 28) ei tiedä varmasti, kuka tehtävän antoi, mutta pitää mahdollisena yleisesikunnan päällikköä tai puolustusneuvoston yleissihteeriä.

7 Rautkallio 2008, 265–6. Haastattelu tapahtui "3.10.", ja vuosi näyttää olleen 1992. *Ibid.*, 265.

että jonkinlainen ”paperi” piti olla. Rautkallion mielestä Kekkonen käytti Hyväristä ”bulvaanina” panemaan liikkeelle huhun nootista, jotta voisi liittää sen Berliinin kriisiin ja siten häivyttää vaalivoiton varmistamisen sen tarkoituksena.[1] Puolustusvoimien normaali analyysi, joka tehtiin Suomen lähiympäristöä ja kenties koko maailmaa koskettavan konfliktin mahdollisuuden vuoksi, muuttuu reippaalla ylitulkinnalla tukemaan tutkijan teoriaa.

Uskomukseensa, että Kekkonen käytti Hyvärisen muistiota tavoitteisiinsa, Rautkallio sai idean Raimo Heiskasen luonnehdinnasta Helsingin Sanomissa, että muistio oli huippusalainen. Rautkallio olettaa, että se annettiin hallitukselle presidentin toivomuksesta. Syyn hän päättelee rutinoidusti: ”Poliitikkojen käsiin joutuessaan asiakirjan ’salaisuus’ menetti tietysti välittömästi merkityksensä. Salaisuusnäkökohdan alleviivaaminen lisäsi tietysti asiakirjaan tunnettua kiinnostusta. Oliko se ollut Kekkosen pyrkimys? Pyrkikö hän ’valmentamaan’ kansakuntaa etukäteen tulevaan noottisyksyyn nimenomaan korostamalla kansainvälispoliittisia jännitteitä? Sillä tavoin huomio siirtyisi nootin sisäpoliittisista kytkennöistä muualle.”[2]

Valikointiin Rautkallio turvautui, kun vihdoin vuonna 2010 myös hän käsitteli SKP:n edustajien edesottamuksia NKP:n puoluekokouksessa. Hän lainaa suojelupoliisin raportista Hruštšovin sanoja yya-neuvottelujen ehdottamisesta, kertoo Aimo Aaltosen hälyttämisestä Moskovaan ja jatkaa, ettei Hruštšovilla ollut aikaa tavata tätä. Lisäksi hän kritisoi Juhani Suomea leimaamalla ”perusteettomaksi ja yksiviivaiseksi” johtopäätöksen, että nootin Suomea koskeva osa sisälsi etupäässä SKP:n taktisia laskelmia.[3] Mutta suomalaisten kommunistien lisäysehdotuksesta ei ole sanaakaan.

Teoriansa kehittelyssä ja soveltamisessa Rautkallio sivuuttaa kaksi sen kannalta epämukavaa tietoa. Toisen esitteli alun perin Juhani Suomi presidenttielämäkerrassa. Sen mukaan pääministeri Kekkonen johtaessaan Suomen valtuuskuntaa Elisabeth II:n kruunajaisissa paljasti avustajakseen määrätylle kapteenille, ”että hän vihaa venäläisiä eikä luottanut heihin, mutta hänen oli pakko työskennellä näiden kanssa”.[4] Tästä Rautkallio vaikenee.

Toisesta Rautkallio kirjoitti itse lokakuussa 1991 Aamulehdessä. Lähteenä on Yhdysvaltain Oslon-suurlähettilään sähke elokuulta 1952. Sen mukaan Kekkonen sanoi YK:n pääsihteerille Trygve Lielle, että nukkuisi yönsä paremmin, jos Norjassa olisi Yhdysvaltain ilmavoimien yksiköitä, ja että päivä, jolloin niiden tiedettäisiin asettuvan sinne, olisi Suomelle onnellinen. Lie huomautti Kekkoselle, että sellaiset mielipiteet eivät sopineet yhteen Pohjolan puolueettomuuden kanssa, jota tämä

1 *Ibid*., 266–7.

2 HS 21.9.1992, Entinen tiedustelupäällikkö: Sotilaat varoittivat noottikriisistä jo elokuussa 1961; Rautkallio 2008, 265.

3 Rautkallio 2010, 301, 424 v:t 118 ja 119.

4 Suomi 1990, 199. Lainaus Vares 1997, 202.

oli esitellyt nk. pyjamantaskupuheessaan. Kekkonen vastasi että se oli ”vain julkista kulutusta varten”.[1]

Rautkallio puhuu *Novosibirskin lavastuksessa* ”omituisesta episodista”, joka herättää ”monia kysymyksiä”, ja tunnustaa: ”Emme toistaiseksi tiedä, mihin Kekkosen ristiriitaiselta näyttävä käyttäytyminen perustui.” Nato-myönteisyys tosiaan sopii huonosti sellaiselle Kekkoselle, joka suunnittelee yya-neuvottelujen ehdottamista. Seuraavana vuonna Rautkallio sanoikin, että Kekkonen välitti Lien kautta länteen ”signaalin” ”Neuvostoliiton ’uhasta’”.[2] Se oli aivan ilmeisesti yritys mukauttaa Kekkosen sanat teoriaan KGB-yhteistyöstä ja siten Rautkallion omaan noottitulkintaan.

Päättelyä ja teorianmuodostusta havainnollistaa vielä tapa, jolla Rautkallio päätyi vuonna 2010 yhteen noottikriisin historiografian yllättävimmistä tulkintamuutoksista. Liikkeellepanevana impulssina oli Vladislav Zubokin julkistama KGB:n johtajan suunnitelma, jonka NKP:n keskuskomitean puhemiehistö hyväksyi kesällä 1961. Sen mukaan lännen johtavat piirit harhautettaisiin uskomaan, että Saksan rauhansopimus allekirjoitettaisiin sotilaallisen kriisin riskistä välittämättä. ”On siten pääteltävissä”, Rautkallio keksi, että vaikka nootilla ”oli tietysti ennenkaikkea Suomen sisäpolitiikkaan tähdännyt ulottuvuus”, se oli myös ”ajankohtaan sopinut ’bluffi’”. Uudessa selityksessä nootilla oli siis kansainvälispoliittinenkin funktio. Presidentinvaali oli kyllä yhä keskeinen mutta ei enää ainoa osoite.[3] Kannatettuaan lähes kaksikymmentä vuotta puhdasta Kekkonen-tulkintaa Rautkallio vaihtoi sen, kuten näyttää, päähänpistosta kansainvälisen puolen käsittävään yhdistelmään.

Vapauden aika

Vaikka Neuvostoliiton katoaminen ei sellaisenaan aiheuttanut nootin tulkinnassa välittömästi havaittavia muutoksia, tämä mullistus ja kylmän sodan päättyminen eivät olleet siinäkään suhteessa merkityksettömiä. Maailmanhistoriallinen taitekohta tarjosi kirjoittamiseen monenlaisia aineksia. Sen johdosta kynään tarttuivat muiden muassa Jukka Tarkka ja Jarmo Virmavirta. Edellinen käsitteli Suomen kokemusta kylmässä sodassa, jälkimmäinen pääasiassa tähysi tulevaisuuteen, ja molemmat tulkitsivat noottia. Heidän kirjojensa ilmestymisvuodesta 1992 tuli todellinen noottikirjoittamisen *annus mirabilis*, kun sen kuluessa aiheeseen

1 Rautkallio 1991a; Rautkallio 1992, 289 v. 88. Lainaus lähteen. Rautkallion mukaan Kekkosen ”provokatiivinen puhe” Lielle ”tulkittiin lännessä Moskovan epäsuoraksi toivomukseksi kiihdyttää kilpavarustelua Pohjolassa, mikä lisäisi Neuvostoliiton edellytyksiä painostaa Suomea ja Ruotsia”. Viitteessä: ”Ks. edellä luku ’Lännen kutsut’ alaviite 88”, joka ei kuitenkaan kerro mitään länsivaltojen mielipiteistä. *Ibid*., 118, 289 v. 88, 308 v. 21.

2 Rautkallio 1992, 289 v. 88 ja 1993, 173.

3 Rautkallio 2010, 301–2, 304; Zubok 1994.

paneutuivat erilaisissa kirjoissa myös Tuomas Forsberg, Max Jakobson, Hannu Rautkallio, Juhani Suomi ja Pekka Visuri. Lisäksi kriisiä käsiteltiin lukuisissa sanoma- ja aikakauslehtiartikkeleissa.

Tärkeä seuraus Neuvostoliiton romahtamisesta oli myös, että viimeistään silloin loppui pälyily idän suuntaan — muun ohella — lähihistorian tutkimisessa. Jos Kekkosen ajan jälkeenkin oli ollut sen tapahtumien arvioimisessa ”esteitä ja estoja”, ne olivat supervaltanaapurin kadottua aina vain vähemmän perusteltuja.[1] Vähintään yhtä lailla merkityksellisesti päättyi ulkopolitiikan ”[y]htenäinen liturginen hymistely”[2] ja niin ollen myös nootin selittämisessä siitä osaltaan johtunut dikotomia todellisen käsityksen ja julkisen ilmaisun välillä. Potentiaalisenkin poliittisen paineen poistuttua ilmapiiri vapautui lopullisesti. Puhtaasti kotoperäisen itsesensuurin ohella taakse jäi Neuvostoliiton-pelosta johtunut vaikeneminen aroista aiheista. Varmasti osaltaan senkin vuoksi nootin tulkinta näyttää 1990–2000-luvuilla aikaisempaan verrattuna hiukan erilaiselta.

Lähteiden osalta oli Neuvostoliiton poistuminen tärkeä siksi, että sen ansiosta esiin tulleet asiakirjat valottavat kulissientakaisia tapahtumia, jotka liittyivät tai joiden voi ajatella liittyneen noottiin. Tänään tiedetään, että Kekkonen kertoi suurlähettiläs Zaharoville eduskunnan hajottamisesta, NKP:n politbyroo päätti pian sen jälkeen auttaa häntä ja nootin teksti oli valmis lokakuun puolivälissä. Siten osoittautuu vääräksi teoria nootin kytkeytymisestä puoluekokoukseen[3] eikä Checkpoint Charlien panssariepisodinkaan pitäisi olla enää uskottava selitys.

Hyvin oleellinen, joskin vähän hyödynnetty, on Rautkallion julkaisema Gromykon muistio Moskovan keskustelusta. Se oli muutaman vuoden ainoa kaikkien saatavilla ollut arkistolähde, josta näkyy Honka-liitto nootin syynä.[4]

Mutta ennen kaikkea neuvostomateriaalin avulla syntyi *Novosibirskin lavastus* ja sen myötä eräs taitekohta nootista kirjoittamisen historiassa. Kirja muodostaa jyrkän kontrastin selitykselle muutamaa viikkoa aikaisemmin ilmestyneessä Juhani Suomen *Kriisien ajassa*. Jälkimmäisen julkistamispäivänä Ilta-Sanomat ennusti, että se aloittaa noottikriisistä ”keskustelun ja väittelyn”,[5] mutta vasta Rautkallion teos synnytti todella mittavan debatin. Kaiken kaikkiaan noottikeskusteluun painettiin syksyllä 1992 pitkään säilyvä jälki.

Tulkinnoissa on ajanjaksolla *Kriisien ajasta* vuoteen 2013 presidentinvaalitekijä ylivoimainen. Niissä tässä tutkimuksessa käytetyissä 144:ssä

1 Apunen 2005a, 391.

2 Tuomioja 1993, 35.

3 Rautkallio 1992, 123, 137, 139, 310 v. 40.

4 Rautkallio 1992, liite 2. Rautkallio kutsuu lähdettä ”Gromykon päiväkirjaksi”. Vastaavalla tavalla hän puhuu ”Zaharovin päiväkirjasta”. Kimmo Rentola on kuitenkin esittänyt tämän työn tekijälle, että kysymys on muistioista. Rautkallio itsekin vahvistaa tämän. Ks. Rautkallio 1992, 69–70, 155, 292 v. 119, 296 v. 28, 369; 1993, 51, 59 v. 27; 2010, 41, 295, 422 v. 94.

5 IS 1.10.1992, Urho Kekkonen yritettiin ampua.

henkilölähdekirjoituksessa,[1] joissa tulkinta on joko nähtävissä suoraan tai päätteltävissä, se on yksinomainen 40:ssä ja esiintyy fuusiot mukaan luettuina kaikkiaan 103:ssa. Täysin Suomen ulkopuolisia selityksiä on 41, ja Berliinin kriisillä perustellaan pelkästään tai osittain 32 kertaa.[2]

Luvuista näkyy myös, että laajasta kannatuksesta huolimatta ei voida edelleenkään puhua ratkaisevasta siirtymisestä Honka-Kekkonen-tulkinnan suuntaan vaan hallitsevana on pysynyt koko konventionaalinen malli. Jonkin aikaa tosin näytti siltä, että se korvautuisi Suomen ja Rautkallion ”leirien” kaksinapaisella kuvalla. Sekin on säilynyt[3] mutta ei ole jäänyt läheskään ainoaksi, vaikka molempiin tutkijoihin usein viitataankin. Typologia rakentuu paljon monimuotoisemmin. Sitä on rikastutettu sellaisilla ideoilla kuin monikärkiohjuksella ilman Honka-Kekkonen-elementtiä, yya-sopimuksen tiukennuksella ja Kekkosen rankaisemisella, joka alkoi yöpakkasissa ja päätettiin nootilla. Koska ylivoimaisesti eniten on päädytty yhdistelmiin, myös sillä perusteella on jako kahteen liian karkea. Kaiken lisäksi on Rautkalliokin kansainvälisen politiikan bluffi -selityksellään päätynyt fuusioon.

Murehtiminen syksyllä 1992, etteivät Rautkallion ja Suomen tulkinnat ole tarkistettavissa, osoittautuu käsillä olevan tutkimuksen valossa tarpeettomaksi. Ne eroavat toisistaan suuresti, mutta yhtäläisyyksiäkin on. Jukka Seppinen ei välttämättä ole aivan kaukana totuudesta pitäessään heitä yksipuolisuudessaan hyvin samanlaisina.[4] Yhteistä on myös, että kummankin toimintatavat jättävät tieteelliseltä kannalta toivomisen varaa. Puutteet eivät kylläkään ole sellaisia, mistä he ovat arvostelleet toisiaan. Suomen pääongelma ei ole dokumenttien kritiikitön hyväksyminen vaan ennalta omaksuttu tulkinta ja sen kyseenalaistavien lähteiden sivuuttaminen tai selittäminen sopivalla tavalla. Rautkallion suhteen ei voida tietenkään tietää ehdottoman varmasti, millä perusteilla hänelle viime kädessä tuotiin neuvostoarkistoissa dokumentteja. Joka tapauksessa hän lukee keskeisestä lähteestään sellaista, mitä siinä ei ole. Hän myös esittää vahvoja väitteitä ilman asiakirjojen tukea. Eikä hänkään kaihda vaikenemista tulkintansa kannalta hankalasta tiedosta, kuten jäljempänä ilmenee (s. 360).

Yksityiskohdissa on yhteisiä piirteitä kuvauksissa Brežnevin vierailusta ja Novosibirskistä.[5] Korkeimman neuvoston puhemiehistön puheenjohtajan puheissa molemmat kuulevat varoituksen nootista,[6] ja Novosibirskissä Hruštšov ja Kekkonen pääsevät heidän mielestään ratkaisuun kahden kesken. Sen enempää

1 Ei sisällä koulujen oppikirjoa mutta kylläkin sellaiset kirjoitukset, jotka esiintyvät vasta luvussa 8.

2 Liite 6.

3 Häikiö 1993a, 83–5; Paaskoski 2002, 235; Visuri 2003, 72; Hentilä 2003, 59; Vares 2008, 404.

4 Seppinen 2001, 451.

5 Rautkallio 1992, 226, 228.

6 Rautkallio 1999, 155–6; Suomi 1992, 444. *Novosibirskin lavastuksen* mukaan (s. 109) puheiden tarkoituksena oli suomalaisten poliitikkojen hermostuttaminen.

Hruštšovin lounaspuhetta kuin tiedonantoakaan ei tarvitse ottaa täysin kirjaimellisesti, ja myös käsitykset MIDin virkamiesten kokemuksista osuvat pääpiirteissään yksiin. Suomi arvelee heidän pettyneen Hruštšoviin, ja Rautkallion mukaan tämä teetätti heillä turhaa työtä.[1]

Samankaltaisuus ulottuu kielenkäyttöön asti. Suomen mukaan konsultaatioista perääntyminen ei käynyt ”näyttävän lavastuksen vuoksi” noin vain,[2] vaikka hänelle todennäköisesti lavastus ei merkitsekään ainakaan täysin samaa kuin Rautkalliolle.

Rautkallion ja Suomen ohella tärkeitä hahmoja ovat — edelleen — Max Jakobson ja Raimo Väyrynen. *Uppslagsverket Finland* nojautuu yhä konfliktikirjaan, jota seuraa myös Jorma Kallenautio käsityksellään länsi- ja itäkaupan suhteesta nootin taustana.[3] Jakobsonin perusteella liittävät Timo Tuikka ja Jukka Tarkka nootin NKP:n puoluekokoukseen. Lisäksi Tarkan mielestä Tehtaankadulla arvioitiin Hongan mahdollisuudet vähäisiksi. Petri Nummivuoren lähteen ilmaisee toteamus, että Junnila ei langennut ”’naiiviin nurkkapatrioottisuuteen’”. Samaa alkuperää on epäilemättä Eino Jutikkalan näkemys, että Suomi oli hruštšovilaisille rauhanomaisen rinnakkaiselon ikkuna ja stalinisteille sotilaallista etumaastoa.[4]

Uppslagsverket Finland myös havainnollistaa *Veteen piirretystä viivasta* alkanutta kehitystä. Vuonna 1983 se asetti motiivissa etusijalle kylmän sodan ja havaitsi liittymäkohtia sisäpolitiikkaan. Runsaat kaksikymmentä vuotta myöhemmin yhteyden suurpolitiikkaan syrjäytti taistelu NKP:ssä ja nootti oli Honka-vastaisuuden ohella Hruštšovin myönnytys vastustajilleen ja todiste hänen johtajankyvyistään.[5]

Uskoa liittymiseen puoluekokoukseen eivät ole horjuttaneet edes todisteet tekstin valmistumisesta ennen sen alkamista. Kallenautio hyväksyy molemmat.[6]

Jutikkala suurin piirtein toistaa Jakobsonia myös käsityksellään, että presidentinvaaliin pyrittiin vaikuttamaan julkistamalla nootti ennen Kekkosen pääsemistä perehtymään siihen.[7] Åbo Underrättelser puolestaan uskoi molotovilaisten hengittäneen Hruštšovin niskaan.[8] Lisäksi Jakobsonin äänen voi kuulla Seppo Hentilän toteamuksessa, että kesällä 1961 lähestyivät sekä presidentin- että

1 Suomi 1992, 546; Rautkallio 1992, 237–8.
2 Suomi 1993, 15.
3 UF 2005, hakusana ”Notkrisen”; Kallenautio 2005, 86–7.
4 Tuikka 2007, 205 v. 966; Tarkka 2010, 147 ja 2012, 55; Nummivuori 2009, 197; Jutikkala 1999, 419.
5 UF 1983 ja 2005, hakusana ”Notkrisen”.
6 Kallenautio 2005, 135.
7 Jutikkala 1999, 419; Jakobson 1993, 117–8.
8 ÅU 31.10.1992, pk.

eduskuntavaalit,[1] ja selityksessä, että nootti oli pääasiassa hyökkäys Länsi-Saksaa ja osittain Tanskaa, Norjaa ja Ruotsia vastaan.[2]

Juhani Suomi tukeutuu sekä teokseen *Kuumalla linjalla* että *Veteen piirrettyyn viivaan*.[3] Huolellisesta perehtymisestä kertoo yhdenmukaisuus, joka on tuskin sattumaa. Jakobson huomioi, että Kuznetsov ei ”vaatinut nimenomaan sotilasvaltuuskunnan lähettämistä Moskovaan”, ja Suomen mukaan hän ei vaatinut, ”että Moskovaan lähetettävään neuvotteluvaltuuskuntaan tulisi kuulua sotilaita”.[4]

Rakenteellisesti on *Kriisien ajalle* ja Jakobsonin vuoden 1968 tulkinnalle yhteistä nootin syyn erottaminen keinoista kriisin selvittämiseksi. Motiivi on molemmilla Honka-liitosta riippumaton, eikä ratkaisuna ole kummallakaan ryhmittymän Kekkoselle heittämän haasteen raukeaminen, vaan keskeisiä ovat presidentin- ja Jakobsonilla myös eduskuntavaalit. Biografilla kuuluu lisäksi Honka-Kekkonen-motiivia hämärtävä jakobsonilainen kaiku Gromykon puheenvuoron referoinnissa, että Moskovassa tarvittiin varmistus ulkopolitiikasta ennen presidentin- ja kesän eduskuntavaaleja.[5]

1 Hentilä 2006, 478.

2 Hentilä 2004, 249.

3 Suomi 1992, 657 v. 16.

4 Jakobson 1980, 272; Suomi 1992, 505. Lähteissä (*ibid*., 658 v. 18) ko. kohta ei mainitse Jakobsonin kirjaa.

5 *Ibid*., 501.

8 Tilausteoria ja muu ennakkotieto

Nootin tulkintojen pääasiallisena lähtökohtana on ollut, että aloite oli neuvostoliittolainen. Mutta on ajateltu myös, että ratkaiseva virike tulikin Suomesta. Tästä väitteestä on käyty noottikiistelyn katkerimmat yhteenotot, ja sehän on kantavana ideana Hannu Rautkallion *Novosibirskin lavastuksessa*. Mutta hän ei suinkaan keksinyt sitä, eikä hän ollut viimeinen, joka selitti sillä nootin synnyn. Toisaalta suomalaisen ”sylttytehtaan” sijaan monet esittävät, että joku tai jotkut olivat Suomessa ennen lokakuun 30. päivää 1961 muuten perillä siitä, mitä tuleman piti.

Tilausteoria

Kotimaista osuutta on lähestytty useasta näkökulmasta. Koska Tuure Junnila vihjaa *Noottikriisissä tuoreeltaan tulkittuna* tavalla, josta on päätelty, että nootin idea tuli suomalaiselta taholta, ns. tilausteorian isyyttä on tarjottu hänelle itselleen.[1] Juhani Suomi taas vetää Helsingin Sanomat vastuuseen huhusta, että ”syyllinen” oli presidentti Kekkonen. Timo Soikkasen mukaan tilauksesta alettiin puhua vasta nootin aiheuttaman pelon laannuttua.[2] Lähteiden valossa mikään näistä käsityksistä ei vastaa kehityksen kulkua täsmällisesti.

1 Jokipii 1994, 56; Salminen 1999, 423 v. 31; Visuri 2003, 342 v. 68.

2 Suomi 2010, 324; Soikkanen 2011, 27. Esittämättä tueksi ainuttakaan lehden kirjoitusta Suomi on *Kriisien ajassa* sitä mieltä, että Helsingin Sanomat ”tunsi viehtymystä salaliittoteoriaan”. Lähdemerkintänä on ”Kekkosen pvk. 15.11.1961 leikkeet”. Niiden joukossa on HS:n ko. päivän pääkirjoitus, jota Suomi referoi toimittamissaan Kekkosen päiväkirjoissa sanomatta mitään tilauksesta — ja aivan ymmärrettävästi, koska lehtikään ei puhu siitä. Suomi 1992, 503, 653 v. 16; UK pvk. 15.1961 (Suomi 2001a, 446); HS 15.11.1961, pk.

Teorian synty

Runsas viikko nootin antamisen jälkeen suurlähettiläs Zaharov raportoi ”paisuneista” huhuista, että se oli Kekkosen tilaus. *Kriisien ajan* mukaan konspiraatiosta ja nimenomaan Kekkosesta juonijana vihjailtiin ensimmäiseksi Honka-liitossa. Niin näyttää tapahtuneenkin, mutta asialla ei ollut Helsingin Sanomat. Siinä ei näkynyt tuohon aikaan — eikä myöhemminkään — merkkiäkään tilauksen kannattamisesta. Suomalaisesta myötävaikutuksesta huhuttiin erityisesti sosiaalidemokraattien mutta myös ainakin kokoomuksen keskuudessa.[1] SDP:n Vapaus ennusti, että ensi hämmästyksestä toinnuttuaan kansa väittäisi noottia etukäteen sovituksi. Maalaisliitossa taas tiedettiin ristivedosta Honka-liitossa. Tiedotussihteeri kertoi Sanomakeskuksen jakamassa kirjoituksessaan, että SDP:ssä vaadittiin vaalitaktisista syistä nootin selittämistä Kekkosen tilaamaksi mutta kokoomuslaiset vastustivat sellaista ”totaalista valhetta” maalle vahingollisena.[2]

Tilauspuheita kantautui myös Kekkosen korviin. Hän selitti ”ystävälleen”, että nootti lähetettiin silloin kun lähetettiin, jotteivät sosiaalidemokraatit pääsisi sanomaan, että hän oli sopinut siitä.[3]

Huhuttiin ja supistiin, mutta kukaan ei näytä puhuneen suomalaisesta osallisuudesta julkisesti aivan suoraan, omalla nimellään, eikä edes nimimerkillä. Lähimmäksi uskaltautui Väinö Leskinen, joka tuumasi, että ”suuri naapurimme saattaa olla huolestunut suhteistaan pieneenkin naapuriin, jos sen pienen naapurin näkyvät edustajat nimenomaan sitä pyytävät”.[4]

Karjalaisen ja Gromykon keskustelun jälkeen kokoomuksen Uusi Aura hylkäsi tilauksen ”yksinkertaistettuna ja helppohintaisena” mutta SDP:n Hämeen Kansa syytti ”huoneenhallitustamme” nojautumisesta ”enemmän vieraan vallan apuun kuin oman kansan tukeen”. Ilmapiiri oli niin latautunut, että vihjauskin ulkomaisesta sotkeutumisesta vaaleihin samaistettiin herkästi salaliittoon. Käsitys, että Neuvostoliitto vaati Kekkosen valitsemista, sai kokoomuksen Länsi-Suomen automaattisesti ajattelemaan tilausta — ja torjumaan sen.[5]

Kuznetsovin välityksellä annetun vaatimuksen johdosta Vapaus laukoi, että SDP:n ”vaalimenestystä estämään on tilattu virallinen painostus maan rajojen ulko-

1 Smirnov 1992, 13 (lainaus); Suomi 1992, 503; Tauno Jalanti Tuure Junnilalle 8.11.1961. KA, TJA, k. 18; Tiainen 1968, 158; Saukkonen 1973, 323; Demari 16.10.1992, Suomut silmiltä; IL 30.10.1992, Jermut Vironperällä.

2 Vapaus 3.11.1961, Katsotaanpas tänään; Totaalinen valhe. KMA, Sanomakeskuksen lähetykset 9.11.1961; MK 9.11.1961, ”Totaalisen valheen” käytöstä erimielisyyksiä - -; IiSa 9.11.1961, Erimielisyyttä Honka-liitossa.

3 Aunesluoma 2002, 134.

4 SSd 6.11.1961, On pakko kerrata näitä tosiasioita (Leskinen). Maalaisliitossa katsottiin Leskisen tarkoittaneen tilausta. Liitto 7.11.1961, Kyntömiehen mietteitä sekä Ilkka 7. ja 10.11.1961, Aaretin ajatuksia.

5 UA 15.11.1961, pk; HK 16.11.1961, Manin mielestä; LS 16.11.1961, Messissä mietittyä.

puolelta". Maalaisliiton Savon Sanomat huokasi samana päivänä, että "[s]yytösten nuolet suhisevat" ja puhutaan paljon tilaustyöstä. Siihen viittaaminen oli Kekkosen kannattajien makuun kiusallisen suosittua.. Vähänkin juonitteluun vivahtavaan reagoitiin herkästi. Kun Suomen Sosialidemokraatti muisteli Novosibirskin alla, että Hongan ehdokkaaksi nimeämisen jälkeen odotettiin yleisesti Maalaisliiton "K-ryhmän" yrittävän järjestää jotain, mikä kallistaisi vaa'an oman ehdokkaan hyväksi, Maakansa vastasi, että nootti oli leimattu tilatuksi. Ilkka säesti syyttämällä SDP:n lehtiä "hillittömästä" propagandasta, jossa tilaus oli "keskeisin teema".[1] Se oli kaukana totuudesta, mutta niin Maalaisliitossa haluttiin nähdä.

Novosibirskin jälkeen Kekkosen kampanjatoimikunnassa havaittiin, että tilausteorian kannatus vain kasvoi.[2] Se olikin epäilemättä hyvissä voimissa, koskapa samoihin aikoihin Suomen Sosialidemokraatti katsoi tarpeelliseksi sanoutua siitä irti. Mutta Maalaisliiton Lalli väitti leskisläisten selittävän, että kansainvälinen jännitys oli keksitty, nootti tilattu, Karjalaisen matka Moskovaan näytelmää, Wuoren käynti Helsingissä sen näytös ja keskustelut Novosibirskissä "ilvettä ja komeljanttarien konstailua". Viikon kuluttua Lalli syytti tilauskirjoittelusta kokoomuslehtiä.[3]

Tilauksesta kehitettiin myös muunnelma, johon Vapaus tarrasi heti Karjalainen–Gromyko-tiedonannon jälkeen, että "ulkopoliittinen paine" oli hankittu "provokaatiolla", "simonistis-kommunistis-maakansalaisella valhepropagandalla". Junnila syytti eduskunnassa "ilmiantokampanjaa", jossa oli huudettu apuun "'isoa veljeä'" ja saatettu tietyt sosiaalidemokraatti- ja oikeistopoliitikot ulkopoliittisesti epäluotettavien maineeseen. Tässä merkityksessä tilauksesta puhuttiin myös molempien vaalien yhteydessä, vaikka saatettiin kyllä tarkoittaa vulgaarimpiakin otteita. Valitsijamiesvaalien aikaan Vapaus kirjoitti koko lailla yksiselitteisesti, että Honka-rintama hajosi, "kun Kekkosen tilaama ulkomainen tykistö kerran pari jyräytti raskaallaan vastapuolen asemiin". Vaalituloksen selvittyä lehti arveli kansalaisten käsittäneen väärin "kotimaista tilaustyötä olevan epäluottamuksen, jota naapurimaassa osoitettiin Kekkosen vastaehdokkaita kohtaan". Eduskuntavaalikampanjassa Suomen Sosialidemokraatti moitti Maakansaa vilkuilemisesta "ulkomaille päin apua anoen", ja Vapaus selitti puolueensa surkeaa tulosta "maalaisliiton K-politiikallaan tilaamalla nootilla". Pää-äänenkannattajan mukaan taas hallitus oli lyönyt "ulkomailta hakemillaan vitsaksilla".[4]

---

1 Vapaus 18.11.1961, Katsotaanpas tänään; SS 18.11.1961, Puheenaiheet; SSd 22.11.1961, pk; MK 23.11.1961, Pekan päiväannos; Ilkka 23.11.1961, pk.

2 Irma Karvikon kokoamaa materiaalia vaalipuheita varten. KA, UKVA, k. 6.

3 SSd 26.11.1961, Iltahorisontti; Lalli 1. ja 9.12.1961, Mitä kuuluu.

4 Vapaus 16.11.1961 ja 16.1.1962, Katsotaanpas tänään; 17.1.1962, Provokaatio auttoi Kekkosen paniikkivoittoon; 8.2.1962, pk; Junnila 1961b, 2067; SSd 27.1.1962, pk. ja 7.2.1962, Vallattomin mielin. Lalli (17.1.1962, pk.) torui "sosialistien ns. leskislohkoa" nootin ja Novosibirskin neuvottelujen leimaamisesta tilatuiksi.

Kekkosen rauhaa häirittiin välittömästi valitsijamiesvaalien jälkeen tilauspuheilla lännestä. Yhdysvaltain Helsingin-suurlähettiläs Bernard Gufler kertoi Anatoli Golitsynin väittäneen, että nootista sovittiin suomalaisten kanssa. Juhani Suomen mielestä Kekkonen ei huolestunut. Hän todella kirjoitti päiväkirjaansa huolettoman oloisesti, että Leskinen oli kertonut ”[j]utun nootista” monta kertaa ja loikkari oli esittänyt ”vain yleisiä juttuja, joita aivan ulkopuolinenkin voisi kertoa”. Kuitenkin toivomus Guflerille, että ”Klimov” pitäisi suunsa kiinni,[1] paljastaa, ettei asia ollut yhdentekevä. Kekkonen myös näki tarpeelliseksi kirjoittaa tämän ”juttujen” johdosta Washingtoniin suurlähettiläälle ja leimata ne poliittisista tai kaupallisista syistä johtuvaksi kuvitteluksi.[2]

Presidentti ei jäänyt tuolloin ainoaksi suomalaiseksi, joka sai tietää Golitsynin puheista. Niitä välitettiin Yhdysvaltain Helsingin-suurlähetystöstä Puolustusvoimain johdolle,[3] ja Karjalainen kertoi Kekkoselle maaliskuussa 1962, että amerikkalaisilta saatuja tietoja oli annettu Ruotsin ulkoministeriöstä valtiosihteeri Hallamalle ja osastopäällikkö Jakobsonille.[4]

Muutaman kuukauden kuluttua voitiin sitten lukea Junnilan versio, joka on tuottanut hänelle kyseenalaista kunniaa:

> Tiedossani on ainakin kolme eri tapausta, jolloin valtaa pitävän sisärenkaan harvalukuiset jäsenet olivat eräille tuttavilleni eri yhteyksissä antaneet ymmärtää, että ennen presidentinvaaleja tulee tapahtumaan jotakin sellaista, joka varmasti kääntää vaalin tuloksen presidentti Kekkosen hyväksi.[5]

Junnila ei esittänyt todisteita, mutta vihjauskin riitti. Lallin nimimerkkikirjoittajan mielestä hän antoi ymmärtää, että ”arkkitehtityö” oli Maalaisliiton tilaama, mutta varsinaisesti eloon jäi käsitys, että Junnila syytti Kekkosta. Sen pitämisestä itsestäänselvyytenä kertoo, että yli neljäkymmentä vuotta myöhemmin Pekka Visuri toisti sen ilman lähdettä.[6] Myös presidentti itse saattoi ajatella kyseistä kohtaa, kun hän vuonna 1966 ivaili Junnilaa Suomen Kuvalehdessä.[7]

Junnilaa pitemmälle meni myös puoluetoveri Tauno Jalanti. Hän kirjoitti tälle Karjalainen–Gromyko-tiedonannon johdosta: ”En voi sille mitään, että uskon

1 UK pvk. 18.1.1962 (Suomi 2001a, 467–8); Suomi 1992, 589–90.

2 Kekkonen 1976, 135 (R. R. Seppälälle 20.1.1962). Rautkallio (1992, 351 v. 66) huomauttaa, että jos Golitsynin tapauksella ”ei pitäisi olla sille asetettua arvoa”, Kekkonen nosti sen kirjeessään suhteettoman suureksi.

3 Salminen P. 1995, 146.

4 UK pvk. 20.3.1962 (Suomi 2001a, 481); Suomi 1992, 591–2.

5 Junnila 1962, 67.

6 Lalli 7.6.1962, Politicus: Ammuntaa väärän koivun takaa; Visuri 2003, 72. Visuri oli v. 1990 sitä mieltä, että Junnila piti Kekkosen tilausta mahdollisena. Visuri 1990b. Ks. myös Suomi 1992, 548–9.

7 Kekkonen 1966b, 25.

nootin tulleen Kekkosen tilauksesta."[1] Toisaalta sellaista ajattelua paheksuttiin edelleen kokoomuseliitissä. Kansanedustaja Rihtniemi oli ankarana puoluekokouksessa: "Käsitys, että syksyn 1961 tapahtumissa olisi ollut mukana 'kotimaisia arkkitehtejä', on jyrkästi tuomittava. Millään taholla ei ole esitetty sellaisia tosiasioita, jotka osoittaisivat tämänlaatuiset epäilykset aiheellisiksi."[2]

Julkisuudessa tilauksesta puhuttiin Junnilan kirjan jälkeen Kekkosen vallassaoloaikana harvakseltaan. Helsingin Sanomat kysyi Iljinskin johdosta, oliko perää väitteissä, että "näytelmää ohjattiin omasta maastammekin jonkinlaisen 'sisärenkaan' toimesta". Ahti M. Salonen näki yya-sopimuksessa mahdollisuuden vaikuttaa presidentinvaaliin, "kun suhteellisen voimakas kotimainen mielipide tällaista puuttumista toivoo ja enemmän tai vähemmän avoimesti pyytää". Alkuperältään keskustapuoluelainen kirja kertoo Honka-liiton perustajien pohtineen romahduksen jälkeen, oliko kriisi tilattu. Peter Kankkonen katsoi tilauksesta olevan viitteitä muttei todisteita. Jukka Nevakivi hylkäsi sen toteen näyttämättömänä ja Reima T. Luoto siksi, että nootti oli ollut Kekkoselle epämieluinen. Aimo Pajunen leimasi väitteen kestämättömäksi sillä perusteella, ettei mikään hallitus hanki ehdoin tahdoin ulkopoliittisia vaikeuksia.[3]

Max Jakobson laajensi salaliittoteorian kattavuutta *Veteen piirretyssä viivassa* sisällyttämällä siihen puhtaan Honka-Kekkonen-tulkinnan yleensä: "'Nurkkapatrioottisen' käsityksen mukaan nootin ainoana tarkoituksena oli vaikuttaa Suomen presidentinvaaliin. Sen mukaan Kekkonen oli kyennyt Hawaijilla esiintymään niin 'luonnottoman kylmäverisenä', koska nootti ei ollut tullut hänelle minään yllätyksenä: siitä oli sovittu Brežnevin käydessä Suomessa."[4]

Kirjassaan Jakobson myös ensimmäisenä samaisti julkisuudessa Golitsynin Klimoviin, joka oli ollut tämän peitenimi Suomessa. Neljä vuotta aikaisemmin oli Kekkonen esitellyt Klimovin suurelle yleisölle myllykirjekokoelmassaan. Siinä juonittelu esiintyy lisäksi viittauksessa Pentagonin virkamieheen, joka oli Suomessa käydessään "selitellyt", että Brežnevin vierailulla sovittiin "(kai minun [Kekkosen] kanssani) nootin lähettämisestä".[5]

---

1 Jalanti Junnilalle 15.11.1961. KA, TJA, k. 18; Vares 2008, 593 v. 1122.

2 Kok. plk. 20.–21.4.1963. PTA; Suomi 1992, 549.

3 HS 4.5.1963, pk; Salonen 1972, 266–7; Kuusela–Heinonen 1973, 41; Kankkonen 1976, 31; Nevakivi 1975, 76; Luoto 1974, 63; Pajunen 1967, 25.

4 Jakobson 1980, 257.

5 *Ibid*., 282–3; Kekkonen 1976, 131 (lainaukset), 135 (kirjeet Eero A. Wuorelle 19.1. ja R. R. Seppälälle 20.1.1962).

Tilausteorian uusi tuleminen

Veteen piirretyn viivan jälkeenkin oli keskustelussa konspiraatiosta muutama vuosi verraten hiljaista. 1980-luvun puolivälissä Raimo Väyrynen osoitti ymmärtämystä mutta Junnila perääntyi noottikirjassa esittämästään ja puhdisti suomalaiset poliitikot. Hänelle oli kertonut Helsingissä vuonna 1961 palvellut länsidiplomaatti, että Golitsyn oli nimennyt nootin ideoijiksi Ženihovin ja Voroninin.[1]

Melkoisen vaikutuksen teki tässäkin suhteessa Jukka Tarkan kirjoittama Karjalaisen muistelmakirja. He ihmettelevät, miten Kekkonen ei ainoastaan ilmoittanut eduskunnan hajottamisesta vaan muutenkin kuvasi tapahtumia tarkasti kuukausia etukäteen. Hän kukaties toivoi presidentinvaalia varten ”käännettä, joka antaisi mahdollisuuden dramaattiseen vetoon”. He kuitenkin painottavat, ettei Kekkonen voinut tietää nootista vaan kysymys oli yhteensattumasta.[2] Salaliitot, kuten sopiminen Brežnevin vierailulla, ovat tuulesta temmattuja: ”Tällaisten tulkintojen esittäjät eivät ole voineet esittää todellista tietoa väitteittensä tueksi.” Kriisin käyminen yksiin Kekkosen intressien kanssa ja voiton varmistuminen sen avulla eivät tarkoita, että hän tilasi.[3]

Näitä pohdintoja ei huomioitu välittömästi. Keskipisteeseen nousi kirjan paljastus, että ulkoministeri Paavo Väyrynen pyysi Vladimirovilta syksyllä 1981 apua Karjalaisen vaalikampanjalle.[4] Mutta keväällä 1990 KGB-kenraali sanoi haastattelussa, että Kekkosta oli kiinnostanut sellaisen tempauksen järjestäminen, joka vetäisi huomion häneen. Junnila ilahtui vallan ja antoi ymmärtää epäilystensä tulleen vahvistetuiksi.[5]

Katsoen Vladimirovin vähintään vihjanneen tilauksesta Iltalehti kysyi Jakobsonilta ja Juhani Suomelta. Edellinen kieltäytyi sellaisesta johtopäätöksestä ”toistaiseksi”, ja jälkimmäinen piti tilausta yhteensopimattomana ulkoministeriön arkiston, Kekkosen päiväkirjan ja noottia valmistelleiden venäläisten kertomusten kanssa. IL:ssä arveltiin ettei todisteita saada koskaan.[6]

Muutaman päivän kuluttua Vladimirov kiisti tilauksen, kuten tekivät myös Jaakko Hallama ja Matti Kekkonen. Alpo Rusi korosti, ettei ollut esitetty ”historian-

1 Väyrynen 1984, 75; Junnila 1985, 26–8.

2 Karjalainen–Tarkka 1989, 101–2.

3 *Ibid*., 102; Vihavainen 1991, 65.

4 Tuomioja 1993, 35. Väyrynen kertoi yhteydenotosta kirjeessään Karjalaiselle 19.9.1981. Karjalainen–Tarkka 1989, 236–7.

5 HS 25.3.1990, Uusi neuvostoarvio noottikriisistä.

6 IL 26.3.1990, Kansanedustaja Tuure Junnila - -; 27.3.1990, Uskottavuus horjuu; 27.3.1990, Max Jakobson ja Juhani Suomi tyrmäävät Viktor Vladimirovin - -.

tutkimuksen kannalta luotettavaa tietoa", mutta Pekka Visurin mielestä tilausta ei ollut kumottu.[1]

Kaksi vuotta Karjalaisen muistelmien jälkeen oli Hannu Rautkallio kirjassaan *Kekkonen ja Moskova. Suomi lännestä nähtynä 1956–1962* sitä mieltä, että ne eivät sulje pois nootin ottamista esille Kekkosen ja Brežnevin junamatkoilla. Hänestä "ilmassa oli kieltämättä sellaista, että jotain saattaa tapahtua", kuten hän siteeraa Karjalaista ja Tarkkaa.[2] Taustalla olivat Golitsynin puheet. Rautkallio oli kuullut niistä Frank Fribergiltä, joka työskenteli loikkauksen aikaan Yhdysvaltain Helsingin-suurlähetystössä CIA:n asiamiehenä ja vei Golitsynin perheineen pois Suomesta.[3] Loikkari oli kyllä esiintynyt ristiriitaisesti, jopa vainoharhaisesti, mutta oli toisaalta paljastanut KGB:n agentteja.[4] Ilmeisesti sellaiset tosiasiat helpottivat noottikertomuksenkin hyväksymistä.

Rautkallion käsityksen tyrmäsi sydänjuuriaan myöten närkästyneenä vuosien 1987–91 pääministeri Harri Holkeri. Hän huomautti painokkaasti, että se oli verrattavissa maanpetossyytökseen. Hän oli myös Jakobsonin tapaan taipuvainen pitämään salaliittoteoriana jokaista selitystä, joka käsitti pelkästään presidentinvaalin.[5]

Jouko Miettunen ei maininnut nimiä, mutta hänkin selvästi vastasi Rautkalliolle, kun hän moitti suomalaisten historiantutkijoiden noottikirjoituksia sensaatiohakuisiksi ja epäluotettaviksi. Viittaus Golitsyniin ja Fribergiin oli ilmeinen: "Kuulopuheiden kaupittelu ei vakuuta."[6]

Samoihin aikoihin Hruštšovin vävy ja Izvestijan päätoimittaja vuonna 1961 Aleksei Adžubei kertoi Helsingin Sanomissa, että hänen appeaan Novosibirskissä avustanut MIDin virkamies oli arvellut tämän sopineen nootista Kekkosen kanssa. Jakobson torjui nyt jyrkästi. Aimo Pajunen puolestaan moitti tilausteorian kannattajia keveistä perusteista ja pitkälle menevistä johtopäätöksistä anglosaksisista lähteistä ja "loikkarien tarinoista". Tarkka taas painotti, ettei tutkimuksen käyttöön ollut kesäkuuhun 1992 mennessä tullut sellaista aineistoa, joka todistaisi tilauksesta pätevästi. Hän piti silti mahdollisena, että Suomesta oli viestitetty "sisäpoliittisiin ratkaisuihin liittyneitä tavoitteita".[7]

---

1 HS 4.4.1990, Vladimirov kiistää - -; 7.4.1990, Suurlähettiläs Jaakko Hallama vakuuttaa - -; Vehviläinen 1990, 13; Rusi 1990; Visuri 1990b.

2 Rautkallio 1991b, 446. Muistelmissa (s. 101–2) kohta kuuluu: "Ilmapiiri oli kuitenkin sellainen, että yllätystenkin mahdollisuus oli otettava huomioon."

3 Rautkallio 1991b, 432–5, 446–7, 542–5, *passim* ja 2008, 136. Visurin (1991a) mielestä Rautkallio ei pitäytynyt tilausteoriaan "tiukasti".

4 Rautkallio 1991b, 435. Golitsynista hyötyi myös suojelupoliisi. Rentola 1999, 163–7.

5 TS 4.10.1991, Entinen juoru: "Väite tilaustyöstä ei ole uusi. Heti - - nootin tultua julkiseksi kuultiin väitteitä, että se oli tarkoitettu puuttumiseksi - - presidentinvaaliin."

6 Miettunen 1991.

7 HS 25.10.1991, Maailman kynät; HBL 30.10.1991, Minister Max Jakobson: Proportionslös debatt om UKK:s roll i notkrisen; Pajunen 1991; Tarkka 1992, 89–91.

Todisteiden puuttumisesta muistuttaminen ei hillinnyt tilausväitteitä. Ne jatkuivat sellaisessa laajuudessa, että UKK perinneyhdistyksen puheenjohtaja näki tarpeelliseksi puolustaa syyskuussa 1992 päähenkilöä niitä vastaan UKK-forumissa, jonka aiheena oli Kekkosen elämäntyö.[1]

Mutta Jakobsonille ei ollut enää tärkeää, pyysikö Kekkonen noottia, vaan oleellista oli yhteispeli Moskovan kanssa. Hänestä Karjalainen ja Tarkka olivat oikeilla jäljillä arvellessaan, että presidentti toivoi merkittävää käännettä. Yhteydet Neuvostoliiton edustajiin todennäköisesti huolehtivat toiveen välittymisestä eteenpäin.[2]

Juhani Suomen vastaisku

Juhani Suomi sen sijaan ampui *Kriisien ajassa* salavehkeilyteoriaan täyslaidallisen. Hänkin korostaa ettei tilaamisesta tai muusta sopimisesta ollut esitetty pätevää näyttöä. Kekkosen olisi ollut järjetöntäkin ryhtyä sellaiseen, mikä olisi horjuttanut kaikkea hänen vuonna 1961 lännessä vaivalla saavuttamaansa.[3] Nootti oli presidentille — kuten Suomi näkee — pelkästään kielteinen, suorastaan katastrofi, ja katkeroitti suunnattomasti. Se vahingoitti vakavasti Suomi-kuvaa, jota hän oli pyrkinyt länsivierailuillaan kohentamaan. Erityisesti harmitti Amerikan-matkan saavutusten tärväytyminen.[4]

Erittäin pontevasti Suomi teilaa Golitsynin luotettavuuden. Epäilyttävää oli, että tämän puheista tiedettiin vain Fribergin välityksellä, jonka ”alttiutta vannoa Golitsynin nimeen ei ole ainakaan vähentänyt se, että juuri hän järjesti loikkauksen”. Eikä siinä kaikki. Loikkari ei tiennyt, että Hruštšov kertoi nootista SKP:n johdolle, joka sitten myötävaikutti siihen sisällytettyyn puuttumiseen sisäisiin asioihin. Miten siis voitiin uskoa hänen tienneen mistään muustakaan asiaan liittyvästä?[5]

Todistajikseen Suomi marssitti suurlähettiläs Guflerin ja CIA:n entisen johtajan William Colbyn. Edellinen kertoi Kekkoselle, ettei Golitsynin kertomusten todenperäisyydestä ollut varmuutta. Ei tiedetty edes, loikkasiko hän todella, vai lähetettiinkö hänet. Colbyn mukaan hän mahdollisesti pitäytyi totuuteen puhuttamisensa ensimmäisinä päivinä mutta muuttui sitten epäluotettavammaksi. Hän muisti Kekkosen ”synnit” vasta ”’myöhemmin’”, Suomi arvelee.[6]

---

1 UKK 5, 86.

2 Jakobson 1992d, 71, 73.

3 Suomi 1992, 550.

4 *Ibid*., 474, 483, 485.

5 *Ibid*., 549–50.

6 *Ibid*., 591. Mutta ks. Rautkallio 2010, 346, 437 v. 139, jonka mukaan Golitsyn kertoi 19.12.1961 eli neljä päivää loikkauksensa jälkeen, että nootti valmisteltiin Kekkosen kanssa.

Yhtä lailla joutui moukaroitavaksi Rautkallio, jota Suomi moittii asenteellisuudesta ja Kekkosen nimeämisestä tilaajaksi ilman ensimmäistäkään kritiikin kestävää lähdettä. Pitkä miinus on, että käsitys rakentui pelkästään Golitsynin varaan — tai oikeastaan ”sen varaan, mitä Friberg on katsonut parhaaksi tarinoida Golitsynin muka kertoneen”.[1]

Suomi ei liioin anna todisteena arvoa Karjalaisen ja Tarkan kirjan pohdiskelulle, toivoiko Kekkonen käännettä, joka mahdollistaisi ”dramaattisen vedon”. Hän huomauttaa, ettei otaksumaa perustella, sitä ei ole Karjalaisen päiväkirjassa eikä selvästi ilmene, kumman se on. Maininnan arvoinen on lähes kolmenkymmenen vuoden etäisyyskin tapahtuma-aikaan.[2]

Paljon vaivaa Suomi näkee osoittaakseen, etteivät Brežnev ja Kekkonen sopineet nootista yhteisillä junamatkoillaan. Käytännön seikat puhuvat vastaan. Heillä oli kummallakin oma vaununsa, ja he keskustelivat keskenään vähän ja aina Kekkosen puolella tulkkien ja suomalaisen kirjurin läsnä ollen. Lisäksi herrojen kemiat sopivat yhteen niin huonosti, ettei yhteisymmärrystä voinut syntyä.[3]

Negaatioiden ohella Suomi torjuu salaliittoteoriaa positiivisesti. Hän on samaa mieltä Rautkallion kanssa siitä, että Kekkonen aikoi hyödyntää vaalitaistelussa idän suuntaa — mutta tavoittelemalla rajansiirtoa Karjalassa. Se mielessään presidentti toivoi, joskin turhaan, edistymistä Saimaan kanavahankkeessa.[4]

Päähenkilöään suojellessaan Suomi ei epäröi koetella todennäköisyyden eikä uskottavuudenkaan rajoja. Hän väittää, ettei Gufler yhdistänyt Kekkosta noottiin, kun hän mainitsi Golitsynin kertoneen, että suomalaisten kanssa sovittiin etukäteen.[5] Mutta ketä muuta hän sitten mahtoi tarkoittaa?

Suomi uskoo onnistuneensa. Aivan ilmeisesti omaan todisteluunsa viitaten hän totesi vuonna 2001, että ”vasta viime vuosien tutkimus” oli osoittanut tilausteorian ontoksi.[6]

Mitä mieltä Hannu Rautkallio oikein on?

Hannu Rautkallion voimalliset kannanotot vuoden 1991 kirjassa kasasivat odotuksia seuraavan suhteen. Niinpä häneltä kysyttiin juuri ennen *Novosibirskin*

1 Suomi 1992, 549, 660 v. 23.

2 Karjalainen–Tarkka 1989, 102; Suomi 1992, 436–7. *Novosibirskin lavastuksessa* Rautkallio, jolla ei ollut käytössään Karjalaisen päiväkirjaa, sisällyttää päiväkirjan kyseiseen kohtaan sellaistakin, mikä on kirjattu vain muistelmissa Karjalaisen sanomaksi tai ajattelemaksi. Rautkallio 1992, 157; Karjalainen–Tarkka 1989, 101; AK pvk. 18.4.1961 (Rumpunen 1997, 200–1).

3 Suomi 1992, 435–6.

4 *Ibid*., 437, 439.

5 UK pvk. 18.1.1962 (Suomi 2001a, 467–8); Suomi 1992, 590–1.

6 Suomi 2001b.

lavastuksen julkistamista tilauksesta. Hän kiersi kysymyksen: ”Nootti oli Helsingin KGB-johdon suunnittelema ja Kekkosen hyväksymä.”[1] Kenties hyökkäys *Kriisien ajassa* muutamaa viikkoa aikaisemmin oli tehnyt tehtävänsä.

Lavastuksessa kirjoittaja kysyy itsekin, tilasiko Kekkonen. Vastauksesta voisi käydä, että nootti ”manöveroitiin” hänen tietensä.[2] Lausuma on tulkittavissa niin, että Kekkonen tiesi muttei välttämättä tehnyt aloitetta. Toisaalta rajanvetoa hämärtää toteamus, että ero tilauksen ja tietämisen välillä on ”veteen piirretty historian viiva”.[3]

Pekka Visurin mielestä *Lavastus* esittää Kekkosen tilaajana.[4] Yhteistyö naapurin edustajien kanssa todella näyttäytyy sellaisena, että lehtilausuntoa on pidettävä vähättelynä. Presidentti esiintyy nootin alullepanijana. Hän on itseään koskevissa ”yhteistyökysymyksissä” ”aktiivinen vaikuttaja ja aloitteentekijä”, joka toteuttaa noottikriisin neuvostoliittolaisten avulla ”poikkeuksellisin toimintatavoin”. Osallisuudesta alusta lähtien viestii käsitys, että NKP:n keskuskomitea vahvisti hänen ”Moskovaan välittämänsä aloitteet”.[5] Samaan viittaa ”Kekkosen ja Moskovan yhteinen strategia presidentinvaaleihin”[6] kuten myös presidentti alkuvuodesta suunnittelemassa kriisiä KGB:n kanssa.[7] Neuvostoarvioissa samaistetaan ”Kekkosen ja maalaisliiton pyrkimykset noottikriisin luomisessa”, mutta Sukselaisen ja Virolaisen haastatteluissa ohjeiden lähteeksi paikantuu Tamminiemi.[8]

Mielikuvaa aloitteellisuudesta vain vahvistaa vihjailu rikollisesta menettelystä. Rautkallion mukaan ulkoministeriössä ei tunnettu nootin todellista tarkoitusta, ”ja jos epäilyt sen poliittisista tavoitteista hiipivätkin joidenkin Ritarikadun virkamiesten mieliin, ne sysättiin mielestä ’salaliittoteorioina’. Suomen tasavallan presidenttihän ei voinut syyllistyä maanpetokseen, joka oli toinen vaihtoehto.”[9]

Seuraavana vuonna Rautkallio peruutteli lisää leimaamalla kysymyksen tilaamisesta merkityksettömäksi. Kuitenkin hän katsoi, että eduskunnan hajottamispäätös teki Kekkosesta kriisin synnyttämisessä aktiivisen. Presidentiltä tulivat aloitteet ”yhteisiin konspiraatioihin” NKP:n kanssa, ja hänen käsissään oli ”operaatioiden johto”. Kriisin ”historiasta” oli osoitettavissa, että hän toimi itseään koskevissa ratkaisuissa aktiivisesti ja tehokkaasti.[10]

---

1 HS 25.10.1992, Machiavelliläinen uhkapeli.
2 Rautkallio 1992, 7, 220. Lainausmerkit lähteen.
3 *Ibid*., 7.
4 Visuri 2003, 72.
5 Rautkallio 1992, 9, 258.
6 *Ibid*., 45.
7 *Ibid*., 118.
8 *Ibid*., 265, 354 v. 88.
9 *Ibid*., 138–9.
10 Rautkallio 1993, 13, 62, 168.

Agenda Suomessakin kriisi on Kekkosen järjestämä. Motiivi löytyy Tehtaankadun suurlähetystön vuosikertomuksen avulla stabilointisuunnitelmasta, joka muuntuu ”vastaamaan Honka-liiton perustamistilannetta”. Nootti kuuluu yhteen eduskuntavaalien aikaistamisen ja Honka-liiton heikentämisen kanssa.[1] Ilman Kekkosen aloitteellisuutta ei siis olisi tapahtunut interventiotakaan.

Toisaalta *Agendassa* Rautkallio myös jälleen väistelee. Hän huomauttaa, että on yhtä triviaalia pohtia, tilasiko Kekkonen vai tuliko aloite Moskovasta, kuin kysyä, kumpi keksi idean ydinaseettomasta Pohjolasta, presidentti kun oli keskustellut Pohjoismaiden ”’neutraloinnista’” pitkään NKP:n keskuskomitean ”eri tasoilla”.[2]

Vuoden 2010 kirjassa kielenkäyttö on yhä häilyvää. Neuvostoliitto tarjoaa apua, ja nootti on taas Helsingin KGB-johdon ideoima ja Kekkosen hyväksymä.[3] Toisaalta hän on ”neuvostoliittolaisten asiakirjojen perusteella vuoden 1961 tapahtumissa keskeinen aloitteentekijä ja niiden vauhdittaja”. Hänen osallisuutensa sisältyy myös passiivimuotoiseen “Moskovan avulla tehtailtuun väliintuloon”.[4] Pitkällekin menevät johtopäätökset mahdollistaa toteamus tapaamisesta 6.11.1961: ”Kekkonen ei tietenkään voinut kertoa ystävälleen ‘tilanneensa nootin’.”[5]

Lisää vastatuulta — ja myötäistäkin

Tilausteoria sai vilkkaan noottikirjoittelun vuosina 1992–93 vastakaikua vaatimattomasti. Keskustamyönteinen Ilkka katseli sitä syrjäkarein, ja puolueen päälehti lyttäsi fiktioksi.[6] Nämä tuomiot olivat ennustettavissa, mutta vastaavanlaisia jakelivat muutkin. Toimittaja Raimo Seppälä kysyi, tilasiko Kekkonen, ja jatkoi, että Rautkallio ”tavallaan” vastasi: ”Tiedämme aloitteen noottiin tulleen juuri KGB:stä.” Myös Åbo Underrättelser pidättäytyi syytöksistä, ja Tuomas Keskinen leimasi järjenvastaiseksi ajatuksen suosikkiehdokkaan turvautumisesta maan itsenäisyyden vaarantavaan keinoon. Hän uskoi ”Kremlin ja KGB:n” saaneen tietää Kekkoselta eduskunnan hajottamisesta jo tammikuussa 1961 mutta painotti, ettei apua tarvinnut pyytää.[7]

Seikko Eskolan mielestä järjestäminen Suomesta käsin olisi vaatinut liian monen neuvostotahon osallistumista. Alpo Rusi ja Jukka Salovaara kyseenalaistivat tilauksen siksi, että Suomen ilmatorjunnan puutteiden takia Neuvostoliiton

1 Rautkallio 1999, 132, 203.
2 *Ibid*., 212.
3 Rautkallio 2010, 39, 297.
4 *Ibid*., 235 (2. lainaus), 287 (1. lainaus).
5 *Ibid*., 312–3.
6 Ilkka 2.10.1992, Suomen kommunistit nootin takana; SM 30.10.1992, Mielikuvitusta koko tarina.
7 Seppälä 1992b; ÅU 31.10.1992, pk; Keskinen 1992b.

sotilasjohdolta oli joka tapauksessa odotettavissa nootti tai vastaavanlaista painostusta.[1] Kekkosen ei siis tarvinnut pohtia asiaa, jonka tiesi naapurin hoitavan joka tapauksessa.

Jakobson jyrkensi uudelleen sävyä korostaen, ettei Kekkonen tilannut. Moskovassa kyllä tunnettiin hänen toivomuksensa, ja hän varautui sellaiseen ulkopoliittiseen käänteeseen marraskuussa, joka auttaisi perustelemaan eduskunnan hajottamisen. Kuitenkaan ei voitu tietää, millainen kansainvälinen tilanne olisi lokakuun lopussa.[2]

Turun Sanomien toimittaja Aimo Massinen ei ollut ehdottoman kielteinen, ainoastaan varovainen: ”Noottia ei ehkä täältä tilattu - -.” Erkki Tuomioja salli Rautkalliolle mahdollisuuden. Vaikka *Novosibirskin lavastuksessa* ei ole todisteita sen puolesta, että Kekkonen osallistui nootin suunnitteluun tai edes tiesi siitä, Rautkallio voi silti olla oikeassa. Pohjalaisessa ei otettu suoraan kantaa vaan tuumailtiin — huomionarvoisesti kylläkin —, että oli naiivia kuvitella Kremlissä olevan ”kirjeitä tyyliin: ’Urkki täällä hei! Viitsitkö kuule lähettää sen nootin?’ tai päiväkirjoja, joissa lukisi: ’Viskasinpa njootilla, vaikka Urkki mjiten kielsi.’ Sellaisia ei kirjoiteta.”[3]

Vladimirov uskoi Kekkosen suhtautuneen ”impulsiiviseen ja toisinaan arvaamattomaan” Hruštšoviin sen verran epäluuloisesti, ettei pyytänyt sellaista, mikä oli ristiriidassa Suomen etujen kanssa. Ja vaikka olisi pyytänytkin, pelkästään hänen toivomuksestaan ei olisi ryhdytty toimenpiteeseen, jossa ”olivat mukana valtavat voimat itse Hrushtshevin johdolla”. Vladimirov kiisti presidentin ”tekijänoikeudet” siinäkin tapauksessa, että neuvostoarkistoista löytyisi niistä jälkiä.[4]

Myös Kansan Uutiset järkeili, että kun Moskova tukisi joka tapauksessa, Kekkonen ei sortunut ”niin arveluttavaan, karkeaan ja riskialttiiseen menettelyyn”. Mutta Pohjalainen hihkui tällä kertaa pääkirjoituksessaan, että Vladimirov vahvisti nootin tilatuksi.[5]

Tilausteorian suosio ei ole juuri lisääntynyt vuoden 1993 jälkeenkään. Torjunta on ollut laajamittaista, joskaan ei totaalista. Siihen on päädytty enemmittä perusteluitta,[6] todisteiden puuttumisen vuoksi, tai koska niitä ei ole pidetty sitovina.[7] Tietosanakirja ei usko, että supervallan ulkopolitiikka oli sillä tavalla ohjailtavissa.[8]

---

1 Eskola 1992, 515; Rusi–Salovaara 1993, 141.

2 Jakobson 1993, 119.

3 Massinen 1992; Tuomioja 1993, 35; Miettunen 1992.

4 Vladimirov 1993, 132.

5 KU 25.8.1993, pk; Pohjalainen 25.8.1993, pk.

6 Väyrynen 1994, 134; Saarinen 1995, 141.

7 Keskinen 1992b; Jakobson 1992c; Hentilä 1998, 133; Rusi 1998, 44; Salminen 1999, 72; Kallenautio 2005, 132; Ekonen *et al*. 2002, 131–2.

8 UF 2005, hakusana ”Notkrisen”.

On myös väitetty, ettei Kekkonen voinut tai — kuten Juhani Suomi katsoo — halunnut tehdä aloitetta. Jakobson uskoo, että vaikka luotti Hruštšovin tukeen, hän ei vaarantanut puolueettomuutta vaan tahtoi tulla valituksi omilla ansioillaan. Myös Rusin mielestä Kekkonen halusi voittaa ilman Neuvostoliiton apua. Hän ei tilannut noottia ”sellaisenaan”, koska tiesi leimautuvansa silloin Moskovan käskyläiseksi.[1]

Lasse Lehtinen hylkää tilauksen päättelemällä kriisin ”vaisusta käsittelystä” Kekkosen päiväkirjassa, että tämä oli kiusaantunut avusta. Jukka Seppinen pitää ”[s] uoraa salaliittoa” liioitteluna, koska Kekkonen pyrki vahvistamaan länsisuhteita.[2]

Jukka Nevakivi taas ei ollut vuonna 1996 yhtä tiukasti vastaan kuin parikymmentä vuotta aikaisemmin. Hän ei kyennyt sanomaan varmasti, oliko presidentti ”mestaroimassa noottistrategiaa”, mutta ei liioin kiistänyt kategorisesti: ”Sitä ei voi todistaa nykytiedolla, mutta kyllä se sieltä vielä tulee.” Tietynlaista ymmärtämystä oli ollut jo muutama vuosi aikaisemmin: ”On varsin todennäköistä, että vaikka kriisi olisikin ollut lavastettu presidentti Kekkosen uudelleenvalinnan varmistamiseksi — mitä ei ole todistettu — Wuori tuskin olisi kuulunut niihin henkilöihin, jotka olisi vihitty tähän salaisuuteen. - - hän ei ollut koskaan niin lujasti Kekkoseen sitoutunut, että hänelle olisi edes uskottu tämän luokan valtiollista juonta, jos sellainen olisi ollutkin.”[3] Tilauksen ehdottomasti torjuva tuskin vaivautuu tällaisiin mietiskelyihin.

Yhä on turvauduttu vihjailuunkin. Se näkyy Matti Virtasen väitöskirjassa: ”Riippumatta siitä, kuinka tarkkaan operaatio oli Kekkosen ja Moskovan kesken etukäteen sovittu, Berliinin kriisin ja sodanuhan oloissa se tepsi.” Toimittaja ja tietokirjailija Pekka Tuomikoski edellyttää melko ilmeisesti suunnittelua sanoessaan, että Kekkonen torpedoi Honka-liiton. Myös Pentti Virrankoski viestittää epäsuorasti tilauksesta: ”Nootin taitava muotoilu viittaa siihen, että Helsingistä oli annettu hyviä neuvoja, mutta olivatko niitä antaneet muut kuin kommunistit?” Hän mainitsee otaksuman, että asialla oli Kekkosen lähipiiri, mutta katsoo presidentin yhteyksien varmistaneen — SKP:n ohella —, että neuvostojohto huolestui vaaleista. Virrankoskelta näyttää jääneen huomaamatta, että neuvostomedia hyökkäsi Hongan taustavoimia vastaan heti ehdokkuuden julkistamisen jälkeen ja että Juhani Suomi kertoi siitä jo vuonna 1992.[4]

Kekkonen on nimetty aloitteentekijäksi myös kohtalaisen suoraan. Pälkäneläisen sosiaalidemokratian historiassa nootti on hänen ”juonimansa”. Raimo Väyrysen mukaan Neuvostoliiton painostus 1970-luvun alussa ja vaatimukset puolueettomuudesta puhumisen lopettamiseksi olivat ”tosiasia, joka ei ollut Kekkosen

1 Jakobson 2001, 334; Rusi 2007, 91.

2 Lehtinen 2002, 380. Lehtinen lainaa merkintää 1.11.1961:n kohdalta ja jatkaa: ”Ei muuta kommenttia.”; Seppinen 2001, 464.

3 HS 11.8.1996, Me nöyryytetyt tuppisuut; Nevakivi 1992, 344.

4 Virtanen 2001, 273; Tuomikoski 2010; Virrankoski 2001, 958–9; Suomi 1992, 407–8.

poliittisesti konstruoima, kuten vuoden 1961 noottikriisi saattoi olla".[1] "Kekkosen poliittisesti konstruoima" on sukua Rautkallion ilmaisuille "Kekkosen järjestämä" ja "organisoima"[2] ja on kauniimpi tapa sanoa, että hän tilasi. Modaalinen "saattoi olla" on vain läpinäkyvä viikunanlehti. Lisäksi noottikriisiin viittaaminen ei edes ole tarpeellista ulkoasiainhallinnon historian vuodet 1970–81 kattavan tutkimuksen kirja-arvostelussa vaan on Väyrysen oma valinta ja siten tarkoituksellinen. Kaiken kaikkiaan hän menee paljon pitemmälle kuin kehottaessaan lukemaan Junnilan noottikirjan[3]. Se onkin saattanut johdatella ajattelemaan, että ratkaisevan sysäyksen antoi presidentillinen yhteydenotto.

Nevakiven tavoin Henrik Meinander odotti lisäselvityksiä vuonna 1999. Hänestä eduskunnan hajottamispäätöksen ajankohta sopi kuvaan "epäilyttävän hyvin" ja Kekkonen kehotti heinäkuussa Puolustusvoimia valmistautumaan sotilasneuvotteluihin. Seitsemän vuoden kuluttua ei kaivattuja selvityksiä ollut saatu mutta mielipide oli paljon varmempi. Lähtökohtanaan eduskuntavaalien aikaistamisen paljastaminen Zaharoville Meinander piti mahdollisena, että presidentti kuului noottioperaation aivoihin. Meinander myös kysyi, miksi siihen olisi ryhdytty ilman Kekkosen suostumusta, kun aikaisemmin vastaavanlaiset järjestelyt suunniteltiin yhteistyössä hänen kanssaan. Mahdotonta ei ollut edes, että idean isä oli Kekkonen yksin.[4]

Jukka Tarkka ei ole täysin yksiseliteinen. Hänen voi jopa tulkita nyökkäävän tilausteorian suuntaan, kun hän pitää mahdollisena, "että Kekkonen on vaikuttanut taustalla nootin syntymiseen", ja jatkaa: "Vuosien 1960 ja 1961 operaatiosuunnitelmien kertomiselle neuvostoliittolaisille odotettiin jatkoa."[5] Passiivin luonnollisin tulkintahan on, että odottaja oli Kekkonen.

Kimmo Rentolan ja Antti Kujalan Kekkonen kokee tilanteen ristiriitaisena. Rentolan mielestä on selvää, että hänen leirissään toivottiin tukitoimia ja se tiedettiin Moskovassa. "Mutta", Rentola jatkaa, "presidentin intressissä tuskin oli nimenomaan nootin muotoinen tuki, koska se demonstroi Suomen sotilaallista sidettä Neuvostoliittoon. Paremmin olisi sopinut saada jotain vuoden 1955 paketin kaltaista, muutakin kuin EFTA-ratkaisu."[6]

Kujalankin Kekkoselle apu on tarpeen mutta nootti ei ole pelkästään miellyttävä kokemus. Yhdysvaltain-vierailuun osunut ajoitus on "isku vyön alle",[7] ja "nootissa

1 Raitio 2006, 206; Väyrynen 2009a, 55.
2 Rautkallio 1999, 203, 207.
3 Väyrynen 2009b, 61.
4 Meinander 1999, 344 ja 2006b, 166.
5 Tarkka 2012, 136.
6 Rentola 2010, 304.
7 Kujala 2013, 119.

ilmaistu 'tuki' oli osaksi sellaista, mitä hän ei missään tapauksessa toivonut".[1] Kujala jättää siinä mielessä kesken, ettei kerro, mikä oli toivottua ja mikä ei.

Sitkeästi on pysynyt hengissä presidenttitulkinnan leimaaminen tilausteoriaksi. Siihen tarttuu vielä 2000-luvulla Kari Hokkanen syyttämällä Pitsinkiä tilausväitteestä sillä perusteella, että tämä arveli nootin auttavan Kekkosta ja Maalaisliittoa.[2]

Sen lisäksi, että on väitelty Kekkosen roolista välittömänä suunnittelijana, on katsottu hänen ja eräiden muidenkin aiheuttaneen nootin epäsuorasti. Lehtisen mukaan Kekkonen aneli Neuvostoliitolta apua pyytäessään huhtikuussa 1961 Wuorta suostumaan TPSL:n ehdokkaaksi.[3] Toisaalta Lehtinen on tämän kanssa hiukan ristiriitaiselta kuulostavasti sitä mieltä, että kriisi oli Kekkoselle traumaattinen kokemus.[4] Nevakivi taas arvelee Kekkosen saattaneen tilata esittämällä neuvostoliittolaisille häviöön tuomittua ja kuvaamalla tilanteen sellaiseksi, että oli tehtävä jotain. Eduskunnan hajottamisen tiedottamisesta Zaharoville Nevakivi myös johtaa sekä nootin että Karjalaisen (tai Tarkan) ihmettelyn sen johdosta, että Kekkonen näki marraskuun poliittisen tilanteen jo huhtikuussa.[5]

Jorma Kallenautio katsoo, että nukkuva karhu herätettiin, ja vierittää vastuun Suomen diplomaattiedustukselle, kommunisteille ja sotilasjohdolle. Wuori tavoitteli apua toukokuussa 1961, ja SKP:n valtuuskunta leimasi elokuussa Moskovassa Honka-liiton ulkopoliittisesti vaaralliseksi. Sotilaat saattoivat edesauttaa spekuloinneillaan; yleisesikunnan päällikön ehdotukset yya-neuvottelujen varalta vuodettiin Neuvostoliitolle heti. Kallenaution mielestä juuri tuon ajankohdan neuvostoasiakirjoista on löydetty ensimmäiset viittaukset konsultaatioihin.[6]

Visuri pitää rohkeana väitettä tahattomastakin tilaamisesta mutta uskoo Rautkallion osoittaneen "ainakin lievää suomalaisten myötävaikutusta". Myöhemmin samassa kirjassa hän sanoo vahvemmin, että joku saattoi suoranaisesti tilatakin.[7]

Paitsi nootilla Honka-liittoa vastaan Kekkosen on ajateltu ajaneen asiaansa edellisen vuoden vakauttamismuistiollaan. Juhani Suomen mukaan hän tavoitteli sekä sodassa menetettyjä alueita että vaalivoittoa, joka taas olisi palvellut "ennen muuta mahdollisuutta rajojen muuttamiseen kanavahankkeen kautta". Viitaten Karjalais-kirjassaan Kekkosen stabilointisuunnitelmaan Jukka Seppinen on sitä mieltä, että Kekkonen ei tilannut vaan valtuutti Kremlin toimimaan hänen puolestaan. Viisi vuotta myöhemmin hän katsoi, että Kekkonen pyysi 60-vuotispäivillään Hruštšovilta tukea.[8]

---

1 Kujala 2013, 120.
2 Hokkanen 2002, 519.
3 Lehtinen 2002, 364–5, 376–7.
4 Lehtinen 2002, 68 v. 47.
5 HS 11.8.1996, Me nöyryytetyt tuppisuut; Nevakivi 1996a, 43.
6 Kallenautio 2005, 126, 129–30. Vuodosta Smirnov 1992, 12; Visuri 1994, 186, 218 v. 145.
7 Visuri 1994, 186, 196, 218 v. 146.
8 Suomi 1992, 321–2; Seppinen 1997a, 160; 2002, 236.

”Kyllä he sen asian jo tietävät”

Tilausta paremmin on ymmärretty ajatusta, että Kekkonen tiesi väliintulosta muuten. Aina ei tosin ole varmaa, etteikö sittenkin vihjata konspiraatioon. Se saattoi olla mielessä Veikko Vennamolla, kun hän tokaisi nootin saavuttua, etteivät ”eräät tahot” yllättyneet. Sama johtui hänen puolueensa lehden pakinoitsijan mieleen, koska Kekkonen otti vastaan tiedon nootista rauhallisesti. Koska Kekkonen jatkoi ”lomailuohjelmaansa” ja antoi rauhoittavan lausunnon ennen ulkopolitiikan vt. johdon kannanottoa, informoinnin mahdollisuus otettiin huomioon useiden SDP-lehtien yhteisartikkelissa, joka ilmestyi pää-äänenkannattajassakin. Jos tosiaan oli tiedotettu, sosiaalidemokraattien piirissä ei paheksuttu — tai ei oltu paheksuvinaan — vaan sitä pidettiin luottamuksen vallitesssa luonnollisena.[1] Puolueesta myös kerrottiin Ruotsin Helsingin-suurlähettiläälle, että Kekkonen oli tiennyt.[2]

Mutta Helsingin Sanomat uskoi hänen yllättyneen ikävästi.[3]

SDP:n lehtien rintamasta poikkesi — tai näytti poikkeavan — Vapaus. Vaikka ei kummastellutkaan sellaista luottamusta, että Kekkoselle olisi kerrottu aikeesta ”vähän säpsäyttää maamme naapureita nootintapaisella”, pakinoitsija piti ”temppua” ongelmallisena, sillä se yhdistettäisiin vaalitaisteluun. Siihen puuttuminen olisi sisäisiin asioihin sekaantumista. Niinpä hän antoi ymmärtää, ettei uskonut tiedottamiseen. Siitä huolimatta häntä moitittiin Kekkosen syyttämisestä tilauksesta, minkä hän kielsi jyrkästi.[4] Mutta jos sittenkin oli tarkoitus istuttaa ajatus ennalta tietämisestä, sitä olisi tuskin voinut tehdä tehokkaammin.[5]

RKP:n oikeiston Appell mietiskeli, että jos valtiojohdolle ei ollut kerrottu, nootin jättämistapa oli vastoin diplomaattista käytäntöä, ja Kekkosta myös kohdeltiin toisin kuin aikaisemmin. Lisäksi lehti aprikoi, mitä Jakobson mahtoi tarkoittaa vastauksellaan, ettei presidentti ylläty koskaan, kun häneltä kysyttiin Amerikasta paluun yhteydessä, yllättyikö Kekkonen.[6]

---

1 SU 7.11.1961, Puheenjohtajan palsta ja 9.11.1961, Kiirettä ja rauhaa; KL 3.11.1961, Rauhoittava lausunto; KV 3.11.1961, pk; SSd 3.11.1961, Lohdullinen kannanilmaisu; TP 3.11.1961, Kekkosen lounaspuhe. Anckar (1971, 182) tulkitsee, että SDP:n lehdissä annettiin ymmärtää Kekkosen aloitteellisuus mahdolliseksi. SSd:n kirjoituksen perusteella puhuttiin useissa Skandinavian lehdissä tilauksesta. Pakarinen 1965, 38. Myös Wahlbäckin ja Krosbyn mielestä SSd viittasi tilaukseen. Wahlbäck 1968, 221; Krosby 1978, 152, 426 v. 52.

2 Rautkallio 1992, 197–8.

3 HS 2.11.1961, pk.

4 Vapaus 4. ja 14.11.1961, Katsotaanpas tänään (Vastus).

5 Vrt. Holmes 2003, 176, jossa kolumnisti torjuu “all the wicked rumours and falsehoods that were circulating, thereby doing a splendid job of circulating all the wicked rumours and falsehoods”.

6 Appell 9.11.1961, Man talar om ... . Käännös TT. Samasta ks. myös SSd 4.11.1961, Presidentti ei yllättynyt - -; KU 4.11.1961, Presidenttipari palasi - -.

Maalaisliitossa puhe tiedottamisesta ”korkeimmalle portaalle” ärsytti. Maakansa piti sitä ”epäkorrektina ja lapsekkaana”, ja Savon Sanomat varoitti, että siitä oli vain lyhyt askel tilaukseksi leimaamiseen.[1]

Marraskuun 1961 jälkeen etukäteen ilmoittaminen unohtui yli kahdeksikymmeneksi vuodeksi. Se koki uuden tulemisen muutama vuosi Kekkosen vallastaluopumisen jälkeen, kun Junnila paljasti kuulleensa Helsingissä 1960-luvun alkupuolella palvelleelta länsidiplomaatilta, että Golitsyn oli puhunut presidentin ja muidenkin politiikan sisäpiiriläisten informoinnista.[2] Jaakko Paavolaisessa herätti uteliaisuutta Yhdysvaltain-vierailun vieminen loppuun alkuperäisen ohjelman mukaisesti, ja Visurissa vahvisti Rautkallion *Kekkonen ja Moskova* käsitystä, että presidentti oli tiennyt. Rusiakin askarrutti, ”missä määrin Suomen poliittinen johto sai vihjeitä tulossa olleesta nootista”.[3]

Ahti M. Salonen löysi todisteet Karjalaisen ja Tarkan kirjasta. Hänen mielestään se osoittaa sitovasti, että Kekkonen oli kuukausia etukäteen perillä sekä nootin sisällöstä että antamispäivästä. Juttu ”haiskahti” samalta kuin lammasvarkaudesta syytetyn entisen miehen vastaus tunnustusta tivaavalle tuomarille: ”Niinhän siinä kävi, mutta se todistettakoon.”[4]

Ennakkotiedon kiistävät Risto E. J. Penttilä ja Juhani Suomi. Jälkimmäinen pinnistää kekseliäisyyttään ankarasti kaivaakseen maata Fjodorovin toteamuksen alta, että koska maiden suhteet olivat korrektit, Kekkoselle luonnollisesti kerrottiin. Biografi leimaa tällaisen puheen ”hupaisaksi”, koska nootilla tarkoitetaan yleensä valtioiden välistä kirjallista tiedonantoa, joita liikkuu normaalisti kahden valtion välillä vuodessa kymmeniä.[5] Vaikka Fjodorov on yksiselitteinen, Suomi on ymmärtävinään, että Kekkonen tiesi nootin olevan tulossa mutta vain tavanomaisessa merkityksessä tiedonantona tai keskustelualoitteena.

Suomi todella oli tilanteen tasalla. Se näkyy selostuksessa Kekkosen ja Kennedyn keskustelusta. Kennedy ei uskonut, että Neuvostoliitto vetoaisi yya-sopimukseen ”vallitsevissa oloissa”, ja *Kriisien ajan* mukaan Kekkonen ei ”halunnut millään tavoin korostaa tätä vaaraa”.[6] Vastaus ei ollut kuitenkaan aivan tällainen, vaan Jakobsonin muistiinpanot paljastavat sen kuuluneen, että ”emme halua mennä tapahtumien edelle, mutta tunnemme asemamme perustan”.[7] Tulkintaa

1 MK 7.11.1961, pk. (lainaukset); SS 4.11.1961, Puheenaiheet.

2 Junnila 1985, 26, 28.

3 Paavolainen 1989, 472; Visuri 1991a; Rusi 2007, 90.

4 Salonen 1990, 210, 218.

5 Penttilä 1988, 138; Suomi 1992, 548; AL 27.2.1992, Kekkonen sai tiedon nootista etukäteen.

6 Suomi 1992, 463.

7 Jakobsonin mpt. Kekkosen ja Kennedyn keskustelusta. TPA, UKA, vsk. 1961. Samalla tavalla amerikkalaisten keskustelumuistio. Rautkallio 1992, 185, 329 v. 70. Tarkan mielestä (2007, 222) Kekkonen ei yllättynyt. Kennedyn vastaus oli ”mielenkiintoinen” hänen johdateltuaan keskustelun, joka siis tapahtui ”ennen noottia”, yya-konsultaatioiden mahdollisuuteen.

lainaamisen asemesta on vaikea selittää muuten kuin varotoimenpiteeksi, jotta ei kysyttäisi, mitä presidentti tarkoitti.

Menettely on sitäkin silmiinpistävämpi, kun Valkoisen talon keskustelu jo tunnettiin *Veteen piirretystä viivasta* ja Karjalaisen muistelmista. Toki varovaisuus on ymmärrettävää, sillä Kekkosen sanoista oli tosiaan päätelty, että hän tiesi Neuvostoliiton järjestävän tukea. Tarkan mielestä tosin ”lauseenpuolikas” osoittaa hänen luulleen, ettei apu olisi niin dramaattista kuin nootti. Vuotta aikaisemmin Tarkka oli pitänyt kertomista normaalina.[1]

Kaikesta huolimatta Suomi antaa ymmärtää, ettei nootti yllättänyt Kekkosta täysin. Berliiniin liittyvistä vaaratekijöistä tiedettiin riittävästi, ja sen johdosta syntyneen kriisin edetessä hän ”epäilemättä” muisti yöpakkasten aikuiset uhkaukset vetoamisesta yya-sopimukseen.[2]

Tietämisen puolesta näyttäisi puhuvan Helsinkiin ulkoasiainhallinnon ohi välitetty sananvaihto nootin luovuttamisen yhteydessä. Wuoren muistion mukaan Gromyko ei reagoinut hänen huomautukseensa, että presidentti ja ulkoministeri olivat Amerikassa. Mutta Moskovan sotilasasiamies Kauko Pöyhönen kertoi runsaan tunnin kuluttua puhelimitse Puolustusvoimain komentajalle toisenlaisen tarinan, jonka yleisesikunnan päällikkö Aatos Maunula tallensi päiväkirjaansa. Sen mukaan Wuori pyysi julkistamisen lykkäämistä mutta Gromyko vain tokaisi, ”että kyllä he [presidentti ja ulkoministeri] sen asian jo tietävät”.[3]

Päiväkirjan tiedon julkaisi ensimmäisenä Rautkallio *Novosibirskin lavastuksessa*. Hän käytti lisäksi neuvostomuistiota, joka toistaa Gromykon sanat lähes samalla tavalla: ”Kyllä he (Kekkonen ja Karjalainen) asian jo tietävät”, kuten ne kuuluvat kirjan lainauksessa.[4]

Arkistotodisteista huolimatta Rautkallio antaa ymmärtää, ettei niitä tarvita, koska tiedottaminen oli ”loogista”. On Kekkosen aliarvioimista ajatella, ettei hän ”poliittisen uransa käännekohdassa” ollut ”täysin informoitu NKP:n keskuskomitean *häntä itseään* koskevista suunnitelmista, koska niin tapahtui paljon vähäisemmissäkin asioissa, joihin Kekkonen *halusi* myös itse vaikuttaa”. Rautkallio kuitenkin tunnustaa tietämättömyytensä sen suhteen, milloin ja miten tiedotettiin.[5] Itse asiassa koko pohdiskelu on turha. Jos Kekkonen suunnitteli noottia itse

1 Jakobson 1980, 235; Karjalainen–Tarkka 1989, 102; Tarkka 1991, 83 ja 1992, 90.

2 Suomi 1992, 463, 481.

3 Eero A. Wuoren muistio 30.10.1961. UMA, Kc 2; Maunulan pvk. 30.10.1961. KA, T 22595.

4 Rautkallio 1992, 142, 316 v. 93. Sittemmin Rautkallio (2010, 299) on korjannut: ”Kyllä he [Kekkonen ja Karjalainen] asian jo tietävät.” Ks. myös Visuri 1994, 188 v. 154. Simelius mainitsee päiväkirjassaan Pöyhösen soiton mutta ei lykkäyspyyntöä, vastausta siihen eikä muistelmiinsa sisältyvää Pöyhösen huomautusta, ettei hän, Pöyhönen, kysynyt soittoonsa lupaa Wuorelta. Simeliuksen pvk. 30.10.1961. KA, T 23601/2; Simelius 1983, 172. Myös neuvostolähteen mukaan Wuori pyysi julkistamisen siirtämistä jo nootin luovuttamisen yhteydessä. Rautkallio 1992, 142, 316 v. 93.

5 Rautkallio 1993, 88 v. 5. Kursiivi HR.

jo huhtikuussa, kuten Rautkallio väittää, todistelu on tarpeeton ja epätietoisuus myös epäjohdonmukaista.

Novosibirskin lavastus suorastaan kehotti kannanottoihin myös tiedottamisesta etukäteen. Savon Sanomat kirjoitti, että ”[Juhani] Suomen vakuuttelut nootin yllätyksellisyydestä Kekkoselle alkavat maistua väljähtyneelle”. Myös Eskola ja Massinen olivat informoinnista varmoja. Keskinen, jonka mielestä Hruštšov iski ”märän rätin henkiystävänsä Urho Kekkosen naamaan”, ei sulkenut pois tietämistä Wuoren raportoinnin perusteella. Jakobson päätteli ”Tamminiemen ja Kremlin välisen yhteistyön kokonaiskuvasta”, että presidentti odotti apua Zaharoville esittelemänsä suunnitelman toteuttamisessa. Heikki Patomäki myönsi sitovan evidenssin puuttuvan, ”jollei Gromykon tokaisua lueta sellaiseksi”, mutta oletti hänen kirjeensä perusteella NKP:n keskuskomitealle 16.10.1961, että Kekkoselle kerrottiin sen jälkeen tai ”jo aiemminkin, esimerkiksi Breznevin [*sic*] vierailun aikana, tai joskus muulloin loppukesästä tai alkusyksystä”. Visurin mielestä vierailulla ei saatu ”konkreettisia vihjeitä” — paitsi kenties kahdenkeskisissä keskusteluissa.[1]

Varmemmin Brežnevin vierailuun päätyivät Raimo Seppälä, jonka mukaan sovittiin aikataulusta, ja Raimo Heiskanen, jonka mielestä nootista vaikeneminen olisi outoa. Kekkosen levollisuus Havaijilla todisti yllätyksettömyydestä ja viittasi tietoon myös nootin päämäärästä. Palauttaen mieleen, että Kekkonen ilmaisi tyytymättömyytensä neuvostojohdolle pitämisestään pimennossa Tšekkoslovakian miehityksestä, Heiskanen huomauttaa, että, toisin kuin se, nootti koski Suomea. Ehkä hän ei ollut vielä vuonna 1961 sellaisessa asemassa, että olisi katsonut itselleen ja Suomelle tarkoituksenmukaiseksi esittää paheksuvia mielipiteitä suurvallan johtajille, Heiskanen mietiskelee ja lisää: ”Ehkä hänen ei tarvinnutkaan olla pahastunut.”[2]

Yllätyksettömyyden puolesta puhuu myös Vladimirov. Hän uskoo vähintään vihjaukseen, jolla varmistettiin, ettei Kekkonen epähuomiossa tärvellyt hanketta. Lisäksi KGB-kenraali korostaa, ettei Hruštšov halunnut järjestää ikävää yllätystä, koska kunnioitti Kekkosta ja luotti tähän. Nootin todellista tarkoitusta ei kuitenkaan kerrottu vaan ilmoitettiin vain, että kiinnitettäisiin huomiota Länsi-Saksan militarismiin ja revansismiin, ja pyydettiin sivuuttamaan kaikki Suomea koskeva.[3]

Jos tosiaan vihjattiin, on vaikea uskoa, että varsinainen syy salattiin. Kansan Uutiset kuitenkin otti Vladimirovin todesta niin paljon, että uskoi tiedottamiseen etukäteen. Myös Helsingin Sanomat oli häneen perustuen varma ilmoituksesta,

1 SS 27.10.1992, Tilaamatta kuin toinen kalja; Eskola 1992, 515; Massinen 1992; Keskinen 1992b; Jakobson 1992c; Patomäki 1993, 65–6; Visuri 1994, 186.

2 Seppälä 1992b; Heiskanen 1993, 35–7.

3 Vladimirov 1993, 132–3.

että ”kättä pitempää” oli tulossa. Varoittamatta jättäminen olisi heikentänyt Kekkosen luottamusta Tehtaankadun yhteyshenkilöihinsä.[1]

Juhani Suomi jatkoi hyökkäystään marraskuussa 1992 UKK perinneyhdistyksessä. Toisin kuin Keskinen hän sulki nimenomaan Wuoren raportoinnin perusteella pois mahdollisuuden, että Gromyko ilmoitti presidentin ja ulkoministerin tietävän. Maunulan päiväkirjalla ei siis ollut todistusarvoa. Merkittävästi Suomi ei kuitenkaan puuttunut Smirnovin väitteeseen, että nootista kerrottiin Kekkoselle ennen Amerikan-matkaa.[2]

Suomea on uskottu tässäkin asiassa. Esa Seppänen yhtyy häneen kuten myös Kari Hokkanen: ”Nootti ei sinänsä ollut täysin yllättävä enempää presidentille kuin kaikille hallituksenkaan jäsenille. Puolustusvoimissa oli ennakoitu konsultaatioiden mahdollisuutta jo elokuulta saakka Saksan kysymyksen kiristyessä.” Hokkasen mielestä Kekkonen tiesi lisäksi suojelupoliisin raportista, että Hruštšov puhui nootista SKP:n johdon edustajille NKP:n puoluekokouksen aikana.[3] Kekkonen tosin sai raportin vasta marraskuun puolivälissä.[4]

Suomen tavoin Jyrki Paaskoski katsoo, että Kekkonen odotti apua kanavahankkeen edistymisen muodossa. Hänen mielestään presidentti vasta luettuaan muistion Karjalaisen ja Gromykon keskustelusta varmistui siitä, että nootilla pyrittiin tukemaan häntä.[5]

Kaiken kaikkiaan eivät perustelut etukäteen tietämistä vastaan ole tehonneet kovin hyvin. Tutkijat ovat kannattaneet sitä 1990–2000-luvuilla joukolla. Jukka Nevakivellä ei ole epäilystäkään, Eino Jutikkala pitää jopa todistettuna ja Henrik Meinanderin mukaan KGB ja Supon tiedottajat pitivät suunnitelman etenemisestä ajan tasalla. Jorma Kallenautiolle riittävät Pöyhösen puhelinsoitto ja venäläisten kertomukset. Katsoen, että Ruotsille ilmoitettiin jo aikaisessa vaiheessa, hän pitää mahdollisena tiedon saamista sitäkin kautta. Lasse Lehtisen mielestä ainoa yllätys oli ajoitus.[6]

Todennäköisyyden eri asteilla tietämisen ilmaisevat Visuri, Timo Soikkanen, Ville Jalovaara, Aappo Kähönen ja Lars-Folke Landgrén. Jalovaara tukeutuu Maunulan päiväkirjaan ja päättelyyn, että Kekkosella täytyi olla peruste eduskunnan hajottamiselle, koska ”hetken mielijohteesta” toimiminen olisi lisännyt Hongan kannatusta. Landgrén viittaa Vladimiroviin ja Derjabiniin ja näkee lisäksi Korsimon

1 KU 25.8.1993, pk; HS 25.8.1993, Noottikriisi Vladimirovin silmin.

2 Suomi 1993, 11–2; Smirnov 1992, 13.

3 Seppänen 2004, 255–6; Hokkanen 2002, 515.

4 Armas Alhava Herra Tasavallan Presidentille 15.11.1961 ja Supon raportti. TPA, UKA, N-30.10.1961.

5 Paaskoski 2002, 224–35.

6 HS 11.8.1996, Me nöyryytetyt tuppisuut (Nevakivi); Jutikkala 1999, 419; Meinander 1999, 344; Kallenautio 2005, 132; Lehtinen 2002, 376.

ruplienhaalinnassa taisteluun Honka-liittoa vastaan todisteen noottia koskeneesta etukäteistoimeliaisuudesta Suomen taholla.[1]

Johtopäätöksiä on tehty yhä myös Kekkosen käyttäytymisestä Havaijilla. Marco Krogarsin mielestä rauhallisuus ilmaisi joko tietämistä tai ”kylmäpäistä valtiomieshenkeä”. Osmo Apunen kertoo tasavallan presidentin kansliapäällikön havainnosta, että Kekkonen piti yhteyttä Helsinkiin tavalla, josta sai vaikutelman, että hän odotti jotain tapahtuvan. Apunen korostaa kertomuksen vähäistä todistearvoa, mutta olisiko hän ottanut sen Paasikivi-Seuran historiaan, ellei panisi sille painoa?[2]

Pertti Salminen spekuloi tavalla, joka kuvastaa sotilasnäkökulman keskeisyyttä hänen motiivitulkinnassaan. Hänestä on huomionarvoista, ettei Kekkonen antanut Simeliukselle ohjeita lomamatkalle Neuvostoliittoon lokakuussa 1961 vaan päinvastoin kehottamalla kehotti lomailemaan. Johtopäätös on että presidentti joko ”tunsi tulevaisuuden jo riittävän hyvin” tai ei pitänyt konsultaatiouhkaa todellisena.[3] Lisäksi Salminen pohtii, mahdettiinko Simeliukselle kertoa ”Moskovassa” ”nooteista”, mikä voisi viitata Kuznetsovinkin välittämään vaatimukseen. Myös kuvateksti kertoo aiheen tärkeydestä Salmiselle: ”Vastaamatta jää, saiko hän [Simelius] tietoja nootista.”[4]

Simelius itse ei anna muistelmissaan vähäisintäkään aihetta olettaa, että häntä valistettiin. Rautkallio toteaakin niihin viitaten, ettei nootista puhuttu. Visuri ei ole yhtä ehdoton vaan lukee kirjaa niin, että Simelius ”ei ilmeisesti saanut mitään vihiä”.[5]

Simeliuksen informointia koskevien pohdintojensa ohella Salminen on taipuvainen hyväksymään ”Rautkallion tulosten” perusteella, että Kekkonen tiesi Neuvostoliiton tekevän ”hänen hyväkseen” jotain. Moni muukin on tarkemmin täsmentämättä sitä mieltä, että hän tiesi tai vähintään arvasi jonkinlaista apua olevan tulossa. Viisitoista vuotta ennen ilmoittautumistaan tilausteorian kannattajaksi Väyrynen piti uskottavana, että ”puoluelinjalta” annettiin ymmärtää vaalikampanjan saavan muutakin kuin taloudellista tukea. Rusi toteaa motiivitulkintansa mukaisesti, että Kekkonen odotti väliintuloa ”mutta Suomessa ei voitu tuntea ydinkilpailun koko asetelmaa”. Jakobson kieltää sanoilta: ”Kyllä he asian

1 Visuri 1994, 196; Soikkanen 2003, 394; Kähönen 2006, 175; Jalovaara 2011, 41–2; Landgrén 2001, 407.

2 Krogars 1995, 117 v. 91; Apunen 2005a, 92, 416 v. 304. Havaijin-seurueeseen kuulunut lähetystösihteeri Åke Wihtol päätteli silloisten havaintojensa ja myöhempien tapahtumien perusteella, että Kekkonen odotti jotain tietoa. Wihtol 1999, 59. Suurlähettiläs Seppälä taas sai vierailun aikana vaikutelman, että presidentti tiesi Neuvostoliiton tekevän jotakin merkityksellistä. Soikkanen 2003, 243.

3 Salminen P. 1995, 83.

4 *Ibid*., 95 ja kuvaliitteen 2. kuvan teksti.

5 Simelius 1983, 231–2; Rautkallio 1992, 146–7, 318 v. 112; Visuri 2010, 73.

jo tietävät" toisen käden tietona sitovan todisteen arvon mutta katsoo Gromykon myöntäneen epäsuorasti.[1]

Lähtökohtanaan tämä Pöyhösen välittämä lausahdus, jota pitää kiintoisana mutta päähenkilönsä tavoin "lähdearvoltaan kyseenalaisena", Jukka Tarkka palauttaa Jakobson-kirjassaan mieleen Kekkosen "lauseenpuolikkaan" ennakoimisesta. Hän on ensin taipuvainen olettamaan, että taustalla oli tieto tai aavistus nootista, mutta otaksuu sitten, että vaikka saattoikin odottaa "presidentinvaaliin liittyvää aloitetta", Kekkonen ajatteli muuta, kuin mitä sitten tuli. [2]

Juhani Suomi palasi ennalta tietämiseen Helsingin Sanomissa nootin nelikymmenvuotispäivän johdosta. Hän nosti Kekkosen osuutta tärkeämmiksi suomalaisten saamat vihjeet kansainvälisen tilanteen kärjistymisestä sellaiseksi, että konsultaatioita esitettäisiin. Alkaen Hruštšovin ja Bulganinin vierailusta hän todisteli *Kriisien ajan* tapaisesti, että poliittisessa ja sotilaallisessa johdossa aloitetta pidettiin hyvissä ajoin mahdollisena.[3]

Kriisien ajan noottitulkinnan avain

Käsitys, että Suomesta myötävaikutettiin ulkopuoliseen sekaantumiseen vuoden 1962 presidentinvaaliin, esiintyy viidessä muodossa. Neljä koskee varsinaisesti noottia. Suosituin on ollut väite, että Kekkonen sopi siitä suoraan. Kahdessa tilaaminen on epäsuoraa. Yhtäältä Honka-lehdissä syytettiin vastustajia, että he tilasivat kyseenalaistamalla Hongan ja hänen kannattajiensa ulkopoliittisen luotettavuuden, toisaalta on epäilty kommunisteja, suurlähettiläs Wuorta ja upseereita tahattomasta aiheuttamisesta. Ilman yhteyttä noottiin on esitetty, että Kekkonen pyysi apua syksyllä 1960 suunnitelmallaan sisä- ja ulkopolitiikan vakauttamiseksi. Näkemys on siinä mielessä perusteltu, että hän yhdisti kaavailunsa presidentinvaaliin.

Kekkosen nimeäminen tilaajaksi on pantu perusteettomasti Tuure Junnilan niskoille. Noottipamfletin ohella syynä on, että varsinaiset vastuulliset Honka-liitossa eivät julkistaneet epäilystään. Laajamittaisesta uskomuksesta, että Kekkonen tilasi, tiedetään lähinnä Maalaisliiton lehtien kertomasta.

Tunteet kävivät niin kuumina, että presidenttitulkinta yhdistettiin erottelematta herkästi tilaukseen.[4] Senkin vuoksi on ymmärrettävää, että Kekkonen ei ottanut riskiä vaan piti käsityksensä nootin yhteydestä Honka-liittoon omana tietonaan.[5]

---

1 Salminen P. 1995, 97; Väyrynen 1994, 134; Rusi 1998, 44; Jakobson 2001, 334. Ks. myös Kujala 2006, 256.

2 Tarkka 2010, 148.

3 Suomi 2001b.

4 Kangas 1984, 87.

5 Epäilysten välttämisestä Rautkallio 1996, 253–4.

Koska tunnisti motiivissa jatkonsa varmistamisen, Kekkonen ei pahastunut, vaikka se sanottiin ääneen, mutta vihjauskin konspiraatiosta oli arka paikka. Sen sai tuta Washingtonin lähetystöneuvos Åke Backström vastattuaan Pentagonin virkailijan väitteeseen, että nootista oli sovittu Brežnevin vierailulla: ”No comment. I don’t like to discuss the matter.” Vastaus kantautui Kekkosen korviin, jonka välitön reaktio oli, että Backström oli erotettava. Potkuja ei tullut, mutta Backström joutui disponibiliteettiin, ja ura junnasi paikallaan vuosikausia.[1] Valtionpäämies edellytti että ulkoasiainhallinnon virkamies puolusti häntä ilkeitä puheita vastaan.

Tilausteoria on ollut sitkeähenkinen. Sen elinvoimaisuudesta kertovat SDP:n puolueveteraanien vastaukset Lasse Lehtisen kyselyyn vuonna 2002 valmistunutta väitöskirjaa varten.[2]

Painetussa sanassa on kuitenkin suhtauduttu nihkeästi. Suurin osa kantaa ottaneista pitää näyttöä heppoisena tai suorastaan olemattomana. Tutkijoitten keskuudessa ovat huomattavimmat poikkeukset Hannu Rautkallio ja Raimo Väyrynen. Rautkallion sanoma on ollut tarttuvaa laatua. Sen perillemenosta todistaa pälkäneläisen sosiaalidemokratian historia, jossa nootti on presidentin aivoitus ja ”Kekkosen ja NKP:n yhteinen agenda tähtää sosialidemokraattien hajottamiseen ja heidän integroimiseensa Kekkosen sisäpoliittiseen vallankäyttöön”. Paljon kertoo myös, että luetellessaan kriisin tulkintoja ja mainitessaan Kekkosen tukemisesta ainoastaan tilauksen Pekka Visuri viittaa Junnilan ohella Rautkallioon.[3]

Rautkallio on läpikäynyt erilaisia vaiheita tässäkin kysymyksessä. Oltuaan ensin Anatoli Golitsynin kertomusten perusteella sitä mieltä, että Kekkonen tilasi, hän neuvostomateriaaliin tutustuttuaan meni askelen pitemmälle ja väitti, että presidentti osallistui valmisteluun itse.

Rautkallio on muuttanut asennoitumistaan myös oletukseen, että nootista keskusteltiin Brežnevin vierailulla. Vuonna 1991 hän ei sulkenut sitä pois mutta lausui yhdeksäntoista vuotta myöhemmin, ettei Brežnevin matkakertomuksessa sen enempää kuin Kekkosen selostuksessakaan ole edes vihjausta sellaisista keskusteluista.[4]

Lisäksi on syytä huomata, että Rautkallio sivuuttaa salaliittoteorian kannalta kiusallisen tosiasian. Hän ei mainitse kertaakaan Juri Voroninin ehdotusta Ahti Karjalaiselle lähteä Moskovaan saamaan selvennystä vaan väittää ilman lähdettä, että Kekkonen ja Hruštšov sopivat matkasta (s. 265). Olisikin aika vaikea selittää uskottavasti, miksi tarvittiin uutta informaatiota, jos Kekkonen oli ollut mukana

1 Backströmin muistio 7.6.1962. KA, KAK, k. 63; UK pvk. 19.1.1962 (Suomi 2001a, 468); Soikkanen 2003, 159. Disponibiliteetistä *ibid*., 153.

2 Lehtinen 2002, 700–1.

3 Raitio 2006, 206–7; Visuri 1994, 186 ja v. 146; 2003, 72.

4 Rautkallio 1991b, 446 ja 2010, 302, 424 v. 124.

nootin suunnittelussa. Tällainen vaikeneminen on myös vielä yksi yhdistävä tekijä Juhani Suomen kanssa.

Jos Kekkosen vastustamisessa käytettiin aikanaan kovia keinoja, on myös hänen suojelemisessaan salaliittosyytöksiltä menty pitkälle. Selvä ylilyönti on puhtaan presidenttitulkinnan leimaaminen tilaukseksi. Max Jakobsonilla on osansa tässäkin. Aivan ilmeisesti häneltä mallia ottaen Lasse Kangas ruoskii Kekkosen vastustajia käsityksestä, että ainoa tarkoitus oli presidentinvaalin järjesteleminen: ”Heidän mukaansahan nootti ei tullut Kekkoselle minään yllätyksenä, vaan hän oli sen tilannut Honka-liiton kukistamiseksi.” Väyrynenkin antoi samana vuonna vaikutelman, että sisäpolitiikan selitys käsitti vain tilauksen: ”According to the domestic explanation, the note was ’ordered’ from Finland - -.”[1]

Kriisien ajassa on päähenkilön puolustaminen tilaussyytöstä vastaan niin oleellista, että se määrää viime kädessä koko selityksen linjan. Liitettiinpä nootti presidentinvaaliin miten tahansa, kirjan mukaan ollaan vaarallisen lähellä Kekkosen syyttämistä tilaajaksi.[2] Niinpä on parempi pysytellä turvallisilla vesillä ja kiistää yhteys kokonaan.

Jostain syystä Juhani Suomi kuitenkin lähes piilottaa tämän tulkintansa avaimen sijoittamalla sen kuvatekstiin. Epäämätön todiste Kekkosen suojelemisesta tukee johtopäätöstä, ettei biografi ole todellisuudessa niin jyrkästi presidenttiselitystä vastaan, kuin antaa ymmärtää.

Konspiraatioepäilyjen hälventäminen vei Suomen varmasti myös painottamaan Kekkosen itsenäisyyttä neuvostojohtoon nähden ja jopa esittämään, että sen menettely ärsytti ja turhaannutti. Yhteistyöstä ei ollut puhettakaan, vaan naapuri päinvastoin saattoi ikävään välikäteen.

Suomi kuitenkin vaikenee merkittävästä vastaesimerkistä. Länsi-Saksan tiedustelupalvelussa paljastui Golitsynin ansiosta “myyrä”, ja Kekkonen havaitsi, ettei kaikki ollutkaan aivan niin, kuin hänelle oli kerrottu: ”Nlaiset sanoivat, että Klimov oli varsin vähäinen virkailija, eikä tiennyt juuri mitään. Näyttää kuitenkin jotakin tienneen.”[3] Miksei siis nootin synnystäkin?

Lisäksi pienen epäilyksen varjon heittää Brežnevin Suomen-vierailustaan NKP:n keskuskomitealle laatima raportti. Sen mukaan he viettivät Kekkosen pyynnöstä yhden illan kahden kesken. Keskusteltiin pääasiassa kansainvälisestä politiikasta, mutta isäntä kosketteli myös vaaleja valittaen, ettei tilanne ollut niiden suhteen ”edelleenkään aivan selvä”.[4] Eikö vieraalla ollut tuolloin tilaisuus vihjaista, että apua oli tulossa?

---

1 Kangas 1984, 87; Väyrynen 1984, 75.

2 Suomi 1992, 555.

3 UK pvk. 13.7.1963 (Suomi 2002b, 55, 57); Suomi 2002b, 450.

4 NKP 2001, 362–3; Lehtinen 2002, 365; Apunen 2005, 91.

Koska pelkkä etukäteen tiedottaminen ei ole yhtä ”räjähdysherkkä” kuin tilaus, monet sellaiset, jotka hylkäävät jälkimmäisen toteennäyttämättömänä, ovat valmiit vähintään harkitsemaan edellistä. Heihin kuuluu myös Suomi, vaikka hyväksyykin ennalta tietämisen vain kansainvälisestä tilanteesta johtuneena aavistuksena.

Eino Jutikkalan ja todennäköisesti myös Jarmo Virmavirran kirjoituksissa näkyy 1990-luvun keskustelu. Jutikkala ei vuonna 1989 maininnut tietämistä mutta piti sitä kymmenen vuotta myöhemmin todistettuna.[1] Virmavirta pohdiskeli vuonna 1992 Karjalaisen ja Tarkan *Presidentin ministerin* äärellä, oliko Kekkosella ”ajatus Neuvostoliiton roolista tässä asiassa, vaikka nootti ei ollutkaan vielä kypsynyt”. Fjodorov oli kertonut, että nootista ilmoitettiin mutta ei sisällöstä. Virmavirta päätteli että läheinen yhteistyö Neuvostoliiton kanssa auttoi jo huhtikuussa pääsemään tarkkaan selville syksyn tapahtumista. Kolmetoista vuotta myöhemmin hän kommentoi ajatusta ”Kekkosen käden jäljestä” kaiken takana: ”Riittävästi sitä siellä olikin.” [2]

Jukka Seppinen on läpikäynyt tässäkin kysymyksessä muutoksen. Karjalaisen elämäkerrassa vaihtoehdot ovat, että suojelupoliisin päällikkö välitti Kekkoselle Yhdysvaltoihin kommunisteilta peräisin olevan tiedon tai neuvostodiplomaatit vihjasivat ennen matkaa. Viisi vuotta myöhemmin hän katsoi ”hieman aiempaa varmemmin”, että koska nootti sijoittui ”saumattomasti” pyrkimyksiin ”jatkoajasta Neuvostoliiton tuella”, Kekkonen ei yllättynyt. Hän oli odottanut tukitoimia, ”joista mieluisin varmasti olisi ollut Karjalan palautus, mutta toisaalta sen vaikutus olisi ollut ehkä riittämätön”. Sellainen aavistus ei kuitenkaan oikeuta uskomaan, että hän tiesi nootista, Seppinen varoittaa.[3]

Osmo Apunen puolestaan taitaa olla aavistuksen verran ilkikurinen, kun hän implikaatiota hyödyntäen jättää perimmäiset aivoituksensa lukijan selvitettäväksi. Hän lainaa presidentti Koiviston muistelmista, että Kekkosen palatessa kesällä 1968 vierailulta Neuvostoliitosta vastaanottamassa ollut pääministeri Koivisto havaitsi tämän olevan ”rennolla mielellä”. Täysin asiayhteyteen kuulumattomasti Apunen huomauttaa, että samaa rauhallisuutta ihmettelivät presidenttiä läheltä seuranneet, kun tieto nootista tuli Havaijille.[4] Avoimina ovat kaikki vaihtoehdot: tilaus, tietäminen muuten ja pelkästään tutkijan omien ajatusten piilottaminen.

1 Jutikkala 1989, 327 ja 1999, 419.

2 Virmavirta 1992, 43, 45–6. Smirnovin (1992, 13) mukaan Kekkonen tiesi ”kauan ennen matkaansa”; Virmavirta 2005, 18–9.

3 Seppinen 1997a, 173 ja 2002, 239.

4 Apunen 2005a, 192.

9 Koulujen oppikirjat

Historian koulukirjoja on tämän tutkimuksen primäärilähteinä neljäkymmentäkaksi. Kirjoittajia on huomattavassa osassa enemmän kuin yksi eikä näin ollen ole mahdollista jäljittää kunkin yksilöllistä osuutta.[1]

Aikaisemmin on oppikirjojen näkemyksiä noottikriisistä selvitetty kahdessa pro gradu -työssä. Ari Leinon mukaan, joka käyttää kuuttatoista kirjaa vuosilta 1965–95, seitsemässä on motiivina presidentinvaali ja muut joko välttelevät sitä tai sivuuttavat kriisin kokonaan. Painopiste siirtyi ajan kuluessa kansainvälisestä tilanteesta sisäpolitiikkaan.[2]

Tuomas Koivisto, jonka lähteinä on neljä tai viisi suurten kustantajien kirjaa joka vuosikymmeneltä,[3] näkee samankaltaisen kehityksen. Nootin syiden käsittelyssä oltiin ensimmäiset parikymmentä vuotta hyvin pidättyväisiä, 1980-luvulla hyväksyttiin sekä kansainvälinen tilanne että presidentinvaali ja 2000-luvulla on tultu yleisesti siihen tulokseen, että kysymys oli Kekkosesta.[4] Kylmän sodan aikana selitettiin pääasiassa nootin tekstillä mutta sen jälkeen on ollut vallitsevana liittäminen presidentin ja Neuvostoliiton ”yhteneviin tavoitteisiin idänsuhteiden luottomiehen vallan varmistamisessa”.[5]

Katsauksessa koulukirjoihin on sopiva jakokohta vuosi 1992. Silloin loppui viranomaisten ennakkotarkastus,[6] ja niihin aikoihin nootin tulkinta sai uusia virikkeitä.

1 Holmén 2006, 29.
2 Leino 1997, 67–8, 71.
3 Koivisto 2010, 4.
4 *Ibid*., 50, 52.
5 *Ibid*., 54.
6 Holmén 2006, 53.

Ennakkotarkastuksen kaudella

Nootista ei jälkeäkään

Historian koulukirjojen tekijät tukeutuvat tutkimustietoon, jota tulkitsevat usein omista lähtökohdistaan ja yhteiskunnallisesta ilmapiiristä käsin.[1] Joskus ilmapiiri on sellainen, että tietyistä tapahtumista vaietaan. Nootin suhteen niin oli eräissä kirjoissa 1980-luvun alkuun asti. Aivan ilmeisesti aihe koettiin arkaluontoiseksi.

Todisteinaan valtiovierailut, Saimaan kanava ja matkailu kiittelee kansakouluille tarkoitettu *Muinaisuudesta nykyaikaan* suomalais-neuvostoliittolaisten suhteiden kohenemista Kekkosen presidenttikaudella. Maininnan arvoinen on yya-sopimuksen 20-vuotisen voimassaolon muistoksi vuonna 1968 Helsinkiin pystytetty ”komea rauhanpatsaskin”, mutta nootille ei liikene sanaakaan.[2]

Samoin menettelee 1960-luvun lopulla ilmestynyt lukiokirja *Maailma ennen ja nyt*, joka oli käytössä yleisesti kymmenkunta vuotta.[3] Kerrottuaan yya-sopimuksen synnystä ja Porkkalan palauttamisesta se jatkaa, että 1950-luvun jälkipuoliskolta lähtien Suomen ulkopolitiikka tunnustettiin yleisesti omaleimaiseksi puolueettomuuspolitiikaksi. Pitkän sopeutumisvaiheen jälkeen ulkopolitiikassa ilmeni aktiivisuutta, joka etsi ratkaisua ”Pohjois-Euroopan ja Neuvostoliiton pohjoisosien aluekokonaisuutta” koskeviin turvallisuuspoliittisiin ongelmiin.[4]

Kyösti Kiuasmaa ja Taisto Perälä vuonna 1968 sekä *Historian maailma* 1970-luvun puolivälissä ja seuraavan vuosikymmenen alussa käsittelivät yöpakkasia mutta hyppäsivät noottikriisin yli. Jälkimmäinen perehdytti SDP:n takaiskuihinkin: ”Vuoden 1958 vaalien jälkeen sekä Suomessa että Neuvostoliitossa esiintyi käsityksiä, että sosiaalidemokraatit olivat ulkopoliittisesti epäluotettavia. Fagerholmin johtama sosiaalidemokraattien ja kokoomuksen hallitus joutui eroamaan. SDP siirtyi oppositioon seitsemäksi ja puoleksi vuodeksi.”[5]

Kirjavaa selittämistä

Vaikenemisen valitsi kuitenkin vain muutama. Suurin osa huomioi nootin. Syiden esittäminen vaihteli.

Eräät tyytyivät toistamaan Neuvostoliiton perusteluja. Walter von Koskull totesi lukiokirjassaan vuonna 1964, että viitattiin Länsi-Saksan varustautumi-

1 *Ibid*., 25–6.

2 Sallas *et al*. 1970, 238.

3 Holmén 2006, 78.

4 Vierros *et al*. 1968, 220–1.

5 Kiuasmaa–Perälä 1968, 166. Kirjassa puhutaan idänsuhteiden viilenemisestä loppusyksyllä 1957 mutta syy, Neuvostoliiton tyytymättömyys Fagerholmin hallituksen kokoonpanoon, paljastaa, että tarkoitetaan yöpakkasia; Ahonen *et al*. 1976, 121 (lainaus) ja 1981, 287.

seen. On syytä olettaa, että se oli hänen mielestään myös motiivi, sillä runsas asiamäärä ja rajoitettu tila edellyttävät tiivistä tekstiä, jonka voi siten ajatella huolella punnituksi.

Von Koskullin tavoin menetteli seuraavana vuonna kirjassaan keskikouluille Veikko Huttunen. Siinä Neuvostoliitto ilmoittaa, että länsivaltojen ja erityisesti Länsi-Saksan varustautuminen aiheutti Itämeren piirissä hyökkäysuhan. Vastaavanlainen ilmaus on 1970-luvun lopun kirjassa, jonka kirjoittajiin Huttunen kuuluu.[1]

Puhdas presidenttitulkinta ilmaantui vuonna 1967. Salme Vehvilä ja Matti J. Castrén opettivat lukiolaisille, että neuvostojohto pelkäsi Olavi Hongan aiheuttavan ulkopolitiikkaan poikkeaman ja asennetta jyrkensi suurpolitiikan kiristyminen Berliinin vuoksi.[2] Kirja edusti selitysmalliaan ainoana vuosikausia.

Hongan ehdokkuus liitettiin kriisiin uudelleen peruskoulun kirjassa 1970-luvun puolivälissä mutta vain samanaikaisena tapahtumana, kun neuvotteluja vaadittiin ”Saksan tilanteen kiristymisen johdosta”. Vuosikymmenen lopulla vaaleista kerrottiin ilman Honkaa, että SDP ja kokoomus pyrkivät vaihdokseen ja Hruštšov ilmoitti ennen noottikriisin varjostamia vaaleja luottavansa vain Kekkoseen. Vastustajien rintama hajosi, ”ja hänen valintansa oli ylivoimainen”.[3]

1980-luvun alussa von Koskull ja Folke Nyberg mainitsivat Hongasta pelkästään luopumisen, ja vielä vuosikymmenen puolivälissä hänen kannattajansa esiteltiin ilman liittoutuman nimeä ja ehdokasta: ”Samanaikaisesti oli käynnissä vuoden 1962 presidentinvaalikampanja. Eräät puolueet halusivat Kekkosen pois presidentin paikalta. Neuvostoliitto epäili, että Kekkos-vastainen rintama halusi muuttaa Suomen idänsuhteiden linjaa. Se ilmoitti selvästi luottavansa presidentti Kekkoseen.” Maiden suhteet viilenivät, kun ”taustalla oli Saksan kysymyksestä aiheutunut suurvaltakriisi”. Nootin saavuttua Neuvostoliiton pelättiin puuttuvan sisäisiin asioihin, eli niin ei ollut tapahtunut vielä siinä vaiheessa.

Kyseinen kirja myös sälyttää vastuun jännityksen lisääntymisestä Yhdysvalloille katsoessaan, että kun muurin rakentamisen aikaan Berliinissä vahvistettiin amerikkalaisjoukkoja, Neuvostoliitto piti Naton hyökkäystä mahdollisena. Neuvostoliiton roolia ensi askeleen ottajana häivytetään lisää syyttämällä suurvaltojen välien kiristymisestä molempien ydinkokeita.[4]

Kekkonen-tulkintaan otti samana vuonna etäisyyttä kaksi muutakin kirjaa. *Historian teiden* mukaan Karjalaisen ja Gromykon keskustelu osoitti, että Neuvostoliitto piti konsultaatioita tarpeellisina Euroopan jännittyneen tilanteen vuoksi. Vaaleista kerrotaan, että niihin valmistauduttiin samaan aikaan, kun ”Saksan ja

1 von Koskull 1964, 243; Huttunen 1965, 272. Samoin Lehtonen–Huttunen 1967, 127; Lehtonen *et al*. 1978, 110.

2 Vehvilä–Castrén 1967, 215.

3 Oksanen *et al*. 1975, 4, 135–6; Lehtonen *et al*. 1978, 116.

4 von Koskull–Nyberg 1980, 222–3; Kinnunen *et al*. 1985, 151.

Berliinin kysymys kärjistyi", ja että Honka-liitto hajosi Novosibirskin-matkan aikana.[1] *Muuttuvassa maailmassa* konsultaatioita haluavat Neuvostoliiton sotilaspiirit ja niitä ehdotetaan Länsi-Saksan ja sen liittolaisten aiheuttaman hyökkäysvaaran vuoksi. Neuvotteluissa esitetään huolestuminen — ja tässä totuutta "vanutetaan"[2] yhden kirjaimen verran — "ryhmittymistä, jotka pyrkivät estämään nykyisen ulkopoliittisen suuntauksen jatkumisen". Neuvostoliitto pitää Honka-liittoa sellaisena ryhmittymänä ja tekee selväksi suhtautumisensa Kekkosen idänpolitiikan vastustajiin.[3] Presidentinvaali on läsnä, mutta sen nimeämistä nootin syyksi vältetään huolellisesti.

Samoihin aikoihin, 1980-luvun puolivälissä, tuli puhdas presidenttitulkinta takaisin. *Lukion historian* mukaan konsultaatioiden tarpeella oli yhteys sisäpolitiikkaan, kun Neuvostoliitto koki Honka-liiton yritykseksi muuttaa ulkopolitiikkaa.[4]

Seppo Zetterberg ja Jorma Rytkönen "säästävät" Kekkosta nimeämällä motiiviksi ulkopolitiikan varmistamisen. He myös kuuluvat niihin, joiden mielestä Honka jätti leikin jo ennen Novosibirskin tapaamista. Maailmanpolitiikasta annetaan jälleen kuva, että molemmat supervallat olivat yhtäläisesti vastuussa jännityksen kiristymisestä. Kylmä sota voimistui Honka-liiton syntymisen aikoihin, mutta Hruštšovin ultimaatumia kirja ei tunne. Berliinin muurin pystyttämisen yhteydessä "Yhdysvallat lisäsi varuskuntiaan Euroopassa, mm. Länsi-Berliinissä ja USA ja Neuvostoliitto aloittivat uudelleen ydinkokeensa".[5]

Yhdistelmätulkinta ilmaantui 1970-luvun lopusssa. Lukiokirjassa supervaltajännitys heijastuu noottina ja Novosibirskissä Kekkonen vakuuttaa neuvostojohdon ulkopolitiikasta. Sen osuus vielä täsmentyy, ja samalla mainitaan hänen vastustajistaan:

> Osaltaan tapahtumaan vaikutti Suomen sisäpoliittinen tilanne, sillä ns. Honka-liitto pyrki syrjäyttämään Kekkosen - - Neuvostoliitto taas halusi takeet vanhan koetellun linjan jatkumisesta.[6]

Max Jakobsonin ansiota on epäilemättä toteamus 1990-luvun alun kirjassa, että "syytä on etsitty myös Neuvostoliiton sisäisestä valtataistelusta". Yhtä neutraalisti kerrotaan, että aloitteen arveltiin johtuneen kylmän sodan kärjistymisestä ja Berliinistä ja että nootti liitettiin presidentinvaaliin, koska 'tietyt piirit' ilmeisesti tarkoitti Honka-liittoa.[7]

---

1 Ahonen *et al*. 1985, 198–9.
2 HS 6.9.2010, Tony Blair kulkee yhä keskitietä.
3 Hannula *et al*. 1985, 157.
4 Ahonen *et al*. 1984, 146–7.
5 Zetterberg–Rytkönen 1984, 92.
6 Lempinen *et al*. 1979, 288.
7 Saila *et al*. 1991, 171.

Vuoden 1992 jälkeen

Ennakkotarkastuksen päätyttyäkin ja aina 2000-luvulle asti näkyy eräissä kirjoissa, että jonkinlaiselle valvonnalle saattaisi yhä olla käyttöä. On kerrottu, että Kekkosta vastustamaan syntyi ”kokoomuksen ja pienten porvaripuolueiden Honka-liitto”[1] — SDP ei siis osallistunut — ja eduskunnan hajottaminen on sijoitettu Novosibirskin jälkeen.[2] Novosibirskin jälkimmäinen neuvottelu ohitetaan, kun ilmoitetaan, että Hruštšov kertoi konsultaatioista luopumisesta kahdenkeskisen tapaamisen jälkeen.[3]

Kriisiä ei ole enää sivuutettu mutta se on joskus esitetty jokseenkin pelkistetysti. Peruskoulun historiakirjan mukaan suurpoliittinen tilanne kärjistyi ja Suomi sai nootin, joka herätti suurta levottomuutta, kunnes Kekkonen vakuutti neuvostojohtajat neuvottelujen tarpeettomuudesta.[4]

Motiivista vältellään yhä selkeää kannanottoa tai mainitaan presidenttikysymys ilman yhteyttä nootin päämäärään. *Historian tuulten* mukaan vaalien lähestyessä maiden välillä koettiin kriisi: ”Näytti siltä, ettei Kekkosta ehkä valittaisi toiseksi kaudeksi. Samaan aikaan kansainvälinen tilanne oli kireä. Neuvostoliitto lähetti nootin - - jossa viitattiin YYA-sopimukseen ja ehdotettiin neuvotteluja sotilaallisen yhteistyön aloittamiseksi.” *Horisontissa* nootti ratkaisee vaalin — vaikka niin ei siis välttämättä suunniteltu —, kun konsultaatioista luopumisen jälkeen ”kansalaiset ymmärsivät, ketä piti äänestää”. *Lukion horisonttikaan* ei sitoudu: ”Monen tulkinnan mukaan nootin varsinaisena tarkoituksena oli varmistaa Kekkosen voitto - -.”[5]

Lukion kertauskirja esiintyy yhtäältä neutraalisti tyyliin, että kriisi on nähty vaikuttamisena presidentinvaaliin, toisaalta kuulostaa taipuvaiselta Suomen ulkopuoliseen selitykseen todetessaan, että Saksan-kysymys kiristi Keski-Euroopan tilannetta ja Neuvostoliitto vaati neuvotteluja. *Kaikkien aikojen historian* mukaan niitä ehdotettiin Berliinin vuoksi, ja *Kronoskin* on yksiselitteinen esittäessään, että suurvaltajännitys heijastui Suomeen ja Neuvostoliitto lähetti nootin. *Horisontin* työkirja sanoo, että Suomen tapahtumat riippuivat aina Euroopan poliittisesta tilanteesta. *Horisontti* referoi noottia, että ”tietyt suomalaiset piirit tukevat tällaista kehitystä ja toimivat yya-sopimuksen vastaisesti”, mutta jättää vaikutelman kallistumisesta kansainväliseen tulkintaan kertoessaan, että Länsi-Saksan todettiin muodostuneen sodan pesäkkeeksi. *Muuttuva maailma* toistaa 1990-luvulla lähes sanasta sanaan kymmenen vuoden takaisen esityksensä, että konsultaatioita ehdotettiin molempien puolustuksen turvaamiseksi Länsi-Saksan ja sen liittolaisten

1 Heikkonen *et al*. 2007, 175.
2 Hannula *et al*. 1995, 161.
3 Heikkonen *et al*. 2003, 165.
4 Castrén *et al*. 1997, 129.
5 Rinta-aho *et al*. 2005, 151; Lappalainen *et al*. 1995, 340; Ekonen *et al*. 2006, 137.

hyökkäysuhan johdosta. Lisäksi mainitaan presidentinvaali mutta ilman yhteyttä nootin syntyyn.[1]

Lukion horisontin tekijät näyttävät perehtyneen Jukka Seppisen tutkimuksiin, sillä heidän selityksessään Suomi todistelee sinnikkäästi Efta-jäsenyyden taloudellista välttämättömyyttä ja poliittista vaarattomuutta mutta ei pysty hälventämään Neuvostoliiton epäluuloja. Kekkoseen viittaa huoli Moskovassa: ”Jos Helsingissä vaihtuisi presidentti, se heikentäisi Neuvostoliiton vaikutusvaltaa Suomessa ja Skandinaviassa.” Loppujen lopuksi keskeinen tekijä on kuitenkin ilmapuolustus: ”Silloiset ohjukset ja pommikoneet olisivat sotatilanteessa joutuneet käyttämään Suomen ilmatilaa. Neuvostoliiton tulkinnan mukaan lännen ydinaseiden uhka suuntautui sitä vastaan Suomen alueen kautta juuri sillä tavalla, jota YYA-sopimuksen sotilasartiklat tarkoittivat.”[2] Siis myös Risto E. J. Penttilä otetaan vakavasti.

Kylmä sota on selvästi tekijänä *Forumissa*: ”Kiristynyt kansainvälinen tilanne sai Neuvostoliiton kiinnittämään huomiota Suomeen.” Taustalla on Berliini, mutta paljon jää avoimeksi: ”Nootilla oli ilmeisesti monta tarkoitusta ja sen lähettämiseen vaikuttaneiden syiden keskinäistä painoarvoa on vaikea arvioida.” Presidentinvaalikin on kuvassa, tosin häilyvästi niin, että se vaikutti taustalla. Sisäpolitiikkaan puuttumisen tarkoituksellisuus on lopulta vain todennäköistä tyyliin, että Neuvostoliitto ehkä auttoi Kekkosta, kun se järjesti ulkopoliittisen kriisin, jotta sen selvittäminen nostaisi hänen suosiotaan. Vaikuttimena ”lienee ollut myös tyytymättömyys Suomen ulkopolitiikkaan”, ja samanaikaisuus presidentin Yhdysvaltain-vierailun kanssa ”saattoi merkitä” varoitusta, ettei lähentyminen länsivaltoihin käynyt päinsä. Sen verran on varmaa, että sotilasasiat olivat esillä Novosibirskissä, jossa Suomi ”lupasi vahvistaa puolustustaan hankkimalla aseita Neuvostoliitosta”.[3]

Lisäksi *Forum* arvelee nootin johtuneen Neuvostoliiton sisäpolitiikasta. Hruštšovia arvosteltiin pehmeydestä länttä kohtaan, joten hän kenties näytti, että pystyi olemaan kova.[4]

Suomen sisäpolitiikka on keskiössä kirjassa *Ajasta aikaan*. Sen mukaan ’tietyt piirit’ tarkoitti ”ilmeisesti” Honka-liittoa ja yhteyden presidentinvaaliin vahvistavat Moskovan arkistot. *Eepoksessa* nootti, jolla osoitettiin epäsuorasti, että Kekkosen haluttiin jatkavan, on kansainvälisellä uhalla naamioitu puuttuminen sisäisiin asioihin. Täysin Suomi-keskeinen on sovelletun erityisopetuksen kirjakin, vaikkei nimenomaisesti sanokaan mitään syystä. Siinä ”nootti eli uhkavaatimus” lähetetään kertomaan, että ”jotkut suomalaiset toimivat YYA-sopimuksen vastaisesti ja maiden

1 Heikkonen *et al*. 2007, 175; Arola *et al*. 1995, 101; Aalto *et al*. 2010, 150; Lappalainen *et al*. 2000, 84; Lappalainen *et al*. 1995, 340; Hannula *et al*. 1995, 161.

2 Ekonen *et al*. 2006, 136–7.

3 Kohi *et al*. 2006, 137–9.

4 *Ibid*., 139.

pitäisi neuvotella molempien puolustuksen turvaamisesta". Kekkoselle halutaan jatkokausi, joka toteutuu, kun Honka nootin pelästyttämänä luopuu.[1]

Yhdistelmä on ollut harvinainen vuoden 1992 jälkeenkin. *Suomen historian aikakirja* päätyy siihen tasapainotetusti arvelullaan, että taustalla olivat huoli Euroopan tilanteesta ja suomalaisten säikäyttäminen turvautumaan Kekkoseen, vaikka "lopullista selvyyttä asiaan tuskin saadaan".[2]

Myös konspiraatiosta on puhuttu. Ansio on epäilemättä Hannu Rautkallion. *Muutosten maailman* seitsemäs painos toteaa: "Jotkut tutkijat ovat jopa väittäneet Kekkosen itse tilanneen nootin." Mutta *Lukion horisontin* mukaan asiakirjat eivät tue tätä, ja *Historian tuulet* jättää kysymyksen avoimeksi sanomalla, ettei varmuuteen ole päästy. *Ihmisen tiet* tyytyy pohdiskelemaan, että Kekkonen odotti Neuvostoliitolta näyttävää elettä muttei nähtävästi varautunut niin järeään tukeen ja ajankohtakin taisi olla yllätys.[3]

Uudelleenarviointeja

Oppikirjojenkin tekijät tarkistavat menettelyään ja näkemyksiään. Sirkka Ahonen — yhdessä muiden *Historian maailman* kirjoittajien kanssa — ei katsonut noottia mainitsemisen arvoiseksi vuonna 1981 mutta kylläkin *Lukion historiassa* kolme vuotta myöhemmin.[4] Matti J. Castrén, joka kannatti vuonna 1967 puhdasta presidenttitulkintaa, päätyi 1980-luvun alussa kompromissiin nimetessään Veikko Huttusen kanssa syyksi sisäpolitiikan ohella kylmän sodan. Honka-liiton epäiltiin aikovan muuttaa ulkopolitiikan, mutta Hruštšov luotti Kekkoseen, ja Neuvostoliitto varmistui ulkopolitiikasta presidentinvaalissa.[5]

Huttunen oli siirtynyt toiseen suuntaan. Hän antoi ymmärtää vuonna 1970 keskikoulukirjassaan, että nootti johtui kylmän sodan kiristymisestä,[6] mutta totesi *Kansakunnan historiassa* neljä vuotta myöhemmin, että Hongan ehdokkuuteen reagoitiin poikkeuksellisen jyrkästi ja ulkopoliittiset epäilykset olivat epäluottamuslause hänen taustavoimilleen. Silti Huttunen nimesi "perimmäiseksi taustavaltioksi" Yhdysvallat.[7]

---

1 Rosendahl *et al*. 1995, 166; Edgren *et al*. 2003, 411; Honkanen–Paso 2004, 132–3.

2 Ahtiainen *et al*. 2005, 167.

3 Heikkonen *et al*. 2003, 165; Ekonen *et al*. 2006, 137; Rinta-aho *et al*. 2005, 151; Ekonen *et al*. 1999, 125.

4 Ahonen *et al*. 1981, 287 ja Ahonen *et al*. 1984, 146–7.

5 Castrén–Huttunen 1980, 113–5.

6 Huttunen 1970, 272–3. Selostettuaan kansainvälisen tilanteen kuvailua nootissa kirjoittaja toteaa: "*Myös* 'yöpakkasten' taustana oli ollut kiristynyt 'kylmä sota'." Kursiivi TT.

7 Huttunen 1974, 426–7, 429–33.

Vuonna 1983 Castrén ja Huttunen kehittivät uuden muunnelman. Lukiokirjassa Neuvostoliitto pitää Berliinin kriisin kärjistyessä Naton hyökkäysuhkaa ilmeisenä ja katsoo torjunnan edellyttävän sotilasneuvotteluja Suomen kanssa. Samaan aikaan yritetään estää Kekkosen uudelleenvalinta. Neuvostoliitto epäilee Honka-liittoa ulkopolitiikan muuttamisaikeista, mutta kriisi selvitetään nopeasti. Ulkopolitiikasta järjestyy vakuus, kun Neuvostoliiton kielteinen reagointi hajottaa SDP:n ja kokoomuksen liiton ja Kekkonen voittaa ylivoimaisesti.[1] Neuvostoliitto siis ryhtyy toimenpiteisiin Honka-liittoa vastaan, jotka eivät kuitenkaan liity noottiin. Liioin ei ilmene, milloin ja miten epäilykset ulkopolitiikasta esitettiin.

Kaksi vuotta myöhemmin Castrén puolsi vielä selvemmin puhdasta Suomen ulkopuolista mallia. Hän oli yksi tekijöistä kirjassa, jonka mukaan suurpoliittinen tilanne kiristyi ja Suomelle tuli nootti. 1990-luvun alun debatti ei aiheuttanut muutosta, sillä vuosikymmenen jälkipuoliskolla lähes sama kokoonpano toisti näkemyksen ruotsiksi.[2]

Ihmisen tiet silmäili vuonna 1999 nootissa kerrottuja syitä skeptisesti todeten, että vaikka sotilaspoliittisen tilanteen kiristyminen Saksassa ja Itämeren alueella antoi nootille muodollisesti hyvät perusteet, idän ja lännen pahimmat kiistat olivat sen antamisen aikaan laukeamassa. Kirja arvelee Moskovan halunneen varmistaa Kekkosen voiton mutta myös viestittäneen, että hän oli lähentynyt länttä enemmän, kuin oli suotavaa. Seitsemän vuotta myöhemmin profiili oli matalampi: ”Monen tulkinnan mukaan nootin varsinaisena tarkoituksena oli varmistaa Kekkosen voitto, ja Neuvostoliitto puuttui räikeästi Suomen sisäisiin asioihin.”[3] Ainoastaan pilkku mahdollisesti kertoo kannatuksesta presidenttitulkinnalle.

Muutosten maailman tekijät vierastivat ensin selvää sitoutumista mutta rohkaistuivat sittemmin hieman samalla perspektiiviä laajentaen. He kertoivat vuonna 1998, että Hruštšov esitti Novosibirskissä syyksi Länsi-Saksan militarismin ja Suomen oikeistolaiset ja tannerilaiset. Viiden vuoden kuluttua seitsemäs painos, jossa kirjoittajat ovat yhtä lukuun ottamatta samat, luettelee annettuina selityksinä kylmän sodan kärjistymisen, Berliinin ja Neuvostoliiton valtataistelun ja lisää: ”Viime vuosina nootin syyksi on yhä useammin katsottu Neuvostoliiton halu varmistaa Kekkosen valinta.”[4]

Folke Nyberg ja Walter von Koskull toivat vuonna 1980 esiin Länsi-Saksan varustautumisen ja katsoivat nootin tulleen Berliinin kriisin aikaan.[5] Neljä vuotta myöhemmin Nyberg kertoi, että syyt olivat sisä- ja ulkopoliittisia. Mainiten yhä Berliinin ja tällä kertaa myös Honka-liiton hän sanoi osoitetun, että juuri ennen

1 Castrén–Huttunen 1983, 116–7.
2 Castrén *et al*. 1985, 131; Castrén *et al*. 1997, 129.
3 Ekonen *et al*. 1999, 124–5 ja 2006, 137.
4 Hannula *et al*. 1998, 123; Heikkonen *et al*. 2003, 165.
5 von Koskull–Nyberg 1980, 223.

sekä vuoden 1948 kriisiä, yöpakkasia että noottikriisiä Suomen länsikauppa lisääntyi ja idänkauppa väheni.[1] Raimo Väyrynen oli aivan ilmeisesti hyväksytty uskottavaksi lähteeksi.

Vuonna 2007 Nyberg pudotti kaupan pois. Jäljelle jäivät ulkopoliittiset syyt ja yritys suistaa Kekkonen vallasta. Lisäksi näkyy Jakobsonin vaikutus: ”Bland de motiv som framförts som orsak till den sovjetiska noten kan ytterligare nämnas den interna maktkampen i Kreml; man ville att Chrustjev skulle skärpa sin politiske linje.”[2]

Oppikirjojen erilainen kuva

Koulukirjoissakin hallitsee konventionaalinen malli. Poikkeamat ovat harvinaisia. Ensimmäinen tapahtui vuonna 1984 kauppapolitiikan muodossa, seuraavat 2000-luvulla.

Silti noottikriisi esiintyy melkoisesti eri tavalla kuin tämän tutkimuksen muissa henkilölähteissä. Jälkimmäisistä, joita on kaikkiaan 414, motiivista vaikenee tai kertoo epämääräisesti 50 eli noin kaksitoista prosenttia, mutta koulukirjoissa luku on 42:n kokonaismäärästä 9 eli hiukan yli 21 prosenttia. Tulkinnat jakautuvat oppikirjoissa niin, että 33:ssa motiivin ilmaisevassa puhdas presidentinvaaliselitys esiintyy 8, Honka-Kekkosen käsittävä fuusio 4, puhdas kansainvälispoliittinen tulkinta 20 ja Berliini 7 kertaa. Muissa henkilölähteissä vastaavat luvut ovat 364, 96, 140, 128 ja 100.[3] Prosentteina saadaan:

Taulukko 2. Tulkinnat koulukirjoissa ja muissa henkilölähteissä prosentteina*.

Tulkinta	Koulukirjat	Muut henkilölähteet
Pres. (puhdas + fuusiot)	36	65
Puhdas kv. pol. tulkinta	61	35
Berliini	21	27

* Summa ei ole 100, koska kaikkien lukujen lähtöarvo ei ole sama. Presidentinvaalin ja Berliinin kriisin esiintyminen on laskettu useammasta kuin yhdestä kategoriasta.

Huomattavimmat erot ovat puhtaassa kansainvälisessä tulkinnassa, joka esiintyy reilusti yli puolessa oppikirjoista muiden henkilölähteiden vajaata kolmasosaa vastaan, ja presidenttitulkinnassa, joka on koulukirjoissa selvästi heikommin edustettuna. Ortodoksia on mahdollisesti tuntunut monesta kirjoittajasta turvalliselta Neuvostoliiton katoamisen jälkeenkin, sillä olihan siitä kokemusta myös niillä, jotka kirjoittivat tässä tutkittuja 2000-luvun kirjoja.

1 Nyberg 1984, 152.
2 Nyberg 2007, 195–6.
3 Liite 6.

10 Berliini 30.10.1961

Jos vaikka nootin suhde Honka-liittoon olisikin kiistanalainen, Berliinistä ei olisi tarvinnut olla milloinkaan epätietoisuutta tai harhakäsityksiä. NKP:n puoluekokouksen alkamisen jälkeisenä päivänä, 18.10.1961, voitiin lehdistä lukea, että Hruštšov peruutti avajaispuheessaan ultimaatuminsa.[1] Silti monet ovat ummistaneet silmänsä tältä tosiasialta. Neuvostojohtajan sanat kyllä muistettiin nootin saavuttua[2] mutta vain harvat tekivät asianmukaiset johtopäätökset. Hänen perääntymisensä on jäänyt huomioimatta vielä 2000-luvullakin.

Käsitys että jännitys yhä huippukireä

Tuure Junnila arveli keväällä 1962 ja vielä kaksi vuotta myöhemminkin, ettei Hruštšov antanut Berliinin kriisissä periksi vaan se huipentui nootin antamisen tienoilla. Samalla tai vastaavalla tavalla ovat sanoneet Wolf H. Halsti, presidentti Kekkonen, Keijo Korhonen ja Lauri Karvonen. L. A. Puntila katsoi Berliinin pitäneen yllä maailmansodan uhkaa, ja Ilkka Hakalehdon mukaan nootti liittyi äärimmäiseen jännitykseen jaetun kaupungin tähden. Jussi M. Hanhimäen mielestä kutsu konsultaatioihin tuli jännityksen ollessa kasvussa, Seppo Hentilä väittää tilanteen

1 HS 18.10.1961, Hrushtshev luopuu aikarajasta; KU 18.10.1961, Hrushtshevin selostus aloitti NKPn edustajakokouksen ja 1.11.1961, Me olemme nyt astuneet suuren taistelun kolmanteen vaiheeseen - -; US 18.10.1961, Hrushtshev maltillinen Saksan-kysymyksessä ja 28.10.1961, Jyrkempi sävy vallalle Berliinin kysymyksessä; HBL 28.10.1961, Ryska stridsvagnar i Berlin. Moskva tillbakavisar USA-not.

2 AL 31.10.1961, pk; US 1.11.1961, pk; HS 3.11.1961, pk. Samoin Puolustusvoimissa. Salminen P. 1995, 85.

olleen kireimmillään lokakuun puolivälissä ja Pentti Virrankoski näkee Hruštšovin yrittäneen estää lännen huoltokuljetukset ja siten kärjistäneen kriisiä.[1]

Juhani Salmisen mielestä kiista huipentui kauttakulun katkaisemisessa ja hellitti marraskuun alussa. Göran von Bonsdorffkin näkee tilanteen huonontuneen nimenomaan muurin vuoksi. *Lukion historia* väittää, että se rakennettiin lokakuussa ja nosti jännitystä yhdessä Saksa-ultimaatumin, neuvostoliittolais-kiinalaisen skisman, Englannin EEC-jäsenanomuksen ja MLF-kaavailujen kanssa. Alpo Rusi oli vuonna 1998 sitä mieltä, että kriisi taittui lokakuun lopulla, ja katsoi yhdeksän vuoden kuluttua, että muuri havainnollisti Neuvostoliiton päätöstä koventaa Saksan-politiikkaansa ja Berliinin kriisi kulminoitui puoluekokouksen aikoihin.[2]

Antti Kujala huomioi uhkavaatimuksen peruuttamisen mutta kutsuu siitä huolimatta Checkpoint Charlien panssariepisodia ”[k]riisin pahimmaksi vaiheeksi”. Samalla tavalla sen merkityksen näkee Aimo Pajunen kuten ilmeisesti myös Tuomas Forsberg, joka sijoittaa nootin kolmannen Berliinin kriisin loppuun.[3]

Myös Georg Paile piti tankkien näyttäytymistä huipentumana. Muuten hänen esityksensä on aivan omaperäinen. Hän ei tiedä muurista ja sijoittaa Hruštšovin erillisrauhauhkauksen syksyyn, jolloin vasta Berliinissä kiristyy. Toinen syy jännityksen kohoamiseen on Länsi-Saksan puoluejohtajien keskinäinen sopimus olla hyväksymättä Saksan demilitarisointia. Tilanne vielä vaikeutuu lokakuun 25. päivänä ja edelleen panssarien kolistellessa Friedrichstrasselle.[4]

Antaumuksellisimmin todistelee Berliinin tilanteen äärimmäistä vaarallisuutta juuri lokakuun lopussa Juhani Suomi *Kriisien ajassa*. Maailma riutuu sodan pelossa. Tehostuksena on dramaattinen kielenkäyttö. Kekkosen lähtiessä Amerikkaan — viikko ennen Hruštšovin puhetta — vastakkainasettelu on ”laajenemassa maailmanpaloksi”, ja perillä presidentit pohtivat ”kärjistyvää Berliinin kriisiä”.[5] Isäntä pelkää, että se johtaa sotaan — myös Brežnevin puheita oli sävyttänyt sota — ja vieras tunnustelee, onko ”kriisi ylipäätään enää vältettävissä”. Toivo pilkahtaa ainoastaan Kennedyn paljastuksessa, että etsittiin keinoja Moskovan auttamiseksi perääntymään kasvojaan menettämättä.[6]

Vierailun kuluessa tilanne vain pahenee ja huipentuu tankkien ilmaantumiseen Checkpoint Charlielle: ”Maailma odotti hetkenä minä hyvänsä kuulevansa

1 Junnila 1962, 68, 70 ja 1964, 126; Halsti 1975, 105–6; Kekkonen 1975, 69; SM 29.9.1977, Puolueettomuuspolitiikkamme karttuvaa pääomaa (Korhonen); Karvonen 1984, 141; Puntila 1966, 131; Hakalehto 1974, 325; Hanhimäki 1997, 107; Hentilä 2002, 128; Virrankoski 2001, 958.

2 Salminen 1999, 36; von Bonsdorff 1971, 9; Ahonen *et al*. 1984, 146–7; Rusi 1998, 46 ja 2007, 90.

3 Kujala 2013, 117; Pajunen 1991; Forsberg 1992, 236.

4 Paile 1967, 125.

5 Suomi 1992, 451–2.

6 *Ibid*., 460.

lähtölaukausten kumun." Debatissa *Novosibirskin lavastuksen* johdosta Suomi vielä korosti voimannäyttöä osoituksena äärimmäisestä jännityksestä.[1]

Johtopäätös Kennedyn ja Brežnevin puheista on kuitenkin yksipuolinen, sillä Suomi jättää huomioimatta niiden positiiviset sävyt. Hän kyllä havaitsee, ettei Atlantin takana odotettu sodan puhkeavan välittömästi. Kennedy arvioi muuria suorastaan silmiinpistävän myönteisesti ja uskoo, että se vaikuttaa vakaannuttavasti. Hänestä se on esimerkki tavasta, jolla "suurvaltain tulisi tunnustaa toistensa elintärkeät intressit".[2] Mutta vaikka kirjaa nämä myönteiset todisteet, Suomi esittää supervaltojen suhteet katastrofin partaalla kiikkuviksi nimenomaan Berliinin takia.

Sama koskee Brežneviä. Suomi tietää hänen välittäneen yhden lohdullisen viestin kansainvälisestä tilanteesta, juuri Saksan rauhansopimuksen määräajasta luopumisen. Tieto sopii huonosti kuvaan maailmasta ajautumaisillaan sotaan Berliinin takia. Suomi vesittääkin Brežnevin sanojen merkitsevyyttä toteamalla, että ne peittyivät tämän maalailemien pelottavien näkymien alle.[3]

Todistelun ytimessä on mielikuva, että nootti tuli tilanteen ollessa uhkaavimmillaan. Suomi tosin joutuu tyytymään päivään (28.10.), jolloin Wuorelle ilmoitettiin tapaamisesta Gromykon kanssa ja jolloin lähettiläs ei siis tiennyt, mistä oli kysymys. Tunnelma on kuitenkin "äärimmäisen jännittynyt", kun "panssarivaunut seisoivat vielä aamupäivällä vastakkain Berliinissä, ja Hrushtshev oli vasta edellisenä päivänä pitänyt NKP:n edustajainkokouksessa huomiota herättäneen puheen, jossa oli jyrkässä sävyssä hyökännyt 'Länsi-Saksan militaristisia ja revanshistisia voimia' vastaan ja vaatinut Saksan rauhansopimuksen solmimista".[4]

Ahdistus jatkuu nootin saapumisen jälkeenkin. Länsi ei neuvottelisi Berliinistä, ja Nato varmistaisi yhteytensä sinne vaikka voimatoimin.[5]

Kuten käsitellessään Wuoren viestejä, Karjalaisen ja Gromykon keskustelua ja Kekkosen puheita Suomi kuvaa myös Berliinin tilanteen valikoivasti. Hruštšovin puhetta lainatessaan hän vaikenee sen sovinnollisesta puolesta, jonka hänen lähteensäkin välittää, eli juuri lupauksesta olla pitämättä ehdottomasti kiinni vuoden lopusta rauhansopimuksen takarajana.[6] Sen sijaan muistiin merkityksi tulee Kremlin valtiaan uhoaminen Novosibirskissä. Hän vakuuttaa "kolmeen

1 *Ibid*., 453, 457; IS 26.10.1992, Uudet väitteen noottikriisistä epäilyttävät.

2 Suomi 1992, 460, 466. Sittemmin Suomi (2010, 317) on kummastellut, että Kennedy kiitteli "länsimaiden kritikoimaa Berliinin muuria stabiloivaksi tekijäksi". Tutkimus oli kuitenkin paljastanut jo vuosia aikaisemmin, että amerikkalaiset tunnustivat syyskuussa 1961 Gromykolle muurin sosialistimaiden elintärkeiden etujen mukaiseksi. Harrison 2003, 209.

3 Suomi 1992, 440.

4 *Ibid.*, 475.

5 *Ibid.*, 484–5.

6 Archiv 1961, 9425–6.

otteeseen", että rauhansopimus allekirjoitettaisiin, ja korostaa "kerta kerralta yhä selväsanaisemmin", että Neuvostoliitto on sen vuoksi valmis "vaikka sotaan".[1]

Esityksessä on ilmeinen ristiriitakin. Vaikka saapuu jännityksen ollessa kireimmillään, nootti yhdessä superpommin kanssa kääntää "huomion pois siitä, että Neuvostoliitto joutui perääntymään Länsi-Berliinissä".[2] Periksi antaminen merkitsee tilanteen laukeamista, ja vaikka ajankohta ei käy ilmi, sen täytyy olla ennen 30.10.1961:tä. Suomen mukaanhan Hruštšov kertoi nootista SKP:n edustajille NKP:n puoluekokouksen alkupuoliskolla.[3]

Suomelta ottaa todennäköisesti mallia Kari Hokkanen. Alkuperä on tunnistettavissa, vaikkei lähdeviitteeseen sisällykään *Kriisien ajan* todistelun sivuja: "Nootti tuli, kun tilanne oli kireimmillään." Samaa juurta lienee Esa Seppäsen käsitys jännityksen kohoamisesta vaarallisesti "Suomen kohtalon kolmion" Moskova–Tukholma–Berliini "läntisessä kärjessä". Valinta olisi voinut olla toinenkin, sillä Fjodorov oli valistanut, että nootin jättämishetkellä Berliinin kriisi oli jo päättynyt.[4]

Pahin ohi -näkemys

On ehkä jotenkin ymmärrettävissä, ettei Hruštšovin perääntymistä tai ainakaan sen merkitystä oivallettu välittömästi.[5] Kalevan mielestä tilanne ei lauennut, koska länsi ei tehnyt myönnytyksiä.[6] Kekkonen kirjoitti tammikuussa suurlähettiläs Seppälälle: "Jos Berliinin kriisi uhkaa johtaa aseelliseen selkkaukseen - -."[7] Kenties tapahtunut oli muutamaa kuukautta myöhemminkin vielä liian lähellä, jotta Junnila olisi nähnyt, että se oli käännekohta. Toisaalta Karjalainen sanoi

1 Suomi 1992, 527. Ensin Hruštšov kiisti rauhan vaarantumisen: "Yksi asia on kuitenkin varma: me tulemme allekirjoittamaan rauhansopimuksen. Eikä siitä sotaa syty." Hän vielä toisti allekirjoittamisen ja jatkoi: "Katsokaamme, kuka tahtoo tehdä maailmasta kaatopaikan! Antaa tulla!" Lopuksi hän uhosi, että Neuvostoliitto oli täysin valmistautunut: "Mutta sittenkin allekirjoitamme rauhansopimuksen. Koska olemme päättäneet allekirjoittaa sen, olemme varustautuneet kaikkien yllätysten varalta: Maamme on saatettu taistelukuntoon ja olemme kokeilleet pommejamme räjäyttäen niitä." Jaakko Hallaman muistio 5.12.1961. TPA, UKA, N-30.10.1961.

2 Suomi 1992, 544.

3 *Ibid*., 507.

4 Hokkanen 2002, 515, 586 v. 6; Seppänen 2004, 252, 254–5, 289 v. 8.

5 Slusserin (1973, 131–2) mukaan läntisiltä tarkkailijoilta kesti jonkin aikaa ymmärtää, että muuri merkitsi käännettä. Ks. myös Jakobson 1980, 261.

6 Kaleva 22.11.1961, pk.

7 Kekkonen 1976, 132–3 (R. R. Seppälälle 20.1.1962).

joulukuussa 1961 eduskunnan ulkoasiainvaliokunnassa, jonka jäsen Junnila oli, että puheessaan Hruštšov luopui aikarajasta.[1]

Mitä enemmän aikaa kului, sitä paremmin oli tajuttavissa, ettei kiista Berliinistä uhannut enää 30.10.1961 maailmanrauhaa akuutisti. Kekkonen sanoi vuonna 1966 Dagens Nyheterin haastattelussa, että vaara oli luultua pienempi. Toisaalta kuulostaa hieman ristiriitaiselta, kun hän kertoo samassa yhteydessä, että Arthur Schlesinger kuvaa Kennedy-kirjassaan jännittynyttä tilannetta Berliinissä.[2]

Junnila sen sijaan luki Schlesingeriä yksiselitteisesti niin, että kriisi laukesi Hruštšovin avauspuheeseen puoluekokouksessa. Myös Sakari Simelius piti sitä ratkaisevana. Ahti M. Salonenkin huomioi ultimaatumin perumisen; hän tosin sijoitti käänteen välittömästi Länsi-Saksan syyskuisten liittopäivävaalien jälkeen. 1980-luvun historian lukiokirjan mukaan maailmantilanne oli nootin lähettämisen aikoihin ”kireä vaikkakin jo seestymässä”.[3]

Raimo Heiskanen, Jukka Nevakivi, Hannu Rautkallio ja Jukka Seppinen ajoittavat ratkaisuhetken muurin pystyttämiseen, kun taas Marco Krogarsin mukaan Neuvostoliitto osoitti perääntymisen merkkejä syyskuussa. Esko Salminen näkee Neuvostoliiton ja Yhdysvaltain välien olleen huonoimmillaan elokuussa: ”Idän ja lännen panssarijoukot tuijottivat silloin toisiaan tähtäimien lävitse Berliinin vyöhykerajalla.” Olavi Lindblom muistelee, että Brežnevin vierailulla todettiin Berliinistä johtuneen sodanvaaran poistuneen. Pertti Salminen arvioi jännityksen vähentyneen 12.–23.9. ja edelleen Hruštšovin ilmoitettua rauhansopimuksen lykkäämisestä. Käydessään läpi nootin taustaa Jan-Magnus Jansson puhuu ”äsken päättyneestä Berliinin kriisistä”.[4] Lisäksi koko joukko kirjoittajia katsoo, ettei lokakuun lopussa tarvinnut enää pelätä Berliinin takia pahinta.[5]

Osmo Apusen *Paasikiven–Kekkosen linjassa* tilanne muuttuu kolmesti. Lokakuun 17. päivänä jännitys hellittää ”äkisti”, kun Hruštšov havaitsee länsivallat halukkaiksi neuvottelemaan ja siirtää rauhansopimuksen vuodenvaihteen yli.[6] Mutta ryhdyttäessä selvittämään noottitilannetta Euroopan ”poliittinen talvi” on ”kylmimmillään”. Syynä on yritys muodostaa Länsi-Euroopan poliittis-puolustuksellinen yhteisö. EEC-maille lähetettiin 2.11. suunnitelma, jossa yhteistyö Länsi-Saksan kanssa näytti korvaavan ”Tanskan ja Norjan melko löyhät

1 Syyskuussa Karjalainen vielä kuvasi valiokunnassa maailmantilanteen uhkaavammaksi kuin koskaan sodan jälkeen. Edk. uav. 14.9. ja 8.12.1961. EDA.

2 Kekkonen 1966a, 23–4.

3 Junnila 1966, 9; Simelius 1983, 172; Salonen 1972, 263; Ahonen *et al*. 1984, 146.

4 Heiskanen 1993, 16; Nevakivi 1996a, 43; Rautkallio 1999, 153; Seppinen 2004, 358; Krogars 1995, 116; Salminen 1982, 170; Lindblom 1981, 295; Salminen P. 1995, 81, 137; Jansson 2002, 12.

5 Luoto 1974, 94; Tarkka 1992, 90; Keskinen 1992b; Pastinen 1994, 88; Meinander 1999, 343; Jutikkala 1999, 419.

6 Apunen 1977, 180, 191.

amerikkalaissiteet".[1] Mutta Novosibirskiin päästäessä jännitys on taas laantunut. Kuutosmaiden neuvottelut ovat vaikeutuneet Ranskan ilmoitettua, että se vastustaa Britannian jäsenyyttä talousyhteisössä.[2]

Ahti Karjalainen katselee viimeisissä muistelmissaan Berliinin-draamaa kokonaisuutena. Lopputulemaa sävyttää aikaperspektiivistä ja todeksi havaitusta nouseva viileä mietiskely: "Ehkä koko kriisissä oli enemmän Neuvostoliiton poliittista laskelmointia ja vähemmän supervaltojen todellista sotilaallista uhittelua kuin me silloin ajattelimme."[3]

Muuntelua

Berliinin tilannettakaan eivät Max Jakobson, Raimo Väyrynen ja Pekka Visuri ole arvioineet aina samalla tavalla. Näin siitä huolimatta, etteivät oleelliset tiedot ole muuttuneet sitten syksyn 1961. Vuosien kuluessa on ainoastaan selvinnyt se, mitä ei julkistettu tapahtuma-aikana, nimittäin että Hruštšov esitti uhkavaatimuksensa jo Wienissä. Nykyään tiedetään myös, että pääsyn estäminen itävyöhykkeeltä länteen oli taitekohta.[4]

Jakobson kirjoitti Suomen Washingtonin-suurlähettiläälle alkukesästä 1962, että Berliinin aikarajasta luovuttiin marraskuussa, mutta kertoi kuusi vuotta myöhemmin kirjoissaan *Kuumalla linjalla* ja *Finnish Neutrality*, että se tapahtui Hruštšovin päätöspuheessa puoluekokouksessa.[5] Silti hän leimasi jälkiviisaudeksi Schlesingerin johtopäätöksen, että kriisi päättyi tuohon ilmoitukseen,[6] ja katsoi jättipommin huipentaneen jännityksen ja sodanuhkan.[7] Silloiselle noottitulkinnalleen kiusallisesta tosiasiasta, että Hruštšov teki perääntymisensä tiettäväksi jo puoluekokouksen alussa, Jakobson vaikeni ja päinvastoin väitti neuvostojohtajan pyrkineen lisäämään lokakuussa painetta.[8]

1 *Ibid*., 184–6.
2 *Ibid*., 191.
3 Karjalainen–Tarkka 1989, 103.
4 Harrison 2003, 210.
5 Jakobson R. R. Seppälälle 9.6.1962. TPA, UKA, vsk. 1962; Jakobson 1968a, 79–80 ja 1968b, 158.
6 Jakobson 1968b, 212 v. 45. Jakobson haki kannalleen oikeutusta amerikkalaisesta näkökulmasta. Hänen mukaansa Washingtonissa ei päätelty syksyllä 1961 Hruštšovin puheesta, että Berliinin kriisi oli ohi. *Ibid*.
7 Jakobson 1968a, 79 ja 1968b, 158.
8 Jakobson 1968a, 80 ja 1968b, 159.

Veteen piirretyssä viivassa kaikki on toisin. Muuri päättää kriisin, ja lokakuuhun päästäessä on sodanvaara poissa.[1] Rauhoittumisesta kertoo Hruštšovin kolmen viikon lomailu elokuun jälkipuoliskolla.[2] Erityisen jyrkkä on kontrasti ultimaatumin käsittelyssä. Jälkiviisaus voittaa kun neuvostojohtaja perääntyy puoluekokouksen ensimmäisenä päivänä. Uudelleenarviointi sinetöityy hänen kuvaamisessaan halukkaaksi sovintoon lännen kanssa.[3]

Aiempien esitysten uskottavuutta nakertaa myös paljastus, että muutos valkeni Suomen ulkopoliittiselle johdolle Brežnevin vierailulla.[4] Voidaan kysyä eikö ulkoministeriön poliittisen osaston vt. päällikkö ollut tästä perillä välittömästi ja siten myös vuonna 1968. Yhtä lailla *Kuumalla linjalla* kyseenalaistuu siksi, että kirjoittaja perusteli kaksitoista vuotta myöhemmin rauhoittumista Hruštšovin sovinnollisella viestillä kahdessa haastattelussa amerikkalaisille lehtimiehille muutama viikko kauttakulun katkaisemisen jälkeen. Tästäkin tiedettiin jo vuonna 1961, sillä ulkoministeriön lehdistökatsaus mainitsee toisen näistä tapaamisista.[5]

Jakobsonin käsitys on vaihdellut myöhemminkin. Vuoden 1983 muistelmakirjan mukaan yya-sopimusta koskevat painotuserot ilmenivät, kun idän ja lännen jännitys saavutti Euroopassa siihenastisen huippunsa syksyllä 1961. Neljä vuotta myöhemmin hän totesi samaan tapaan, että nootti annettiin Berliinin tilanteen kärjistyessä. Vuonna 1993 oli jälleen vuorossa, että kriisi päättyi muuriin.[6]

Väyrysen konfliktitutkimuksessa muuri kiristää jännitystä elokuun loppuun asti. Sitten se hellittää mutta kohoaa lokakuun puolivälissä ja on korkeimmillaan marraskuussa. Sen toisella viikolla Neuvostoliitto huomaa tavoitteensa saavuttamisen mahdottomaksi ja kriisi alkaa kuivua kokoon. Kymmenen vuotta myöhemmin Väyrynen arvioi, että nootin tullessa ”ilmanala Berliinin tiimoilta oli alkanut jo seestyä”.[7]

Visuri huomioi vuonna 1990 Hruštšovin ilmoituksen rauhansopimuksen lykkäämisestä ja havaitsi, että perääntymisen merkkejä ilmeni jo syyskuun 12.–23. päivinä.[8] Neljä vuotta myöhemmin varmistui Simeliuksen päiväkirjasta, että pahin oli ohi lokakuun lopussa. Muuria Visuri ei kuitenkaan hyväksynyt käänteeksi, koska sen jälkeen sotilaallinen toiminta lisääntyi ja kärjistymisen vaara kasvoi. Vuonna 2003 hän näki kriisin laantuneen muurin rakentamisen jälkeen vähitellen mutta katsoi vuonna 2006, että tilanne kiristyi sen tähden muutamaksi kuukau-

1 Jakobson 1980, 221, 224.

2 *Ibid.*, 222. Slusser (1973, 132) katsoo Hruštšovin lomailun ja politbyroon jäsenen Anastas Mikojanin 12.8. alkaneen Japanin-vierailun perusteella, että suurin vaara Berliinissä oli ohi.

3 Jakobson 1980, 248–9.

4 *Ibid.*, 225, 261.

5 *Ibid.*, 223–4; UM:n lehdistökatsaus 101/1961 (7.9.).

6 Jakobson 1983, 242; 1987b, 212; 1993, 113–4. Samoin Jakobson 2001, 298.

7 Väyrynen 1972, 59–60 ja 1982b, 560.

8 Visuri 1990a, 49. Vrt. Salminen P. 1995, 81, 105 v. 152.

deksi vakaantuakseen sitten ja kriisi päättyi seuraavana vuonna. Parikymmentä sivua myöhemmin seuraa vielä täsmennys, että nootin lähettämisen aikoihin tilanne näytti jo asettuvan. Neljän vuoden kuluttua arvio kuului, että Berliinin kriisi ”tuntui muurin rakentamisen jälkeen hieman rauhoittuvan”.[1]

Berliini ja nootin tavoite

Oppikirja *Ajasta aikaan* päättelee, ettei nootti voinut johtua suurvaltojen välisestä jännityksestä, koska Berliinin kriisi oli lähettämisen aikoihin jo lientynyt.[2] Käsitys nootin motiivista kietoutuukin usein näkemykseen Berliinistä. Luontevimmalta tuntuisi että Honka-Kekkonen-tulkinnan kannattajat katsovat akuutin vaiheen olleen ohi lokakuun 1961 loppuun mennessä ja kansainvälisen selityksen puoltajat jännityksen jatkuneen korkeana. Jossain määrin näin onkin[3] mutta ei poikkeuksetta.

Aamulehti arvioi loppuvuodesta 1961, että aikarajasta luopuminen vähensi jännitystä, mutta totesi myös, että Suomi joutui kokemaan Berliinin ja Saksan tilanteen kiristymisen seuraukset. Olavi Lindblomin muistelmien mukaan, joissa hän hylkää Honka-liiton häiritsemisen nootin tavoitteena, sodanvaara oli poistunut, kun taas aivan eri mieltä motiivista ollut Tuure Junnila sisällytti Berliinin selitykseensä vuosikymmeniä. Jukka Seppisen mukaan, joka eri kirjoissaan esittää Kekkosen osuuden vaihtelevasti, ”taistelu Berliinistä” oli kansainvälispoliittisena taustana. Kimmo Rentola pitää päätarkoituksena Kekkosen voiton varmistamista ja lisäksi näkee taustalla Berliinin-kysymyksen kärjistymisen. Wolf H. Halsti ja Paavo Lipponen sanovat saman niin, että Berliinistä johtunut jännitys heijastui noottina, joka tähtäsi Kekkosen auttamiseen. Ahti M. Salonen ja Erkki Platankin katsovat kireyden Berliinissä johtaneen noottiin, joka pääasiallisesti kohdistui presidentinvaaliin. Erkki Nordbergin mielestä Berliini vaikutti Suomeen, vaikka hän myöntääkin, ettei suorasta yhteydestä ole todisteita.[4]

Pekka Visurin näkemyksessä on ollut sekä labiiliutta että jännitteisyyttä. Hän nimesi vuonna 1990 konsultaatiopyynnön taustaksi Berliinin mutta oli myös sitä mieltä, että Hruštšovin perääntyminen oli nähtävissä syyskuussa. Seuraavanakin vuonna käsitys oli, että nootti lähetettiin Berliinin kuumentamissa tunnelmissa.

1 Visuri 1992, 113–4; 1994, 187, 218 v. 142, 219 v. 152; 2003, 50; 2006, 155, 174–5; 2010, 69.

2 Rosendahl *et al*. 1995, 165.

3 Esim. edellisestä Luoto 1974, 94; Pastinen 1994, 88; Rosendahl *et al*. 1995, 166; Meinander 1999, 343; Rautkallio 1999, 153 ja jälkimmäisestä Hakalehto 1974, 325–6; Suomi 1992.

4 AL 30.12.1961, Pettymysten vuosi 1961; Lindblom 1969, 165 ja 1981, 295; Seppinen 2004, 380; Rentola 2010, 302–3; Halsti 1975, 105–6; Lipponen 2008a, 130; Platan 1976, 712–3; Salonen 1972, 259, 261; Nordberg 1990, 61.

Vuotta myöhemmin hän yhtäältä toisti Hruštšovin periksiantamisen, toisaalta luki nootin yhdeksi ”Berliinin kriisin viimeisistä poliittisista manöövereistä”.[1]

Vuonna 1994 Visuri kaipasi lisäselvityksiä[2] mutta myös jousti jälleen johdonmukaisuudessa puhumalla Berliinin kriisiin läheisesti liittyneestä noottikriisistä,[3] vaikka tilanne ”näytti jo lauenneen” Hruštšovin ilmoitukseen aikarajan siirtämisestä.[4] Vuonna 1998 hän otsikoi: ”Berliinin kriisin heijastukset Suomeen”, vaikka katsoi rauhoittumisen alkaneen nootin lähettämisen aikoihin, jossa oli kysymys ennen kaikkea Kekkosesta.[5] Kolmen vuoden kuluttua oli vuorossa, että Berliinin tilanne kehittyi Suomen osalta noottikriisiksi.[6] Vuonna 2003 oli johdonmukaisuus taas koetuksella: Berliinin kriisi laantui muurin pystyttämisen jälkeen mutta oli yhtä kaikki osittain nootin taustana. Vuonna 2006 johtopäätös oli, ettei Berliini ollut osallinen taustalla vaikuttaneessa jännittyneessä kansainvälisessä tilanteessa.[7]

1 Visuri 1990a, 49 ja 1990b. Vrt. Salminen P. 1995, 81, 105 v. 152; Visuri 1991 ja 1992, 113–4.
2 Visuri 1994, 196.
3 *Ibid.*, 236.
4 *Ibid.*, 187.
5 Visuri 1998a, 108 ja 1998b, 43 (lainaus).
6 Visuri 2001, 26.
7 Visuri 2003, 50–1; 2006, 174–5.

11 Keskustelua kriisinhallinnasta

Koska nootin luoma tilanne on mielletty kriisiksi, sen yhteydessä voidaan puhua kriisinhallinnasta ja on puhuttukin. Kriisinhallinta puolestaan on oleellinen osa turvallisuuspolitiikkaa. Tämä luku käsittelee käsityksiä kriisinhallinnan toteutumisesta noottia seuranneina runsaina kahtena viikkona. Jäljempänä turvallisuuspolitiikka on esillä mielipiteissä noottikriisin seurauksista ulko- ja puolustuspolitiikalle.

Suomen turvallisuuspolitiikasta ja siten kriisinhallinnastakaan noottikriisin yhteydessä eivät upseerit Marco Krogars ja Pekka Visuri anna mairittelevaa arvosanaa. Krogars tuomitsee valmiuden heikoksi. Muodollisten, organisaatiopohjaisten verkostojen toiminta takkuili. Sisäpiirin verkostot, jotka perustuivat henkilösuhteisiin, saattoivat toimia paremmin, mutta niiden vaikutusta on vaikea arvioida. Missään tapauksessa ne eivät korvanneet puutteita.[1]

Visurin mielestä heikkouksia oli päätöksenteossa ja puolustuskyvyssä. Turvallisuuspolitiikan johtaminen oli lähes lamaannuksissa presidentin poissaolon ja ulkopolitiikan johtamisvalmiuden laiminlyöntien vuoksi. Varajärjestelyt kangertelivat, ulkoministeriössä oli alimiehitys eikä selkeitä toimintaohjeita ollut.[2]

Kriisinhallintaa on esitelty pääasiassa kotimaisten toimijoitten osalta, mutta Raimo Väyrynen tarkasteli 1980-luvun puolivälissä myös Neuvostoliittoa. Lähteiden saatavuuden valossa on ymmärrettävää, ettei hän päässyt kovin pitkälle.

Väyrysen mukaan kriisinhallinta ei voinut tapahtua suomalais-neuvostoliittolaisten suhteitten puitteissa, koska kriisi johtui niistä riippumattomista syistä,

1 Krogars 1995, 117. Krogarsin mukaan epämuodollinen verkosto ”ilmenee henkilöstössä ja sen yhteydenpidon synnyttämässä vuorovaikutuksessa”. *Ibid*., 41.

2 Visuri 1990a, 53; 1994, 187; 2003, 70.

ulkoisen ympäristön muutoksesta.[1] Neuvostoliiton kriisinhallintaa kontrolloi tietyssä määrin koko ajan ja tapahtumien edetessä yhä enemmän Hruštšov.[2] Hänen ja Kekkosen yhteisymmärryksellä oli siinä suuri merkitys.[3]

Väyrynen huomioi pakottamiselta välttymisen, ja ettei ilmennyt, toisin kuin suurvaltojen vastakkainasetteluissa, sotilaallisten toimenpiteitten uhkaa. Näin oli siksi, että kriisi oli ystävävaltioiden välinen.[4]

Väyrynen myös vertaili. Suomi toimi alusta lähtien järkevästi, ja vastapuolen päätösten rationaalisuus lisääntyi kriisin kuluessa.[5] Missä kohden kohennusta tapahtui, hän ei kertonut.

Sittemmin on käsitys Neuvostoliiton osuudesta täsmentytynyt, kun on paljastunut, että se järjesti Moskovan ja Novosibirskin neuvottelut. Suomen osalta kuva on vieläkin kattavampi. Noottikriisistä kirjoittamiselle luonteenomaisesti sitä värittävät näkemyserot ja ristiriitaisuudetkin.

Myös kriisinhallinnan osalta on noottitutkimus hyötynyt 1990-luvulla tutkijoiden saataville tulleesta arkistoaineistosta. Keskeisiä lähteitä ovat Sakari Simeliuksen ja Aatos Maunulan päiväkirjat. Pelkästään niitä käyttivät niihin ensimmäisenä tutustunut Hannu Rautkallio *Novosibirskin lavastuksessa*, Visuri vuonna 1994 ja seuraavana vuonna Pertti Salminen. Juhani Suomella ei ollut *Kriisien aikaa* kirjoittaessaan kumpaakaan mutta kylläkin lokakuussa 1961 asetetun yya-toimikunnan muistiot. Aihetta 2000-luvulla käsitelleillä on ollut pääsy kaikkeen suomalaiseen arkistomateriaaliin.

Lähteiden suhteen on ollut erimielisyyttä yya-toimikunnasta ja Maunulan päiväkirjasta. Rautkallio kiistää käytännössä vielä vuonna 2010 toimikunnan muistioiden olemassaolon väitteellään, että se ei kokoontunut lainkaan vaan ”haudattiin hiljaisesti” nootin antamispäivänä.[6] Maunula kertoo että eversti Lauri Sutela kuuli eduskunnan käytävillä tukikohtien vaatimisesta Rovaniemeltä, Oulusta ja Ahvenanmaalta. Rautkallion mielestä Maunula piti mahdollisena tutka-asemien vaatimista ja tukikohtien ehdottamista noille paikkakunnille. Pertti Salmisen mukaan taas jotkut kansanedustajat arvelivat, että Rovaniemelle, Ouluun ja Ahvenanmaalle vaadittaisiin tukikohtia.[7]

---

1 Väyrynen 1984, 76–7.

2 *Ibid*. 78, 81.

3 *Ibid*., 78–81.

4 *Ibid*., 77, 80.

5 *Ibid*., 81.

6 Rautkallio 2010, 300.

7 Maunulan pvk. 31.10.1961. KA, T 22595; Rautkallio 1992, 146, 193, 330 v. 93; Salminen P. 1995, 85. Päämajoitusmestari tarjosi Simeliuksen ja Maunulan aloitteesta marraskuun 2. päivänä Neuvostoliiton sotilasasiamiehelle ”tiedustelulounaan”, jonka aikana selvisi, ettei tukikohtia tavoiteltu. Maunula arveli silti jouduttavan yhteistyöhön ainakin ohjustorjunnassa. Maunulan pvk. 2.11.1961. KA, T 22595; Salminen P. 1995, 86.

Kenraalit sivuraiteella

Aivan nootin saapumisesta lähtien ulkoministeriö ja poliittinen johto tekivät Puolustusvoimille selväksi, ettei niillä olisi jutussa osaa eikä arpaa. Komentajalle ei edes välitetty ilmoittaa tapahtuneesta. Hän sai kuitenkin tiedon välittömästi puhelimitse Moskovan sotilasasiamieheltä Kauko Pöyhöseltä. Simeliuksen kehotuksesta esikuntapäällikkö Maunula otti heti yhteyttä va. valtiosihteeriin Hallamaan. Tämä ei ollut paikalla mutta soitti hetken kuluttua sanomatta kuitenkaan mitään ”suuresta asiasta”.[1] Simelius ihmetteli päiväkirjalleen: ”Päivän kuluessa ei hallituksen taholta hiiskuttu asiasta sanaakaan.”[2] Puolustusministerikin kuuli vasta radiouutisista eli samaan aikaan kuin muutkin suomalaiset.[3]

Seuraavana aamuna Maunula kirjoitti omaan päiväkirjaansa, että poliittinen johto vaikeni ja puolustusministeri tiesi vain sen, mitä oli kuullut radiosta.[4] Simelius oli ymmällään: ”Valtiovallan taholta ei noottiasiassa otettu minkäänlaista yhteyttä, vaikka on kyse sotilaallisista toimenpiteistä.”[5] Aamupäivällä Hallama, joka oli puhunut Kekkosen kanssa, kuitenkin sanoi Maunulalle, että nootti oli poliittinen.[6] Viesti oli selvä. Ylipäällikkö oli vetänyt suuntaviivat ja odotti sotilaiden mukautuvan.

Kenraalit kuitenkin pitivät noottia sotilaallisena ja valmistautuivat sen mukaisesti.[7] Katsoen asiantuntemuksensa välttämättömäksi, ja koska Simelius pelkäsi liian pitkälle meneviä myönnytyksiä, he tarjosivat edustajaansa Karjalaisen ja Gromykon tapaamiseen. Mutta heille tehtiin tiettäväksi, ettei heidän palveluksiaan tarvittu. Myös puolustusministeri ehdotti mukaan sotilasasiantuntijaa mutta jäi hallituksessa alakynteen: ”Se antaisi väärän kuvan kosketuksen otosta.”[8] Simelius ja Maunula tajusivat, että ulkopolitiikka ajoi Puolustusvoimien edelle.[9]

Kenraaleille osoitettiin uudelleen heidän paikkansa, kun heidät jätettiin Moskovan keskustelun sisäpiiritietoa paitsi. Pöyhönen auttoi jälleen.[10] Maunula tapasi Hallaman aamulla 14.11. ja kirjoitti sen jälkeen päiväkirjaansa: ”Asia niin poliittinen. Ei voi puhua - -.”[11]

---

1 Maunulan pvk. 30.10.1961. KA, T 22595; Rautkallio 1992, 145–6.

2 Simeliuksen pvk. 30.10.1961. KA, T 23601/2.

3 Rautkallio 1992, 145.

4 Maunulan pvk. 31.10.1961. KA, T 22595; Rautkallio 1992, 145.

5 Simeliuksen pvk. 31.10.1961. KA, T 23601/2.

6 Maunulan pvk. 31.10.1961. KA, T 22595; Rautkallio 1992, 146.

7 Simeliuksen pvk. 30.10.1961. KA, T 23601/2; Yya-tmk:n muistio 7.11.1961 ja ”Eräitä näkökohtia NL:n nootin johdosta” (13.11.1961). TPA, UKA, N-30.10.1961.

8 Salminen P. 1995, 88; AK pvk. 7.11.1961 (Rumpunen 1997, 204; lainaus); Karjalainen–Tarkka 1989, 113; Suomi 1992, 495.

9 Salminen P. 1995, 89.

10 *Ibid*., 89–90, 106 v. 191.

11 Maunulan pvk. 14.11.1961. KA, T 22595; Rautkallio 1992, 150.

Edellisenä päivänä Kekkonen oli pyytänyt puheilleen Simeliuksen ja kehottanut keskeyttämään valmistelut.[1] Saadakseen viestin perille hän luetti tällä ”Torjunnan päälinjan”.[2] Ylipäällikkö puolestaan sai komentajalta Pääesikunnan muistion, jossa selvitettiin suoritettuja toimenpiteitä ja sotilaallista valmiutta.[3]

Puolustusvoimien johto ei piitannut kiellosta. Kuznetsovin vaatimus, josta kenraalit kuulivat jälleen ensimmäiseksi Pöyhöseltä, tarjosi pätevän syyn jatkaa valmisteluja. Pääesikunnan mielestä neuvottelut pelkästään sotilastasolla ja ”teknillisluontoisina” eivät vaarantaisi puolueettomuutta yhtä paljon kuin hallitusten välisinä.[4]

Keskustelu myöhäissyksyn 1961 suomalaisesta kriisinhallinnasta on keskittynyt ulkopolitiikan johdon ja Puolustusvoimien johdon suhteisiin. Erityisesti on paneuduttu tietopaitsioon, ulkoministeriön ja puolustushallinnon toimintaan ja presidentin rooliin. Kuvauksia hallitsee vastakkainasettelu Kekkosen ja kenraalien välillä. Alpo Rusin mukaan kuitenkin sotilaiden epäluottamus kohdistui Karjalaiseen, jonka he pelkäsivät taipuvan Moskovassa hyväksymään aseettoman puolueettomuuden.[5]

Vuosien hiljaisuus

Heti nootin tultua voitiin lukea Uudesta Suomesta ja hiukan myöhemmin Uudesta Kuvalehdestä everstiluutnantti evp. Wolf H. Halstin käsityksiä siitä. Aktiiviupseerin mielipiteitä esitteli Maunula Suomen Kuvalehdessä. Muuten sotilaat pysyttelivät poissa julkisuudesta.

Jos Halsti oli perillä sotilaiden tilanteesta ja asenteesta, hän ei puhunut niistä kuten ei Maunulakaan, joka tiesi. Yleensäkin Puolustusvoimien johdon jättämisestä sivustakatsojaksi vaiettiin pitkään. Sama koskee sen asennoitumista ja toimenpiteitä.

Syrjäyttämiseen viittasi Max Jakobson vuonna 1968 selittäessään, että koska ei mennyt yya-konsultaatioihin, Karjalainen ei tarvinnut tapaamiseensa Gromykon kanssa sotilasasiantuntijoita. Kahden vuoden kuluttua Kyösti Skyttä jatkoi, että

---

1 Maunulan pvk.13.11.1961. KA, T 22595; Visuri 1994, 191.

2 Maunulan pvk. 13.11.1961. KA, T 22595; Salminen P. 1995, 91.

3 ”Eräitä näkökohtia Neuvostoliiton nootin johdosta” (13.11.1961). TPA, UKA, N-30.10.1961; Simelius 1983, 174; Salminen P. 1995, 90–1. Pääesikunta ilmoitti että yya-sopimuksen mukaiset puolustussuunnitelmat ja käskyt olivat valmiina ja liikekannallepano oli valmisteltu ”rauhansopimuksen enimmäisvahvuutta silmälläpitäen”.

4 PE:n muistio 18.11.1961. UMA, 12 L NL; Suomi 1992, 510; Visuri 1994, 192; 2003, 63; 2010, 92 v. 153.

5 Rusi 1998, 44.

”kenraalit pidettiin neuvottelujen myöhemmissäkin vaiheissa kotona”. Jännitteistä vihjasi julkisuudessa vasta Simelius muistelmissaan vuonna 1983: ”Valtion taholta jäin odottamaan informaatiota. Sitä ei — ihme kyllä! — tullut.”[1]

Viisi vuotta myöhemmin Risto E. J. Penttilä mainitsi lyhyesti sotilasjohdon sulkemisesta tiedottamisen ulkopuolelle mutta Visuri ei katsonut sitä esille ottamisen arvoiseksi, ei liioin Karjalainen muistelmissaan. Väitöskirjassaan Visuri sitten kritisoi ulko- ja puolustusministeriöitä huonosta yhteistoiminnasta, kun poliittinen johto ei kertonut komentajalle heti eikä antanut ohjeita.[2]

Vuonna 1990 Visuri selitti heikkoa tiedonkulkua presidentin ja ulkoministerin poissaololla mutta tunnusti neljä vuotta myöhemmin, ettei tiennyt, missä määrin Puolustusvoimien johto tunsi joutuneensa juuri sen vuoksi syrjäytetyksi. Simeliuksen päiväkirjasta oli näet paljastunut, ettei korjausta tapahtunut Kekkosen Amerikasta paluun jälkeenkään. Hän oli ensimmäisen kerran yhteydessä komentajaan vasta 13. marraskuuta. Sittemmin Visuri on arvioinut, että pimitys löi ensimmäisen särön kriisinhallinnan yhtenäisyyteen.[3]

Salailuun ovat kiinnittäneet huomiota useat muutkin.[4] Juhani Suomi on ambivalentti. Sotilaiden sivuuttamisen voi lukea maininnasta, että eduskuntaryhmiä ja eduskunnan ulkoasiainvaliokuntaa informoitiin. Toisaalta saa vaikutelman, että myös kenraaleille kerrottiin välittömästi: ”Ulkoministeriössä ja sotilaspiireissä nootin analysointi oli aloitettu heti, kun ensimmäiset tiedot siitä oli saatu Helsinkiin.”[5] Sotilaille tiedottanut taho vain jää tuntemattomaksi. Suomi käyttää Simeliuksen muistelmia, jotka mainitsevat Pöyhösen soiton,[6] mutta vaikenee siitä.

Hannu Rautkalliollakaan ei ole alkuvaihetta kuvatessaan mitään sanottavaa puutteellisesta tiedonkulusta. Hänen esityksessään se päinvastoin toimii, kun Kekkonen käskee Hallaman välityksellä sotilaita pysymään sivussa.[7] Presidentin paluun yhteydessä hän sitten huomauttaa, ettei Puolustusvoimien johdolle kerrottu heti ”nootin synnyttämästä turvallisuuspoliittisesta tilanteesta”.[8]

Vastuu valikoivasta tiedottamisesta langetetaan vaihtelevasti. Suomi osoittaa epäsuorasti hallitukseen kertomalla, että se informoi eduskuntaryhmiä ja ulkoasiainvaliokuntaa, ts. sivuutti Puolustusvoimat. Krogars sanoo ensin Visurin tapaan, joskin neutraalimmin, että ulkopoliittinen johto ei ollut yhteydessä Puolustusvoimiin, mutta täsmentää sitten Visurin opastuksella, että lähes kahden viikon kommunikaatiokatkos johtui presidentistä. Hannu Särkiö ja Raimo Väyrynen

1 Jakobson 1968a, 74 ja 1968b, 146; Skyttä 1970, 195; Simelius 1983, 172.
2 Penttilä 1988, 148; Karjalainen–Tarkka 1989, 109; Visuri 1989, 203.
3 Visuri 1990a, 50, 53; 1994, 188, 219 v. 159; 2003, 56.
4 Salminen P. 1995, 84–5; Soikkanen 2003, 247; Särkiö 1998, 62; Krogars 1995, 117.
5 Suomi 1992, 485–6.
6 Simelius 1983, 172.
7 Rautkallio 1992, 146. Hallamasta Maunulan pvk. 31.10.1961. KA, T 22595.
8 Rautkallio 1992, 148.

käyttävät passiivia. Särkiön mukaan Puolustusvoimien johdolle ei kerrottu virallisesti lähes kahteen viikkoon ”tilanteesta ja siihen liittyvistä ylimmän valtiojohdon arvioista toimintalinjoista”. Väyrysen lausuman, että ”sotilaat määrättiin pysymään sivussa”, koska presidentti pyrki välttämään konsultaatioita, voisi ymmärtää niin, että määräyksen antoi joku muu kuin Kekkonen.[1]

Visuri on vuosien kuluessa tarkentanut ja terävöittänyt. Väitöskirjassa komentajan sivuuttaa poliittinen johto kollektiivisesti. Kekkonen on läsnä ajatuksessa, että ”turvallisuuspolitiikan kokonaisuutta koskevan kriisin” hallinnassa olisi ulkopolitiikan ja sotilaallisen toiminnan johtamisesta vastaavien tullut tuntea koko ajan ”presidentin toiminta-ajatukset”. Yhteistä vastuuta keventää jatko, että yhteistoimintaa vaikeutti presidentin ja ulkoministerin poissaolo eivätkä sijaisjärjestelyt toimineet tehokkaasti. Vuoden kuluttua tällainen vaikutelma oli vielä voimakkaampi toteamuksessa, että presidentin ja ulkoministerin ulkomailla olo hankaloitti viestintää. Viime kädessä vastuutahosta ei kuitenkaan jää epäilystä. Visuri pani vuonna 1994 merkille, ettei Kekkonen ilmoittanut Simeliukselle heti aikomuksestaan välttää konsultaatiot.[2]

Mitä viestin perillemenoon tulee, Lasse Lehtinen katsoo sotilasjohdon tajunneen nopeasti, että ratkaisu olisi poliittinen. Rautkallion mielestä sitä vastoin kenraalit eivät ottaneet uskoakseen, kun heille osoitettiin ”poliittisessa lavastuksessa” ”kulissimiehen tehtävä”.[3] Hän yhdistää eri aikatasoja, sillä alkuperäislähteissä ei ole pienintäkään viitettä edes aavistelusta Puolustusvoimien johdossa, että meneillään olisi ollut jotain salakähmäistä. Pertti Salminen toteaakin, etteivät lähteet tue Rautkallion esitystä sotilasjohdon tavasta ymmärtää asia.[4]

Kenraalien suhtautumista valottaa Maunulan Suomen Kuvalehdelle 6.11.1961 laatima kirjoitus, joka ilmestyi joitain päiviä myöhemmin. Tietoisena Kekkosen nuivasta asenteesta hän kääntyy lukijoitten puoleen arvostusta varovaisesti hakien: ”Monien kansalaisten katseet saattavat nykyhetkellä kohdistua myös puolustusvoimiimme ja sen johtajiin.” Päivä sen jälkeen, kun ylipäällikkö oli radio- ja televisiopuheessaan jakanut nootin sotilaalliseen ja poliittiseen osaan jälkimmäistä painottaen, yleisesikunnan päällikkö myötäilee häntä mutta tuo samalla vaivihkaa esille Puolustusvoimia: ”Syntynyt ongelma on kieltämättä paitsi poliittinen, myös sotilaallinen.” Hän on tietämätön neuvottelujen täsmällisestä luonteesta mutta täysin varma, että niihin joudutaan ja niissä keskustellaan ”sotilaallisista turvallisuuskysymyksistä ’molempien maiden rajojen puolustamiseksi’”. Selvennykseksi hän vielä muistuttaa, että yya-sopimus antaa ”selviä sotilaallisia puolustustehtäviä”. Täten Puolustusvoimat sittenkin pääsevät ratkaisemaan ”ongelmaa”.

---

1 Suomi 1992, 485; Krogars 1995, 117; Särkiö 1998, 62; Väyrynen 1994, 135.

2 Visuri 1989, 203–4; 1990, 53; 1994, 190.

3 Rautkallio 1996, 238; Lehtinen 2002, 373.

4 Salminen P. 1995, 88.

Maunula myös sivuaa Kekkosen puheen keskeistä teemaa, puolueettomuutta. Hän ujuttaa Puolustusvoimat mukaan teroittamalla, että yya-sopimuksen täyttämisessä puolueettomuuden varjeleminen on omalla vastuulla ja että tulee varmistua Neuvostoliiton luottamuksesta ”tahtoomme ja kykyymme myös tässä asiassa”. Hän vakuuttaa että Puolustusvoimat ovat ”aina hallituksen käskiessä valmiit mahdollisuuksiensa mukaan täyttämään tehtävänsä”.[1]

Halsti oli Paasikivi-Seurassa aivan eri linjoilla. Hänen mielestään nootti oli ”lähinnä ulkopoliittinen väline”.[2]

Kenraalien toimia paljasti hiukan vuonna 1970 Skyttä letkauttamalla, että he ”alkoivat laatia suunnitelmia hallituksen käytettäväksi”, ja kymmenen vuotta myöhemmin Jakobson kertoi valmistautumisesta neuvotteluihin. Simelius muistelee panneensa välittömästi Pöyhösen soiton jälkeen yleisesikunnan päällikön ja operatiivisen johdon tutkimaan noottiin liittyviä kysymyksiä ja valmistelemaan toimenpiteitä. Visuri vahvistaa että työhön käytiin viivyttelemättä ja yleisesikunnan päällikkö neuvotteli lähimpien alaistensa kanssa valmiudesta. Särkiö tietää konsultaatioihin varaudutun koko puolustushallinnossa.[3]

Rautkallio ja Pertti Salminen sen sijaan katsovat poliittisen johdon vaikenemisen aiheuttaneen sotilasjohdossa epäröintiä. Salmisen mielestä syynä oli ”yhteydenpidon kangertelun” ohella Pöyhöseltä saatu tieto Gromykon vihjaisusta, että presidentti ja ulkoministeri tiesivät.[4] Toisaalta hän ei sulje pois mahdollisuutta, että Simelius sai vihiä lomamatkallaan Neuvostoliittoon: ”Hän kommentoi myöhemmin tulevia tapahtumia, kuin olisi tiennyt jostakin aikataulusta.”[5]

Sotilaiden toimista Salmisella on kahdenlaista käsitystä. Yhtäältä Simelius aloitti nootin tulopäivänä pienessä piirissä ”valmistelut”, joilla Salminen epäilemättä tarkoittaa valmistautumista yya-neuvotteluihin, toisaalta sotilasjohto *”jatkoi* kiireistä varautumista konsultaatioihin”.[6] Vaikka ei sanokaan, että valmius säilytettiin koko ajan, Salminen näyttää viittaavan yya-neuvottelujen mahdollisuuden pitämiseen esillä Puolustusvoimissa Berliinin kriisin vuoksi.[7]

Juhani Suomi ja Raimo Heiskanen ovat yksiselitteisiä. Edellisen mielestä sotilaat valmistautuivat, koska olivat tehneet niin Keski-Euroopan tilanteen takia kesästä lähtien, jälkimmäinen kertoo varautumisen alkaneen ”heti puolustusneuvoston asetettua toimikunnan”.[8] Hän tarkoittanee hallituksen lokakuun puolivälissä asettamaa toimikuntaa.

---

1 Maunula 1961, 18; Kekkonen 1961b, 43.
2 Halsti 1961a.
3 Skyttä 1970, 191–2; Jakobson 1980, 261; Simelius 1983, 172; Visuri 1994, 188; Särkiö 1998, 62.
4 Rautkallio 1992, 146; Salminen P. 1995, 84–5.
5 *Ibid*., 83, 85 (lainaus). Ks. myös tämän työn s. 358–9.
6 *Ibid*., 84–5, 364 (lainaukset). Kursiivi TT.
7 *Ibid*., 74–5, 77, 79.
8 Suomi 2001b; Heiskanen 1993, 41.

Oleellisen eron hallituksen ja sotilasjohdon välillä määrittää Visuri niin, että edelliselle oli edullista välttää sotilaallista näkökulmaa mutta jälkimmäinen ymmärsi Neuvostoliittoa. Salmisen mukaan kenraalit näkivät nootin aluksi pelkästään sotilaallisena, ja Veli Pernaa selventää, että he pitivät sitä sen sisältämien ”vahvojen sotilaallisten huomautusten” vuoksi seurauksena Suomen puolustuskyvyn heikkoudesta ja arvioivat kriisin hoitamisen mahdollisuudet ilman ohjusilmapuolustusta huonoiksi. Heikki Tiilikaisen mielestä he kuitenkin viestittivät, ettei antautuminen tullut kysymykseen.[1]

Kun ei tietenkään halunnut kertoa todellista syytä, Kekkonen sanoi Novosibirskistä palattuaan, että eduskuntavaaleja aikaistettiin sotilasneuvottelujen välttämiseksi. Täten hän antoi ymmärtää, että oli suunnitellut taktiikkansa sitä silmällä pitäen. Simelius puolestaan kertoo muistelmissaan, että presidentti selosti hänelle ”’torjunnan päälinjaa’”, jonka ”perusajatuksena oli mahdollisimman suuri varovaisuus”. Jakobson tarkensi Lundissa vuonna 1963, että Kekkonen lukitsi kantansa ”jo ennen ensimmäistä yhteydenottoa Moskovaan” ja ilmaisi sen, kun hän lupasi pitää kiinni puolueettomuudesta.[2]

Neuvostoliiton vaikuttimet nähdään yya-toimikunnan 2.11.1961 päivätyssä muistiossa pääasiassa poliittisina.[3] *Kriisien ajassa* sekä ulkoministeriö että sotilaspiirit korostavat poliittisia lähtökohtia,[4] mutta kirja toteaa yya-toimikunnan toisen muistion perusteella myös, että Puolustusvoimissa uskottiin Neuvostoliiton kohdistavan vaatimuksensa ilmapuolustukseen.[5]

Ensimmäinen muistio on sikäli epäjohdonmukainen, että se myös ennustaa nootin aiheuttavan sotilaallisia seuraamuksia.[6] Ulkoministeriökään ei pitänyt asiaa pelkästään poliittisena,[7] vaan, kuten Juhani Suomi havaitsee, virkamiehet hyväksyivät vastausluonnoksessaan konsultaatiot.[8] Lisäksi Suomi painottaa suurlähettiläs Wuoren valmiutta niihin samoin kuin tämän muita ymmärtäväisempää suhtautumista nootin väitteisiin.[9]

---

1 Visuri 1990a, 52; Salminen P. 1995, 88; Pernaa 2008, 197 (1. lainaus), 209 (2. lainaus); Tiilikainen 2003, 25.

2 Kekkonen 1961d, 187; Jakobson 1963, 38; Simelius 1983, 174.

3 Yya-tmk:n muistio 2.11.1961. TPA, UKA, N-30.10.1961.

4 Suomi 1992, 486.

5 *Ibid*., 498, 653 v. 13.

6 Yya-tmk:n muistio 2.11.1961. TPA, UKA, N-30.10.1961.

7 Salminen P. 1995, 105 v. 171.

8 Allekirjoittamaton vastausluonnos 3.11.1961. UMA, Kc 2; Suomi 1992, 486. Samasta myös Seppinen 1997a, 179–80; Salminen 1999, 60; Soikkanen 2003, 237.

9 Suomi 1992, 486; Seppinen 1997a, 179–80. Wuori suositteli, että ”ensimmäiset kosketukset” otettaisiin ilman sotilasasiantuntijoita, mutta ei muuten ollut ehdottomasti heidän käyttämistään vastaan. Wuori Jaakko Hallamalle 31.10.1961. UMA, Kc 2.

Myös jaostosihteeri Pastinen otti välittömissä analyyseissään lähtökohdaksi neuvottelut.[1] Muistelmissaan hän ei mainitse tätä sen enempää kuin ministeriönkään kantaa.[2] Jakobson on jälkimmäisen suhteen yhtä informatiivinen.

Jukka Tarkan mielestä ulkoministeriö sulki sotilaspolitiikan pois. Siellä katsottiin että nootti oli siihen liian järeä ja ”ajoituskin puhui muiden syiden puolesta”. Hänestä päättely oli tarkoituksenmukainen, kun haluttiin selvitä poliittisilla keskusteluilla. Ne oli järkevää olettaa Neuvostoliitonkin tavoitteeksi.[3]

Ministeriö päästi neuvottelumyönteisyytensä lehdistöön,[4] mutta sotilasjohdon kaavailut pysyivät Heiskasen mukaan sisäpiirissä. Särkiö kuitenkin väittää, että tieto valmiudesta vuodettiin Neuvostoliitolle.[5]

Sotilaiden jättämisen pois Moskovan keskustelusta Pertti Salminen selittää niin, että suurlähettiläs Zaharovin kanssa sovittiin neuvottelujen pitämisestä pelkästään poliittisina. Hänen lähteensä Suomen mukaan Karjalainen ehdotti keskustelujen aloittamista poliittisella tasolla eikä Zaharovilla ollut mitään sitä vastaan.[6]

Karjalaisen nopean suoriutumisen Salminen katsoo osoittaneen sotilaille, ettei pidettäisi kiirettä. Hänen mielestään he antoivat sen vuoksi Kekkoselle muistion ”Näkökohtia Neuvostoliiton nootin johdosta”, josta näkyi, että liikekannallepanon valmistelut oli viety päätökseen. Muistiosta ja jonkun verran sen sisällöstä kertoi ensimmäisenä Simelius.[7]

Jääminen vaille informointia Karjalaisen ja Gromykon keskustelusta turhautti Salmisen mukaan sotilasjohtoa ja teki sen Rautkallion mukaan epäluuloiseksi.[8] Visuri pitää tietosulkua merkkinä presidentinvaalin ajamisesta Puolustusvoimien edelle. Hänen mielestään Pääesikunnassa vallitsi syvä hämmennys, kun Simelius ilmoitti hallituksen tiedonannosta, että nootin tavoitteena oli Kekkosen uudelleenvalinta.[9]

Reagoinnista Kuznetsovin ”noottiin” Salminen kertoo, että sotilasjohto oletti asioiden etenevän sen ennustamalla tavalla. Maunula muodosti poliittisen johdon selän takana ”suppean toimikunnan” laatimaan ”neuvottelutaktiikkaa ja ohjeita”.[10]

---

1 Allekirjoittamaton mutta Pastisen muistelmien perusteella hänen laatimansa ”Työmuistio II” 31.10.1961. UMA, Kc 2; Pastinen 1994, 87.

2 *Ibid*., 86–7.

3 Tarkka 1992, 92.

4 KU 3.11.1961, Ulkoministeri: Neuvotteluihin ryhdytään; HY 3.11.1961, Ulkoministeri selosti Neuvostoliiton noottia - -; US 3.11.1961, Porvarillisten ryhmien tuki hallitukselle noottiasiassa.

5 Heiskanen 1993, 41; Särkiö 1998, 62.

6 Salminen P. 1995, 88, 106 v. 182; Suomi 1992, 495.

7 Salminen P. 1995, 89–90; ”Eräitä näkökohtia Neuvostoliiton nootin johdosta” (13.11.1961). TPA, UKA, N-30.10.1961; Simelius 1983, 174.

8 Salminen P. 1995, 92; Rautkallio 1996, 242.

9 Visuri 1994, 191–2 ja 2003, 61.

10 Salminen P. 1995, 95.

Sotilasjohto ja ulkopolitiikka

Tärkeällä sijalla kriisinhallinnan kuvauksissa on toimijoiden ulkopoliittisten näkemysten arviointi. Pertti Salminen antaa ymmärtää, että jännite Kekkosen ja Puolustusvoimien johdon välillä johtui jyrkästä erosta käsityksissä puolueettomuuden suojaamisesta. Kenraalien mielestä se kuten myös yya-sopimuksen täyttäminen edellytti lisää sotamateriaalia. He kaavailivat sitä hankittavan Neuvostoliitosta, jolle näin osoitettaisiin sotilaallinen suorituskyky riittäväksi. Presidentti taas ei arvostanut armeijaa puolueettomuuden takaajana lainkaan vaan uskoi kykenevänsä suoriutumaan poliittisesti. Kutsuessaan Puolustusvoimien johdon hankintasuunnitelmia ”isänmaalliseksi asiaksi” Salminen arvostelee epäsuorasti valtionpäämiestä vajaamittaisesta isänmaallisuudesta.[1]

Visuri katsoo väitöskirjassaan vastakkainasettelua molempien kannalta. Poliittisen johdon mielestä sotilaallisten näkökohtien välttäminen olisi eduksi, mutta sotilasjohto, joka ymmärsi nootin väitettä uhkasta, näki tilanteen synkempänä.[2] Muutaman vuoden kuluttua Visuri siirsi sympatiansa kenraalien puolelle. Tämä näkyy heidän toimenpiteittensä oikeuttamisessa vertailulla, ettei Suomessa nostettu sotilaallista valmiutta ainakaan muuta Eurooppaa enempää.[3] Rinnastuksen lähtökohta ja syy ei tosin ole molemmissa sama, sillä muualla Euroopassa varotoimenpiteisiin ryhdyttiin Berliinin johdosta.

Sittemmin Visuri on täydentänyt, että valmiuden lievä kohottaminen vastasi noottikriisin vaatimuksia, ”eikä myöskään ylipäällikkö esittänyt siitä moitteita”. Kenraalien mahdollisesta yli-innokkuudesta hän vetää vastuuseen Kekkosen, joka ei antanut alusta lähtien selkeitä ohjeita.[4]

Eräät kirjoittajat antavat kuvan, että tietyt tahot olivat valmiit lipeämään virallisesta ulkopolitiikasta ja että niin myös tapahtui. Rautkallion mielestä sotilasneuvottelujen hylkääminen oli kenraaleista käsittämätöntä, ja Särkiö katsoo puolustushallinnon ja Puolustusvoimien johdon myöntäneen toimeliaisuudellaan hyökkäysuhan epäsuorasti. Martti Häikiö taas kirjoittaa kollaboraation makuisesti, että sotilaat valmistelivat pitkälle menevää yhteistyötä Neuvostoliiton kanssa.[5] Jukka Seppisen mukaan he olivat jopa maanpetoshenkisiä: ”Neuvostoliiton vaatimuksiin konsultaatioista oli suoraan suostuttava ja valmistauduttava omaaloitteisesti puna-armeijan Suomeen marssimiseen”. Simelius saa tölväisyn, että oli ”enemmän huolissaan Neuvostoliiton arvovallasta kuin Suomen eduista”, koska

1 Salminen P. 1995, 98. Neuvostoliiton sotilasasiamies Helsingissä esitteli maansa aseteollisuuden tuotteita auliisti. *Ibid*., 92–3.

2 Visuri 1989, 204.

3 Visuri 1994, 193.

4 Visuri 2010, 79.

5 Rautkallio 1996, 260; Särkiö 1998, 62–3; Häikiö 2000, 210.

sanoi maanpuolustuskurssilla, että Neuvostoliiton oli arvovaltansa säilyttääkseen saavutettava Suomessa konkreettisia tuloksia.[1]

Pastinen muistaa sotilaat aavistuksen pidättyvämmiksi. Hänen mukaansa yya-toimikunta ja joukko asiantuntijoita kokoontui nootin jälkeisenä päivänä ”tiheässä” tunnelmassa. Paikalla olleet puolisen tusinaa kenraalia lähes tulkoon toivoivat neuvostojoukkoja ja -tukikohtia. Heiskanen puolestaan kuuli kokouksesta, jossa joku sotilaista ehdotti toimintarajoja suomalaisten ja Neuvostoliiton sotilaiden välille. Pääesikunta kuitenkin aikoi pitää puna-armeijan rajan takana ”kaikin keinoin”.[2]

Yleisesikunnan päällikön virasta syyskuussa 1961 eläkkeelle jäänyt[3] Tauno Viljanen haikaili vuosia myöhemmin, että jos sotilasneuvottelut olisi käyty, ”puolustusvoimien merkitys puolueettomuuden mahdollistajana olisi ehkä tullut ilmeisemmäksi ja tarpeelliset maanpuolustusvalmistelut helpommin käsitettäviksi”. Mutta Heiskanen ja Visuri ovat kiistäneet neuvottelujen toivomisen, vaikka ovat tietoisia Pääesikunnan muistiosta, johon tukeutuen Juhani Suomi oli paljastanut, että sotilasjohto asetti sotilaskonsultaatiot poliittisten keskustelujen edelle.[4]

Rautkallio puolestaan kertoo Maunulan päiväkirjan perusteella, että komentaja ja esikuntapäällikkö tiedustelivat Yhdysvaltain sotilasasiamieheltä, auttaisivatko amerikkalaiset, ”jos pahin tapahtuisi”. Eikä Hallamakaan pysynyt virallisen ulkopolitiikan kaidalla polulla, jos voidaan luottaa Yhdysvaltain Helsingin-suurlähetystön sähkeeseen, johon nojautuen Timo Soikkanen kertoo hänen pyytäneen suurlähettiläältä kaksi päivää nootin saapumisen jälkeen, että Nato kumoaisi syytökset hyökkäysaikeista.[5]

Puolueettomuuden varjeleminen ei ole ainoa syy, jolla kenraalien konsultaatioalttiutta on selitetty. Pertti Salmisen mukaan he eivät uskoneet poliittiseen ratkaisuun vaan katsoivat tarvittavan kalusto-ostoja Neuvostoliitosta. Juhani Salmisen mielestä oli poliittisen ratkaisun jälkeenkin pidettävä yllä valmiutta kaiken varalta. Krogars suhtautuu ymmärtäväisesti, koska puolustushallinto oli varautunut neuvotteluihin yya-sopimuksen solmimisesta lähtien. Vesa Vares muistuttaa lähtökohdasta. Armeija oli varoittanut konsultaatioista mutta ei voinut vaikuttaa tapahtumien kulkuun, joten sen oli pakko valmistautua pahimman varalle eli juuri konsultaatioihin. Pastinen vetoaa hävittyjen sotien traumaan ja siitä juontuneeseen ajatteluun, että minimaalinen yhteistyö säästäisi pahemmalta. Ermei Kanninen, joka työskenteli syksyllä 1961 Pääesikunnassa operatiivisten

1 Seppinen 1997a, 181 (1. lainaus), 185 (2. lainaus).

2 Pastinen 1994, 96; Heiskanen 1993, 45; PE:n muistio 18.11.1961. UMA, 12 L NL.

3 Visuri 1994, 168, 185.

4 Viljanen 1968; Heiskanen 1993, 40; Visuri 2003, 70; Suomi 1992, 510, 654 v. 22.

5 Rautkallio 1992, 205, 333 v. 132; Soikkanen 2003, 235–6. Mahdollisesti Hallaman pyynnön johdosta amerikkalaistaho tiedotti Oslosta, että Suomen hallitus toivoi Yhdysvaltain väliintuloa. Rautkallio 1992, 227, 341 v. 200. Lähteenä Ruotsin ulkoministerin muistio 27.11.1961.

suunnitelmien parissa, muistelee, että haluttiin päivittää ”suunnitelma YYA”, puolustautuminen länsihyökkäystä vastaan, ja osoittaa Neuvostoliiton sotilastahoille kyky toteuttaa se.[1] Pääesikunta todella arveli marsalkoitten haluavan varmistua, että Suomella oli yya-sopimuksen edellyttämä ja heidän minimivaatimuksensa täyttävä puolustussuunnitelma.[2]

Mutta Heiskanen huomauttaa että kysymys oli normaalista esikuntatyöstä. Konsultaatioihin valmistauduttiin koska niitä pidettiin väistämättöminä. Valtiojohdon kykyyn hoitaa asia poliittisesti ei luotettu. Hänestä Gromyko viestitti, että kanta oli pysynyt ennallaan, mikä vahvisti Helsingissä käsitystä neuvottelujen välttämättömyydestä.[3]

Heiskanen saattoi kuitenkin juuri ennen kirjansa painoon menoa tulla toisiin ajatuksiin. Hän oli siihen mennessä ajatellut, ettei suurvallan perääntymistä julkistamastaan kannasta pidetty todennäköisenä.[4] Mutta ymmärrettyään Venäjän arkistojen tiedoista, että nootti oli suunnattu sisäpolitiikkaan, hän tajusi, etteivät sotilaat tienneet ”nootin perimmäisistä tarkoituksista” eivätkä ”valtiojohdon ja neuvosto-osapuolen keskusteluista ja sopimisista”. Veli Pernaa katsookin sotilasjohdon toiminnan johtuneen tietämättömyydestä ”Neuvostoliiton myöhemmistä tarkoitusperistä”.[5]

Myös Rautkallio ja Visuri ovat muuttaneet selitystään. *Novosibirskin lavastuksen* mukaan kenraalit tietämättöminä Kekkosen Moskovan-yhteyksistä epäilivät hänen mahdollisuuksiaan vakuuttaa pelkillä puheillaan neuvostohallitus Länsi-Saksan vaarattomuudesta tai sodanuhkan väistymisestä. Neljä vuotta myöhemmin Rautkalliolle oli selvää, että sotilaat toimivat ”YYA-konsultaatiotilanteessa”, niin kuin heidän oletettiinkin toimivan. He eivät liioin uskoneet, että Neuvostoliitto pantuaan arvovaltansa peliin hylkäisi vaatimuksensa noin vain.[6]

Visuri selitti vuonna 1994 neuvotteluhalukkuutta ilmatorjunnan puutteilla ja Neuvostoliiton syytöksillä Puolustusvoimien neuvostovastaisuudesta. Seuraavana vuonna hän kiisti kenraalien ylettömän innokkuuden. He arvioivat nootin sotilaallista merkitystä sillä perusteella, että neuvotteluja vaadittiin ”hyökkäyksen uhan torjumiseksi”, ja tietojen pohjalta, jotka oli vuoden alkupuoliskolla saatu Kekkoselta ja Neuvostoliiton edustajilta. Vuonna 2010 Visurilla oli kaksi selitystä.

---

1 Salminen P. 1995, 89; Salminen 1999, 60; Krogars 1995, 117; Vares 2006, 591; Pastinen 1994, 96–7; Kanninen 1996, 138–9.

2 PE:n muistio 18.11.1961. UMA, 12 L NL. Liikekannallepanosuunnitelmasta myös ”Eräitä näkökohtia Neuvostoliiton nootin johdosta” (13.11.1961). TPA, UKA, N-30.10.1961; Salminen P. 1995, 90.

3 Heiskanen 1993, 40–2.

4 *Ibid*., 40–1. Yya-toimikunnan muistio perustelee samaan tyyliin: ”Nootin aiheuttama suuri julkisuus tehnee välttämättömäksi ainakin joihinkin konkreettisiin tuloksiin pääsyn.” Yya-tmk:n muistio 2.11.1961. TPA, UKA, N-30.10.1961.

5 Heiskanen 1993, 81; Pernaa 2008, 197.

6 Rautkallio 1992, 150 ja 1996, 240–1.

Ensin hän piti jälleen syinä ilmapuolustusta ja moitteita neuvostovastaisuudesta. Ne haluttiin osoittaa vääriksi ”konkreettisesti”. Sitten hän katsoi valmistautumisen olleen luonnollista kireässä kansainvälisessä tilanteessa mutta varsinkin siksi, että Neuvostoliitto oli esittänyt ”toimia hyökkäyksen torjuntavalmiuden kohottamiseksi”.[1]

Puolustusvoimain johtoa on myös arvosteltu. Lievästi kriittinen on Juhani Suomi otsikollaan ”Sotilaat olivat jo henkisesti matkalla Moskovaan” kuten myös Raimo Väyrynen luonnehtiessaan aktiivisuutta ”silmiinpistäväksi”. Hannu Särkiö menee pitemmälle, kun hän moittii konsultaatioiden liian kepeästä kannattamisesta ja pitää valmistautumista hyökkäysuhan myöntämisenä. Puolustushallinto eskaloi tilannetta ”tahallisesti tai tahattomasti”, kun valmius vuoti vastapuolelle.[2]

Karjalainen toruskelee muistelmissaan ”huolestuneita ja touhukkaita” kenraaleita neuvottelujen kiirehtimisestä. Häntä harmitti vielä vuosikymmenien kuluttua monumentaalisesti, kun hän kertoi Timo Soikkaselle pitäneensä yhdessä presidentin kanssa sotilaiden pyrkimyksiä tahallisena sabotaasina ulkopolitiikan johtoa vastaan. Heiskanen ymmärrettävästi puolustaa Pääesikuntaa ja kiistää vahingoittamisaikeet jyrkästi.[3]

Sotilasjohdon ja ulkopoliittisen johdon keskinäisistä suhteista

Karjalaisen närästys havainnollistaa kireyttä, joka kirjallisuudessa liitetään sotilasjohdon suhteisiin ulkopoliittiseen johtoon, ts. presidenttiin ja ulkoministeriöön. Soikkasen mukaan Ritarikadulla uskottiin, että kenraalit toivoivat Suomeen neuvostojoukkoja ja -tukikohtia, kun taas yya-toimikunnassa sotilasjäsenet syyttivät poliittista johtoa ja ulkoministeriötä pimittämisestä.[4] Visuri tietää — vaikka hänen lähteensä ei tiedäkään —, että Kekkonen ilmaisi Puolustusvoimien valmistelujen tähden ”kuulemma ihmetystä ja suuttumusta”.[5] Pertti Salmisen mielestä häntä kiukuttivat itsepintaisuus, jolla Pääesikunta piti esillä aseostoja — isänmaallistä asiaa —, ja sotilasjohdon valmius antaa niiden tähden ”käytännön toivottomuudessa” periksi Neuvostoliiton sitouttamispyyteille.[6]

1 Visuri 1994, 192; 1995, 268–9, 275 v. 31; 2010, 78–9.
2 Suomi 2001b; Väyrynen 1994, 135; Särkiö 1998, 62–3.
3 Karjalainen–Tarkka 1989, 113; Soikkanen 2003, 247; Heiskanen 1993, 41.
4 Soikkanen 2003, 247.
5 Visuri 1994, 190, 219 v. 159. Lähteenä Suomi 1992, 484–99.
6 Salminen P. 1995, 98.

Pastinen muistelee, että nootin saapumisen jälkeisen päivän tiheätunnelmaisen neuvonpidon lisäksi, johon osallistui ”YYA-toimikunta ja joukko asiantuntijoita”, oli seuraavana eli marraskuun 1. päivänä kokous Pääesikunnassa. ”Kenraalien joukko oli harventunut, jännitys oli poissa, keskustelu oli vaimeaa ja muodollista”, hän kuvailee ja arvelee sotilasjohdon tajunneen tai pannun tajuamaan, ettei ratkaisu olisi sotilaallinen vaan poliittinen.[1]

Visurin ja Soikkasen mukaan tuona päivänä kokoontui nimenomaan yya-toimikunta. Soikkanen luonnehtii ilmapiiriä ”kiihkeäksi ja väärinkäsityksille otolliseksi”. Sotilasjäsenet syyttivät poliittista johtoa ja ulkoministeriötä salailusta. ”Juopa poliittisen ja sotilaallisen puolen välillä näytti syventyneen entisestään.”[2]

Pertti Salmisen mukaan, joka seuraa Maunulan päiväkirjaa, toimikunnassa uumoiltiin, että konsultaatiot koskisivat ilmapuolustusta, Itämerta, rannikkopuolustusta ja Lappia. Jouduttaisiinko keskustelemaan johtosuhteista, jäsenyydestä Varsovan liitossa ja yhteistoiminnasta sodan aikana, kysyttiin. Hävittäjä- ja ohjustorjunnasta uskottiin saatavan huolehtia itse.[3]

Soikkanen huomioi, että erimielisyyksiä ei päästetty muistioon, jonka sihteerit, Pastinen ja kapteeni Hyvärinen,[4] laativat ”presidenttiä varten”.[5] Muistion mukaan varauduttiin ehdotuksiin yhteistoiminnasta, viestiyhteyksistä, Puolustusvoimien taistelukyvyn parantamisesta neuvostomateriaalilla, hävittäjätorjunnan johtamisesta sekä lentokenttien ja merivoimien tukeutumispaikkojen käytöstä. Ilmapuolustusta pidettiin Neuvostoliitolle tärkeämpänä kuin Suomen suunnan maa- ja merioperaatioita. Rannikoitten ei uskottu kiinnostavan ainakaan sodan alkuvaiheessa. Hyökkäyksessä Norjaan nähtiin vain Pohjois-Suomen tiet merkityksellisinä.[6]

Rautkallion mukaan myös upseeristo jakaantui. Hyvärisen kaltaiset ”[p]oliittista uraa rakentaneet nuoret kapteenit” auttoivat Kekkosta iskemään yhdessä ”ulkoministeriön kunnianhimoisten virkamiesten” kanssa kiilaa tämän mielestä vanhoilliseen ja häntä kohtaan epäluuloiseen kenraalikuntaan.[7]

Visuri ymmärtää sekä Puolustusvoimia että ulkoministeriötä. Epäluulot johtuivat kriisin erikoisesta taustasta ja luonteesta. Ritarikadulla ei pidetty sotilaspoliittista tilannetta vakavana eikä noottia sotilaallisena, kun taas Pääesikunnassa oli seurattu kansainvälistä kriisiä huolestuksella. Kun lisäksi Neuvostoliitto oli

1 Pastinen 1994, 96, 98.

2 Visuri 1994, 188; Soikkanen 2003, 247. Visuri (2003, 57) samaistaa tämän kokouksen siihen Pastisen mainitsemaan tilaisuuteen, johon osallistui kenraaleita. Pertti Salminen (105 v. 171) ei ota kantaa päivämäärään vaan toteaa, että kokouspäiväksi oli sovittu 30. tai 31.10.

3 Salminen P. 1995, 86, 106 v. 175.

4 Pastinen 1994, 91; Salminen P. 1995, 105 v. 171.

5 Maunulan pvk. 1.11.1961. KA, T 22595 (lainaus); Visuri 2003, 57; Soikkanen 2003, 247.

6 Yya-tmk:n muistio 2.11.1961. TPA, UKA, N-30.10.1961.

7 Rautkallio 1992, 150.

painostanut parantamaan ilmatorjuntaa, näkökulma oli jo valmiiksi erilainen. Vuonna 2003 Visuri ei nähnyt Simeliuksessa neuvotteluintoa vaan ensi sijassa pelon, että Neuvostoliitto arvostelisi ilmapuolustusta, mistä voisi seurata vaatimus tuoda Suomeen valvonta- ja torjuntajärjestelmiä.[1] Myöhemmin Visuri on löytänyt ainakin osaselitykseksi Kekkosen ja konservatiivisten maanpuolustuspiirien vastakkainasettelun. Hän palauttaa keskinäisen epäluulon haasteeseen, jonka sosiaalidemokraattien liittoutuminen oikeiston kanssa heitti presidentille.[2]

Ylipäällikön ja komentajan kanssakäyminen oli sujunut syksyyn 1961 asti vähintään kohtuullisesti, mutta marraskuun puolivälissä heillä oli tapaaminen, josta jäi Simeliukselle paha maku. Syy oli peräisin Helsingin yliopiston Hämäläisen osakunnan järjestämästä esitelmä- ja keskustelutilaisuudesta. Esitelmöitsijä, professori L. A. Puntila, antoi puolustuslaitokselle tunnustusta yya-sopimuksen hengen sisäistämisestä, mutta vastikään asepalveluksesta vapautunut opiskelija väitti koulutuksen valmistavan torjumaan hyökkäystä idästä. Puntila kertoi tämän Kekkoselle, ja Simelius joutui ankaraan puhutteluun, jossa hänelle tehtiin selväksi, ettei sellainen peli vetele.[3]

Juhani Suomi väittää — ilman lähdettä — että Kekkonen oli jarrutellut Simeliusta varovaisesti ja antanut ymmärtää noudattavansa toisenlaista taktiikkaa, kuin armeija kaavaili. Komentajan muistelmiin ja Kekkosen päiväkirjaan nojautuen biografi katsoo, että läksytyksen taustalla oli konsultaatiovalmistelujen jatkuminen. ”Jos Kekkosen tarkoituksena oli ollut ’niistää komentajan nenä’, hän siinä — Simeliuksen muistelmista päätellen — myös onnistui”, Suomi tuumaa. Rautkallio ilmaisee asian niin, että presidentti ”hiljensi kenraalit”.[4]

Visuri syyttää Kekkosta simputuksesta ja karkeista syytöksistä, että Puolustusvoimissa oli neuvostovastaisuutta.[5] Hänestä presidentin käyttäytyminen havainnollistaa, ”kuinka erikoisella tavalla noottikriisiä tuossa vaiheessa hallittiin”.[6]

Visuri myös katsoo, että herrojen suhteisiin jäi säröjä. Simeliuksen muistelmissa näkyykin mielipaha. Hän oli valmistautunut keskustelemaan varustelutarpeista ja järkyttyi: ”Käynti teki masentavan vaikutuksen. Vallitsevassa tilanteessa olisi ollut kiireellisempääkin puhuttavaa. Tapaus osoitti, että juorunluontoisetkin asiat vietiin ilman estoja aina korkeimpiin portaisiin asti. Ihme kyllä ne vielä aiheuttivat

1 Visuri 2003, 58–9. Ilmapuolustus oli ollut esillä muutaman kerran Neuvostoliiton sotilasjohdon ja puolustushallinnon edustajien tapaamisissa. Puolustusministeri Malinovski kehotti vierailullaan parannuksiin. *Ibid*., 51–2, 339 v. 4.

2 Visuri 2010, 83–4.

3 UK pvk. 13.–15.11.1961 (Suomi 2001a, 445–6); Simelius 1983, 175; Suomi 1992, 510. Kekkosesta ja Simeliuksesta ennen noottikriisiä Visuri 1994, 165–7. Suomen (1992, 612) mielestä oli koko ajan ilmeistä, että heillä oli vaikeuksia tulla toimeen keskenään.

4 Suomi 1992, 509–11, 654 v. 22; Rautkallio 1996, 242.

5 Visuri 1992, 59 ja 1994, 192.

6 Visuri 2003, 63.

siellä toimenpiteitä asianomaisten pystymättä tarttumaan alkulähteeseen, jota ei ilmoitettu."[1]

Valitusta pidettiin vuosia paljolti pelkästään henkilökohtaisen epäonnistumisen ja katkeruuden ilmauksena. Kuvaavasti Visuri kertoo väitöskirjassaan tapaamisesta 13.11. mutta ei haukuista kaksi päivää myöhemmin. Totuus kirkastui arkistomateriaalista *Novosibirskin lavastuksessa*. Kirjan luettuaan hän uskoi, että muistelmien kuvaus oli todellisuuspohjainen.[2]

Välien ollessa matalasuhdanteessa Puolustusvoimien johto pyrki kohentamaan niitä. Samassa Kekkoselle annetussa muistiossa, jossa selvitettiin valmiutta, toivottiin poliittisen ja sotilaallisen johdon kesken parempaa yhteistyötä.[3] Visurin mielestä pian todella palattiin normaaleihin suhteisiin, mutta Krogars katsoo, ettei Kekkosen aiheuttama vahinko korjautunut nopeasti. Rautkallio väittää hänen loukanneen Simeliusta vähän väliä.[4]

Ylipäällikkö

Myös käsityksissä Kekkosen roolista kriisinhallinnassa on hajontaa. Pertti Salminen häivyttää häntä puhuessaan vain poliittisen johdon taktiikasta ja poliitikkojen toiminnasta, joka vesitti sotilasjohdon mallin. Samoin menetteli Visuri vuonna 1990: "It was in the interest of the Finnish Government to avoid stressing the military side of the crisis and to avoid acknowledging any threat that could trigger consultations."[5] Molemmat luovat mielikuvan kollektiivisesta päätöksenteosta.

Kriisien ajan mukaan sitä vastoin taktiikan viitoitti nimenomaan Kekkonen. Todennäköisesti kirjan perusteella myös Jan-Magnus Jansson katsoi seuraavana vuonna, että kriisijohtaminen oli kokonaan presidentin käsissä. Visurin myöhemmässä käsityksessä Kekkonen sivuutti virallisen koneiston ja kontrolloi päätöksentekoa täydellisesti. Hän ei edes kutsunut koolle eduskunnan ulkoasiainvaliokuntaa vaan hoiti yhteyksiä lähinnä pienissä ryhmissä tai, kuten Novosibirskissä, kahdenvälisesti.[6] Sama on ilmaistu niin, että hän käytti luottoavustajiaan ja jätti valtiolliset johtoelimet enimmäkseen toimeenpanijoiksi.[7]

---

1 Visuri 1994, 195–6; Simelius 1983, 175.
2 Visuri 1989, 203 ja 1992, 59.
3 "Eräitä näkökohtia Neuvostoliiton nootin johdosta" (13.11.1961). TPA, UKA, N-30.10.1961.
4 Visuri 1994, 194; Krogars 1995, 117; Rautkallio 1992, 117.
5 Salminen P. 1995, 88; Visuri 1990a, 52.
6 Suomi 1992, 495; Jansson 1993, 136; Visuri 2003, 70–2.
7 Forsberg–Pursiainen 2003, 20.

Kahdeksan vuotta ennen *Kriisien aikaa* ajatteli Raimo Väyrynen hiukan toisin. Kekkonen kyllä muovasi kriisinhallintaa ratkaisevasti,[1] mutta päätöksentekoon osallistuivat myös Karjalainen, Wuori ja Jakobson. ”This group obviously worked as a team but under the firm leadership of President Kekkonen”, Väyrynen totesi. He saattoivat nähdä tilanteen jonkin verran toisistaan poikkeavasti, mutta suuria eroja ei ollut.[2]

Lisäksi Väyrynen vertaili Kekkosta ja Hruštšovia päätöksenteon riippumattomuudessa. Neuvostojohtaja veti lyhyemmän korren, koska ”he had to cope with a large defence and foreign policy organization which occasionally might have interpreted the situation in different ways”.[3] Vastaavanlaisella perusteella oli Novosibirskissä saavutettava enemmän kuin hiljainen yhteisymmärrys: ”The crises in which a Great Power is involved cannot be left to fade away or to depend on unilateral acts, because Great Powers have large-scale decision-making groups and bureaucratic organizations.”[4]

Jukka Seppinen vie osallistumisen yhteisyyden niin pitkälle, että hänen Kekkosensa odottaa ”ulkoasiainhallinnon ja sotilashallinnon” keksivän keinon välttää konsultaatiot. Hän odottaa turhaan, sillä tapahtuu ”sotien jälkeisen ajan pahin valtionhallinnon lamaantuminen”. Ehdotusten jääminen tulematta on silkkaa diplomaattien ja kenraalien kykenemättömyyttä.[5]

Visuri on sekä pyrkinyt ymmärtämään Kekkosen johtamistapaa että arvostellut sitä murskaavasti. *Novosibirskin lavastuksen* luettuaan hän syytti presidenttiä Puolustusvoimien johdon ja ulkoministeriön harhauttamisesta ja eripuran kylvämisestä niiden välille mutta lievensi kaksi vuotta myöhemmin sen verran, että piti sotilasjohdon syrjäyttämistä ainoastaan omituisena.[6] Toisaalta Visuri katsoo selityksen riippuvan käsityksestä kriisin syystä, joka vaikutti päätöksentekoon ratkaisevasti. Hän arvioi Kekkosen otteita sitä taustaa vasten, että neuvostojohto halusi varmistaa uudelleenvalinnan.[7]

Myös upseerikollegat Heiskanen, Särkiö ja Krogars sekä Rautkallio ryöpyttävät reippaasti. Heiskanen syyttää epäjohdonmukaisuudesta ja ”heilahtelevasta” asennoitumisesta ja Särkiö Puolustusvoimien johdon sivuuttamisesta toimialaansa keskeisesti kuuluvassa asiassa. Toiminta oli hapuilevaa, kun edettiin kahdella linjalla ilman koordinointia. Krogars oudoksuu asevoimien tehtävän

1 Väyrynen 1984, 77.

2 *Ibid*., 78. Soikkanen (2003, 241) jättää Jakobsonin noottikriisin päätöksenteon sisäpiiriin ulkopuolelle. Jakobson vei yhdessä Hallaman kanssa Wuoren Tamminiemeen illalla 17.11.1961 mutta kumpikaan ei osallistunut neuvotteluun.

3 Väyrynen 1984, 78.

4 *Ibid*., 80–1.

5 Seppinen 1997a, 198.

6 Visuri 1992, 59 ja 1994, 196–7.

7 Visuri 2003, 70, 72.

valossa haluttomuutta keskustella aloitteen vaatimuksista maanpuolustukselle. Kekkosen olisi kuulunut ohjeistaa puolustushallintoa sen osuudesta konsultaatioissa. Yya-sopimukseen kuulunut puolustusvelvoite edellytti liikekannallepanon valmistelua mutta hän väisti. Valmistelun kieltäminen ja sivuun joutuminen saattoivat sotilasjohdon vaikeaan asemaan. Tilanne oli valmiuden ylläpitämisen kannalta samanlainen, kuin jos palokunnan ei sallittaisi harjoitella. Kekkosen toiminta kuvasti sodanjälkeistä varovaisuutta puolustusvalmisteluissa. Hän teki Simeliukselle tiettäväksi, ettei Suomi puolustautuisi yksin. Näkemys oli itsenäisen valtion päämiehelle outo, joskin selventävä. Se ehkä heijasteli ajankohdan yleistä käsitystä puolustushallinnon roolista ulkoisen turvallisuuden takaamisessa.[1]

Raskaimman tuomion langettaa Rautkallio: ”Kun Kekkosen oli mahdotonta saada puolelleen kahtia jakautunutta kansaa, hän päätti hajottaa sen vielä pahemmin. Puolustusvoimien johtoa koskeva kädenvääntö oli yksi osoitus siitä.”[2]

Visuri on kaikesta huolimatta sitä mieltä, että suomalaisella — ei siis Kekkosen — kriisinhallinnalla oli rauhoittava vaikutus. Ilmaisu on hieman arvoituksellinen, eikä edeltävä lausumakaan selvennä: ”Jos yleistilanne olisi kehittynyt toisin esimerkiksi Yhdysvaltain reaktioiden vuoksi ja jos Suomessa olisi päädytty toisiin ratkaisuihin, niillä olisi varmaankin ollut vaikutusta myös Neuvostoliiton päätöksiin.”[3] Jos ”toiset ratkaisut” tarkoittaa Honka-liiton säilyttämistä, myönteinen arvio kriisinhallinnasta käsittää myös Kekkosen vastustajat liittoutumansa hajottamisen muodossa.

Arvostelijoitten vastapainoksi Raimo Väyrynen ja Juhani Salminen kiittävät. Väyrysen mielestä Kekkonen yhdisti taitavasti ulko- ja turvallisuuspolitiikan ja suhteiden hoitamisen neuvostojohtoon ja kotimaan mielipiteeseen. Salminen pitää johtamistaidon osoituksena, että presidentti pitäytyi poliittiseen linjaan ja hylkäsi sekä sotilaskonsultaatiot että kirjalliset vastaukset mukaan luettuina nootit.[4]

Toisin kuin muut kommentoijat Soikkanen jättää Kekkosen pois kuvasta. Hän vierittää päävastuun suhdeongelmista ulkoministeriön virkamiehille, joiden katsoo kuvanneen sotilaiden asenteet ja tavoitteet poliittiselle johdolle yksipuolisesti.[5]

Todisteena sen puolesta, että presidentti ja ulkoministeri olivat oikeassa suhtautuessaan varauksin sotilaiden ulkopoliittiseen asennoitumiseen, Seppinen käyttää ”uudessa tutkimuksessa” esiin tullutta ylipäällikön aloittamaa ”kampanjaa puolueettomuuspolitiikan selvittämiseksi puolustusvoimien piirissä”. Hän löytää selityksen olettamastaan sotilaiden neuvotteluinnosta ja päättelee: ”Tätä taus-

1 Heiskanen 1993, 46; Särkiö 1998, 62–3; Krogars 1995, 117, 119 ja v. 91; Simelius 1983, 177.
2 Rautkallio 1992, 149–50.
3 Visuri 2003, 72.
4 Väyrynen 1994, 135; Salminen 1999, 86.
5 Soikkanen 2003, 247.

taa vasten ei kenelläkään pitäisi olla ihmettelemistä siinä, että niin presidentti Kekkonen kuin ulkoasiainministeri Karjalainen saivat aiheen epäillä armeijan merkitystä Suomen puolueettomuuspolitiikan säilyttämisessä."[1]

"Uusi tutkimus" viitannee Pertti Salmisen väitöskirjaan. Sen mukaan Neuvostoliiton sotilasjohto ei kenraalien mielestä luottanut Puolustusvoimiin. Simelius asetti joulukuun alussa 1961 asiaa selvittämään toimikunnan. Se ehdotti että maanpuolustuksen tuki puolueettomuuspolitiikalle tunnustettaisiin julkisesti. Vaikkei tiedetäkään varmuudella, saiko Kekkonen suosituksen sisältävän muistion, Salminen olettaa Simeliuksen ainakin informoineen häntä siitä. Joka tapauksessa presidentti ilmoitti käsittelevänsä Puolustusvoimia puheessaan Kouvolassa 28.12. ja pyysi Pääesikunnalta tekstiä. Se ja luottamustoimikunnan suositus näkyvät puheessa, jonka keskeinen sanoma oli, että armeijalla oli tärkeä tehtävä puolueettomuuspolitiikassa (s. 122). Puhe liitettiin turvallisuuspolitiikan opetusaineistoon.[2]

Fundamentaali ristiriita ja kritiikki, jota ei ole esitetty

Puolustusvoimien näkökulma ja sen kirjallisuudessa saama ymmärtämys havainnollistavat nootin ilmiasun ja silloisen menettelyn yhteensopimattomuutta. Ristiriidan ovat huomanneet Henrik Meinander ja Hannu Rautkallio. Meinander toteaa, että kenraalit pidettiin sivussa, vaikka nootin virallinen viesti oli, että Neuvostoliitto halusi sotilasneuvotteluja. Rautkallio huomioi, että molempien sotilaat syrjäytettiin, vaikka nootin sisältö edellytti heidän osallistumistaan.[3] Hänestä koko "noottitilanne" oli "absurdi", kun Kekkonen oli juuri hankkinut Länsi-Saksan johtavalta liittolaiselta tunnustuksen Suomen puolueettomuudelle. Mutta nootilla testattiinkin hänen uskottavuuttaan. Hänen oli siksi mentävä "'sotilasneuvotteluihin ilman sodan uhkan toteamista'" ja ilman sotilasjohtoa.[4]

Upseeritaustaiset kirjoittajat suhtautuvan enimmäkseen, ikään kuin nootti olisi pitänyt ottaa sotilaallisessa mielessä vakavasti. Visuri ilmaisee tämän vertaamalla Paasikiveen, joka valmistauduttaessa neuvottelemaan yya-sopimuksesta käytti sotilasasiantuntijoita.[5]

Kritiikki kertoo esittäjiensä hengenheimolaisuudesta syksyn 1961 kenraalien kanssa ja epäilemättä kuvastelee närää, jota asevoimissa on halki vuosikymmenten tunnettu presidentin salailevan ja tylyn käyttäytymisen johdosta. Merkittävästi

1 Seppinen 1997a, 181.
2 Seppinen 1997a, 623 v. 245; Salminen P. 1995, 112–3, 122–3.
3 Meinander 1999, 345; Rautkallio 1992, 148.
4 Rautkallio 1996, 238–9.
5 Visuri 1994, 197.

kukaan upseerikirjoittajista ei kuitenkaan mainitse Pääesikunnan toivomusta konsultaatioiden käymisestä sotilastasolla; Heiskanen ja Visuri peräti kiistävät sellaisen ajattelun. Juhani Suomen lisäksi asian on ottanut esille — aivan ilmeisesti häneen tukeutuen — vain Jukka Seppinen.[1]

Kun arvostellaan Kekkosen edesottamuksia, otetaan samalla kantaa nootin päämäärään. Jos sotilaita tarvittiin, kysymys ei voinut olla pelkästään hänen auttamisestaan. Kukaan ei ole kuitenkaan kritisoinut Kekkosta kaikkein oleellisimmasta, juuri vaikenemisesta nootin kohdistumisesta Honka-liittoon. Visurilla olisi edellytykset, koska hän näkee aloitteen motiivin keskeiseksi kriisinhallinnan selittämisessä. Krogars on samoilla jäljillä ymmärtäessään Kekkosta, jos nootti oli tarkoitettu hänelle sisäpoliittiseksi aseeksi. Vareskin tulee lähelle: presidentin suhtautuminen kriisiin ja puolustusvoimien toimintaan ”viittaa vahvasti siihen, että hän piti kysymystä poliittisena eikä sotilaallisena”.[2] Tosin Vares ei tarkenna poliittisuuden luonnetta.

Visuria asia on selvästi mietityttänyt. Kysymykseensä vuonna 1994, miksi Kekkonen oli nootin saavuttua levollisempi kuin Puolustusvoimien johto, hän vastasi, etteivät syynä olleet pelkästään erilainen ajattelutapa ja tietopohja, sillä presidentti pelkäsi suursotaa ja erityisesti, että se alkaisi Saksasta. Visuri ei esittänyt suoraan syytä vaan ainoastaan arveli, että Kekkonen tiesi nootista.[3]

Yhdeksän vuotta myöhemmin Visuri selitti sotilasneuvottelujen hylkäämistä ”Torjunnan päälinjalla”. Kekkonen joko seurasi vakiintunutta käytäntöä, että yya-sopimuksen sotilaspuoli pidettiin taka-alalla ja puhuttiin mieluummin ystävyyssopimuksesta, tai tiesi, että haettiin hänen uudelleenvalintaansa.[4]

1 Heiskanen 1993, 40; Visuri 2003, 70; Suomi 1992, 510; Seppinen 1997a, 180.
2 Krogars 1995, 117; Vares 2006, 592.
3 Visuri 1994, 196.
4 Visuri 2003, 60.

12 Helpotus vai Damokleen miekka?

Arvoitus ja ratkaisuehdotuksia

Suomen Washingtonin-suurlähettiläs kertoi toukokuussa 1962 ulkoministeri Veli Merikoskelle, että ulkoministeri Rusk oli kysynyt häneltä, miksi Neuvostoliitto esitti vaatimuksensa ”kiireellisinä ja tärkeinä kuin ’vuori’” mutta veti ne takaisin, niin että ”ne näyttivät ’hiireltä’”.[1] Kriisin pikaista päättymistä ihmeteltiin myös Pohjoismaissa.[2] Hannu Rautkalliokin toteaa, että Länsi-Saksan ja Naton uhka näytti ”kuin hetkessä poistuneen Suomen yltä”. Historian lukiokirja huomioi yli neljäkymmentä vuotta Novosibirskin jälkeen, että kaikki kävi ”helpon tuntuisesti”.[3]

Ruskin tavoin on vuosikymmenien kuluessa pohdittu, miksi Neuvostoliitto ensin piti sotilasneuvotteluja välttämättöminä, vieläpä kiirehti niitä, mutta luopui niistä muutamassa viikossa.[4] Vai luopuiko sittenkään? Jospa ainoastaan lykkäsi totuuden hetkeä? Myös Novosibirskin yhteisymmärryksen sisältö ja merkitys ovat jakaneet mielipiteitä.

Suomelle myönteisen tuloksen syntyminen huomiota herättävän helposti hämmensi, hämmästytti ja huvittikin heti tuoreeltaan. Aamulehdessä oudoksuttiin vaatimusten hylkäämistä, kun nootti oli ollut ”selväsanainen” ja Gromyko oli sitä vielä selittänyt ja täydentänyt. Suomen Sosialidemokraatti taivasteli vinosti hymyillen, että sodanvaaran vuoksi kahdesti kiireellisinä esitettyjä konsultaatioita lykättiin, kun Kekkonen sanoi niiden aiheuttavan sotapsykoosia. Saman puolueen Uusi Aika kertoi lukijoiden kummastelleen, että uhka oli ”hirveän lähellä” mutta meni ohi ”kuin pyyhkäisten vaan”, ”kun Kekkonen pikimmiltään kävi Siperiassa”.

1 R. R. Seppälä Veli Merikoskelle 28.5.1962. TPA, UKA, vsk. 1962.
2 Karjalainen–Tarkka 1989, 121.
3 Rautkallio 1996, 271; Ahtiainen *et al*. 2005, 167.
4 Jakobson 1963, 38; Anckar 1971, 176; Erlander 1982, 152; Hentilä 2004, 249 ja 2006, 478.

Tilaisuus oli otollinen naljailuun: ”Mahtoivatko sitten Saksan militaristit pelätä enemmän Kekkosta kuin Neuvostoliiton atomipommeja?” Jopa Maakansa kaipasi ”lähempää tulkintaa”.[1]

Hämmennys oli otollista maaperää epäilylle. Jakobstads Tidning ei uskonut, että suurta huomiota herättäneessä aloitteessa tyydyttäisiin niin laihaan tulokseen. Hämeen Sanomat arvioi tilanteen rauhoittumisen riippuvan kansainvälisestä politiikasta. Kaleva näki konsultaatioitten välttämisen yhä edellyttävän puolueettomuuteen kohdistuneiden epäilysten osoittamista perusteettomiksi. Myös Savo tarvitsi takeita.[2]

Kekkonen itse selitti kansakunnalle presidentinvaalin jälkeen. Hän myönsi yhteisymmärrykseen pääsemisen niin nopeasti vaikeaksi, jos lähdettiin ”pystystä metsästä”. Hän oli kuitenkin ollut kaukaa viisas ja tehnyt pohjustustyötä syksystä 1944 saakka pyrkimällä ”johdonmukaisen ja avoimen työskentelyn avulla hankkimaan Neuvostoliiton luottamuksen Suomen kansaa ja sen edustajia kohtaan”.[3]

Ajankohdan sanomalehtien tavoin jäi syy kepeään perääntymiseen arvoitukseksi Reima T. Luodolle. Kommunisti Toivo Karvonen puolestaan esiintyi, ikään kuin mitään ongelmaa ei olisi ollutkaan. Hänen mielestään Neuvostoliitto lähetti nootin muun muassa COMBALTAPin vuoksi mutta Novosibirskissä todettiin, ettei Skandinavian tilanne vaatinut vielä sotilasneuvotteluja.[4]

Monenlaisia muitakin selityksiä on annettu. Jorma Hentilän mielestä Hruštšov varmistui Suomen pitäytymisestä valtiosopimuksiinsa, ja Lauri Karvonen katsoo Kekkosen taanneen ulkopolitiikan. Osmo Apusen mukaan muunlainen lopputulos olisi johtanut hänen kukistumiseensa ja Honka-liiton ”sotapolitiikassa kuluneiden voimien” valtaannousuun eikä Hruštšovilla ollut varaa siihen. Jukka Tarkka esittää, että sotilasneuvottelujen seurauksena olisivat Tanska ja Norja purkaneet Nato-suhteensa rajoituksia. Raimo Väyrysen mielestä Novosibirskissä täyttyi Neuvostoliiton minimivaatimus. Se oli ensin käsittänyt julkisen hyväksymisen väitteelle, että Länsi-Saksa ja Nato horjuttivat Pohjois-Euroopan vakautta, ja valmiuden osallistua sen palauttamiseen. Kun konsultaatioihin ja erityissitoumuksiin ei suostuttu, tarkkailijaksi lupautuminen riitti.[5]

Tuure Junnila ja Hannu Rautkallio eivät usko, että oli vakavasti edes pyritty konsultaatioihin. Junnila todistelee, että jos suunniteltiin tosissaan yya-sopimuksen edellyttämiä toimenpiteitä ja niitä valmisteltiin kuukausikaupalla, ei osoita kovin kehittynyttä ajattelukykyä, jos ollaan sitä mieltä, että niistä luovuttiin niin

---

1 AL 8.12.1961, Joulukuun 6. päivän mietteitä; SSd 30.11.1961, Iltahorisontti; UuA 30.11.1961, Sukkelasti sivuutettiin - -; MK 26.11.1961, pk.

2 JT 26.11.1961, pk; HäSa 27.11.1961, pk; Kaleva 26.11.1961, pk; Savo 27.11.1961, pk.

3 Kekkonen 1962c, 233.

4 Luoto 1974, 62; Karvonen 1973, 134–5.

5 Hentilä 1972, 14; Karvonen 1984, 142; Apunen 1984b, 194; Tarkka 1992, 87; Väyrynen 1984, 79.

kevyesti, lyhyessä neuvottelussa. Eihän tilannekaan ollut muuttunut siitä, mitä se oli, kun neuvotteluja perusteltiin Länsi-Saksan militarismilla. Junnilan mielestä siihenastisen painostuksen laskettiin riittävän ratkaisemaan presidentinvaalin. Rautkallion mukaan kriisistä oli lisäksi päästävä eroon nopeasti, kun sen ”kansainvälinen uskottavuus” hupeni kovaa vauhtia.[1]

Ilkka Pastinen on Junnilan kanssa periaatteessa samaa mieltä. Nootti oli täyttänyt tarkoituksensa, kun Neuvostoliitto oli saanut varmuuden Kekkosen uudelleenvalinnasta ja sen myötä ulkopolitiikasta.[2]

Tuomas Keskiselle selkeni *Novosibirskin lavastuksesta*, miksi supervalta ensin pelotteli sotilaallisella väliintulolla mutta antoi muutaman viikon kuluttua periksi: ”Se sanoi: aprillia.” Nootti osoittautui ”munaukseksi”, joka lännen reaktioiden vuoksi poltti Hruštšovin hyppysissä. Siitä oli hankkiuduttava eroon aikaa tuhlaamatta. Novosibirskissä Kekkonen päästi hänet pulasta ja hyötyi itsekin.[3]

Max Jakobson pitäytyi vuosikausia ”spekulatiivisiin ajatuksiin”, joilla hän valisti suurlähettiläs Seppälää kirjeessä kesäkuussa 1962:

> Viime syksyn kuluessa Neuvostoliiton hallitus suoritti sarjan toimenpiteitä, jotka luonteeltaan ja sävyltään olivat verrattavissa Suomelle osoitettuun noottiin. Itä-Berliini eristettiin muurilla. Ydinasekokeet aloitettiin uudelleen. Länsivalloille esitettiin ultimatiivinen vaatimus Berliinin kysymyksen ratkaisemisesta vuoden loppuun mennessä ja niitä uhattiin DDR:n kanssa tehtävällä erillisrauhansopimuksella. Neuvostoliiton rajoilla ilmoitettiin puolustusta vahvistettavan. Marraskuun aikana tapahtui kuitenkin ilmeinen käänne. Berliinin kysymyksen ratkaisulle asetetusta aikarajasta luovuttiin. Erillisrauhansopimuksesta lakattiin puhumasta. Saksan liittovaltiolle lähetettiin muistio suhteiden parantamismahdollisuuksista. Neuvottelut Yhdysvaltain kanssa pantiin alulle suurlähettiläs Thompsonin välityksellä.[4]

Laatijansa silloista noottitulkintaa myötäilevä katsaus värittää tapahtumahistoriaa reippaanlaisesti. Vaikka Wienin huipputapaamisen päätyminen umpikujaan salattiin julkisuudelta pitkään, Hruštšov paljasti uhkavaatimuksensa lähes välittömästi.[5]

---

1 Junnila 1962, 81 (lainaus) ja 1964, 132, 150–1; Rautkallio 1996, 270 ja 2010, 316.

2 Pastinen 1994, 104.

3 Keskinen 1992b.

4 Jakobson Seppälälle 9.6.1962. TPA, UKA, vsk. 1962. Vrt. Jakobson 1968b, 157–8, jonka mukaan Neuvostoliitto pyrki vuoden 1961 alusta lähtien taivuttamaan lännen haluamaansa ratkaisuun Berliinissä.

5 Garthoff 1966, 115.

Se ei varmasti jäänyt huomaamatta Ritarikadulla. Jakobson luonnollisesti myös tunsi hänen puheensa puoluekokouksessa.[1]

Jakobson ei jättänyt spekulaatioitaan yhden diplomaatin iloksi. Hän esitti Lundin-esitelmässään Berliinin muurin, ydinkokeet ja nootin sarjana ”Neuvostoliiton ulkopoliittisia toimia” ja nivelsi Novosibirskin ratkaisun kansainvälisen politiikan uuteen vaiheeseen, joka huipentui neuvotteluihin Berliinistä vuoden lopulla.[2] Kirjoissa *Kuumalla linjalla* ja *Finnish Neutrality* hän sijoittaa nootin Neuvostoliiton Berliinin-operaation kulminaatiopisteeseen ja väittää taktiikan muuttuneen heti sen jälkeen. Hruštšov ennakoi muutosta puoluekokouksen loppupuheessaan, jossa lupasi olla pitämättä kiinni vuodenvaihteesta rauhansopimuksen takarajana, jos länsivallat osoittavat valmiutta ratkaisuun Saksassa. Kriisin nopealle laukeamiselle loi edellytykset maailmanpolitiikan ilmapiirin paraneminen. Neuvostoliitto lopetti ydinkokeensa marraskuun 4. päivänä, suostui parin viikon kuluttua jatkamaan ydinkoekieltoneuvotteluja ja viestitti vuoden lopulla sovinnollisuutta suhteissaan Länsi-Saksaan. Tammikuun alussa Gromyko otti vastaan Yhdysvaltain Moskovan-suurlähettilään sopiakseen uudesta neuvottelukierroksesta Genevessä. Samana päivänä Izvestija julkaisi Hruštšovin lausunnon, että Neuvostoliiton ja länsivaltain suhteet tulisi järjestää rauhanomaisen rinnakkaiselon pohjalle.[3]

Taktiikan vaihtumisen syyksi Jakobsonilla oli useita vaihtoehtoja: ”Ehkä hän tällöin katsoi kampanjansa jo johtaneen toivottuun tulokseen ja pakottaneen länsivallat aloittamaan uudelleen neuvottelut Saksan kysymyksestä; ehkä hän oli myös todennut, että Yhdysvaltain hallitus oli todella valmis puolustamaan asemaansa Länsi-Berliinissä jopa sodan uhalla; ehkäpä hän suunnitteli jo siinä vaiheessa ohjustukikohtien perustamista Kuubaan neuvotteluasemansa vahvistamiseksi.” Vakavuus- ja siten uskottavuusasteeltaan mietteet ovat samaa tasoa kuin kirjeessä Seppälälle: ”Tästä kaikesta voidaan vain spekuloida.”[4]

Kaksitoista vuotta myöhemmin Jakobson pohjasi selityksensä käsitykseensä, että puoluejohtaja pääsi Novosibirskiin mennessä voitolle valtataistelussa. Todisteeksi hän toisti aiemmin hahmottelemansa lientymisen maailmanpolitiikassa ja päätteli: ”Hruštševin yleislinjan valossa oli loogista pyrkiä rauhoittamaan mieliä muissa Pohjoismaissa.”[5]

---

1 Jaostosihteeri Pastinen totesi analyysissään heti nootin saavuttua, että Hruštšov luopui puoluekokouksessa aikarajasta. “Työmuistio II. Eräitä huomioita Neuvostoliiton hallituksen 30.11.1961 päivätyn nootin johdosta” (31.10.1961) UMA, Kc 2; Pastinen 1994, 86–7.

2 Jakobson 1963, 38.

3 Jakobson 1968a, 79–80 ja 1968b, 156–9. Osastopäällikkö Hyvärinen oli seuraavana vuonna (1969, 58) sitä mieltä, että kansainvälinen jännitys jatkui ja suorastaan lisääntyi aina Kuuban kriisiin asti.

4 Jakobson 1968a, 80 ja 1968b, 158.

5 Jakobson 1980, 279, 281.

Vuonna 1993 spekulointi teki tilaa havainnolle, että Neuvostoliiton politiikka kääntyi sovinnollisemmaksi jo ennen noottia. Jakobson päätteli että sotilasneuvottelut olisivat olleet ristiriidassa tämän kanssa ja heikentäneet uskottavuutta. Kahdeksan vuotta myöhemmin näyttää vuorossa olleen jälleen taistelu NKP:ssä. Aivan ilmeisesti konsultaatioiden peruuntumista tarkoittaen Jakobson katsoi Hruštšovin tehneen Suomesta tarkkailijan osoittaakseen kovalle linjalle, ettei ollut luovuttanut.[1]

Jakobsoniin on tukeuduttu tässäkin kysymyksessä. Dag Anckar ei halunnut väitöskirjassaan kyseenalaistaa kirjaa *Kuumalla linjalla*, ja se näyttää kelvanneen Ilkka Hakalehdollekin, jonka tutkimuksessa Berliinin kriisin purkaminen alkaa Hruštšovin perääntymisellä ultimaatumistaan — kuten Hakalehto esittää — puoluekokouksen päätöspuheessaan. Jaakko Hissa toistaa pääpiirteissään Jakobsonin hahmotelman kansainvälisestä kehityksestä, ja sitä seuraa myös Veikko Huttunen. Aimo Pajunen antaa ymmärtää, että Hruštšov perui konsultaatiot, koska oli vakiinnuttanut puoluekokouksessa asemansa ja Berliinin kriisi oli Novosibirskin tapaamisen aikaan käytännössä ohi.[2]

Anckar myös katsoo tiedonannon paljastavan vain osan vaatimuksen hyllyttämisen syistä. Muita olivat Neuvostoliiton asenteen pehmeneminen länsivaltoja kohtaan ja Pohjolan tasapaino. Norjan ulko- ja puolustusministeri varoittivat maansa voivan harkita uudelleen kieltäytymistä ydinaseista. Jos nootti ilmensi tiukkaa suhtautumista, se oli tehnyt tehtävänsä, eikä konsultaatioiden vaatiminen sopinut sovinnollisempaan lähestymiseen.[3] Anckar ei kuitenkaan kerro, miten nootti teki tehtävänsä.

Kolmas syy on presidentinvaali, josta Anckar on lähes samaa mieltä kuin Junnila, että se ratkesi käytännössä ennen Novosibirskiä. Nootin tämänkin tavoitteen toteuduttua neuvotteluja ei tarvittu.[4]

Anckar lähteenään myös Steve Lindberg ja Sten Berglund näkevät syiksi presidentinvaalin ja nootin tehtävän täyttymisen, kun Neuvostoliiton linja tuli selväksi. Muita perusteita ovat Kekkosen varoitus Pohjolan vakauden häiriintymisestä ja kansainvälisen tilanteen paraneminen ennen Novosibirskiä. Viimeksi mainittu saattaa tulla Jakobsonilta, vaikkei lähdeviite niin kerrokaan.[5]

Niin ikään mahdollisesti Jakobsonin vaikutuksesta eräät koulukirjat kertovat, että noottikriisi selvisi Berliinin kriisin laukeamisen ansiosta.[6] Kekkosen osuudek-

1 Jakobson 1993, 118 ja 2001, 345, 347.

2 Anckar 1971, 177 v. 13; Hakalehto 1974, 324; Hissa 1977, 496; Huttunen 1974, 431; Pajunen 1991.

3 Anckar 1971, 177.

4 *Ibid*., 178–9.

5 Berglund–Lindberg 1987, 228, 257 v. 29.

6 Castrén–Huttunen 1980, 114–5; Kinnunen *et al*. 1985, 151.

si esitetään hänen perustelunsa Novosibirskissä konsultaatioitten hylkäämiselle,[1] tai että hän ”hälvensi epäilyt Suomen ulkopoliittisesta linjasta”[2]. Myös mainitaan vain, että siellä luovuttiin sotilasvalmisteluista.[3] Välimuoto kuuluu että hänen käymiensä neuvottelujen jälkeen Neuvostoliitto ilmoitti luopuvansa konsultaatioista.[4] Honka-liiton sortumisen rooli vaihtelee niin, että se sekä nähdään perusteena[5] että sivuutetaan.[6]

Jakobsonin tapaan Juhani Suomella ja Jukka Tarkalla on keskeisenä muutos Neuvostoliiton politiikassa. Tarkan mielestä ei enää pyritty myönnytyksiin Berliinissä vaan Hruštšov halusi rauhoittaa mielialoja Länsi-Euroopassa. Suomi arvelee että vielä päätettäessä Novosibirskin tapaamisesta tarkoitus oli hiostaa länttä mutta Kekkosen lähtiessä matkaan tilanne oli toinen. Hruštšov perääntyi koska ”länteen osoitettu signaali oli jo täyttänyt tehtävänsä”. Politiikan suunta oli muuttunut ja kansainvälinen jännitys lientymässä.[7]

Suomi ei kerro, miten signaali teki tehtävänsä, eikä nimeä tahoa, joka muutti politiikkaansa. Tekstiyhteys viittaa länteen, mutta käännöksen syyt ovat pääpiirteissään suoraan kirjasta *Kuumalla linjalla*.[8] Koska kysymys on Neuvostoliiton myönnytyksistä, on luontevaa päätellä, että uhkasignaali länteen pehmensi Moskovan asennetta. Se on johdonmukaista siksikin, että Neuvostoliitto oli viime kädessä vastuussa jännityksen kiristymisestä. Samaan vie ajatus, että nootilla pyrittiin kääntämään huomio pois perääntymisestä Berliinissä.[9]

Toisaalta Hruštšovin aggressiivinen lounaspuhe Novosibirskissä voisi viestittää, että jännitys oli yhä korkealla. Suomi tajuaa ristiriidan ja selittää, että puhe tarkoitettiin julkisuuteen.[10]

Lisää perusteita löytyy sotilaspolitiikasta. COMBALTAPin toteutuminen varmistui juuri ennen Novosibirskiä, joten oli syytä suhtautua vakavasti Norjasta kantautuneisiin ääniin Nato-yhteistyön tiivistämisestä nootin vastapainona.[11]

---

1 Kohi *et al*. 2006, 137.

2 Kinnunen *et al*. 1985, 151.

3 Oksanen *et al*. 1975, 135–6.

4 Lappalainen *et al*. 1995, 340.

5 Castrén–Huttunen 1983, 117; Ahonen *et al*. 1984, 147.

6 Oksanen *et al*. 1975, 136; Hannula *et al*. 1985, 157; Heikkonen *et al*. 2003, 165; Kohi *et al*. 2006, 139.

7 Tarkka 2012, 137; Suomi 1992, 538, 546, 657 v. 16. Vrt. Ville Pessin käsitys, että ”Länsi-Saksan militaristien aiheuttaman sodanuhkan” nousemisella ”yleisen keskustelun kohteeksi” oli sinänsä suuri merkitys. Pessin alustus SKP:n kk:ssa. 11.2.1962. KArkisto.

8 Suomi 1992, 546–7, 657 v. 16. Vrt. Jakobson 1968b, 158–9 ja 1980, 279.

9 Suomi 1992, 544.

10 Hrushtshev 1964, 147–53; Suomi 1992, 530.

11 *Ibid*., 547. Norjan puolustusministeri kertasi Kööpenhaminassa 22.11. maansa ydinasepolitiikkaa ja teki selväksi, että pelotteleminen oli hyödytöntä ja saattoi päinvastoin ajaa Norjan tiivistämään Nato-suhdettaan. Ulstein 1971, 10.

Vaikkei lähteistä käy ilmi, tämä tarkoittanee, että Hruštšov antoi periksi, koska pelkäsi Norjan tarkistavan ydinasepolitiikkaansa, kuten puolustusministeri oli vihjannut.[1]

Vielä Suomen mielestä asiaa edistivät Neuvostoliiton sotilaspiirien rauhoittuminen nootin ja Hruštšovin muiden toimenpiteiden ansiosta sekä ”kiistattoman päätösvallan” jääminen hänen käsiinsä puoluekokouksessa. Koska hän ei ollut alun perinkään innostunut nootista, Kekkosen ehdotuksen hyväksyminen ei tuottanut vaikeuksia.[2]

Toisin kuin Jakobson Suomi ymmärsi, että Hruštšovin voitollisuus oli osoitettava. Hän ei kuitenkaan pystynyt parempaan kuin toteamukseen viitteessä: ”Hrushtshevista ja vastustajista Kekkosen pvk. 23.1.1962.”[3] Päiväkirjansa mukaan presidentti kuuli ”G:ltä” (Ženihovilta[4]), että Molotovin ryhmällä oli jatkuvasti kannatusta: ”Vanhat eivät hyväksy rinnakkaiselon linjaa, pitävät voimaa ja väkivaltaa kommunismin etenemisen edellytyksenä. Molotov puoluekokouksen jälkeenkin ajanut tätä suuntausta. Eivät hyväksy ’lirkuttelua’ porvareiden kanssa - -.” Ženihov kertoi ettei molotovilaisiin tehoaisi muu kuin oikeudenkäynti. Hruštšov ei kuulemma halunnut olla sen aikana Moskovassa, ”jossa siis parhaillaan Molotov ym olisivat tuomittavina. - - Kuolemantuomio?”[5]

Päiväkirjasta ei näy, että Hruštšov otti ohjat käsiinsä nimenomaan puoluekokouksessa — tai koskaan edes luopui niistä. Suomen esitys rakentuu kokonaan Hruštšovin joutumiselle antamaan periksi Molotovin kannattajille. Sille on *Kriisien ajassa* ainoa peruste Hruštšovin pukeutuminen sodanaikaiseen asepukuunsa.[6]

Hieman Suomen tavoin ajattelevat Raimo Heiskanen ja Jorma Kallenautio. Heiskasen käsityksessä nootin antaminen toteutti suurimman osan tavoitteista, ja Kallenaution mielestä ”nootti — kuten sen oli määräkin — täytti tarkoituksensa sellaisenaan, julkitulonsa kautta”. Ratkaisun vaivattomuus oikeuttaa suorastaan väittämään, ettei kriisiä aiottukaan lopettaa neuvottelemalla.[7] Täyttyminen julkistamisella kuulostaa arvoitukselliselta, ja Kallenautio on ristiriitainenkin. Hänen mukaansa konsultaatioiden esittämishetkellä Neuvostoliitto katsoi tilanteen olevan Juri Komissarovin lausuman mukainen, että yya-sopimuksessa osapuolet sitoutuivat sotilasneuvotteluihin hyökkäysuhan realisoitumisen estämiseksi.[8] Ymmärrettävyyttä ei paranna arvio, että nootti epäonnistui varoitussignaalina, kun

1 Brundtland 1966, 45.
2 Suomi 1992, 547.
3 *Ibid*., 657 v. 16.
4 Suomi 2001a, 584.
5 UK pvk. 23.1.1962 (Suomi 2001a, 468–9). Kekkonen ei näytä oivaltaneen, että Hruštšovin aikaan ei epäsuosioon joutuneita enää likvidoitu.
6 Suomi 1992, 433, 543.
7 Heiskanen 1993, 40; Kallenautio 2005, 139.
8 *Ibid*., 280–1.

kaksi päivää ennen Novosibirskin tapaamista Tanska ja Länsi-Saksa ilmoittivat COMBALTAPin perustamisesta.[1]

Juhani Salminen sitä vastoin on yksiselitteinen nimetessään konsultaatioiden hylkäämisen syyksi COMBALTAPin. Sen perustamiseen johti Kuznetsovin ilmoitus, ja noottioperaatio lopetettiin pikavauhtia, jotteivät Neuvostoliiton edut vahingoittuisi lisää.[2]

Jakobsonia muistuttavasti mutta erittelemättä lähemmin pitää Pekka Visuri syynä yleistilannetta. Hänellä tuskin kuitenkaan on mielessä Yhdysvallat, koska hän katsoo, että sen reaktio olisi voinut viedä kielteisempään päätökseen.[3]

Helppouden alleviivaamisesta on kaksi poikkeusta. Kyösti Skyttä on Kekkos-kirjassaan sitä mieltä, että Novosibirskin neuvottelut olivat suurvallan arvovallan vuoksi vaikeat. Hän ehkä sai sellaisen vaikutelman päähenkilöltään, jota kiittää avusta.[4] Tämä itse sanoi matkalta palattuaan, että se oli vaikein ja raskain, jonka hän oli valtakunnan asioissa tehnyt. Samaa viestii myllykirjekokoelma:

> Tammikuu 1959 Leningradissa ja marraskuu 1961 Novosibirskissa ovat minulle kokemuksia, joita en halua uusia. Ne menivät tosin henkilökohtaisesti ja maalle erittäin hyvin, mutta jos seuraava epäonnistuu, sen kokemuksen jätän jollekulle toiselle.[5]

On tietysti mahdollista, että Kekkonen valitsi puheessa sanansa ja julkisti kirjeensä muussa tarkoituksessa kuin välittääkseen todellisia tuntojaan. Mutta jos ei hämännyt, missä vaiheessa hän koki kovia? Novosibirskin keskustelumuistiosta ei välity sellaista kuvaa, ei liioin tammikuun 1962 puheesta Messuhallissa, jossa presidentti kertoi ystävällisyydestä ja avomielisyydestä. Mutta hän myös väitti, että jos Honka-liitto olisi ollut vallassa, olisi jouduttu yya-neuvotteluihin.[6] Näin saattoi päätellä Hruštšovin lounaspuheestakin, mutta paljastiko hän lisäksi jonkun synkän vaihtoehdon, joka oli valmiina siltä varalta, että Kekkosen voittoa uhannut ryhmittymä olisi jatkanut taistelua ja lopulta voittanut? Presidentti saattoi viitata sellaiseen puheessaan 26.11.1961: ”Pääministeri Hrushtshev vetosi meihin keskustelujemme aikana ja sanoi, että jos voimapolitiikan kannattajat saavat sanansijan, silloin on yhteinen onnettomuus mahdollinen.”[7] Viimeistä lausetta ei ole muistiossa, joten sanat lausuttiin — jos ne lausuttiin — kahden kesken.

---

1 *Ibid.*, 144.

2 Salminen 1999, 85.

3 Visuri 2003, 72.

4 Skyttä 1969, 8 ja 1970, 197.

5 Kekkonen 1961d, 189 ja 1976, 162 (Uuno Hannulalle 10.4.1963). Arkkipiispa Salomiehelle Kekkonen kuvasi matkaa ”hermoja rasittavaksi”. Jalovaara 2007, 239–40.

6 Kekkonen 1962a, 218, 220.

7 Kekkonen 1961d, 189.

Konsultaatioiden kohtalo

Novosibirskin keskustelun neuvostomuistion mukaan konsultaatioiden lykkääminen oli Kekkosen mielestä ”myös meille hyödyllinen ajatus”. Hän kyllä toivoi luopumista mutta hyväksyi siirtämisenkin ”meille arvokkaana”.[1] Seuraavana vuonna presidentti kertoi edustustopäälliköiden kokouksen osanottajille, että suomalaiset ehdottivat vielä kommunikean valmistelussa luopumista mutta siihen ei suostuttu arvovaltasyistä. Hän valotti päätymistä *modus vivendiin*, että sovittiin siirtämisestä ”ja tulimme yhteisymmärrykseen siitä, että asiallisesti tämä merkitsee aivan samaa [kuin luopuminen]”.[2]

Siirtämisestä puhuttiin siis supervallan kasvojen pelastamiseksi. Siksi tätä kommunikean taustatekijää ei voitu saattaa yleisen tietoon. Tulkinnat ja spekulaatiot olivat väistämättömiä.

Heti tiedonannon julkistamisen jälkeen kokoomuksen Uusi Aura ja Savo sekä Maalaisliiton Ilkka väittivät, että vaatimuksesta oli luovuttu.[3] Mutta Helsingin Sanomien, Maakansan, Aamulehden, Uuden Suomen, Hufvudstadsbladetin ja useiden muiden mielestä se oli edelleen voimassa.[4] Vasabladet näki uhkan roikkuvan Suomen yllä Damokleen miekan tavoin, ja Lahti valitti, että oli jääty määräämättömäksi ajaksi epävarmuuteen, kun konsultaatioita saatettiin vaatia milloin tahansa. Myös Tuure Junnila katsoi, että vaara oli vain siirtynyt.[5]

Tässäkään kysymyksessä ei ole vuosien kuluessa päästy yhtään lähemmäksi konsensusta. Kekkosen kaudella moni piti asiaa loppuun käsiteltynä[6] mutta myös katsottiin, että konsultaatiot ainoastaan lykkäytyivät.[7] Kullervo Killinen luki kommunikeaa niin, että Hruštšov luopui mutta toivoi Suomen pitävän tilannetta silmällä. Ahti M. Salonen irvaili, että jos MID olisi ”sattunut unohtamaan koko

1 Rautkallio 1992, 379. Seuraavana keväänä osastopäällikkö Jakobson väitti, että siirtämistä ehdottivat suomalaiset. Jakobson Åke Wihtolille 3.5.1962. TPA, UKA, vsk. 1962.

2 ”Tasavallan Presidentti edustustojen päälliköille Linnassa 6.8.1962”. UMA, 5 E 9.

3 UA 26.11.1961, pk; Savo 26.11.1961, Honka luopui; Ilkka 26.11.1961, pk.

4 HS 26.11.1961, pk; MK 26.11.1961, pk; HBL 27.11.1961, pk; AL 29.11.1961, Tilanteen vaatimukset; US 30.11.1961, pk; TS 26.11.1961, pk; Karjalainen, Lahti, LS, SaKa ja Vaasa 28.11.1961, pk.

5 VBL 28.11.1961, pk; Lahti 26.11.1961, pk; Junnila 1961a.

6 Junnila 1962, 81; Loikkanen 1962b, 12; Killinen 1964, 41; Eskelinen 1966, 246; Pakarinen 1967, 225; Tiainen 1968, 159; Virolainen 1968, 19; Hyvärinen 1969, 58; von Bonsdorff 1970, 126; Skyttä 1970, 198; Väyrynen 1970, 26; Anckar 1971, 177; Hakovirta 1971, 70; Jutikkala 1971, 320; Salonen 1972, 259; Seppälä 1972, 322; Luoto 1974, 62; Kulha 1977, 265–6; SM 29.9.1977, Puolueettomuuspolitiikkamme karttuvaa pääomaa (Keijo Korhonen); Virmavirta 1977, 85; Lehtonen *et al*. 1978, 110; Jääskeläinen 1980, 322.

7 Huttunen 1965, 272; Puntila 1966, 133; Pohjanmaa 1970, 90; Kalela–Turtola 1975, 54; Haataja *et al*. 1976, 343.

jutun eikä ole Suomelle ilmoittanut lykkäysajan menneen umpeen - - neuvotteluvaatimus on kaiketi voimassa vielä tänä päivänäkin".[1]

Kekkosen itsensä voi sanoa pitäytyneen asian todelliseen laitaan julkisuudessakin. Puheessaan 10.12.1961 hän totesi sovitun, ettei neuvotteluja järjestetä, ja teki tämän selväksi myös muutaman kuukauden kuluttua Daily Telegraphin haastattelussa. Samalla tavalla on tulkittavissa kirje tammikuulta 1962: "Jos Berliinin kriisi uhkaa johtaa aseelliseen selkkaukseen art. 2 tulee automaattisesti esille, mutta kausaalisuhdetta 30/10 nootin ja asian esilletulon välillä ei ole. Tämä kuva asiaintilasta ei ole vain minun olettamukseni, vaan minä tiedän sen."[2] Ei ole poissuljettua, että Kekkonen kyseenalaisti nootissa esitetyn antamisperusteen, mutta todennäköisemmin hän tarkoitti, ettei Novosibirskin ratkaisulla olisi mitään tekemistä tulevaisuudessa yya-sopimuksen soveltamisen kanssa, jos siihen jouduttaisiin sodanuhkan takia.

Presidentti näyttää tehneen poikkeuksen *Tamminiemessä*, jonka mukaan konsultaatiot siirtyivät, koska Neuvostoliitto luotti Suomen puolueettomuuspolitiikkaan. Kolme vuotta aikaisemmin oli Apunen esittänyt samoin, ja koska molemmat väittävät, että siirtämistä perustellaan Novosibirskin kommunikeassa, *Tamminiemi* todennäköisesti lainaa häntä.[3] Ehkä Kekkonen ei pitänyt yksittäistä sanaa niin tärkeänä, että olisi muuttanut käsikirjoituksen laatineiden virkamiesten tekstiä.

Eikä *Tamminiemen* edustamaa käsitystä jaettu poikkeuksettomasti edes Ritarikadulla. Toisenlaisesta ajattelusta viestii toteamus muutama vuosi aikaisemmin laaditussa ulkomaankauppaministerin haastattelun taustamuistiossa, että konsultaatioista luovuttiin.[4]

Tamminiemen ilmestymisvuonna Jakobson raotti salaisuuden verhoa kertomalla, että "konsultaatioista luopumisen vaikutusta" pehmennettiin "Neuvostoliiton kannalta".[5] Tämä koko lailla selvä osviittakaan ei ole pannut pistettä siirtämisestä puhumiselle.[6] Rautkallio katsoo konsultaatioiden mahdollisuuden jääneen avoimeksi, ja Jukka Seppinen tulkitsee siirtää-sanan osoittavan, että tilanne saattoi

1 Killinen 1974, 60–1; Salonen 1972, 270.

2 Kekkonen 1961e, 191; UM:n sanomalehtiasiaintoimiston lehdistökatsaus 79/62 (8.3.); Kekkonen 1976, 132–3 (R. R. Seppälälle 20.1.1962).

3 Apunen 1977a, 190–1; Kekkonen 1980, 179. Kommunikeassa Hruštšov ainoastaan ilmaisi arvostavansa Kekkosen poliittista kokemusta ja luottavansa häneen "Paasikiven-Kekkosen ulkopoliittisen linjan, Suomen puolueettomuuslinjan" ylläpitäjänä ja vahvistajana. Liite 4. Jos kuitenkin pitäydytään syy-seuraus-suhteeseen Apusen ja *Tamminiemen* tavalla, on päätteltävä luottamusta olleen juuri sen verran, että se riitti neuvottelujen siirtämiseen mutta ei perumiseen.

4 Rolf Leppäsen muistio 4.8.1976 ja liite "Yhteenveto Suomen ulkopoliittisesta kehityksestä 1960-70 -luvuilla". UMA, Dea.

5 Jakobson 1980, 286.

6 Apunen 1984b, 194; Hannula *et al*. 1985, 157; Lindstedt 1986, 55; Haataja 1988, 177; Häikiö 1993a, 85; Kinnunen 1998, 129; Hokkanen 2002, 520; Ahtiainen *et al*. 2005, 167; Ekonen *et al*. 2006, 137; Aalto *et al*. 2010, 150; Rentola 2010, 304.

uusiutua. Presidentti Koiviston mukaan Kekkonen hyväksyi poliittiset konsultaatiot Saksan uhkan johdosta, ja 1980-luvun oppikirja antaa ymmärtää, että hän ehdotti siirtämistä itse. Pertti Salmisen mielestä konsultaatioiden mahdollisuus oli kiistaton ja ne jäivät ”poliittiseksi uhkaksi” Kuuban kriisiin asti. Siitä alkaneessa liennytyksessä ne sitten menettivät merkityksensä, kun suurvaltojen havaittiin pyrkivän säilyttämään *status quon* ja välttämään sotaa.[1]

Pekka Visuri oli ensin luopumisen kannalla mutta on korjannut sittemmin, ettei vaadittu välittömiä jatkotoimia. Pentti Virrankosken ratkaisu on samaan tapaan, että konsultaatioista pidättäydyttiin toistaiseksi. Raimo Väyrynen ja Kari Möttölä selvittävät ongelman lykkäyksellä määräämättömäksi ajaksi.[2]

Martti Häikiö on varma, ettei siirtämisen syy selviä, mutta kaikki eivät ole olleet yhtä pessimistisiä. Toivo Karvosen mielestä Skandinavian tilanteen takia ei vielä tarvittu sotilasneuvotteluja, ja Pertti Salminen keksi ”giljotiinin” jääneen roikkumaan, koska kansainvälinen tilanne edellytti ”sanomaa Suomen mahdollisesta käyttäytymisestä kriisissä”. Lisäksi hänen mukaansa Moskovassa tiedettiin, että suomalaiset vetoaisivat aikeisiinsa kohentaa puolustustaan ja vastustaisivat sillä perusteella konsultaatioita. Heille osoitettiin epäluottamusta, jotta he Neuvostoliittoa lepytelläkseen hankkisivat sieltä aseita.[3]

Antti Kujala katsoo Jakobsonin tyylisesti, että luopuminen olisi osoittanut Hruštšovin ”räikein värein maalaamat uhkakuvat” paikkansa pitämättömiksi. Lykkäämisen etuna oli, että Suomi voitiin konsultaatioiden mahdollisuudella painostaa tottelemaan.[4]

Hyvin pitkälle menevillä oletuksilla operoi Risto E. J. Penttilä. Oivaltaen näytelmän juoneksi kasvojen pelastamisen hän katsoo Kekkosen tunnustelleen sitä jo vakuuttaessaan ulkopolitiikan muuttumattomuutta puheessaan 5.11.1961. Sitä ei kuitenkaan hyväksytty ulospääsyksi, koska, kuten Kuznetsov teki selväksi, nootti oli puolustuspoliittinen. Varaulkoministeri ei ilmaissut huolestuneisuutta ulkopolitiikan johdosta, koska tiesi sen jatkuvan entisellään, vaan halusi varmuuden Neuvostoliitolle uhkaavan sotilaallisen tilanteen korjautumisesta.[5] Se edellytti konkreettisia toimenpiteitä.[6]

Nimenomaan vaatimuksen toistaminen osoitti, ettei kasvojen säilyminen riittänyt. ”Instead it appears most likely that the Soviet Union, after having focused on the inadequacy of the Finnish defences, sought certain guarantees that the security of its north-western borders would improve.” Tässä on vielä varovaisuut-

1 Rautkallio 1996, 262; Seppinen 2004, 884 v. 32; Koivisto 2008, 122; Ahonen *et al*. 1984, 147; Salminen P. 1995, 110, 361.

2 Visuri 1988, 432 ja 2003, 64; Virrankoski 2001, 959; Väyrynen 1984, 77; Möttölä 1985, 46.

3 Häikiö 1993a, 85; Karvonen 1973, 135; Salminen P. 1995, 110.

4 Kujala 2013, 125.

5 Penttilä 1988, 149–51.

6 Penttilä 1991, 102.

ta, joka poistuu seuraavalla sivulla, kun lykkääminen on tosiasia ja konsultaatiot raukeaisivat vain, jos Suomi parantaisi puolustustaan lännen suuntaan.[1] Penttilä vielä kertaa, että siirtämiseen suostuttiin vasta puolustuksen vahvistamisesta saadun vakuuden jälkeen.[2]

Suomenkielistäkin laitosta sävyttää epävarmuus mutta ennen kaikkea pakonomaisuus. Novosibirskissä keskustellaan puolustuksesta vähintään epävirallisesti ja Kekkonen antaa aivan ilmeisesti ymmärtää, että sitä kohennetaan. Myös tiedonannon lykkäys- ja tarkkailukohdassa Penttilä näkee puolustuspolitiikkaa. Vielä selvemmän todisteen kriisin sellaisesta sisällöstä hän kuulee Kouvolan-puheessa, jossa Kekkonen tunnusti ensimmäisen — ja ainoan — kerran Puolustusvoimien merkityksen turvallisuuspolitiikalle. Lisää uskottavuutta olettamukselleen Penttilä hakee niistä Novosibirskiä seuranneista toimenpiteistä, joiden ”yhteisenä nimittäjänä oli Suomen sotilaallisen valmiuden radikaali kohentaminen nimenomaan läntistä hyökkäystä vastaan”.[3]

Toisaalta on 1980-luvulta lähtien esitetty lisääntyvässä määrin, että Novosibirskissä pantiin piste. Jussi M. Hanhimäki ilmaisee asian niin, että Hruštšov peruutti nootin. Timo Soikkanen näkee Kekkosen ja Jakobsonin tavoin — viittaamatta kumpaankaan —, että konstikasta menettelyä tarvittiin kasvojen säilyttämiseksi.[4]

Sekä luopuminen että siirtäminen on liitetty presidentinvaaleihin. On ajateltu, että Hruštšov ei ottanut riskejä, kun tulos oli epävarma. Olihan Honka keskustelun aikaan vielä ehdokkaana.[5] Luopumiseen päätyneistä Jorma Hentilä katsoo Honka-liiton luhistumisen varmistaneen sopimusten noudattamisen. Myös Harto Hakovirran ja Sakari Simeliuksen mielestä Hongan poistuminen areenalta ratkaisi. Hakovirta näkee perustelun kommunikean ilmaisemassa Hruštšovin arvostuksessa Kekkosen poliittista kokeneisuutta kohtaan ja luottamuksessa häneen Paasikiven–Kekkosen linjan vartijana. Henrik Meinanderin muunnelmassa häneen luotettiin yya-linjan säilyttäjänä.[6]

Juhani Salmisen variaatiossa Tehtaankadulta oli tiedotettu Moskovaan Honka-liiton hajoamisesta jo, ennen kuin Kekkonen lähti matkaan. ”Novosibirskin näytelmä” tarvittiin presidentinvaalin takia mutta varsinkin, jotta Neuvostoliitto

1 *Ibid*., 102–3.

2 *Ibid*., 109.

3 Penttilä 1988, 151–2.

4 Simelius 1983, 176; Kangas 1984, 90; Nyberg 1984, 152; Zetterberg–Rytkönen 1984, 92; Ahonen *et al*. 1985, 199; Kalela 1986, 70; Pirilä 1986, 231; Kallenautio 1987, 216; Pajunen 1991; Saila *et al*. 1991, 171; Keskinen 1992b; Rautkallio 1992, 240; Pastinen 1994, 103; Krogars 1995, 118; Rosendahl *et al*. 1995, 165; Hanhimäki 1997, 106; Meinander 1999, 345; Hannula *et al*. 1995, 123; Nummivuori 2009, 183; Soikkanen 2003, 241.

5 Luoto 1974, 62–3; Kulha 1977, 266; Repo–Repo 1985, 270; Rautkallio 1996, 245, 264–5; Soikkanen 2003, 241.

6 Hentilä 1972, 14; Simelius 1983, 176; Hakovirta 1971, 69–70; Meinander 2006a, 194.

voisi säilyttää jutun lopettamisessa arvokkuutensa.[1] Luopumista helpottivat Länsi-Saksan uhan ”potentiaalisuus” ja Kekkosen päätös jättää vastaamatta noottiin ja pitäytyä poliittisiin keskusteluihin.[2]

Konsultaatioistakaan eivät kaikki ole päättäneet käsitystään kerralla ja lopullisesti. Esa Seppäsellä näyttää olevan samassa kirjassakin kaksi näkemystä: ensin siirtäminen ja parikymmentä sivua myöhemmin Vladimirovin suulla luopuminen. Erkki Nordberg kirjoitti vuonna 1990, että Kekkonen taivutti Hruštšovin luopumaan, mutta kolmetoista vuotta myöhemmin, että neuvottelut ”siirrettiin hamaan tulevaisuuteen”. Jukka Tarkka kannatti vuosina 1987, 1997 ja 2006 siirtämistä mutta tulkitsi 1992, että Hruštšov muotoili päätöksen Kekkosen tarkoittamaa väliaikaisemmaksi eli puhuttiin siirtämisestä. Vuonna 2010 ratkaisuna oli kompromissi, että Hruštšov suostui siirtämään mutta uutta ajankohtaa ei määrätty koskaan.[3]

Tamminiemen käsikirjoituksesta vastanneista Juhani Suomi katsoi kaksitoista vuotta myöhemmin, että konsultaatioista luovuttiin ja kysymys ”lienee” ollut kasvojen pelastamisesta. Hän kyllä myös kysyi, miksi Hruštšov ”suostui ’siirtämään’”, mutta lainausmerkit viestivät, ettei hän ottanut ajatusta omakseen.[4] Yhdeksän vuotta myöhemmin mielipide oli kuitenkin ilman lainausmerkkejä että siirrettiin.[5]

Osmo Apusen käsitys oli *Suomen turvallisuuspolitiikan käsikirjassa* hylkääminen mutta samana vuonna *Paasikiven–Kekkosen linjassa* lykkääminen sillä perusteella, että vältyttiin hankalilta johtopäätöksiltä ja säilyi optio. Täydellinen perääntyminen olisi ollut sen myöntämistä, ettei yya-sopimuksen tarkoittamaa uhkaa ollut tai molemmat eivät todenneet sitä. Diplomatian kannalta oli helpotus, kun ei tarvinnut arvioida konsultaatioiden tarpeellisuutta. Lisäksi, vaikka kansainvälinen jännitys oli Novosibirskin alla vähentynyt, kun Kiinan ja Neuvostoliiton suhteiden kannalta kriittinen puoluekokous oli ohi ja Länsi-Euroopan integraatio näytti vaikeutuvan, Hruštšov säilytti mahdollisuuden käyttää yya-sopimusta, jos tapahtuisi käänne huonompaan. Nootissa esitetyistä jännitteistähän ei ollut oikeastaan mikään poistunut kokonaan.[6]

Vuonna 2005 Apunen oli jälleen sitä mieltä, että sotilasneuvottelut hylättiin — ja jo ennen Novosibirskiä. Kekkosen kutsuminen kaksien vaalien alla sinne asti sopimaan konsultaatioista ei ollut uskottavaa. ”Torjunnan päälinja” viitoitti tietä poliittiselle ratkaisulle, jonka mukaiset ohjeet saaneena Karjalainen ehdotti Moskovan tapaamisessa poliittisia keskusteluja, ei kuitenkaan hyökkäysuhkasta

1 Salminen 1999, 85.

2 *Ibid*., 81–2.

3 Seppänen 2004, 256; Nordberg 1990, 61 ja 2003, 278; Tarkka 1987, 229; 1992, 86; 1997a, 229; 2006, 170; 2010, 143.

4 Suomi 1992, 538, 546.

5 Suomi 2001a, 395.

6 Apunen 1977a, 190–2 ja 1977b, 50.

vaan yleistilanteesta. Gromyko avasikin ”poliittisten keskustelujen ovea”, mutta vasta Kuznetsov toteutti Karjalaisen toivomuksen. Hän ei kuitenkaan puhunut mistään erityisestä hyökkäyksestä vaan yleisemmästä uhkasta maiden turvallisuudelle. ”Teknisesti” ottaen hän ei viitannut yya-sopimukseen ”vaan poliittisten konsultaatioiden muodostamaan ’valkoiseen aukkoon’ Suomen ja Neuvostoliiton sopimusjärjestelyissä”. Sellaisia keskusteluja oli vaadittu jo lähes kymmenen vuotta maiden politiikkain yhteensovittamiseksi erityisesti Pohjolassa ja YK:ssa. Asia lyötiin lukkoon Novosibirskissä.[1]

1 Apunen 2005a, 94–5 ja 2005b, 50–1.

13 Keskustelua noottikriisin seurauksista

Noottikriisin on nähty jäsentäneen aikakausia. Arvo Salon mukaan syksyllä 1961 syntyi suurelta osalta se, mitä kutsutaan kuusikymmentäluvuksi. Heikki Patomäki puhuu suomalaisen politiikan käännepisteestä ja Risto Lindstedt sodanjälkeisen ajan vedenjakajasta, jonka Ilkka Pastinen sijoittaa sekä sisä- että ulkopolitiikkaan. Ilkka Herlinin käsityksessä päättyi ”ulkopolitiikan pioneerityö”. Jukka Seppinen piirtää rajan sellaisilla ilmaisuilla kuin ”noottikriisin jälkeen” ja ”noottivaalien jälkeen”.[1]

Taitekohta näkyy myös käsityksissä seurauksista. Tuure Junnila sanoi eduskunnassa lokakuussa 1983: ”Noottikriisi heittää yya-sopimuksen ylle varjon, joka vieläkin tuntuu.” Veikko Huttusen mukaan jäljet säilyivät monien asennoitumisessa ja varsinkin ulkopoliittisessa ajattelussa vuosia. Kari Hokkanen näkee seuraukset sisäpolitiikassakin pitkään syvällisinä. Timo Vihavaisen mielestä huipentui 1950-luvun lopulla alkanut poliittisen kulttuurin murros, kun Neuvostoliiton mielipiteestä, ”jota kuvattiin koodisanalla ulkopolitiikka”, tuli eräs Suomen poliittisen elämän keskeisiä tekijöitä.[2]

Juhani Salmisen mukaan katsomuksia ja toimintasuunnitelmia tarkistettiin. Kekkonen ymmärsi että ”Suomi-rakennus” pysyisi pystyssä ainoastaan yhtenäisyydellä ja puolueettomuuspolitiikalla. Yhteiskunnan johtopaikoilla ryhdyttiin toteuttamaan asevelistrategiaa, kun tajuttiin tuloerojen tasaamisen ja yhteiskunnan turvaverkkojen rakentamisen tärkeys. ”Uuden strategian tarvitsivat myös kommunistit. Miten maa siirtyisi sosialismiin?”[3]

1 Salo 1986, 272; Patomäki 1993, 57; Lindstedt 1986, 47; Pastinen 1994, 85. Samoin Patomäki 1993, 57; Herlin 1993, 306; Seppinen 1997a, 206, 223.

2 VP 1983 ptkt, 1249; Huttunen 1974, 426, 432; Hokkanen 2002, 513; Vihavainen 1991, 46.

3 Salminen 1999, 87.

Tuomas Forsberg ja Jussi M. Hanhimäki sisällyttävät seurauksiin kauppapolitiikan. Forsberg selittää nootilla Suomen ja Länsi-Saksan kaupan kasvun pysähtymisen vuonna 1962 ja vähenemisen seuraavana vuonna. Suomalaiset ottivat varteen varoituksen liittotasavaltaan liittyvistä riskeistä.[1] Hanhimäen käsityksessä EEC:ltä ei anottu edes liitännäisjäsenyyttä, koska ei haluttu ärsyttää Neuvostoliittoa uudelleen, eikä Suomen johto nootin muistaen pyrkinyt lähentymään talousyhteisöä vuosikymmenen lopullakaan.[2]

Vaikutuksen on nähty ulottuneen ylioppilasmaailmaan ja kulttuuriin asti. Matti Virtasen mielestä noottiin tukehtui Vapauden Akateeminen Liitto, joka oli perustettu vuonna 1950 vaalimaan ylioppilaiden isänmaallisuutta. Kannustimena oli ollut uskomus, ettei Neuvostoliittoa tarvinnut enää pelätä, sillä Yhdysvallat oli Korean sotaan liittyessään ottanut johdon maailmanpolitiikassa.[3]

Virtanen myös näkee Hannu Salaman jumalanpilkkasyytteessä muistuman Kekkosen vastustajien pettymyksestä presidentinvaaleissa 1962. Vastaavalla tavalla Pekka Lounela piti kolmenkymmenenkahdeksan eläkeläiskenraalin julkilausumaa Paavo Rintalan *Sissiluutnanttia* vastaan ”noottiturhauman purkamisena”, jossa katkeruus Honka-liiton epäonnistumisesta suunnattiin kirjallisuuteen. Rintala oli ollut Kekkosen valitsijamies ja silläkin tavalla ärsyttänyt tämän arvostelijoita.[4]

Salo ja Paavo Lipponen todistavat muistelmissaan syvästä henkilökohtaisesta kokemuksesta. Lipposella se oli melkein uskonnollinen, kun hän kääntyi ”todellisessa herätyksessä” kekkoslaiseksi. Myös Salo muuttui ”toiseksi mieheksi” mutta lähinnä ”nöyryyttäjän” ihailijaksi: ”Ensin viehätti voima, heti perään myös itse idea. Muistan miten menin melkein polvisilleni ensiretkellä Leningradissa, kun näin torit ja Talvipalatsit ja Aurorat, koin elämyksen joka täytti olemuksen.”[5]

Tietosanakirjan mukaan noottikriisi muovasi vuoden 1962 molempien vaalien tulosta, vahvisti Kekkosen asemaa ja vaikutti hallitus- ja ulkopolitiikkaan sekä puolustuslaitoksen suunnitteluun ja hankintoihin.[6] Lisäksi seuraukset on ulotettu koko yhteiskuntaan ja Suomen rajojen ulkopuolellekin.

Sisä- ja ulkopolitiikan näkökulma alkoivat kiinnostaa pääasiassa vasta Kekkosen kauden päätyttyä. Vuoden 1962 presidentinvaaleista kuitenkin keskus-

1 Forsberg 1992, 237–8.

2 Hanhimäki 1997, 112, 136. Nootti ei tietenkään selitä passiivisuutta Britannian jäsenanomuksen ja 30.10.1961:n välillä.

3 Virtanen 2001, 221, 225; Kolbe 1993, 336, 338. Ainakin vielä kesällä 1962 VAL oli niin paljon voimissaan, että sen jäseniä osallistui Helsingissä pidetyn nuorisofestivaalin vastustamiseen. Vesikansa 2004, 220. Toiminta jatkuikin aktiivisena v:een 1968 ja päättyi lopullisesti vasta v. 2011. Vesikansa 2011, 14; HS 3.4.2011, Eheän isänmaan metsästäjät.

4 Virtanen 2001, 273; Lounela 1976, 258, 260.

5 Lipponen 2009, 126, 411; Salo 1986, 272.

6 ST 1992, hakusana ”Noottikriisi”.

teltiin heti Hongan vetäydyttyä, ja molemmissa vaalikampanjoissa muistutettiin edellissyksystä. Välittömästi Novosibirskin jälkeen puntaroitiin lisäksi Suomen ulkopoliittista asemaa ja yya-konsultaatioiden aloitteentekijää. Kriisin syvältä kouraissutta luonnetta kuvastavat tuntemukset, että se jätti pitkäaikaisia traumoja.

Pelkoja ja traumoja

Kirjailija Tuure Vierros muistelee, että kun hän julkaisi vuonna 1965 romaaninsa kenraali Carl von Döbelnistä, aihe oli poliittisesti rohkea, sillä elettiin yhä ”noottikriisin hämmentyneissä jälkitunnelmissa”. Pentti Virrankoski sanoo vielä vahvemmin, että Honka-liiton kohtalo herätti pelkoa jättinaapuria kohtaan. Samalla lailla puhui Pirkko Rommi Aulangon ”pidoissa”. Hänen mukaansa vaaran vuosien lopulla tilanne kuvattiin sietämättömäksi, yöpakkasten jälkeen todettiin luonnolliseksi ulkopolitiikan huomioonottaminen hallituksen muodostamisessa mutta ”Novosibirskin jälkeen ei enää perusteltu, vaan pelättiin”.[1]

Pelon on havaittu asustaneen kansakunnassa sitkeästi aina johtoa myöten. Juhani Suomen mukaan yöpakkaset ja noottikriisi järkyttivät Kekkosta niin pahasti, ettei hän halunnut kuulla puhuttavankaan kokoomuksen ja SDP:n varaan rakentuvasta hallituksesta. Kokoomuksen vuoden 1968 presidenttiehdokkaan Matti Virkkusen elämäkerran kirjoittajan mielestä kylvettiin ”pelon siemeniä”, joista Virkkunen korjasi satoa.[2]

SDP:ssäkin oltiin varuillaan pitkään. Päätettäessä vuoden 1968 presidentinvaalien ehdokkaasta Väinö Leskinen, joka oli vastikään harjoittanut katumusta Kekkosen edessä ja Moskovassa, laskeskeli, että omalle ehdokkaalle tulisi kannatusta myös oikeistosta, mutta silloin ”olisi tahtomattamme muodostettuna uusi Honka-rintama”. Puheenjohtaja Rafael Paasio kavahti omaa ehdokasta samasta syystä. Vielä seuraavan vuosikymmenen lopulla puolue varoi kaikkea Honka-liitolle vivahtavaakin. Pääministeri Mauno Koivisto näki sen ”haamun kummittelevan” ja kertoi lehtihaastattelussa johtopäätöksensä: ”Se kehottaa minusta varovaisuuteen.” Sosiaalidemokraatit pelkäsivät ”peitettyjen aseitten” esiin vetämistä niin paljon, hän tiesi, että olivat kieltäytyneet kevään 1979 eduskuntavaalien jälkeen hallitusyhteistyöstä kokoomuksen kanssa.[3]

---

1 Vierros 2008, 7; Virrankoski 2001, 965; Paasilinna 1963, 79: Historioitsijan puheenvuoro. Historioitsijan henkilöydestä tämän työn s. 170.

2 Suomi 2010, 377; Lehmusvaara 1983, 164.

3 SSd 27.11.1966, Väinö Leskinen - -; Suomi 1994, 536, 538; HS 22.6.1979, Pääministeri Mauno Koivisto muistuttaa hallitusratkaisusta - -. Paavo Lipposen (2009, 515) mukaan kokoomus torjuttiin ”ohjelmallisista” syistä, koska se oli ottanut vaaleissa päävastustajakseen sosiaali-

Nootin synnyttämä pelko on yhdistetty erityisesti presidentinvaaleihin 1962. Puheenjohtaja Jussi Saukkonen sanoi kokoomuksen puoluevaltuustossa heti Novosibirskin jälkeen, että suomalaisten enemmistö oli ”osaksi pelon vallassa” jo päättänyt äänestää Kekkosta. Timo Vihavaisen mukaan vaali toimitettiin ”sotilaalliseksi koetun uhan värittämässä varsin hysteerisessä ilmapiirissä”, ja Dag Anckar näkee väen rynnänneen äänestämään istuvaa presidenttiä suorastaan kuoleman kauhussa. Myös Tuure Junnila, Lasse Lehtinen ja Hannu Rautkallio uskovat pelottelun ratkaisseen. Jukka Seppisen mielestä pelko purkautui lisäksi korkeana äänestysprosenttina.[1]

Lehtinen antaa ymmärtää Kekkosen voittaneen, koska uskoteltiin, että muussa tapauksessa seuraisi väkivaltainen interventio.[2] Samansävyisesti nimettiin heti valitsijamiesvaalien jälkeen SDP:n lehdistössä tappion tärkeimmäksi syyksi Maalaisliiton ”pelottelukampanja”. Simo Juntusen mielestä se yltyi Suomen valtiohistoriassa ennen kokemattomiin mittoihin. Liikkeellä oli juttuja Maalaisliiton puhujien ennusteluista, että jos Kekkonen häviää, syttyy sota ja raja siirtyy Pohjanlahteen. Äänestämään mentiin ”erittäin suurelta osalta peloittelun aiheuttaman antautumismielialan vallassa”. Monien sosiaalidemokraattienkin uskottiin piirtäneen ”peloituspolitiikan uhreina” äänestyslippuunsa Kekkosen valitsijamiehen numeron.[3]

Maalaisliitossa todella viljeltiin kielenkäyttöä, jonka voi uskoa aiheuttaneen hälyttyneisyyttä ja joka oli epäilemättä sellaiseksi tarkoitettukin. Kaksi päivää Karjalainen–Gromyko-tiedonannon jälkeen Maakansa tapaili Pekka Peitsen äänenpainoja kysyessään, halusivatko eräät tahot ”ajaa asiat johonkin ’sankarilliseen’ katastrofiin”.[4] Liiton mukaan Neuvostoliitto sallisi kenen tahansa valitsemisen mutta tekisi turvallisuudelleen välttämättömiksi katsomansa johtopäätökset. Oli paras toimia, niin kuin ”on meistä riippumattomien tosiasiain pohjalta maallemme edullista”.[5]

Ehdokas itse maalaili Messuhallissa pahaenteisiä näkymiä sen — toki enää teoreettisen — vaihtoehdon varalta ettei voittaisi. Hän väitti, etteivät Honkamiehet olisi selvinneet Novosibirskissä kunnialla, ja toivoi suomalaisten antavan

---

demokraatit siitä huolimatta, että nämä tarjosivat kokoomukselle ”rakentavaa vaikutusmahdollisuutta”.

1 Kok. plv. 29.11.1961. PTA; Vihavainen 1991, 68; Anckar 1980, 494; Junnila 1962, 90; Lehtinen 2002, 383; Rautkallio 1996, 199; Seppinen 1997a, 204. Pääministerin sihteerin Jouko Loikkasen mielestä vaaleissa ei pelätty vaan kansa ”ymmärsi oikealla tavalla maamme edun”. JL pvk. TPA, UKA. Ei pvm. mutta kirjoitusajankohta sisällön perusteella toukokuun loppu 1963.

2 Lehtinen 2002, 390.

3 KV 18.1.1962, Nivelvaivoja (1. lainaus); Juntunen 1962, 4–5; Vapaus 20.1.1962, pk; UuA 18.1.1962, Niin siinä sitten kävi ja 20.1.1962, pk; SSd 17.1.1962, pk. (2. lainaus); HK 18.1.1962, pk. (3. lainaus) ja 20.1.1962, Manin mielestä.

4 MK 16.11.1961, pk; Kekkonen 1977, 40 (”Sankarillisesta itsemurhasta”).

5 Liitto 16.11.1961, pk.

> ulkopoliittisesta linjastaan niin selvän vastauksen, että siitä ei kukaan voi erehtyä. Kolmas matka näissä asioissa Neuvostoliittoon, joutuu sen täältä tekemään kuka tahansa, saattaa nimittäin epäonnistua. Se tietäisi tälle kansalle vaikeita aikoja.[1]

Siitä sopi Maalaisliiton lehtien jatkaa. Lalli korotti ensisijaiseksi ”ulkonaisen turvallisuuden lujittamisen”, ja Itä-Savo varoitti, ettei kannattanut ryhtyä ”kokeiluihin”, jos haluttiin ”ohjata purtemme perille”. Maakansan mukaan elettiin yhä ”neuvostonootin aiheuttamassa tilanteessa” ja edellytettiin vakuuksia ”ulkopolitiikkamme jatkumiseksi”. Konsultaatioita siirrettiin vain, koska ”ulkopolitiikan tähänastisen suunnan ja ulkopolitiikkamme johtoon luotetaan”.[2]

Aggressiivinen kampanjointi ei johtunut Kekkosen häviön pelosta. Vaalitoimikunta oli Novosibirskin jälkeen varma voitosta, mutta pelkkä voitto ei riittänyt, se oli maksimoitava.[3]

Epäilemättä presidentin puheen johdosta Helsingin Sanomat kehotti ”nootin säikyttämiä kansalaisia” äänestämään kokoomuksen ja Kansanpuolueen ehdokkaita, ”jotka vasta muutaman viime päivän aikana ovat tulleet kekkoskääntymykseen”.[4] Kun Honka ei ollut käytettävissä, tosiasiat oli tunnustettava, mutta Maalaisliiton hyötymistä puolueena saattoi yrittää minimoida ohjaamalla kannatusta muualle.

Valitsijamiesvaalien jälkeen antoi SDP:n Uusi Aika ”Kekkosen vaaliliiton propagandamestarille” tunnustusta tehokkaasta uhkailusta. Vapaus yhdisti kaksi puolueen lehdistön suosikkiteemaa ivailullaan, että Maalaisliitto onnistui ”tilaustyötä olevassa paniikkimielialan luomisessa”. Mutta Arvo Tuominen arvioi muistelmissaan kuivasti: ”Maakuntien äänestäjät olivat siinä määrin tyrmistyneitä Honkaliitto-ilveilystä, ettei tulosta sinänsä pidä ihmetellä.”[5]

Pelottelun puitteissa noottikriisiin avautuu naisnäkökulma. Maalaisliiton kansanedustaja Orvokki Kangas vetosi Ilkassa tavalla, joka voidaan tulkita säikyttelyksi äänestämään ”oikeaa” ehdokasta: ”Meidän on saatava kanssasisaremme vakuuttuneiksi siitä, että näinä viikkoina on - - tärkeintä kyetä muodostamaan luja rintama kansamme hyvinvointia, *rauhaa* ja tasapuolisuutta edistävien voimien suojaksi.”[6] Sopivasti epämääräinen lausuma voi tarkoittaa yhteiskunnallista

---

1 Kekkonen 1962a, 225. Kekkonen tarkoitti Novosibirskin lisäksi yöpakkaset päättänyttä tapaamistaan Hruštšovin kanssa Leningradissa tammikuussa 1959. *Ibid*.

2 Itä-Savo 11.1.1962, pk; Lalli 14.1.1962, pk; MK 13.1.1962, pk.

3 Kekkosen vaalitoimikunta 4.12.1961. KA, UKVA, k. 1.

4 HS 13.1.1962, Pennisen pakina. Kansanpuolue julkisti tukensa Kekkoselle Hongan luopumista seuranneena yönä. Sen mukaisen päätöksen teki kahdessa viikossa puolueen 14 piiriliitosta 12. Suomi 1992, 563.

5 UuA 18.1.1962, Niin siinä sitten kävi; Vapaus 28.1.1962, pk; Tuominen 1976, 137.

6 Ilkka 10.1.1962, Naisten vastuu. Kursiivi TT. Naisten asennoituminen huoletti Kekkosen joukkoja jo marraskuussa. Asiasta keskusteltiin vaalitoimikunnassa ja harkittiin naistoimikuntaa. Ptk. 21.11.1961. KA, UKVA, k. 1.

vakautta mutta saattoi yhtä hyvin palauttaa mieleen Kankaan oman puolueen edelliskeväisen yhteistyötarjouksen rajojen varmistamiseksi.

SDP:ssä todella väitettiin, että vaalin ratkaisivat naiset, jotka Maalaisliitto oli saattanut kauhuun ja paniikkiin. Junnilankin mielestä ”pelkopsykoosi” sai monet sosiaalidemokraattinaiset äänestämään Kekkosta. Kun maalaisliittolaisten tukeminen oli vastenmielistä, he äänestivät Kekkosen taakse asettuneita Kansanpuolueen naisehdokkaita, jotka keräsivät sen vuoksi epätavallisen korkeita äänimääriä.[1]

Hämmennyksen ja pelon lisäksi on jäljitetty muunkinlaista psykologista vaikutusta. Ahti M. Salonen puhuu kansan sieluun jääneestä pysyvästä arvesta, ja Max Jakobson huomioi välittömästi Kekkosen kauden päätyttyä, että suomalaiset saivat trauman, jota kuluneet kaksi vuosikymmentä eivät olleet parantaneet. Hänestä noottikriisin taustan käsittely oli ”henkinen saneeraustoimenpide”, jonka onnistumiseksi oli välttämätöntä, ettei vuoden 1982 vaalissa vilkuiltaisi itään.[2]

Jukka Tarkan mielestä yöpakkaset ja noottikriisi horjuttivat suomalaisten uskoa mahdollisuuksiinsa päättää itse asioistaan mutta trauma todella parani Kekkosen seuraajan vaalissa. Rautkallio kuitenkin katsoi 1990-luvun alussa, etteivät kansallisen psyyken vauriot olleet korjaantuneet. Helsingin Sanomien toimittaja havaitsi vielä uuden vuosituhannen puolella, että suurten ikäluokkien ja sitä vanhempien muistikuvissa oli päällimmäisenä pelko ja sanaan nootti liittyi Suomessa yhä traumaattinen sävy.[3]

Myös Juhani Suomi koki, että tapahtuneen yllä leijui jatkuvasti ”myyttinen uhan ilmapiiri”. Se ei kuitenkaan hänen mielestään johtunut nootista sellaisenaan vaan tilauksen menemisestä ”tarinana hyvin läpi” — ja viime kädessä tietämättömyydestä, koska tarinaa ”ovat kertoneet ne, jotka eivät ole päässeet tiedon lähteille”.[4]

Jukka Seppisen ja Jarmo Virmavirran näkökulma on toinen: pelko johtuikin Kekkosesta. Seppisen mukaan ”Hruštševin havaittiin menevän hyvin pitkälle Kekkosen tukemisessa”, ja Virmavirran mielestä hänen vastustamisestaan tuli rohkeuden osoitus.[5]

Arkailua on yllättävästi ilmennyt vielä 1990–2000-luvuilla akateemisessa maailmassa. Kun Turussa ja Tampereella järjestettiin yya-sopimuksen allekirjoittamisen 50-vuotispäivän johdosta seminaarit, joita isännöivät edellisessä yliopiston poliittisen historian laitos, sosiologian laitos ja Jean Monnet -yksikkö ja jälkimmäisessä rauhan- ja konfliktintutkimuskeskus, kummankaan ohjelmassa ei ollut esitelmää noottikriisistä. Ainoastaan muutamassa esityksessä sitä käsitel-

1 Vapaus 20.1.1962, pk; HK 20.1.1962, Manin mielestä; Junnila 1962, 91.

2 Salonen 1972, 267; Jakobson 1981.

3 Tarkka 2010, 228, 232; Rautkallio 1993, 61; HS 28.10.2001, Nootin muistoissa pelko päällimmäisenä.

4 Suomi 1992, 9 (1. lainaus); IS 1.10.1992, Tohtori Juhani Suomi Novosibirskin noottikriisistä - - (2. ja 3. lainaus).

5 Virmavirta 1992, 50; Seppinen 1997b, 200.

tiin lyhyesti. Ratkaisu on sitäkin huomionarvoisempi, kun tarkastelussa oli jopa sopimuksen vaikutus kulutukseen.[1]

Kymmenen vuotta myöhemmin Turun yliopiston poliittisen historian laitos järjesti vastaavanlaisen seminaarin. Nyt kriisistä vaiettiin niin perusteellisesti, että siitä oli vain yhdessä esitelmässä lyhyt maininta.[2]

Sisäpolitiikka

Jarmo Virmavirta kutsuu noottikriisiä kansalliseksi käänteeksi, ja Jyrki Iivosen mukaan siinä tiivistyi Suomen sodanjälkeisen historian ydinkysymys, kuinka paljon Neuvostoliitto vaikutti sisäpolitiikkaan. Max Jakobsonille ovat vuoden 1962 molemmat vaalit ”noottikriisin jälkinäytös”.[3] Sisäpolitiikan seurausten osalta on lisäksi kirjoitettu kevään hallitusratkaisusta, tilanteesta laajemminkin ja Kekkosen asemasta.

Presidentinvaali

Presidentinvaaleja 1962 on kutsuttu ”noottivaaleiksi”.[4] Sen lisäksi, että on yhdistetty motiivinsa ja vaalin mielessä Honka-liiton kohtaloon, konsultaatioaloite on liitetty valinnanvapauteen ja lopputulokseen. Mutta on myös vähintään annettu ymmärtää, ettei vaikutusta ollut.

Kuten edellä on nähty ja jäljempänäkin käy ilmi, kriisi jätti kampanjointiin tuntuvan jäljen. Näin oli huomattavassa määrin siksi, että Maalaisliitto ehdokkaineen hyödynsi sitä surutta. Kekkonen myös kirjoitti valitsijamiesvaalien jälkeen Wuorelle, että oli puhunut ulkopolitiikasta ”nootin ja Novosibirskin” vuoksi paljon alun perin suunnittelemaansa enemmän. Matti Virtanen puolestaan on sitä mieltä, että Kekkosen tukemiseksi muodostettu yleisporvarillinen vaaliliitto jäi kriisin takia hyödyttömäksi.[5]

Honka-liittoa Moskovan operaatio ravisteli niin rajusti, että sen piirissä ehdotettiin purkamista. Ryhmittymän hajottua etsittiin syitä ja syyllisiä. Siinäkin oli nootilla keskeinen osa.

1 Yya 1998, 5–7, 44, 62–3, 68, 149.
2 Pernaa 2009, 110.
3 Virmavirta 1992, 30; Iivonen 1992; Jakobson 1980, 291.
4 Juntunen 1962, 4; Kähkölä 1984, 130.
5 Kekkonen 1976, 127 (Eero A. Wuorelle 19.1.1962); Virtanen 2001, 274.

Honka-liiton tuho ja vaalin ratkaisu

Välittömästi katastrofin jälkeen kokoomuksen puoluetoimisto etsi syytä. Päällimmäiseksi nousi havainto, että rintama oli ollut lähtökohtaisesti hutera eikä kuuden puolueen yhteistyö sujunut. SDP:ssä herätti porvariehdokas alusta alkaen voimakasta vastustusta. Syyskuussa paljasti mielipidetutkimus kannatuksen osakaspuolueissa heikonlaiseksi. Kansanpuolueiden rivejä nootti hajotti entisestään.[1]

Puheenjohtaja Saukkonen esitteli tutkimuksen tuloksia marraskuun lopulla puoluevaltuustossa mutta ei sallinut niiden julkistamista.[2] Entisen Honka-liiton lehdissä fiaskoon johtanut kehitys nähtiinkin aivan toisin kuin kokoomuksen päämajassa.

Vastustajat saivat jälleen kuulla kunniansa. Oli pelattu ”häikäilemätöntä puoluepeliä”, käyty ”valhekampanjaa” ja harjoitettu propagandaa, että Hongan kannattajat mielivät muotoilla ulkopolitiikan uuteen uskoon. SDP:n Kansan Voimassa turhautuminen pulppusi värikkäästi: ”Asettivatpa muut ryhmät presidenttiehdokkaakseen vaikka Ukko Mustalaisen, jos hän näyttää muodostuvan vaaraksi Kekkoselle, hänet rötjätään tavalla, joka alkaa hirvittää Neuvostoliittoa.” Lehti epäili, että rintama ”räjäytettiin”, jotta Kekkoselle kertyisi riittävästi ääniä.[3]

Sosiaalidemokraatit istuttivat syytettyjen penkille myös entiset liittolaisensa, ja Fagerholmiakin muistettiin kirjeensä takia. Tsaarinaikaista suomettarelaisuutta haistaen Kansan Voima pani takaiskun porvarien ”heikkouden ja horjuvaisuuden” tiliin. Väinö Leskinen vihjaili, että jäljet johtivat ”sylttytehtaalle” ja ”peliä ei noottiasiassa kukaan voi peitellä”. Suomen Sosialidemokraatti soimasi ”vieraasta leimasimesta”, kun vetäytymisellä annettiin kuva, että Honka taipui ulkoiseen painostukseen. Lehti itse ei havainnut — tai ei ollut havaitsevinaan — rintaman murenemisessa ulkopolitiikkaa, vaikka painottikin porvarien uskomusta, että nootti oli tarkoitettu Kekkosen auttamiseksi.[4]

Helsingin Sanomien mielestä sen sijaan liittoutuman purkivat ”viime syksyn tapahtumat”. Myös kokoomuksessa pehmennettiin, kun Uusi Suomi ja Saukkonen puhuivat ”[t]unnetuista syistä” ja Aamulehti kaunisteli, että ”vuoden loppupuo-

---

1 Päiväämätön yhteenveto Olavi Hongan luopumiseen johtaneista tekijöistä. PTA, Haa 10. Kun kesällä mielipidetiedustelu osoitti sosiaalidemokraattien keskuudessa merkittävää kannatusta Kekkoselle, kokoomuksen johdosta esitettiin Tannerille ja Pitsingille, että SDP menisi vaaleihin omana vaaliliittonaan. Tanner kuitenkin katsoi onnistumisen edellyttävän yhteistä esiintymistä. Saukkonen 1973, 320–1.

2 Kok. plv. 29.11.1961. PTA; Suomi 1992, 561. Puoluevaltuuston jäsenet saivat ainoastaan lukea selvitysraportin kokouksessa.

3 Vaasa 1.12.1961, Rexin rivit (1. lainaus); SaKa 28.11.1961, Tapahtumien tarkastelua (2. lainaus); Savo 28.11.1961, pk; 1.12.1961, Täältä katsoen; Appell 1.12.1961, Man talar om ...; KV 30.11.1961, Ukko Mustalainen; 5.12.1961, Miksi tuskailevat.

4 Vapaus 26.11.1961, Katsotaanpas tänään; HK 26.11.1961, pk; KV 28.11.1961, pk; 2.12.1961, pk. (lainaus); SSd 27.11.1961, Sosialidemokratia ei ole yksin - - (Leskinen); SSd 26. ja 28.11.1961, Iltahorisontti.

len tapahtumat" aiheuttivat ehdokasasetelmassa ratkaisevan muutoksen. Mutta Satakunnan Kansa totesi hajoamisen johtuneen ulkopuolisesta painostuksesta.[1]

HS ja Maakansa löysivät kerrankin toisensa. Edellisen mukaan ryhmittymä hajotettiin eduskuntavaalien takia, jälkimmäisen mielestä ratkaisevaa oli osakkaiden etujen vaarantuminen. Porvaripuolueet hylkäsivät Hongan ymmärrettyään, että äänestäjät kaikkosivat, ja sosiaalidemokraattien oli päästävä hänestä eroon menestyäkseen eduskuntavaaleissa.[2] Heillä oli siksi suorastaan syytä iloon.[3]

Niin ikään maalaisliittolainen Politiikan Puntari katsoi Honka-liiton hajonneen "omaan mahdottomuuteensa". Rintaman syntytapa todisti osakaspuolueiden eräiden johtajien laskelmoinnista, jossa ei juuri huomioitu jäsenten mielipidettä.[4]

Samantapaisesti selitti epäonnistumista Kekkonen. Hänestä hanke oli ollut "sisäisesti rikkinäinen ja ulkopoliittisesti käyttökelvoton" sekä toteutustavaltaan kestämätön, kun sosiaalidemokraatit ja kokoomus eivät noudattaneet liittoutumisessaan järjestödemokratiaa. Hän todisteli näin, jottei päästäisi sanomaan, että suunnitelma olisi menestynyt, ellei ulkoinen painostus olisi kaatanut sitä. Hän tarkoitti tietenkin idän suuntaa mutta kavahti sanomasta suoraan, että nootilla oli ollut tekemistä ryhmittymän kohtalon kanssa: "Kuta pitemmälle syksy kului, sitä selvemmäksi kävi, että Hongan nimeen liittyvä operaatio tulisi epäonnistumaan."[5]

Hiukan Kekkosen tapaisesti näki Paasikivi-Seuran varapuheenjohtaja Lars Dufholm Honka-liiton kohtalon sinetöityneen kansanpuolueissa nousseessa vastustuksessa, joka pakotti vapaiden käsien antamiseen valitsijamiehille.[6] Veikko Huttunen ja Matti J. Castrén sen sijaan katsoivat ryhmittymän hajonneen Hruštšovin ilmoitukseen, että hän luotti Kekkoseen ja tämän kykyyn pitää suhteet luottamuksellisina. Ahti Karjalainen totesi vain, että Honka teki toivottomassa asemassa luonnollisen ratkaisun. Karjalaisen puoluetovereitten Kalervo Siikalan ja Keijo Immosen mielestä Kekkonen hajottaessaan eduskunnan hajotti Honka-liitonkin.[7] He ilmiselvästi oivalsivat hänen perimmäisen motiivinsa, josta olivat mahdollisesti kuulleetkin. Myös Pekka Visuri uskoo nimenomaan Kekkosen lamaannuttaneen ryhmittymän.[8]

---

1 HS 16.2.1962, pk; US 10.12.1961, pk. ja 12.12.1961, Jussi Saukkonen: Eduskuntaan on saatava porvarillinen enemmistö; AL 31.12.1961, pk; SaKa 1.12.1961, Tapahtumien tarkastelua.

2 HS 26.11.1961, Muuttunut tilanne; MK 26.11.1961, Odotettu luopuminen; Pekan päiväannos; 1.12.1961, Syttyen ja sammuen.

3 MK 29.11.1961, Kuinka pitkälle?

4 PP 4/1961, pk.

5 Kekkonen 1962a, 215–8. Rautkallion mielestä (2010, 77) Honka-liitto oli "kansanvaltaisesti koottu koalitio".

6 Dufholm 1972, 12.

7 Castrén–Huttunen 1980, 114–5; Karjalainen–Tarkka 1989, 121; Siikala–Immonen 1978, 86.

8 Visuri 2003, 71.

Äärivasemmistossakaan ei haluttu tunnistaa Neuvostoliiton ohjailua. Uusi Päivä selitti, että ratkaiseva oli ollut ”syvenevä kansalaismielipide”,[1] ja Aarne Saarinen, vaikka havaitsi nootin tarkoitukseksi Kekkosen auttamisen, sepitteli, että ”pakkaskaudesta” selvittiin ”kommunistien, kansandemokraattien ja porvarillisen keskustan yhteisin ponnistuksin, joilla aiheutettiin oikeistovoimille vakava takaisku”. Toivo Karvosen mielestä ”demokraattisten voimien” taistelu Kekkosen uudelleenvalitsemiseksi ja ”Suomen ja Neuvostoliiton ystävyyslinjan jatkamisen puolesta” vahvisti hänen asemaansa niin paljon, että kilpailija katsoi parhaaksi jättää leikin.[2]

Saarinen sitten muisteli 1990-luvulla, että nootista kuultuaan ”Honka-liitto lysähti kasaan kuin korttitalo”.[3]

Monet muutkin ovat tehneet selväksi, että nimenomaan konsultaatiokutsu kaatoi ryhmittymän tai vähintään sai ehdokkaan luopumaan.[4] Läpeensä keskustapuoluelainen *Suomi k-linjalla* filosofoi 1970-luvulla, että historia näytti Honka-liitolle tylyytensä ”maailmanpoliittisen tilanteen kehityksessä”. Kansakunta näki ryhmittymän ”perimmäiset kasvot”, kun nootti vaati nopeita toimenpiteitä eikä vain ”sanallista vakuuttelua vanhasta linjasta”. Kekkonen erottui vastustajastaan ratkaisevasti: ”Toinen yritti tuoda esiin juriidisia, kansainvälis-oikeudellisia kysymyksiä, toinen taas piti tehtyjä sopimuksia perustana mutta kasvoi ja kykeni luomaan niistä kiristyvän maailmanpoliittisen tilanteen edellyttämiä toimintamalleja.” Honka-liiton ”voima oli revanssihenkisyydessä” ja ”heikkous kyvyttömyydessä vastata ajan suuriin kysymyksiin. Maailmanpoliittinen tilanne oli kääntänyt sille selkänsä jo 50-luvun puolivälissä, sisäpolitiikassa sille nousi nostosilta eteen 60-luvun alussa. Historian aalto nosti sen korkeuksiin lyödäkseen sen yhtä varmasti hajalle.”[5]

Tuure Junnilan mukaan nootti ravisteli, hajoaminen alkoi Karjalaisen ja Gromykon tapaamisesta ja lopullinen isku oli Hruštšovin puhe Novosibirskissä. Kari Hokkanen näkee nootin sammuttaneen voitontoiveet, ja Jorma Kallenautio mukaan liittoutuma ei enää marraskuun puolivälissä tukenut ehdokastaan todesti. Esko Salmisen mielestä hajoamisen esti vain rintamakarkuruuden pelko. Ilkka Hakalehdon tulkinnassa nootti hermostutti pahasti mutta varsinaisesti kohtalokkaaksi kävi ”pelkopsykoosi”, jonka synnytti länsilehtien kirjoittelu, että

1 UP 29.12.1961, pk.

2 Saarinen 1973, 195–6; Karvonen 1973, 136.

3 Saarinen 1995, 139–40.

4 Leskinen 1967, 129; Puntila 1971, 236; Salonen 1972, 257; Halsti 1975, 106; Virmavirta 1977, 85; Salmenkivi 1978, 38; Skyttä 1980, 7; Häikiö 1993a, 87; Uino 1993, 95; Jansson 1996, 238; Salminen 1999, 75, 128; Virtanen 2001, 231; Soikkanen 2003, 44; Visuri 2003, 66; Tuikka 2007, 205; Nummivuori 2009, 176.

5 Kähkölä *et al*. 1974, 135–8.

itsenäisyys oli uhattuna. Se sai vastakaikua, koska Honka-liiton ulkopoliittinen ajattelu muistutti länsivaltain piirissä vallitsevia näkemyksiä.[1]

Välittävää kantaa edustaa Jussi M. Hanhimäki. Hänen mukaansa liittoutuma osoitti syksyn aikana rakoilun merkkejä ja nootti oli lopullinen isku.[2]

Jorma Kalela ja Jussi Turtola kehittivät täysin uniikin selityksen. Siinä tuhon siemenet kylvetään jo yöpakkasten jälkeen, kun ”tuolloin kiinteytynyttä Honka-rintamaa” horjuttaa vakavasti ”puunjalostusmonopolien” siirtyminen tukemaan Kekkosta.[3] Ajatuksena on artikkelin marxilaista yleislinjaa seuraten, että taloudelliset näkökohdat ratkaisivat.

Jakobson uskoo Hongan luovuttaneen Moskovan epäluulojen hälventämiseksi. Henrik Meinander sanoo saman niin, että hän jätti ehdokkuuden sen aiheuttamien ulkopoliittisten ongelmien takia. Jan-Magnus Jansson arvioi perussyyksi uskon loppumisen, kun väittämä, ettei hankkeeseen liittynyt ulkopoliittisia riskejä, osoittautui harhaksi.[4]

Mutta Juhani Suomi ei myönnä edes sen vertaa, että nootti olisi tärvellyt Kekkosen vastustajien aikeet, vaikkei niin olisi aiottukaan: ”Viime kädessä Honka-liittoa ei - - hajottanut mikään välitön syy, vaan sen kannatuksen jo pitkään havaittavissa ollut mureneminen ja puolueiden siitä tekemät johtopäätökset.”[5] Koko ajan tapahtui ”oireellisia muutoksia”. RKP:ssä puoluesihteeri kirjoitti puheenjohtajalle syyskuussa, että monet Kekkosen vastustajat olivat kansainvälisen tilanteen takia epäileväisiä. Nootti aiheutti näkyvää siirtymistä hänen puolelleen, ja Moskovan keskustelusta alkoi myös Suomen mielestä hajoaminen. Varsinkin RKP:ssä ja kokoomuksessa oltiin valmiita purkamiseen.[6]

Raimo Väyrynen on tarkistanut kantaansa myös tässä kysymyksessä. Konfliktitutkimuksessa nootti ei ole toisen pääehdokkaan eliminoitumisessa kovin tärkeä sillä se vaikuttaa vain välillisesti. Mutta vuonna 1994 hän oli sitä mieltä, että kriisi romahdutti ”leskisläiset ja oikeistokokoomuslaiset taustavoimat”. Ne olivat liian erilaisia, jotta pelkkä Kekkos-vastaisuus olisi riittänyt pitämään ne yhdessä. Toisaalta Honka-liiton kohtalo sinetöityi jo ehdokkaan valinnassa, sillä taustapuolueissa ja erityisesti SDP:ssä häntä kannatettiin vain nimellisesti.[7]

---

1 Junnila 1962, 43, 68, 83–4, 89–90; Hokkanen 2002, 520–1; Kallenautio 2005, 139; Salminen 1982, 170; Hakalehto 1974, 326–7.

2 Hanhimäki 1997, 106.

3 Kalela–Turtola 1975, 60.

4 Jakobson 1963, 39; Meinander 2006b, 164; Jansson 1996, 238.

5 Suomi 1992, 534.

6 *Ibid*., 515–6. Kokoomuksen puoluehallituksessa keskusteltiin 17.11. ryhmittymässä käydyistä neuvotteluista mutta päätettiin olla toistaiseksi hajottamatta sitä. Kok. ph. 17.11.1961. PTA; Rautkallio 1992, 322 v. 4.

7 Väyrynen 1972, 193–4, 213 ja 1994, 128, 136.

Rautkalliolle on päättäminen tuottanut vaikeuksia. *Novosibirskin lavastus* esittää Tehtaankadun suurlähetystön vuosikertomuksen perusteella, että nootti aluksi lujitti Honka-liittoa ja vasta ”Kekkosen voittoisa paluu” Novosibirskistä ”’demoralisoi’” sen. Mutta *Laboratorio Suomessa* hajoaminen käynnistyy jo ”Novosibirskiä edeltäneinä päivinä” ja *Agenda Suomessa* uutisten sieltä saavuttua. Toisaalta viimeksi mainittu kertoo murenemisen alkaneen heti nootin saavuttua mutta myös, että ilman Hruštšovin lounaspuhetta rintama olisi todennäköisesti pysynyt pystyssä. Vuonna 2010 Rautkallio katsoi, että Hongan eroon johti ”noottikriisin laukeaminen”.[1]

Hongan ajatellaan yleensä päättäneen vetäytymisestä itsenäisesti, mutta Rautkallio ja kampanjointiin osallistunut kokoomuslainen Veikko Tavastila ovat toista mieltä. Rautkallion mukaan ”pelokas” ehdokas pakotettiin luopumaan vetoamalla isänmaan vaaranalaisuuteen, ja Tavastila tietää, että ”hänen kanssaan keskusteltiin ja häneltä vaadittiin vastauksia kaikenkarvaisiin kysymyksiin”.[2]

Vaalin tuloksesta on Lars Dufholm sitä mieltä, että Hongan voitto olisi edellyttänyt lähes yksimielistä tukea molemmista kansanpuolueista.[3] Kari Hokkanen taas havaitsee Maalaisliiton puoluetoimiston voitonvarmaksi heti nootin saavuttua. Karjalaisen selostettua tilannetta runsaan viikon kuluttua keskushallitukselle puoluesihteeri Silvola kuvasi kehityksen erittäin positiiviseksi.[4]

Näin nähtiin välittömästi nootin julkistamisen jälkeen myös Honka-liitossa. Nils Meinander muistelee johdon ymmärtäneen, että peli oli pelattu.[5] Kekkosen päiväkirjan mukaan Kokoomuksen Nuorten Liiton pääsihteeri sanoi Tehtaankadun vallankumousvastaanotolla Jouko Loikkaselle, että Kekkonen voittaisi.[6] Moskovan keskustelusta varmistui Österbottningenille, että haastajan mahdollisuudet olivat menneet.[7]

Honka-liiton hajottua useat lehdet kuten myös Junnila, Leskinen, Saukkonen ja kampanjatoimikunta pitivät Kekkosen voittoa selviönä.[8] Niin ajateltiin kommu-

1 Rautkallio 1992, 113, 306, v:t 3 ja 8; 1996, 262; 1999, 173–4; 2010, 347.

2 Rautkallio 1993, 61; Tavastila 1993, 19–20.

3 Dufholm 1972, 12.

4 Hokkanen 2002, 523.

5 Meinander 1978, 244.

6 UK pvk. 15.11.1961 (Suomi 2001a, 446). Päiväkirja kertoo vain, että Loikkanen oli tavannut Pentti Pusan. Tämä kirjoitti Maalaisliiton puoluesihteerille heidän sananvaihdostaan, joka näyttää olleen sen verran kärjekästä, että he tuskin tapasivat uudestaan ennen kuun puoliväliä, jolloin Kekkonen teki päiväkirjamerkintänsä. Pusa ”Maalaisliiton Herra Puoluesihteerille” 8.11.1961. KA, JSA, k. 35.

7 ÖB 16.11.1961, pk.

8 Karjalainen 25.11.1961, pk; HäSa ja JT 26.11.1961, pk; Savo 26.11.1961, Honka luopui; TS 26.11.1961, Keskustelujen tulos; ÅU 26.11.1961, Det nya valmönstret; Kauppalehti 27.11.1961, pk; Vapaus 28.11.1961, pk; AL 12.1.1962, Kolme päivää presidentinvaaliin; Junnila 1961a; SSd 27.11.1961, Sosialidemokratia ei ole yksin - - (Leskinen); Saukkosen tilannekatsaus kok. plv:ssa 29.11.1961. PTA; Kekkosen vaalitoimikunta 4.12.1961. KA, UKVA, k. 1.

nistienkin keskuudessa, jotka tajusivat Hruštšovin viestittäneen Novosibirskissä, kuka oli ehdokkaista paras. SKDL:n vaalikokouksetkaan eivät enää kiinnostaneet entiseen tapaan, ja näytti siltä, että osa puolueen kannattajista jäisi vaalipäivänä kotiin tai äänestäisi Kekkosta.[1] Rautkallion mukaan noottikriisin jälkeen kommunistien ”hätä oli ylimmillään”, kun heille valkeni, ettei Kekkonen tarvinnut heitä.[2]

Mutta monet Honka-lehdet väittivät urheasti, ettei lopputulosta voitu tietää.[3] Maakansakaan ei ollut hoksaavinaan ykkösvastustajan vetäytymisen täyttä merkitystä, kun se näki ainoastaan, että ”neuvostonootin luoman tilanteen” selvittäminen lujitti Kekkosen asemaa.[4]

Myöhemmistä kommentoijista Rautkallio, Jakobson, Kalela, Jukka Seppinen, Kimmo Rentola ja Pertti Salminen ovat varmoja, ettei Hongan jätettyä kamppailun Kekkosen voitosta ollut epätietoisuutta. Mauno Jääskeläisen mukaan ratkaiseva oli Novosibirskin ja liittoutuman kukistumisen yhteisvaikutus.[5]

Ilkka Herlinin mielestä Hongan vetäytyminen oli pettymys ja tappio myös Kekkosen vaaliliitolle, kun Moskova pääsi ”leimaamaan presidentin valtakirjan”. Voitto maistui ”veren ja raudan sekaiselta”. Jukka Tarkan mukaan hänelle olisi ollut parempi, jos Honka olisi jatkanut perinpohjaiseen häviöön asti.[6]

Kekkonen sanoi Zaharoville huhtikuussa 1961, että voittaisi SKDL:n ja skogilaisten äänillä mutta halusi laajempaa kannatusta.[7] Todellakin irtauduttiin vuoden 1956 mallista, valinnasta ”keskustan ja kansandemokraattien voimin”. Rautkallion mielestä näin tapahtui nootin seurauksena.[8]

Valitsijamiesvaaleissa Kekkosen vaaliliitto sai 145 valitsijamiestä ja sosiaalidemokraatit kärsivät murskatappion. Kommentoinnissa oli nootti jälleen käyttökelpoinen. Ilta-Sanomat ei yllättynyt ”viime kuukausien” tapahtumien valossa: ”Äänestäjien joutuminen ulkopoliittisen takuumiehen osaan tilanteessa, jolloin läheskään kaikilla puolueilla ei ollut asettaa presidenttiehdokasta, on johtanut

1 NKP 1992, 119.

2 Rautkallio 1996, 184. Rautkallion mukaan ”Novosibirskin lavastuksen jälkeen” SKP:ssä lisääntyivät ”turhautuminen ja epätoivo”. Hertta Kuusinen ja Ville Pessi kertoivat joulukuussa Zaharoville, että he halusivat käydä Moskovassa saamassa vaaliohjeita. Vastauksen viipyminen pitempään kuin Maalaisliiton raha-avustuksesta päättäminen paljastaa Rautkallion mielestä tärkeysjärjestyksen. Rautkallio 1992, 266 ja 1993, 102. ML:n ruplarahoituksesta NKP 1992, 122–3; Rautkallio 1992, 113 ja 1993, 124 v. 2.

3 US 26.11.1961, pk; HK 29.11.1961, Manin mielestä; SaKa 1.12.1961, Tapahtumien tarkastelua; LS 30.12.1961, pk; KV 9.12.1961, Älä nielaise ennen kuin tipahtaa.

4 MK 29.11.1961, Kuinka pitkälle?

5 Jakobson 1968a, 81 ja 1968b, 160–1; Rautkallio 2010, 347; Rentola 2010, 304; Seppinen 1997a, 198; Kalela 1986, 70; Salminen P. 1995, 128; Jääskeläinen 1980, 325.

6 Herlin 1993, 301–2; Tarkka 2010, 144. Kekkonen kertoo eräässä kirjeessään pitäneensä Hongan pysymistä kamppailussa loppuun asti ”erittäen tärkeänä ja myöskin taktillisesti välttämättömänä”. Kekkonen 1976, 173–4 (Martti Qvistille 18.10.1963).

7 Rautkallio 1992, 75. Lähteenä Zaharovin ”päiväkirja”.

8 Rautkallio 1996, 198–9. Lainaus lähteen.

nyt nähtävissä olevaan tulokseen." Suomen Sosialidemokraatin mielestä siihen vei vaaleja alusta alkaen värittänyt yksipuolinen ulkopoliittinen sävy ja Maalaisliiton ehdokkaan "ainutlaatuisen etevämmyyden mainostusta" vielä terästettiin viittauksilla noottiin ja neuvottelumatkoihin sen johdosta. Voittaja sai kiittää poikkeuksellista tilannetta. Toisenlaisissa oloissa olisi käynyt toisin. Niin ikään sosiaalidemokraattinen Uusi Aika palautti mieleen Karjalaisen matkan ja epäilyn, että Honka-liitto aikoi muuttaa ulkopolitiikan. Puolueessa vallinnutta katkeruutta heijastelee lehden mielikuva Kekkosesta turvautumassa ulkomaiseen apuun ja sarkastinen tunnustus suomalaisille tottelevaisuudesta, "kun vieraan ääni kumahtaa keskuuteemme".[1]

Kommunistien kokemasta nöyryytyksestä huolimatta Kansan Uutiset riemuitsi "ulkopolitiikan kääntäjien, entisen Honka-liittoutuman" tuomiosta ja Kansan Tahto "murskaavasta tuomiosta" "ulkopoliittisen suuntauksen muuttamiseen pyrkivälle oikeistoryhmittymälle". Jälkimmäinen palasi vaaleihin noottikriisin näkökulmassa vielä huhtikuussa tekemällä selväksi, että SDP romahti "honkaseikkailun" takia.[2]

Valitsijamiesten suoritettua tehtävänsä myös Helsingin Sanomat antoi ymmärtää, että "ilman viime syksyn tapahtumia" voittajan nimi olisi voinut olla toinen.[3] Monien muidenkin mielestä nootti ratkaisi.[4] Lasse Lehtinen lataa: "Yleinen mielipide, äänestäjät oikealta vasemmalle, oli saatu uskomaan Neuvostoliiton haluun puuttua väkivalloin Suomen sisäpolitiikkaan. Unkarin tapahtumat olivat tuoreessa muistissa."[5]

Ilkka Hakalehdon mielestä kuitenkin nootti ratkaisijana yksinkertaistaa "tapahtumakehityksen seurauksia" liikaa. Hänestä Kekkosen kannatusta lisäsi voimakkaasti sama "pelkopsykoosi", joka hajotti Honka-liiton. Juhani Suomellekaan ei Hongan väistymisellä ole merkitystä, vaan hänestä Kekkosen vaaliasemia vahvistivat Novosibirsk ja neuvostojohdon arvostus. Monet muutkin tutkijat pitävät tapaamista Hruštšovin kanssa ratkaisevana. Ari Uino muotoilee, että sen ansiosta Kekkosen "ympäröi isänmaan pelastajan sädekehä".[6]

Lopputulosta on katseltu myös kontrafaktuaalisesta näkökulmasta, että mitä olisi tapahtunut, jos "asiat olisivat saaneet edetä normaaliin tapaan", kuten Pentti Virrankoski sanoo. Hänen kuten myös Ilkka Pastisen mielestä Kekkonen olisi

1 IS 17.1.1962, pk; SSd 17.–18.1.1962, pk. ja 18.1.1962, Tulos; UuA 19.1.1962, Vaalien jälkeen.

2 KU 18.1.1962, pk; KT 18.1.1962, pk. ja 15.4.1962, pk.

3 HS 16.2.1962, pk.

4 Salminen 1982, 168; Karjalainen–Tarkka 1989, 102; Pajunen 1991; Vihavainen 1991, 46; Lappalainen *et al*. 1995, 340; Salminen 1999, 87; Edgren *et al*. 2003, 411; Visuri 2003, 66; Kallenautio 2005, 143; Tuikka 2007, 205.

5 Lehtinen 2002, 390.

6 Hakalehto 1974, 326–7; Suomi 1992, 532, 548; Huttunen 1974, 435; Salminen 1999, 75, 87; Hanhimäki 1997, 106; Krogars 1995, 118; Meinander 2006a, 194; Tarkka 1992, 86; Uino 1993, 95.

voittanut. Vesa Vares laskee näin sillä perusteella, että Maalaisliitolla, SKDL:llä ja TPSL:llä oli eduskunnassa yhteensä 111 paikkaa Honka-liiton 89:ää vastaan ja yleisesti arveltiin Kekkosen saavan Honka-puolueilta runsaasti ääniä, kun taas toiseen suuntaan niitä liikkuisi hyvin vähän.[1]

Mutta Rautkallio, Veikko Vennamo ja Heikki Ylikangas ovat varmoja presidentin vaihtumisesta, jos, kuten Ylikangas ilmaisee, ”sisäpoliittiset ja ennen muuta henkilöön sitoutuvat syyt olisivat jotakin painaneet”. Jukka Tarkka sanoo saman niin, että Kekkonen voitti Moskovan ”tuomariäänillä”.[2]

Perin juurin optimistinen oli SDP:n Hämeen Kansa. Se uskoi vielä Novosibirskin jälkeenkin, että Hongalla olisi ollut mahdollisuuksia. Samaa mieltä oli 1990-luvun puolivälissä *Kronos*.[3]

Raimo Väyrynen on tässäkin kohden revisioinut näkemystään. Konfliktikirjan mukaan kriisi vaikutti vaaliin hiukan,[4] mutta vuonna 1984 hän oli sitä mieltä, että se auttoi Kekkosen huomattavan suureen voittoon.[5] Kymmenen vuotta myöhemmin hän katsoi Honka-liiton voitonmahdollisuuksien kadonneen nootin myötä lopullisesti.[6]

Sanelu vai valitsemisen vapaus?

Väittely seurauksista presidentinvaalille on oleellisesti kiertynyt valitsemisen vapauteen. Päätoimittaja Yrjö Niiniluoto oli ennen noottia pessimistinen, kuten myös olivat Karjalaisen ja Gromykon keskustelun jälkeen Västra Nyland[7] ja kokoomuksen kansanedustaja Päiviö Hetemäki, joka sanoi kontaktilleen Yhdysvaltain suurlähetystössä, etteivät vaalit tietenkään olleet enää vapaat.[8] RKP:n eduskuntaryhmässä oltiin samanlaisessa tunnelmassa,[9] mutta kekkoslainen Jakobstads Tidning oli toista mieltä, vaikka suosittelikin realismia: ”Vi kan välja fritt, men vi kan hellre välja klokt.”[10]

Honka-liiton hajoaminen vilkastutti tätäkin debattia. Uuden Suomen mielestä vapauteen ei ollut kajottu,[11] mutta moni kaatuneen kandidaatin kokosydäminen

1 Virrankoski 2001, 958; Pastinen 1994, 105; Vares 2008, 378.
2 Rautkallio 2010, 34; IS 2.9.1993, Entä jos Olavi Honka olisi kukistanut UK:n? (Vennamo); Ylikangas 1986, 209; Tarkka 2013, 140.
3 HK 26.11.1961, pk; Arola *et al*. 1995, 102.
4 Väyrynen 1972, 194.
5 Väyrynen 1984, 77.
6 Väyrynen 1994, 135.
7 VN 16.11.1961, pk.
8 Rautkallio 1993, 85. Lähteenä lähetystösihteeri Harvey Nelsonin muistio.
9 von Bonsdorff 1997, 176.
10 JT 16.11.1961, pk.
11 US 26.11.1961, pk.

kannattaja oli toista mieltä kuten myös Lapin Kansa.[1] Väinö Leskinen teki selväksi, että presidentistä oli päätetty kuin konsanaan kenraalikuvernööreistä. Kansan Lehden mukaan suomalaisten valtaosa oli pantu ”puolipakolla sen tosiasian eteen, että eipä - - tainnut olla varaa Hongan vaalivoitolle”. Kansan Voima julisti vaalin farssiksi mutta leimasi kolmen päivän kuluttua väitteen valintaoikeuden kaventumisesta loukkaukseksi Neuvostoliittoa kohtaan, joka oli sitoutunut yya-sopimuksessa jättämään sisäpolitiikan rauhaan.[2]

Myös Junnilan katsannossa suomalaisilta riistettiin valitsemisen vapaus. Hän leimasi Kokemäen-puheessaan vaalin arvottomaksi teatteriksi[3] eikä, toisin kuin KV, perääntynyt. Satakunnan Kansan päätoimittaja oli samaa mieltä. Hän kirjoitti Junnilalle, että koska kokoomus todennäköisesti menee Kekkosen taakse, ”meidän lienee näyteltävä farssi vakavin naamoin”.[4]

Junnilan ohella kokoomuksessa kiisti vapauden julkisesti Aamulehti.[5] Monet muutkin puolueessa olisivat varmaan mielellään tehneet niin mutta eivät hallitushaaveissaan sanoneet sitä ainakaan julkisuudessa.

Junnilan, Hetemäen ja Leskisen tavoin on ajateltu 2000-luvulle asti. Heikki Tiilikainen katsoo, että suomalaisilta vietiin oikeus muodostaa oma mielipide, ja Lehtinen parahtaa: ”Nämä eivät olleet vapaat vaalit.” Marco Krogars pohtii, onko ”suvereenin demokraattisen valtion perusolemuksen mukaista”, että valtionpäämiehen vaali saatetaan riippumaan vieraan valtion näkökannoista. Timo Vihavaisen mielestä kansalla oli ”vapaus valita, halusiko se vaikeita aikoja vai ei”, mutta Rautkallion lausahdus, että suomalaiset ”’pakotettiin’ ulkoisen uhan voimalla valitsemaan Kekkonen”, voi lainausmerkkeineen olla monimerkityksinen.[6]

Jakobson sitä vastoin on toistuvasti kiistänyt sanelun. Hän teki niin Lundissa vuonna 1963 ja käytti seuraavana vuonna todisteena korkeaa äänestysprosenttia (81,5).[7] Neljä vuotta myöhemmin hän hehkutti suomeksi, että äänestysaktiivisuus kertoi valtakunnan kohtalon pysymisestä omissa käsissä, mutta tyytyi *Finnish Neutralityssä* arvioimaan, että Kekkosen äänimäärä ”was an impressive demonstration of national solidarity”.[8] Kumpikin toistaa neuvostohuomautuk-

1 HK 26.11.1961, Manin mielestä; HäSa 26.11.1961, pk; Savo 26.11.1961, Honka luopui; Appell 1.12.1961, Är demokratin i fara?; LK 26.11.1961, Kairalta katsottua.

2 SSd 27.11.1961, Sosialidemokratia ei ole yksin - - (Leskinen); KL 26.11.1961, Rivit ja rivien välit; KV 25.11.1961, Masentavia tietoja ja 28.11.1961, pk.

3 Junnila 1961a ja 1962, 91.

4 Kalevi Pulkkinen Junnilalle 5.12.1961. KA, TJA, k. 14; Vares 2008, 403.

5 AL 12.1.1962, Kolme päivää presidentinvaaliin.

6 Tiilikainen 2003, 251; Lehtinen 2002, 383; Krogars 1995, 118; Vihavainen 1991, 67; Rautkallio 2010, 34.

7 Jakobson 1963, 40 ja 1964c, 27.

8 Jakobson 1968a, 81–2 ja 1968b, 160–1. Huolestuneena mahdollisesta laiskasta osallistumisesta Helsingin Sanomat (14.1.1962, pk.) maanitteli äänestämään väittämällä, että se todistaisi itsemääräämisoikeuden arvostamisesta.

sen, että Suomi päättäisi hallituksestaan vapaasti mutta sen kokoonpano ei olisi yhdentekevä.[1]

Veteen piirretyssä viivassa äänestysprosentti on taas ”mielenosoitus itsemääräämisoikeuden puolesta”,[2] mutta *Vallanvaihdossa* sellainen ajattelu vaihtui käsitykseksi, että suomalaiset sisäistivät Kekkosen opetuksen hallitusratkaisujen hoitamisesta yhteisymmärryksessä naapurin kanssa. Vuonna 2001 Jakobson palasi mielenosoitukseen itsemääräämisoikeuden puolesta.[3]

Junnila katsoi vuonna 1980, etteivät presidentinvaalit olleet noottikriisin jälkeenkään vapaat ja poikkeuksellinen tilanne jatkui koko Kekkosen kauden. Kerran säädettiin erikoislaki, eivätkä vuosien 1968 ja 1978 vaalit olleet ”tosiasiallisesti vapaat ja normaalit”, kun SDP ei asettanut kumpaankaan eikä kokoomus jälkimmäiseen omaa ehdokasta. Hänen mielestään syyt olivat ulkopoliittisia.[4] Kuten Leskisen ja Paasion pohdinnat osoittavat, sosiaalidemokraateilla taisi ainakin vuonna 1968 todella olla niin.

Vuonna 1983 Junnila yllättävästi pehmensi. Hän arvioi eduskunnassa, että yya-ajan presidentinvaalit olivat vuotta 1962 lukuun ottamatta olleet vapaat. Kanta oli yhdenmukainen hänen sovittelevan näkemyksensä kanssa, että idänsuhteet olivat yleensäkin kehittyneet Suomen kannalta enimmäkseen myönteisesti.[5]

Myös Matti Virkkusen elämäkerta näkee suomalaisten käyttäneen äänioikeuttaan vapaasti vuonna 1968. Todisteeksi käyvät hänen 24 prosenttiaan äänistä. Lehtinen muistuttaa siinä yhteydessä syksyistä 1958 ja 1961: ”Vaaleissa, joita ei vauhditettu nootilla tai kauppasaarrolla, noin kolmannes äänestäjistä osoitti epäluottamustaan Kekkoselle henkilökohtaisesti.”[6]

Rautkalliolta kesti jonkin aikaa päästä näkemään kehityksessä mitään positiivista. Hän katsoi vuonna 1993, että Hongan luopuessa luovuttiin ”itsemääräämisoikeudesta presidentinvaalissa”, ja ironisoi kuusi vuotta myöhemmin vuoden 1968 ”ns. vapaista vaaleista”. Vuonna 2010 hän oli kuitenkin tosissaan todetessaan, että ne olivat Kekkosen kauden ainoat vapaat presidentinvaalit.[7]

---

1 Jakobson 1968a, 80–1 ja 1968b, 160.

2 Jakobson 1980, 291. Dag Anckar (1980, 494) moittii argumenttia epämääräiseksi. Hän kysyy, oliko itsenäisyys uhattuna, ja vastaa: ”Givetvis inte, det kan Jakobson inte mena.” Jatko menee samaan tapaan: ”Landet hade ockuperats om Paasio hade blivit vald — hade det? Givetvis inte, det kan Jakobson inte mena. Finlands folk hade saknat vilja till självständighet om röstningsprocenten hade stannat vid säg 60 — hade det? Givetvis inte, det kan Jakobson inte mena. Men vad är det då han menar? Säg det, är man frestad att svara.”

3 Jakobson 1992d, 74–5 ja 2001, 332.

4 Junnila 1980a, 164–5.

5 VP 1983 ptkt, 1249–50.

6 Lehmusvaara 1983, 187; Lehtinen 2002, 468.

7 Rautkallio 1993, 61; 1999, 8; 2010, 33.

Muu sisäpoliittinen vaikutus

Presidentinvaalin lisäksi Neuvostoliiton ”pikakirjeen” vaikutuksen sisäpolitiikkaan on nähty koskeneen eduskuntavaaleja 1962 ja hallituksen muodostamista niiden jälkeen, eräitä puolueita ja yksityisiä poliitikkoja, poliittista järjestelmää kokonaisuudessaan ja suomalaista yhteiskuntaa yleensä.

Eduskuntavaalit 1962

Vuoden 1962 eduskuntavaaleissa Johannes Virolainen näkee noottikriisin vaikutuksen ”ilmeisenä” ja Alpo Rusin mielestä se vei ”rajusti oikealle”.[1] Vasemmistoenemmistö vaihtuikin selväksi porvarienemmistöksi 113–87. Suurin voittaja oli Maalaisliitto viidellä lisäpaikalla ja viidelläkymmenelläkolmella edustajalla. Plussalle ylsivät myös kokoomus (32, +3) ja Kansanpuolue (13, +5). Häviäjiä olivat TPSL, joka romahti neljästätoista kahteen, SDP (38), joka menetti edellisiin eduskuntavaaleihin verrattuna kymmenen paikkaa,[2] ja kolmen edustajan vähennyksen kärsinyt SKDL (47).

Kansandemokraattien tappiota pitää Jakobson kriisin ”yllättävänä loppukaneettina” ja seurauksena korkeasta äänestysprosentista (85,1). SDP:n Vapaus puolestaan ihmetteli, ettei kommunisteille käynyt vilkkaan äänestämisen ansiosta sen huonommin. Lehti muistutti heidän lisänneen äänimääräänsä edellisistä eduskuntavaaleista kymmenillätuhansilla ja luki siksi kolmen paikan menetyksen ”vaalimatemaattiseksi sattumaksi”.[3] Mutta Rusi, Veikko Huttunen ja Jukka Tarkka ovat Jakobsonin kanssa samaa mieltä nootista takaiskun syynä. Rusi katsoo kansan lausuneen käsityksensä siitä, ”kuinka pitkälle kannatti panna näppinsä sen asioihin”, ja Tarkan mielestä äänestäjät osoittivat ”hienovaraisesti arvelevansa, että Neuvostoliitolla oli kuitenkin sormensa pelissä”.[4]

Myös Hannu Rautkallio selittää kommunistien häviön konsultaatioaloitteella mutta omaperäisesti heidän epätietoisuudellaan NKP:n tavoitteista, kun se hillitsi heitä nootilla. Hänen mielestään keskuskomitea jopa toivoi tappiota, jotta Kekkonen vahvistuisi sisäpolitiikassa. Perusteena on tämän kehotus suurlähettiläs Seppälälle korostaa Washingtonissa valtionpäämiehen roolia mahdollisessa uudessa kansainvälisessä konfliktissa. Rautkallion mukaan Kekkonen olisi silloin ”ainoa suomalainen takuumies Moskovan suuntaan”.[5]

---

1 Virolainen 1986, 208; Rusi 2007, 95.

2 Kaikista muista poiketen sosiaalidemokraatti L. A. Puntila (1971, 223) oli sitä mieltä, että SDP voitti yhden lisäpaikan.

3 Jakobson 1968b, 161; Vapaus 8.2.1962, pk.

4 Huttunen 1974, 437; Rusi 2007, 95; Tarkka 2010, 146.

5 Rautkallio 1999, 183 ja 1996, 30 (lainaus).

Ottaen huomioon nootin jälkitunnelman, jonka koki SDP:tä vierovaksi, Vapaus arvioi tuloksen siedettäväksi ja häviön pelkäksi vaalimatematiikaksi.[1] Suomen Sosialidemokraatti viittasi ulkomaiseen vaikutukseen toteamalla, että valitsijamiesvaalien mentyä ”sellaisin ’edellytyksin’ ja sellaisin tuloksin kuin tapahtui” Maalaisliiton asema oli kiitollinen. Uusi Aika tuumi, että kun eduskunta hajotettiin nootin takia mutta tilalle tulikin vankka porvarienemmistö, ”niin meneehän siinä kyllä monen pojan sormi suuhun: Tämäkö sitten oli tarkoitus?”[2]

Matti Virtanen ilmaisee konsultaatiovaaran vaikutuksen niin, että SDP romahti ”Honka-liittoon ja sen kaatumiseen”. Juhani Salminen panee nootin tiliin lisäksi TPSL:n menetykset. Tapio Bergholm nostaa esiin SAK:n TPSL:läisen puheenjohtajan Vihtori Rantasen käsityksen, että vasemmisto hävisi ”tuhoisan Honka-liittouman” tähden.[3]

Esko Salminen antaa ymmärtää, että syynä oli syksyn ”kuumien tapahtumien” ohella SDP:n hajaannus. Vapaus olikin varma, että yhtenäinen puolue olisi välttänyt tappion. Emil Skog ei mainitse ”tapahtumia” mutta on samaa mieltä puolueriidasta kuten myös Johannes Virolainen. Toimittaja Pentti Peltoniemi summaa: ”Kansa ei Honka-seikkailusta pitänyt ja riitelevät demarit uittivat itsensä pahasti.”[4]

Kokoomuksen suhteen noottiin viittaavat Ahti Karjalainen, joka hämmästelee puolueen pärjäämistä huolimatta johtavasta osasta Honka-liitossa, ja Rautkallio, joka katsoo kriisin pudottaneen Junnilan eduskunnasta. Tämä oli itse sitä mieltä, että hänen kohtalokseen koitui eduskunnan puhujakoroke. Myös Maakansa arveli syyksi, että hän ”mainosti” itseään ”eduskuntapuhujana, jonka sana kuuluu ja vaikuttaa”.[5]

Maalaisliiton menestystä ovat selittäneet nootilla Vapaus, Tuure Junnila, Dag Anckar ja Mauno Jääskeläinen. Viimeksi mainittu näkee puolueen äänimäärän säilyneen sen ansiosta lähes vuoden 1958 vaalien tasolla, ja Junnila uskoo kriisin auttaneen välttämään tappion, jonka olisivat ”normaaleissa” oloissa ”ilman epäilyksiä” aiheuttaneet pitkä hallitusvastuu, maatalousväestön väheneminen ja Vennamon puolue. Hän ei kylläkään surrut, koska voitto tuli paljolti kommunistien kustannuksella.[6]

---

1 Vapaus 8.2.1962, pk. SKP:n poliittisessa toimikunnassa arvioitiin, että SDP sai takaisin suurimman osan presidentinvaaleissa menettämistään äänistä ja vahvisti asemiaan. SKP kk. pol. tmk. 8.2.1962. KArkisto.

2 SSd 6.2.1962, pk; UuA 8.2.1962, Enintään kaksi heitä tulee - -.

3 Virtanen 2001, 255; Salminen 1999, 87; Bergholm 2007, 192.

4 Salminen 1982, 171; Vapaus 8.2.1962, pk; Skog 1974, 186; Virolainen 1986, 208; Peltoniemi 1990, 140.

5 Karjalainen–Tarkka 1989, 123; Rautkallio 1999, 183; Junnila 1980a, 168–9; MK 7.2.1962, Hyvin äänestetty.

6 Vapaus 8.2.1962, Totuutta lahden takaa - -; Jääskeläinen 1980, 326; Junnila 1962, 95–6; Anckar 1980, 494.

Anckarin mielestä Maalaisliittoa äänestettiin kuten Kekkostakin kuolema silmien edessä. Näkemystä tukee Tehtaankadun raportti, jonka mukaan maalaisliittolaiset väittivät ”häikäilemättä”, että Neuvostoliitto puuttuu asioihin, jos Kekkosta ei valita eikä puolue vahvistu eduskunnassa.[1] Lähetystö oli hyvin informoitu. Esimerkiksi Satakunnassa maalaisliittolaiset levittivät lehtistä, jossa ennusteltiin, että kokoomuksen äänestäminen ja nimenomaan Junnilan pääseminen jatkamaan merkitsee sotaa. Onkin hyvin todennäköistä, että juuri tämä taktiikka jätti tosioikeistolaisen 76 äänen päähän Arkadianmäen valtakirjan uusimisesta.[2]

Pelottelussa kunnostautuivat myös ja varsinkin Maalaisliiton lehdet. Ne saattoivat jälleen ottaa mallia Kekkosesta. Hän peräänkuulutti Messuhallissa ulkopolitiikkaa, joka havaitsee vaaran ajoissa, ja julisti ratkaisun tapahtuvan presidentin- *ja* eduskuntavaaleissa.[3] Se oli kehotus äänestää Maalaisliittoa maan turvallisuuden tähden.

Maakansa teroitti, ettei vaalien ulkopoliittinen merkitys ollut vähentynyt sen jälkeen, kun eduskunta hajotettiin ”neuvostonootin luomassa tilanteessa”. Novosibirsk ainoastaan siirsi konsultaatioita. Sanomaa terästi viittaus Gromykon takuuvaatimukseen niiden välttämisen ehtona: ”Kaikille on - - selvää, että tarvitaan myös sellainen eduskunta ja hallitus, jotka omalta osaltaan vahvistavat luottamusta ulkopoliittisen suuntauksemme järkkymättömyyteen.”[4]

Suomen Sosialidemokraatin Simppa ymmärsi, mitä ajettiin takaa. Hän kysyi: ”Miksi nyt siis huudetaan, että Kekkonen tarvitsee eduskuntaa?”, ja vastasi, että koska ulkopolitiikalla pelottelu onnistui presidentinvaaleissa. ”Diktaattoreiden suosima konsti auttoi yhden kerran, ja nyt toivotaan, että se auttaisi toisen kerran”, hän sivalsi.[5]

Lyhyen vaalitaistelun lopussa agraarit vain kiihdyttivät kauhumaalailua. Varapuheenjohtaja Virolainen toisti radiossa ja televisiossa, ettei tilanne ollut muuttunut sitten eduskunnan hajottamisen. Maakansa palasi vielä toisena äänestyspäivänä marraskuuhun muistuttamalla, että vaaleihin päädyttiin ”neuvostonootin aiheuttamassa tilanteessa vakuuksien hankkimiseksi maamme ulkopoliittisesta luotettavuudesta”.[6]

Maakuntalehdissä meno oli vielä estottomampaa. Pohjolan Sanomat kolkutteli äärimmäisiä rajoja vaalien aattopäivänä otsikoimalla pääkirjoituksensa: ”Kysymys on samasta kuin 30.10.1961”. Nootti oli perusteltu: ”Tällä vuosisadalla Saksa oli

1 *Ibid*; Rautkallio 1992, 265.

2 Nummivuori 2009, 191; Junnila 1962, 127 v. 1. Suomi (1992, 427) ei löytänyt todisteita mutta myöntää pelottelun mahdollisuuden ”pienemmissä maakuntalehdissä” ja ”tupailtojen tiiviissä tunnelmissa”.

3 Kekkonen 1962a, 225.

4 MK 21.1.1962, pk. (2. lainaus) ja 26.1.1962, pk. (1. lainaus).

5 SSd 28.1.1962, Taantumuksen mutakuopasta (Simppa).

6 Ilkka 1.2.1962, Presidentin on saatava työlle tuki eduskunnalta; MK 5.2.1962, pk.

kaksi kertaa hyökännyt Venäjää vastaan, ja myös Suomen aluetta oli käytetty sotatoimiin Neuvostoliittoa vastaan." Novosibirskissä ratkesi "akuuttinen kriisimme", mutta "tämä kriisi" jatkuu, kunnes Saksan- ja Berliinin-kysymykset on lopullisesti selvitetty. "Perustilanne meidän osaltamme on sama kuin se oli syksyllä." Sen hoitaminen niin, että maa säilyttää "puolueettomuutensa, turvallisuutensa ja rauhansa", edellytti ehdotonta luottamusta Suomen ja Neuvostoliiton kesken. Sen takaisi presidentti, mutta eduskunnassa tarvittiin varmistavaa yhteistyötä. Siksi sinne oli saatava puolueettomuuspolitiikan tueksi riittävä enemmistö. Se tarkoitti keskustan vahvistumista. "Syksyn kokemukset olivat liian vakavia heti unohdettaviksi", lehti varoitti.[1]

Myös Itä-Savo alleviivasi kansallista turvallisuutta. Eduskunta hajotettiin jotta siltäkin saataisiin takeet "Paasikiven–Kekkosen linjan jatkamiseksi". Luotettavan maineessa olevat asiantuntijat ennustivat, että kansainvälinen politiikka pysyy lähivuodet kireänä. Osa "Amerikan johtavaa ryhmää", jolla väitettiin olevan vastineensa itäblokissa, piti sotaa todennäköisenä. Neuvostoliitto allekirjoittaisi rauhansopimuksen Itä-Saksan kanssa, ja elleivät länsivallat tunnusta Berliiniin johtavien teiden valvonnan luovuttamista DDR:lle, maailmanpalo on lähellä.[2]

"Mitä tiheämmäksi sodan hämärä tulee", sitä kipeämmin tarvitaan eduskunnassa ja hallituksessa "kansallista ja kansainvälistä luotettavuutta edustavia voimia", Itä-Savo valisti. Suunnasta, josta niitä löytyi, ei ollut tietenkään epäilystä. Maan etu vaati Maalaisliiton ja muiden keskustavoimien vahvistumista "kansallisen turvallisuuden linnoitukseksi". Lisätehoa lehti haki monen suomalaisen korvassa kalseasti kalskahtavalla termillä: "Maailman edessä ovat siis vaaran vuodet."[3]

Lopulta Itä-Savo kiikaroi tulevaa lähes laskelmoidussa hysteriassa: "Yleismaailmallinen jännitys voi johtaa tilanteisiin, joissa maamme itsenäisyyskin saattaa joutua vaaraan." Kansan oli siksi seisottava yksimielisenä johtomiestensä takana. Myös Ilkka viestitti, että oltiin kuilun partaalla, josta vain Maalaisliitto pelastaisi: "Nyt äänestetään tulevaisuudesta, Suomen tiestä. Ei mistään muusta."[4]

Jyrkkä vastakohta hälykirjoittelulle oli maalaisliittolaisen pääministerin arvio puheessaan sähköisissä medioissa päivää ennen äänestyksen alkamista, että kansainvälinen tilanne näytti syksyyn verrattuna helpottuneen.[5] Lehtien synkistely olikin aivan ilmeisesti tarkoitushakuista.

Pelolla pelaaminen ei jäänyt presidentin ja Maalaisliiton yksinoikeudeksi. Myös Junnila turvautui siihen. Puheessaan runsas viikko Novosibirskin jälkeen

1 PoS 3.2.1962, pk.
2 Itä-Savo 24.1.1962, pk. (1. lainaus) ja 27.1.1962, pk. (2. lainaus).
3 Itä-Savo 24.1.1962, pk.
4 Itä-Savo 30.1.1962, Jokainen ääni tarvitaan; Ilkka 4.2.1962, Aaretin ajatuksia.
5 Miettunen 1983, 220.

hän arveli, että sotilasneuvottelujen tarpeellisuudesta saatettiin muistuttaa, jos kommunistit vaatisivat pääsyä hallitukseen.[1]

Vaalituloksen selvittyä Suomen Sosialidemokraatti syytti pelottelemisesta ”ulkopoliittisilla seuraamuksilla tietyssä tapauksessa”. Kansan Lehti nureksi, että ”ulkopoliittisen turvallisuutemme varmistamisen” toistelu oli tehonnut ”tietyn valistustason omaaviin kansalaisiin”.[2]

Vuosikymmeniä myöhemmin on Maalaisliiton kampanjointi nähty tyystin eri tavalla. Osmo Apusen mielestä sen kärki kohdistui kommunisteja vastaan.[3] Hän ei kylläkään anna yhtään esimerkkiä.

Aulangon ”pidoissa” Pirkko Rommi ounasteli, että idänpolitiikka oli tullut eduskuntavaaleihin jäädäkseen. Hän ennusti että jossain vaiheessa vaaditaan ”ulkopoliittisen painostuksen vuoksi määrätyn kansaneduskunnan valitsemista”.[4] Pöytäkumppanit eivät esittäneet eriävää mielipidettä.

Tarkan mielestä syksyn 1961 muistot todella muovasivat vuoden 1966 vaalien tulosta. Noottikriisistä periytynyt ”[u]lkopoliittinen trauma” auttoi sosiaalidemokraatteja ”massiiviseen hyvitykseen noottivaalien takaiskusta, ja kansandemokraatit menettivät kriisin heille tuomat myötätuntoäänet”.[5]

Mutta on eduskuntavaalien 1962 tuloksen oletettu muovautuminen nootin ansiosta nähty myös myönteisesti. Ilkka Pastisen mielestä maa pelastui sen ansiosta jakautumiselta kahteen jokseenkin tasavahvaan ryhmittymään, Kekkosen puolesta ja häntä vastaan.[6] Pastinen ajattelee aivan ilmeisesti, että sellainen asetelma ei olisi ollut valtakunnalle hyväksi.

Ahti Karjalaisen ensimmäisen hallituksen synty

Tuure Junnila katsoi vuonna 1980, että Neuvostoliitto puuttui vuoden 1961 jälkeen myös hallitusten muodostamiseen ja sen reaktioita oli pälyiltävä kaiken aikaa. Peter Kankkonen väittää vielä jyrkemmin, että yöpakkasten ja noottikriisin seurauksena ministeriksi ei päässyt kukaan ”ulkopoliittisesti ’epäluotettavaksi’ merkitty”. Lauri Karvosen mielestä Kekkonen piti SDP:n kahdeksan vuotta hallituksen ulkopuolella rangaistuksena osallistumisesta hankkeisiin häntä vastaan vuosina 1956 ja 1961.[7]

1 Junnila 1961a.
2 SSd 6.2.1962, pk; KL 7.2.1962, pk.
3 Apunen 2005a, 102.
4 Paasilinna 1963, 97: Historioitsijan puheenvuoro. Historioitsijan henkilöydestä ks. tämän työn s. 170.
5 Tarkka 2012, 224–5.
6 Pastinen 1994, 105.
7 Junnila 1980a, 164; Kankkonen 1976, 31; Karvonen 1984, 142.

Ainakin keväällä 1962 oli noottikriisillä hallituksen muodostamisessa merkittävä osa. Se koski nimenomaan Kekkosta.

Hänen roolinsa nähtiin lännessä niin keskeisenä, että lopputulosta kutsuttiin ”Kekkosen VI hallitukseksi”.[1] Tavoite oli kirkkaana jo marraskuussa: koalitio, jossa olisivat edustettuina kaikki eduskuntapuolueet paitsi SDP ja SKDL. Vaihtoehdoista on päiväkirja niukkasanaisen selkeä: ”Muuta ei olekaan!”[2]

Eduskuntavaalien jälkeen ”kaava” oli ”3 työnantajaa (kok) + 3 SAK (oppositio) + 2 rkp + 2 kp + ml”. Kutistuminen kääpiöpuolueeksi tuhosi aivan ilmeisesti TPSL:n mahdollisuudet puolueena. Kokoomuksen Kekkonen näyttää aikoneen tuoda vain tukemaan epäsuorasti, työnantajien kautta. Tukholmalaislehtien päätoimittajien haastattelussa hän tosin väitti, että porvarillinen enemmistöhallitus oli ulkopoliittisesti mahdollinen.[3]

Juuri ennen Maalaisliiton puoluevaltuuskunnan kokousta 10.3., jonka oli määrä päättää puolueen kanta hallituksesta, Kekkonen otti pohdintoihinsa mukaan poikansa, Karjalaisen ja eduskunnan puhemiehen Kauno Kleemolan. Heidän suosituksensa oli työmarkkinajärjestöillä vahvistettu porvarikoalitio. Sellaiseen puoluevaltuuskuntakin päätyi.[4]

Hallitusta muodostamaan ryhtyi lopulta Karjalainen. Valinta oli epäilemättä yllättävä, sillä puheenjohtaja Sukselaisen ollessa hovioikeuden tuomion vuoksi poissa laskuista oli Maalaisliitossa luonnollinen ehdokas pääministeriksi varapuheenjohtaja Virolainen. Ilmoittaessaan syrjäyttämisestä etukäteen eduskuntaryhmän puheenjohtajalle Kekkonen perusteli yöpakkasilla.[5]

Hallituksen koostumuksesta syntyi vääntöä Neuvostoliiton kanssa. Suurlähettiläs Zaharov ilmestyi Tamminiemeen viestin kera, että kokoomus oli jätettävä pois. Varmemmaksi vakuudeksi hän luennoi presidentin uskotulle Kustaa Vilkunalle, että Honka-liiton muodostaneiden ”piirien”, kokoomuksen ja SDP:n, pitäminen ulkopuolella oli periaatekysymys. KGB:n Ženihov teroitti samaa Arvo Korsimolle.[6]

Kekkonen vastasi viestittämällä Kremliin, että kykenisi hoitamaan asian.[7] Niin myös tapahtui. Hän taiteili Moskovan ohjeistuksen huomioimisen ja hylkäämisen välillä sopimalla Karjalaisen kanssa[8], että kokoomus pääsisi hallitukseen mutta sille ajatelluista kolmesta ministeristä vain yksi kuuluisi eduskuntaryhmään.

---

1 Rautkallio 1999, 194.

2 UK pvk. 21.11.1961 (Suomi 2001a, 447); Suomi 1994, 25.

3 UK pvk. 8.2.1962 (Suomi 2001a, 471); Suomi 1994, 26; Bergholm 2007, 191; Hokkanen 2002, 534.

4 UK pvk. 9.10.3.1962 (Suomi 2001a, 475, 477); Hokkanen 2002, 535.

5 Seppinen 2004, 409.

6 UK pvk. 27.3.1962 (Suomi 2001a, 482); Suomi 1994, 31–2.

7 UK pvk. 28.3.1962 (Suomi 2001a, 482).

8 *Ibid*.

Kokoomus ei hyväksynyt sanelua noin vain, ja Kekkosen oli taivuteltava. Hän otti maaliskuun lopussa porvarillisten eduskuntaryhmien edustajat Tamminiemeen puhutteluun ja kutsui pääministerikandidaatin seuraamaan sitä. Presidentti korosti enemmistöhallituksen välttämättömyyttä valtiontalouden takia, mutta varsinaisesti hänellä oli asiaa kokoomuslaisille. Aivan ilmeisesti heitä tarkoittaen hän vaati ymmärtäväisyyttä ja syytti luulottelusta, että Suomessa voi tehdä mitä halusi. Sanomaa terästivät moitteet edellissyksyn unohtamisesta ja kehotus kerrata nootti. Muistuttaen yöpakkasista hän varoitti, että yhden puolueen voitto saattoi olla maalle vahingoksi. Yleistilanne oli kiristynyt ja suurvaltaryhmittymien aktiivisuus Pohjolassa lisääntynyt. Suomessa ei saatettaisi olla liian varovaisia. ”Karjalaisen ehdotukselle” ei ollut vaihtoehtoa. Kokoomus oli ollut kahdesti hallituksessa huonolla menestyksellä. Jos ei nyt käytetä tilaisuutta hyväksi, seuraavaa kertaa voi joutua odottamaan neljä vuotta.[1]

Uhkailut eivät tehonneet.[2] Niinpä Kekkonen piti yllä painetta lähettämällä puheenjohtaja Saukkoselle terveisiä, että jos hänen menettelyään paheksuttiin, ei ymmärretty mitä tarvittiin. Väittäen tietävänsä mitä teki hän vaati hallituksen koostumukseen leveää ”ulkopoliittista marginaalia”.[3]

Kokoomus kuitenkin jatkoi vastaan haraamista. Ensin Saukkonen ja Rihtniemi, sitten Rihtniemen johtama kansanedustajadelegaatio kävi suostuttelemassa presidenttiä kompromissiin, että kokoomuksen kolmesta ministeristä kaksi tulisi eduskuntaryhmästä. Taivuttelu meni hukkaan. Kekkonen sanoi menneensä kokoomuksen suhteen ”äärimmäiselle rajalle”: ”Kyseessä on 30.10. nootti.” Tulkiten Novosibirskin tiedonantoa kirjaimellisesti hän pelotteli siirrettyjen konsultaatioiden toteutumisella ja oikeutti vetoamisen ulkopolitiikkaan lausumalla, että siitä riippui ”kansojen olemassaolo, sota ja rauha”. Hän vielä tavoitteli arvovaltaista tukea Dag Hammarskjöldin opetuksesta, että vaara voitiin väistää hyvissä ajoin diplomatialla ja mieluimmin mahdollisimman huomaamattomasti.[4]

Veto oli aivan ilmeisesti harkitun sumeilematon. Se oli poliittisen vastarinnan murtamista keinotekoisella uhkan tunnulla. Mieleen palautuivat helposti puheet rajan siirtymisestä Pohjanlahdelle ja Maalaisliiton vuodentakainen yhteistyötarjous rauhan säilyttämiseksi. Kekkonen vielä varmisteli kirjeellä kokoomuslaisen Uuden Auran päätoimittajalle, joka oli vastikään kääntynyt hänen kannattajakseen[5]: ”Voidaan väittää, että se turvallisuusmarginaali, jota olen pitänyt suotavana, on joidenkuiden mielestä liian leveä, mutta he eivät tiedä niin paljon kuin minä

1 UK pvk. 29.3.1962 (Suomi 2001a, 482); AK pvk. 29.3.1962 (Rumpunen 1997, 215); Kekkosen mpt. 29.3.1962. TPA, UKA, k. 41/56; Vares 2008, 412–3.

2 AK pvk. 29.3.1962 (Rumpunen 1997, 215–6).

3 UK pvk. 29.3.1962 (Suomi 2001a, 482); Vares 2008, 413.

4 AK pvk. 3.4.1962 (Rumpunen 1997, 216); UK pvk. 3. ja 6.4.1962 (Suomi 2001a, 483); Kekkosen mpt. 6.4.1962. TPA, UKA, k. 41/56.

5 Kekkonen 1976, 117 v. 26 (Sakari Talvitie Kekkoselle 28.11.1961); Suomi 1992, 515–6.

luulen tietäväni, eivätkä he ajattele ehkä niin kylmästi kuin nykyinen tilanne vaatii."[1] Lähettäjä saattoi luottaa siihen, ettei vastaanottaja pitäisi kirjeen sisältöä omana tietonaan.

Hallitus nimitettiin puolentoista kuukauden urakoinnin jälkeen huhtikuun puolivälissä. Se vastasi sillä tavalla Kekkosen etukäteiskaavailuja, että mukana olivat sekä SAK että työnantajat. Jälkimmäisiä edustivat RKP:läinen Puunjalostusteollisuuden Keskusliiton toimitusjohtaja J. O. Söderhjelm oikeusministerinä ja kokoomuslainen Saastamoinen Oy:n toimitusjohtaja Osmo P. Karttunen valtiovarainministerinä. Kokoomuksen kaksi muuta salkkua menivät kansanedustaja T. A. Wiherheimolle, josta tuli kauppa- ja teollisuusministeri, ja toiseksi sosiaaliministeriksi eduskunnan ulkopuolelta tuodulle Kyllikki Pohjalalle, joka oli ollut kansanedustajana vuosina 1933–62.[2]

Hallituksen pystyttämisen kuvauksissa noottikriisin osuus vaihtelee. Siitä mainittiin heti nimittämisen jälkeen. Maakansa lähentyi monien Honka-lehtien tulkintaa Karjalaisen ja Gromykon keskustelusta: "Viime syksyinen tilanne osoitti kansallisen välttämättömyyden saada Kekkosen ulkopolitiikan tueksi enemmistöhallitus."[3] SKP-SKDL:lle kokoomus siinä oli šokki, jonka käsittely vaati muistuttamista nootin päämäärästä. Kansan Tahto otsikoi pääkirjoituksensa: "H-sävyinen hallitus", ja SKP:n poliittinen toimikunta tuomitsi julkilausumassaan ministeristön kyvyttömäksi toteuttamaan "kansan valtavan enemmistön kaksissa vaaleissa ilmaisemaa tahtoa ulkopoliittisten takeiden antamiseksi". Kansan Uutisia kismitti, että kokoomus oli saavuttanut "perustavaa laatua olevan osan niistä tavoitteista, joihin se Honka-liittoutuman avulla pyrki". Lehden mukaan hallitusratkaisussa tulkittiin ryhmittymän romahtaminen, Novosibirsk ja presidentinvaalin tulos toisin, kuin "kaiken järjen mukaan olisi pitänyt". Järkytyksen rajuutta havainnollistaa KU:n ennustus eduskuntavaalien jälkeen, että jos kokoomus pääsee hallitukseen, "saataisiin odottaa paljon muutakin kuin vain yöpakkasia".[4] Toverit Moskovassa olivat pettäneet, kun eivät tällä kertaa tulleetkaan hätiin.

TPSL:n Päivän Sanomien pakinoitsija oli paljon paremmalla tuulella. Hän kiitteli hallitusta ulkopoliittisesti "hyvin luotettavaksi", koska siihen ei ollut kelpuutettu "yhtäkään H-rintaman miestä eikä edes myötäilijää".[5] Epäilemättä harmissaan puolueensa surkeasta menestyksestä ja porvarienemmistöstä sama kynäniekka oli kommentoinut eduskuntavaalien tulosta happamasti, että maan ulkopoliittinen asema ei ollut muuttunut sitten eduskunnan hajottamisen ja toimikauttaan

1 Kekkonen 1976, 139 (Sakari Talvitielle 4.4.1962).

2 Keränen 2010, 134; Vares 2008, 537.

3 MK 17.4.1962, pk.

4 KT 15.4.1962, pk. ja Suuntausta länteen ja ahtaampaa aikaa merkitsee porvarihallitus; KU 4.2. ja 15.4.1962, pk.

5 PS 15.4.1962, Sormenkoukistajat (Eskonen).

lopetteleva eduskunta oli ulkopoliittisesti seuraajaansa parempi. Pääkirjoitus vielä tuomitsi uuden koostumuksen rasitteeksi Paasikiven–Kekkosen linjalle.[1]

Hallitustilanne saattoi näkyä myös toukokuussa 1963 kirjoittelussa Iljinskin artikkelin johdosta. Kokoomus pääsi hallitukseen Kekkosen avulla kivuliaan prosessin kautta, joten Uudella Suomella pää-äänenkannattajana oli vähintään yhtä hyvä syy vältellä arkaa aihetta kuin syksyllä 1961. Päivän Sanomien mielestä taas Iljinski esiintyi yksityishenkilönä.[2] Suhtautuminen oli siten aivan jotain muuta kuin nootin tultua, jolloin sen yhteydestä Honka-liittoon ei ollut epäilystäkään. Kesyyntymiseen on tuskin muuta selitystä, kuin että TPSL:n osaksi oli tullut kolmesta SAK:n ministerinsalkusta kaksi[3]. Osoittautui ettei itsesensuuri ollut vierasta Päivän Sanomillekaan.

Myöhemmissä teksteissä nootti esiintyy vaihtelevasti. Seppo Keräsellä ei lainkaan, mutta Johannes Virolaisen mukaan sen avulla kokoomuksessa ja kansanpuolueissa heikennettiin suunnitellunlaiseen hallitukseen menemisen vastustustamista. Jouko Loikkanen puhuu ”noottivaalien ja presidentinvaalien jälkeisestä hallituksesta” ja Ahti Karjalainen ”[n]oottikriisin jälkeisistä hallitusneuvotteluista”. Jussi Saukkonen muistelee että Kekkonen edellytti Tamminiemen ”kirpeässä keskustelussa” toimimista ymmärtäväisesti Pohjois-Euroopan kiristyneen tilanteen ja ”nootin luoman vakavan tilanteen” vuoksi. Saukkonen käsitti vasta saatuaan ”seikkaperäisen selostuksen tilanteen ulkopoliittisista aspekteista”, että oli vältettävä ”pakkaskauden edellä” tehtyjä virheitä ja että hallituksen voimasuhteilla oli suuri poliittinen painoarvo.[4]

Tutkimuksessa teki noottikytköksen ensimmäisenä toimittaja Pentti Peltoniemi. Hän katsoi Kekkosen vallastaluopumisen vuonna, että Maalaisliitto halusi vasemmistosta edustuksen ”myös ulkopoliittisista syistä”, koska pelkäsi negatiivisia reaktioita, jos ”Honka-liitossa ollut Kokoomus” osallistuu porvarihallitukseen.[5] Tutkija ilmeisesti oletti tiedettävän ilman enempiä selityksiä, miltä suunnalta kielteistä palautetta olisi voinut tulla.

Peltoniemi ei ole ainoa, joka liittää nootin hallituksen syntyyn epäsuorasti. Lasse Kankaan mielestä Karjalainen hylkäsi Honka-liittoon osallistuneet,[6] ja pääministeri itse sanoi Maalaisliiton puoluevaltuuskunnassa hallituspohjasta vielä lokakuussa 1963, että ”Honka-liitto vaikutti vaalien jälkeenkin”.[7] Vesa Vareksen

1 PS 7.2.1962, pk. ja Tarkastelua (Eskonen).

2 PS 5.5.1963, Kameli neulansilmällä.

3 Skog 1974, 187–8.

4 Keränen 2010, 132–4; Virolainen 1986, 210; Loikkanen 1973, 14; Karjalainen–Tarkka 1989, 123; Saukkonen 1973, 338, 340.

5 Peltoniemi–Rajala 1981, 194. Peltoniemi vastasi kirjoittamisesta ja Hannu Rajala arkistotyöstä. *Ibid*., 7.

6 Kangas 1984, 106.

7 Seppinen 2004, 413. Lähteenä Virolaisen mpt.

mukaan kokoomus ei saanut kaikkia ministereitään eduskuntaryhmästä, koska ei voinut ”vedota sisä- ja ulkopoliittisen menestyksen antamaan mandaattiin”.[1] Viittaus on ainakin Novosibirskiin.

Monet muut tekevät kytköksen eksplisiittisemmin. Ilka Herlin kommentoi Neuvostoliiton vastustusta: ”Kovan noottivaalin hintaa saatiin ruveta heti maksamaan.” Jukka Tarkan mukaan noottikriisi väänsi hallituksen kummalliseksi, kun ulkopoliittisen uskottavuutensa menettäneitä sosiaalidemokraatteja edustivat ammattiyhdistysmiehet.[2] Jukka Seppisen mielestä Honka-liitto ”kompromettoi”[3] eikä siinä näkyvästi toiminut päässyt ministeriksi. Siten Neuvostoliitto rajoitti vapautta hallituksen muodostamisessa. Hän tulkitsee suojelupoliisin välittämiä tietoja niin, että Kekkonen puhui hallituksen pystyttämisen vaikeudesta ”noottivaalien jälkeen” ja varoitti kokoomusta vuoden 1958 virheiden toistamisesta. Tilanne oli kriittinen. Pessin käydessä vuodenvaihteessa Moskovassa Hruštšov usutti SKP:tä kaatamaan Miettusen hallituksen ja lupasi, että seuraaja, jonka uskottiin olevan oikeistokoalitio, ”olisi helppo pala neuvostohallitukselle sen myllyttäessä sitä yya-sopimuksella ja sotilaallisilla konsultaatioilla”.[4]

Seppinen pidentää nootin varjon Karjalaisen hallituksen kaatumiseen asti vuoden 1963 lopulla. Kriisi on tuoreessa muistissa, ja Kekkonen varmistaa ennen hallituksen vaihtamista ”ulkopoliittisen tilanteen” Hruštšovin kanssa.[5]

Juhani Suomi näkee Kekkosen panneen ”yöpakkasten ja noottikriisin kokemusten” perusteella SDP:n hallitukseenpääsyn ehdoksi johdon vaihtumisen ja puoluesovinnon. SKDL:n hän arvelee saaneen passituksen oppositioon, koska kommunistit pelasivat kriisissä Neuvostoliiton kanssa ja Kekkonen pelkäsi kansandemokraattien mukaantulon lisäävän epäluuloisten länsivaltojen ärtymystä. Myös Suomeen tukeutuva Hokkanen on varma, että kommunistit kärsivät ”noottipelistään”.[6]

Suomen mukaan Kekkonen tavoitteli ”ulkopoliittisista rasitteista” vapaata hallitusta. Sillä oli myös oltava eduskunnassa enemmistö, sillä — kuten Suomi olettaa — Gromyko antoi ymmärtää, että vähemmistöhallitus ei kelvannut ulkopolitiikan vakuudeksi, koska se olisi kaadettavissa helposti.[7] Selitys muistuttaa eräiden Honka-lehtien tapaa kiertää hänen viestinsä, että nootti lähetettiin ryhmittymän takia.

Kuvatessaan valmistautumista hallitusneuvotteluihin Suomi puhuu ”noottikriisin jälkimainingeista” ja pitää presidentin asettumista kokoomuksen taakse

1 Vares 2008, 413.
2 Herlin 1993, 303–4; Tarkka 2006, 132.
3 Seppinen 2002, 253.
4 Seppinen 1997a, 221–3.
5 *Ibid*., 251.
6 Suomi 1994, 25; Hokkanen 2002, 519, 532, 534.
7 Suomi 1994, 25.

uhkarohkeana, kun oli juuri selvitty noottikriisistä ja Hruštšov oli luvannut SKP:lle estää Miettusen hallituksen korvaamisen oikeistolaisemmalla kokoonpanolla. Lopputulos oli ”[e]nsimmäinen noottikriisin jälkeinen ministeristö”. Suomi uskoo Kekkosen iloinneen ”noottikriisin jälkeen” syntyneestä porvarirunkoisesta enemmistöhallituksesta.[1]

Lähtökohtanaan varoitus nootin unohtamisesta Rautkallio katsoo Kekkosen ajaneen kokoomuksen hallitukseen Neuvostoliiton uhkauksilla ja väitteellä, että Novosibirskissä konsultaatiot olivat hyvin lähellä.[2] Ilman lähdettä hän väittää presidentin painottaneen, että kokoomusta tarvittiin edellisvuoden kaltaisen tilanteen välttämiseksi.[3] Mikä tämä ei-toivottu asiaintila oli, ei käy ilmi.

Nootti on liitetty Karjalaisen pääministeriyteenkin. Osmo Apunen näkee kriisin ja valitsijamiesvaalien henkilökohtaisen menestyksen kohottaneen hänet ”poliittisen taivaan komeetaksi”. Seppisen mielestä ”[n]oottikriisin jälkeen oli syytä pelata varman päälle”, minkä vuoksi Kekkonen halusi ”heti noottikriisin jälkeen” pääministerin, ”joka ei provosoisi vaikeuksia”.[4] ”Kekkosen viittaukset yöpakkasiin heti noottikriisin jälkeen”[5] diskvalifioivat paikkaa kärkkyneen Virolaisen.[6] Toisessa versiossa ”Kekkosen viittaukset uudelleen yöpakkasiin sulkivat pois Virolaisen pääministeriehdokkaiden joukosta heti noottikriisin jälkeen”.[7]

Yleisiä sisäpoliittisia päätelmiä

Kekkosen presidenttiaikana noottikriisistä tekivät sisäpoliittisia johtopäätöksiä verraten harvat, lähinnä eräät lehdet, Tuure Junnila, Pirkko Rommi, Dag Anckar ja Peter Kankkonen. Hänen kautensa päätyttyäkin kesti runsaat kymmenen vuotta, ennen kuin jatkoa seurasi. Presidentin- ja eduskuntavaalien ja niiden jälkeisen hallituksen muodostamisen ohella kriisin on nähty vaikuttaneen puolueisiin sekä yhteiskuntaan yleisemminkin.

Asiaa on katseltu varsin tummien lasien läpi. Pekka Visurin mielestä seuraukset olivat ”vähemmän suotuisia”. Folke Nybergin mukaan venäläiset vaikuttivat sisäpolitiikkaan yöpakkasten ja noottikriisin ansiosta vuosikymmeniä. Esa Seppänen havaitsee itsenäisen päätöksenteon kaventuneen, ja Juhani Myllyn mielestä Moskova sai politiikkaan *veto*-oikeuden. Jarmo Virmavirta katsoo, että

1 *Ibid*., 25 (1. lainaus), 35 (2. ja 3. lainaus), 36–7.

2 Rautkallio 1999, 169, 394 v. 384. Yhdysvaltain suurlähetystöön kantautui Saukkosen perustelu kokoomuksen osallistumiselle, että enemmistöhallitus tarvittiin Suomen läntisen maineen vuoksi. *Ibid*., 193.

3 Rautkallio 1996, 185.

4 Apunen 2005a, 102. Karjalainen sai Helsingissä yli 19 000 ääntä; Seppinen 1997a, 206, 223.

5 *Ibid.,* 223.

6 Seppinen 2004, 407–8.

7 Seppinen 2002, 255.

itänaapuria alettiin hoitaa ennakoimalla, esittelemällä ensin sinne. Sen äänivalta sisäpolitiikassa ”legalisoitiin”. Syntyi maan tapa, kun ”jokainen lähti tavoittelemaan suhteita Neuvostoliittoon, kommunistipuolueeseen”. Max Jakobson näkee, ja Erkki Nordberg toistaa häntä, että sisäpolitiikka liukui yya-sopimuksen piiriin. Kekkonen pyrki alistamaan parlamentaarisen järjestelmän ja julkisen sanan — historiankirjoituksenkin — palvelemaan politiikkaansa, joka etsi neuvostojohdon luottamusta ja tähtäsi konsultaatioiden välttämiseen. Neuvostoliitto puolestaan omaksui ”nootinkäyttömekanismin”, joka perustui pelotteluun, että sisäisestä tilanteesta riippuen konsultaatioita voitaisiin vaatia uudelleen.[1]

Virmavirta ja Jukka Seppinen kohdentavat myös hallitukseen. Virmavirran mielestä siihen ei menty Moskovan ohi, jossa puolestaan vaadittiin Kekkosen takuu. Seppisen mukaan kävi ”entistä selvemmäksi, että vain Neuvostoliiton hyväksymät henkilöt saattoivat riskittä käyttää hallitusvaltaa”.[2]

Mutta on seuraukset nähty myönteisinäkin. Henrik Meinanderin mukaan noottikriisi aikaansai presidentinvirkaan jatkuvuuden, joka puolestaan loi vakautta, kun sisäpoliittinen valtapeli rauhoittui ja tie tasoittui laajapohjaisille hallituksille. Jan-Magnus Janssonin mielestä nootti auttoi pääsemään eroon ”kytevästä kriisistä” ja sisäpolitiikka vakaantui, kun porvaripuolueet sekä ratkaisivat presidentinvaalin että saivat eduskuntaan suurimman sodanjälkeisen enemmistönsä. Juhani Salminen katsoo, että alkoi kehitys kohti konsensusyhteiskuntaa, kun ”johtavat poliitikot ja muut” ymmärsivät, ettei entiseen tapaan jatkaminen käynyt päinsä.[3]

Jukka Tarkka näkee sekä myönteistä että kielteistä. Äänestäjät torjuivat valitsijamiesvaaleissa Honka-liiton ”rajusti” mutta eduskuntavaaleissa sen osakkaista vain SDP:n viestittäen näin, ettei ulkopolitiikka määrännyt sisäpolitiikkaa. Toisaalta hän katsoo noottikriisin tuntuneen vuosikymmeniä sisä- ja ulkopolitiikan sekoittumisena sellaiseksi ”keitokseksi”, ettei aina voitu tietää, mitä se oli.[4]

Alpo Rusin mielestä kriisi vahvisti Karjalaisen asemaa sisäpolitiikassa. Karjalainen meritoitui kun hän ”tavallaan johti kehitettyä torjuntastrategiaa” ja keräsi valitsijamiesvaaleissa runsaan äänimäärän. Lisäksi Rusi näkee, ettei hänelle ollut pääministerinä todellista vaihtoehtoa.[5]

Puolueita arvioi Vesa Vares yleisesti, että yöpakkasten, noottikriisin ja valtataistelun vuoksi niiden ideologinen uudistuminen lykkääntyi. Martti Häikiön mielestä kriisi synnytti ”erityisen ’kekkospuolueen’”, joka ajan myötä laajeni Maalaisliitosta yli koko poliittisen kentän.[6]

---

1 Visuri 2003, 72; Nyberg 2007, 196; Seppänen 2004, 287; Mylly 1992; Virmavirta 1992, 30, 49; Jakobson 1996; Nordberg 2003, 278.

2 Virmavirta 1992, 48; Seppinen 2001, 465.

3 Meinander 2006a, 194; Jansson 1996, 248 ja 2002, 13 (lainaus); Salminen 1999, 86.

4 Tarkka 1987, 235 (1. lainaus) ja 2006, 170 (2. lainaus).

5 Rusi 2007, 95.

6 Vares 2008, 301; Häikiö 1991, 45.

Yksittäisistä puolueista on tarkasteltu kokoomusta, Maalaisliittoa, SKP-SKDL:ää ja SDP:tä. Tarkka hämmästelee ettei yöpakkasista alkanut kokoomuksen ”korpivaellus” kestänyt sen pitempään. Pääseminen hallitukseen Honka-liiton ja noottikriisin jälkeen vahvisti puolueen asemaa ”oudolla tavalla”.[1] Maalaisliiton näkee Ari Uino nousseen kriisin seurauksena määräävään asemaan. Seppisenkin mielestä alkoi sen ”hegemonian aika”.[2] Hänestä nootti varmisti K-linjan esiinmarssin.[3]

Sosiaalidemokraattien katsoo Ilkka Herlin nöyrtyneen ”ulkopoliittisesti Kekkos-valtaan” ”kokonaisuudessaan”. Esko Salmisen mukaan taas kriisinaikuinen ”mustamaalaus” piti osaltaan pitkään Neuvostoliiton epäluuloja ”johtavan työväenpuolueemme yllä”. Juhani Salminen näkee noottikriisin ja molempien vaalien tehneen selväksi, että linja ja johto oli uudistettava ja pyrittävä sovintoon skogilaisten kanssa. Mutta Rautkallion mielestä hajaannus syveni ja eristäminen paheni. Ns. kolmaslinjalaiset käsittivät entistä selvemmin mahdollisuuksiensa ja puolueen tulevaisuuden riippuvan Kekkosesta. He myös suuntautuivat yhä enemmän Tehtaankadulle.[4]

Kommunistien käsittelyssä näkyy ehkä kaikkein selvimmin Neuvostoliiton katoamisen vaikutus noottikirjoittamiseen, sillä vasta sen jälkeen alettiin puhua heille koituneista seurauksista. Niitä on pidetty kauttaaltaan kielteisinä.

Herlin näkee SKP:n lähteneen alamäkeen, ja Kari Hokkasen mukaan heikentyminen oli merkittävää sekä sisäpolitiikassa että kansainvälisesti. Seppisen mielestä presidentinvaali laski Suomen kommunistien arvostusta NKP:n silmissä, kun heidän noottiin saamansa lausuma jäi hyödyttömäksi. Virmavirran mukaan Neuvostoliitto jätti SKP:n Kekkosen varjoon, ja Rautkallio pitää tilinpäätöstä puolueelle sillä tavalla epäsuotuisana, että Kekkosen asema lujittui ilman sen tukea ja NKP:n keskuskomitea itse asiassa kannatti häntä ”kansalliseksi presidentiksi”. Suomalaistoverit eivät olleet kelvanneet muuhun kuin Kekkosen voiton välineiksi, ja heidät uhrattiin hänen valtansa varmistamisessa.[5]

Herlin, Seppinen, Tarkka, Tuure Junnila, Paavo Lipponen ja Matti Virtanen näkevät noottikriisin vaikutuksen yhteiskunnassa laajana ja perinpohjaisena. Herlinin mielestä se oli suuren muutoksen välikappale yhdessä presidentinvaalin 1962, rakennemuutoksen, kommunistien alamäen sekä SDP:n yhdistymisen ja

1 Tarkka 2006, 180.

2 Uino 1993, 96; Seppinen 2002, 257.

3 Seppinen 1997a, 144.

4 Herlin 1993, 302; Salminen 1982, 173; Salminen 1999, 104, 129; Rautkallio 1999, 183. Kolmannella linjalla tarkoitetaan niitä SDP:n tannerilaiseen johtoon kriittisesti asennoituneita, jotka pysyivät puolueessa. Heitä olivat mm. Gunnar Henriksson, Onni Hiltunen, Reino Oittinen ja Rafael Paasio. Tiainen 1968, 148; Suomi 1992, 266.

5 Herlin 1993, 302; Hokkanen 2002, 532; Seppinen 2001, 205; Virmavirta 1992, 48; Rautkallio 1992, 97, 258, 259 (lainausmerkit lähteen) ja 1993, 62, 102.

kannatuksen normaalistumisen kanssa. Junnila ei havainnut mitään myönteistä. Hänen mukaansa alkoi kehitys, joka johti seuraavalla vuosikymmenellä ”stalinismin suosintaan, yleisen mielipiteen sokaistumiseen, poikkeuslakiin ja sairaan miehen valintaan presidentiksi -78”. Lipponen taas katsoo Matti Klingeä lainaten, että ”noottikriisin kokenut nuori polvi omaksui” ”’yhteiskunnallisen radikalismin ja reaalipolitiikan’”.[1]

Seppinen on kulkenut lähes laidasta laitaan ja vielä takaisin. Hän katsoi vuonna 1997, että konsultaatiouhka heikensi kommunistien mahdollisuuksia eduskuntavaaleissa ja oikeistolaisti Suomea. Mutta neljä vuotta myöhemmin hän oli sitä mieltä, että ”poliittinen itäsuunta sai lisää ponninta” ja politiikan eliitti alkoi ”1960-luvun kuluessa kallistua yhä enemmän henkisesti itään”. Seurauksena oli yhteiskunnan radikalisoituminen ja vasemmistolaistuminen, kun suuret ikäluokat tulivat aikuisikään. Se merkitsi ”Neuvostoliiton otteen lisääntymistä nuorisosta, koska ’edistyksellisyys’ yhdistyi neuvostomielisyyteen”. Mutta parin sivun kuluttua Seppinen kirjoittaa, että eduskuntavaaleissa 1962 idän uhka ”oikeistolaisti Suomea, hetkeksi”.[2]

Myös Tarkan mielestä ”konsultaatioilla uhkaaminen oikeistolaisti Suomea”. Lähteenä on Seppinen. Muutama kymmenen sivua myöhemmin Tarkka kuitenkin katsoo, että ”[n]oottivaalien henkinen jälkitila” suosi vasemmistoa.[3]

Tieteellisesti kunnianhimoisin on Virtasen yritys integroida noottikriisi operatiiviseksi elementiksi sukupolviteoriaan, jolla hän täydentää Karl Mannheimin teoriaa. Virtasen mukaan ”60-lukulaisten vanhemmasta ydinryhmästä”,[4] jonka ”otollinen ikä” osui yöpakkasiin, tuli noottikriisin ansiosta kekkoslainen. ”Fraktioon” kuuluivat vuonna 1939 syntyneet Kaj Chydenius, Kalle Holmberg, Marja-Leena Mikkola, Klaus Mäkelä ja Hannu Taanila sekä vuosina 1940–42 syntyneet Katarina Eskola, Kati Peltola, Vappu Taipale, Kalevi Kivistö, Kaisa Korhonen, Paavo Lipponen ja Ilkka Taipale.[5] Heidän ”mobilisaationsa” käynnistyi, kun Kekkonen päihitti Honka-liiton ja vakiinnutti valtansa. Sen jälkeen murros eteni nopeasti: ”Käännynnäisiä virtaa Kekkosen linjalle joka suunnalta.”[6]

Virtanen ei ilmoita lähteitään, ja muistelmatkin tukevat niukanlaisesti. Hänen teoriassaan ”otollinen ikä” on maailmankuvan kehityksen ”herkkä kausi”, joka käsittää ikävuodet 16–18. Se on avainkokemus, jossa kaikki ympärillä oleva jää voimakkaasti mieleen.[7] Yhteiskunnan ajankohtaiset tapahtumat yhdistävät otol-

1 Herlin 1993, 306; Pohjalainen 30.10.1961, Filosofian tohtori Tuure Junnila: Tulkitsin kriisin tuoreeltaan oikein; Lipponen 2009, 135.
2 Seppinen 1997a, 204–5 ja 2001, 464, 466.
3 Tarkka 2012, 162, 224.
4 Virtanen 2001, 371.
5 *Ibid*., 278.
6 *Ibid*., 382.
7 *Ibid*., 357.

lisessa iässä samanaikaisesti olevat ”kokemukselliseksi polveksi”. Jos meneillään on murros, joka aiheuttaa paljon ongelmia ja jännitteitä,[1] avainkokemus saattaa joutua ristiriitaan ”siihenastisen minän kanssa” ja ilmetä ”voimakkaina ahdistuksen ja hajoamisen tuntemuksina”.[2] Jännitteet laukaisee ratkaisu, joka sitten leimaa sukupolven elämää ja lopulta elämäkertoja.[3]

Virtasen mukaan ”60-lukulaisten vanhemman ydinryhmän” avainkokemuksen muodostivat Unkarin kansannousu ja yöpakkaset, jotka samalla olivat ongelma, ja ratkaisuna toimivat noottikriisi ja Kekkosen suurvoitto.[4] Näin ei näytä kuitenkaan olleen ainakaan muistelmien valossa. Niitä ovat hänen mainitsemistaan nimistä kirjoittaneet Holmberg, Korhonen ja Lipponen. Korhonen ei mainitse kyseisiä tapahtumia lainkaan, ja Holmbergkin seurasi maailmantapahtumia vain ”satunnaisesti ja sammakkoperspektiivistä”. Syksyä 1961 hän ei muista poliittisesti dramaattisena eikä ratkaisevasti erilaisena. Neuvostoliitto ”oli hermostuksissaan huitaissut meitä nootilla, Länsi-Saksa pullisteli ja Itä piilotteli muurin takana”.[5]

Lipposelle oli Unkarin kansannousu vuoden 1956 ”jännittäviä tapahtumia” mutta varsinaisesti käänteentekevä oli presidentinvaali, josta hän laskee poliittisen heräämisensä alkaneen. Yöpakkaset eivät näytä aiheuttaneen jännitteitä; mieleen jäi Ylioppilaslehden kiistakirjoitus Leskisestä.[6]

Noottikriisissä ”1960-luvun aktiivit” sitten Lipposen mukaan kokivat ”todellisen herätyksen”. Tärkeitä olivat myös Berliinin ja Kuuban kriisit. Seurauksena oli perusteellinen sisä- ja ulkopolitiikan uudelleenarviointi.[7] Näin ollen ”60-lukulaisten vanhemmasta ydinryhmästä” Virtasen teoriaan sopii vain Lipponen noottikriisin osalta.

Presidentti Kekkosen asema

Noottikriisin merkitystä Urho Kekkoselle ei arvioitu hänen vallassa ollessaan muuten kuin presidentinvaalien osalta. Vuonna 1984 Raimo Väyrynen katsoi kriisin vahvistaneen hänen asemaansa,[8] ja sittemmin niin on sanottu useaan otteeseen erilaisin sanankäänteinpä ja vivahtein.

1 *Ibid*., 364.
2 *Ibid*., 358.
3 *Ibid*., 365.
4 *Ibid*., 363.
5 Korhonen 1993; Holmberg 1999, 88.
6 Lipponen 2009, 86–8.
7 *Ibid*., 126.
8 Väyrynen 1984, 81.

Kekkosen asemankin muotoutumisessa on nootti nähty rajakohtana. On puhuttu taistelukauden päättymisestä[1] ja uran käännepisteestä.[2] Juhani Salminen lainaa *Kansainvälisestä* ilmaisua ”viimeinen taisto”. Henrik Meinanderin mukaan aseveliakselin vastarinta murtui ja kymmenvuotinen taistelu vastustajien kanssa ratkesi. Pekka Lounelan mielestä maalla oli ensimmäistä kertaa ”eri aatesuuntia edustavien kansalaisten presidentti”.[3]

Suomessa vallitsee lähes yksimielisyys siitä, että Kekkonen saavutti maan historiassa ainutlaatuisen vallantäyteyden, mutta nootin osuudesta siinä mielipiteet vaihtelevat laajalla asteikolla. Proosalliseen päähän sijoittuu Väyrysen ohella Esa Seppänen toteamuksellaan, että Kekkonen vahvistui sisä- ja ulkopoliittisesti. Voimakkaampia ilmaisuja käyttävät Pekka Visuri, jonka mielestä hän pääsi Novosibirskin jälkeen ”ehdottomaan valta-asemaan”, ja Jarmo Virmavirta, jonka käsityksessä hän sai valtakunnan haltuunsa niin perusteellisesti, ettei kukaan edes kuvitellut ohittavansa häntä. Jukka Tarkalle ”[n]oottikriisin Kekkonen” on ”ylivoimainen hahmo, jonka läsnäolo säteili kaikkialle yhteiskuntaan”. Kriisi teki hänestä sankarin, jota ”vain yksittäiset kamikaze-poliitikot uskalsivat vastustaa”. Historian koulukirjoihin vahvistuminen nootin avustuksella ilmestyi 1990-luvun alussa.[4]

Presidentin valta analysoi, että Kekkosen valtaa lujittivat eduskunnan hajotus, Honka-liiton mureneminen ja kriisin ratkaisu. Myös Göran von Bonsdorff tarkentaa vahvistumisen Novosibirskiin.[5]

Hannu Rautkallion ja Heikki Tiilikaisen mielestä Kekkonen ei ainoastaan hyötynyt tapahtuneesta vaan myös hyödynsi sitä. Rautkallio katsoo hänen varmistaneen valtansa pysyvästi, ja Tiilikaisen Kekkonen pyyhkäisee kriisin avulla tieltään ”käytännöllisesti katsoen kaiken opposition”.[6]

Tuure Junnila nimeää välikappaleeksi Neuvostoliiton eikä pysähdy vuoteen 1962. Kun nähtiin, millaisiin tukitoimiin Kreml oli valmis, seuraavissa presidentinvaaleissa Kekkosen taakse tuli niin laaja ryhmittymä, että voitto oli varma. Avaamatta lähemmin Ilkka Herlinkin katsoo ”noottivaalien” muovanneen ”presidenttikonstellaatiota” Kekkosen eduksi niin, että hän oli vuonna 1968 ennakkosuosikki. Henrik Meinanderin mielestä noottikriisissä käteen lyöty Moskovan tuen valttikortti kantoi hänen viimeisiin vaaleihinsa saakka.[7]

---

1 Kallenautio 1987, 216.

2 Rusi 1990; Nousiainen 2006, 241.

3 Salminen 1999, 75; Meinander 1999, 346; Lounela 1976, 216.

4 Seppänen 2004, 286; Visuri 2003, 72; Virmavirta 1992, 48; Tarkka 2007, 229 ja 2010, 280; Saila *et al*. 1991, 171.

5 Hallberg *et al*. 2009, 238; von Bonsdorff 1997, 181.

6 Rautkallio 1992, 262; Tiilikainen 2003, 33.

7 Junnila 1997, 270; Herlin 1993, 331; Meinander 2006a, 194.

Jan-Magnus Jansson, Lauri Karvonen ja Johannes Virolainen keskittyvät ulkopolitiikkaan. Jansson arvioi Kekkosen saaneen sen johtamiseen ”entistä vahvemmat valtuudet”. Karvonen huomioi, että aseveliakselin murskaantumisen myötä hajosi yhtymä, jolla olisi ollut riittävästi voimaa haastaa hänet ulkopolitiikassa. Virolainen näkee Kekkosen nousseen ulkopolitiikan ”kiistattomaksi johtajaksi”. Kansakunnan tuki muodostui kriisin selvittämisen ansiosta niin vahvaksi, että hyökkäykset häntä vastaan loppuivat tai ainakin menettivät suurimmaksi osaksi merkityksensä.[1]

Max Jakobsonin näkökulma on aivan toinen, ja Matti Virtanen siteeraa häntä väitöskirjassaan. Heidän mielestään kriisi ”iskosti suomalaisten tietoisuuteen käsityksen Kekkosesta tietäjänä ja noitana, jolla on kyky ja keinot manata avukseen korkeampia voimia vihollistensa lyömiseksi. Vihamiestensä silmissä hän oli kuin Faust, joka oli myynyt sielunsa Mefistolle, kun taas ihailijat pitivät häntä Suomen itsenäisyyden ja porvarillisen yhteiskuntajärjestyksen pelastajana ja takuumiehenä.” Jakobsonin mukaan kriisi lisäksi mursi vastustajien tahdon. *Muutosten maailman* käsityksessä taas, jossa saattaa olla hänen vaikutustaan, arvostelijat enimmäkseen käänsivät Novosibirskin jälkeen kelkkansa ja korottivat luopion ja isänmaan myyjän sen pelastajaksi. ”Tietäjä” itse löi leikiksi: ”Joku on joskus minulle esittänyt, että ulkopoliittisen linjani vastustajilta taittui selkä noottikriisin aikana. No, eiköhän sentään nimenomaan päätä vaadita enemmän kuin selkää silloin, kun poliittiset realiteetit otetaan huomioon.”[2]

Toisinkin on mielletty. Juhani Suomi katsoo aikakauden vaihtuneen vasta presidentinvaalissa 1962. Sen jälkeen Kekkosen asema oli vahva sekä sisä- että ulkopolitiikassa. Martti Häikiön mielestä noottikriisiin päättyi kamppailu sisäpolitiikasta mutta ulkopolitiikan Kekkonen oli ottanut haltuunsa jo yöpakkasissa. Paavo Kähkölä ja Timo Tuikka taas eivät havaitse Aarne Saarisen näkemää ”askelmaa nousussa asemaan, josta hänet muistetaan”, vaan katsovat vaikeuksien ja taistelun jatkuneen sisäpolitiikassa. Kähkölän mukaan SDP:n ja kokoomuksen akseli kyllä katkesi ja ”leskisläinen politiikka” kärsi tappion mutta hävinneet purkivat katkeruuttaan Kekkosta ja Neuvostoliittoa kohtaan ”neulanpistopolitiikalla”, ”pienellä ja turhautuneella uhmalla”. Tuikan käsityksessä hän pääsi vasta kolmannella kaudellaan käsiksi sisä- ja ulkopoliittisen vallan yhdentymisen ”valtakimppuun” ja saavutti ”suvereenin presidiaalisen aseman”.[3]

Raimo Väyrysen mielestä kiistanalaisesta poliitikosta kehittyi kriisin myötä valtiomies. Samassa hengessä uskoo Esa Seppänen, että Novosibirsk ja Hruštšov-suhteen korostuminen siellä vahvistivat hänen mainettaan kansainvälisellä aree-

1 Jansson 2002, 12–3; Virolainen 1986, 189; Karvonen 2003, 580.

2 Jakobson 1992d, 74; Virtanen 2001, 273; Hannula *et al*. 1998, 123; Kekkonen 1975, 72.

3 Suomi 1992, 614; Häikiö 1993b, 102; Saarinen 1995, 141; Kähkölä 1984, 132; Tuikka 2007, 292.

nalla ”taitavana valtiomiehenä, neuvottelijana ja suhdetoiminnan hallitsevana johtajana”. Seppänen suitsuttaa, että Kekkonen saavutti tunnissa ”vastapelurinsa kanssa nenät vastakkain sen, mikä Eisenhowerilta ja Kennedyltä jäi tekemättä” — vaikka suurvaltojen ristiriidoissa panokset olivatkin paljon kovemmat.[1]

Juhani Suomi ja Kari Hokkanen havaitsevat perusteellisen muutoksen suhteessa Maalaisliittoon. Hokkasen mukaan Novosibirskin ansiosta tuli presidentinvaaleissa muualta niin paljon kannatusta, että riippuvaisuus ”[p]residentin puolueesta” päättyi. Se ”alkoi muuttua todellisuudessakin presidentin entiseksi puolueeksi”. Suomen mielestä taas noottikriisin ja ylivoimaisen vaalivoiton jälkeen Maalaisliiton ”keskeiset oikeistovaikuttajat” eivät aiheuttaneet enää huolta eikä laajempaan tukeen ollut tarvetta.[2]

1990–2000-luvuilla on seurauksia Kekkoselle ja hänen imagolleen tarkasteltu myös kriittisesti. Sellainen vivahde on Junnilan toteamuksessa elinikäisen presidenttiyden alkamisesta mutta varsinkin käsityksessä Moskovan tuen heijastumisesta presidentinvaaleihin vuoden 1962 jälkeenkin. Samanlainen sävy on Meinanderin kielikuvassa Moskovan valttikortista.[3]

Häikiön mielestä siirryttiin yksinvaltaan, kun sisä- ja ulkopolitiikkaa alettiin tehdä Kekkosen ehdoilla. Seppo Hentilä sanoo saman niin, että niissä alkoi hänen ylivaltansa. Ilkka Pastisen mukaan Kekkonen pääsi noottikriisin ansiosta ”Suomen poliittisessa historiassa ennennäkemättömään valta-asemaan — ’imperiaaliseen’ presidenttiyteen”. Visurille on todisteena presidentti-ylipäällikön vallan arveluttavasta kasvusta reagointi lausuntoon, jonka Puolustusvoimain komentaja antoi tiedotusvälineille kesällä 1965 Uudenkylän räjähdysonnettomuuden jälkeen, että varojen niukkuuden tähden varikoita ei ollut siirretty turvallisempiin paikkoihin. Kekkonen käski puolustusministerin huolehtia siitä, ettei armeijan johto arvostele eduskuntaa eikä hallitusta määrärahojen puutteesta. Visurin mielestä virkamiesten vaientaminen oli edennyt pitkälle.[4]

Antaumuksellisesti on ruodittu nootin hyötyä Kekkosen idänsuhteille. Junnilan ja Meinanderin ohella Rautkallio alleviivaa, että kriisi sinetöi pääsemisen niiden avulla ”ikuiseksi presidentiksi”. Jaakko Iloniemen mielestä ”neuvostokortti” vahvistui, kun oli ”mustaa valkoisella, että hän tarpeen tullen voi sinnekin nojata”.

1 Väyrynen 1984, 81–2; Seppänen 2004, 277.

2 Hokkanen 2003, 513, 532; Suomi 1992, 604. Isohookana-Asunmaan (2006, 435) mielestä vasta kolmas kausi ”vapautti” Maalaisliitosta.

3 Junnila 1997, 270; Meinander 2006a, 194).

4 Häikiö 1991, 45; Hentilä 2004, 250; Pastinen 1994, 104; Visuri 1994, 239 v. 5; Kekkonen 1976, 233 (kirje Arvo Pentille 16.8.1965). Juhani Suomen mukaan (2014, 6) marsalkka Mannerheimillä oli ”enemmän valtaa kuin yhdelläkään edeltäjistään tai seuraajistaan”, kun hänellä oli presidentiksi valitsemisensa jälkeen 4.8.1944 ylin poliittinen ja sotilaallinen käskyvalta. Ei ole mahdotonta, että Suomi vastaa äärimmäisiin arvioihin Kekkosen valta-asemasta.

Lasse Lehtisen mukaan nootti ”jäi suomalaisten mieliin lyömättömänä ’Moskovan korttina’, jonka Kekkonen halutessaan saattoi taikoa hihastaan”.[1]

Lehtinen myös kysyy: ”Oliko Kekkonen noottikriisin jälkeen entistä suuremmassa kiitollisuudenvelassa auttajilleen?” Hinta kiinnostaa Rautkalliotakin.[2]

Lehtinen näyttää lisäksi olevan taipuvainen ajattelemaan lukiokirja *Forumin* tavoin, että noottikriisin jälkeen hallitus oli muodostettava Neuvostoliiton mieltymysten mukaisesti. Hänelle on näet mysteeri, ettei Karjalaisen ministeristöä, ”epäpyhää allianssia” Honka-liittoon osallistuneine ja ”’ulkopoliittisesti vaarallisine’” puolueineen, rangaistu yöpakkasilla.[3]

Lehtinen on kyllä laatuunkäyvän selityksen jäljillä todetessaan, että eduskuntaryhmästä kelpasi T. A. Wiherheimo, joka oli aiemmin myötäillyt Kekkosta.[4] Toisen lukiokirjan mukaan ministerikelpoisuuden ratkaisikin presidentin arvio ulkopoliittisesta luotettavuudesta. Pentti Virrankoski linjaa että hallituksen tuli ennen kaikkea nauttia hänen luottamustaan.[5]

Tamminiemen isännän avainasemaa painottaa myös Osmo Apunen, jonka mukaan Hruštšov lupasi Kekkoselle Novosibirskissä Tannerista ja Leskisestä: ”Te voitte määrätä, mikä heidän paikkansa on.” Apunen päättelee että ”suomalaisten poliitikkojen luottamus oli Kekkosen takuun varassa”.[6]

Apunen siteeraa Hruštšovia ilman lähdettä, jonka täytyy kuitenkin olla Novosibirskin keskustelun jompikumpi muistio. Suomalaisen mukaan Hruštšov sanoi: ”Miten te omassa maassanne ’asetatte’ tai ’sijoitatte’ eri henkilöt, se kuuluu teille itsellenne, se on Suomen sisäinen asia. - - Mutta maassanne ovat myös Tanner ja Leskinen — he ovat myös suomalaisia ja teidän kansalaisianne. Te voitte määrätä, mikä heidän paikkansa on - -.”[7] Neuvostomuistiokin on yksiselitteinen: ”Mutta me tunnemme - - Tannerin, Leskisen ja muita. On teidän sisäinen asianne määritellä näiden henkilöiden paikka.”[8] Kekkonen itse kertoi Messuhallissa 7.1.1962 Hruštšovin sanoneen, että ”maassanne ovat myös Tanner ja Leskinen. He ovat teidän kansalaisianne. Suomen kansa voi määrätä, mikä heidän paikkansa on.”[9]

---

1 Rautkallio 1992, 259 (lainaus lähteen); HS 28.10.2001, Nootin muistoissa pelko päällimmäisenä (Iloniemi); Lehtinen 2002, 380.

2 *Ibid*., 384; Raukallio 1996, 264.

3 Kohi *et al*. 2006, 139; Lehtinen 2002, 387.

4 *Ibid*.

5 Lappalainen *et al*. 1995, 340; Virrankoski 2001, 966.

6 Apunen 2005a, 97.

7 Jaakko Hallaman muistio 5.12.1961. TPA, UKA, N-30.10.1961. Muistiota on pidettävä lähteenä sillä perusteella, että Apunen mainitsee sen edellisessä viitteessä. Apunen 2005a, 97 v. 325.

8 Rautkallio 1992, 242, 379.

9 Kekkonen 1962a, 220.

Kaikkein ankarimpia ovat Virmavirta, Antti Kujala ja Ahti M. Salonen. Virmavirta väittää NKP:n saaneen *veto*-oikeuden Kekkosen sanaan, ja Kujala katsoo hänen uskottavuutensa heikentyneen, kun uskottiin, että hänestä tuli Neuvostoliiton etujen vaalija. Sen vuoksi hänen liikkumatilansa kapeni ja riippuvuus Moskovasta lisääntyi. Salosen mielestä riippuvuus kuitenkin johtui siitä, että yöpakkasten ja noottikriisin jälkeen suomalaisten pääosa vieroksui Kekkosta.[1]

Alpo Rusi ajattelee aivan toisin, joskin hiukan arvoituksellisesti. Kekkosen aseman vahvistuminen yöpakkasissa ja noottikriisissä ei ollut hyväksi demokratialle mutta ”takasi ’ulkopoliittisen yhteisymmärryksen’ käyttämisen presidentin valtana ja vallan käyttönä”, joilla hän esti Neuvostoliiton puuttumisen sisäisiin asioihin. ”Hyvän matkaa toista presidenttikauttaan” hän yritti toimia sisäpolitiikassa ja selvitä diplomatiassa ennakoimalla. Siihen viittaa ”churchillmäinen” päiväkirjamerkintä tammikuussa 1963: ”Olen valmis yhteistyöhön vaikka pirun kanssa, jos se ottaa huomioon meidän ulkopoliittiset etumme, ja torjun vaikka enkelin, jos ei.” Rusin mielestä presidentti oli noottikriisin jäljiltä ”karvat pystyssä; hän vaistosi, että Moskovan magneettikenttä oli sen läntistä vastavoimaa vahvempi”.[2]

Jukka Seppinen esiintyy jälleen moni-ilmeisesti. Karjalais-elämäkerran mukaan nootti sekä vahvisti että heikensi Kekkosta. Kirja ei selitä eikä perustele heikkenemistä vaan ainoastaan mainitsee tilaussyytöksen ja ”epäluottamuslauseen”, kun Kremlissä ei uskottu voittoon omin voimin. Neljän vuoden kuluttua Seppinen oli sitä mieltä, että Novosibirskistä jäi kiitollisuudenvelkaa ja nootin tuki sitoi Moskovaan ”yhä voimakkaammin”, mutta hän katsoo myös sisäpoliittisen aseman lujittuneen ja jopa niin, että ”Neuvostoliiton uhka nosti Kekkosen valtaan”. Vuotta myöhemmin oli vuorossa, että ”Neuvostoliiton ote Kekkosesta oli vahvistunut” ja hän ”sai asemansa uudelleen Neuvostoliitolta”.[3]

Hallituspolitiikassa noottikriisi kavensi Seppisen mielestä toimintavapautta, kun Kekkonen oli sidottu ”Neuvostoliiton edustajien kannanottoihin”.[4] Kuvaava on uskomus, että Karjalaisen hallitus kaatui Neuvostoliiton painostukseen,[5] kun ”skogilaisten” lähdettyä ”venäläiset” esittivät ”varauksia” kokoomusta kohtaan.[6] Toisaalta hän myöntää, että vasemmistoministerit erosivat sisäpoliittisista syistä ja ilman minkäänlaista päätöstä. Silti Karjalainen ”epäilemättä” pääsi presidentin kanssa ”yhteisymmärrykseen” siitä, että hallitus oli idänsuhteille ”liian riskialtis”. ”On selvää, että Neuvostoliiton näkyvä puuttuminen asiaan olisi ollut hankala”,

1 Virmavirta 1992, 48; Kujala 2006, 258; Salonen 1990, 231.
2 Rusi 2007, 95–6; UK pvk. 1.1.1963 (Suomi 2002b, 27).
3 Seppinen 1997a, 200; 2001, 459, 463, 466; 2002, 258.
4 Seppinen 1997a, 221–2.
5 *Ibid*., 248.
6 Seppinen 2002, 271. SAK:n ministerit erosivat hallituksesta 30.8.1963

joten ministeristöstä oli päästävä eroon ennen sitä.[1] Niinpä ”[u]lkopoliittisesti hankalalta haiskahtanut tilanne” hoidettiin ”nopeasti pois päiväjärjestyksestä.”[2]

Käsitys idänpelosta on siinä mielessä erikoinen, että Seppisen mukaan Neuvostoliitto ei suhtautunut hallitukseen vihamielisesti ja Kekkonen oli sen takana varauksetta. Hallituksen käydessä hänen luonaan nimittämisen jälkeen hän lupasi täyden tukensa ja vannotti olemaan hajoamatta sisäisiin erimielisyyksiin.[3] Moskovan asenteen paljasti lähetystösihteeri Voronin ilmoittamalla Karjalaiselle, että vaikka hallitus oli kokoomuksen tähden ei-toivottu, ”pääministerin persoonan vuoksi ovat tätä sietäneet”.[4] Kun tiesi Neuvostoliiton jättävän hallituksen rauhaan, miksi Karjalainen olisi hankkiutunut siitä eroon Kremlin epäsuosion pelossa?

Moskovaan arkana pälyilevä Kekkonen esiintyy Seppisen Karjalais-kirjassa. Virolaisen elämäkerrassa suhtautuminen on ambivalenttia. Yhtäältä presidentti ”ei oikein oppinut kestämään neuvostokritiikkiä koskaan”, toisaalta vastustus ”oli olemassa, mutta piilossa”, hän kun ”oli niin joustava, ettei se aina näkynyt”.[5] Havainnollinen on Kekkosen näyttäminen Virolaisen porvarihallituksen pystyttämisessä aivan toisenlaisena kuin Karjalaisen hallituksen hajoamisessa. Hän ei anna ”venäläisten jatkuvien varausten” estää, ja Seppinen korostaa, että vastoin pitkään ylläpidettyä uskomusta Virolaisen ulkopoliittista kelpoisuutta ei määrännyt Neuvostoliitto vaan Kekkonen.[6] Todistelu ei ole tosin aivan johdonmukaista. Seppisen mielestä Kekkonen ja Karjalainen tiesivät, ettei Virolainen ollut Moskovassa *persona non grata*, koska oli päässyt Karjalaisen hallituksen varapääministeriksi.[7] Toisin sanoen hänestä ei olisi tullut varapääministeriä, jos hän olisi ollut epäsuosiossa, eli Kekkonen ei ollutkaan vapaa päättämään hänestä. Yhtä lailla on väitettä, että ”Kekkosen viittaukset yöpakkasiin heti noottikriisin jälkeen” estivät Virolaisen pääministeriyden,[8] vaikea ymmärtää muuten kuin varotoimeksi Neuvostoliiton reaktion pelossa.

Joka tapauksessa Virolaisen hallitus osoittaa, ettei Kekkonen ollut noottikriisin jälkeen ja vaikutuksesta niin nöyräniskainen Moskovan edessä, kuin kategorisimmat lausunnot väittävät. Koalitio oli kokoomuksen tähden Neuvostoliitolle vastenmielinen ja sai siltä kitkerää arvostelua, mutta puolue pysyi hallituksessa, koska — Juhani Suomen sanoin — Kekkonen ”piti sen siellä Neuvostoliiton painostuksesta piittaamatta”.[9]

---

1 Seppinen 1997a, 249, 251.
2 Seppinen 2002, 267.
3 *Ibid*., 254; Virolaisen mpt. 14.14.1962. KA, JVA, k. 107.
4 AK pvk. 20.9.1963 (Rumpunen 1997, 227); Seppinen 1997a, 256.
5 Seppinen 2002, 258, 293–2.
6 *Ibid*., 269, 286.
7 Seppinen 2004, 420.
8 Seppinen 1997a, 223.
9 Suomi 1994, 245–51.

Ulkopolitiikka

Novosibirskin tiedonannossa Suomen ulkopolitiikka sivuaa kansainvälistä sotilaspolitiikkaa. Hruštšov ilmoittaa arvostavansa Suomen puolueettomuutta, ja Kekkonen sitouttaa maansa tarkkailemaan lähiympäristöään ja ehdottamaan tarvittaessa toimenpiteitä. Jakobsonin mukaan hän taivutti vastapelurinsa antamaan uuden vakuutuksen puolueettomuudesta. Häikiö väittää hallituksen tiedonantoon 14.11.1961 assosioivasti, että hän takasi ulkopolitiikan henkilökohtaisesti.[1] Ulkopolitiikkaa on noottikirjoituksissa katsottu pääasiassa Suomen aseman, tarkkailutehtävän, idänsuhteiden ja yya-konsultaatioiden näkökulmista.

Vahtikoira ja ulkopolitiikan "uusi vivahde"

Osastopäällikkö Jakobson selitti Yhdysvaltain lähetystöneuvokselle keväällä 1962, että Neuvostoliitto piti tarkkailulauselmaa Novosibirskin kommunikeassa välttämättömänä arvovaltansa takia. Olihan kuukauden ajan korostettu sotilasneuvottelujen tarpeellisuutta ja sitten niistä luovuttiin yhtäkkiä. Jakobsonin selitys sisällytettiin ulkoministeriön ohjeisiin edustustoille.[2]

Koska tarkkailu siis tuli tiedonantoon supervallan kasvojen pelastamiseksi, tehtävää ei tarkoitettu otettavaksi vakavasti. Taustasta tietämättömänä Suomen sotilasjohto kuitenkin otti. Seurantaa terävöitettiin. Kekkonen ja puolustusministeri päättivät marraskuun lopulla 1961 sotilasasiamiehen lähettämisestä Osloon ja Kööpenhaminaan.[3] Näin tarkkailun uskottavuus lisääntyi.

Ajatus sai kiusallisen vivahteen, kun Länsi-Saksan, Norjan ja Tanskan lehdissä keksittiin kutsua Suomea Kremlin "vahtikoiraksi".[4] Kotimaan lehdistö vastasi[5] vaihtelevasti.

Kokoomuksen Lahti ja Uusi Suomi ottivat puolustusasenteen. Lahti kiisti, vaikka katsoikin, että suomalaisten odotettiin ilmoittavan, jos he havaitsivat rajojaan uhattavan. US myönsi vahtikoiran olevan "tietenkin eräs näkökohta" mutta painotti valppauden normaaliutta toteamalla, että jokaisen itsenäisen valtion velvollisuus oli varjella alueensa koskemattomuutta.[6]

---

1 Liite 4; Jakobson 1968a, 91; Häikiö 1993a, 102.

2 Jakobson Åke Wihtolille 3.5.1962 ja Jakobsonin muistio 11.5.1962 liitteenä UM:n tiedotuksessa 12/62 (11.5.). TPA, UKA, vsk. 1962.

3 Salminen P. 1995, 112. Vain Oslo toteutui. Tanskasta huolehti aluksi Tukholman sotilasasiamies. *Ibid*.

4 HBL 29.11.1961, pk; Teräväinen 1993, 25.

5 Esko Salmisen mielestä (1995, 39) "oppositiolehdistö" syytti Kekkosta Suomen saattamisesta '"idän vahtikoiraksi"'. Sellaisesta ei ole kuitenkaan merkkejä.

6 Lahti 29.11.1961, Kierteitä; US 30.11.1961, pk.

Moni oli varautunut. Hufvudstadsbladet varoitti että ”ilmiantajaksi” ryhtyminen vaarantaisi pohjoismaisen yhteistyön.[1] Eräät entiset Honka-lehdet pelkäsivät puolueettomuuden tärväytyvän, kun, kuten Savo epäili, jouduttaisiin ottamaan kantaa suurvaltojen kiistoihin.[2] Jakobstads Tidning puolestaan pelkäsi, että Neuvostoliitto moittii, jos tehtävää ei sen mielestä hoideta riittävän hyvin.[3] Kauppalehti kritisoi peitetymmin, että kysymys oli Pohjolan ja Itämeren vartioimisesta. Turun Päivälehden mielestä Suomesta tuli ”poliittinen tutka”. Helsingin Sanomat piilotti arvostelunsa arvioon, että ulkopolitiikka oli saanut ”uuden vivahteen”.[4]

Maalaisliitossa ja SKP-SKDL:ssä oltiin myönteisiä. Ilkka näki Suomen vartioivan yhteisiä turvallisuusintressejä, ja Maakansa piti velvoitetta ilmauksena maan puolueettomuuden merkityksestä Pohjois-Euroopan rauhalle ja Neuvostoliiton turvallisuudelle. Hämeen Yhteistyön mukaan estettäisiin saksalaisia nousemasta maihin Itämeren alueella. Kansan Uutiset vaati valtiojohtoa edistämään Saksan rauhansopimusta ja Tanskan ja Norjan irrottamista sotilasyhteistyöstä Bonnin kanssa. Kansan Tahto sälytti Suomelle vastuun ”Länsi-Saksan ja sen liittolaisten aiheuttaman hyökkäysvaaran torjumisessa”, vaikka tarkoittikin ”oikeistovaaraa”. Lehti edellytti sellaisten voimien vahvistamista, jotka ajavat sekä sisä- että ulkopolitiikassa isänmaan etua, ts. SKDL:n voittoa molemmissa vaaleissa.[5]

Yksikään lehti ei osoittanut, että olisi huomannut tarkkailusta puhumisen näennäiseksi ja turhaksi. Neuvostoliiton avuntarvetta ajan tasalla pysymisessä ei kummasteltu saati kyseenalaistettu. Mutta Kekkonen taustasta tietoisena vesitti tehtävän tähdellisyyttä huomauttaessaan parin viikon kuluttua vaalipuheessaan Uuden Suomen tavoin, että itsenäiset valtiot seurasivat oman etunsa vuoksi ilmiöitä, joilla saattoi olla merkitystä niiden politiikalle. Muutamia vuosia myöhemmin tähtäsi Aimo Pajunen epäilemättä samaan toteamuksellaan, että lähiympäristöä tarkkailtiin ilman Neuvostoliiton toivomustakin.[6]

Kekkonen palasi aiheeseen Paasikivi-Seurassa vuonna 1969. Hän kertoi sanoneensa Novosibirskissä, että Suomi seuraa oman etunsa vuoksi ilman erillistä pyyntöäkin ilmiöitä, jotka kiinnostivat molempia ”rajojensa turvallisuuden takaamisessa”.[7]

Osmo Apunen ilmaisi skeptisyyttä varsin avoimesti toteamuksellaan *Paasikiven–Kekkosen linjassa*, että naapuri pystyi seuraamaan Pohjolan tapahtumia vähintään yhtä tehokkaasti kuin Suomi. Mutta hänkään ei varsinaisesti arvostellut

1 HBL 29.11.1961, pk. Käännös TT.
2 Vapaus, ESS ja VBL 28.11.1961, pk; TP 29.11.1961, pk; Savo 27.11.1961, pk.
3 JT 28.11.1961, pk.
4 Kauppalehti 30.11.1961, Muitten sanomaa; TP 29.11.1961, pk; HS 27.11.1961, pk.
5 Ilkka 30.12.1961, pk; MK 26. ja 28.11.1961, pk; HY 28.11.1961, Uskaltaisiko hallitus kysyä; KU 26.11.1961, pk; KT 28.11.1961, pk.
6 Kekkonen 1961e, 191; Pajunen 1967, 24.
7 Kekkonen 1969, 60.

Novosibirskin tiedonantoa, ei ainakaan kovin äänekkäästi, vaikka närkästelikin vahtikoiraa ”poliittisena nimittelynä”. Otaksuen — ja korostaen että kysymyksessä oli oletus — että Novosibirskissä keskusteltiin ”laajemmalti lähitulevaisuudessa harjoitettavan politiikan *sisällöstä*”, hän näki tarkkailukehotuksessa ”syvempää merkitystä”, joka liittyi Länsi-Saksan pyrkimyksiin ulottaa vaikutuksensa Pohjois-Eurooppaan.[1]

Kaiken kaikkiaankaan kriittisyyttä ei ole juuri esiintynyt. Seuranta on otettu vakavasti laajalla rintamalla.

Tarkkailun valossa on 1970-luvun alusta lähtien nähty varsinkin Kekkosen ehdotukset Pohjolan ydinaseettomaksi vyöhykkeeksi (1963) ja rajarauhasopimukseksi Norjan kanssa (1965). Niistä puhuttiin valvonnan näkökulmasta aluksi tunnustellen. Göran von Bonsdorffin mukaan niitä voitiin pitää tiedonannossa tarkoitettuina toimenpiteinä, ja Helge Seppäläkin kirjoitti vuonna 1974 varovaisesti, että Novosibirskin ansiosta presidentti ehkä kiinnitti ehdotuksillaan huomiota Skandinavian turvallisuuteen. Mutta kolme vuotta myöhemmin Keijo Kulha oli täysin varma molempien kuulumisesta tarkkailuun. Apunen ei yhdistänyt PYV:tä tiedonantoon eksplisiittisesti, mutta epäilemättä se kuului ”syvempään merkitykseen”. Martti Häikiö katsoo kuitenkin, ettei kummankaan mahdollista yhteyttä kommunikeaan ole selvitetty riittävästi.[2]

Lisäksi Jukka Nevakivi liitti vahdinpidon ”oleellisesti” arvosteluun, jota Kekkonen suuntasi MLF-suunnitelmaan puheessaan vierailulla Moskovassa vuonna 1965. Apusenkin mielestä lupaus seurata yya-sopimuksen valossa ”monenkeskisten ydinasevoimien luomista” viittasi Novosibirskin kommunikeaan.[3]

Yya-sopimukseen tarkkailun yhdistävät myös *Suomen työväenliikkeen historia* sekä sen kirjoittajista erikseen Jorma Kalela ja Jussi Turtola. Heidän mielestään muistutettiin, että sopimuksessa todetaan ”Suomen ja Neuvostoliiton pyrkivän yhteistoimintaan kansainvälisen rauhan ja turvallisuuden edellytysten lujittamiseksi”.[4]

Kekkosen vallastaluopuminen sen enempää kuin Neuvostoliiton tarun päättyminenkään ei ole pannut pistettä tarkkailutehtävän ottamiselle todesta. Uskottavuusoletuksen pohjalta on tehty pitkälle meneviä johtopäätöksiä 2000-luvulle asti.

Toki on ymmärrettävää, ettei Sakari Simelius entisenä puolustusvoimien komentajana kyseenalaista muistelmissaan Novosibirskin kommunikean kirjaimellista lukemista; hänen mielestään valvonta ulottui Pohjoismaiden ohella ”Saksan

1 Apunen 1977a, 193. Kursiivi OA.

2 von Bonsdorff 1970, 126; Seppälä 1974, 322–3; Kulha 1977, 266; Apunen 1977a, 200–8; Häikiö 2000, 211. UM:n poliittisen osaston päällikkö Risto Hyvärinen (1969, 59, 60) johti PYV:n ja rajarauhaehdotuksen Suomen puolueettomuudesta ja siihen liittyen turvallisuuden parantamisesta.

3 Nevakivi 1975, 77; Apunen 1977a, 209–10. Kekkosen lausunnon taustasta Suomi 1994, 279–83.

4 Kalela–Turtola 1975, 54 (lainaus); Haataja *et al*. 1976, 344.

laivastoon Itämerellä".[1] Muilla ei ole vastaavanlaista lojaliteettivelvoitetta, mutta siitä huolimatta monet ovat hyväksyneet Novosibirskin tiedonannon sellaisenaan. Pertti Salminen jopa moittii "'vahtikoira'-roolin" vähättelystä. Tosin hänen mielestään tehtävän tarkoitus ei selvinnyt suomalaisille heti täysin, mutta hän keksi kuitenkin, että "se perusteli nimenomaan aluevalvontakyvyn kehittämistä".[2]

Jukka Seppisen mukaan Suomelle tuli "viestintäoikeus tai -velvollisuus Pohjois-Euroopan turvallisuuspoliittisen tilanteen kehittymisestä". Seppo Hentilä nostaa tarkkailun peräti Novosibirskin kommunikean pääasiaksi ja Esa Seppänen ulottaa koko Eurooppaan. Nevakivikään ei välttämättä katso pitäydytyn lähialueisiin, sillä oli seurattava "kansainvälisen tilanteen kehitystä". Jukka Rislakin mielestä "vahtikoiraklausuuli" väljensi yya-sopimuksen tulkintaa niin, että konsultaatioita voitiin pyytää aina, kun länsivaltojen aktiivisuus sivuaisi Pohjois-Eurooppaa.[3]

Jukka Tarkkakin tietää hyvin Neuvostoliiton kykeneväksi pitämään silmällä Pohjois-Euroopan tilannetta mutta ottaa silti "vahtikoiraklausuulin" täydestä. Hänen mukaansa sitouduttiin tukemaan Neuvostoliiton poliittisia pyrkimyksiä hamaan tulevaisuuteen ja tämän tosiasian alastomuutta yritettiin peitellä neuvottelujen lykkäämisen viikunanlehdellä. Klausuuli itse, sotilaallisiin konsultaatioihin suostuminen vuonna 1972 ja puolustusministeri Ustinovin ehdotus kuusi vuotta myöhemmin todistavat hänelle, että "Suomi oli koukussa".[4]

Palveluksen kestoakin on laskettu. Hentilä näkee Kekkosen joutuneen loputtomaan velkaan, ja Tarkan mukaan sitoumus lunastettiin parin vuosikymmenen kuluessa monta kertaa. Nordbergin mielestä vahtikoirana palveltiin 1980-luvun lopulle.[5]

"Tartunta" on ulottunut 2000-luvun koulukirjoihin asti. *Lukion horisontti* opettaa, että "Suomi sitoutui Neuvostoliiton sotilaspoliittiseksi vahtikoiraksi", ja toisen lukiokirjan mukaan luvattiin raportoida "Itämeren alueen kansainvälisen politiikan muutoksista".[6]

Valvonnan toteuttajana on nähty nimenomaan Kekkonen. Nevakiven mielestä tehtävä jopa annettiin juuri hänelle, ja Raimo Väyrysen käsityksessä hänellä katsottiin olevan ylivertaiset edellytykset hallita vaaroja, joille lännen strateginen haaste

1 Simelius 1983, 176.

2 Salminen P. 1995, 111–2.

3 Seppinen 1997a, 200; Hentilä 2004, 249; Seppänen 2004, 286; Nevakivi 1997, 24. Käännös TT; Rislakki 2010, 154.

4 Tarkka 1987, 229, 249 ja 1997b (lainaukset). Vuosina 1972–74 käydyistä neuvotteluista ks. Visuri 2010, 217–20. Tarkan mielestä (1997b) suomalaisilla ei ollut voimaa eikä mahdollisuuksia vastustaa "Neuvostoliiton valtavirrassa ajelehtimista", vaikka tahtoa olisi ollutkin. Voisi siis päätellä, ettei Kekkonen torjunutkaan Ustinovin ehdotusta. Vrt. kuitenkin Tarkka 1997a, 271.

5 Hentilä 2004, 249; Tarkka 1997b; Nordberg 2003, 278.

6 Ekonen *et al*. 2006, 137; Kohi *et al*. 2006, 137.

altisti Pohjolan ja Itämeren.[1] Hentilän, Häikiön, Tarkan ja Väyrysen mukaan Kekkonen lupasi itse toimia tarkkailijana.[2]

Myös Kekkosen kauden jälkeen on kriisiä koristeltu PYV:llä, hänen MLF-kritiikillään ja rajarauhaehdotuksella. Risto E. J. Penttilän mielestä ne tähtäsivät ehkäisemään noottikriisin tapaisen tilanteen uusiutumisen. Tuomas Forsberg ja Jorma Kallenautio liittävät PYV:n ja MLF-lausunnon Novosibirskin kommunikeaan. Kallenautio — epäilemättä Väyryseen pohjautuen — on sitä mieltä, että lännen strateginen haaste yhdisti PYV:n noottiin MLF-suunnitelman kautta. Väyrynen itse pitää PYV:tä sekä osana kriisin jälkihoitoa että ennaltaehkäisynä MLF:stä johtuvien yya-pohjaisten vaatimusten varalta. Hentilä arvelee Kekkosen varoittaneen, että Norjan ja Tanskan osallistuminen monenkeskisiin ydinvoimiin pakottaisi hänet ehdottamaan yya-neuvotteluja. Jan-Magnus Janssonin käsityksessä tarkkailun näkyvin tulos oli PYV, mutta Jukka Rislakin mukaan sitä ei tarkoitettu välttämättä toteutettavaksi vaan ainoastaan poliittiseksi julistukseksi. Koska oli luvannut seurata Pohjolan tilannetta, Kekkonen kehitteli sen, jotta välttäisi yya-konsultaatiot.[3]

Tarkan mukaan Naton monikansallinen ydinaselaivasto olisi ollut Suomelle vaarallinen päästäessään ”[s]aksalaisen sormen ydinaseen laukaisimelle” ja Kekkonen oli Novosibirskissä luvannut yrittää purkaa jännitystä, jos sitä ilmenisi. PYV:llä hän myös halusi varmistaa, ettei Neuvostoliitto epäilisi Yhdysvaltain käyttävän Norjaa, niin kuin oli itse käyttänyt Kuubaa. ”Oli viisasta reagoida ennen kuin Neuvostoliitto lähettäisi uuden nootin ja ehdottaisi jotakin konkreettista.” Uudessa PYV-ehdotuksessaan vuonna 1978 Kekkonen osoitti Tarkan mielestä poliittista aktiivisuutta, jottei ”turvallisuuspoliittisen vartiomiehen rooli” aiheuttaisi sotilaspoliittisia toimia.[4]

Linjassa 1990-luvun alun noottitulkintansa kanssa Alpo Rusi näkee PYV:n loogisena askeleena kohti järjestelyä, jolla olisi poistettu mahdollisuus sijoittaa Suomeen ydinaseita. Artikkelissaan Jukka Salovaaran kanssa hän on kuitenkin sitä mieltä, että tarkoitus oli viedä Suomi eurooppalaiseen yhteyteen.[5]

Kekkoslaisen, todellisuudentajuisen suhtautumisen ainoat edustajat näyttävät olevan Rautkallio ja Suomi. Heitä erottaa enimmäkseen noottikriisin tulkinnassa ammottava kuilu, mutta tässä kysymyksessä he ovat samoilla linjoilla oivaltaessaan tarkkailutehtävän näennäisyyden. Suomi arvelee sitä keinoksi pelastaa Hruštšovin kasvot, Rautkallio puhuu ”pikaisesti keksitystä hätävarasta uskottavuuden säilyttämiseksi”.[6]

---

1 Nevakivi 1997, 24; Väyrynen 1982b, 562.

2 Hentilä 2004, 249; Häikiö 2000, 211; Tarkka 1987, 237; Väyrynen 1994, 131, 134.

3 Penttilä 1988, 158–9; Forsberg 1992, 237; Kallenautio 2005, 155–6; Väyrynen 1994, 94; Hentilä 2004, 253; Jansson 2002, 13; Rislakki 2010, 160.

4 Tarkka 1987, 237 ja 2007, 265. V:n 1978 ehdotuksesta Soikkanen 2008, 370.

5 Rusi 1991a, 25 v. 2; Rusi–Salovaara 1993, 141.

6 Suomi 1992, 538; Rautkallio 1996, 271.

”Puolueettomuuspolitiikkamme on kestänyt tulikokeensa.”

”Noottikriisi voimisti ulkovaltojen epäluuloa Suomen puolueettomuuteen ja jopa itsenäisyyteen”, suree Karjalainen muistelmissaan ja jatkaa: ”Se oli traagista, sillä Kekkosen matkat Englantiin ja Yhdysvaltoihin olivat juuri nootin alla luoneet ennennäkemättömän hyvän pohjan Suomen ulkopolitiikalle.”[1] Tämä episodin nurja puoli selvisi ulkopoliittiselle johdolle nopeasti, mutta siitä ei tietenkään sopinut puhua kovin laajalti. Onnistuneen loppuratkaisun ja presidentinvaalissa häämöttävän voiton tunnenosteessa Karjalainen päinvastoin kehui Maaseudun Nuorten Liitossa, että puolueettomuus oli läpäissyt ”yhden vaikeimmista tulikokeistaan”. Maakansa julkaisi ylistelyn. Myös Kekkonen kuulutti vaalikiertueellaan: ”Puolueettomuuspolitiikkamme on kestänyt tulikokeensa. Tarkoitan Novosibirskin neuvotteluja.” Yya-juhlassa 1962 Karjalainen esitteli Suomen suvereeniutta tyyliin, että ajatustenvaihto Neuvostoliiton kanssa oli ollut tasa-arvoista.[2]

Mielikuvaa ankaran koetuksen läpäisemisestä piti yllä muutamana vuonna kriisin jälkeen sekä kotimaassa että ulkomailla myös osastopäällikkö Jakobson, ja hänen seuraajansa Risto Hyvärinen toimi samassa hengessä. He puhuivat kuten lojaalien ulkoministeriön virkamiesten kuuluu. Vuosikymmenien kuluttua Jakobson sitten tilitti, että kriisi löi ”Suomen kuvan maailmalla pirstaleiksi”.[3]

Hän kyllä lähetti Kekkoselle jo kohta Novosibirskin jälkeen karun analyysin, josta ilmeni, että kriisi oli lännen silmissä kaikkea muuta kuin menestystarina.[4] Vahvistusta tuli Yhdysvaltain ulkoministeriöstä. Sieltä tehtiin Suomen diplomaattiedustukselle tiettäväksi, että vapauden katsottiin kaventuneen eikä puheita puolueettomuudesta otettu enää todesta.[5] Kekkonenkin myönsi Helsingin KGB-residentille, että ”noottiasian ja varsinkin Klimovin loikkauksen” jälkeen ”USA:ssa meitä kohtaan on syntynyt hyvin arvosteleva ja epäluuloinen mieliala”. Edustustopäälliköiden kokouksen osanottajille hän tunnusti elokuussa 1962, että maan puolueettomuuteen suhtauduttiin lännessä epäilevästi.[6]

Kekkonen korjaili kolhuja parhaansa mukaan.[7] Hän kiillotti ulkopolitiikkaa Daily Telegraphin haastattelussa ja vastasi, ettei ollut havainnut puolueetto-

---

1 Karjalainen–Tarkka 1989, 121.

2 Karjalainen 1961; MK 6.1.1962, Tasavallan presidentti: Suurvaltojen tunnustama puolueettomuus - -; Karjalainen 1962, 19. Karjalainen yhdisti joulukuussa 1961 ”tulikokeeseen” nootin mutta sanoi yya-puheessaan vain, että puolueettomuuspolitiikka oli ”kestänyt tulikokeen, jonka Euroopassa vallitseva jännitys ja suoranainen sodanvaara muodostivat”. *Ibid*.

3 Jakobson 1963, 38; 1964c, 25–6; 2001, 339; Hyvärinen 1969, 57–8.

4 Jakobson 1980, 281 ja 2001, 339.

5 Åke Wihtol Max Jakobsonille 16.4. sekä Jakobson Wihtolille 3.5. ja Tasavallan Presidentille 4.5.1962. TPA, UKA, vsk. 1962; Rautkallio 1992, 227 ja 1996, 289.

6 UK pvk. 1.6.1962 (Suomi 2001a, 489); ”Tasavallan Presidentti edustustojen päälliköille Linnassa 6.8.1962”. UMA, 5 E 9.

7 Suomi 1992, 539–40.

muudessa kielteisiä muutoksia, kun Arbeiderbladet kysyi, oliko yya-sopimuksen käyttäminen muuttanut Suomen asemaa.[1]

Jakobson puolusti Suomea heti joulukuussa 1961 torjumalla Chatham Housessa väitteen itsenäisyyden rajoittumisesta. Hän myönsi, ettei vapaus ollut maantieteen ja kansainvälisen politiikan voimatekijöitten tähden täydellistä, mutta huomautti, ettei Suomi ollut siinä suhteessa ainoa.[2] Samaan kampanjaan kuuluivat epäilemättä hänen noottikriisiä koskeneet esiintymisensä vuosina 1962–64 ja kenties vielä *Finnish Neutralitykin*.

Suurlähettiläs Seppälä toteutti missiota selittämällä muutama viikko Novosibirskin jälkeen Washingtonissa ulkoministeriössä, että nootti oli seuraus Naton toiminnasta Itämerellä.[3] Kun skeptisyys vain jatkui, Kekkonen kehotti valistamaan alivaltiosihteeri Kohleria. Tämä otti asian itse esille tiedustellen, miten suomalaiset ymmärsivät nootin syyn. Seppälä vastasi virallisen vakaalla varmuudella, ”ettei tarkoitus ollut hyökätä Suomea vastaan” vaan kysymys oli ollut ”vastavedosta Naton aktiviteeteille Pohjois-Euroopassa”, kuten hän kirjoitti Kekkoselle. Kohler arveli, että päämääriä oli ollut useita ”ja joitakin myös Suomeen nähden, jossa nootilla oli kieltämätön vaikutus presidentinvaaliin”. Se oli ilmeisen arka paikka, sillä Seppälä väisti, että Kekkosta ja Paasikiven linjaa kannatettiin joka tapauksessa. Kohler oli samaa mieltä mutta intti, että sisäisiin asioihin oli puututtu. Nyt Seppälä koki, että oli otettava kantaa. Hän kiisti suoranaisen puuttumisen ja myönsi ainoastaan, että ”nootista ehkä on ollut heijastusta vaaleihin”.[4]

Puolustautuminen jatkui muutaman kuukauden kuluttua, kun ulkoministeri Rusk kysyi Seppälältä selvästi noottiin viitaten, oliko Suomen itsenäisyys hänen mielestään yhtä hyvällä mallilla kuin Kekkosen vierailun aikaan. Vastaukseksi tuli painokkaasti, ettei maan asema ollut muuttunut. Seppälä antoi ymmärtää, että Neuvostoliitto oli pyrkinyt kääntämään huomion Pohjois-Eurooppaan ja muistuttanut Skandinavian maita ”olemassaolostaan ja politiikastaan, erityisesti huomioon ottaen Länsi-Saksan ja Tanskan väliset NATO-järjestelyt”. ”Tiedossani ei ole”, hän lisäsi, ”oliko tarkoitus myös jotenkuten vaikuttaa presidentinvaaliimme, jonka tuloksen kuitenkin piti olla oikein informoiduille ennakolta selvä.”[5] Mutta State Department ei vakuuttunut, ja koska ”kriitillistä ja pessimististä käsitystä”

1 UM:n sanomalehtiasiaintoimiston lehdistökatsaus 79/62 (8.3. [Daily Telegraph]); Kekkonen 1962b, 12.

2 Jakobson 1962, 202.

3 Rautkallio 1992, 248, 348 v. 44. Rautkallion myöhemmässä esityksessä (2010, 348, 437 v. 150) Seppälä selittää nootin seuraukseksi jännityksestä Berliinissä. Molemmissa on lähteenä State Departmentin virkamiehen 19.12.1961 päiväämä muistio.

4 Kekkonen 1976, 134–5 (kirje R. R. Seppälälle 20.1.1962); Seppälä Tasavallan Presidentille 5.2.1962. TPA, UKA, vsk. 1962.

5 Seppälä Veli Merikoskelle 28.5.1962. TPA, UKA, vsk. 1962.

arveltiin yleisemmäksikin, edustustoille lähetettiin keväällä 1962 Jakobsonin selvitys poliittisen johdon toimista marraskuussa.[1]

Vielä seitsemän vuotta myöhemmin Kekkonen torjui Paasikivi-Seurassa väitettä, että Suomi pakotettiin ”vahtikoiraksi”. Hän myös kertoi — kommunikeasta poiketen, jonka mukaan ajatus oli Hruštšovin — että ehdotti tarkkailua itse. Sittemmin hän julkisti kirjeen, jossa ylistää Novosibirskiä Suomen politiikan suureksi voitoksi, ”josta saamme kantaa yhäkin hedelmiä”.[2]

Ehostettua kuvaa eivät vaalineet ainoastaan ulkopolitiikasta vastuussa olevat. Historian lukiokirja toisti 1980-luvun puolivälissä tulikokeen läpäisemistä, ja Pekka Visuri oli vuonna 1990 sitä mieltä, että puolueettomuutta sovellettiin ensimmäisen kerran. Juhani Salminen näkee, että aukesi ”puolueettomuuspolitiikan paikoin karikkoinen kehitysreitti”.[3]

Mutta Tuure Junnila kyseenalaisti menestyksen. Hän sanoi Kokemäellä viikko Novosibirskin jälkeen, että Suomen asema oli paljastunut Paasikiven aikaan verrattuna pelottavasti heikommaksi. Elettiin ”lyhytnäköisen kansallisen itsepetoksen ja propagandavalheiden päiviä”. Ulkopolitiikka oli epäonnistunut pahasti, kun presidentti ei kyennyt takaamaan häiriintymättömiä naapurisuhteita.[4] Gromykon syytös Honka-liittoa vastaan kääntyi osoittamaan Kekkoseen.

Lisää kyytiä Junnila antoi ulkopolitiikalle eduskunnassa julistamalla, että riippumattomuus oli vahingoittunut. Suomalaiset eivät olleet vapaita muodostamaan hallitusta eivätkä valitsemaan presidenttiä. Madonluvut jatkuivat kirjassa vuonna 1964, että nootti oli ollut vakava takaisku. Länsi- ja Keski-Euroopassa pidettiin Sveitsiä, Ruotsia ja Itävaltaa puolueettomina, kuten oli nähtävissä lehdistössä ja ”monen vastuunalaisen poliitikon lausunnoissa”, mutta Suomea ei siinä yhteydessä useinkaan mainittu. Raskas sisäisiin asioihin puuttuminen olikin vaikeasti sovitettavissa yhteen puolueettomuuden kanssa. Puolueettomuutta harjoittavan valtion pitäisi välttää sisäpolitiikassaan ulkopuolista sanelua, Junnila opasti.[5]

Yhtä lohduttoman kuvan piirsi 1970-luvulla Ahti M. Salonen. Hänen mielestään Kekkosen kauden ”puolueettomuusdoktriini” kärsi pahimmat takaiskunsa vuosina 1958 ja 1961, kun itsemääräämisoikeus paljastui rajalliseksi ja puolueettomuuspolitiikan perusta ontoksi.[6] Kyösti Skyttä puolestaan ei kehdannut tunnustaa

1 Jakobsonin muistio 11.5.1962 liitteenä UM:n tiedotuksessa 12/62 (11.5.). TPA, UKA, vsk. 1962; Jakobson 1980, 283–4. Ulkoministeri Merikoski päätteli keskustelustaan Ruskin kanssa syksyllä 1962, että Yhdysvaltain luottamus Suomen puolueettomuuspolitiikkaan oli palautunut. Leo Tuomisen muistio Merikosken ja lordi Homen keskustelusta 6.12.1962. UM:n tiedotus 26/1962 (12.12.). UMA.

2 Liite 4; Kekkonen 1969, 60. Jaakko Blomberg (1970, 7) kiinnitti huomiota ristiriitaan; Kekkonen 1976, 168 (Martti Qvistille 25.9.1963).

3 Ahonen *et al*. 1984, 147; Visuri 1990a, 49; Salminen 1999, 86.

4 Junnila 1961a ja 1962, 118.

5 Junnila 1961b, 2067 ja 1964, 133, 147.

6 Salonen 1972, 272.

tahriintumista nootin aiheuttamaksi vaan tarinoi, että Kekkonen havaitsi Yhdysvaltain-vierailullaan vuonna 1970 puolueettomuuspolitiikan ”päässeen vuoden 1961 Berliinin kriisin varjosta laajan kansainvälisen tunnustuksen kauteen”.[1]

Paavo Kähkölä katsoi Kekkosen kauden jälkeen aivan toiseen suuntaan. Junnilan tapaisesti hän oli sitä mieltä, että yöpakkasissa ja noottikriisissä järkkyi puolueettomuuden onnistumisen kannalta tärkeimmän suurvallan luottamus. Syyksi hän esitti kuitenkin, ettei koko kansa ollut kannattanut Kekkosen politiikkaa.[2]

Tutkimuksessa alettiin sankaritarinaa kolhia 1990-luvulla, sen jälkeen kun virallisella totuudella nootin syystä ei ollut enää merkitystä. Ilkka Herlinin mielestä nootista tuli Hongan luovuttaessa takaisku ei ainoastaan puolueettomuudelle vaan myös presidentille, Paasikiven–Kekkosen linjalle ja itsenäisyydelle. Martti Häikiön mukaan puolueettomuuspolitiikan peitti pitkä varjo, ja Juhani Suomi katsoo Kekkosen Englannin- ja Yhdysvaltain-vierailujen saavutusten mitätöityneen lähes täydellisesti ja puolueettomuuskuvan vahingoittuneen. Hannu Rautkallio osoittaa tämän amerikkalaisista lähteistä.[3] Toisaalta hänen mielestään Kekkoselle sopi amerikkalaisten käsitys alistumisesta Novosibirskissä.[4]

Osmo Apunenkin on vuosikymmenien kuluessa omaksunut kriittisyyttä. Oltuaan 1970-luvulla sitä mieltä, että puolueettomuus selvisi ”säädyllisesti”, hän näkee uudella vuosituhannella, että Novosibirskin ”poliittinen laskeuma” pakotti Kekkosen puolustuskannalle. Tämä joutui toteamaan, että Suomen puolueettomuuteen suhtauduttiin ulkomailla kuin luonnonlakeja uhmaavaan fakiirin köysitemppuun. ”Tarkkailijoiden oli niissä oloissa — ja myöhemminkin — vaikea nähdä, mihin kiinnittyi se puolueettomuuspoliittinen köysi, jota myöten Kekkonen nyt ketterästi kiipesi.”[5]

Kiiltokuvaa puolustaa yhä Jukka Seppinen. Hänen mukaansa ”Suomen puolueettomuuspoliittinen asema” kehittyi ”Kekkosen toisen kauden alussa sinänsä varsin hyvin”: ”Ajankohdan asiakirjoissa Suomen asema määriteltiin kautta linjan suorasukaisesti puolueettomuuspolitiikan harjoittamiseksi.”[6]

Jukka Tarkka arvioi sekä myönteisesti että kielteisesti. Hänen mukaansa konsultaatiot olisivat vieneet ”poliittisesti Varsovan liiton turvallisuuspoliittiseen

---

1 Skyttä 1970, kuvateksti vastapäätä sivua 112.

2 Kähkölä 1984, 130, 132.

3 Herlin 1993, 301–2; Häikiö 1991, 43; Suomi 1992, 484, 581–6, 614 ja 1994, 16, 48, 571; Rautkallio 1993, 82, 96 v. 51, 98 v. 55 ja 1996, 35–6. Ks. myös Rentola 2009, 34, 36.

4 Rautkallio 1993, 84.

5 Apunen 1977a, 225–6 ja 2005a, 100. Jakobson totesi Chatham Housessa, että Suomen puolueettomuuteen suhtauduttiin yhtä skeptisesti kuin intialaiseen köysitemppuun. Kekkonen sanoi kahdeksan vuotta myöhemmin amerikkalaiselle kolumnistille: ”Eräiden henkilöiden lännessä on vaikea uskoa, että Suomi voi noudattaa nykyistä politiikkaansa niin menestyksekkäästi ja itsenäisesti. He ajattelevat sen muistuttavan intialaista köysitemppua.” Jakobson 1962, 196; HS 4.12.1969, C.L. Sulzberger: Intialainen köysitemppu.

6 Seppinen 2002, 289.

järjestelmään" ja hylätessään ne Kekkonen pelasti puolueettomuuden. Mutta hän kirjoitti samana vuonna myös, että tarkkailutehtävä kytki Suomen Varsovan liiton sotilasjärjestelmään. Viisitoista vuotta myöhemmin hän ei nähnyt mitään hyvää. Vaikka selvittiin ilman konsultaatioita, "tiukka kauko-ohjaus" merkitsi epäonnistumista. Neuvostoliitto korjasi Novosibirskissä "osittain ja väliaikaisesti" kevään 1948 "työtapaturman", yya-sopimuksen johdantoon päässeen maininnan Suomen pyrkimyksestä puolueettomuuteen, ja kriisin vaikutus tuntui Suomen kansainvälisessä asemassa Neuvostoliiton katoamiseen saakka.[1]

Heikki Patomäki ja Mauno Jokipii avaavat radikaalisti toisenlaisia näkökulmia. Patomäen mielestä kylmään sotaan olisi voitu ottaa kantaa vuodesta 1956 lähtien mutta omaksuttiinkin Paasikiven ja Kekkosen realismi, joka voitti Novosibirskin jälkeen lopullisesti. Jokipiin mukaan taas Honka-liitto todella aikoi tuoda ulkopolitiikkaan "läntisempiä tuulia" mutta noottikriisi pani sellaiset aatokset jäihin.[2]

Loppusyksyn 1961 negatiivinen saldo on ilmaistu myös suomettumiskäsitteellä ja jälleen ilman mainittavaa yhdenmukaisuutta. Alpo Rusin mielestä noottikriisi synnytti termin, mutta Henrik Meinander näkee, että varoittelut lännessä 1950-luvulta lähtien Suomen kaltaisesta mukautumisesta Neuvostoliiton tahtoon vain saivat uutta pontta. Oppikirjan *Ajasta aikaan* mukaan kriisi vauhditti suomettumispuheita, jotka olivat lähtöisin Länsi-Saksan lehdistöstä, mutta taistolaiskommunisti Ensio Laine arveli vuonna 1983 eduskunnassa, että noottikriisiä paljon enemmän niitä aiheuttivat lausunnot, jotka "vääristelivät suomalais-neuvostoliittolaisten suhteiden historiaa ja esimerkiksi yya-sopimuksen tarkoitusta ja sisältöä".[3]

Peter Kankkonen liittää "suomettumisprosessin" syntyyn myös yöpakkaset, ja Esko Salminen katsoo, että käsitettä alettiin "periaatteessa" käyttää Itävallan lehdissä niiden ja noottikriisin aikoihin. Mutta Matti J. Castrénin ja Veikko Huttusen mukaan suomettumisesta puhuminen ainoastaan yleistyi silloin. Junnila nimeää molemmat kriisit perimmäiseksi syyksi termin leviämiseen kansainvälisen politiikan kieleen.[4]

Harto Hakovirtakin sijoittaa käsitteen synnyn yöpakkasiin ja noottikriisiin, joissa nähtiin lännessä todiste Neuvostoliiton vaikutuksesta sisäisiin asioihin. Toisaalta käsitteen isänä yleisesti pidetty Richard Löwenthal on sanonut keksineensä sen vuonna 1966. Niinpä Hakovirta loppujen lopuksi liki pitäen pudottaa noottikriisin pois: "Eräs mahdollisuus on, että 'suomettumisesta' on joissakin

1 Tarkka 1997a, 229 (1. lainaus); 1997b; 2012, 138, 139 (3. ja 4. lainaus), 465 (2. lainaus).

2 Patomäki 1993, 66, 76; Jokipii 1990.

3 Rusi 2007, 93; Meinander 1999, 342–3; Rosendahl *et al*. 1995, 166; Laine 1983, 1268. Vihavainen (1991, 4) asemoi ilmiön ajallisesti otsikollaan "Suomettuminen alkioasteella: Paasikivestä noottikriisiin".

4 Kankkonen 1976, 19; Salminen 1982, 180; Castrén–Huttunen 1983, 117; Junnila 1985, 37.

piireissä puhuttu jo 1950-luvun lopulla, mutta hieman eri kytkennöin kuin vuodesta 1966 lähtien."[1]

Tarkan mukaan suomettuminen alkoi yöpakkasten "jälkitilassa", kun Neuvostoliitto päästettiin käyttämään sananvaltaa hallituspolitiikassa ja sen "tunnettuja tai arvattuja toiveita" hyödynnettiin sisäpoliittisessa taistelussa. Suomettumisesta puhuminen vain lisääntyi, kun kysyttiin, oliko Suomi itsenäinen vai Kremlin vahtikoira.[2]

Tarkka on myös muuttanut tässä suhteessa käsitystään Novosibirskin ratkaisusta. Arveltuaan vuosikausia, että sen pitkävaikutteisin kohta oli velvoitus seurata turvallisuuspoliittista tilannetta lähialueilla, hän katsoi vuonna 2007, että kauimmin kesti vaikutus suomettumiskeskusteluun.[3]

Käännekohta?

Ulkoasiainhallinnossa lähes neljäkymmentä vuotta palvellut Ilkka Pastinen katsoo, että noottikriisissä varmistui Suomen ulkopoliittinen suuntaus. Alpo Rusi sen sijaan näkee kriisissä ulkopolitiikan käänteen[4] eikä ole ainoa näin ajatteleva. Käsitykset muutoksen luonteesta kyllä vaihtelevat. Usein painotetaan, että aktiivisuus lisääntyi, mutta sen tavoitteista ei ole yksimielisyyttä.

1970-luvulla tuotiin tähän yhteyteen rauhanretoriikka. Göran von Bonsdorffin mukaan ulkopolitiikka aktivoitui ja otti päämääräkseen rauhan varmistamisen Pohjois-Euroopassa. *Suomen työväenliikkeen historia* katsoo Hongan siirtymisen sivuun ja hänen taustavoimiensa tappion luoneen edellytyksiä suomalaiselle rauhanpolitiikalle.[5]

Käänteeseen on sovitettu puolueettomuuskin. Juhani Salmisen mukaan puolueettomuuspolitiikalle avautui kehitysnäkymiä, ja Ahti M. Salosen mielestä noottikriisi ei ollut "puolueettomuusdoktriinille" pelkästään katastrofi vaan myös "katalysaattori". Sten Berglundin ja Steve Lindbergin käsityksessä tilaisuus aktivoida puolueettomuuspolitiikkaa nähtiin lähiympäristön tarkkailussa. Osmo Apusen mielestä Kekkonen sitoi puolueettomuuspolitiikan Novosibirskissä yyasopimukseen, josta samalla teki aktiivisen ulkopolitiikan perustan. 1980-luvun puolivälin lukiokirjan mukaan puolueettomuudesta ei ollut näyttöä Kekkosen ensimmäisellä kaudella mutta noottikriisin jälkeen hänen oli annettava puolueettoman kuva konkreettisella toiminnalla. Timo Soikkanen katsoo, että presidentin

1 Hakovirta 1975, 20–1.
2 Tarkka 2007, 216–7, 222.
3 Tarkka 1987, 229; 1997, 229; 2007, 222.
4 Pastinen 1994, 104; Rusi 1990.
5 von Bonsdorff 1971, 9; Kalela–Turtola 1975, 55; Haataja *et al*. 1976, 344.

johdolla aloitettiin erityinen puolueettomuusprojekti. Nootti ja etenkin hyökkäysuhkan toteamisen tulkinnanvaraisuus osoittivat yya-sopimuksen vaarat, joiden eliminoimiseksi ryhdyttiin laajentamaan ulkopolitiikan liikkumatilaa.[1]

Kekkonen tulkitsi vuonna 1969, että tarkkailu ja sitoutuminen toimenpiteisiin tekivät Suomesta ulkopoliittisen subjektin ja puolueettomuus muuttui siten aktiiviseksi. Tällä perusteella Jaakko Blomberg esitti, että Novosibirskissä syntyi suoranainen velvoite aktiivisuuteen yya-sopimuksen hengessä. Velvoitteen noudattaminen vahvisti Neuvostoliiton luottamusta puolueettomuuteen ja auttoi välttymään puuttumiselta sisäisiin asioihin. Yhdessä Pertti Joenniemen kanssa Blomberg nimesi erääksi ulkopolitiikan johtoajatukseksi, että aktiivisuus pienentäisi ratkaisevasti sellaisen tilanteen todennäköisyyttä, jossa Neuvostoliitto haluaisi yya-sopimuksen mukaisia ”yhteisiä turvallisuusratkaisuja”.[2]

Rusi ja Salovaara esittävät aktiivisuuden toisensuuntaisena, Eurooppa-politiikan alkuna. Neuvostoliiton vaikutusyritykset paljastivat maanosan turvallisuusrakenteesta eristäytymisen varjopuolen, ja Suomen aseman vakiinnuttamiseksi pidettiin välttämättömänä liittymistä laajempaan yhteyteen.[3]

Aloitteellisuudessa on nähty myös pyrkimys varjella Pohjolaa suurpolitiikan kielteisiltä lieveilmiöiltä.[4] Seppisen mukaan Kekkosen politiikka perustui nimenomaan konsultaatioiden välttämiseen.[5] Rusi ajattelee kuitenkin Novosibirskin puolueettomuustunnustuksen perusteella lisäksi, että kriisi vakiinnutti Suomen paikan lännessä ja tämä hyväksyttiin Moskovassa. Jussi M. Hanhimäen mielestä taas laskettiin perusta Suomen roolille sillanrakentajana.[6]

Hannu Rautkallio on jälleen aivan eri linjoilla. Hänen mielestään 1960-luvulla tapahtui ”looginen ja ymmärrettävä” muutos. ”NKP:n aktiivisuus” oli kohdistunut Kekkosen sisäpoliittiseen asemaan, ja noottikriisin vakiinnutettua sen hän ryhtyi tekemään ”’aktiivisen puolueettomuuspolitiikkansa’” aloitteita. Vallanvaihto Kremlissä vuonna 1964 lisäsi hänen liikkumavaraansa ”kansainvälisissä kysymyksissä”, ja Moskova hyötyi suuresti hänen ”niin sanotusta ’aktiivisesta puolueettomuuspolitiikastaan’”.[7]

Käsitys noottikriisin suhteesta ulkopolitiikkaankaan ei välttämättä pysy samana. Jan-Magnus Jansson esitti runsaan kolmenkymmenen vuoden väliajoin sen kahdella hyvin erilaisella tavalla. Vuonna 1967 hän oli sitä mieltä, että vuosina 1957–62 elettiin ”ulkopoliittisesti väritettyä murroskautta”, jonka ”taittopiste” oli

1 Salminen 1999, 86; Salonen 1972, 266, 272; Berglund–Lindberg 1987, 228; Apunen 2005b, 51; Ahonen *et al*. 1984, 147–8; Soikkanen 2003, 259–71.

2 Kekkonen 1969, 59–60; Blomberg 1970, 7; Blomberg–Joenniemi 1971, 47.

3 Rusi–Salovaara 1993, 141.

4 Väyrynen 1982a, 87; Rusi 1991b, 61; Kallenautio 2005, 146, 153.

5 Seppinen 2001, 465.

6 Rusi 1991b, 62; Hanhimäki 1997, 109.

7 Rautkallio 1993, 153.

”Novosibirskin shokki”. Mutta vuonna 2001 hän totesi UKK perinneyhdistyksessä, että noottikriisi ei ollut käännekohta vaan varmisti ”tasaisen menon” ja aloitti Kekkosen ulkopolitiikan ”’klassisen’ vaiheen”.[1]

Ojennusta virkamiehille

Jukka Seppinen ulottaa noottikriisin seuraukset ulkoministeriön virkamiehiin. Kekkonen pyysi tammikuussa 1962 kirjeellä ulkoministeri Karjalaiselle tekemään heille tiettäväksi hänen kirjeenvaihtonsa Tanskan pääministerin kanssa syksyllä 1958. Siinä hän varoitti Tanskaa ja Norjaa sotilasyhteistyöstä Länsi-Saksan kanssa ja katsoi nyt tämän tiedon auttavan virkamiehiä nootin arvioimisessa.[2]

Seppisen mielestä Kekkonen ojensi ministeriötä, koska ei ollut saanut virkamiehiltä neuvoja konsultaatioitten välttämiseksi. Lisäksi hän pyrki välittämään ”eri maihin” kuvan, että nootti ei johtunut hänen vallanhalustaan vaan Länsi-Saksasta. Myös Jukka Tarkka näkee, että tavoite oli henkilökohtainen: ”Jos diplomaattipiirit saataisiin uskomaan nootin sotilaspoliittiseen taustaan, ne ehkä uskoisivat vähän vähemmän niitä väitteitä, jotka kytkivät nootin presidentinvaaliin tai muuhun sisäpoliittiseen vallantavoitteluun.” Alpo Rusin mielestä taas Karjalainen sai keskeisen roolin taistelussa sellaista ”väärää mielikuvaa” vastaan, että kysymys oli ollut vain Kekkosen ”valtapolitiikasta”. Karjalaisen itsensä mukaan diplomaatteja autettiin keskusteluissaan kriisistä.[3]

Idänsuhteet

Noottikriisin seurauksia Neuvostoliitto-suhteelle on tarkasteltu sekä tapahtuneen näkökulmasta että kontrafaktuaalisesti. Edellisessä on ollut vahvasti esillä yya-sopimus, jälkimmäisessä on kuviteltu, mitä olisi tapahtunut, jos Honka-liitto olisi pysynyt koossa ja voittanut.

Kaksi aikakautta

Harto Hakovirta katsoi 1960-luvun lopussa, ettei noottikriisi muuttanut suomalais-neuvostoliittolaisia suhteita pysyvästi.[4] Yya-aikana niissä ei nähtykään

1 SK 40/1967, Miten yleinen mielipide muutettiin; Jansson 2002, 12–3.

2 Kekkonen Herra Ulkoministerille 22.1.1962 ja UM:n tiedotus 2/1962 (25.1.) sekä Kekkonen H. C. Hansenille 28.10.1958 ja Hansen Kekkoselle 15.11.1958. TPA, UKA, vsk. 1962; Karjalainen–Tarkka 1989, 121.

3 Seppinen 1997a, 198–9; Tarkka 1992, 99; Rusi 2007, 95; Karjalainen–Tarkka 1989, 121.

4 Hakovirta 1969, 259.

ainakaan merkittävää muutosta. Kirjoitukset myös heijastelivat sekä sisällöltään että puhunnaltaan ulkopolitiikan johdon puheita ja tekstejä. Mielipidespektri oli silti laaja.

Keijo Kulha nosti esille tarkkailutehtävän, joka hänen mielestään korosti aktiivisuutta yya-sopimuksen toteuttamisessa. Raimo Väyrynen katsoi kriisin osoittaneen, ettei idänsuhteissa riittänyt vakuuttelu ulkopolitiikasta vaan Suomen kansainvälisen aseman vakaus edellytti aloitteita, joilla vastattaisiin Pohjois-Euroopan turvallisuusjärjestelmän haasteisiin. Tässä valossa tuli nähdä PYV, rajarauha ja Suomen kannatus vuonna 1969 Euroopan turvallisuuskokoukselle, joiden kaikkien Väyrynen käsitti palvelleen neuvostosuhteita.[1]

Georg Paile, L. A. Puntila ja Lauri Haataja antavat ymmärtää, että idänsuhteet saavuttivat lopullisen hahmonsa. Pailen mukaan päättyi niiden pelisääntöjen etsiminen, ja Haataja ilmaisi parikymmentä vuotta myöhemmin saman niin, että suhteet vakiintuivat. Puntila katsoi että Novosibirskissä vakiintui luottamus Kekkosen ja Hruštšovin kesken.[2]

Jos vaikka ei pitänytkään noottikriisiä käänteenä, Puntila kuitenkin korotti sen Porkkalan palauttamisen kaltaiseksi virstanpylvääksi. Paasikiven kausi huipentui ”sodan ja vihamielisyyden päättymisen” sinetöimiseen, ja noottikriisissä neuvostojohto näki, että Suomi pitäytyi sopimuksiinsa ja noudatti tinkimättä rauhan ja ystävyyden politiikkaa. Läheiseen vuorovaikutukseen ei päästy ainoastaan keskinäisissä suhteissa vaan myös kansainvälisen tilanteen arvioimisessa.[3]

Yya-ajan päättyminen on jakolinja. Sen jälkeisissä arvioissa on uutta sisältöä ja kriittisyyttäkin.

Juhani Suomen mukaan ulkopoliittinen johto tulkitsi Novosibirskin jälkeen yya-sopimusta kotoiseksi eduksi. Kekkonen supisti puheissaan sen soveltamisalaa ja pyrki ennakoinnilla vähentämään konsultaatioiden vaaraa.[4]

Unto Vesan mielestä taas noottikriisistä aina 1980-luvulle vallitsi suomalaisten ja neuvostoliittolaisten yya-tulkintojen välillä jännite, joka ilmeni lausunnoissa ja kiistoissa kommunikeateksteistä. Erimielisyys keskittyi puolueettomuuspolitiikkaan. Siitä puhuminen ärsytti Neuvostoliittoa, mutta suomalaiset eivät suostuneet vaikenemaan.[5]

Koko joukko kirjoittajia näkee kehityksen kääntyneen Suomelle kielteiseksi. Ilmari Susiluodon ja häntä seuraavan Erkki Nordbergin mukaan Suomi siirtyi nootin seurauksena Neuvostoliiton ulkopolitiikan sisäpiiriin. NKP:n keskuskomitean kansainvälisen osaston ja KGB:n rooli maan asioissa kasvoi. Jukka Seppinen

1 Kulha 1977, 265–6; Väyrynen 1984, 80.
2 Paile 1967, 144; Haataja 1988b, 186; Puntila 1971, 236–7.
3 *Ibid*.
4 Suomi 1996, 237 ja 2010, 456.
5 Vesa 1998, 114.

näkee kriisin oikeuttaneen neuvostonäkökulmasta aina vain pitemmälle menevän puuttumisen niihin. Jarmo Virmavirta katsoo Neuvostoliiton pakottaneen Suomen yhtenevissä eduissa ankarampaan realismiin, joka selkiytti ulkopolitiikan itsenäisyyden rajat. Marco Krogarsin käsityksessä Suomelle myönteinen ratkaisu muovasi ”symbioosia” pitkälle tulevaisuuteen. *Forumin* mukaan oli sopeuduttava kylmän sodan jännityksen heijastumiseen idänsuhteisiin ja tarvittaessa Moskova kiristi otettaan. Jussi M. Hanhimäen mielestä suomalaiset olivat omaksumassa Ruotsin kaltaisen puolueettomuuden mutta heille muistutettiin, että sopimussiteiden katkaisemisesta Neuvostoliittoon seuraisi vakavia ongelmia. Enempien vaikeuksien välttämiseksi turvauduttiin silmänpalvontaan. Kekkosen oli seurattava Kremlin viitteitä tarkasti ja kansainvälistä aktiivisuuttaan lisätessään varottava uutta kriisiä.[1]

Jukka Tarkka ajatteli välittömästi Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen, että Suomi ajettiin ”entistä lähemmäksi Kremliä”. Sittemmin hän on katsonut, että ”Kekkonen liitti noottikriisin perusteella linjaansa uuden rakennetekijän: ei enää yöpakkasia!” Hän oli hyväksynyt vuonna 1959 Kremlin edustajat sisäpolitiikkaan ”näkymättömiksi vaan ei äänettömiksi yhtiömiehiksi”, ja tämä vahvistettiin Novosibirskissä.[2]

Näiden kriittissävyisten kommenttien lisäksi Tarkka lainaa toteavasti Risto Hyvärisen muistelmista — ja samalla avaa uuden tirkistysreiän käsitykseensä operaation motiivista —, että nootti ”vahvisti suomalais-neuvostoliittolaisten suhteiden sotilaallista sävyä”. Hyvärinen ei kuitenkaan esitä tätä tosiasiana, koskapa jatkaa: ”Näin ainakin monet luulivat, jolleivät suorastaan toivoneet.”[3]

Erittäin raskaasti ampuu Osmo Apunen. Hänen mukaansa yya-sopimuksen merkitys suomalaisten ulkopoliittisessa ajattelussa muuttui. Paasikiven aikaan sen ymmärrettiin koskevan pelkästään sotilasyhteistyötä, mutta Novosibirskin jälkeen Kekkonen myöntyi sopimuksen nivellyttämiseen puolueettomuus- ja puolustuspolitiikkaan ”poliittisesti”. Paasikiven linjan korvasi Paasikiven–Kekkosen linja, ja presidentti omaksui sen pohjana olleen venäläisten Paasikivi–Kekkosen linjan, jota toteutettiin ”Novosibirskin formulalla”, kommunikean sotilaspoliittisella osalla (s. 315). Alkoi ”routavuosia muistuttanut kamppailu myöntyvyyspolitiikan ja puolueettomuuteen nojaavan oikeustaistelun välillä”.[4]

Apusen mukaan Novosibirskissä alkoi myös idänsuhteiden ”valkoisten aukkojen historia”, kun Kekkosen ja Hruštšovin kahdenkeskiseen keskusteluun ei otettu suomalaista tulkkia ja virallisessa mielipiteenvaihdossa tuli esille vain se,

1 Susiluoto 1996, 73–4; Nordberg 2003, 281; Seppinen 2001, 463; Virmavirta 1992, 51–2; Krogars 1995, 118; Kohi *et al*. 2006, 139; Hanhimäki 1997, 109.

2 Tarkka 1992, 96 ja 2010, 145.

3 Tarkka 2012, 139; Hyvärinen 2000, 69.

4 Apunen 2005a, 96, 105, 223, 381.

miltä asioiden haluttiin näyttävän. Myöhemminkin tiedettiin keskeisistä idänpoliittisista neuvotteluista pelkästään se, mitä Kekkonen suostui kertomaan tai merkitsi muistiin.[1]

Lisäksi Apunen nostaa Seppistä muistuttavasti esille Karjalaisen. Karjalainen noudatti Kekkosen politiikkaa, mutta Apunen arvelee hänen myös ajatelleen tulevaisuuttaan ja pyrkineen saamaan venäläiset luottamaan häneen ”Novosibirskin formulan” toteuttajana. Kun he arvioivat Suomen asettumista Paasikivi–Kekkosen linjalle ja tavoittelivat poliittisten konsultaatioitten ulottamista hallitustasolle ja hallinnon avainsektoreille, ts. ulkoministeriöön, puolustushallintoon ja suojelupoliisiin, hän oli pääministerinä ja presidentin luottomiehenä keskeisen tärkeä.[2]

Henrik Meinander ja Esa Seppänen näkevät käänteen myönteisenä. Meinanderin mielestä noottikriisi vakaannutti idänpolitiikan, mikä mahdollisti aktiivisuuden lännessä ja puolueettomuusprofiilin kohottamisen. Kekkosen adjutanttina toiminut Seppänen palaa vielä 2000-luvulla yya-ajan diskurssiin johtopäätöksellään, että ”hyvien naapuruussuhteiden kehittämisen edellytykset Paasikiven–Kekkosen linjalla tulivat turvatuiksi”. Lisäksi kriisin ”voittaminen” varmisti ”1960 aloitetun ’Napanuoran’ vetämisen Länsi-Euroopasta (EFTA) Saimaan kanavan Suomenlahden puoleiseen päähän”. Menestys kannusti Kekkosta yrittämään Viipurin ja Karjalan palauttamista.[3]

Idänsuhteisiin nähden on Alpo Rusi vaihtanut kantaa. Hän arvioi vuonna 1990 niiden vakiintuneen mutta oli seitsemäntoista vuotta myöhemmin sitä mieltä, että ”Moskova alkoi yhä kärkkäämmin puuttua Suomen sisäisiin asioihin”.[4] Ehkäpä muutoksen taustalla oli ulkoasiainhallinnon virkamiehen kokema vapautuneisuus sodanjälkeisten idänsuhteiden käsittelyssä Neuvostoliiton katoamisen jälkeen.

Ajatuksia aloitteentekijästä

Jukka Tarkan mukaan yya-sopimuksen 2. artikla oli Suomelle ongelmallinen, koska hyökkäysuhka on poliittinen käsite. Hänen kirjoittamansa Karjalaisen muistelmakirja toteaa, että nootti nosti uhkan toteamisen maan diplomatian perusongelmaksi.[5] Artiklan arkaluontoisuus ja vaarallisuus paljastuivatkin syksyllä 1961 kouriintuntuvasti. Aiheesta kehittyi minidebatti, joka on jatkunut 2000-luvulle.

---

1 *Ibid*., 96. Apusen mielestä Kekkosen arkisto täyttää aukkoja vain aihetodistein.

2 *Ibid*., 104–5.

3 Meinander 2006a, 194; Seppänen 2004, 286–7. Yrittäessään toteuttaa haavettaan rajan siirtämiseksi Kekkonen ehdotti vuonna 1968 Brežneville Viipurin ja sen lähialueiden palauttamista. Vastineeksi Suomi tunnustaisi Itä-Saksan ja antaisi palan Lappia Norjan rajan tuntumasta. Brežnev ei kiinnostunut. Suomi 1996, 59–60, 62–4.

4 Rusi 1990 ja 2007, 93.

5 Tarkka 2010, 71; Karjalainen–Tarkka 1989, 114.

Oleellinen kysymys on kuulunut, kumman aloitteesta konsultaatioihin olisi ryhdytty. Heti nootin tultua annettiin lehdistössä ymmärtää, että Neuvostoliitto veisi ja Suomi seuraisi suuremmin vikisemättä. Kekkonen puolestaan muistutti ”Torjunnan päälinjassa”, ettei Neuvostoliitto ollut koskaan esittänyt mielipidettään, ei sopimuksesta neuvoteltaessakaan. Tulkinta, että konsultaatiot edellyttivät uhkan yhteistä toteamista, oli pelkästään suomalaisten.[1]

Novosibirskin tiedonanto palautti kysymyksen lehtien palstoille. Aamulehti katsoi Hruštšovin omaksuneen Paasikiven tulkinnan, että molempien edellytettiin toteavan uhkan.[2] Ilkka, Lahti ja Turun Sanomat nimesivät aloitteentekijäksi Suomen, mutta Turun Päivälehti arveli, ettei päätösvalta ollut pelkästään omissa käsissä.[3]

Tarkan mielestä keskustelun tulkinnasta synnyttivät valvontatehtävä ja velvoite edistää lähialueitten turvallisuutta.[4] Kekkonen todella sanoi Novosibirskistä palattuaan, että Suomen oli ”valvottava tilanteen kehitystä” ja ilmaistava tarvittaessa ajatuksensa toimenpiteistä. Mutta hän sanoi myös, että konsultaatioiden aloittaminen oli ”ensi sijassa Suomen velvollisuutena”. Kaksi viikkoa myöhemmin hän edellytti lisäksi sodanuhkan toteamista ”yhteisesti”.[5]

Max Jakobson muisteli vuosia myöhemmin, että koska Suomi leimattiin vahtikoiraksi tai panttivangiksi, jonka kohtalo riippui muista Pohjoismaista, tarvittiin myönteistä tulkintaa.[6] Kekkonen luonnollisesti tajusi tämän epäonnistuttuaan yrityksessään sisällyttää tiedonantoon lausuman konsultaatioista luopumisesta (s. 409). Selittämällä kansalaisille välittömästi asian parhain päin hän pyrki taittamaan kritiikiltä kärjen.

Kekkosen lausuntoa on pidettävä virallisena näkemyksenä. Se ei muodostunut likikään hallitsevaksi. Myös muunlaisia, siitä jyrkästikin eroavia käsityksiä kehiteltiin.

Lehdistössä Turun Päivälehti huomasi Kekkosen poikenneen molemminpuolisesta toteamisesta ja Liitto linjasi, että Novosibirskin tiedonanto korosti Suomen aloitteellisuutta. Hämeen Kansa, Etelä-Suomen Sanomat, Kansan Lehti ja Savo katsoivat hänen nimenomaan ottaneen aloitteen suomalaisille. Uuden Suomen mielestä toteutui vuoden 1948 neuvotteluissa esitetty toivomus, että avunantokohtaan sisällytettäisiin sanat ”Suomen pyynnöstä”. Otsikko yli etusivun

1 ”Torjunnan päälinja” (U[rho] K[ekkonen] 8.11.). KA, AKK, k. 62; UK pvk. 9.11.1961 (Suomi 2001a, 443).

2 AL 26.11.1961, pk; Anckar 1971, 208.

3 Ilkka, Lahti, TS ja TP 26.11.1961, pk.

4 Tarkka 1987, 229.

5 Kekkonen 1961d, 187–8; Kekkonen 1961e, 191.

6 Jakobson 1980, 286.

antoi ymmärtää, että Suomi olisi jopa yksinomainen aloitteentekijä, mutta teksti pehmensi presidentin sanoilla ”ensi sijassa”.[1]

US myös iloitsi epäilysten hälvenemisestä, että yya-sopimusta käytettäisiin muihin kuin siinä ilmaistuihin tarkoituksiin. Epäilemättä se oli vihjaus, että soveltaminen muutamaa viikkoa aikaisemmin jätti toivomisen varaa. Kansan Lehti huomauttikin, että sopimus oli osoittautunut ”automaatiksi”, joka toimi myös silloin, ”kun emme katso sitä sisäpoliittisista tai muista syistä tarkoituksenmukaiseksi”.[2]

Kekkonen puolusti muutaman viikon kuluttua maansa kuvaa Arbeiderbladetin haastattelussa, kun hän toisti, että sodanuhka todettaisiin yhdessä. Maakansa otsikoi: ”Presidentti Kekkonen norjalaisille lehtimiehille: Aloite mahdollisten neuvottelujen alkamisesta kuuluu tästä lähtien Suomelle.” Näin luki sisäsivulla mutta etusivulla ainoastaan: ”Presidentti Kekkonen: Sodanuhkan toteaminen suoritettava yhteisesti”.[3] Sen johdosta Osmo Apunen huomauttaa, että MK jätti pois sanat ”ensi sijassa”.[4] Syynä saattoi olla tilankäyttö, ja joka tapauksessa kumpikin otsikko viestitti, että Suomella olisi ratkaiseva sana.

Vuonna 1963 Kekkosen tulkinnan toisti ja sitä vielä selitti ulkoministeri Merikoski Valtiotieteellisessä yhdistyksessä esitelmässä, joka oli laadittu ulkoministeriössä osastopäällikkö Jakobsonin johdolla[5]. Merikoski otti Paasikiveltä todettu-sanan merkitykseksi molemminpuolisen tahdonilmaisun ja jatkoi Kekkosen käsityksellä, että noottikriisi vahvisti sen. Novosibirskin perusteella Merikoski päätteli, ettei Neuvostoliiton tahdonilmaisu johtaisi automaattisesti sotilasneuvotteluihin.[6]

Kuten ”Torjunnan päälinjasta” ilmenee, Kekkosen julkisuudessa esittämä ei vastannut kaikilta osin hänen perimmäisiä ajatuksiaan. Sama näkyy kirjeessä Päiviö Hetemäelle vuodelta 1965. Hän painottaa, että oli lausunut — Paasikiven tavoin — vain oman toivomuksensa, joka perustui ”luonnollisiin yhteistoiminnasta johtuviin näkökohtiin”. Tulkinta oli yksipuolinen eikä ollut Neuvostoliitolle ”voimassa olevaa oikeutta”. Noottikriisissä kyllä tunnustettiin käytännössä, että molempien oli todettava avun tarve, mutta koska niin ei sanottu itse sopimuksessa, tulevaisuus oli hämärän peitossa. Voitiin vain toivoa, ettei Moskovassa käsitys muuttuisi.[7]

---

1 TP 29.11.1961, pk; Liitto 28.11.1961, pk; HK 29.11.1961, pk. Myös HK 28.11.1961, Presidentti Kekkonen: Sotilaallisten neuvottelujen aloittaminen nyt Suomen asia; ESS 28.11.1961, pk; KL 29.11.1961, pk; Savo 27.11.1961, pk; US 27.11.1961, Sotilaallisten keskustelujen aloite täst'edes Suomen ja 30.11.1961, pk. Esko Salminen (1982, 169) tulkitsee, että Uusi Suomi viittasi ”vahtikoiran” velvollisuuteen.

2 US 30.11.1961, pk; KL 28.11.1961, pk.

3 Kekkonen 1962b, 11; MK 9.2.1962.

4 Apunen 2005, 105.

5 Tarkka 2010, 101.

6 ULA 1963, 15.

7 Kekkonen Hetemäelle 9.3.1965. TPA, UKA, vsk. 1965; Suomi 1992, 539.

Kaksi vuotta myöhemmin Kai Lehtonen ja Veikko Huttunen huomioivat Kekkosen tapaan, että yya-sopimus jätti uhkan toteamistavan avoimeksi.[1] He tuskin tiesivät kirjeestä Hetemäelle.

Noottikriisistä teki johtopäätöksensä myös Helsingin Sanomat. Yya-sopimuksen allekirjoittamisen 20-vuotispäivän pääkirjoituksen mukaan sotilasneuvottelujen edellytyksenä oli, ”että Suomi itse toteaa hyökkäyksen uhkan”.[2] Kaikki eivät sanoneet näin suoraan, että avaimet olivat omissa käsissä. Professori Bengt Broms oletti tarkoitetun, että avusta keskusteltaisiin vasta, kun uhkasta vallitsisi yksimielisyys. Molemmilla oli oikeus kiinnittää huomiota vaaraan, mutta ”toinen” ryhtyisi ”yksityiskohtaisiin neuvotteluihin” vasta, kun katsoisi sopimuksen edellyttämän uhkan syntyneen.[3] ”Toinen” oli tietenkin Suomi.

Tarkka väittää että Merikosken jälkeen ainoastaan Kekkonen uskalsi toivoa julkisesti yya-sopimuksen sotilasartiklojen jäämistä pelkiksi sanoiksi. Mutta kyllä myös Jakobson uskalsi. Kirjassaan *Kuumalla linjalla* hän luonnehti sopimusta arkaluontoiseksi, koska käytännössä toinen artikla meni ensimmäisen edelle. Uhka oli subjektiivinen kokemus, joten menettely ei ollut itsestään selvä. Olosuhteetkaan eivät välttämättä ratkaisisi.[4] Hän toisti Merikosken esitelmän käsityksen mutta ei tyytynyt siihen vaan meni pidemmälle todeten, että puolueettomuudelle olisi eduksi, jos

> sotilaallisista toimenpiteistä neuvotteleminen tapahtuisi *vain* Suomen pyynnöstä ja siten Suomen oman tarpeen mukaan pikemminkin kuin Neuvostoliiton mahdollisten suurvaltapoliittisten intressien perusteella.[5]

Toive oli suomalaisten enemmistön yhteinen, eikä siihen kiinnitetty täällä siksi heti huomiota.[6] Mutta Neuvostoliitossa linjaus herätti ärtymystä ja sitä vastaan hyökättiin — vuoden kuluttua. Uutistoimisto APN:n kommentaattorit P. Krymov ja N. Golovanov, jotka tuskin esiintyivät riippumattomina tarkkailijoina,[7] tuomitsivat tulkinnan yksipuoliseksi ja yya-sopimuksen vastaiseksi.[8]

Itäisen älähdyksen vuoksi on pohdittu, miksei Kekkonen eikä kukaan muukaan Jakobsonin käsikirjoituksen lukeneista puuttunut ”harhaoppisuuteen”. Hans Peter Krosbyn mielestä presidentti luki huolimattomasti, ja Juhani Suomi arvelee, että

1 Lehtonen–Huttunen 1967, 126.
2 HS 5.4.1968, pk.
3 Broms 1966, 23–4.
4 Tarkka 2007, 231; Jakobson 1968b, 80.
5 Jakobson 1968b, 155–6. Kursiivi TT.
6 ESS 29.11.1969, pk; Tarkka 2010, 151.
7 HS 12.11.1969, pk. Päiviö Hetemäki sai keskustelussaan Vladimir Stepanovin kanssa kuvan, että takana oli ”virallista painoa”. Hetemäki Urho Kekkoselle 11.12.1969. TPA, UKA, vsk. 1969.
8 Krymov–Golovanov 1969, 104; US 8.11.1969, Neuvostokritiikkiä Jakobsonille.

hän ei huomannut englanninkielisessä tekstissä eroa omaan kantaansa tai asia ei ollut vielä silloin niin arkaluontoinen kuin myöhemmin. Timo Soikkanen huomauttaa tähän, että yya-sopimuksen allekirjoittamisen ja varsinkin noottikriisin jälkeen ulkopoliittinen johto piti 2. artiklaa silmällä erityisen tarkasti.[1]

Lipsahdus ja laiminlyönti ovat tyypillisiä selityksiä myöhempien tapahtumien valossa. On myös syytä huomata, että arvovaltainen ennakkotarkastus koski vain englanninkielistä laitosta, jossa ei ole sanaa ”only” tai vastaavaa ilmaisua.[2] Ajatus kyllä on: Novosibirskin tiedonanto

> suggested that it was up to Finland to take the initiative for consultations. This amounted to a reinterpretation of the somewhat ambiguous wording of the second article of the Finnish-Soviet Treaty in a direction that further strengthened Finland's neutrality.[3]

Ilmaisu on lähes yhtä ehdoton kuin suomenkielisessä, sillä ”it was up to Finland to take the initiative” jätti päätöksen yksinomaan Suomelle.[4]

Lehdistössä Helsingin Sanomat oli sitä mieltä, että Krymov ja Golovanov arvostelivat Kekkosen ensi sijassa -näkemystä, jonka HS siten samaisti Jakobsonin tulkintaan. Aamulehden toimittajan käsityksessä *Kuumalla linjalla* oli sopusoinnussa Novosibirskin tiedonannon — ja siis Neuvostoliiton näkemyksen — kanssa. Pääkirjoitus vielä vahvisti, että kirja vain toisti sitä.[5] Päättely kulki epäilemättä niin, että koska aloite ei kommunikeaan kirjattujen Kekkosen perustelujen ansiosta johtanut konsultaatioihin, niiden aloittaminen riippui kokonaan suomalaisista.

Kekkonenkin huomioi neuvostokritiikin ja arvosteli päiväkirjassaan vainsanaa ”huonosti valituksi”. Hän myös sai Jakobsonin myöntämään, että ilmaisu olisi voinut olla parempi. Sitä vastoin asiassa itsessään ei presidentin mielestä ollut moittimisen aihetta vaan naapurin tarkkailijat olivat ymmärtäneen väärin.[6] Kekkonen kritisoi laimeasti, myöhään ja neuvostoreaktion pakottamana. Hänen asenteensa kävi ilmi paremmin parin viikon kuluttua.

Koska Neuvostoliitto oli ilmaissut närästystä Suomen puolueettomuuttakin kohtaan, Jakobson ja ulkoministeriön poliittisen osaston päällikkö Risto Hyvärinen ehdottivat presidentille selventävän lausunnon antamista. Sitä kaipasi myös

---

1 Krosby 1978, 97 (lainaus); Suomi 1996, 749 v. 2; Soikkanen 2003, 451 v. 338.

2 Blomberg 1969, 9.

3 Jakobson 1968a, 79. HBL 29.11.1969, pk. mainitsi, että erikielisissä laitoksissa ajatuskulku oli sama.

4 Vrt. Salonen 1972, 267, jonka mukaan kirjansa englanninkielisessä laitoksessa Jakobson ”kolportoi” ”YYA-sopimuksen uutta tulkintaansa”.

5 HS 12.11.1969, pk; AL 11.11.1969, pk. ja YYA-sopimuksen sotilaallisten klausuulien tulkinnassa muutos?

6 UK pvk. 15.11.1969 (Suomi 2003, 67).

Helsingin Sanomat. Kekkonen suostui ja ilmoitti, että puhuisi aiheesta Paasikivi-Seurassa. Hän pyysi Jakobsonilta ja Hyväriseltä kummaltakin luonnoksen.[1]

Jakobsonille tarjoutui nyt tilaisuus yrittää vapautua ikävästä vastakkainasettelusta. Hän totesi Bromsin tapaan, että yya-sopimus antoi molemmille oikeuden ehdottaa konsultaatioita, ja kiisti sanoneensa kirjassaan, että Suomella oli aloitteeseen yksinoikeus.[2] Eivätkä niin väittäneet Krymov ja Golovanovkaan, hän olisi voinut lisätä. Hehän eivät puhuneet oikeudesta, vaikka Jakobson yksitoista vuotta myöhemmin niin väittikin.[3]

Juhani Suomen mielestä Jakobson pyrki puhdistautumaan harhaoppisuussyytöksestä eikä hänestä ollut siksi juuri hyötyä.[4] Kekkonen ei maininnutkaan kirjaa mutta kyllä poimi ehdotuksesta kohtia, joilla Jakobson ajoi tarkoitusperiään. Kekkonen teki selväksi, että kummallakin oli oikeus ehdottaa, ja lainasi Jakobsonilta suoraan: ”Suomen puolelta ei ole koskaan eikä missään yhteydessä sanottu, että oikeus konsultaatioiden aloittamiseen kuuluisi yksinomaan Suomelle.” Hän korosti yksimielisyyttä hyökkäysuhasta ja viittasi lausumaansa Novosibirskistä paluun päivänä kuitenkin muuttaen sen kuulumaan, että aloite olisi ensi sijassa Suomen velvollisuus. Lopuksi hän painotti, että aloitteen pitäminen omissa käsissä oli maan etujen mukaista ”nimenomaan puolueettomuuden säilyttämiseksi”.[5]

Kekkonen siis omaksui oikeusaspektin, jonka avulla Jakobson aivan ilmeisesti toivoi kääntävänsä käytännön politiikan kysymyksen juristeriaksi ja halusi suunnata huomion pois itselleen kiusalliseksi käyneestä näkökulmasta. Kekkonen meni mukaan, koska oli samaa mieltä pääasiasta. Hän rakensi esityksensä taitavasti niin, että kun Jakobson halusi siirtää keskustelun neuvottelujen aloittamisen edellytyksistä ja Novosibirskin tiedonannossa ilmaistusta velvoituksesta aloittamisen oikeuteen, hän yhdisti ne. Sovittelevasti hän salli Neuvostoliitonkin ehdottaa, mutta myönnytys oli näennäinen, sillä ehdottaminenhan ei vielä velvoittaisi Suomea hyväksymään. Neuvottelujen alkamisen ehtona oli joka tapauksessa Suomen suostumus. Moskovan tyynnyttely ei jäänyt muutenkaan loppusanaksi, vaan Kekkonen päätti tiukasti Jakobsonin kirjaa noudattelevaan linjaukseen. Erona oli ainoastaan, että vain-sana korvautui omissa käsissä pitämisellä, joka käytännössä merkitsi samaa.

---

1 Suomi 1996, 244–5; HS 12.11.1969, pk.

2 Jakobsonin sähke Hyväriselle 21.11.1969 (jäljennös). TPA, UKA, vsk. 1969; Soikkanen 2003, 267, 446 v. 366.

3 Jakobson 1980, 287: Neuvostoliittolaisessa aikakauslehdessä ”väitettiin minun sanoneen, että Novosibirskin jälkeen vain Suomella olisi *oikeus* konsultaatioiden aloittamiseen - - en ollut kirjassani sanonut mitään oikeudesta esittää konsultaatioita; tietenkin kummallakin osapuolella säilyi oikeus aloitteen tekemiseen.” Kursiivi lähteen. Vrt. Krymov–Golovanov 1969, 104, jonka mukaan Jakobson luki 2. artiklaa niin, että konsultaatiot pidettäisiin ”only at Finland’s request”.

4 Suomi 1996, 245.

5 Kekkonen 1969, 60.

Lehdistössäkin puhuttiin oikeudesta. Äärivasemmalla Kansan Uutiset painotti molempien aloiteoikeutta. Päivän Sanomat, jonka mielestä Jakobson väitti aloitteen siirtyneen kokonaan Suomelle, syytti häntä yya-sopimuksen vääristelemisestä. Kekkosen kanta omissa käsissä pitämisestä oli ”aivan muuta kuin se, että vain Suomella olisi oikeus esittää sotilaallisia konsultaatioita hyökkäyksen vaaran ollessa todettu”, lehti väitti. Oikeussiirto jäi kuitenkin hoksaamatta kuten kaikesta päätellen myös Suomenmaalta. Se lainasi puheesta kyseisen kohdan sellaisenaan ja selosti neuvostoartikkelia niin, että Jakobsonin oli väitetty esittäneen konsultaatiot käytäviksi ”vain Suomen pyynnöstä ja tämän tulkinnan ei ole katsottu vastaavan yya-sopimuksen kirjainta eikä henkeä”. Suomenmaan mielestä Kekkonen torjui ”[t]ämän tulkinnan”.[1] Muotoilu oli joko tietoisesti tai tahattomasti moniselitteinen. Epäselväksi jäi torjuiko presidentti Jakobsonin kannanoton vai sen arvostelemisen.[2]

Aamulehti oli ainakin näennäisesti hiukan paremmin jäljillä. Sen mielestä Kekkonen pitäytyi Novosibirskistä paluun päivän puheeseensa mutta Jakobson oli mennyt ”tarkasti ottaen” pitemmälle. Oikeus-sana, jolla oli ”hienojakoisesti yhtä suuri merkitys” kuin vain-sanalla, oli huolellisesti harkittu. Kekkosen puheessa ehdoton kieltäminen vastasi todellisuutta, sillä sopimuksessa selvästi ilmaistu oikeus saatettiin mitätöidä vain uudella sopimuksella.[3]

Uusi Suomi puolusti Jakobsonia, ettei tämä ollut tehnyt sen kummempaa, kuin esittänyt, että olisi edullista neuvotella ainoastaan Suomen pyynnöstä. Mutta Helsingin Sanomien ei ollut helppo ymmärtää, miten aloite, johon molemmilla oli oikeus, pidettäisiin omissa käsissä.[4]

Jakobsonia tuki myös ulkoministeriö julkaisemalla tiedotteen, jonka mukaan presidentti oli hänen kanssaan samaa mieltä.[5] Juhani Suomi moittii Ritarikatua älyllisestä epärehellisyydestä,[6] mutta sellainen näkökohta tuskin tuli mieleen Vladimir Stepanoville. Hän oli ”silminnähtävän närkästynyt”, kuten Kekkonen kuvasi päiväkirjaansa tunnetilaa, jonka vallassa Helsingin KGB-päällikkö marssi hänen luokseen tiedotteen johdosta. Vähääkään häkeltymättä presidentti selvensi, että tiedote ”on oikea, minun kantani pitää kutinsa ja Jakobson on samaa mieltä, vaikka sanonut sen epäselvästi”.[7]

---

1 KU ja PS 29.11.1969, pk; SM 28.11.1969, pk.

2 Jakobson piti Suomenmaan selostusta epämääräisenä, joskin hyvää tarkoittavana. Jakobsonin sähke Hyväriselle 30.11.1969 (jäljennös). TPA, UKA, vsk 1969.

3 AL 29.11.1969, pk.

4 US ja HS 29.11.1969, pk.

5 US 1.12.1969, UM:n tiedote 2. artiklan tulkinnasta.

6 Suomi 1996, 247.

7 UK pvk. 1.12.1969 (Suomi 2003, 70). Stepanov hämmästeli Päiviö Hetemäelle, että Kekkonen oli hyväksynyt Jakobsonin tulkinnan ”virallisesti”. Hetemäki Kekkoselle 11.12.1969. TPA, UKA, vsk. 1969. Kekkosen ja Stepanovin sananvaihdon valossa Lehtinen on totaalisesti harhassa väittäessään, että Kekkonen oli Neuvostoliiton ”taskussa”. HS 13.10.2002, Tarvitsiko Suomi

Tiedotteeseen ei ollut tyytyväinen Jakobsonkaan. Hän pyysi Hyväriseltä lupaa tarkentaa STT:n välityksellä, että molempien oikeus ehdottaa oli itsestäänselvyys eikä hän kirjassaan vaatinut konsultaatioiden käymistä vain Suomen pyynnöstä vaan käsitteli yksinomaan suhtautumista niiden mahdollisuuteen, ts. omien etujen turvaamista. Hän oli päätynyt aloitteen pitämiseen omissa käsissä puolueettomuuden varjelemisen vuoksi ja katsoi myös presidentin sanoneen juuri niin.[1]

Hyvärinen oli ymmärtäväinen mutta ei puoltanut lausuntoa STT:n kautta. Se olisi ollut ”ylimitoitettua aktiivisuutta” asiassa, joka oli ”ainakin tässä vaiheessa” loppuun käsitelty. Lehtihaastattelu sen sijaan olisi käynyt, mutta Kekkonen ei sallinut sitäkään.[2]

Jos Hyvärinen aavisti, että jatkoa seuraisi joka tapauksessa jossain muodossa, hän aavisti oikein. Toiseen artiklaan palattiin yya-aikana vielä useasti ja on palattu sen jälkeenkin. Myös oikeus on tullut esille mutta edelleen ilman, että olisi nähty Kekkosen (ja Jakobsonin) taktista tarkoitusta.

Yya-aikana Göran von Bonsdorff kyllä ilmaisi heidän perimmäisen ideansa käsityksellään, että Neuvostoliitolla oli oikeus ehdottaa mutta ei sanella. Kyösti Skyttä puhui pitämisestä Suomen käsissä, ja Hannu Särkiön mukaan presidentti piti aloitetta ”ensi sijassa” Suomen velvollisuutena mutta noottikriisi ei silti ratkaissut kysymystä ”neuvotteluvelvollisuuden kriittisyydestä” lopullisesti. Kuitenkin tuli vahvistetuksi, että molempien oli todettava uhka. Von Bonsdorffin ja Erkki Platanin mukaan näin tapahtui nimenomaan Novosibirskissä; Keijo Kulha katsoi, että siellä saatiin ”täysi varmuus”.[3]

J. O. Söderhjelm, joka oli ollut mukana yya-neuvotteluissa, totesi — kuten Kekkonen Hetemäelle —, ettei mikään sen enempää itse sopimuksessa kuin sen syntyvaiheissakaan tukenut käsitystä aloitteen kuulumisesta yksin Suomelle. Koska kuitenkaan suvereenia valtiota ei voitu pakottaa sellaiseen, mitä se piti itselleen epäedullisena, Suomella oli oikeus tutkia, tarvittiinko yhteisiä toimenpiteitä. Jos vastaus oli kielteinen, voitiin sanoa ei. Sopimuksen ainoa ”realiteetti” oli, että molemmat saattoivat tehdä aloitteita vapaasti. Suomi ja Neuvostoliitto lupasivat osoittaa ”positiivista tahtoa ymmärtää toista puolta ja kykyjensä mukaan ottaa sen etuja huomioon”, Söderhjelm päätti.[4] Oikeus ehdottamiseen tai aloittamiseen muuttui tutkimisen oikeudeksi.

Kekkosensa. Tarkan mielestä (2012, 293) taas presidentti tuki Jakobsonin tulkintaa ”laimeasti”, ja Juhani Suomi taitaa kokea episodin selitykseensä huonosti sopivaksi, koska tyytyy selostamaan Kekkosen kannanoton Stepanoville ilman kommenttia. Suomi 1996, 248.

1 Jakobsonin sähke Hyväriselle 30.11.1969 (jäljennös). TPA, UKA, vsk 1969.

2 Hyvärinen Kekkoselle 1.12.1969 Kekkosen merkinnöin. TPA, UKA, vsk. 1969; Soikkanen 2003, 268–9.

3 von Bonsdorff 1970, 126; Skyttä 1970, 199; Särkiö 1972b, 58–9; Platan 1976, 713; Kulha 1977, 265–6.

4 Söderhjelm 1970, 213–4.

Jorma Kalela tuomitsi vääräksi Jakobsonin näkemyksen, jonka ymmärsi niin, ettei Neuvostoliitto voinut vaatia pääsemistä auttamaan vaan päätös oli Suomen. Hän kuitenkin päätyi suomalaisten ratkaisuvaltaan käsityksellään, että molemmilla oli oikeus ehdottaa ja aloittaminen edellytti yksimielisyyttä hyökkäysuhasta.[1]

Jaakko Blomberg kritisoi sekä Kekkosta että Jakobsonia. Hänestä Jakobson tukeutui presidentin tulkintaan Novosibirskin tiedonannosta sillä ”vain” tarkoitti lähes samaa kuin ”ensi sijassa”. Molemmat jättivät virheellisen vaikutelman, että Neuvostoliitto oli luopunut aloiteoikeudestaan. Nuori sosiaalidemokraattialykkö ryhtyi oppimestariksi: ”Sellaisen käänteen kuvitteleminen edulliseksi Suomelle osoittaisi perusproblematiikan huonoa ymmärtämistä ja sen esitteleminen olisi tosiasiassa Suomelle vahingoksi.” Kekkonen tarkoitti omissa käsissä pitämisellä, että Suomen ”on aina ehdittävä ensin”. Niinpä olikin tehty aloitteet Pohjolan ydinaseettomasta vyöhykkeestä, rajarauhasta ja Euroopan turvallisuuskonferenssista, jotka kaikki tähtäsivät turvallisuuden parantamiseen.[2]

Toisen nuoren SDP-intellektuellin, Pertti Joenniemen, kanssa Blomberg syytti Jakobsonia heikennyksen ehdottamisesta Neuvostoliiton mahdollisuuksiin valvoa Suomea yya-sopimuksella ja siten pyrkimyksestä rajoittaa supervallan oikeuksia.[3] Tässä toverit lienevät olleet aika lailla oikeassa.

Blombergiäkin purevammin kritisoi Ahti M. Salonen. Hänen mukaansa Kekkonen filosofoi Novosibirskin jälkeen, että Suomella oli ”ensisijainen aloitevelvollisuus” ja Neuvostoliitolla ”toissijainen aloiteoikeus”. Se oli ”epäilyttävä” oikotie ja paha kömmähdys, suorastaan yya-sopimuksen ”kuohimista”. ”Onko tällainen menettely”, Salonen kysyi, ”sopusoinnussa meidän taholtamme toistuvasti tehtyjen vakuutusten kanssa, että me pidämme järkkymättömästi kiinni tekemistämme sopimuksista — samalla kuitenkin peukaloiden niiden sisältöä?”[4] Tannerilaisena sosiaalidemokraattina hän toisti L. A. Puntilan tapaan Olavi Hongan ohjelmaa sopimusten noudattamisesta.

Jakobson puolestaan väitti Salosen mielestä, että aloittamisesta päättäminen kuului Suomelle. Kekkosen luottamusta nauttiva ulkoministeriön korkea virkamies kirjoitti yhteisymmärryksessä ”mestarinsa” kanssa. Hän ainoastaan meni askelen pitemmälle tehdessään selväksi, että sopimus oli Neuvostoliitolle arvoton, kun sen avain oli Suomella.[5]

Koska näki Jakobsonin ”naiivin” tulkinnan olevan peräisin Kekkoselta, Salonen uskoi Krymovin ja Gonovalovin kritisoineen myös presidenttiä. Tämä huomasi ”piston” ja vastasi Paasikivi-Seurassa tarkistaen kuitenkin kantaansa niin, että

1 HS 30.11.1970, Lis. Kalela Paasikivi-seminaarissa: Yya-sopimusta ei pidä selittää vakuutusmaksuksi.

2 Blomberg 1970, 7; Kekkonen 1961d, 188.

3 Blomberg–Joenniemi 1971, 54.

4 Salonen 1972, 268, 273 ja 1990, 266; SSd 18.11.1961, pk. ja Sos.dem. puolue sanoutuu irti - -.

5 Salonen 1972, 267–8, 274–5.

katsoi yya-sopimuksen takaavan molemmille "'oikeuden ehdottaa tai vaatia neuvotteluja'".[1] Mutta koska oli itse hyväksynyt Jakobsonin kirjaan väitteen, jonka nyt kiisti, hän puhui vastoin parempaa tietoaan.[2]

Vähän Salosen tyylisesti Tarkka piti Jakobsonin tulkintaa samanlaisena, kuin minkä Kekkonen esitti joulukuussa 1961; ainoastaan "vain" oli liikaa. Presidentti toisti käsityksen Paasikivi-Seurassa — ja edelleen ilman vain-sanaa.[3]

Reima T. Luoto hyökkäsi Jakobsonia vastaan lähes kuin neuvostokommentaattorit ja arvosteli Kekkostakin mutta perääntyi sitten hänen suhteensa. Nootikriisin lopettamisessa ilman konsultaatioita sovellettiin Paasikiven tulkintaa, mutta Kekkosen mukaan tarkkailuvelvoite siirsi aloitteen ensisijaisesti Suomelle. Sellaiselle yksipuolisuudelle ei ollut järkevää perustetta, mutta Jakobsonille ei sekään riittänyt. Hän puhui aivan muuta kuin Kekkonen, "joka lähinnä korosti Suomen lisääntynyttä vastuuta". Paasikivi-Seurassa hän alleviivasi virallista kantaa ja totesi Jakobsonin tulkinnan vain tämän omaksi.[4]

Kekkonen antoi lisää julkista viitettä julkaisemalla kirjeensä Hetemäelle. Jakobson puolestaan puolustautui *Veteen piirretyssä viivassa* paljastamalla *Kuumalla linjalla* -käsikirjoituksen korkean tason ennakkotarkastuksen (joka siis koski vain *Finnish Neutralityä*). Lähes Salosen tapaan hän nimesi Kekkosen lausunnon, että Suomi olisi ensisijainen aloitteentekijä, 2. artiklan uudeksi tulkinnaksi. Lisäksi hän kertoi, että eräät neuvostodiplomaatit olivat yksityisesti myöntäneet sellaisen johtopäätöksen Novosibirskin tiedonannosta perustelluksi. Kuten ehdotuksessaan Paasikivi-Seuran esitelmää varten Jakobson kiisti käsitelleensä konsultaatioiden esittämisen oikeutta. Sehän kuului molemmille, koska kysymys oli käytännön politiikasta. Valaiseva on Saloselta kuulostava ajatus, että 2. artikla oli "avain, joka avaa portin sotilaalliseen yhteistyöhön Suomen ja Neuvostoliiton välillä" ja jonka Hruštšov luovutti kuvaannollisesti Suomelle Novosibirskissä.[5]

Samana vuonna tulkitsi presidentin ulkopoliittiseksi testamentikseen laatima *Tamminiemi* lähes kuin Jakobson kaksitoista vuotta aikaisemmin. Kirjoittajat, ulkoministeriön alivaltiosihteeri Korhonen ja toimistopäällikkö Suomi esittivät konsultaatioihin vievän kehityksen kaksivaiheisena. Heidän mukaansa oli nootikriisistä lähtien vakiintunut käsitys, että kummallakin oli oikeus ehdottaa, mutta neuvottelut edellyttivät uhkan molemminpuolista toteamista ja toteutuisivat vain Suomen suostumuksella. Tämän ilmaisee vielä lausuma, joka kertoo Kekkosenkin yhä ajatelleen niin:

1 Salonen 1972, 268, 274 ja 1990, 266; Söderhjelm 1970, 214.
2 Salonen 1990, 266.
3 Tarkka 1987, 249.
4 Luoto 1974, 95–6.
5 Kekkonen 1976, 227–8; Jakobson 1980, 286–7.

> Oma käsitykseni - - on edelleenkin, että Suomen etujen mukaista on - - pitää konsultaatioaloite omissa käsissämme.[1]

Seuraavana vuonna tämän ajatuksen ydin sisällytettiin kolmannen parlamentaarisen puolustuskomitean mietintöön. Siihen kirjattiin Korhosen ehdotuksesta, että yya-sopimuksen sotilasartikloita voitiin soveltaa hyökkäyksen tapahduttua, tai kun molemmat toteavat uhkan. Näin täsmennettiin ja tiukennettiin toisen parlamentaarisen puolustuskomitean muotoilua, että neuvottelut käydään, ”mikäli sotilaallisen hyökkäyksen uhka on todettu”.[2]

Huomionarvoinen on myös kannanotto peruskoulun historiankirjassa vuonna 1978, että lähtökohtana on molempien toteama hyökkäysuhka. Tekijät kiittävät Korhosta ”lisäyksistä ja täsmennyksistä”.[3] Niiden merkityksen paljastaa vertailu Novosibirskin tiedonannon tulkintaan toisessa historian oppikirjassa, ”että Suomi seuraa valppaasti tapahtumia Itämeren piirissä ja tekee tarvittaessa aloitteen neuvottelujen käynnistämiseksi”.[4] Hyökkäysuhkaa ei mainita lainkaan, eikä Neuvostoliiton aloite ole poissuljettu.

Jakobsoniakin jyrkempi oli Alpo Rusi, joka väitti vuonna 1990, että aloite olisi ”yksiselitteisesti” Suomen.[5] Tuolloin asialla oli vielä ainakin teoriassa todellista merkitystä. Se poistui vuoden 1992 alussa, kun yya-sopimus lakkautettiin seurauksena Neuvostoliiton katoamisesta. Tämän jälkeen mielenkiinto on ollut pelkästään akateemista.

Rusi poikkesi virallisesta tulkinnasta, ja niin oli tehnyt ennen häntä moni muukin, joskin toiseen suuntaan. Helge Seppälän mielestä suurvallan arvio riitti, koska se tunnisti aina vaaran paremmin. Etelä-Suomen Sanomat kirjoitti Kekkosen Paasikivi-Seuran puheen johdosta, ettei Neuvostoliitto ollut luopunut aloiteoikeudestaan vaan Suomella oli vain mahdollisuus ”etulyöntiin”. Jos Euroopassa kiristyisi, ensisijaisuudella tuskin edes olisi merkitystä, vaan — toisin kuin Jakobson ajatteli — olosuhteet määräisivät menettelyn. Myös Heikki Eskelinen antoi ymmärtää, että määräysvalta oli kokonaan Neuvostoliitolla. Suomi — tässä hän näyttää ”säästäneen” Kekkosta (s. 91) — suostui Novosibirskissä sellaiseen yya-sopimuksen väljennykseen, että neuvottelujen perusteeksi kelpasi mikä tahansa Pohjois-Eurooppaa sivuava länsivaltain toimenpide. Peter Kankkonen taas näki aloitteen siirtyneen Neuvostoliitolle siksi, ettei konsultaatioehdotusta torjuttu.[6]

---

1 Kekkonen 1980, 67.
2 KM 1981:1, 27; KM 1976:37, 23; Suomi 2000, 607.
3 Lehtonen *et al*. 1978, 3, 110.
4 Oksanen *et al*. 1975, 136.
5 Rusi 1990.
6 Seppälä 1974, 322; ESS 29.11.1969, pk; Eskelinen 1966, 246; Kankkonen 1976, 63.

Kekkosen kauden jälkeen Dag Anckar ja Risto E. J. Penttilä irtautuivat *Tamminiemen* linjauksesta. Anckar totesi vuonna 1982 kansainvälisessä konferenssissa, että neuvotteleminen hyökkäyksen uhatessa tarkoitti kumman tahansa oikeutta aloittaa konsultaatiot aina, kun tilanne sen mielestä vaati.[1] Oikeus ei siis koskenut ehdottamista vaan aloittamista ja niin, että Suomen oli suostuttava, jos Neuvostoliitto esittäisi. Tämän vielä vahvisti toteamus, että Neuvostoliitto saattoi kriisitilanteessa aktivoida sopimuksen, jolloin konsultaatiot alkaisivat.[2]

Penttilä oli kuusi vuotta myöhemmin sitä mieltä, että Neuvostoliiton mukaan uhan toteamiseen riitti jommankumman ”virallinen huolenilmaus”.[3] Jos konsultaatioihin olisi tarvittu molempien suostumus, Suomella olisi ollut ”päätös- tai ainakin veto-valta”. Yya-sopimuksessa ei kuitenkaan ollut perusteita yksimielisyyden vaatimiselle, joka olikin pelkästään Paasikiven toivomus. Jakobson puolestaan oletti ”noottikriisin jälkeen” virheellisesti, että ehdottamisen oikeus oli siirtynyt Suomelle.[4]

Kekkosen kaudella myös vaadittiin Suomen aktiivisuutta tavalla, joka kuulostaa Neuvostoliiton myötäilyltä. Suomenmaa suositteli yya-sopimuksen 21-vuotispäivänä, että jos Eurooppa ajautuu sodan partaalle, Suomi aloittaa neuvottelut. Vain siten pysyttäisiin suurvaltojen ristiriitojen ulkopuolella ja säilytettäisiin luottamus. Ne, joiden mielestä tuli karttaa ”kahden saman alan asiantuntijan välisiä neuvotteluja”, vaaransivat luottamuksen ja olisivat vastuussa, jos Suomi joutuisi tosi paikan tullen kärsimään. Kekkosen Paasikivi-Seuran puheesta Suomenmaa päätteli omissa käsissä pitämisen edellyttävän, että jos Euroopassa syntyy sotilaallinen kriisi, epäluulojen välttämiseksi suomalaiset alkavat neuvottelut viipymättä. Tapansa mukaan myös Kansan Uutiset oli kallellaan itään päin tulkitessaan, että presidentti kehotti sellaisessa tilanteessa aloitteellisuuteen. Osmo Apunen meni niin pitkälle, että puhui ei ainoastaan tilanteen seuraamisen vaan myös ehdottamisen velvollisuudesta. Kekkonen tarkoitti ”ensi sijassa”, että Neuvostoliittokin ”voi todeta konsultaatiot uudelleen tarpeellisiksi”.[5]

Neuvostoliiton katoamisen jälkeen tuli Ilkka Pastinen lähelle Salosta käsityksellään, että tarkkailun varjolla Kekkonen selitti aloitteen siirtyneeksi ensi sijassa Suomelle ja Jakobson terävöitti tulkintaa. Pastinen on heidän linjoillaan myös sanoessaan, että yya-sopimus antoi molemmille oikeuden ehdottaa mutta kummankin oli todettava uhka.[6]

---

1 Anckar 1982, 5–6.
2 *Ibid*., 7.
3 Penttilä 1988, 50.
4 *Ibid*., 53–5.
5 SM 6.4.1969 ja 28.11.1969, pk; KU 29.11.1969, pk; Apunen 1977a, 192.
6 Pastinen 2007, 250–1.

Juhani Suomi kritisoi Kekkosta, että ”ensi sijassa” oli yksipuolinen ja hän korjasi Paasikivi-Seurassa uudella yksipuolisuudella. Biografi tarkoittanee suurin piirtein samaa kuin Tarkka ja Pertti Salminen, joiden mukaan presidentti katsoi aloitteen siirtyneen Suomelle.[1]

Juhani Salminen kääntää jutun päälaelleen tulkitsemalla, että Suomelle siirrettiin ovelasti vastuu, jota tarvittaessa käytettäisiin hyväksi. Esa Seppänen taas näkee, että ”vahtikoira” omi aloitteen uhkan määrittämisessä, ja Seppo Hentilän mielestä Kekkonen lupasi ehdottaa neuvotteluja tarvittaessa. Jorma Kallenautio katsoo Neuvostoliiton edellyttäneen keskusteluja turvallisuuspolitiikasta kansainvälisen tilanteen niin vaatiessa. Hän pitää tätä yya-sopimuksen sotilasartiklain soveltamisen laajentamisena, jotta niihin voitaisiin vedota, kun haluttiin käsitellä turvallisuutta yleensä. Jukka Seppisen mukaan Novosibirskin kommunikea ei ottanut kantaa uhkan toteamisen tapaan mutta aloitteen katsottiin siirtyneen Suomelle.[2] Passiivi jättää epäselväksi kumpi katsoi vai sovittiinko yhdessä.

Lähtökohtanaan Apusen ”Novosibirskin formula” uskoo presidentti Koivisto Kekkosen luvanneen, että Suomi huolehtisi aloitteesta. Apunen itse esitti asian vuonna 2005 kahdella tavalla. Paasikivi-Seuran historiassa Kekkonen saa Novosibirskissä aloiteoikeuden. Arbeiderbladetin haastattelun lausumassa tiedonannon tarkastelemisesta ”myös siinä valaistuksessa, että sen mukaan aloite mahdollisten neuvottelujen aloittamiselle on tästä lähtien ensi sijassa Suomen” ei ollut kysymys ”siitä, mitä tehdään, vaan siitä, miten se tehdään”. Uhkan toteaminen yhdessä vahvisti Suomen puolueettomuutta oikeudellisessa mielessä. Hyvänä juristina hän vain jätti sanomatta, että aloiteoikeus ja uhkan yhteinen toteaminen olivat eri asioita: edellinen koski poliittisia konsultaatioita, jälkimmäinen sotilasvalmisteluja, jotka oli jo käytännön syistä tehtävä yksissä tuumin.[3]

Apusen toisessa esityksessä ei ole kysymys oikeudesta vaan Kekkosen ja Hruštšovin sopimuksesta, että jos lähialueilla kiristyy, Suomella on velvollisuus ehdottaa ”yya-sopimuksen perusteella” ”poliittisia” konsultaatioita. Se oli poliittinen hinta selviämisestä ilman sotilasneuvotteluja.[4]

Myös keskustelu kirjasta *Kuumalla linjalla* on jatkunut. Tarkan käsityksessä Jakobson vain mukaili ”vahtikoiraklausuulia” ja Kekkonen puolusti häntä. Juhani Suomi sanoi ensin, että Kekkonen pyrki häivyttämään kirjan taka-alalle ja ”taval-

1 Suomi 1996, 246 ja 2010, 330; Salminen P. 1995, 112; Tarkka 2010, 151.

2 Salminen 1999, 74; Seppänen 2004, 286; Hentilä 2004, 253; Kallenautio 2005, 142; Seppinen 2004, 399, 884 v. 32.

3 Koivisto 2008, 122; Apunen 2005a, 105. Kekkonen (1962b, 11) sanoi haastattelussa: ”Tiedonantoa on tarkasteltava myös siinä valaistuksessa, että sen mukaan aloite mahdollisten neuvottelujen aloittamiselle on tästä lähtien ensi sijassa Suomen. Edelleen on syytä kiinnittää huomiota siihen, että tiedonannon tämä kohta sisältää ajatuksen yhteistyösopimuksen 2. art. tulkitsemisesta niin, että siinä mainittu sodan uhan toteaminen on suoritettava yhteisesti.”

4 Apunen 2005b, 50–1.

laan" kiisti Jakobsonin tarkoittaneen kirjoittamaansa. Myöhemmin biografi ilmaisi asian niin, että Kekkonen "pesi Jakobsonia puhtaaksi".[1]

Kontrafaktuaali näkökulma

Välittömästi Novosibirskin jälkeen Väinö Tanner kuvitteli televisiohaastattelussa kriisille vaihtoehtoisen lopun. Hän antoi ymmärtää, että Honka-liiton hajottamisessa hätäiltiin ja että olisi käynyt aivan hyvin, vaikka se olisi pysynyt koossa. Olisi vain pitänyt odottaa Kekkosen ja Hruštšovin tapaamisen tulosta, joka tiedettiin rauhoittavaksi, sillä yya-sopimushan kielsi sisäisiin asioihin puuttumisen.[2] Puheenjohtaja oli olevinaan tietämätön puolueessaan yleisesti vallinneesta käsityksestä, että nootilla tavoiteltiin Honka-hankkeen kaatamista.

Kekkonen oli Tannerin kanssa jyrkästi eri mieltä. Pessimistinen kontrafaktuaali Messuhallissa, että jos Honka-miehet olisivat olleet vallassa, konsultaatioihin olisi jouduttu,[3] saattoi olla vastaus hänen optimismiinsa.

Vuosia myöhemmin ikävä vaihtoehto vietiin Keskustapuolueessa paljon pitemmälle. Kalervo Siikala ja Keijo Immonen kuvailivat seuraukseksi Honka-liiton voitosta tragedian, jossa sen lisäksi että sotilaskonsultaatiot olisivat toteutuneet, miehitys olisi ollut hyvin todennäköinen.[4]

Yhtä synkästi on maalailtu kylmän sodan jälkeenkin. Tuomas Keskisen mielestä noottikriisi oli "hirvittävä tapahtumasarja, joka olisi — kun se irti pääsi — voinut johtaa mihin tahansa: puna-armeijan tukikohtiin ja miehitysyritykseen".[5] Samaan tapaan näkee 2000-luvun oppikirja: "Pahimmassa tapauksessa Neuvostoliitto lähettäisi neuvottelujen jälkeen joukkonsa Suomeen vedoten YYA-sopimukseen."[6]

Antti Kujala on välillä varma, välillä epätietoinen. Hän on ensin sitä mieltä, että nootilla uhattiin Hongan kannattajia "kohtalokkailla seurauksilla" ja ilmassa leijui miehityksen uhka. Pelko, että neuvostopanssarit vyöryvät Helsinkiin, "oli reaalisesti vaikuttava asia".[7] Uhkatekijät olisivat saattaneet realisoitua, jos Kekkonen ei olisi voittanut — "jos sittenkään".[8] Vaivihkainen perääntyminen jättää toteutumattoman vaihtoehdon lopulta avoimeksi.

---

1 Tarkka 2010, 151; Suomi 1996, 245 ja 2010, 457.

2 SSd 26.11.1961, Presidentinvaalia pohtimaan sos.-dem. puolue - -. Ks. myös SSd 26.11. Iltahorisontti, jonka mukaan "porvaripiirit" kaikkosivat Hongan takaa, koska luulivat Neuvostoliiton sekaantuvan "sisäisiin asioihimme", ja 28.11.1961, Iltahorisontti, joka moittii porvareita hätäilystä.

3 Kekkonen 1962a, 220.

4 Siikala–Immonen 1978, 86.

5 Keskinen 1992a.

6 Kohi *et al*. 2006, 137.

7 Kujala 2013, 126–7.

8 *Ibid*., 333.

Hannu Rautkallio sitä vastoin ei epäröi vaan heittäytyy tannermaiseen toiveikkuuteen: ”Nykyiset tutkimustulokset vahvistavat, ettei Neuvostoliitolla ollut mitään syitä panna uhkauksiaan toimeen, mikäli Honka-liitto olisi jatkanut eheänä vaalikampanjointiaan.” Hänen mielestään kriisi oli ohi jo ennen Novosibirskiä. Näin siksi ettei Norjan ulkoministerin Langen vieraillessa samoihin aikoihin Neuvostoliitossa ”läntisten NATO-maiden diplomaattiasiakirjojen mukaan Suomen nootista puhuttu halaistua sanaa”. ”Novosibirskin näyttämöä” tarvittiin pelkästään äänestäjiä varten.[1]

Lange keskusteli Gromykon kanssa marraskuun 21. päivänä, ja *Novosibirskin lavastuksen* mukaan he puhuivat yksinomaan maittensa keskinäisistä suhteista. Lähteinä ovat suurlähettiläs Sohlmanin raportti seuraavalta päivältä ja Englannin Moskovan-suurlähettilään raportit 21. ja 23.11.[2] Viimeksi mainitun perusteella Rautkallio sanoo, että isännät välttelivät noottia ”kuin tulenarkaa aihetta, ikään kuin sitä ei olisi ollut syytä ottaakaan vakavasti huomioon.”[3]

Lähdeaineisto on kuitenkin yksipuolinen. Norjan ulkoministeriön arkistosta Rautkallio olisi voinut löytää keskustelumuistiot, joita Juhani Salminen on käyttänyt ja joiden mukaan nootilla oli keskustelussa tärkeä osa.[4]

Vuonna 2010 Rautkallio aivan ilmeisesti muutti mieltään tässäkin kysymyksessä, koska onnitteli Honkaa luopumisesta sillä perusteella, että muussa tapauksessa hänet olisi myrkytetty. Golitsynin mukaan Ženihov oli uhannut niin.[5]

Puolustuspolitiikka

Jukka Seppisen mukaan noottikriisi “varmisti Suomen kuulumisen turvallisuuspoliittisesti Neuvostoliiton etupiiriin”.[6] Turvallisuuspolitiikasta eli ulko- ja puolustuspolitiikan kokonaisuudesta puhuminen on tässä yhteydessä siinä mielessä anakronistista, että Suomessa käsite omaksuttiin vasta muutaman vuoden kuluttua.[7] Kirjallisuudessa se kuitenkin esiintyy takautuvasti.

Edellä on käsitelty keskustelua kriisin seurauksista ulkopolitiikalle, seuraavassa on pääaiheena puolustus. Teemoja ovat poliittisen johdon ja Puolustusvoimien

1 Rautkallio 1999, 169–70, 395 v. 385.
2 Rautkallio 1992, 231, 343 v. 218.
3 *Ibid*., 232, 343 v. 222.
4 Salminen 1999, 75–81.
5 Rautkallio 2010, 345.
6 Seppinen 1997a, 199. Turvallisuuspoliittisesti-sana on oikeastaan tarpeeton, sillä etupiiri kattaa sen.
7 Visuri 2003, 73.

johdon asennoituminen, puolustusdoktriini ja armeijan materiaalinen suorituskyky. Jälleen esiintyy huomattaviakin näkemyseroja.

Keskustelua murroksesta

Noottikriisiä on pidetty käänteenä myös Suomen puolustuspolitiikassa. Veli Pernaan mielestä ”1960-luvun kriisit” ajoivat tehostamaan puolustusta, ja Max Jakobson ja Pertti Salminen väittävät, että noottikriisissä poliittinen johto tunnusti parantamisen tarpeen ensimmäisen kerran sitten sodan päättymisen. Risto E. J. Penttilän mukaan kriisin seurauksena sekä poliitikot että sotilaat alkoivat korostaa puolustuksen omavaraisuutta. Alpo Rusi ja Jukka Salovaara katsovat puolustuksen palanneen turvallisuuspolitiikan rakenteelliseksi osaksi.[1] Jukka Tarkka esittää, että upseeristo piti “[a]inakin noottikriisistä lähtien” Neuvostoliittoa selkeästi sotilaallisena uhkana, eli sotilasjohto ei ollut sitä ennen välttämättä ajatellut niin. Rusin käsityksessä Suomi vahvistaessaan kriisin seurauksena puolustustaan jopa otti ”aimo askeleen länteen”.[2]

Loogiselta kannalta ovat Kekkosen tukeminen nootin ainoana motiivina ja Puolusvoimia koskevat toimenpiteet kriisin seurauksena yhteensopimattomia. Eino Jutikkala ei kuitenkaan nähnyt vuonna 1999 minkäänlaista ristiriitaa. Hänen mielestään nootilla pyrittiin yksinomaan vaikuttamaan presidentinvaaliin ja Puolustusvoimia ryhdyttiin kehittämään kriisin seurauksena.[3]

Jukka Seppisen käsityksessä turvallisuuspolitiikan ytimeksi tuli konsultaatiokynnyksen nostaminen poliittisin toimin.[4] Monet kuitenkin puhuvat vain sotilaspuolesta.

Pertti Salmisen mielestä puolustuspolitiikkaa uudistettiin merkittävästi. Kiireellisintä oli perusteiden poistaminen Neuvostoliiton julkisilta epäluottamuksenosoituksilta.[5]

Tarkan mukaan Kouvolan-puhe kertoi Kekkosen sotilaspoliittisesta aktivoitumisesta ”noottikriisin jälkeen”. Hän pyrki varmistamaan puolueettomuuden uskottavuuden itsenäisellä puolustuksella. *Post hoc ergo propter hoc* -logiikalla Tarkka päättelee puheesta ja ”puolustusvalmiuden kehitystyöstä heti noottikriisin jälkeen”, että Kekkonen hyväksyi puolustuspolitiikan turvallisuuspolitiikan osaksi kriisin ansiosta.[6]

---

1 Pernaa 2008, 208; Jakobson 1980, 293; Salminen P. 1995, 116; Penttilä 1991, 107; Rusi–Salovaara 1993, 141.

2 Tarkka 2012, 217; Rusi 1998, 47.

3 Jutikkala 1999, 419–20.

4 Seppinen 2001, 465.

5 Salminen P. 1995, 129.

6 Tarkka 2007, 228 (1. lainaus) ja 2012, 218 (2. lainaus).

Penttilä käyttää samanlaista päättelyä. Koska kriisin jälkeen kohennettiin sotilaallista valmiutta länsihyökkäyksen varalta, hän olettaa Kekkosen antaneen Novosibirskissä Hruštšovin ymmärtää, että Suomi parantaa puolustustaan.[1] Penttilän mielestä taustalla oli muutos suhtautumisessa yya-sopimuksen puolustusvelvoitteeseen. Siihen asti oli vihollisena pidetty Neuvostoliittoa, mutta nyt poliitikot ja kenraalit tiedostivat, että puolueettomuus edellytti uskottavaa kykyä torjua hyökkäys myös lännestä, ja alkoivat korostaa puolustuksen omavaraisuutta.[2]

Puolustuksen uudistamisesta ja sen merkityksestä Tarkka ajattelee vastaavalla tavalla. Hänestä nootti paljasti vakuuttelun puolustautumisesta omin voimin ongelmalliseksi ja antoi siten sysäyksen ilmatorjunnan nykyaikaistamiselle.[3] Hänenkin käsityksessään ”ilmapuolustuksen kohentaminen ja sen poliittisen tehon” hahmotteleminen olivat radikaaleja muutoksia. Kriisi aiheutti murroksen. ”Modernistinen ajattelu sai lopullisesti yliotteen”, kun ilmatorjunnan parantamisella ja siitä myöhemmin kehittyneellä Lapin puolustuksen vahvistamisella rintamasuunta käännettiin länteen. Se ei merkinnyt herpaantumista valmiudessa estää Neuvostoliiton miehitys, vaan valmiutta torjua hyökkäys lännestä ainoastaan pidettiin parhaana tapana käsitellä perinteistä uhkakuvaa.[4] Noottikriisin paineessa perinteinen ja moderni puolustuspolitiikka sulautuivat ”puolustautumiseksi yya-avunantoa vastaan”. Synteesi johti 1960-luvun jälkipuoliskolla aluepuolustukseen.[5]

Pekka Visuri näkee toisin. Hän kyllä katsoi väitöskirjassaan, että valtiojohto tunnusti noottikriisin perusteella puolustuksen ja erityisesti ilmatorjunnan parannustarpeet, mutta leimasi sittemmin puhumisen puolustuspoliittisesta käänteestä liioitteluksi. Hänen mielestään kaikki keskeiset ongelmat olivat suunnittelijoiden ja poliittisen johdon tiedossa jo ennen loka–marraskuuta 1961.[6]

Visuri kuten myös Timo Soikkanen pitää kuitenkin noottikriisiä puolustushallinnolle ja ulkoministeriölle opettavaisena. Niiden yhteistyö parani, kun käsitettiin, että kriisit vaativat yksimielisyyttä turvallisuuspolitiikasta. Visurin mukaan yhteistyötä kehitettiin lisäksi kriiseihin varautumisessa ja materiaalihankintojen valmistelussa.[7]

---

1 Penttilä 1988, 151.

2 Penttilä 1988, 162 ja 1991, 107, 110.

3 Tarkka 2010, 72.

4 Tarkka 1992, 94–5, 98.

5 *Ibid*., 99. Pertti Salmisen mielestä (1995, 370) ei ollut traditionalisteja ja modernisteja vaan sotilasjohdolla ja muullakin upseeristolla lähes kokonaisuudessaan oli mielessä puolustautuminen Neuvostoliiton hyökkäystä vastaan mutta he varoivat vaarantamasta ulkopolitiikkaa.

6 Visuri 1989, 204 ja 1994, 195, 236.

7 Visuri 1990a, 53; 1994, 197, 234; 2003, 72–3; Soikkanen 2003, 247–8.

Myös Simelius kertoo ”kiinteästä ja hedelmällisestä yhteistyöstä ulkoasiainministeriön kanssa”. Aivan ensiksi Pääesikunta kutsui ulko- ja puolustusministerit ja ulkoministeriön poliittisen osaston päällikön informoitaviksi sotilaspoliittisesta tilanteesta ja kalustohankintojen tarpeellisuudesta.[1]

Aseostojen taustat

Suomen puolustusmenot kasvoivat vuoden 1962 budjetissa lähes puolella edellisvuodesta. Lisäys johtui rauhan oloihin nähden huomattavan suurista kalustohankinnoista vuosina 1962–63.[2] Käsitykset ostopäätösten syystä ja taustoista vaihtelevat samallakin kirjoittajalla. Jakobson oli vuonna 1968 sitä mieltä, että ratkaiseva oli Berliinin kriisi. Jos se olisi aiheuttanut välittömän sodanvaaran, kyvyttömyys suojata ilmatila olisi paljastunut ja puolueettomuus kyseenalaistunut. Tietoisuus tästä havahdutti ajanmukaistamaan ilmapuolustusta. Vuonna 1980 Jakobson totesi ensin, että ilmapuolustuksen nykyaikaistaminen alkoi noottikriisistä, mutta muutama kymmenen sivua myöhemmin, että se vain pani liikkeelle Puolustusvoimien johdon pitkään ajaman ilmatorjunnan parantamisen.[3]

Noottikriisi yksin tai yhdessä Berliinin kriisin kanssa on nähty asekauppojen käynnistäjänä laajemminkin mutta niihin on ajateltu päädytyn myös näistä kriiseistä riippumattomasti. Edellistä näkemystä edustavista Veli Pernaa on sitä mieltä, että Simelius esitti Kekkoselle hankintaohjelman ”noottikriisin paineiden alaisena”, ja Lasse Lehtinen tuumaa: ”Kenraalit innostuivat nootin perusteella pohtimaan Suomen puolustusvalmiutta ja ehdottamaan parannuksia.” Viitaten asevoimien johdon arveluun, että nootilla huomautettiin varustautumisen riittämättömyydestä yya-sopimuksen vaatimusten täyttämisessä, Pertti Salminen katsoo Simeliuksen käyttäneen tilaisuutta hyväkseen.[4]

Jukka Rislakki todistaa Risto E. J. Penttilän tulkinnan houkuttelevuudesta: ”Poliittiselle ja sotilasjohdolle noottikriisi opetti, että oli varustauduttava nykyaikaisin asein, jotta Neuvostoliitto ei toista kertaa tarjoaisi apua heikkoon puolustuskykyyn vedoten.” Myös Jukka Tarkalla on vaikutteita Penttilältä ja lisäksi Jakobsonilta. Hän kuitenkin valitsee Berliinin sijaan kontrafaktuaaliksi konsultaatiot todeten, että niissä olisi ollut vaikea osoittaa ilmapuolustus uskottavaksi. Novosibirskiä hän tulkitsee niin, että Neuvostoliitto edellytti todellista puolustuskykyä tai ainakin hyväksyi sen. Kriisin ”jälkitilanteessa” sai materiaalinen puolustusvalmius

1 Simelius 1983, 177–8; Visuri 2003, 67.

2 V. 1962 puolustusmenot olivat n. 2,5 prosenttia bruttokansantuotteesta eli yli 8 prosenttia valtion menoista. Seuraavana vuonna puolustusmenot laskivat tavanomaiseen 1,5 prosenttiin bkt:sta. Tarkka 1992, 99; Penttilä 1991, 164–5; Visuri 1998a, 112.

3 Jakobson 1968b, 165 ja 1980, 262, 293.

4 Pernaa 2008, 209; Lehtinen 2002, 373; Salminen P. 1995, 113.

”merkittävän sysäyksen”, ja ostot aloitettiin kriisin ”jälkivaikutuksesta”. ”Nootin tukalista tilanteista” alkoi ilmavoimien konekannan ja muidenkin asejärjestelmien modernisointi MiG-hävittäjien hankkimisella ”noottikriisin jälkeen”.[1]

Hannu Rautkallion mielestä Simelius halusi parannuksia ”konsultaatiouhan poistamiseksi”[2] mutta ”määrätietoiset pyrkimykset” puolustuksen vahvistamiseksi neuvostokalustolla johtuivat myös siitä, että sotilasjohto hyödynsi Novosibirskin ratkaisua.[3] Puolustusvoimat ja ulkoministeriö argumentoivat kriisiin vedoten, että tutkilla varustettu liikkuva asejärjestelmä laajentaisi itsenäisyyttä ja puolueettomuutta. Länteen viestitettiin, että puolueettomuudesta pidetään kiinni, jos puolustuksessa on riittävästi voimaa.[4] Sotilaat menivät kuitenkin ”liian pitkälle miellyttääkseen Kekkosta, saati Neuvostoliiton sotilasjohtoa”.[5]

Toisenlaista linjausta edustavat Markku Salomaa, Juhani Suomi ja Pekka Visuri. Salomaa ja Suomi eivät mainitse noottia lainkaan. Edellisen mukaan MiGit, kaukovalvontatutkat ja ilmatorjunta-aseet ostettiin siksi, että Neuvostoliiton puolustusministeri Rodion Malinovski kiinnitti vierailullaan kesäkuussa 1961 huomiota ilmapuolustuksen puutteisiin.[6] Suomen mielestä ”varustautumisinto” heijasteli Puolustusvoimien valtapyrkimyksiä.[7] Hän lukee Kekkosen päiväkirjasta, että sotilaat taivuttelivat sinnikkäästi ja lopulta onnistuivat.[8] Varsinaista selitystä hän hakee 1950-luvun lopulta. Pääesikunnassa ryhdyttiin selvittämään rauhansopimuksen ohjuskiellon purkamista ja sen vaikutusta aseostoihin. Puolustusvoimain komentaja esitti niitä idänkaupan puitteisiin. Vuonna 1960 eduskunta suostui Neuvostoliiton tavaraluoton käyttämiseen sotakalustoon.[9] Kun Tarkka katsoo, että presidentti suostui luoton käyttämiseen aseisiin nootin vuoksi, ja pitää sitä ratkaisevana, Suomen mukaan asian oli lyönyt lukkoon eduskunta paljon aikaisemmin.

Myös Visurin mielestä noudatettiin aiemmin tehtyjä suunnitelmia. Hänestä nootti ainoastaan auttoi kasvattamaan määrärahoja, kun sen ansiosta maanpuolustuksen merkitys kohosi yleisessä mielipiteessä: ”Kriisitietoisuus vain sai ohjelmat paremmin läpi.”[10]

---

1 Rislakki 2010, 159; Tarkka 1992, 96 (3. lainaus); 2007, 230 (5. lainaus); 2010, 218; 2012, 210 (1., 2. ja 4. lainaus). Muita jotka liittävät aseostot noottikriisiin: Penttilä 1991, 103–6; Rusi 1991b, 61; Väyrynen 1994, 134; Seppänen 2004, 287; Kallenautio 2005, 146–51. Hankinnoista ks. myös Visuri 1994, 193–4, 198–204 ja Soikkanen 2003, 248–51.

2 Rautkallio 1996, 240.

3 Rautkallio 1992, 117 (lainaus) ja 1996, 272.

4 *Ibid*., 287–8.

5 *Ibid*., 272.

6 Salomaa 2012, 16.

7 Suomi 1992, 593.

8 Suomi 1994, 60–1.

9 *Ibid*., 56–7.

10 Visuri 1994, 195, 236.

Itse hankintapäätös on kuvattu Kekkos-keskeisesti. Tarkka näkee turvallisuuspolitiikan sotilaallisen perustan lujittamisen alkaneen, kun presidentti antoi joulukuun puolivälissä 1961 luvan käyttää tavaraluottoa aseisiin. Penttilän mukaan kohentaminen alkoi pari viikkoa myöhemmin, Kouvolan-puheesta, joka hänen mielestään käsitteli noottia sotilaalliselta kannalta.[1]

Penttilä katsoo puheen ja hankintojen perusteella lisäksi, että nootti vei ylipäällikön ja Puolustusvoimat muutamaksi vuodeksi yhteistyöhön. Vastakkainasettelu kuitenkin palasi, hän toteaa, kun Kekkonen alkoi epäillä, että sotilaat olivat saaneet noottikriisin ansiosta liikaa vaikutusvaltaa, ja hän kieltäytyi hyväksymästä Pääesikunnan kehitysohjelman edellyttämää perushankintalakia.[2]

Rautkallio ei havaitse edes lyhytaikaista lähentymistä. Hänestä kenraalit näkivät nootissa keinon vahvistaa Puolustusvoimien asemaa mutta presidentti torjui kaavailut.[3] Sotilaat kuitenkin jatkoivat ”puolustusvalmiuteen tähtääviä toimia”, joihin kuuluivat asekaupat Neuvostoliiton kanssa. Heidän ”harhainen” kuvansa kriisistä johti uskomaan, että puna-armeijan johto ajoi ”NKP:n keskuskomitean poliittisten tavoitteiden” vastaisesti ”’sotilaallista integraatiota’ Suomen kanssa”.[4]

Tarkan mielestä hyppäys puolustusmenoissa vuonna 1962 todistaa Kekkosen jyrkästä puolustuspoliittisesta kääntymyksestä. ”Ehkä Hruštšev piti hänelle Novosibirskissä yksityisen oppitunnin suurvallan turvallisuusajattelusta.” Tarkka havaitsee oppilaan hyväpäiseksi.[5]

Myös Pertti Salmisen mukaan hän vaihtoi kantaansa rivakasti. Kriisin aikana ”poliittinen johto” pidätteli määrärahoja, mutta kun puolustusministeri kiirehti ostoja muutamia päiviä Novosibirskin jälkeen, Kekkonen rauhoitteli, että asia järjestyisi. Salmisen mielestä vastaus osoittaa, että hän oli tullut matkalla puolustusmyönteisemmäksi. ”Mistä tämä johtui — ehkä siitä, että sotilasasiat olivat olleet esillä.”

Samana päivänä yleisesikunnan päällikkö kuuli adjutantin sanoneen, että presidentti halusi hankinnat käyntiin nopeasti. Salminen pitää tällä perusteella mahdollisena, että ”kohentamisaloite” tuli Kekkoselta ja mielenmuutos johtui Neuvostoliiton sotilasjohdon painostuksen jatkumisesta. Gromykohan oli kertonut sen vaatineen noottia. Hruštšov oli ehkä antanut Kekkosen ymmärtää, että puna-armeija oli tyytymätön Suomen-suhteisiin ja Puolustusvoimien tilaan. Myös valvontatehtävä sekä kansan ja poliitikkojen keskuudessa virinnyt myönteisyys aseostoja kohtaan saattoivat vaikuttaa. Selitys, että Kekkonen vältti konsultaatiot vetoamalla Skandinavian sotapsykoosiin, oli kenties julkisuutta varten keksitty

1 Tarkka 1992, 95; Penttilä 1991, 105.
2 Penttilä 1988, 152–8 ja 1991, 105.
3 Rautkallio 1996, 269.
4 *Ibid*., 240.
5 Tarkka 1987, 234 (3. lainaus) ja 1992, 99 (1. ja 2. lainaus).

tekosyy, ja siirtäminen johtui kokonaan muista tekijöistä.[1] Monilukuiset epävarmuuden modaali-ilmaisut jättävät sekä Kekkosen neuvostoperäisen mielenmuutoksen että painostuksen spekulatiiviseksi.

Uskottavan pohjan puuttuminen Salmisen esityksestä ei vaivannut Suomen ohjusilmatorjunnan historian kirjoittajaa, joka siihen tukeutuen katsoo, että Novosibirsk muutti presidentin puolustusmyönteisemmäksi. Hänkään ei tosin ole täysin varma: ”Ehkä asia oli tehty siellä selväksi?”[2]

Salminen näkee lisäksi noottikriisin taustalla huomionosoituksissa, jotka puolustusministerin johtama hankintavaltuuskunta sai osakseen Moskovassa. Virkaveli Malinovski oli vastassa kunniakomppanian kanssa, ja vierailuohjelma toteutettiin ”nopeasti ja korkealla tasolla, jotta yhtenevyys konsultaatioiden kanssa oli mahdollisimman suuri”.[3] Salmisen mielestä aseneuvottelut olivatkin Neuvostoliitolle sotilasneuvottelujen korvike.[4]

Vielä Salminen katsoo neuvotteluista ja aseostoista päätellyn lännessä, että Kekkonen myöntyi painostukseen ja Suomi kallistui itään. Hänen mukaansa Neuvostoliiton epäluulot olivat tärkeä syy siihen, että ulkomaanedustus ja sotilaat tehostivat puolueettomuuden esilläpitämistä.[5]

Jakobson ja Suomi antavat ymmärtää, että päätöksessä oli merkittävä rooli myös kenraaleilla. Molempien mielestä heidän painostuksensa sai Kekkosen valtuuttamaan ilmatorjuntaohjusten ostamisen Neuvostoliitosta. Suomi tukeutuu merkintään Kekkosen päiväkirjassa, jonka mukaan tämä antoi periksi ”juuri presidentinvaalien alla”, ja päättelee, että päätöksen sanelivat niihin liittyneet henkilökohtaiset edut. Toisaalta Suomi pitää ratkaisevana keskustelua 14.12.1961, joka Kekkosella oli Simeliuksen ja pää-, valtiovarain- ja puolustusministerien kanssa. Aiheina olivat aseostot, Neuvostoliiton epäluulot Puolustusvoimia kohtaan ja rauhansopimuksen tulkinta.[6]

Rautkalliolla on asiasta kaksi käsitystä samassa kirjassa. Hän sanoo ensin, että rauhansopimuksen sotilasartiklojen uudelleentulkintaan johti noottikriisin lopputulos, mutta muutamaa sivua myöhemmin, että ratkaiseva oli Anatoli Golitsynin loikkaus 15.12.1961.[7]

Vielä edellisen päivän keskustelussa Kekkonen väitti Puolustusvoimien johdon lähtevän puolustautumisesta ilman ulkopuolista apua ja tyrmäsi ajatuksen

1 Salminen P. 1995, 111–2.
2 Lappi 2009, 59, 385 v. 52.
3 Salminen P. 1995, 120.
4 *Ibid*., 365.
5 *Ibid*.
6 Jakobson 1980, 298; Suomi 1994, 59–60; UK pvk. 21.5 ja 1.6.1962 (Suomi 2001a, 488–9); Simelius 1983, 176–7. Ohjushankinnoissa ilmenneiden ongelmien vuoksi Kekkonen peruutti ne. Suomi 1994, 62–71.
7 Rautkallio 1996, 269, 275–6.

sillä perusteella, että kokonaan armeijan aseistuksesta riippumatta tärkeintä oli Neuvostoliiton luottamus poliittiseen johtoon. Simelius muistelee aprikoineensa, ”luovuttaisiinko puolueettomuudesta heti”.[1]

Rautkallion mukaan Kekkonen pilkkasi sotilasjohdon suunnitelmia ”puolueettomuuden puolustamiseksi” mutta päätti kahden päivän kuluttua ”yllättäen” rauhansopimuksen uudelleentulkinnan tunnustelemisesta. Hän myös antoi ”kaikella kiireellä” ja ”vieläpä lauantaipäivänä” määräyksen materiaalihankintojen aloittamisesta Neuvostoliitosta. Päätös oli ”intuitiivinen”. Hän ”tiesi” mitä Golitsyn puhuisi hänestä Yhdysvalloissa. Rautkallio painottaa että Kekkonen päätti ohjusten ostamisesta vasta epäonnistuttuaan yrityksessään vapautua ”Golitsynin paljastusten taakasta”.[2]

Yhteys loikkaukseen jää oletukseksi. Yhteistyömalli edellyttäisi, että KGB olisi tiedottanut siitä viipymättä. Rautkallio sanoikin vuonna 1991, että ”paikallispäällikkö Genikov [Ženihov]” kertoi heti, mitä Golitsyn paljastaisi amerikkalaisille.[3] Liekö johtunut Juhani Suomen huomautuksesta, että ”ilman ainoatakaan lähdettä”,[4] mutta väittäessään viisi vuotta myöhemmin, että Kekkoselle kerrottiin välittömästi, mitä Golitsyn paljastaisi ”Novosibirskin lavastuksesta”, Rautkallio antoi lähteeksi Kekkosen kirjeen suurlähettiläs Seppälälle 20.1.1962. Siitä ei ole kuitenkaan juuri apua. Kirjeen mukaan Kekkonen tiesi, mitä ”Klimov” oli puhunut ”aivan äskettäin”, mutta sen tarkemmin ajankohta ei käy ilmi.[5]

Rautkallio myös korostaa, että Tehtaankadun lähetystö vaikeni loikkauksesta aamupäivään 19.12. asti, jolloin konsuli ilmoitti katoamisesta.[6] Näin ollen hänenkään esityksessään Kekkonen ei todistetusti tiennyt loikkauksesta päättäessään hankinnoista kolme päivää aikaisemmin.

Rautkallio kyllä väittää, että ”Suopon ja CIA:n lähteiden mukaan” Helsingin poliisikomentaja Karl-Erik Gabrielsson matkusti 17.12. Tukholmaan ”selvittääkseen Golitsynin tapausta ruotsalaisten virkaveljiensä kanssa”. Lähteenä ovat Fribergin haastattelut, jotka eivät kuitenkaan ole ensi käden tietoa, sillä hänhän oli Gabrielssonin Tukholman-käynnin aikaan viemässä Golitsyniä ja tämän perhettä Yhdysvaltoihin.[7]

---

1 *Ibid*., 273–5; Simelius 1983, 176–7.

2 Rautkallio 1996, 275–6, 286.

3 Rautkallio 1991b, 453.

4 Suomi 1992, 660 v. 23.

5 Rautkallio 1996, 16, 359 v. 145. Lainaus lähteen; Kekkonen 1976, 135. Yhdysvaltain suurlähettiläs Gufler oli kertonut Kekkoselle Golitsynistä kaksi päivää aikaisemmin. UK pvk. 18.1.1962 (Suomi 2001a, 467–8).

6 Rautkallio 1996, 17–9. Päiväkirjansa mukaan Kekkonen sai tiedon samana päivänä. UK pvk. 19.12.1961 (Suomi 2001a, 453); Suomi 1992, 588.

7 Rautkallio 1996, 14–5, 22–3, 305 v. 40. Vuonna 2010 (437 v. 153) Rautkallio toisti entisin lähtein tarinansa Gabrielssonin Tukholman-matkasta. Hänen mielestään ”tässä tutkimuksen

Doktriini

Pekka Visuri pyrki väitöskirjallaan täyttämään aukon, jonka oli havainnut suomalaisessa ”strategian alueita kattavassa *doktriinitutkimuksessa*”. Hän tarkoittaa puolustusdoktriinia, jonka määrittelee maanpuolustuksen yleisen strategisen tai turvallisuuspoliittisen doktriinin osaksi ”painotettuna sotilaspoliittiseen toimintaan”.[1]

Visurin mielestä doktriinin kehityksessä noottikriisi oli tärkeä, koska sotilasneuvotteluja esitettiin ensimmäisen kerran ”ja taustana oli suuresti korostunut ydinaseuhka”. Doktriinissa myös paljastui uskottavuusvaje. Lisäksi kriisi ja sen poliittinen ratkaisu antoivat aiheen painottaa puolueettomuuden suojaamista ja siihen liittyen meri- ja ilmavoimia.[2]

Sittemmin Visuri on katsonut, että noottikriisi yhdessä 1950-luvun lopun valmistelujen kanssa ja Kekkosen ohjauksessa tuotti turvallisuuspolitiikan doktriinin, jossa maanpuolustus tuki ulkopolitiikkaa ja jolle kriisin ”erityislaatuinen selvitys” antoi ”oman oikeutuksensa”.[3] Uusi doktriini tuli ensimmäisen kerran esille, kun presidentti määritteli Kouvolan-puheessaan puolueettomuuspolitiikan edellytykset ja antoi Puolustusvoimille tärkeän tehtävän puolueettomuuden turvaamisessa.[4]

Visuri on ulottanut tarkastelunsa myös koko turvallisuuspolitiikkaan. Hänestä noottikriisi toi yleiseen tietoisuuteen ongelmat, jotka poliittinen ja sotilaallinen johto olivat tiedostaneet sodan päättymisestä lähtien. Niitä olivat hyvien suhteiden säilyttäminen sekä Neuvostoliittoon että länsivaltoihin; puolueettomuuspolitiikan uskottavuus, jos sitouduttaisiin itään eivätkä ulkopuoliset luottaisi Puolustusvoimien suorituskykyyn; Neuvostoliiton vakuuttaminen yya-sopimuksen noudattamisesta; epäilys että Neuvostoliitto etsi tilaisuutta liittää Suomi blokkiinsa; ristiriita yya-sopimuksen ja Pariisin rauhansopimuksen välillä; liikekannallepanon mahdottomuus rauhansopimuksen takia; ilma- ja meripuolustusmateriaalin vanhentuminen; sekä erimielisyys poliittisen johdon ja Puolustusvoimien kesken puolustuksen tasosta.[5]

Vuonna 2003 Visuri korjasi sen verran, että noottikriisin kokemukset turvallisuuspolitiikassa ja kriisinhallinnassa tulivat ”*päättäjien* tietoisuuteen”. Niin tapahtui etenkin maanpuolustuskursseilla.[6]

---

vaiheessa on ilmeistä päätellä, että ohjeiden takana oli presidentti Kekkonen, jota neuvostoliittolaiset olivat puolestaan informoineet”.

1 Visuri 1989, 11–2. Kursiivi lähteen.

2 *Ibid*., 76, 230.

3 Visuri 1994, 198, 236.

4 Visuri 2003, 67.

5 Visuri 1994, 226–7.

6 Visuri 2003, 73. Kursiivi TT.

Pertti Salmisen mukaan maanpuolustuskursseilla alettiin noottikriisin vaikutuksesta luennoida puolueettomuudesta. Hän myös yhdistää nootin anakronistiselta vivahtavasti keväällä 1961 pidetyn ensimmäisen maanpuolustuskurssin tehtävänkuvaukseen, jossa suurvaltaryhmittymä ehdottaa neuvotteluja yya-sopimuksen hengessä ja epäilee Suomen ilmapuolustuksen ja ylipäänsä puolueettomuuden suojaamisen tehokkuutta. Salmisesta on merkittävää, että näin kirjoitettiin ”yli puoli vuotta ennen noottikriisiä ikään kuin olisi aavisteltu tilanteen kiristymistä”.[1]

Seuraavista maanpuolustuskursseista on Jukka Tarkka Salminen lähteenään sitä mieltä, että noottikriisin kokemukset asettivat rajat harjoitusten suunnittelulle ja johtamiselle. Sotilaallista puolustusta käsiteltiin, ”ikään kuin puolustusratkaisuihin vaikuttavia kansainvälisiä kriisejä, idänpolitiikan paineita ja kotimaisia jännitteitä ei olisi ollut olemassakaan”. Harjoitustilanteisiin ei tuotu koskaan yya-sopimusta.[2]

Tarkkakin liittää Kouvolan-puheen noottikriisiin, kuten tekevät myös Osmo Apunen ja Pertti Salminen. Salmisen mielestä puhe noudatteli sotilasjohdon tahtoa, jota Kekkonen toteutti ”[n]oottikriisin ja lähestyvien presidentinvaalien tunnelmissa”. Tarkan mukaan kriisin jälkeen oli ”yhä vaikeampi” ajatella Suomen turvallisuuspolitiikkaa ilman sotilaspolitiikkaa. Tapahtunut osoitti Kekkoselle, että Neuvostoliitto arvioi suhdettaan Suomeen myös sotilaallisin perustein. Niinpä oli pyrittävä lisäämään ”sotilaallista luottamusta”. Presidentti ilmaisi tämän sanoessaan, että Puolustusvoimat tukivat puolueettomuuspolitiikkaa pelkällä olemassaolollaan.[3]

Toisaalta Tarkka kokee puheen arvioinnin vaikeaksi, koska Kekkosen suhtautuminen Puolustusvoimiin vaihteli. Reagointi noottikriisiin näytti osoittavan, että puolustuspolitiikasta oli tullut hänelle turvallisuuspolitiikan oleellinen osa, mutta Kouvolassa ilmauksensa saanut asennemuutos meni pian ohi.[4]

Apunen on läpikäynyt mittavan uudelleenarvioinnin. 1970-luvulla hän vaikeni Kouvolan-puheen yhteydessä Puolustusvoimista mutta totesi vajaat kolmekymmentä vuotta myöhemmin, että Kekkonen nivoi siinä ”puolueettomuuden ja puolustuspolitiikan yhdeksi kokonaisuudeksi yya-sopimuksen kanssa”.[5]

Tarkan käsityksessä turvallisuuspolitiikkaa muovasi myös muistio, jonka hän ainakin vuonna 1992 uskoi laadituksi puolustusministeriössä ja katsoi ilmentävän sen ajattelua. Hänen päiväykseksi antamansa 7.11.1961 kuitenkin paljastaa, että kysymyksessä on yya-toimikunnan tuotos. Siinä on pääpaino ilmatorjunnan

1 Salminen P. 1995, 211–2.
2 Tarkka 2012, 205–6 ja v. 1.
3 Salminen P. 1995, 368; Tarkka 1987, 234 ja 1992, 97–8 (1. lainaus).
4 Tarkka 1987, 240 ja 1992, 98.
5 Apunen 1977a, 225 ja 2005a, 100.

parantamisessa länsihyökkäyksen varalta, minkä lisäksi huomioidaan Leningradin puolustaminen ja pohditaan tutkayhteistyötä. Tarkan mielestä muistiossa pidetään yhteisiä kartta- ja sotaharjoituksia rutiiniasioina ja osoitetaan valmiutta yhteistyöhön rannikkopuolustuksessa ja Lapin kauttakulussa. Sellaisia pohdintoja poliittinen johto ei nimenomaan halunnut, ja hän näkeekin muistion olevan räikeässä ristiriidassa Kekkosen puolueettomuuskäsityksen kanssa.[1]

Tarkka kuitenkin aivan ilmeisesti ylitulkitsee. Hän sanoo itsekin — muistion mukaisesti — todetun, ettei maavoimien yhteistyölle ollut perusteita. Lapin läpimarssioikeuteenkaan ei toimikunnan mielestä tarvinnut ilmaista kantaa, koska ”nootti ei osoittanut sitä edellyttävää uhkaa”.[2] Muistiossa ei liioin pidetä tarpeellisena meripuolustuksen ottamista esille eikä edes vihjata yhteisistä harjoituksista.[3]

Alpo Rusin käsityksessä noottikriisin seuraukset turvallisuuspolitiikalle olivat paradoksaaliset. Yhtäältä ryhdyttiin Kekkosen johdolla vahvistamaan ”puolueettomuuspolitiikan perusteita”, toisaalta kriisin ”ikävänä seurausvaikutuksena oli” — ”Seppisen mukaan” — että presidenttiä alettiin pelätä, mikä ”tietenkin” muovasi poliittista kulttuuria.[4]

Myös Erkki Nordberg ajattelee poliittisesti. Maanpuolustuksesta tuli kyllä konsultaatioiden pelossa sotilaspoliittisen viisauden alku, mutta kriisin jälkeen sekä oikeistossa että vasemmistossa alettiin ”harhailla”. Vasemmiston mielestä kansainvälisessä selkkauksessa olisi pitänyt hylätä puolueettomuus ja tukeutua Neuvostoliittoon, oikeiston mukaan Suomi ei kykenisi itsenäiseen politiikkaan sillä valtioiden väliset suhteet määräsi lopulta sotilaallinen voima.[5]

Noottikriisistä ulottui turvallisuuspoliittinen laskeuma vuosisadan viimeiselle vuosikymmenelle asti. Visuri totesi vuonna 1990, että turvallisuuspolitiikka oli jälleen murroksessa. Koska suurpolitiikan perusluonne ei muutu helposti, noottikriisi antoi hänen mielestään havainto-opetusta tilanteista, joihin pienen maan oli syytä varautua. Hän kirjoitti nootin lähettämisen kolmikymmenvuotispäivänä — pari kuukautta ennen Neuvostoliiton sortumista —, että pitäisi valmistautua nooteihin myös Brysselistä. Hän katsoi Brysselin ottavan Moskovan paikan Suomen politiikassa ja kehotti huolehtimaan siitä, etteivät kähmintä ja pelottelu, joita aikanaan harjoitettiin idänsuhteilla, toistu uudessa muodossa.[6]

---

1 Tarkka 1992, 92, 95; Yya.tmk:n muistio 7.11.1961. TPA, UKA, N-30.10.1961.

2 Tarkka 1992, 94.

3 Yya.tmk:n muistio 7.11.1961. TPA, UKA, N-30.10.1961. Jos sodan syttyessä Neuvostoliiton Itämeren-laivasto pyrkisi tukeutumaan Suomen rannikkoon, toimikunta ei nähnyt siinä ongelmia.

4 Rusi 2007, 91.

5 Nordberg 2003, 280–1.

6 Visuri 1990b ja 1991b.

Käsityksiä seurauksista Suomen ulkopuolella

Jukka Seppisen mukaan nootti ei ”sinänsä” muuttanut ”mitään maailmalla”.[1] Kaikki eivät yhdy tähän. Seurausten on nähty ulottuneen myös Suomen rajojen ulkopuolelle, itään ja länteen.

Timo Vihavainen katsoo operaation pönkittäneen Hruštšovin asemaa Kremlissä. Jouduttuaan perääntymään Berliinissä hän arvosti ”ilmaisia pisteitä Suomessa”.[2] Kun Juhani Suomi pitää epäonnistumista Berliinissä nootin yhtenä syynä, Vihavaisen mielestä väliintulolla saavutettu Kekkosen vaalivoitto kompensoi Keski-Euroopan takaiskua.

Hannu Rautkallio ja Juhani Salminen näkevät seurauksia lännen leirissä. Rautkallion mielestä aloite vauhditti Naton aktivoitumista ja COMBALTAPin syntymistä ja sitä kautta tiivisti puolustusliiton ”sotilaallista koheesiota Itämeren alueella”.[3] Hän muistuttaa Tanskan ulkoministerin sanoista Novosibirskin tapaamisen alla: ”Jos maa muuttaa ulkopolitiikkaansa suurvallan nootin pelossa, kukaan ei tiedä minne ollaan menossa. Me harjoitamme ulkopolitiikkaamme siten kun haluamme, ja sen vuoksi jatkamme tukemalla NATO:a ja YK:ta.”[4]

Myös Salminen katsoo kriisin nopeuttaneen COMBALTAPin toteuttamista. Hänestä ratkaiseva oli Kuznetsovin välittämä kehotus kiirehtiä konsultaatioita.[5]

Rautkallio on lisäksi sitä mieltä, että nootti tarjosi amerikkalaisille syyn menettelylleen Kuuban ohjuskriisissä. Hän perustelee ulkoministeri Ruskin ehdotuksella Kennedyn kirjeeseen Hruštšoville, että presidentti tietää, kuinka Neuvostoliitto reagoisi, jos Yhdysvallat ryhtyisi ”samanlaiseen toimenpiteeseen Suomen kaltaisessa maassa”, ts. jos siellä muodostettaisiin neuvostovihamielinen hallitus ja selviäisi, että sinne oli tuotu vaarallisia aseita.[6]

Risto E. J. Penttilä havaitsee noottikriisin lisänneen keskustelua Pohjolan turvallisuudesta Suomen puolustusvelvoitteiden ja alueen strategisen tasapainon näkökulmasta. Tasapainon ajateltiin koostuvan ehtojen rajaamasta Norjan ja Tanskan Nato-jäsenyydestä, Ruotsin puolueettomuudesta ja Suomen yya-perusteisesta suhteesta Neuvostoliittoon. Kannattajat näkivät noottikriisissä todisteen tasapainon itsesäätelystä: Neuvostoliitto luopui konsultaatioista, koska pelkäsi Norjan ja Tanskan poistavan Nato-jäsenyytensä rajoitukset ja Ruotsin parantavan puolustustaan radikaalisti. Koska katsoo konsultaatioilta vältytyn Suomen puolustuksen kohentamisen ansiosta, Penttilä itse hylkää tasapainoselityksen.[7]

---

1 Seppinen 2001, 463.
2 Vihavainen 1991, 69.
3 Rautkallio 1993, 60 ja 1996, 263 (lainaus).
4 *Ibid*., 357 v. 118.
5 Salminen 1999, 85.
6 Rautkallio 1993, 83.
7 Penttilä 1988, 159–60 ja 1991, 108–9.

Teoriaa kannattavat Jussi M. Hanhimäki ja Jukka Tarkka. Hanhimäen mielestä tasapaino vankistui, kun skandinaavit nootin pelästyttäminä ja välttyäkseen uudelta šokilta asennoituivat liennytykseen entistä suopeammin. Tarkan mukaan Norja olisi tiivistänyt Nato-suhdettaan, jos Neuvostoliitto olisi jatkamalla Suomen painostamista horjuttanut tasapainoa. Se kuitenkin sinetöityi Novosibirskissä. Norjan herkkyys idän paineelle myös siirsi lännen ydinsateenvarjoa lähemmäksi Suomea. Lisäksi Tarkka näkee vaikutuksen sitä kautta, että koska kriisi hänen mukaansa osoitti Kekkoselle Neuvostoliiton arvioivan suhdettaan Suomeen sotilaallisin perustein, maiden välistä sotilaallista luottamusta oli lisättävä. Se rauhoittaisi Norjaa ja Ruotsia.[1]

1 Hanhimäki 1997, 104, 109, 111–2; Tarkka 1992, 87, 97.

14 Noottikriisi ja suomalainen historiankirjoitus

Suomalainen kuva noottikriisistä on kirjava, jännitteinen ja labiili. Varsinkin motiivin käsittelyssä historiankirjoitus esittäytyy monivivahteisesti. Erilaisia tulkintoja on paljon, ja niihin päädytään vaihtelevasti. Selittämisessä on sekä intuitiivisuutta että innovatiivisuutta. Käsitykset myös vaihtuvat ahkerasti. Monille ei ole riittänyt edes yksi revisio.

Heterogeenisyyden perussyy on epäilemättä uskottavuusvaje lokakuun 30. päivän 1961 nootissa. Vetoamista Saksan tai sen kanssa liitossa olevan valtion hyökkäyksen varalta solmittuun sopimukseen ei ole juurikaan otettu sellaisenaan vakavasti. Ei ole pidetty mahdollisena, että Länsi-Saksa hautoi sotilaallista interventiota. Skeptisyyttä ei ole vähentänyt konsultaatioiden jääminen pelkäksi puheeksi. Epäily on pakottanut pohtimaan nootin motiivia. Sitä etsitään yhä. Vastauksesta on jatkuvasti erimielisyyttä.

Motiivitulkintojen tyypit

Motiivin selittämisessä on kysymys suhtautumisesta tekstiin ja sen tulkitsemisesta. Lähestymistapoja on ollut kolme: nootti on luettu yksityiskohtia myöten, se on otettu huomioon valikoidusti tai selittämisessä on turvauduttu seikkoihin, joita siinä ei mainita.

Uskottavuusongelman ohella konsensuksen puute johtuu käsityksestä, että nootilla pyrittiin vaikuttamaan vuoden 1962 presidentinvaaliin. Siksi käsillä olevan tutkimuksen johtoteemana on tämän tulkintamallin historia. Kyseinen selitys voidaan yhdistää tekstinäkökulmaan kuvion 1 nelikentällä, joka rakentuu tulkinnan suhteesta nootin tekstiin ja Suomeen. Vaihtoehdot ovat nootin mukaisesti Suomeen liittyvä (A), noottiin kuulumaton mutta Suomea koskeva (B), nootin ja Suomen suhteen ulkopuolinen (C) ja nootin mukaisesti Suomen ulkopuolinen (D). Tavallista on eri kategorioihin kuuluvien tekijöiden yhdistäminen.

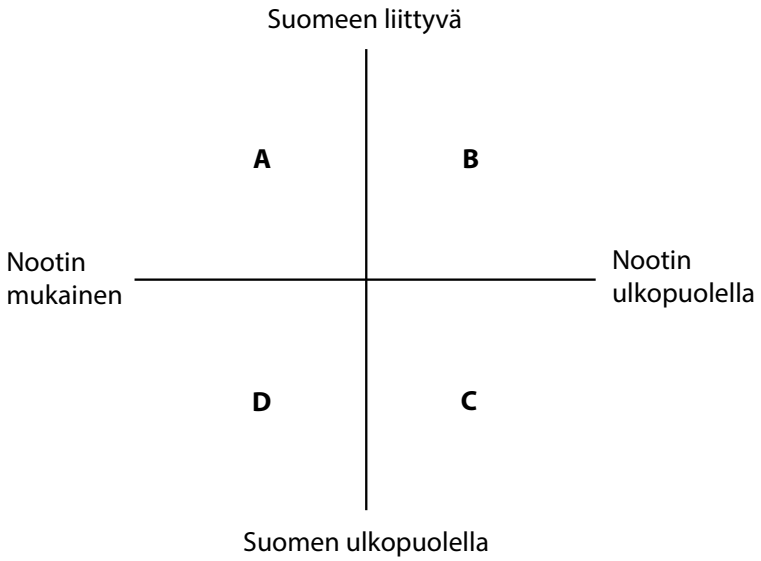

Kuvio 1. Nootin motiivin tulkintojen nelikenttä. Vaakasuoraan: tulkinnan suhde nootin tekstiin. Pystysuoraan: tulkinnan suhde Suomeen.

Vaihtoehto A käsittää ainoastaan Urho Kekkosen auttamisen presidentinvaalissa. Pelkistäen voidaan jopa sanoa, että koko debatti koskee sitä, oliko tarkoitus vain hajottaa hänen kaatamisekseen koottu Honka-liitto, vai oliko se jokin muu, ja jos oli, mikä.

Pääteemasta on lukuisia variaatioita. Tuure Junnilan mukaan itse nootilla ainoastaan valmisteltiin mielialoja varsinaista hyökkäystä varten, joka tapahtui ensin ulkoministerien Ahti Karjalaisen ja Andrei Gromykon keskustelussa ja sitten presidentti Kekkosen ja pääministeri Nikita Hruštšovin tapaamisessa Novosibirskissä. Hannu Rautkallio taas esittää, että nootti tarkoitettiin tekosyyksi, joka auttoi Kekkosta hajottamaan eduskunnan häiritäkseen Honka-liittoa, kun hän määräisi eduskuntavaalit valitsijamiesvaalien ja presidentinvaalin väliin. Juhani Suomi on avannut aivan erillisen linjan käsityksellään, että kotimaata koskeva osa tuli mukaan omien kommunistien esityksestä.

Honka-liittoon ja Kekkoseen keskittyvän selityksen radikaaleimmassa muodossa idea tuli Suomesta. Sen isäksi nimetään useimmiten Kekkonen.

Nootista löydettyjä Suomen ulkopuolisia tekijöitä (D) ovat Saksan-kysymys, Berliinin kriisi, Länsi-Saksan sotilasvoiman kasvu, saksalais-tanskalainen yhteistyö Naton Itämeren-esikunnan muodostamiseksi ja varoitus Natolle ja varsinkin Yhdysvalloille sekä puolustusliiton pohjoismaisista jäsenistä Norjalle ja Tanskalle. Ruotsia ajatellaan huomautetun aseiden myynnistä liittotasavallalle.

Suurimman ryhmän muodostavat Suomea koskevat noottiin kuulumattomat selitykset (B). Niitä ovat epätietoisuus ulkopolitiikasta vallassa olleen Maalaislii-

ton vähemmistöhallituksen pystyssä pysyminen oletetun epävarmuuden tähden; Suomen oletettu pyrkiminen syvemmälle Euroopan integraatioon; Suomen kauppa Länsi-Saksan kanssa; Suomen riittämätön puolustusvalmius lännen suuntaan yleensä ja ilmatorjunnan voimattomuus amerikkalaisten pommittajien ylilentoja vastaan erityisesti; Suomen pitäminen suurvaltojen eturistiriitojen ulkopuolella; muistutus kuulumisesta Neuvostoliiton etupiiriin; muistutus Kekkoselle riippuvuudestaan Neuvostoliitosta; sen johdon aikomus pakottaa hänet läheisempään yhteistyöhön ja hänen rankaisemisensa veljeilystä lännen kanssa. Viimeksi mainittuun on sisällytetty joskus Yhdysvaltain-vierailu, joka oli meneillään nootin antamisen aikaan.

Noottiin kuulumattomat ja Suomea sivuamattomat tekijät (C) ovat kahdessa ryhmässä. Toinen käsittää amerikkalaisille osoitetun voimannäytön, signaalin heille pidättäytyä aggressiivisuudesta sekä varoituksen Ruotsille Natosta ja lähentymisestä EEC:hen. Toinen liittyy Neuvostoliiton sisäisiin asioihin. Se sisältää painostuksen armeijan taholta ja uskomuksen, että Hruštšov joutui taipumaan sotilaspiirien vaatimuksiin tai suostumaan noottiin kompromissina oletetussa taistelussa vastustajiensa kanssa NKP:n 22. puoluekokouksessa.

Eräänlainen välittävä kanta on motiivin muuttuminen nootin jättämisen jälkeen. Tällöin aivan ilmeisesti oletetaan supervallan ulkopolitiikka tempoilevaksi.

Tulkinnat esitettiin aluksi enimmäkseen lehdistössä. Pari ensimmäistä viikkoa hallitsi kansainvälisen politiikan malli. Sille ilmaisi kannatuksensa myös presidentti Kekkonen.

Honka-Kekkonen-tulkinta esiintyi alussa niukasti ja vain eräissä pienissä lehdissä. Puolueiden pää-äänenkannattajista sen omaksui selkeästi ainoastaan TPSL:n Päivän Sanomat. Kannatus lisääntyi Karjalaisen ja Gromykon keskustelusta 14.11.1961 annetun tiedonannon ja edelleen Olavi Hongan luopumisen ja Novosibirskin tapamisen myötä. Tällöin mukaan liittyivät puolueitten päälehdistä Uusi Suomi ja muista muun muassa Helsingin Sanomat. Merkittävän läpimurron sai aikaan keväällä 1963 Juri Iljinskin artikkeli, jonka mukaan nootti lähetettiin Honka-liiton takia. Sen ansiosta SKP-SKDL:n Kansan Uutiset kertoi ensimmäisen kerran, että nootilla puututtiin vaalitaisteluun. Myös Maalaisliiton Maakansa, joka oli ajoittain puhunut samaan tyyliin, sanoi nyt niin yksiselitteisesti.

Muussa kirjoittamisessa ei yleisesti ottaen ole ilmennyt yhtä suuria käänteitä, yksilötasolla kylläkin. Kaiken aikaa on ollut suosituin yhdistelmä, joka koostuu sisäpolitiikasta ja yhdestä tai useammasta Suomen ulkopuolisesta tekijästä. Sisäpoliittinen elementti on useimmiten Kekkosen tukeminen. Sen käsittävä fuusio esiintyy tässä työssä tutkituista 364:stä sellaisesta esityksestä, jotka ilmaisevat motiivin suoraan tai joissa se on pääteltävissä, 140:ssä eli yli kolmasosassa. Yksittäisistä tekijöistä on yleisin presidentinvaalitulkinta, joka löytyy yksinään 96 ja yhdistelmät mukaan lukien 236 kertaa. Sitä ei ole lainkaan 128:ssa kirjoituksessa.

Niiden selitystekijöistä on tavallisin Berliinin kriisi, jota on fuusiot mukaan lukien käytetty 100 kertaa.[1] Kaiken kaikkiaan Kekkonen-tulkinta on siten ylivoimainen.

Yhteys sisäpolitiikkaan on myös kiistetty eksplisiittisesti. Lehdistössä niin tekivät heti nootin saavuttua Appell, Hämeen Sanomat, Jakobstads Tidning, Keskisuomalainen, Savon Sanomat, Vasabladet ja Österbottningen. Ne kaikki muuttivat käsitystään, Keskisuomalainen tosin vasta 1990-luvulla. Muissa lähteissä torjujiin kuuluu sekä poliitikkoja että tutkijoita.

Kommentoijien taajassa joukossa on eräitä erityisen vaikutusvaltaisia hahmoja, joiden tulkinnoista on otettu mallia. Heitä ovat varsinkin Hannu Rautkallio ja Juhani Suomi, jotka epäilemättä tutkimuksellisen otteensa ansiosta ovat lujittaneet uskoa edustamiinsa tulkintalinjoihin, edellinen tilausteoriaan, jälkimmäinen sen vastakohtaan, ettei nootilla ollut mitään tekemistä presidentinvaalin kanssa. Rautkallion vaikutusta havainnollistaa yleisönosastokirjoitus vuonna 2012, jonka mukaan Kekkosen keinovarastoon kuului ”noottikriisin junailu sisäpolitiikan apuna”.[2]

Lisäksi vaikuttajien joukkoon on luettava Viktor Vladimirov ja muutkin muistelmia julkaisseet Suomen asioita käsitelleet neuvostovirkamiehet sekä Tuure Junnila. Hänen pamflettiaan *Noottikriisi tuoreeltaan tulkittuna*, jota voidaan pitää D. C. Wattin typologian eräänlaisena ”ensimmäisenä kertomuksena”,[3] on luettu ahkerasti, vaikka todennäköisesti kirjoittajan marginaalisen poliittisen aseman vuoksi siihen on viitattu kirjallisuudessa suhteellisen harvoin. Todellista tilannetta valottavat Raimo Väyrysen jyrkkä kielteisyys 1970-luvun alussa ja hänen suosituksensa 2000-luvulla lukea kirja.

Useat kirjoittajat ovat jättäneet pysyvän jäljen ohjaamalla motiivin tulkintaa uusille urille. Heihin kuuluvat juuri Rautkallio ja Suomi. Edellisen mielestä kysymys oli Kekkosen ja NKP:n/KGB:n yhteisestä suunnitelmasta, jälkimmäinen katsoo, että nootin kotimaahan viittaava osuus oli Suomen kommunistien työtä. Raimo Väyrynen puolestaan toi motiiviin Suomen kauppapolitiikan ja Risto E. J. Penttilä ilmapuolustuksen. Max Jakobsonin ansiosta on saanut pysyvän jalansijan NKP:n tilanne. Seppo Keränen puhui julkisuudessa ensimmäisenä monikärkiohjuksesta.

Oleellinen piirre olivat pitkään dikotomiat. Niitä oli kolmenlaisia. Marraskuussa 1961 syntyi valtiovallan ylimpien toimijoiden välille jyrkkä käsitysero, kun presidentti selitti motiivin Suomen ulkopuolisilla tekijöillä ja hallitus teki selväksi julkistamallaan Gromykon syytöksellä Honka-liittoa kohtaan ulkopolitiikan muuttamisesta, että tarkoituksena oli vaikuttaminen presidentinvaaliin. Toiseksi näkyi varsinkin lehdistössä myöhäissyksyllä 1961 ja sittemmin myös muissa kirjoituksissa, ettei totena pidettyä välttämättä tehty yleisesti tiettäväksi. Lehdissä

1 Liite 6.

2 HS 26.11.2012, Oliko Suomi kuin Pohjolan Pohjois-Korea?

3 ”Ensimmäisistä kertomuksista” Watt 1991, 15–6.

juopa ajattelun ja kirjoitusten välillä kävi ilmeiseksi, kun marraskuussa vähin erin ja lopullisesti Iljinski-keskustelussa paljastui, kuinka suuressa määrin oli alusta lähtien tai viimeistään Karjalainen–Gromyko-tiedonannon jälkeen uskottu, että tavoitteena oli ainakin Kekkosen auttaminen. Kolmanneksi vallitsi 1990-luvun alkuun asti kuilu viralliseksi ymmärretyn ja yleisen käsityksen välillä. Kansan Lehti kirjoitti toukokuussa 1963, että ”suuri kansa” oli aina pitänyt tarkoituksena vaalin ohjailua. Jakobson vahvisti viisi vuotta myöhemmin: ”Useimmat suomalaiset tarkastelivat noottia ensisijaisesti ja pääasiallisesti oman maansa tapahtumien pikemmin kuin kansainvälisen tilanteen pohjalta.”[1] Kuitenkin ulkopolitiikan johto tarjosi Karjalainen–Gromyko-tiedonannosta huolimatta pääasiassa kansainvälistä tilannetta ja vaikeni kotimaan osuudesta tai puhui siitä epämääräisesti. Tämä dikotomia poistui lopullisesti Neuvostoliiton romahduksessa ja yya-sopimuksen lakkauttamisessa, kun koko virallisen tulkinnan idea menetti merkityksensä.

Valta ja politiikka

Presidentti Kekkonen esitti yleensä julkisissa esiintymisissään nootin syyksi kansainvälisen politiikan ja joskus korkeintaan viittasi epäsuorasti Honka-liitto-selitykseen, mutta päiväkirjassaan hän hyväksyi sen varauksettomasti osatekijäksi. Siksi hänen vallassaoloaikanaan ei tarvinnut pelätä korkean tahon epäsuosiota, jos kannatti presidenttitulkintaa — ellei tuntenut viehtymystä tilausteoriaan. Sitä lukuun ottamatta Kekkonen ei pitänyt nimeämistään avun kohteeksi majesteettirikoksena eikä vähimmässäkään määrin painostanut toisenlaiseen selitykseen.

Ilmaisuvapaudesta kertoo ulkoministeriön virkamiehen Jukka Nevakiven Kekkos-keskeinen tulkinta ja vieläpä presidentille omistetussa julkaisussa. Yhtä lailla merkittävä on Keijo Korhosen mielipide alivaltiosihteeriksi siirtymisen kynnyksellä lehtihaastattelussa, että Honka-liitolla oli osuutta. Lisäksi on huomionarvoista, että sellainen tulkinta sisällytettiin valtioneuvoston ja kansanedustuslaitoksen historioihin, jotka miellettiin viralliseksi historiankirjoitukseksi.[2] Ilmaisuvapaus näkyy selkeästi siinä, ettei Kekkosen kauden päättymisellä ollut vaikutusta. Presidenttiselityksen kannatus ei lisääntynyt, ja edelleen se myös hylättiin. Rautkallio on siten ainakin noottikriisin suhteen väärässä väittäessään, että Kekkonen vaiensi historiantutkijat.[3]

Silti Kekkosta on pidettävä avainhenkilönä. Hän kannatti julkisuudessa kansainvälistä tulkintaa, joka siten pääsi viralliseen asemaan. Se syrjäytti hallituksen tiedonannon 14.11.1961, jonka mukaan tarkoituksena oli varmistaa hänen presidenttiytensä jatkuminen. Jos Kekkonen olisi ilmaissut julkisesti ja yksiselitteisesti,

1 KL 7.5.1963, pk; Jakobson 1968b, 147.

2 Jansson (1993, 3) kutsuu kansanedustuslaitoksen historiaa ”viralliseksi historiateokseksi”.

3 Rautkallio 1993, 29.

mitä ajatteli Honka-liiton osuudesta, siitä olisi epäilemättä tullut vähintään osa virallista tulkintaa. Puhtaan kansainvälisen selityksen elintila olisi kaventunut merkittävästi, kenties hävinnyt olemattomiin. Mutta koska hän viittasi esiintymisissään enimmäkseen Suomen ulkopuolelle ja sisäpolitiikan puoli oli ainakin potentiaalisesti arkaluontoinen, jotkut sivuuttivat sen ilmeisesti hänen takiaan kokonaan tai suorastaan kiistivät tai puhuivat vältellen tai peitellen. Vähintään alitajuisesta arkailusta kielivät kiertoilmaisut, kuten ulkopolitiikan jatkuvuuden edellyttäminen tai vaatiminen, kun tarkoitettiin, että Neuvostoliitto hyökkäsi Honka-liittoa vastaan. Vaikkei presidentti esittänytkään vaatimuksia, hänen kannanottonsa ja oletettu mielipiteensä todennäköisesti huomioitiin. Myös hänen vähättelevä, jopa pilkallinen arvionsa Junnilan noottikirjasta jäi tuskin huomaamatta. Lisäksi Kekkosen hahmo saattoi aiheuttaa varovaisuutta siinä mielessä, että muutamaa hänen kriitikkoaan lukuun ottamatta hänen vallassaoloaikanaan ei julkisuudessa puhuttu noottikriisin seurauksista.

Kekkosen vaikutus, jos sitä esiintyi, oli siis pääasiassa mielikuvissa ja uskomuksissa. Lehdistössä oli Honka-liittoon yhdistämisen karttamisessa myös puoluepoliittista laskelmointia. Satakunnan Kansa noudatti kokoomuksen ohjeistusta ja vaikeni Junnilan kriittisestä puheesta. Kansan Uutiset oli SKP:n ohjauksessa, ja Suomen Sosialidemokraatin toimituksessa saatettiin ymmärtää puoluejohdossa lausuttua toivomusta, että Honka-liitosta kohteena puhuttaisiin pienin kirjaimin.

Vallan suhteen Kekkosesta sanottu pätee pääasiassa myös Neuvostoliittoon. Ainoa merkki sen vaikutuksesta näyttää olleen pelko SDP:ssä, että suora puhe vahingoittaisi maata.

Moskova ei edes tainnut panna pahakseen Honka-liittoon yhdistämistä. Sieltä osoitettiin alusta lähtien tarkoitukseksi vähintään Kekkosen auttaminen. Nootin ’tietyt piirit’ arvosteli Honka-liittoa kuten myös Gromykon ’tietty poliittinen ryhmittymä’. Junnilan pamflettia tyydyttiin moitiskelemaan amerikkalaisilta lainaamisesta, mikä oli neuvostovastaisiksi luokiteltujen poliitikkojen perinteisen käsittelyn valossa maltillista. Juri Iljinski sitten teki lopullisesti selväksi, ettei tarvetta peittelyyn ollut muuten kuin ehkä taktisessa mielessä.

Kekkosen vaikutuksesta presidenttitulkinnan hylkäämisessä on korkeintaan aihetodisteita, mutta näyttö nootin käyttämisestä poliittisiin tarkoituksiin on varmemmalla pohjalla. Presidentti itse teki niin vaalikampanjassaan ja Maalaisliitto lisäksi sitä seuranneessa eduskuntavaalitaistelussa. Sellaiseen keinoon Kekkonen turvautui myös, kun hän keväällä 1962 väänsi kokoomuksen kanssa kättä puolueen ministerinpaikoista.

Koulukirjoissa voi vallan vaikutuksen aavistaa ennakkotarkastuksen kaudella noottikriisin jättämisessä kokonaan vaille huomiota. Presidenttitulkinnan ilmaantumiseenkin kului useita vuosia.

Vaikka ajoittain laskelmoitiin, puoluesidonnaisuus ei ollut ainakaan ehdottoman määräävä tekijä niinä vuosikymmeninä, jolloin niin olisi voinut olla.

Kekkonen-tulkintaa kannatettiin julkisesti niin kokoomuksen, SDP:n, Maalaisliitto-Keskustapuolueen kuin kommunistienkin riveissä. Puolueiden sisällä oli hajontaa. Sosiaalidemokraateista Nevakivi ja Väinö Leskinen esittivät syyksi pelkästään Honka-rintaman, kun taas Olavi Lindblom kiisti muistelmissaan. Keskustapuolueessa Ahti Karjalainen puolsi näkemystä puuttumisesta sisäpolitiikkaan ja Ilkka Hakalehto sivuutti sen. Kokoomuksessa hylkäsi eksplisiittisesti kansanedustaja Antero Salmenkivi. Asenteiden voimallisesta ravistelusta ajan riennossa kertoo, että sosiaalidemokraatti Raimo Väyrynen torjui vuonna 1972 Junnilan tulkinnan poliittisin perustein mutta suositteli 37 vuotta myöhemmin UKK-Seurassa *Noottikriisiä tuoreeltaan tulkittuna*.

Noottikriisi ja historiatieteilijät

Osmo Jussila seurasi Rautkallion ja Suomen televisioväittelyä murhemielin. Se ei ollut hänestä hyvää mainosta suomalaiselle historiatieteelle.[1] Näin voidaan sanoa yleisemminkin suomalaisten historistien suorituksesta noottikriisin käsittelyssä. Kritiikin aihetta löytyy niin ammatillisessa osaamisessa kuin vaikutusvallassakin.

Tulkintaa oleellisesti ja laajavaikutteisesti muovanneiden tekijöitten tarkastelu paljastaa, että huomattava rooli niiden esittämisessä on sellaisilla, joiden ammattina ei ole historiantutkimus. Max Jakobsonin, Raimo Väyrysen ja Risto E. J. Penttilän pääasialliset saavutukset ovat muilla aloilla. Kun lisäksi Juhani Suomi palveli ulkoministeriössä, jäljelle jää oikeastaan vain Hannu Rautkallio.

Tutkimuksellisten kriteerien suhteen ei ole havaittavissa oleellista eroa ”ammattilaisten” ja ”amatöörien” välillä. Monet päätoimiset historioitsijat ja heihin rinnastettavat valtiotieteilijät ovat turvautuneet lähteiden sivuuttamiseen ja muokkaamiseenkin, eikä ennakkokäsityksiäkään ole aina maltettu panna syrjään. Eräisiin soveltuu D. C. Wattin johtopäätös, että jotkut historian myytit johtuvat tarkoituksella vääristellyistä tiedoista tai tutkijoiden asenteista.[2] Kaikki eivät ole vierastaneet presidentinvaalin lähtökohtaista jättämistä ulkopuolelle ja lähteiden valikoivaa käyttöä sen seurauksena. Liioin ei ole ’tiettyjen piirien’ ja ’tietyn poliittisen ryhmittymän’ merkityksen pohtiminen ollut silmiinpistävän suosittua. Vaikka Karjalaisen ja Gromykon keskustelun yksityiskohdat ovat olleet luettavissa jo yli kaksikymmentä vuotta, perin harva on huomioinut niiden todistuksen, että nootti lähetettiin Honka-liiton takia.

Painoarvoaan vastaavalla tavalla ei ole myöskään noudatettu Jussilan sanoiksi pukemaa periaatetta, ”että yksinkertainen ja karu selitys on aina todempi kuin ylevä ja monimutkainen”.[3] Sekä realistisuuden että uskottavuuden vaatimuksista

1 Jussila 1992, 47.
2 Watt 1991, 18.
3 Jussila 2004, 591.

piittaamatta on kaiketi pidetty tieteellisyyden merkkinä niin monen tekijän nimeämistä kuin mahdollista, joiden voidaan ajatella aiheuttaneen operaation. Tulosta on kutsuttu monikärkiohjukseksi, mutta yhtä hyvin voi puhua keräilymetodista. Muutettavat muuttaen voidaan soveltaa Ilkka Pastisen luonnehdintaa, että noottiin oli ”koottu kaikki mahdollinen Neuvostoliiton kansainvälispoliittinen arsenaali”.[1]

Selitysten kirjossa toteutuu näennäisesti Heikki Roiko-Jokelan ajatus: ”Luovuutta tarvitaan kaikessa tutkimuksessa — mielikuvitus on osa sitä.” Aina vain ei ole välttämättä noudatettu heti seuraavaa ohjetta: ”Tiukka, tunnollinen ja kriittinen pitäytyminen lähteisiin yhdistettynä kontrolloituun mielikuvituksen käyttöön tuottaa positiivisen tuloksen.”[2]

Ratkaisevaa on ollut lähdekritiikki luettaessa virallisten tahojen julkistamia dokumentteja. Keskeisiä ovat nootin itsensä lisäksi Karjalainen–Gromyko-tiedonanto ja Novosibirskin tiedonanto, joista kaksi ensin mainittua osoittavat Honka-liittoon. Erona on ainoastaan, että tiedonanto tekee niin suoremmin.

Merkittävä indikaattori ovat esitykset, jotka valitsevat pelkästään Suomen ulkopuolisen selityksen. Niissä sekä luetaan noottia valikoiden että hyväksytään Kekkosen julkisuuteen antama kuva. Olisi tutkijoitten älykkyyden aliarvioimista olettaa, että valinta on ollut aina tiedostamaton. Joskus tarkoituksellisuus näkyykin. Joka tapauksessa tarjolla on ollut koko ajan radikaalisti erilainen vaihtoehto, joka on 1990-luvulta lähtien voitu todentaa sekä Gromykon muistiosta että suomalaisesta muistiosta Moskovan keskustelusta. Kysymys on ollut priorisoinnista, jossa etusijalle on asetettu presidentti-instituutio. On unohdettu että työkseen historiasta kirjoittavan ammattiosaamiseen kuuluu kriittinen suhtautuminen virallisten tahojen ilmoituksiin. Eritoten näin tulisi olla vallankäyttäjiä koskevissa arkaluontoisissa asioissa.

Aivan sokeasti ei presidenttitulkinnan hylkäävienkään piirissä toki ole neuvostonäkemyksiä hyväksytty. Penttilä toteaa, että protestointi Natoa ja Länsi-Saksaa vastaan oli paitsi huolenilmaisu myös propagandaa. Hän huomioi, että vaikka Naton sotilaallinen toiminta Pohjois-Euroopassa oli lisääntynyt, Neuvostoliiton ylivoima alueella ei ollut uhattuna. Hänen mukaansa vastalauseet tähtäsivät ehkäisemään Naton hyökkäyspotentiaalin kasvua.[3]

Lähdekriittiseltä kannalta on historiantutkimuksessa harvinaista ellei peräti ainutlaatuista sanojen laskeminen punnittaessa lähteen todistusarvoa. Yhtäältä on argumentoitu, että koska neljä viidesosaa nootista käsitteli Länsi-Saksan aiheuttamaa uhkaa, yya-sopimukseen vetoaminen ei ollut veruke.[4] Toisaalta ’tietyt piirit’ on jätetty omaan arvoonsa siksi, että Suomen sisäiset asiat saivat tilaa vain

1 Pastinen 1994, 88.
2 Roiko-Jokela 1997, 265.
3 Penttilä 1988, 142–3.
4 Hentilä 2002, 128.

kolmisen prosenttia.[1] Johdonmukaisesti sovellettuna tällainen menetelmä poistaa vaikenemisen ja aukkojen merkityksen historiantutkijan työkalupakista.

Metodisesti motiiviin on päädytty kahdella hyvin erilaisella tavalla. Toinen perustuu ensisijaisesti lähteisiin, toinen päättelyyn. Jälkimmäisessä saattaa olla kysymys samasta kuin Helsingin Sanomien toimittajan oivalluksessa, että ihmisen aivot ovat äärimmäisen herkät havaitsemaan syy-yhteyksiä: ”Jos jokin pinnallinenkin vihje liittää kaksi ilmiötä toisiinsa, alkaa luomakunnan vilkkain mielikuvitus raksuttaa.”[2]

Ajoittain on lähteistä etäännytty kauaksikin ja rakennettu yltiöpäisiä hypoteesejä. On väitetty, että tavoitteena oli yya-sopimuksen konsultaatioehdon tiukentaminen ja eduskuntavaalien manipuloiminen presidentinvaalin lisäksi. On myös esitetty, että Kreml täydensi yöpakkasissa aloittamansa Kekkosen rankaisemisen hänen länsisuuntauksensa vuoksi ja esitti hänelle epäluottamuslauseen, koska ei uskonut hänen kykenevän hankkimaan jatkokautta omin avuin. Hruštšovin on oletettu siirtäneen konsultaatioita siksi, että hänen ja Kekkosen välillä syntyi yhteisymmärrys Suomen puolustuksen puutteiden korjaamisesta. Tällaisia tuloksia tuottava tutkimus edustaa koulukuntaa, josta Lauri Karvonen sanoutuu irti: “Historievetenskapen är mycket starkt empiriskt inriktad; en gyllene regel för historiker är att aldrig överskrida den ram som tillgängliga källor erbjuder.”[3]

Penttilä ja Osmo Apunen ovat esimerkkejä tutkijankin ajautumisesta ”arvauspohjaiseen spekulointiin”[4]. Vaikka Hruštšovin ja Kekkosen kahdenkeskisestä keskustelusta Novosibirskissä ei tiedetä yhtään ainoata sanaa, Apunen väittää, että he sopivat Suomen ulkopolitiikkaa säätelevästä yya-käytännöstä. Penttilä puolestaan ihmettelee, miksei ”virallisissa tulkinnoissa” myönnetä, että Novosibirskissä keskusteltiin Suomen puolustuksen vahvistamisesta, jonka hän mieltää oleelliseksi osaksi ratkaisua.[5]

Samassa yhteydessä ei Juhani Suomikaan pysty vastustamaan kiusausta. Hän varoittaa hätäisistä johtopäätöksistä ratkaistaessa, kuinka objektiivinen tulkkina toimineen lähetystöneuvos Ženihovin joskus kenties löytyvä kuvaus on, koska on syytä ottaa huomioon, että ”se on laadittu NKP:n keskuskomitean puhemiehistöä varten ja Hrushtshevin intressien mukaisesti”. Mutta tästä huolimatta hän tekee keskustelusta oletuksen, joka sopii huonosti yhteen hänen kuuluttamansa harkinnan kanssa. Pohtiessaan, miksi Kekkonen ei kirjannut ”mielikuviaan”, hän pitää

1 Suomi 1992, 478.
2 HS 15.6.2010, Tyhjästä on hyvä nyhjästä.
3 Karvonen 1990, 80.
4 Korhonen 1977, 41.
5 Apunen 2005b, 51; Penttilä 1988, 151.

mahdollisena, ”että samat asiat toistuivat laajemmassa keskustelussa ja tulivat silloin muistiin merkityiksi”.[1]

Motiivi on johdettu päättelyllä myös suomalaisten aseostoista Novosibirskin jälkeen. Periaatteella, että samanaikaiset tapahtumat ovat syy-seuraus-suhteessa, on vastaavalla tavalla tultu johtopäätökseen, että motiivin täytyi liittyä kansainväliseen jännitykseen, koska se oli nootin tullessa korkealla. Samaan tyyliin on syytä etsitty Suomen integraatiopolitiikasta sekä kaupasta Neuvostoliiton ja Länsi-Saksan kanssa. Kaikki nämä noudattavat logiikassa tunnetun virhepäättelyn *post hoc, ergo propter hoc* keskeistä periaatetta.

Metodiongelmien ohella näkyy, ettei ammattilaisiakaan aina ohjaa viileä harkinta. Sen pettämisestä vielä 2000-luvulla viestii puhtaan presidenttitulkinnan leimaaminen tieteellisyyttä tavoittelevassa tutkimuksessa tilausteoriaksi.

Sinisilmäinen suhtautuminen virallisiin asiakirjoihin on havaittavissa muissakin kuin nootin päämäärää koskevissa päätelmissä. Tämä koskee erityisesti Novosibirskin kommunikean tarkkailutehtävää.

Berliinin suhteen taas on merkittävää — ja hämmentävääkin —, että ammattitasoa myöten on ignoroitu Hruštšovin luopuminen NKP:n puoluekokouksessa Saksan rauhansopimusta koskevasta ultimaatumistaan. Sama sopii eduskunnan hajottamiseen, kun pitkälti toistakymmentä vuotta Karjalaisen muistelmien jälkeen väitetään, että Kekkonen haki siinä linjalleen “ulkoista ja sisäistä hyväksyttävyyttä”.[2]

Ei näkyvissä loppua väittelylle

Kirjavuuden ja jännitteisyyden ohella noottikriisin suomalaista kuvaa leimaa monien kirjoittajien epävarmuus. Se ilmenee muutoksina käsityksissä etenkin nootin lähettämisen syystä mutta myös esimerkiksi Berliinin kriisistä. Lisäksi on kuvaavaa tutkijoiden erimielisyys siitä, onko motiivi selvitetty.

Vuonna 1992 ei Rautkalliolla ja Suomella ollut myönteisestä vastauksesta epäilyksen häivää. Yhdeksän vuoden kuluttua Lars-Folke Landgrén näki, että todisteiden ketju sulkeutuu vähitellen ja kuva selkiintyy koko ajan.[3] Jukka Seppinen, Henrik Meinander ja Martti Häikiö ovat päinvastaista mieltä. Meinander pohtii, tilasiko Kekkonen, ja Seppisen mielestä kysymys on ”monimutkaisesta vaiheesta Suomen poliittisessa historiassa, eikä ole mahdollista antaa täysin yksioikoisia

1 Suomi 1992, 524.
2 Visuri 2003, 61.
3 Landgrén 2001, 407.

vastauksia". Häikiö puhui vuonna 1993 kriisin arvoituksellisuudesta ja oli seitsemän vuotta myöhemmin suurin piirtein samassa pisteessä.[1]

Pekka Visuri on löytänyt vuosien hakemisen jälkeen mielestään tyydyttävän vastauksen. Hän koki pitkään motiivin käsittelemisen vaikeaksi ja katsoi, että kriisin ratkaisu oli jossain määrin puolinainen. Selvittämättä oli, kuinka paljon nootti liittyi suomalais-venäläisiin suhteisiin tai Suomen sisäpolitiikkaan, ja missä määrin se johtui Yhdysvaltain ja Länsi-Saksan sotilaallisesta vahvistumisesta ja siihen liittyneestä Berliinin kriisistä. Mutta vuonna 2010 epävarmuus oli hälvennyt. Keskeisin tekijä, hän antoi ymmärtää, oli Kekkosen auttaminen. Sitä vastoin ei ollut näytetty toteen, että tärkein syy olisi ollut Kremlin valtataistelu, Neuvostoliiton sotilasjohdon painostus poliittista johtoa kohtaan tai sen huoli Suomen puolustuskyvystä. Kekkosen näpäyttämisen menestyksellisen Yhdysvaltain-vierailun johdosta kaataa nootin valmistelun alkaminen ennen sitä.[2]

Ville Jalovaara ei ole varmasti ainoa, joka uskoo suljettuina olevien neuvostoarkistojen pitävän sisällään ratkaisun avaimen.[3] Ennustaminen on tunnetusti riskialtista puuhaa, mutta voitanee silti sanoa kohtuullisen turvallisesti, ettei Venäjällä ole odotettavissa lähivuosina sellaisia muutoksia, jotka johtaisivat toistaiseksi saavuttamattomissa olevien noottikriisin dokumenttien vapautumiseen tutkimuskäyttöön. On myös mahdollista, vaikkakaan ei välttämättä todennäköistä, että arkistot eivät enää edes sisällä ratkaisevasti uutta tietoa. Tällä hetkellä tiedetään, että NKP:n politbyroo päätti huhtikuun lopulla 1961 Kekkosen auttamisesta[4] ja nootin teksti oli valmis lokakuun puolivälissä. Avun luonteen on voinut ratkaista Hruštšov yksinkin suullisella määräyksellä konsultaatioaloitteesta — sen motiivin yksityiskohdista riippumatta —, ilman että siitä on jäänyt jälkeä.

Venäjän arkistotilanteen ohella näyttää varmalta, ettei nootin tarkoituksesta saavuteta yksimielisyyttä nähtävissä olevassa tulevaisuudessa. Kriisin käsittely 1990-luvun alkupuolen jälkeen on ilmaus historiallisesti harvinaisesta vapauden ilmapiiristä, jossa historiaa voidaan kirjoittaa ilman paineita sen enempää kotimaiselta kuin ulkomaiseltakaan valtiolliselta taholta. Kun kirjoittaja — tutkijakin — vain löytää julkaisijan, rajoituksia ei ole. Kaikki käy kunhan joku julkaisee. Koska tällainen kustannuspoliittinen asiaintila on hedelmällisen tutkimuksen perusedellytyksiä ja siten on kaikki syyt olettaa, että se pyritään ehdottomasti säilyttämään, noottikriisistä väitellään vielä pitkään.

Voidaan kyllä ajatella, että neuvostotaholta alusta lähtien tulleet todisteet nootin Honka-liittoa vastaan tähdätyistä tavoitteista tekevät ajan mittaan tehtävänsä,

1 Meinander 2006b, 165; Seppinen 1997a, 155; Häikiö 1993, 85 ja 2000, 210. Skeptisesti myös Ahtiainen *et al*. 2005, 167.

2 Visuri 1994, 196; 2003, 53–4, 72; 2010, 82.

3 Jalovaara 2011, 43.

4 Rautkallio 1999, 126, 387 v. 276.

mutta niin ei välttämättä tapahdu. Kansainvälispoliittinen tulkinta on edelleen elossa ja menestyykin. Sellaiset näkemykset kuin NKP:n puoluekokous ja ilmapuolustus katsotaan koulukirjoissakin vähintään maininnan arvoisiksi. Lisääntyvää kannatusta kerää selitys, että 'tietyt piirit' oli Suomen kommunistien keksintö. Se ei kuitenkaan välttämättä merkitse Honka-Kekkonen-tulkinnan hylkäämistä.[1]

Tutkimuksessa olisi tarpeen paneutua ongelmiin, joihin on toistaiseksi kiinnitetty huomiota vähän tai ei lainkaan. Ne koskevat sekä puhdasta presidenttiselitystä että Honka-Kekkonen tulkinnan täydellistä hylkäämistä. Edellistä vastaan on huomautettu, että Suomi oli supervallan ulkopolitiikassa liian pieni tekijä, jotta niin suuri huomio olisi uskottava. Selittämisessä ilman Suomen sisäpolitiikkaa ongelmat koskevat SKP:n edustajien roolia ja kansainvälispoliittisissa tulkinnoissa ajoitusta ja johdonmukaisuutta.

Ne, jotka uskovat 'tiettyjen piirien' tulleen muuten valmiiseen noottiin suomalaiskommunistien ehdotuksesta NKP:n puoluekokouksen aikaan, eivät näytä ottavan huomioon, ettei heille näytetty sen tekstiä.[2] He olivat täysin isänniltään kuulemansa varassa, joilla taas ei ollut minkäänlaisia velvoitteita sen suhteen, mitä he kertoivat.

Ajoituksen tekee ongelmalliseksi nootin lähettäminen vasta lokakuun 1961 lopussa, sillä olihan maailmantilanne ollut kireä jo kuukausia. Jos syynä oli Länsi-Saksan sotilaallinen voimistuminen, yya-neuvottelut olisivat itse asiassa olleet perusteltuja koko ajan siitä lähtien, kun maa liittyi Natoon vuonna 1955.

Johdonmukaisuus puolestaan vaatii selittämään, miksei sotilasneuvotteluja esitetty vuosina 1962–63, kun kansainvälinen tilanne oli ajoittain kireämpikin kuin syksyllä 1961. Kuuban ohjuskriisissä käytiin ydinsodan partaalla, ja keväällä 1963 näytti MLF-suunnitelman toteutuminen olevan vain ajan kysymys. Tarkoitus oli ottaa Länsi-Saksa mukaan, ja sen johto ajoi hanketta innolla.[3]

Lisäksi on syytä huomata, että Neuvostoliitto lähetti Novosibirskin jälkeen useille maille nootteja sellaisista aiheista, joita on pidetty syynä Suomelle tehtyyn aloitteeseen. Joulukuussa 1961 Tanska sai nootin parlamentin vahvistettua sopimuksen Naton Itämeren-komentokeskuksesta[4] ja Belgialle lähti postia sen annettua Bundeswehrille koulutustukikohtia ja päästettyä maaperälleen Natojoukkoja.[5] "Postikonttoria" ei tarvittu liioin, kun Ranska ja Länsi-Saksa allekirjoittivat tammikuussa 1963 ystävyyssopimuksen, joka edellytti läheistä yhteistyötä ulko- ja puolustuspolitiikassa. Neuvostoliitto ilmoitti niille nootissa, että se koki

1 Jansson 1996, 234; Seppinen 1997a, 167; Hokkanen 2002, 515; Lehtinen 2002, 371, 376; Kujala 2006, 256; Rusi 2007, 90; Rislakki 2010, 485 v. 15.

2 Supon tiedotuslehtinen 11/61 (20.11.). TPA, UKA, N-30.10.1961.

3 Suomi 1994, 127–8 ja 2002, 23.

4 Rautkallio 1996, 263–4.

5 KL 23.12.1961, Belgia sai nootin - -.

liittotasavallan päästämisen käsiksi ydinaseisiin uhkaksi ja ryhtyisi vastatoimiin.[1] Muutamaa kuukautta myöhemmin Bonnille lähti vielä MLF:n johdosta ”jyrkkäsävyinen nootti”, kuten Juhani Suomi luonnehtii.[2] Miksi lokakuussa 1961 toimittiin epäsuorasti, Helsingin kautta, kun myöhemmin otettiin yhteyttä suoraan?

Vielä edistäisi ymmärtämistä, jos pidettäisiin mielessä, että Neuvostoliitto kykeni suoltamaan raskaita herjauksia, joilla ei ollut mitään tekemistä todellisuuden kanssa. Edustava esimerkki on ystävyyden vaihtuminen hetkessä solvauksiin, kun Stalinille selvisi, etteivät Jugoslavian johtajat alistuisi hänen komentoonsa.[3]

Jonkin verran on ongelmiin kyllä kiinnitetty huomiota. Heti nootin tultua Wolf H. Halsti kummasteli ajankohtaa huomauttaen, että kireys Keski-Euroopassa oli tarjonnut edellytykset jo jonkin aikaa. Hän päätteli että nootissa olivat ulkopoliittiset näkökohdat sotilaallisia tärkeämpiä. Vastaavalla tavalla on Max Jakobsonia askarruttanut, ettei yya-neuvotteluja pyydetty kesällä 1961 vaan vasta Neuvostoliiton jo löysätessä politiikkaansa. Jukka Tarkka taas pohtii konsultaatioiden tarpeen ilmenemistä vasta lokakuun lopulla, kun niihin olisi hänen mielestään ollut aihetta syyskuussa, Brežnevin vierailun aikoihin ”ja varsinkin juuri silloin”, jos nootissa kerrottu perustelu oli todellinen. Hän arvelee ainakin osavastaukseksi selitystä, joka aikanaan kerrottiin Jakobsonille, että nootti oli julkaistava ennen NKP:n puoluekokouksen päättymistä.[4]

Junnila, Rautkallio ja Penttilä näkevät ristiriidan nootin alleviivaamien sotilaallisten näkökohtien ja Novosibirskin ei-sotilaallisen ratkaisun välillä. Junnilan ja Rautkallion mielestä konsultaatioita ei aiottu aloittaakaan, ja Penttilä selittää, että Kekkonen lupasi Hruštšoville parannusta Suomen puolustukseen.

Johdonmukaiselta ei liioin vaikuta konsultaatioista luopuminen runsaan viikon kuluttua, sen jälkeen kun niitä oli vaadittu uudelleen 16.11.1961. Syyksi on tarjottu kansainvälisen tilanteen paranemista. Tällöin ei ole kuitenkaan huomioitu kaikkein oleellisinta, nimittäin Länsi-Saksan sotilaallista varustautumista, joka ei ollut muuttunut nootin saapumisen jälkeen.

Jorma Kallenautio näyttää kyllä tiedostavan ongelman, koskapa kysyy, katsottiinko Neuvostoliitossa, että nootti riitti varoitukseksi Länsi-Saksalle. Hän ei keksi muuta vastausta, kuin että tilannetta ei haluttu kiristää enempää. Hän myös toteaa, että neuvostohallitus toimitti joulukuussa 1961 liittokansleri Adenauerille sovinnollisen muistion maiden suhteista.[5] Huomaamatta vain jää Hruštšovin viesti, jonka Neuvostoliiton Bonnin-suurlähettiläs välitti jo elokuun 16. päivänä eli heti muuria ennakoivan vapaan kauttakulun katkaisemisen jälkeen Itä- ja

1 Suomi 1994, 55.
2 *Ibid*., 127. Samasta Väyrynen 1983b, 314–5.
3 Volkogonov 2000 (1991), 536.
4 Halsti 1961a; Jakobson 1993, 117–8; Tarkka 2010, 147.
5 Kallenautio 2005, 145–6.

Länsi-Berliinin välillä, ettei Neuvostoliitto pahentaisi kriisiä. Adenauer puolestaan lupasi hallituksensa pidättyvän kaikesta, mikä vahingoittaisi hyviä suhteita tai vaarantaisi rauhan.[1] Marraskuun alkupäivinä Moskovan lehdissä vielä julkaistiin Hruštšovin onnittelusähke hänelle uuden virkakauden johdosta seurauksena kristillisdemokraattien voitosta syyskuun liittopäivävaaleissa. Samana päivänä Hruštšov ilmaisi Länsi-Saksan Moskovan-suurlähettiläälle, että hän halusi parantaa keskinäisiä suhteita, ja kertoi, että Saksan ja Neuvostoliiton sovinto kruunaisi hänen elämäntyönsä ulkopolitiikassa.[2]

Aukkojen täyttämisen ja muiden ongelmien käsittelemisen lisäksi olisi toivottavaa, että tutkijat vakiinnuttaisivat käytännökseen maininnan Gromykon sanoista Karjalaiselle nootin tarkoituksesta koskien 'tiettyä poliittista ryhmittymää'. Sitä edellyttää sekä tieteen että suuren yleisön palveleminen, kun tässäkin suhteessa noudatettaisiin kaiken oleellisen materiaalin huomioimisen periaatetta. Jos vaikka tutkija itse olisikin tulkinnasta toista mieltä, kuin mihin Gromykon ilmoitus viittaa, esittelemällä siitä poikkeavan asiakirjan hän tarjoaisi lukijalle riittävät edellytykset omiin johtopäätöksiin.

1 Slusser 1973, 136.

2 Rautkallio 1992, 338 v. 172 ja 1996, 258.

Lyhenteet

AK	Ajan Kuvat
AKA	Ahti Karjalaisen arkisto
AK pvk.	Ahti Karjalaisen päiväkirja
AL	Aamulehti
APN	Agentstvo Petšati Novosti
BALTAP	Baltic Approaches
CC	Cooperation and Conflict
CEH	Contemporary European History
COMBALTAP	Commander, Allied Forces, Baltic Approaches
CWIHP	Cold War International History Project
EAWK	Eero A. Wuoren kokoelma
EDA	Eduskunnan arkisto
edk.	eduskunta
edkr.	eduskuntaryhmä
EEC	European Economic Community
EFTA	European Free Trade Area
EPK	Eero Petäjäniemen kokoelma
ESS	Etelä-Suomen Sanomat
EVA	Elinkeinoelämän Valtuuskunta
FT	Finsk Tidskrift
HBL	Hufvudstadsbladet
HK	Hämeen Kansa
HS	Helsingin Sanomat
HTF	Historisk Tidskrift för Finland
HY	Hämeen Yhteistyö
HäSa	Hämeen Sanomat
IiSa	Iisalmen Sanomat
IntS	Internationella Studier
IS	Ilta-Sanomat
JKP pvk.	J. K. Paasikiven päiväkirjat
JL pvk.	Jouko Loikkasen päiväkirja
JSA	Jussi Saukkosen arkisto
JT	Jakobstads Tidning
JVA	Johannes Virolaisen arkisto
KA	Kansallisarkisto
kansl.	kansallisliitto
KArkisto	Kansan Arkisto
KaSa	Kansan Sana

kh.	keskushallitus
kk.	keskuskomitea
KL	Kansan Lehti
KM	Karjalan Maa
KMA	Keskustan ja Maaseudun Arkisto
kok.	kokoomus
KS	Kainuun Sanomat
KSA	Kalevi Sorsan arkisto
KSML	Keskisuomalainen
KT	Kansan Tahto
KU	Kansan Uutiset
KV	Kansan Voima
LAPK	Lauri A. Puntilan kokoelma
LK	Lapin Kansa
LS	Länsi-Suomi
MID	Ministerstvo Inostrannyih Del
MK	Maakansa
ML	Maalaisliitto
MLF	Multilateral Force
NKP	Neuvostoliiton kommunistinen puolue
N-30.10.1961	Neuvostoliiton nootti 30.10.1961
OEEC	Organization for European Economic Cooperation
PE	Pääesikunta
ph.	puoluehallitus
PHA	Päiviö Hetemäen arkisto
PK	Pohjanmaan Kansa
plk.	puoluekokous
pltk.	puoluetoimikunta
plv.	puoluevaltuusto
PoS	Pohjolan Sanomat
PP	Politiikan Puntari
prtmk.	piiritoimikunta
PS	Päivän Sanomat
PTA	Porvarillisen Työn Arkisto
pvltk.	puoluevaltuuskunta
PYV	Pohjolan ydinaseeton vyöhyke
RKP	ruotsalainen kansanpuolue
RTsHSD	Rossisjskij tsentr hranenija sovremennoi dokumentatsii (Hannu Rautkallion translitterointi)
SA	Sosialistinen Aikakauslehti
S. a.	Sine anno

SaKa	Satakunnan Kansa
SD	Svenska Dagbladet
SDP	Suomen Sosialidemokraattinen Puolue
SHS	Suomen Historiallinen Seura
SJH	Scandinavian Journal of History
SK	Suomen Kuvalehti
SKDL	Suomen Kansan Demokraattinen Liitto
SKS	Suomalaisen Kirjallisuuden Seura
S. l.	Sine loco
SM	Suomenmaa
SMP	Suomen Maaseudun Puolue
SNS	Suomi–Neuvostoliitto-seura
SS	Savon Sanomat
SSd	Suomen Sosialidemokraatti
ST	Suomalainen tietosanakirja
STT	Suomen Tietotoimisto
SU	Suomen Uutiset
Supo (Suopo)	Suojelupoliisi
SuSu	Suomalainen Suomi
TA	Työväen Arkisto
TASS	Telegrafnoe agentstvo Sovetskovo Sojuza
TJA	Tuure Junnilan arkisto
tmk.	toimikunta
TP	Turun Päivälehti
TPA	Tasavallan Presidentin Arkistosäätiö
TPSL	Työväen ja Pienviljelijäin Sosialidemokraattinen Liitto
TS	Turun Sanomat
tvlk.	työvaliokunta
TYL	Turun Ylioppilaslehti
UA	Uusi Aura
uav.	ulkoasiainvaliokunta
UF	Uppslagsverket Finland.
UK	Uusi Kuvalehti
UKA	Urho Kekkosen arkisto
UK pvk.	Urho Kekkosen päiväkirja
UKVA	Urho Kekkosen vaalitoimikunnan arkisto
ULA	Ulkopoliittisia lausuntoja ja asiakirjoja
UM	Ulkoministeriö
UMA	Ulkoministeriön arkisto
UPI	United Press International
US	Uusi Suomi

UuA	Uusi Aika
v.	viite
VAL	Vapauden Akateeminen Liitto
VBL	Vasabladet
VN	Västra Nyland
vn.	valtioneuvosto
VP	valtiopäivät
vsk.	Urho Kekkosen vuosikirja
yya-tmk.	Puolustusministeriön 13.10.1961 asettama toimikunta
ÅU	Åbo Underrättelser
ÖB	Österbottningen
ÖJIP	Österreichisses Jahrbuch für internationale Politik
ÖZA	Österreichische Zeitschrift für Aussenpolitik

Lähteet

A. Primäärilähteet

I Julkaistu alkuperäisaineisto

Rumpunen 1997: Kauko Rumpunen (toim.), *Aikoja ja tapauksia Ahti Karjalaisen elämästä*. Helsinki: WSOY 1997.
Suomi 2001a: Juhani Suomi (toim.), *Urho Kekkosen päiväkirjat 1: 1958–62*. Helsinki: Otava 2001.
Suomi 2002b: Juhani Suomi (toim.), *Urho Kekkosen päiväkirjat 2: 1963–68*. Helsinki: Otava 2002.
ULA (1961–63, 1965–66, 1968–70): *Ulkopoliittisia lausuntoja ja asiakirjoja*. Helsinki: Ulkoasiainministeriö.
Valtiopäivien pöytäkirjat 1961, 1983.

II Sanoma- ja aikakauslehdet

1. Sanomalehdet

Aamulehti
Appell
Demari
Etelä-Suomen Sanomat
Helsingin Sanomat
Hufvudstadsbladet
Hämeen Kansa
Hämeen Sanomat
Hämeen Yhteistyö
Iisalmen Sanomat
Ilkka
Iltalehti
Ilta-Sanomat
Itä-Savo
Jakobstads Tidning
Kainuun Sanomat
Kaleva
Kansan Lehti
Kansan Sana
Kansan Tahto
Kansan Uutiset
Kansan Voima
Karjalainen
Karjalan Maa
Keskisuomalainen
Kotimaa
Lahti
Lalli
Lapin Kansa
Liitto
Länsi-Savo
Länsi-Suomi

Maakansa
Pohjalainen
Pohjanmaan Kansa
Pohjolan Sanomat
Päivän Sanomat
Satakunnan Kansa
Savo
Savon Sanomat
Suomenmaa
Suomen Sosialidemokraatti
Suomen Uutiset
Tiedonantaja
Turun Päivälehti
Turun Sanomat
Uusi Aika
Uusi Aura
Uusi Suomi
Vaasa
Vapaus
Vasabladet
Västra Nyland
Åbo Underrättelser
Österbottningen

2. Aikakauslehdet ja -kirjat

Ajan Kuvat
Aussenpolitik
Contemporary European History
Cooperation and Conflict
Finsk Tidskrift
Historiallinen Aikakauskirja
Historisk Tidskrift för Finland
International Affairs (Lontoo)
Internationella studier
Kanava
Kleio
Kommunisti
Kosmopolis
Nya Argus
Nykypäivä
Politiikan Puntari
Politiikka
Sosialistinen Aikakauslehti
Sotilasaikakauslehti
Suomalainen Suomi
Suomen Kuvalehti
Tieteessä tapahtuu
Ulkopolitiikka
Uusi Kuvalehti
Viikkosanomat
Välipuhe
Ydin
Ylioppilaslehti

III Henkilölähteet

Aalto *et al*. 2010: Jari Aalto − Vuokko Aromaa − Pertti Haapala − Seppo Hentilä − Jorma Nieminen, *Kaikkien aikojen historia 4: Suomen historian käännekohtia*. Helsinki: Edita 2010.

Ahonen *et al*. 1976: Sirkka Ahonen − Olavi Kaakinen − Osmo Lappalainen − Sakari Tiainen, *Historian maailma 8b, tekstiosa: Nykyajan kehityslinjoja*. Helsinki: Otava 1976.

Ahonen *et al*. 1981: Sirkka Ahonen − Olavi Kaakinen − Osmo Lappalainen − Sakari Tiainen, *Historian maailma 8: 1920-luvulta nykypäivään*. Kolmas painos. Helsinki: Otava 1981.

Ahonen *et al*. 1984: Sirkka Ahonen − Antero Heikkinen − Tapani Lindelöf − Seppo Rytkönen − Sakari Tiainen, *Lukion historia 6*. Vantaa: Kunnallispaino 1984.

Ahonen *et al*. 1985: Kalevi Ahonen − Terttu Matsinen − Herkko Ojala − Matti Viitaniemi, *Historian tiet 8*. Helsinki: Otava 1985.

Ahtiainen *et al*. 2005: Marketta Ahtiainen − Vuokko Aromaa − Pertti Haapala − Seppo Hentilä − Sirkka Kauppinen, *Suomen historian aikakirja. Suomen historian käännekohtia*. Helsinki: Edita 2005.

Anckar 1971: Dag Anckar, *Partiopinioner och utrikespolitik. En studie av partipolitiska pressopinioner kring ett antal händelser i Finlands utrikespolitik 1955−1963*. Turku: Åbo Akademi 1971.

Anckar 1973b: Dag Anckar, Sanktioner och östkriser. Ulkopolitiikka 2/1973.

Anckar 1978: Dag Anckar, Lovsång i falsett: Krosby om Kekkonen. HTF 4/1978.

Anckar 1980: Dag Anckar, Sagan om strecket. FT 10/1980.

Anckar 1982: Dag Anckar, *Prospects for Neutrality: The Case of Finland. Analysis of the Geopolitical Situation as Seen from a Small Neutral State*. Turku: Åbo Akademi 1982.

Apunen 1975: Osmo Apunen, Suomen ulkopoliittinen doktriini — toiminnallisia perspektiivejä. Kirjassa Harto Hakovirta − Raimo Väyrynen (toim.), *Suomen ulkopolitiikka*. Helsinki: Gaudeamus 1975.

Apunen 1977a: Osmo Apunen, *Paasikiven−Kekkosen linja*. Helsinki: Tammi 1977.

Apunen 1977b: Sotien jälkeisen ulkopolitiikan kehitysvaiheet. Kirjassa *Suomen turvallisuuspolitiikan käsikirja*. Helsinki: Maanpuolustustiedotuksen suunnittelukunta 1977.

Apunen 1982: Sotien jälkeisen ulkopolitiikan kehitysvaiheet. Kirjassa *Suomen turvallisuuspolitiikan käsikirja*. Toinen painos. Helsinki: Maanpuolustustiedotuksen suunnittelukunta 1982.

Apunen 1984a: Osmo Apunen, *Tekstejä Suomen ulkopolitiikasta*. Tampere: Tampereen yliopiston politiikan tutkimuksen laitos 1984.

Apunen 1984b: Osmo Apunen, *Tilinteko Kekkosen aikaan. Ulkopoliittinen valta ja vallankäyttö Suomessa*. Helsinki: Kirjayhtymä 1984.

Apunen 1998: Osmo Apunen, *Murrosaikojen maailmanpolitiikka*. Tampere: Tampereen yliopisto 1998.

Apunen 2005a: Osmo Apunen, *Linjamiehet. Paasikivi-Seuran historia*. Helsinki: Tammi 2005.

Apunen 2005b: Osmo Apusen puheenvuoro artikkelissa ”Kuka ohjasi Suomea noottikriisissä?” Ulkopolitiikka 3/2005.

Arola *et al*. 1995: Pauli Arola − Lasse Hongisto − Pirjo West, *Kronos 4. Suomen historian murroskausia*. Helsinki: Kirjayhtymä 1995.

Bergholm 2007: Tapio Bergholm, *Sopimusyhteiskunnan synty II. Hajaannuksesta tulopolitiikkaan. SAK 1956−1969*. Helsinki: Otava 2007.

Berglund−Lindberg 1987: Sten Berglund − Steve Lindberg, Finlands säkerhetspolitik. Kirjassa Ulf Lindström − Lauri Karvonen (toim.), *Finland. En politisk loggbok*. Tukholma: Almqvist & Wiksell International 1987.

Blomberg 1969: Jaakko Blomberg, Suomen lännenpolitiikka. Ydin 6/1969.

Blomberg 1970: Jaakko Blomberg, Yya-sopimuksen ydinajatus. Ydin 1/1970.

Blomberg−Joenniemi 1971: Jaakko Blomberg − Pertti Joenniemi, *Kaksiteräinen miekka. 70-luvun puolustuspolitiikka*. Helsinki: Tammi 1971.

von Bonsdorff 1967: Göran von Bonsdorff, Faktorer av betydelse för Finlands relationer till Sovjetunionen. Politiikka 3/1967.

von Bonsdorff 1970: Göran von Bonsdorff, Ystävyys-, yhteistoiminta- ja avunantosopimus. Kirjassa Ilkka Hakalehto (toim.), *J. K. Paasikivi Suomen politiikassa*. Helsinki: Otava 1970.

von Bonsdorff 1971: Göran von Bonsdorff, Suomen ja Neuvostoliiton suhteet toisen maailmansodan jälkeen. *Neuvostoliittoinstituutin vuosikirja no. 22*. Helsinki: Neuvostoliittoinstituutti 1971.

von Bonsdorff 1997: Göran von Bonsdorff, Svenska folkpartiet V. 1: 1956−1962. Kirjassa Göran von Bonsdorff − Henrik Ekberg, *Kriser och välfärdsbyggande. Svenska folkpartiet V: 1956−1970*. Helsinki: Svenska folkpartiet 1997.

Borg−Sänkiaho 1993, Olavi Borg − Risto Sänkiaho, Punamullasta politiikan perusratkaisu puoleksi vuosisadaksi. Kirjassa *Suomalaisten tarina 3: Rakentajien aika*. Helsinki: Kirjayhtymä 1993.

Broms 1966: Bengt Broms, Pariisin rauhansopimus sekä ystävyys-, yhteistyö- ja avunantosopimus Suomen sotilaspolitiikan perustana. Välipuhe 3/1966.

Castrén *et al*. 1985: Matti J. Castrén − Reino Riikonen − Leo Suuronen, *Historia ja me. Koululaisen maailmanhistoria 8*. Espoo: Weilin+Göös 1985.

Castrén *et al*. 1997: Matti J. Castrén − Reino Riikonen − Leo Suuronen − Heidi Malmström, *Historia för åttan. Lärobok i historia för år 8*. Espoo: Editum 1997.

Castrén−Huttunen 1980: Matti J. Castrén − Veikko Huttunen, *Lukion historia 6: Nyky-Suomen perusta*. Porvoo: WSOY 1980.

Castrén−Huttunen 1983: Matti J. Castrén − Veikko Huttunen, *Uuden lukion historia 3: Nyky-Suomen perusta*. Porvoo: WSOY 1983.

Donner 1967: Jörn Donner, *Uusi Maammekirja*. Suom. Seppo Heikinheimo. Helsinki: Otava 1967.

Dufholm 1972: Lars Dufholm, Puheenvuoro artikkelissa ”Keskustelua”. Ulkopolitiikka 1/1972.

Edgren *et al*. 2003: Torsten Edgren − Merja Manninen − Jari Ukkonen, *Eepos. Suomen historian käsikirja*. Porvoo: WSOY 2003.

Ehrnrooth 1999: Georg C. Ehrnrooth, *Krokotiilien keskellä. Muistelmia kylmän sodan vuosikymmeniltä*. Espoo: Schildts 1999.

Ekonen *et al*. 1999: Jouni Ekonen − Vilho Kulju − Terttu Matsinen − Jukka Tarkka, *Ihmisen tiet. Suomen historian käännekohtia*. Helsinki: Otava 1999.

Ekonen *et al*. 2006: Jouni Ekonen − Vilho Kulju − Terttu Matsinen − Jukka Tarkka, *Lukion horisontti. Torpparista isännäksi. Suomen historian käännekohtia*. Helsinki: Otava 2006.

Erkkilä 1961: Itä-Savo 14.11.1961, Kulkulaitosministeri Eeli Erkkilä: ”Ulkopoliittiset asiamme parhaissa mahdollisissa käsissä”.

Eskelinen 1966: Heikki Eskelinen, *Itsenäisyytemme vuosikymmenet 1917−66*. Helsinki: Yhtyneet Kuvalehdet 1966.

Eskelinen 1988: Heikki Eskelinen, Katsaus 1958−1965. Kirjassa *Kotimaamme kuva 3: Suomi 1958−1987*. Porvoo: WSOY 1988.[1]

Eskola 1991: Seikko Eskola, *Tiedettä, taidetta, aatetta. Suomen kulttuurirahasto Suomen kulttuurissa*. Helsinki: Otava 1991.

Eskola 1992: Seikko Eskola, Taistelu UKK:sta. Kanava 9/1992.

Fagerholm 1977: K-A. Fagerholm, *Puhemiehen ääni*. Suom. Maija-Liisa Heini. Helsinki: Tammi 1977.

von Fieandt 1962: Rainer von Fieandt, Finnlands Aussenpolitik als neutraler Staat. Aussenpolitik 8/1962.

Forsberg 1992: Suomi ja Saksa. Kirjassa Pekka Visuri − Tuomas Forsberg, *Saksa ja Suomi. Pohjoismainen näkökulma Saksan kysymykseen*. Porvoo: WSOY 1992.[2]

Gordin *et al*. 1972: Dan Gordin − Olavi Laine − Kari Tapiola, *Maailma 1945−71*. Helsinki: Otava 1972.

Haataja *et al*. 1976: Lauri Haataja − Seppo Hentilä − Jorma Kalela − Eino Ketola − Pauli Kettunen − Heikki Laavola − Päivö Puhakainen − Tero Tuomisto − Jussi Turtola, *Suomen työväenliikkeen historia*. Helsinki: Työväen Sivistysliitto 1976.

Haataja 1988a: Lauri Haataja, Idän uhasta ja Lallin tiestä puolueettomaan puolustuspolitiikkaan. HS 15.11.1988.

Haataja 1988b: Lauri Haataja, Kekkosen aika. Kirjassa Jukka Tarkka (toim.), *Suomen historia 8*. Espoo: Weilin+Göös 1988.

Haavikko 1977: Paavo Haavikko, *Kansakunnan linja. Kommentteja erään tuntemattoman kansan tuntemattomaan historiaan 1904−1975*. Helsinki: Otava 1977.

1 Kirjoittajasta sama teos, s. 4.

2 Kirjoittajien työnjaosta Vaahtoranta 1992, 7.

Hakalehto 1974: Ilkka Hakalehto, *Väinö Tanner. Omalla linjalla*. Helsinki: Kirjayhtymä 1974.
Hakovirta 1969: Harto Hakovirta, The Finnish Security Problem. CC 4/1969.
Hakovirta 1971: Harto Hakovirta, *Suomen turvallisuuspolitiikka: edellytykset, päämäärät, keinot*. Helsinki: Tammi 1971.
Hakovirta 1975: Harto Hakovirta, *Suomettuminen. Kaukokontrollia vai rauhanomaista rinnakkaiseloa?* Jyväskylä: Gummerus 1975.
Hallberg *et al*. 2009: Pekka Hallberg − Tuomo Martikainen − Jaakko Nousiainen − Päivi Tiikkainen, *Presidentin valta. Hallitsijavallan ja parlamentarismin välinen jännite Suomessa 1919−2009*. Helsinki: WSOY 2009.
Halsti 1961a: Wolf H. Halsti, Kolmas pommi. US 2.11.1961.
Halsti 1961b: Wolf H. Halsti, Ennen neuvotteluja. UK 46/1961.
Halsti 1969: Wolf H. Halsti, *Me, Venäjä ja muut*. Helsinki: Otava 1969.
Halsti 1975: Wolf H. Halsti, *Tilinteon aika. Muistelmat 3: 1948−1975*. Helsinki: Otava 1975.
Hanhimäki 1997: Jussi M. Hanhimäki, *Scandinavia and the United States. An Insecure Friendship*. New York: Twayne Publishers 1997.
Hannula *et al*. 1985: Seppo Hannula − Aino Mäkelä − Risto Peltovuori − Heikki Ylikangas, *Muuttuva maailma*. Kuopio: Kustannuskiila 1985.
Hannula *et al*. 1995: Seppo Hannula − Aino Mäkelä − Risto Peltovuori − Heikki Ylikangas, *Muuttuva maailma*. Kuopio: Kustannuskiila 1995.
Hannula *et al*. 1998: Seppo Hannula − Esko Heikkonen − Matti Ojakoski − Jaakko Väisänen, *Muutosten maailma. Lukion historia. Suomen historian käännekohtia*. Toinen painos. Kuopio: Kustannuskiila 1998.
Hautala 1977: Arvo Hautala, *Kehuttiin lakkokenraaliksi*. Helsinki: Tammi 1977.
Heikkonen *et al*. 2003: Esko Heikkonen − Matti Ojakoski − Jaakko Väisänen, *Muutosten maailma. Lukion historia. Suomen historian käännekohtia*. Seitsemäs, uudistettu painos. Porvoo: WSOY 2003.
Heikkonen *et al*. 2007: Esko Heikkonen − Unto Katajamäki − Matti Ojakoski − Jaakko Väisänen, *Lukion kertauskirja. Historia*. Helsinki: WSOY oppimateriaalit OY 2007.
Heiskanen 1993: Raimo Heiskanen*, Noottikriisi ja yhteiset sotaharjoitukset*. Helsinki: Otava 1993.
Hemánus 1963: Pertti Hemánus, *Yhteiskunnan keskipiste*. Helsinki: Tammi 1963.
Henriksson 1961: Gunnar Henriksson, Puhe eduskunnassa 13.12. VP ptkt 1961.
Hentilä 1972: Jorma Hentilä, Puheenvuoro artikkelissa ”Keskustelua”. Ulkopolitiikka 1/1972.
Hentilä 1998: Seppo Hentilä, Living Next Door to the Bear. HAik. 2/1998.
Hentilä 1999: Seppo Hentilä, Independence between East and West. How did Finland Survive as a Democracy? Kirjassa Tuomas M. S. Lehtonen (toim.), *Europe's North-*

ern Frontier. Perspectives on Finland's Western Identity. Käänt. Philip Landon. Jyväskylä: PS-Kustannus 1999.

Hentilä 2002: Seppo Hentilä, Suomi, Saksan-kysymys ja Berliinin kriisit. HAik. 2/2002.

Hentilä 2003: Seppo Hentilä, *Kaksi Saksaa ja Suomi. Saksan kysymys Suomen puolueettomuuspolitiikan haasteena*. Helsinki: SKS 2003.

Hentilä 2004: Seppo Hentilä, Soviet Union, Finland and the 'Northern Balance', 1957−63. Kirjassa Wilfried Loth (toim.), *Europe, Cold War and Coexistence, 1953−1963*. Lontoo: Frank Cass 2004.

Hentilä 2006: Maintaining Neutrality between the Two German States: Finland and Divided Germany until 1973. CEH 4/2006.

Herlin 1993: Ilkka Herlin, *Kivijalasta harjahirteen. Kustaa Vilkunan yhteiskunnallinen ajattelu ja toiminta*. Helsinki: Otava 1993.

Hissa 1977: Jaakko Hissa, Ministeriöt ja hallituspolitiikka 1957−1966. Kirjassa *Valtioneuvoston historia II: 1917−1966*. Helsinki: Valtioneuvosto 1977.

Hokkanen 2002: Kari Hokkanen, *Kekkosen maalaisliitto 1950−1962. Maalaisliitto-Keskustan historia 4*. Helsinki: Otava 2002.

Honka 1972: Olavi Honka, *Muistelmia ja mielipiteitä*. Helsinki: WSOY 1972.

Honkanen−Paso 2004: Tarja Honkanen − Sirpa Paso, *Horisontti 8E: Historia Napoleonista nykypäivään*. Helsinki: Otava 2004.

Huldén 1994: Anders Huldén, *En småstadsredaktörs bekännelser*. Helsinki: Söderström 1994.

Huttunen 1965: Veikko Huttunen, *Vuosisadat vierivät 3. Keskikoulun Suomen historia*. Porvoo: WSOY 1965.

Huttunen 1970: Veikko Huttunen, *Vuosisadat vierivät 3. Keskikoulun Suomen historia*. Porvoo: WSOY 1970.

Huttunen 1974: Veikko Huttunen, *Kansakunnan historia 7: Täysi-ikäinen kansakunta 1939−1973*. Porvoo: WSOY 1974.

Hyvärinen 1969: Risto Hyvärinen, Suomen puolueettomuuspolitiikka. Kirjassa Ilkka Hakalehto (toim.), *Suomi kansainvälisen jännityksen maailmassa*. Porvoo: WSOY 1969.

Hyvärinen 1970: Risto Hyvärinen, Paasikiven−Kekkosen linja 1970-luvulla. Kirjassa Ilkka Hakalehto (toim.), *J. K. Paasikivi Suomen politiikassa*. Helsinki: Otava 1970.

Hyvärinen 1975: Risto Hyvärinen, Urho Kekkosen idänpolitiikka. Kirjassa Keijo Korhonen (toim.), *Urho Kekkonen, rauhanpoliitikko*. Helsinki: Otava 1975.

Häikiö 1991: Martti Häikiö, *Suomen lähihistoria*. Helsinki: Helsingin yliopisto 1991.

Häikiö 1993a: Martti Häikiö, *Presidentin valinta. Miten valtionpäämiehet on Suomessa valittu, millaisiin poikkeusmenetelmiin valinnoissa on turvauduttu ja miksi presidentin toimikautta jatkettiin kokonaan ilman vaalia vuonna 1973*. Porvoo: WSOY 1993.

Häikiö 1993b: Martti Häikiö, Puolueettomuuspolitiikka turvallisuuden perusratkaisuna ennen ja jälkeen sodan. Kirjassa *Suomalaisten tarina 3. Rakentajien aika*. Helsinki: Kirjayhtymä 1993.

Häikiö 2000: Martti Häikiö, Finland's Neutrality 1944−1994. Kirjassa Michael Gehler − Rolf Steininger (toim.), *Die Neutralen und die europäische Integration 1945−1995 (The Neutrals and the European Integration 1945−1995)*. Wien: Böhlau Verlag 2000.

Iivonen 1992: Jyrki Iivonen, Nl ja Suomi, kissa ja hiiri? TS 26.10.1992.

Jakobson 1962: Max Jakobson, Finland's Foreign Policy. International Affairs (Lontoo), huhtikuu 1962.

Jakobson 1963: Ote ulkoasiainministeriön poliittisen osaston päällikön Max Jakobsonin esitelmästä 13.11.1963 Lundin yliopiston ulkopoliittisen yhdistyksen järjestämässä tilaisuudessa. ULA 1963.

Jakobson 1964a: Max Jakobson, Finnische Neutralitätspolitik. Kirjassa *Finnland: Geschichte und Gegenwart*. Toinen, uudistettu painos. Porvoo: WSOY 1964.

Jakobson 1964b: Max Jakobson, Grundlagen der finnischen Außen- und Neutralitätspolitik. ÖZA 2−3/1964.

Jakobson 1964c: Max Jakobson, Suomen puolueettomuuspolitiikan kehitys. Kirjassa Martti Juvas (toim.), *Kriisien ja muutosten maailma. Kansainvälisen politiikan kysymyksiä*. Jyväskylä: Gummerus 1964.

Jakobson 1968a: Max Jakobson, *Finnish Neutrality. A Study of Finnish Foreign Policy Since the Second World War*. Lontoo: Hugh Evelyn 1968.

Jakobson 1968b: Max Jakobson, *Kuumalla linjalla. Suomen ulkopolitiikan ydinkysymyksiä 1944−1968*. Toinen painos. Porvoo: WSOY 1968.

Jakobson 1980: Max Jakobson, *Veteen piirretty viiva. Havaintoja ja merkintöjä vuosilta 1953−1965*. Helsinki: Otava 1980.

Jakobson 1981: Trauma 20 vuoden takaa. US 6.11.1981.

Jakobson 1983: Max Jakobson, *38. kerros. Havaintoja ja muistiinpanoja vuosilta 1965−1971*. Helsinki: Otava 1983.

Jakobson 1987a: Max Jakobson, *Finland: Myth and Reality*. Helsinki: Otava 1987.

Jakobson 1987b: Max Jakobson, Puolueettomuuspolitiikan synty. Kirjassa *Suomen turvallisuuspolitiikka*. Helsinki: Otava 1987.

Jakobson 1992a: Max Jakobson, Noottikriisin tausta. Kirjassa Seppo Niemelä (toim.), *UKK Perinneyhdistyksen 4. vuosikirja*. Helsinki: UKK Perinneyhdistys 1992.

Jakobson 1992b: Max Jakobson, Näköala Tamminiemen ikkunasta. Presidentti Kekkosen päivyri Juhani Suomen kirjoituspöydällä. HS 2.10.1992.

Jakobson 1992c: Max Jakobson, Urho Kekkosen valtakauden uusi ulottuvuus. HS 27.10.1992.

Jakobson 1992d: Max Jakobson, *Vallanvaihto. Havaintoja ja muistiinpanoja vuosilta 1974−92*. Helsinki: Otava 1992.

Jakobson 1993: Max Jakobson, Yöpakkasista noottikriisiin. Kirjassa Ilkka Herlin (toim.), *YYA-Suomi*. Porvoo: WSOY 1993.
Jakobson 1996: Max Jakobson, Kekkonen ja uudet vaaran vuodet. HS 31.10.1996.
Jakobson 1998: Max Jakobson, *Finland in the New Europe*. Westport: Praeger 1998.
Jakobson 2001: Max Jakobson, *Pelon ja toivon aika. 20. vuosisadan tilinpäätös II*. Helsinki: Otava 2001.
Jakobson 2003: Max Jakobson, *Tilinpäätös*. Helsinki: Otava 2003.
Jalovaara 2007: Ville Jalovaara, *Kirkko, Kekkonen ja kommunismi poliittisina kriisivuosina 1958−1962*. Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura 2003.
Jalovaara 2011: Ville Jalovaara, Noottikriisin mysteeri on yhä ratkaisematta. Kanava 7/2011.
Jansson 1961: Jan-Magnus Jansson, Noten och dess följder. Nya Argus 18/1961.
Jansson 1965: Jan-Magnus Jansson, Puolueeton Suomi. Ulkopolitiikka 1/1965.
Jansson 1975: Jan-Magnus Jansson, Kasvava ulkopolitiikka. Ulkopolitiikka 2/1975.
Jansson 1982: Jan-Magnus Jansson, Eduskunnan hajotukset. Kirjassa *Suomen kansanedustuslaitoksen historia. Kahdestoista osa*. Helsinki: Eduskunnan historiakomitea 1982.
Jansson 1993: Jan-Magnus Jansson, *Hajaannuksesta yhteistoimintaan. Suomalaisen parlamentarismin vaiheita*. Suom. Asko Puumalainen. Helsinki: Gaudeamus 1993.
Jansson 1996: Jan-Magnus Jansson, *Tidiga Möten. Litteratur och politik från 30-tal till 60-tal*. Espoo: Schildts 1996.
Jansson 2002: Jan-Magnus Jansson, Puolueettomuuspolitiikasta länsisuuntaukseen. Suomen ulkopolitiikka 1961−2001. Kirjassa Seppo Sarlund (toim.), *UKK Perinneyhdistyksen 14. vuosikirja*. Helsinki: UKK Perinneyhdistys. S. a.[1]
Joenniemi 1981: Pertti Joenniemi, Jakobson-keskustelun käyttämättömät näkökulmat: noottikriisi ja ajopuu eli ”Veteen piirretyn viivan” toinen aalto. HS 26.4.1981.
Jokinen 2011: Jyrki Jokinen, *Löyhästä vaaliorganisaatiosta kiinteäksi puoluejärjestöksi. Kansallisen Kokoomuksen järjestötoiminta ja vaalikampanjat vuosina 1944−1979*. Turku: Turun yliopisto 2011.
Jokipii 1990: Mauno Jokipii, *Suomi ja Saksa*. Kuopion kaupunki 1990.
Jokipii 1994: Mauno Jokipii, *Finnland und Deutschland im 20. Jahrhundert*. Kuopio: Snellman-instituutti 1994.
Junnila 1961a: Tuure Junnila, Puhe Kokemäellä 1.12.1961. US 2.12.1961, Kansanedustaja Junnila: Kaikki huomio nyt eduskuntavaaleihin.
Junnila 1961b: Tuure Junnila, Puhe eduskunnassa 13.12. VP, ptkt 1961.
Junnila 1962: Tuure Junnila, *Noottikriisi tuoreeltaan tulkittuna*. Porvoo: WSOY 1962.
Junnila 1964: Tuure Junnila, *Suomen taistelu turvallisuudestaan ja puolueettomuudestaan. Katsaus Suomen ulkopolitiikkaan maan itsenäisyyden aikana*. Porvoo: WSOY 1964.

1 Julkaisuvuosi kirjaan sisältyvän UKK perinneyhdistyksen vuoden 2001 toimintakertomuksen päiväyksen 30.1.2002 mukaisesti.

Junnila 1980a: Tuure Junnila, *Toisinajatteleva Kekkosen tasavallassa. Poliitikon ja pankkimiehen omakuva*. Porvoo: WSOY 1980.
Junnila 1980b: Tuure Junnila, *Viimeinen imperiumi. Venäjän vallan laajenemisen historia*. Tampere: Kustannuspiste 1980.
Junnila 1985: Tuure Junnila, *Kekkosen valtakaudesta Koiviston aikaan*. Helsinki: Alea-Kirja 1985.
Junnila 1990: Tuure Junnila, *Neuvostoliiton kriisi*. Helsinki: Kirjayhtymä 1990.
Junnila 1997: Tuure Junnila, *Myrskyinen vuosisata lähenee loppuaan*. Helsinki: Raud 1997.
Juntunen 1962: Simo Juntunen, Noottivaalit — ja vapaammat. SA 1/1962.
Jussila 1981: Osmo Jussila, Viisaat virkamiehet ja hitaat historioitsijat. Max Jakobson, Juhani Suomi ja vuoden 1961 nootin arvoitus. US 11.3.1981.
Jussila 1992: Osmo Jussila, Pikahistoriaa ja todistuksia Kekkosen ajasta. SK 49/1992.
Jutikkala 1973: Eino Jutikkala, Itsenäinen Suomi. Luku 10 kirjassa Eino Jutikkala − Kauko Pirinen, *Suomen historia*. Toinen painos. Helsinki: Weilin+Göös 1973.[1]
Jutikkala 1981a: Eino Jutikkala, Itsenäinen Suomi. Luku 10 kirjassa Eino Jutikkala − Kauko Pirinen, *Suomen historia*. Kolmas, uudistettu painos. Espoo: Weilin+Göös 1981.[2]
Jutikkala 1981b: Eino Jutikkala, Suomen historia. Kirjassa *Otavan suuri ensyklopedia*. Helsinki: Otava 1981.
Jutikkala 1989: Eino Jutikkala, Itsenäinen Suomi. Luku 10 kirjassa Eino Jutikkala − Kauko Pirinen, *Kivikaudesta Koivistoon. Suomen historian pääpiirteitä*. Neljäs, uudistettu painos. Espoo: Weilin+Göös 1989.[3]
Jutikkala 1999: Eino Jutikkala, Itsenäinen Suomi. Luku 10 kirjassa Eino Jutikkala − Kauko Pirinen, *Suomen historia asutuksen alusta Ahtisaareen*. Viides, uudistettu painos. Porvoo: WSOY 1999.[4]
Järvinen 1962: Seppo Järvinen (Urho Kekkonen), Saksanmaa 1962. UK 1/1962.
Järvinen 1991: Markus Järvinen, *Väki voimakas II. Salon Sos.dem. Työväenyhdistyksen historia 1963−1988*. Salo: Salon Sosialidemokraattinen Työväenyhdistys 1991.
Jääskeläinen 1980: Mauno Jääskeläinen, Sodanjälkeinen eduskunta (valtiopäivät 1945−1963). Kirjassa *Suomen kansanedustuslaitoksen historia. Kahdeksas osa*. Helsinki: Eduskunnan historiakomitea 1980.
Kalela 1964: Jorma Kalela, Junnilan linja. Ylioppilaslehti 13.11.1964.
Kalela 1986: Jorma Kalela, *Näkökulmia tulevaisuuteen. Paperiliiton historia*. Helsinki: Paperiliitto 1986.
Kalela−Turtola 1975: Jorma Kalela − Jussi Turtola, Suomen kansainvälisen aseman ja ulkopolitiikan kehitys toisen maailmansodan jälkeen — uusi näkökulma. Kirjassa

1 Kirjoittajien työnjaosta Jutikkala–Pirinen 1973, 7.
2 Kirjoittajien työnjaosta Jutikkala–Pirinen 1981, 7.
3 Kirjoittajien työnjaosta Jutikkala–Pirinen 1989, 7.
4 Kirjoittajien työnjaosta Jutikkala–Pirinen 1999, 9.

Harto Hakovirta − Raimo Väyrynen (toim.), *Suomen ulkopolitiikka*. Helsinki: Gaudeamus 1975.

Kallenautio 1987: Jorma Kallenautio, Yöpakkasista noottikriisiin. Kirjassa Heikki Kääriäinen ja Salme Suokko (toim.), *Tasavallan vuodet 1917−1987*. Helsinki: Tammi 1987.

Kallenautio 2005: Jorma Kallenautio, *Suomi kylmän rauhan maailmassa. Suomen ulkopolitiikkaa Porkkalan palautuksesta 1955 Euroopan Unionin jäsenyyteen 1995*. Helsinki: SKS 2005.

Kangas 1984: Lasse Kangas, *Ahti Karjalainen tasavallan kakkosena*. Helsinki: Kirjayhtymä 1984.

Kangas 1992: Lasse Kangas, Tohtori Juhani Suomi: Rautkallion noottipäätelmät kestämättömiä. KSML 26.10.1992.

Kangas 1993: Lasse Kangas, Vladimirov muistelee avoimesti työtään Suomessa. KSML 25.8.1993.

Kankkonen 1976: Peter Kankkonen, *Suomettuva Suomi. Raportti rappion politiikasta*. Helsinki: Alea-Kirja 1976.

Kanninen 1994: Ermei Kanninen, *Suomen puolustus*. Helsinki: Otava 1994.

Kanninen 1996: Ermei Kanninen, *Vuodet myrskyn varjossa. Muistelmat*. Helsinki: Otava 1996.

Kare 1967: Kauko Kare, *Tähän on tultu. Paasikiven linjalta K-rintamaan*. Helsinki: Alea-kirja 1967.

Karjalainen 1961: Ahti Karjalainen, Kaksissa vaaleissa ratkeaa kansamme tie. MK 6.12.1961.

Karjalainen 1962a: Ahti Karjalainen, Novosibirsk marraskuussa 1961. Kirjassa Eino S. Repo (toim.), *Urho Kekkonen idässä ja lännessä*. Tampere: Lehmus 1962.

Karjalainen 1962b: Ulkoasiainministeri Ahti Karjalaisen puhe Suomi-Neuvostoliitto-Seuran järjestämässä juhlassa ystävyys- ja avunantosopimuksen vuosipäivän johdosta 5.4.1962. ULA 1962.

Karjalainen 1981: Ahti Karjalainen, *Kotimaani ompi Suomi. Mietteitä ja muistelmia*. Toim. Helena Vehkaoja. Espoo: Weilin+Göös 1981.

Karjalainen−Tarkka 1989: Ahti Karjalainen − Jukka Tarkka, *Presidentin ministeri. Ahti Karjalaisen ura Urho Kekkosen Suomessa*. Helsinki: Otava 1989.

Karvonen 1973: Toivo Karvonen, *Neljännesvuosisata yya-sopimusta*. Helsinki: Kansankulttuuri 1973.

Karvonen 1978: Lauri Karvonen, Kriser i de finländsk-sovjetiska relationerna: några forskningsgrön. Kirjassa Lauri Karvonen − Raimo Väyrynen, *Finlands utrikespolitik: riktlinjer och framtidsperspektiv*. Helsinki: Ulkopoliittinen instituutti 1978.[1]

Karvonen 1984: Lauri Karvonen, High-Level Foreign Policy Coordination: A Finnish Example. CC 2/1984.

1 Kirjoittajien työnjaosta ko. teos s. 3.

Karvonen 2003: Lauri Karvonen, Kekkonens ställning. Fyra kritiska text. FT 8–9/2003.
Kekkonen 1961a: Ote Tasavallan Presidentin puheesta World Affairs Councilin päivällisellä Los Angelesissa 1.11.1961. ULA 1961.
Kekkonen 1961b: Tasavallan Presidentin radio- ja televisiopuhe 5.11.1961. ULA 1961.
Kekkonen 1961c: Urho Kekkosen puhe Jyväskylässä 19.11.1961. Kirjassa Urho Kekkonen, *Puheita ja kirjoituksia II. Puheita presidenttikaudelta: 1956–1967*. Toim. Tuomas Vilkuna. Helsinki: Weilin+Göös 1967.
Kekkonen 1961d: Tasavallan Presidentin radio- ja televisiopuhe 26.11.1961. ULA 1961.
Kekkonen 1961e: Ote Tasavallan Presidentin Seinäjoella 10.12.1961 pitämästä puheesta. ULA 1961.
Kekkonen 1962a: Urho Kekkosen puhe Helsingissä 7.1.1962. Kirjassa Urho Kekkonen, *Puheita ja kirjoituksia II. Puheita presidenttikaudelta: 1956–1967*. Toim. Tuomas Vilkuna. Helsinki: Weilin+Göös 1967.
Kekkonen 1962b: Tasavallan Presidentin haastattelulausunto Arbeiderbadetille 7.2.1962. ULA 1962.
Kekkonen 1963: Tasavallan Presidentin haastattelulausunto uutistoimisto UPI:lle 5.5.1963. ULA 1963.
Kekkonen 1965: Tasavallan Presidentin puhe Nuoren polven ulkopoliittisen yhdistyksen esitelmätilaisuudessa 29.11.1965. ULA 1965.
Kekkonen 1966a: Tasavallan Presidentin haastattelu Dagens Nyheterissä 27.9.1966. ULA 1966.
Kekkonen 1966b: Urho Kekkonen, Pekka Peitsi silloin ja tänään. SK 48/1966.
Kekkonen 1969: Tasavallan Presidentin puheenvuoro Paasikivi-Seuran vuosikokousillallisilla Helsingissä 27.11.1969. ULA 1969.
Kekkonen 1970: Tasavallan Presidentin radio- ja televisiopuhe 31.7.1970. ULA 1970.
Kekkonen 1975: Urho Kekkonen, *Muutoksen vuosikymmenet. Suomalaista sisäpolitiikkaa ja idänsuhteita tasavallan presidentin silmin*. Toim. Antero Kekkonen, Arvo Ahlroos, Risto Heikkilä ja Eino S. Repo. Helsinki: Weilin+Göös 1975.
Kekkonen 1976: Urho Kekkonen, *Kirjeitä myllystäni 1: 1956–1967*. Toim. Maarit Tyrkkö ja Keijo Korhonen. Helsinki: Otava 1976.
Kekkonen 1980: Urho Kekkonen, *Tamminiemi*. Toim. Maarit Tyrkkö. Neljäs painos. Espoo: Weilin+Göös 1980.
Keränen 1990: Seppo Keränen, *Moskovan tiellä. Urho Kekkonen ja Neuvostoliitto 1945–1980*. Helsinki: Otava 1990.
Keränen 2010: Seppo Keränen, *Ehdollinen demokratia. Urho Kekkonen ja työmarkkinapolitiikka*. Turku: Turun yliopisto 2010.
Keskinen 1978: Tuomas Keskinen, *Aika sotia — aika sopia. Väinö Leskinen 1917–1972*. Helsinki: Tammi 1978.
Keskinen 1987: Tuomas Keskinen, *Idänkauppa 1944–1987*. Helsinki: Kauppalehti Business Books 1987.
Keskinen 1992a: Tuomas Keskinen, Ei oikeutta edes suomettumiseen. IL 24.10.1992.

Keskinen 1992b: Tuomas Keskinen, Kremlin munaus. IL 30.10.1992.
Killinen 1963: Kullervo Killinen, The Press and Foreign Policy. Kirjassa *Finnish Foreign Policy*. *Studies in Foreign Politics*. Helsinki: The Finnish Political Science Association 1963.
Killinen 1964: Kullervo Killinen, *Puolueettomuuden miekka. Suomen puolustuskysymyksen tarkastelua*. Porvoo: WSOY 1964.
Killinen 1974: Kullervo Killinen, *Tasavallan kulissimiehenä*. Helsinki: Kirjayhtymä 1974.
Kinnunen 1998: Kaisa Kinnunen, Suomi−Neuvostoliitto-Seuran historia 1944−1974. Kirjassa Kaisa Kinnunen, *Suomi−Neuvostoliitto-Seuran historia 1944−1974*; Aimo Minkkinen, *Katsaus Suomi−Neuvostoliitto-Seuran historiaan 1975−1991*. Helsinki: Suomi−Venäjä-Seura 1998.
Kinnunen *et al*. 1985: Pertti Kinnunen − Seija Voijola − Ossi Airaskorpi − Matti Hackman, *Vuosisadat vaihtuvat 8*. Porvoo: WSOY 1985.
Kiuasmaa−Perälä 1968: Kyösti Kiuasmaa − Tauno Perälä, *Suomen historia 2: Autonomian ajasta itsenäisyyden aikaan*. Helsinki: Otava 1968.
Klinge 1990: Matti Klinge, *A Brief History of Finland*. Helsinki: Otava 1990.
Klinge 2003: Matti Klinge, *Suomi Euroopassa*. Helsinki: Otava 2003.
KM 1976:37: Toisen parlamentaarisen puolustuskomitean mietintö. Helsinki 1967.
KM 1981:1: Kolmannen parlamentaarisen puolustuskomitean mietintö. Helsinki 1981.
Kohi *et al*. 2006: Antti Kohi − Hannele Palo − Kimmo Päivärinta − Vesa Vihervä, *Forum IV: Suomen historian käännekohtia*. Helsinki: Otava 2006.
Koivisto 2008: Mauno Koivisto, *Grannar: frändskap och friktion*. Käänt. Geo Stenius. Tukholma: Atlantis 2008.
Kolbe 2001: Laura Kolbe, Pelko, torjunta, toveruus: kohtauksia suomalaisesta ylioppilaselämästä. Kirjassa Johan Bäckman (toim.), *Entäs kun tulee se yhdestoista? Suomettumisen uusi historia*. Helsinki: WSOY 2001.
Korhonen 1961: Keijo Korhonen, Itämeren rapsodia. TYL 29/1961.
Korhonen 1969a: Keijo Korhonen, Finland and the Soviet Union. Kirjassa *Essays on Finnish Foreign Policy*. Helsinki: The Finnish Political Science Association 1969.
Korhonen 1969b: Keijo Korhonen, Suomen valtiosopimukset. Kirjassa Ilkka Hakalehto (toim.) *Suomi kansainvälisen jännityksen maailmassa*. Porvoo: WSOY 1969.
Korosuo 1972: Osmo Korosuo, Suomen turvallisuuspolitiikka aikuisoppilaitoksia ja toisen asteen kouluja varten I. S. l.[1]
von Koskull 1964: W. von Koskull, *Finlands historia för gymnasiet*. Helsinki: Söderström 1964.
von Koskull − Nyberg 1980: Walter von Koskull − Folke Nyberg, *Finlands historia för gymnasiet*. Porvoo: Söderström 1980.

1 Vuosiluku perustuu tekijän ilmoitukseen, että moniste on vastaus syksyllä 1972 pidetyssä kansanopistokokouksessa esitettyyn pyyntöön ja että hän kirjoitti II osaa vuodenvaihteessa 1972–73. Korosuo 1972, 1 ja 1973, 2.

Krogars 1995: Marco Krogars, *Verkostoilla kriisinhallintaan. Kriisinhallintaprosessit ja niiden kehittäminen kansainvälisiä kriisejä sekä suuronnettomuuksia koskevissa esimerkeissä*. Vaasa: Ankkurikustannus 1995.

Kujala 2006: Antti Kujala, *Paperiliiton historia 1906–2005. Paperiteollisuuden työmarkkinasuhteet ja suomalainen yhteiskunta*. Helsinki: Paperiliitto 2006.

Kujala 2013: Antti Kujala, *Neukkujen taskussa? Kekkonen, suomalaiset puolueet ja Neuvostoliitto 1956–1971*. Helsinki: Tammi 2013.

Kulha 1977: Keijo K. Kulha: Uudelleenorientoituminen — sodanjälkeinen aika. Kirjassa Viljo Rasila – Eino Jutikkala – Keijo K. Kulha, *Suomen poliittinen historia 1909–1975. 2. osa: vuodet 1905–1975*. Porvoo: WSOY 1977.

Kuosa 1962: Tauno Kuosa, *Oman aikamme maailmantapahtumat II. 1953–1962: Kilpaileva rinnakkaiselo*. Porvoo: WSOY 1962.

Kuusinen 1961: Hertta Kuusinen, Puhe eduskunnassa 13.12. VP ptkt 1961.

Kyröläinen 1981: Hannu Kyröläinen, *Talous ja politiikka eri järjestelmän omaavien valtioiden suhteissa: Suomi ja Neuvostoliitto 1944–1979*. Tampere: Tampereen yliopisto 1981.

Kähkölä *et al*. 1974: Paavo Kähkölä – Hannu Lehtilä – Toivo Pihlajaniemi – Sauli Pyyluoma, *Suomi k-linjalla*. Helsinki: Otava 1974.

Kähkölä 1984: Paavo Kähkölä, *Kekkonen*. Jyväskylä: Gummerus 1984.

Kähönen 2006: Aappo Kähönen, *The Soviet Union, Finland and the Cold War. The Finnish Card in Soviet Foreign Policy, 1956–1959*. Helsinki: SKS 2006.

Laakso 2006: Mikko Laakso, Leskisen ja Pitsingin linjalla. Kirjassa Mikko Laakso – Veijo Åberg, *Sosialismiin! Sosialidemokraattiset nuoret 1906–2006*. Sosialidemokraattiset Nuoret ry. 2006.[1]

Laatikainen 1992: Erkki Laatikainen, Historiantutkimuksen Suti. KSML 30.10.1992.

Laatikainen 1993: Erkki Laatikainen, Noottikohinaa riittää, osin turhaan. KSML 28.8.1993.

Laine 1983: Ensio Laine, Puhe eduskunnassa 27.10. VP ptkt 1983.

Landgrén 2001: Lars-Folke Landgrén, Lugn i stormen! Finlandssvenska pressröster kring notkrisen i november 1961. HTF 3/2001.

Lappalainen *et al*. 1995: Osmo Lappalainen – Sakari Tiainen – Eero Waronen – Seppo Zetterberg, *Horisontti. Historia Napoleonista nykypäivään*. Helsinki: Otava 1995.

Lappalainen *et al*. 2000: Osmo Lappalainen – Sakari Tiainen – Eero Waronen – Seppo Zetterberg, *Horisontti. Historia Napoleonista nykypäivään. Historian työkirja 2*. Helsinki: Otava 2000.

Lappi 2009: Ahti Lappi, *Ilmatorjuntaohjukset Suomen puolustuksessa*. Ilmatorjuntasäätiö 2009. S. l.

Lehmusvaara 1983: Tapani Lehmusvaara, *Patriootti ja pankkimies. Keskeneräisiä kertomuksia Matti Virkkusesta*. Porvoo: WSOY 1983.

1 Kirjoittajien työnjaosta Laakso–Åberg 2006.

Lehtinen 2002: Lasse Lehtinen, *Aatosta jaloa ja alhaista mieltä. SDP:n ja Urho Kekkosen suhteet 1944–1981*. Kolmas painos. Helsinki: WSOY 2002.

Lehtonen–Huttunen 1967: Kai R. Lehtonen – Veikko Huttunen, *Menneet ajat meillä ja muualla 3. Yleisen ja Suomen historian oppikirja keskikouluille*. Porvoo: WSOY 1967.

Lehtonen *et al*. 1978: Kai R. Lehtonen – Veikko Huttunen – Olavi Laine, *Peruskoulun historia 4 kahdeksatta kouluvuotta varten*. Porvoo: WSOY 1978.

Lempinen *et al*. 1979: Jorma Lempinen – Erkki Markkanen – Toivo Nygård – Heikki Rantatupa, *Historian linjoja 3: Suomen historia*. Helsinki: Otava 1979.

Leskinen 1963: Väinö Leskinen, Ei tupata kun ei tykätä. SA 5/1963.

Leskinen 1967: Väinö Leskinen, *Asevelisosialismista kansanrintamaan. Politiikkaa kolmella kymmenluvulla*. Helsinki: Kirjayhtymä 1967.

Lindblom 1969: Olavi Lindblom, *Punaista vai valkoista*. Helsinki: Kirjayhtymä 1969.

Lindblom 1981: Olavi Lindblom, *Pitkällä palkilla*. Toim. Ilkka Sumu. Helsinki: Tammi 1981.

Lindstedt 1986: Risto Lindstedt, Nootti. Viisi kertomusta kriisin päivästä. SK 50/1986.

Linkomies 1962: Edwin Linkomies, Marraskuun 24. päivä. Kirjassa *Oma maa. Tietokirja Suomen kodeille: XI–XII*. Porvoo: WSOY 1962.[1]

Lipponen 2008a: Paavo Lipponen, *Järki voittaa. Suomalainen identiteetti globalisaation aikakaudella*. Helsinki: Otava 2008.

Lipponen 2008b: Paavo Lipponen, Suomen muuttuva kansainvälinen asema. Kirjassa *Suomen ja kansanvallan haasteet. Suomen eduskunta 100 vuotta 12*. Helsinki: Edita 2008.

Lipponen 2009: Paavo Lipponen, *Muistelmat 1*. Helsinki: WSOY 2009.

Loikkanen 1961: Jouko Loikkanen, Olemmeko ulkopolitiikasta yksimielisiä? Edustaja Junnilan puheen tarkastelua (2). MK 9.12.1961.

Loikkanen 1962a: Jouko Loikkanen, Eduskuntatapahtumia vuoden 1958 vaalien jälkeen. Kirjassa *Heräävä maaseutu VII*. Helsinki: Maalaisliitto 1962.

Loikkanen 1962b: *Maalaisliiton eduskuntaryhmän vuosikertomus vuoden 1961 valtiopäiviltä*. Helsinki: Maalaisliitto 1962.

Loikkanen 1967: Jouko Loikkanen, *K-linja*. Helsinki: Akateeminen Kustannusliike 1967.

Loikkanen 1973: Jouko Loikkanen, *Hallitse ja hajoa. Karjalaisen I hallituksen muodostaminen, toiminta, hajoaminen. Pääministerin sihteerin päiväkirjaa*. Helsinki: Kirjayhtymä 1973.

Lounela 1976: Pekka Lounela, *Rautainen nuoruus. Välikysyjien kronikka*. Helsinki: Tammi 1976.

1 Sisällysluettelon perusteella tekijä on joko Linkomies tai eversti V. Nihtilä. Valinnan perusteena US 18.1.1963, Noottikriisin vaiheet Linkomiehen yhteenvetona.

Luoto 1974: Reima T. A. Luoto, *Sopimus ystävyydestä. Suomen ja Neuvostoliiton välisen Ystävyys-, Yhteistyö- ja Avunantosopimuksen merkitys Suomen turvallisuuspolitiikassa 1948−73*. Tampere: Turvallisuuspoliittinen yhdistys 1974.
Malmberg 2008: Ilkka Malmberg, Atomisota alkaa maanantaina. HS 26.10.2008.
Massinen 1992: Aimo Massinen, Tähän on tultu. TS 31.10.1992.
Maunula 1961: Aatos Maunula (6.11.1961), Joukkojen henki ja kunto ovat hyvät. SK 45/1961.
Meinander 1978: Nils Meinander, *Insyn och efterklokhet. Politiska minnen 1940−1962*. Toinen painos. Helsinki: Söderström 1978.
Meinander 1999: Henrik Meinander, *Tasavallan tiellä. Suomi kansalaissodasta 2000-luvulle*. Suom. Paula Autio. Espoo: Schildts 1999.
Meinander 2006a: Henrik Meinander, *Finland's historia: linjer, strukturer, vändpunkter*. Helsinki: Söderström 2006.
Meinander 2006b: Henrik Meinander, Urho Kekkonen och svenska folkpartiet. Några episoder och personrelationer. Kirjassa *Svenska folkpartiet genom 100 år: 1906−2006.* [Helsinki]: Schildts 2006.
Miettunen 1961a: Martti Miettunen (6.11.1961), Kohtalomme kytkeytyy ihmiskunnan kohtaloon. SK 45/1961.
Miettunen 1961b: Martti Miettunen, Pääministeri Miettusen radio- ja televisiopuhe 14.11.1961. ULA 1961.
Miettunen 1983: Martti Miettunen, *Näinhän se oli*. Espoo: Weilin+Göös 1983.
Miettunen 1991: Jouko Miettunen, Noottikriisistä kolme vuosikymmentä. Pohjalainen 30.10.1991.
Miettunen 1992: Jouko Miettunen, Mureneeko suuri aika? Pohjalainen 25.10.1992.
Mylly 1992: Juhani Mylly, Oikeudenkäynti Kekkosesta. TS 31.10.1992.
Möttölä 1984: Kari Möttölä, Finlands säkerhetspolitik − kontinuitet och nya utmaningar. Kirjassa Nils Andrén (tom.), Säkerhetspolitiken i Norden. Tukholma: Centralförbundet folk och försvar 1984.
Möttölä 1985: Kari Möttölä, Managing the Finnish-Soviet Relationship: Lessons and Experiences. Kirjassa *European Neutrals and the Soviet Union. Selected Papers Presented to a Seminar on "The European Neutrals and the Soviet Union" on November 23−24, 1984*. Tukholma: Utrikespolitiska institutet 1985.
Nevakivi 1975: Jukka Nevakivi, Urho Kekkosen ulkopoliittisesta toiminnasta toisen maailmansodan jälkeen. Ulkopolitiikka 2/1975.
Nevakivi 1976: Jukka Nevakivi, Urho Kekkonen and Postwar Finnish Foreign Policy. Kirjassa *Yearbook of Finnish Foreign Policy 1975*. Helsinki: Ulkopoliittinen instituutti 1976.
Nevakivi 1985: Jukka Nevakivi, Finland and the Cold War. SJH 3/1985.
Nevakivi 1992: Jukka Nevakivi, *Linnasta linnaan. Eero A. Wuoren (1900−1966) poliittinen elämäkerta*. Helsinki: Otava 1992.

Nevakivi 1995: Jukka Nevakivi, Jatkosodasta nykypäivään 1944−1995. Kirjassa Osmo Jussila − Seppo Hentilä − Jukka Nevakivi, *Suomen poliittinen historia 1809−1995*. Helsinki: Otava 1995.

Nevakivi 1996a: Jukka Nevakivi, Finlands och Kekkonens kriser. IntS 4/1996.

Nevakivi 1997: Jukka Nevakivi, Finnish Security Policy in a Geostrategic Perspective. Kirjassa Gunnar Artéus − Jukka Nevakivi (toim.), *Security and Insecurity. Perspectives on Finnish and Swedish Defence and Foreign Policy*. Tukholma: Försvarshögskolan 1997.

Nevakivi 2000: Jukka Nevakivi, Jatkosodasta nykypäivään 1944−1999. Kirjassa Osmo Jussila − Seppo Hentilä − Jukka Nevakivi, *Suomen poliittinen historia 1809−1999*. Kolmas, uudistettu painos. Helsinki: Otava 2000.

Nitovuori 2011: Bjarne Nitovuori, Sovjetisk not blev Honkafrontens död. HBL 20.2.2011.

Nordberg 1990: Erkki Nordberg, *Kriisi! Pienet valtiot kansainvälisissä ja ulkopoliittisissa kriiseissä*. Helsinki: Kustannus Oy Suomen Mies 1990.

Nordberg 2003: Erkki Nordberg, *Arvio ja ennuste Venäjän sotilaspolitiikasta Suomen suunnalla*. Helsinki: Art House 2003.

Nousiainen 1963: Jaakko Nousiainen, *Suomen poliittinen järjestelmä*. Toinen, uudistettu painos. Porvoo: WSOY 1963.

Nousiainen 1967: Jaakko Nousiainen, *Suomen poliittinen järjestelmä*. Kolmas, tarkistettu painos. Porvoo: WSOY 1967.

Nousiainen 1985: Jaakko Nousiainen, *Suomen presidentit valtiollisina johtajina K. J. Ståhlbergista Mauno Koivistoon*. Porvoo: WSOY 1985.

Nousiainen 2006: Jaakko Nousiainen, Suomalainen parlamentarismi. Kirjassa Antero Jyränki − Jaakko Nousiainen, *Eduskunnan muuttuva asema. Suomen eduskunta 100 vuotta 2*. Helsinki: Edita 2006.

Nummivuori 2009: Petri Nummivuori, *Oikeistolainen. Tuure Junnilan elämäkerta*. Helsinki: Ajatus 2009.

Nyberg 1984: Folke Nyberg, *Historia för gymnasiet, kurs 6: autonomi och självständighet. Det moderna Finlands tillkomst*. Helsinki: Söderström 1984.

Nyberg 2007: Folke Nyberg, *Finlands historia: vändpunkter − utväcklingslinjer. Historia för gymnasiet*. Helsinki: Söderström 2007.

Oksanen *et al*. 1975: Antti-Jukka Oksanen − Heikki Pohjala − Tuure Vierros, *Historian perustiedot 8*. Helsinki: Kirjayhtymä 1975.

Paasilinna 1963: Erno Paasilinna (toim.), *Pidot Aulangolla. Viisi keskustelua*. Hämeenlinna: Karisto 1963.

Paasio 1980: Rafael Paasio, *Kun aika on kypsä*. Toim. Heikki Kymäläinen. Neljäs painos. Helsinki: Tammi 1980.

Paaskoski 2002: Jyrki Paaskoski, *Viipuriin ja maailmalle. Saimaan kanavan historia*. Helsinki: Otava 2002.

Paavolainen 1989: Jaakko Paavolainen, *Patriootti. Väinö Tanner -elämäkerran 4. osa: vuodet 1937–1966*. Helsinki: Tammi 1989.

Paile 1967: Georg Paile, *Pelin säännöt. Suomen ja Neuvostoliiton suhteet vuodesta 1944*. Helsinki: Kirjayhtymä 1967.

Pajunen 1967: Aimo Pajunen, Suomen turvallisuuspolitiikka. Ulkopolitiikka 4/1967.

Pajunen 1972: Aimo Pajunen, Finland's Security Policy in the 1970's: Background and Perspectives. CC 3–4/1972.

Pajunen 1991: Aimo Pajunen, Noottikeskustelussa liian kevyet perustelut. HS 2.11.1991.

Pakarinen 1967: Erik Pakarinen, News Communication in Crisis. A Study of the News Coverage of Scandinavian Newspapers during the Russo-Finnish Note Crisis in the Autumn of 1961. CC 3–4/1967.

Palmu 1989: Pentti Palmu, *Yön yli päivään. Suomen ilmatorjunnan vaiheita 1925–1990*. Helsinki: Ilmatorjuntaupseeriyhdistys 1989.

Paro 1993: Rafael Paro, Vladimirovs version om noten. HBL 26.8.1993.

Pastinen 1994: Ilkka Pastinen, *Yläkerran ylhäisyys. Tuokiokuvia neljältä vuosikymmeneltä ulkoasiainhallinnossa*. Kolmas painos. Helsinki: Otava 1994.

Pastinen 2007: Ilkka Pastinen, *Uusi maailmanjärjestys. Kylmästä sodasta globalisaatioon*. Helsinki: Otava 2007.

Patomäki 1993: Heikki Patomäki, Kyllä tämä on niin saatanan surkeaa? Tutkielma Suomen 1990-luvun poliittista identiteettiä ja intressejä rakentavista Kekkostarinoista. Kosmopolis 2/1993.

Pekkarinen 2010: Jussi Pekkarinen, Velka, joka jäi maksamatta. Kanava 2/2010.

Pelkonen 1963: Mauno Pelkonen, Suomen ulkopoliittinen asema. SA 1/1963.

Peltoniemi 1990: Pentti Peltoniemi, *SAK:n hajaannuksen vuodet. Vihtori Rantasen elämä*. Helsinki: Tammi 1990.

Peltoniemi–Rajala 1981: Pentti Peltoniemi – Hannu Rajala, *Sapeli-Simonen*. Helsinki: Tammi 1981.

Pennanen 1992: Erkki Pennanen, Merkintöjä. HS 30.10.1992.

Penttilä 1988: Risto E. J. Penttilä, *Puolustuslinjat. Puolustuspolitiikka Suomen kansainvälisen aseman vakaannuttamisessa 1944–67*. Helsinki: Otava 1988.

Penttilä 1991: Risto E. J. Penttilä, *Finland's Search for Security through Defence, 1944–89*. Lontoo: Macmillan 1991.

Pernaa 2008: Veli Pernaa, Uuteen nousuun. Ilmavoimat 1960–1980. Kirjassa Vilho Lukkarinen – Veli Pernaa, *Suomen ilmavoimat 1944–1980*. Tampere: Ilmavoimien Kiltaliitto ry. 2008.

Pernaa 2009: Ville Pernaa, *Uutisista, hyvää iltaa. Ylen tv-uutiset ja yhteiskunta 1959–2009*. Helsinki: Karttakeskus 2009.

Pirilä 1986: Veikko Pirilä, *Alkion kynnöksellä. Maalaisliitto-keskustapuolue Etelä-Pohjanmaalla 1906–1986*. Keskustapuolueen Etelä-Pohjanmaan piiri 1986.

Platan 1976: Erkki Platan, YYA-sopimuksen konsultaatiokynnys. Eräitä näkemyksiä tulkinnoista. Sotilasaikakauslehti 12/1976.

Pohjanmaa 1970: Atte Pohjanmaa, *Miltä se näytti vasemmalta katsoen*. Helsinki: Kansan valta 1970.

Puntila 1961: L. A. Puntila, Vaaliuurnille kylmän sodan varjossa. Kirjassa L. A. Puntila, *Kolkuttajan osa. Puheita ja esitelmiä 1948−1964*. Helsinki: Otava 1965.

Puntila 1963a: L. A. Puntila, Finland's Neutrality. Kirjassa *Finnish Foreign policy. Studies in Foreign Politics*. Helsinki: The Finnish Political Science Association 1963.

Puntila 1963b: L. A. Puntila, *Finnische Aussenpolitik und finnische Handelspolitik*. Hampuri: Verlag Christoph von der Ropp 1963.

Puntila 1966: L. A. Puntila, Suomen kansainvälisen aseman kehitys toisen maailmansodan jälkeen. Kirjassa Ilkka Hakalehto (toim.), *Suomen ulkopolitiikan kehityslinjat 1809−1966*. Porvoo: WSOY 1966.

Puntila 1969: L. A. Puntila, Suomi ja Euroopan turvallisuuskysymys. SK 6/1969.

Puntila 1971: L. A. Puntila, *Suomen poliittinen historia 1809−1966*. Viides, uudistettu painos. Helsinki: Otava 1971.

Raitio 2006: Raine Raitio, *Edestä aattehen. Sata vuotta sosialidemokratiaa Pälkäneellä*. Pälkäneen Sos.Dem. Yhdistys ry. 2006.

Rantamaa 1961: Itä-Savo 14.11.1961, Maalaisliiton Itä-Savon piirin syyskokous viime sunnuntaina.

Rautkallio 1991b: Hannu Rautkallio, *Kekkonen ja Moskova. Suomi lännestä nähtynä 1956−1962*. Helsinki: Tammi 1991.

Rautkallio 1992: Hannu Rautkallio, *Novosibirskin lavastus. Noottikriisi 1961*. Helsinki: Tammi 1992.

Rautkallio 1993: Hannu Rautkallio, *Neuvostovallan asialla. NKP:n vaikutus Suomessa 1960-luvulla*. Helsinki: Tammi 1993.

Rautkallio 1996: Hannu Rautkallio, *Laboratorio Suomi. Kekkonen ja KGB 1944−62*. Porvoo: WSOY 1996.

Rautkallio 1999: Hannu Rautkallio, *Agenda Suomi. Kekkonen−Sdp−NKP 1956−66*. Porvoo: WSOY 1999.

Rautkallio 2008: Hannu Rautkallio, *Moskovan päiväkirja 1989−1993. Heijastuksia 2000-luvulle*. Helsinki: Tammi 2008.

Rautkallio 2010: Hannu Rautkallio, *Alistumisen vuodet. Suomettuminen vai lännettyminen 1945−1962?* Kirkkonummi: Paasilinna 2010.

Rentola 1992: Kimmo Rentola, Filialkontoret. Fem fragment om FKP:s förhållande till Sovjetunionen 1937−1968. HTF 4/1992.

Rentola 2005: Kimmo Rentola, *Vallankumouksen aave. Vasemmisto, Beljakov ja Kekkonen 1970*. Helsinki: Otava 2005.

Rentola 2010: Kimmo Rentola, Suomi kylmässä sodassa. Kirjassa Erkka Railo − Ville Laamanen (toim.), *Suomi muuttuvassa maailmassa. Ulkosuhteiden ja kansallisen itseymmärryksen historia*. Helsinki: Edita 2010.

Repo 1962: Eino S. Repo, Suomen ulkopolitiikasta. Kirjassa Eino S. Repo (toim.), *Urho Kekkonen idässä ja lännessä*. Tampere: Lehmus 1962.

Repo 1981: Eino S. Repo, Eräitä varjostuksia Jakobsonin kirjasta. Tiedonantaja 6.3.1981.

Repo−Repo 1985: Eino S. Repo − Ville Repo, *Päämies. Henkilökuva Urho Kekkosesta hänen presidenttiajaltaan*. Espoo: Weilin+Göös 1985.

Rihtniemi 1961: Juha Rihtniemi, Nykytilanne vaatii luottamusta ja yhteistyötä. Nykypäivä 11/1961.

Rihtniemi 1968: Juha Rihtniemi, Kokoomus rakentaa parempaa huomispäivää. Kirjassa *Kokoomus eilen ja tänään*. Helsinki: Kansallinen kokoomus 1968.

Rinta-aho *et al*. 2005: Harri Rinta-aho − Marjaana Niemi − Päivi Siltala-Keinänen − Olli Lehtonen, *Historian tuulet 8: Suomen itsenäistymisestä Euroopan unionin perustuslakiin*. Helsinki: Otava 2005.

Rislakki 2010: Jukka Rislakki, *Paha sektori. Atomipommi, kylmä sota ja Suomi*. Helsinki: WSOY 2010.

Rosendahl *et al*. 1995: Anja Rosendahl − Olavi Saija − Jouko Heikkilä − Britta Hiedanniemi − Vesa Mauriala − Sinikka Sahi, *Ajasta aikaan. Suomen historian käännekohtia*. Porvoo: WSOY 1995.

Rusi 1990: Alpo Rusi, Nkp:n sisäinen taistelu laukaisi noottikriisin. TS 8.4.1990.

Rusi 1991a: Alpo Rusi, *After the Cold War. Europe's New Political Architecture*. Lontoo: Macmillan 1991.

Rusi 1991b: Alpo Rusi, Noottikriisin merkitys. Kirjassa Seppo Niemelä (toim.), *UKK Perinneyhdistyksen 3. vuosikirja*. Helsinki: UKK Perinneyhdistys 1991.

Rusi 1998: Alpo Rusi, Neuvostoliiton nootti 1961: Ohjusasema Suomesta. SK 25−26/1998.

Rusi 2007: Alpo Rusi, *Vasemmalta ohi. Kamppailu Suomen ulkopoliittisesta johtajuudesta rautaesiripun varjossa 1945−1990*. Helsinki: Gummerus 2007.

Rusi 2011: Alpo Rusi, *Tiitisen lista. Stasin vakoilu Suomessa 1960−1989*. Helsinki: Gummerus 2011.

Rusi−Salovaara 1993: Alpo Rusi − Jukka Salovaara, Kylmän sodan jälkeinen epävarma rauha. Suomi Euroopan kehittyvän turvallisuusalueen osapuolena. Kirjassa Tuomas Forsberg − Tapani Vaahtoranta (toim.), *Johdatus Suomen ulkopolitiikkaan. Kylmästä sodasta uuteen maailmanjärjestykseen*. Helsinki: Gaudeamus 1993.

Rutanen 1961: Pasi Rutanen, Nootti ja sen selitys. Jyväskylän Sanomat 16.11.1961.

Saarela 2006: Tauno Saarela, *Kansan Tahto. Pohjolan työtätekevien lehti*. Oulu: Yrjö Mäkelin -seura 2006.

Saarinen 1973: Aarne Saarinen, Suomen kansainvälinen asema yya-sopimuksen valossa. Kommunisti 3/1973.

Saarinen 1995: Aarne Saarinen, *Kivimies*. Toim. Pentti Peltoniemi. Helsinki: Otava 1995.

Saila *et al*. 1991: Olavi Saila − Anja Laurila − Britta Hiedanniemi − Matti Kinnunen − Sinikka Sahi, *Historia. Kurssi VI*. Porvoo: WSOY 1991.
Sallas *et al*. 1970: Yrjö S. Sallas − Aulis J. Alanen − Olavi Lintunen, *Muinaisuudesta nykyaikaan. Kansakoulun historian oppikirja*. Kahdeksas, uudistettu painos. Helsinki: Otava 1970.
Salmenkivi 1978: Antero Salmenkivi, *Näkemyksiä politiikan todellisuudesta*. Espoo: Kustannus-Esa 1978.
Salminen 1982: Esko Salminen, *Porkkalan palautuksesta noottikriisiin. Lehdistökeskustelu Suomen idänpolitiikasta 1955−1962*. Helsinki: Otava 1982.
Salminen E. 1995: Esko Salminen, *Vaikeneva valtiomahti? Neuvostoliitto/Venäjä Suomen lehdistössä 1968−1991*. Helsinki: Edita 1995.
Salminen P. 1995: Pertti Salminen, *Puolueettomuuden nimeen. Sotilasjohto Kekkosen linjalla ja sen sivussa 1961−1966*. Helsinki: Kustannus Oy Suomen Mies 1995.
Salminen 1999: Juhani Salminen, *Eripurasta yksituumaisuuteen. Tie konsensusyhteiskuntaan 1960−1975*. Jyväskylä: Gummerus 1999.
Salo 1986: Arvo Salo, *Kirjavat päivät. Vaellus eilisessä*. Helsinki: Tammi 1986.
Salomaa 2012: Markku Salomaa, Venäjä asemoi Suomea etupiiriinsä. Kanava 6/2012.
Salonen 1961: Ahti M. Salonen, 1962 — Suomen kohtalon vuosi. SA 11−12/1961.
Salonen 1972: Ahti M. Salonen, *Linjat*. Helsinki: Oy Tilgmann AB 1972.
Salonen 1990: Ahti M. Salonen, *Kylmällä linjalla. Suomen ja suomettumisen historian ja tosiasioiden erittelyä*. Helsinki: Alea-Kirja 1990.
Sarlund 2007: Kansan Uutisia kekkoslaisittain. Kirjassa Veli-Pekka Leppänen (toim.), *Etusivu uusiks! Kansan Uutisten viisi vuosikymmentä*. Helsinki: Kansan Uutiset 2007.
Saukkonen 1961: Jussi Saukkonen, Yhteisin ponnistuksin eteenpäin − odotamme tyynenä keskusteluja. Nykypäivä 10/1961.
Saukkonen 1973: Jussi Saukkonen, *Vastuun sukupolvi*. Helsinki: Kirjayhtymä 1973.
Seppinen 1997a: Jukka Seppinen, *Ahti Karjalainen. Poliittinen elämäkerta*. Helsinki: Otava 1997.
Seppinen 1997b: Jukka Seppinen, *Suomen Efta-ratkaisu yöpakkasten ja noottikriisin välissä*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1997.
Seppinen 2001: Jukka Seppinen, *Mahdottomasta mahdollinen. Suomen tie Euroopan unioniin*. Helsinki: Ajatus 2001.
Seppinen 2002: Jukka Seppinen, *Isänmaan asiat. Johannes Virolaisen elämäkerta*. Helsinki: Ajatus 2002.
Seppinen 2004: Jukka Seppinen, *Urho Kekkonen — Suomen johtaja. Poliittinen elämäkerta*. Helsinki: Ajatus 2004.
Seppälä 1974: Helge Seppälä, *Itsenäisen Suomen puolustuspolitiikka ja strategia*. Porvoo: WSOY 1974.
Seppälä 1992a: Raimo Seppälä, Derjabin lupaa torjua ryssävihaa. AL 28.3.1992.
Seppälä 1992b: Raimo Seppälä, Pahempaa kuin on osattu pelätä. AL 27.10.1992.

Seppänen 2004: Esa Seppänen, *Miekkailija vastaan tulivuori. Urho Kekkonen ja Nikita Hruštšev 1955−1964*. Helsinki: Tammi 2004.
Siikala 1962a: Kalervo Siikala, Maalaisliitto ja ulkopolitiikka − eräitä näkökohtia. Kirjassa *Heräävä maaseutu VII*. Helsinki: Maalaisliitto 1962.
Siikala 1962b: Kalervo Siikala, Suomen ulkopolitiikka. Kirjassa *Mitä-Missä-Milloin 1963*. Helsinki: Otava 1962.
Siikala 1972: Kalervo Siikala, *Maalaisliiton perilliset*. Helsinki: Kirjayhtymä 1972.
Siikala−Immonen 1978: Kalervo Siikala − Keijo Immonen, *Suomi Kekkosen jälkeen. Tulevaisuuden odotuksia, pelkoja ja toiveita*. Helsinki: Kirjayhtymä 1978.
Sillantaus 1988: Pentti Sillantaus, *Yöpakkasista jäidenlähtöön. Kokoomuksen kujanjuoksu 1958−87*. Jyväskylä: Gummerus 1988.
Silvola 1962: Pekka Silvola, Maalaisliitto 1956−1962. Kirjassa *Heräävä maaseutu VII*. Helsinki: Maalaisliitto 1962.
Simelius 1983: Sakari Simelius, *Puolustusvoimien puolesta. Jalkaväenkenraalin muistelmat*. Toim. Martti Sinerma. Porvoo: WSOY 1983.
Simpura 1962: Jorma Simpura, Honka-liiton synty ja kuolema. Eräs psykopatologinen läpileikkaus. KU 3.6.1962.
Sinisalo 1978: Taisto Sinisalo, *Niin muuttuu maailma. Muistikuvia ja mielipiteitä*. Helsinki: Tammi 1978.
Skog 1974: Emil Skog, *Veljet vastakkain*. Porvoo: WSOY 1974.
Skyttä 1970: Kyösti Skyttä, *Presidentin muotokuva II*. Toinen painos. Helsinki: Kirjayhtymä 1970.
Skyttä 1977: Kyösti Skyttä, Kyösti Skytän täyslaita. SK 46/1977.
Skyttä 1980: Kyösti Skyttä, *Tuntematon Kekkonen*. Helsinki: Kirjayhtymä 1980.
Soikkanen 2003: Timo Soikkanen, *Presidentin ministeriö. Ulkoasiainhallinto ja ulkopolitiikan hoito Kekkosen kaudella I: Kansainvälistymisen ja muutosvaatimusten paineessa 1956−69. Ulkoasiainhallinnon historia 2*. Helsinki: Ulkoasiainministeriö 2003.
ST 1992: *Suomalainen tietosanakirja*. Espoo: Weilin+Göös 1992.
STP 1975: *Suomen turvallisuuspolitiikka*. Toim. Jouko Manninen. Helsinki: Maaseudun Sivistysliitto 1975.
Suistola 1999: Jouni Suistola, *Sata vuotta kansan kaikuja*. Oulu: Kaleva Kustannus 1999.
Sukselainen 1961: PoS 8.11.1961, Prof V. J. Sukselainen: Presidentinvaalien tarkastelua.
Suomi 1981a: Juhani Suomi, Max Jakobson ja Suomen idänsuhteet. HS 1.3.1981.
Suomi 1981b: Juhani Suomi, NL:n ulkopolitiikka ja sen tulkinnat. HS 4.3.1981.
Suomi 1981c: Juhani Suomi, Veteen piirretyt teoriat. US 15.3.1981.
Suomi 1992: Juhani Suomi, *Kriisien aika. Urho Kekkonen 1956−1962*. Helsinki: Otava 1992.

Suomi 1993: Juhani Suomi, Noottikriisi ja siitä käyty keskustelu. Kirjassa Seppo Keränen (toim.), *UKK-perinneyhdistyksen 5. vuosikirja*. Helsinki: UKK Perinneyhdistys. S. a.[1]

Suomi 1994: Juhani Suomi, *Presidentti. Urho Kekkonen 1962−1968*. Helsinki: Otava 1994.

Suomi 2001b: Juhani Suomi, Sotilaat olivat jo henkisesti matkalla Moskovaan. HS 28.10.2001.

Suomi 2002a: Juhani Suomi, Urho Kekkosen ensimmäisestä presidenttikaudesta. Kirjassa Seppo Keränen (toim.), *UKK-perinneyhdistyksen 14. vuosikirja*. Helsinki: UKK Perinneyhdistys. S. a.[2]

Suomi 2005: Juhani Suomi, *Pysähtyneisyyden vuodet. Mauno Koiviston aika: 1981−1984*. Helsinki: Otava 2005.

Suomi 2010: Juhani Suomi, *Lohen sukua. Urho Kekkonen: poliitikko ja valtiomies*. Helsinki: Otava 2010.

Susiluoto 1996: Ilmari Susiluoto, Historian raskas taakka. Kirjassa Anne Sailas − Ilmari Susiluoto − Martti Valkonen, *Venäjä — jättiläinen tuuliajolla*. Helsinki: Edita 1996.

Särkiö 1972b: Hannu Särkiö, Vuoden 1948 ystävyys-, yhteistoiminta- ja avunantosopimus suomalaisissa arvioinneissa. Tiede ja ase 1972.

Särkiö 1998: Hannu Särkiö, Yya-sopimus — sotilassopimus? Kirjassa Unto Vesa (toim.), *YYA. Aika ja sopimus*. Tampere: Tampereen yliopiston rauhan- ja konfliktintutkimuskeskus 1998.

Söderhjelm 1970: J. O. Söderhjelm, *Kolme matkaa Moskovaan*. Helsinki: Kirjayhtymä 1970.

Tarkka 1987: Jukka Tarkka, luvut ”Linja syntyy 1952−1961” ja ”Kekkosen loistokausi 1962−1978” kirjassa Jukka Tarkka − Allan Tiitta, *Itsenäinen Suomi. Seitsemän vuosikymmentä kansakunnan elämästä*. Helsinki: Otava 1987.

Tarkka 1991: Jukka Tarkka, Suomi ja länsi. SK 43/1991.

Tarkka 1992: Jukka Tarkka, *Suomen kylmä sota. Miten viattomuudesta tuli voima*. Helsinki: Otava 1992.

Tarkka 1997a: Jukka Tarkka, luvut ”Linja syntyy 1952−1961” ja ”Kekkosen loistokausi 1962−1978” kirjassa Jukka Tarkka − Allan Tiitta, *Itsenäinen Suomi. Kahdeksan vuosikymmentä kansakunnan elämästä*. Helsinki: Otava 1997.

Tarkka 1997b: Jukka Tarkka, Suomi ajopuuna kylmän sodan aikana. TS 15.11.1997.

Tarkka 2002: Jukka Tarkka, *Uhan alta unioniin. Asennemuutos ja sen unilukkari EVA*. Helsinki: Otava 2002.

Tarkka 2004: Jukka Tarkka, *Kansallinen kolkuttaja. L. A. Puntilan yhteiskunnallinen elämäntyö*. Helsinki: WSOY 2004.

Tarkka 2005: Jukka Tarkka, Puolustusministeri Ustinovin erehdys. TS 12.7.2005.

1 Painovuosi saatekirjoituksen päiväyksen 1.3.1993 mukaan. Keränen 1993, 5, 9.

2 Vuosikirjaan sisältyvä perinneyhdistyksen vuosikertomus on päivätty 30.1.2002.

Tarkka 2006: Jukka Tarkka, *Isänmaan unilukkari. Päiviö Hetemäen yhteiskunnallinen elämäntyö*. Helsinki: WSOY 2006.

Tarkka 2007: Jukka Tarkka, luvut ”Linja syntyy 1952−1961” ja ”Kekkosen loistokausi 1962−1978” kirjassa Jukka Tarkka − Allan Tiitta, *Itsenäinen Suomi. 90 vuotta kansakunnan elämästä*. Helsinki: Otava 2007.

Tarkka 2010: Jukka Tarkka, *Max Jakobson, kylmän sodan diplomaatti*. Helsinki: Otava 2010.

Tarkka 2012: Jukka Tarkka, *Karhun kainalossa*. Helsinki: Otava 2012.

Tavastila 1993: Veikko Tavastila, Muistikuvia Honka-liiton vaalivalmistelujen ajoilta 1961. Kirjassa Seppo Keränen (toim.), *UKK-perinneyhdistyksen 5. vuosikirja*. Helsinki: UKK Perinneyhdistys. S. a.[1]

Tervasmäki 1978: Vilho Tervasmäki, *Puolustushallinto sodan ja rauhan aikana 1939−1978*. Hämeenlinna: Karisto 1978.

Tiainen 1968: Hannes Tiainen, *Kun puolue räjähti. Raportti sosiaalidemokraattisen työväenliikkeen hajaannuksesta ja eheytymisestä*. Helsinki: Tammi 1968.

Tiilikainen 2003: Heikki Tiilikainen, *Kylmän sodan kujanjuoksu*. Helsinki: Ajatus 2003.

T.K. 1962: T.K., Sopimuksen vuosipäivänä. AK 3/1962.

Tuikka 2007: Timo J. Tuikka, *”Kekkosen konstit”. Urho Kekkosen historia- ja politiikkakäsitykset teoriasta käytäntöön 1933−1981*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto 2007.

Tuomikoski 2010: Pekka Tuomikoski, Miksi UKK:sta tuli kansallinen instituutio. TS 29.8.2010.

Tuominen 1976: Arvo Tuominen, *Ettei totuus unohtuisi*. Helsinki: Tammi 1976.

Törnudd 1969: Klaus Törnudd, Sovjetisk utrikespolitik — särskilt i Norden. FT 2−3/1969.

UF 1983: *Uppslagsverket Finland*. Helsinki: Schildts 1983.

UF 2005: *Uppslagsverket Finland*. Espoo: Schildts 2005.

Uino 1993: Ari Uino, Sisäpolitiikan suuntaviivoja 1956−1966. Kirjassa Ilkka Herlin (toim.), *YYA-Suomi*. Porvoo: WSOY 1993.

Uino 2000: Ari Uino, Urho Kekkonen — voimakas vallankäyttäjä. Kirjassa *Suomen hallitsijat: kuninkaat, keisarit ja presidentit*. Espoo: Weilin+Göös 2000.

Uusitalo 1983: Eino Uusitalo, *Jälkipeli. Henkilöitä ja tapahtumia Kekkosen kaudella*. Helsinki: Karisto 1983.

Vahtera 2004: Raimo Vahtera, *Matkan määränä kansan menestys*. Turku: TS-yhtymä 2004.

Vahtola 2003: Jouko Vahtola, *Suomen historia jääkaudesta Euroopan unioniin*. Helsinki: Otava 2003.

1 Painovuosi saatekirjoituksen päiväyksen 1.3.1993 mukaan. Keränen 1993, 5, 9.

Vanamo−Grönholm 1977: Tuija Vanamo − Jouko Grönholm, *Punaiset liput. Suomen Kommunistisen Puolueen Turun piirijärjestön historiaa*. SKP:n Turun piirijärjestö ry. 1977. S. l.

Vares 1999: Vesa Vares, *Kaksi askelta edellä. Kokoomuksen Nuorten Liiton historia 1928−96*. Helsinki: Kokoomuksen Nuorten Liitto 1999.

Vares 2006: Vesa Vares, Puolustusvoimien ulkomaiset suhteet. Kirjassa Veli-Matti Syrjö − Mikko Karjalainen − Eero Elfvengren (toim.), *Suomen puolustusvoimat 1944−1974. Puolustusvoimien rauhanajan historia. Osa 2*. Helsinki: WSOY 2006.

Vares 2008: Vesa Vares, *Suomalaiskansallinen Kokoomus. Kansallisen Kokoomus-puolueen historia 1944−1966*. Helsinki: Edita 2008.

Vehvilä−Castrén 1967: Salme Vehvilä − Matti J. Castrén, *Suomen historia lukioluokkia varten*. Porvoo: WSOY 1967.

Vehviläinen 1990: Matti Vehviläinen, Matti Kekkonen noottikriisistä: isä ei tiennyt nootista, puhumattakaan että hän olisi sen tilannut. Seura 14/1990.

Vennamo 1989: Veikko Vennamo, *Kekkos-diktatuurin vankina*. Jyväskylä: Gummerus 1989.

Vesa 1998: Unto Vesa, Suomalaisten suhtautuminen yya:han. Kirjassa Unto Vesa (toim.), *YYA. Aika ja sopimus*. Tampere: Tampereen yliopiston rauhan- ja konfliktintutkimuskeskus 1998.

Vesikansa 1992: Jyrki Vesikansa, Isänmaalliset tavoitteet, mutta kyseenalaiset keinot. IL 27.10.1992.

Vierros *et al.* 1968: Tuure Vierros − Juhani Paasivirta − Reino Riikonen, *Maailma ennen ja nyt. Yleisen historian oppikirja lukioluokkia varten. II osa: Wienin kongressista nykyaikaan*. Helsinki: Kirjayhtymä 1968.

Vihavainen 1987: Timo Vihavainen, Hyvinvointi-Suomi. Kirjassa *Suomen historian pikku jättiläinen*. Porvoo: WSOY 1987.

Vihavainen 1991: Timo Vihavainen, *Kansakunta rähmällään. Suomettumisen lyhyt historia*. Helsinki: Otava 1991.

Viialainen 2005: Matti Viialainen, *Neljä järisyttävää päivää. SKP:n puolinainen vallanvaihdos 1966*. Helsinki: Edita 2005.

Viitanen 1994: Reijo Viitanen, *Punainen aate — sininen vaate. Suomen Demokraattinen Nuorisoliitto 50 vuotta*. Suomen Demokraattinen Nuorisoliitto − SDNL ry. 1994. S. l.

Viljanen 1968: Tauno Viljanen, Ystävyys-, yhteistyö- ja avunantosopimuksen sotilaalliset artiklat. US 6.4.1968.

Virmavirta 1977: Jarmo Virmavirta, *Politiikan äänetön yhtiömies*. Helsinki: Otava 1977.

Virmavirta 1992: Jarmo Virmavirta, *Herää Suomi. Sodanjälkeinen aika on ohi*. Porvoo: WSOY 1992.

Virmavirta 2005: Jarmo Virmavirta, *Presidenttipeli ja sen pelaajat. Mielikuvia ja muistikuvia lähes 40 vuoden ajalta*. Helsinki: Kirjastudio 2005.

Virolainen 1968: Eduskunnan puhemies Johannes Virolainen Bernissä 13.3.1968. ULA 1968.
Virolainen 1986: Johannes Virolainen, *Vallankäyttö Kekkosen kaudella*. Helsinki: Otava 1986.
Virrankoski 2001: Pentti Virrankoski, *Suomen historia. Toinen osa*. Helsinki: SKS 2001.
Virrankoski 2012: Pentti Virrankoski, *Suomen historia. Maa ja kansa kautta aikojen*. Helsinki: SKS 2012.
Virtanen 2001: Matti Virtanen, *Fennomanian perilliset. Poliittiset traditiot ja sukupolvien dynamiikka*. Helsinki: SKS 2001.
Visuri 1988: Pekka Visuri, Puolustuspolitiikka sodan jälkeen. II osa. Sotilasaikakauslehti 6−7/1988.
Visuri 1989: Pekka Visuri, *Totaalisesta sodasta kriisinhallintaan. Puolustusperiaatteiden kehitys läntisessä Keski-Euroopassa ja Suomessa vuosina 1945−1985*. Helsinki: Otava 1989.
Visuri 1990a: Pekka Visuri, *Evolution of the Finnish Military Doctrine 1945−1985. Documentation*. Helsinki: War College 1990.
Visuri 1990b: Pekka Visuri, Noottikriisin opetuksia kannattaa tutkia. HS 29.4.1990.
Visuri 1991a: Pekka Visuri, Kohukirja jättää paljon auki. AL 16.10.1991.
Visuri 1991b: Pekka Visuri, Noottikriisi puhuttaa. AL 30.10.1991.
Visuri 1992a: Pekka Visuri, Saksa Euroopassa. Kirjassa Pekka Visuri − Tuomas Forsberg, *Saksa ja Suomi. Pohjoismainen näkökulma Saksan kysymykseen*. Porvoo: WSOY 1992.[1]
Visuri 1992b: Pekka Visuri, Noottikriisin hämärät taustat. Ulkopolitiikka 4/1992.
Visuri 1994: Pekka Visuri, *Puolustusvoimat kylmässä sodassa. Suomen puolustuspolitiikka vuosina 1945−1961*. Porvoo: WSOY 1994.
Visuri 1995: Pekka Visuri, Suomi kylmässä sodassa. Turvallisuuspolitiikan historian tutkimusongelmia. Kirjassa Timo Soikkanen (toim.), *Lähihistoria. Teoriaan, metodologiaan ja lähteisiin liittyviä ongelmia*. Turku: Turun yliopiston poliittisen historian laitos 1995.
Visuri 1998a: Pekka Visuri, *Puolustusvoimat itsenäisyyden turvana*. Helsinki: Puolustusvoimien koulutuksen kehittämiskeskus 1998.
Visuri 1998b: Pekka Visuri, Yya-sopimus turvallisuuspoliittiselta näkökannalta. Kirjassa Unto Vesa (toim.), *YYA. Aika ja sopimus*. Tampere: Tampereen yliopiston rauhan- ja konfliktintutkimuskeskus 1998.
Visuri 2000: Pekka Visuri, Die finnische Neutralität und die europäische Integration 1960−1973. Kirjassa Michael Gehler − Rolf Steininger (toim.), *Die Neutralen und die europäische Integration 194−1995 (The Neutrals and The European Integration 1945−1995)*. Wien: Böhlau Verlag 2000.

1 Kirjoittajien työnjaosta Vaahtoranta 1992, 7.

Visuri 2001: Pekka Visuri, Suomen turvallisuuspolitiikan ja maanpuolustuksen linjaukset. Kirjassa Pekka Visuri (toim.), *Suomen turvallisuus- ja puolustuspolitiikan linjaukset*. Helsinki: Otava 2001.

Visuri 2003: Pekka Visuri, Noottikriisi 1961. Kirjassa Tuomas Forsberg − Christer Pursiainen − Raimo Lintonen − Pekka Visuri (toim.), *Suomi ja kriisit vaaran vuosista terrori-iskuihin*. Helsinki: Gaudeamus 2003.

Visuri 2005: Pekka Visuri, Suomi kylmässä sodassa. Kirjassa Seppo Sarlund (toim.), *UKK Perinneyhdistyksen 17. vuosikirja*. Helsinki: UKK Perinneyhdistys 2005.

Visuri 2006: Pekka Visuri, *Suomi kylmässä sodassa*. Toinen painos. Helsinki: Otava 2006.

Visuri 2010: Pekka Visuri, *Idän ja lännen välissä — puolustuspolitiikka presidentti Kekkosen kaudella*. Toim. Reima T. A. Luoto. Espoo: Fenix-kustannus 2010.

Väyrynen 1970a: Raimo Väyrynen, Idänsuhteet ja vaalit Suomessa. Kleio 1/1970.

Väyrynen 1972: Raimo Väyrynen, *Conflicts in Finnish-Soviet Relations: Three Comparative Case Studies*. Tampere: Tampereen yliopisto 1972.

Väyrynen 1973a: Raimo Väyrynen, *EEC ja ulkopolitiikka*. Helsinki: Suomen Sadankomitealiitto − Ydin 1973.

Väyrynen 1973b: Raimo Väyrynen, Suomi ja NATO. Ydin 6/1973.

Väyrynen 1975a: Raimo Väyrynen, Suomi lännen politiikassa toisen maailmansodan jälkeen. Kirjassa Harto Hakovirta − Raimo Väyrynen (toim.), *Suomen ulkopolitiikka*. Helsinki: Gaudeamus 1975.

Väyrynen 1975b: Raimo Väyrynen, Talous ja politiikka Suomen ja Neuvostoliiton suhteissa vuosina 1954−1970. Kirjassa Harto Hakovirta − Raimo Väyrynen (toim.), *Suomen ulkopolitiikka*. Helsinki: Gaudeamus 1975.

Väyrynen 1977: Raimo Väyrynen, Finland's Role in Western Policy. CC 1/1977.

Väyrynen 1982a: Raimo Väyrynen, *Stability and Change in Finnish Foreign Policy*. Helsinki: Helsingin yliopisto 1982.

Väyrynen 1982b: Raimo Väyrynen, Lännen strateginen haaste ja Suomen turvallisuus 1960-luvun alussa. Kanava 9/1982.

Väyrynen 1983a: Raimo Väyrynen, Kernevåben og Finlands udenrigspolitik. Kirjassa Bertel Heurlin (toim.), *Kernevåbenpolitik i Norden*. Kööpenhamina: Det sikkerheds- og ognedrustningspolitiske utvalg 1983.

Väyrynen 1983b: Raimo Väyrynen, *Ydinaseet ja suurvaltapolitiikka*. Helsinki: Tammi 1983.

Väyrynen 1984: Raimo Väyrynen, Crisis Management and Political Leadership: The Case of the Finnish-Soviet Crisis in 1961. ÖJIP 1. vuosikerta.

Väyrynen 1987: Raimo Väyrynen, Adaptation of a Small Power to International Tensions: The Case of Finland. Kirjassa Bengt Sundelius (toim.), *The Neutral Democracies and the New Cold War*. Boulder: Westview Press 1987.

Väyrynen 1994: Raimo Väyrynen, *Tasavallan presidentit: Kekkonen. Tasavalta kasvaa ja kansainvälistyy 1956−1981*. Espoo: Weilin+Göös 1994.

Väyrynen 2009a: Raimo Väyrynen, Ulko- ja sisäpolitiikkaa ulkoministeriössä. Tieteessä tapahtuu 8/2009.
Väyrynen 2009b: Raimo Väyrynen, Urho Kekkosen perintö: onko sitä? Kirjassa Seppo Sarlund (toim.), *UKK-Seuran 21. vuosikirja*. Helsinki: UKK-Seura 2009.
Wiberg 2011: Matti Wiberg, *Politiikan sanakirja. Inhorealistin versio*. Toim. Kalevi Koukkunen. Helsinki: Siltala 2011.
Ylikangas 1986: Heikki Ylikangas, *Käännekohdat Suomen historiassa. Pohdiskeluja kehityslinjoista ja niiden muutoksista uudella ajalla*. Porvoo: WSOY 1986.
Zetterberg 1991: Seppo Zetterberg, *Finland after 1917*. Helsinki: Otava 1991.
Zetterberg−Rytkönen 1984: Seppo Zetterberg − Jorma Rytkönen, *Ihminen ja aika IIIA*. Toinen painos. Helsinki: Kirjayhtymä 1984.

B. Sekundäärilähteet

I Painamattomat alkuperäislähteet

1. Arkistolähteet

Eduskunnan arkisto, Helsinki

Eduskunnan ulkoasiainvaliokunnan pöytäkirjat, marras–joulukuu 1961

Kansallisarkisto, Helsinki

Yksityisarkistot

Päiviö Hetemäen arkisto
Tuure Junnilan arkisto
Ahti Karjalaisen arkisto
Urho Kekkosen vaalitoimikunnan arkisto
Eero Petäjäniemen kokoelma
Lauri A. Puntilan kokoelma
T 22595: Yleisesikunnan päällikkö/Pääesikunta, Aatos Maunulan pvk.
T 23601: Puolustusvoimain komentaja, Sakari Simeliuksen pvk.
Matti Tuovisen päiväkirja
Valtioneuvoston pöytäkirjat XI/1961
Johannes Virolaisen arkisto
Eero A. Wuoren kokoelma

Kansan Arkisto, Helsinki

SKDL:n eduskuntaryhmän pöytäkirjat 1961
SKP:n kansainvälinen osasto

SKP:n keskuskomitean pöytäkirjat 1962
SKP:n keskuskomitean poliittisen toimikunnan pöytäkirjat 1961, 1962

Keskustan ja Maaseudun Arkisto, Helsinki

Maalaisliiton eduskuntaryhmän pöytäkirjat 1961
Maalaisliiton Karjalan piirin pöytäkirjat 1961
Maalaisliiton puoluevaltuuskunnan pöytäkirjat 1961
Maalaisliiton keskushallituksen pöytäkirjat 1961
Sanomakeskuksen lähetykset

Porvarillisen Työn Arkisto, Helsinki

Etelä-Hämeen kansallisliiton toimi- ja valiokuntien pöytäkirjat 1961
Kokoomuksen eduskuntaryhmän pöytäkirjat 1961
Kokoomuksen puoluehallituksen pöytäkirjat 1961
Kokoomuksen puoluevaltuuston pöytäkirjat 1961
Presidentin valitsijamiesvaalit ja eduskuntavaalit 1962
Translitterointi Olavi Hongan ja Jaakko Korjuksen puhelinkeskustelusta 8.3.1976

Tasavallan Presidentin Arkistosäätiö, Orimattila

Jouko Loikkasen päiväkirja
Noottikriisin konnat ja sankarit. Uusin tieto puntarissa. Tohtorit Juhani Suomi ja Hannu Rautkallio ottavat mittaa toisistaan Säätytalolla Ari Ylä-Anttilan ja Pentti Lumpeen haastateltavina. A-Studion jälki-istunto. Videojäljennös nauhoituksesta 27.10.1992. Lähetetty 29.10.1992.
Urho Kekkosen arkisto
Urho Kekkosen vuosikirjat 1961, 1962, 1963

Työväen Arkisto, Helsinki

SDP:n eduskuntaryhmän pöytäkirjat vuodelta 1961
SDP:n eduskuntaryhmän työvaliokunnan pöytäkirjat vuodelta 1961
SDP:n puoluetoimikunnan pöytäkirjat vuodelta 1961

Ulkoasiainministeriön arkisto, Helsinki

7 D Maailmanpolitiikka yleensä
5 F Henkilökansiot
12 L Suomen suhteet muihin maihin
94 B Lehdistö maittain
Dea Muistiosarja
Kc Salaiset asiakirjat
Saapuneet sanomat 1957–62
Sanomalehtiasiaintoimiston lehdistökatsaukset 1963

2. Tekijän hallussa

Harrison 1993: Hope M. Harrison, Ulbricht and the Concrete 'Rose': New Archival Evidence on the Dynamics of Soviet-East German Relations and the Berlin Crisis, 1958–61. Working Paper No. 5. CWIHP (jäljennös).

Jäljennös Kansallisarkiston Sörnäisten tietopalveluyksikön tiedotteesta 7.2.2008 "Puolustusvoimien keskusarkistoon siirrettyjen, salaiseksi määriteltyjen aineistojen käsittely vuodesta 2008 alkaen".

Muistiinpanot pääjohtaja Jouko Loikkasen puhelinhaastattelusta 30.3.2008.

Suurlähettiläs Ilkka Pastisen haastattelu 30.11.2009.

Professori Hannu Soikkasen kirje tekijälle 20.5.2007.

Zubok 1993: Vladislav Zubok, Khrushchev and the Berlin Crisis (1958–1962). Working Paper No. 6. CWIHP (jäljennös).

Zubok 1994: Vladislav Zubok, Spy vs. Spy: The KGB vs. the CIA. Bulletin 4 (Fall 1994). CWIHP (jäljennös).

II Julkaistu alkuperäisaineisto

JKP pvk: *J. K. Paasikiven päiväkirjat 1944–1956*. Toim. Yrjö Blomstedt ja Matti Klinge. Porvoo: WSOY 1985–1986.

NKP 1992: *NKP ja Suomi. Keskuskomitean salaisia dokumentteja 1955–1968*. Toim. V. N. Tšernous ja Hannu Rautkallio. Helsinki: Tammi 1992.

NKP 2001: *NKP ja Suomi 1953–1962*. Toim. Hannu Rautkallio, Mihail Su. Prozumenschikov ja Natalia G. Tomilina. Tampere: Tampere University Press 2001.

Sukselainen 1997: *Halusin valtiomieheksi*. Helsinki: Kirjayhtymä 1997.

Suomi 2003: Juhani Suomi (toim.), *Urho Kekkosen päiväkirjat 3: 1969–74*. Helsinki: Otava 2003.

Suomi 2004: Juhani Suomi (toim.), *Urho Kekkosen päiväkirjat 4: 1975–81*. Helsinki: Otava 2004.

Yya 1983: *Suomen ja Neuvostoliiton väliset suhteet 1948–1983. Vuoden 1948 ystävyys-, yhteistoiminta- ja avunantosopimus käytännössä. Asiakirjoja ja aineistoa*. Helsinki 1983.

III Painamattomat opinnäytteet

Ala-Juusela 1990: Minna Ala-Juusela, Noottikriisi. Idänsuhteiden yöpakkasten vai kylmän sodan heijastuma. Poliittisen historian pro gradu -tutkielma. Turun yliopisto 1990.

Koivisto 2010: Tuomas Koivisto, Puolueettomuuden painottamisesta idän uhan ja eurooppalaisuuden korostamiseen. Oppikoulun ja lukion Suomen historian oppikirjat Suomen ulkopolitiikan ja kansainvälisen aseman kuvaajina toisen maailmansodan päättymisestä 2000-luvulle. Pro gradu -tutkielma. Turun yliopisto 2010.

Leino 1997: Ari Leino, Suomen ja Neuvostoliiton väliset suhteet − suomettuminen historian oppikirjoissa. Yleisen valtio-opin pro gradu -tutkielma. Turun yliopisto 1997.

Mustonen 1969: Irmeli Mustonen, ”Noottikriisi” neljässä puoluelehdessä. Yleisen valtio-opin pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopisto 1969.

Särkiö 1972a: Hannu Särkiö, Vuoden 1948 ystävyys-, yhteistoiminta- ja avunanto-sopimus suomalaisten kommenttien valossa kiinnittäen erityistä huomiota sen sotilaalliseen puoleen. Poliittisen historian laudaturtyö. Turun yliopisto 1972.

Tervamäki 1998: Tapio Tervamäki, Dialogia, debattia ja polemiikkia. Fagerholmin kolmannen hallituksen muodostamisen ja yöpakkaskriisin tapahtumien kuvaus kirjallisuudessa. Poliittisen historian lisensiaatintutkimus. Turun yliopisto 1998.

Vartiainen 1969: Jorma Vartiainen, Vuoden 1961 noottikriisi helsinkiläislehtien pääkirjoituksissa. Yleisen valtio-opin pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopisto 1969.

Voutilainen 1978: Jukka Voutilainen, Noottikriisi Suomen puoluelehdistössä. Suomen historian pro gradu -tutkielma. Jyväskylän yliopisto 1978.

Väyrynen 1970b: Raimo Väyrynen, Konfliktitilanteet Suomen ja Neuvostoliiton suhteissa v. 1948−49, 1958−59 ja 1961−62. Sanktioteoreettinen tutkimus. Valtio-opin lisensiaattitutkimus Tampereen yliopistossa 1970.

IV Sanoma- ja aikakauslehdet

Helsingin Sanomien kuukausiliite
Image
International Affairs (Moskova)
Kaskö Tidning
Kyntäjä
Länsi-Savo
Poleemi
Suomalainen Suomi
VAL
Vårt försvar

V Internetlähteet

Evangelista 1997: Matthew Evangelista, “Why Keep Such an Army?” Khrushchev’s Troop Reductions. CWIHP Working Paper No. 19. Washington, DC: Woodrow Wilson Center 1997. http://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/ACFB43.pdf. Luettu 4.2.2014.

Uhl−Ivkin 2001: Matthias Uhl − Vladimir I. Ivkin, ”Operation Atom”. The Soviet Union’s Stationing of Nuclear Missiles in the German Democratic Republic. CWIHP Bulletin 12/13. http://www.rngend.com/docspubweb/CWIHPBuhl.pdf. Luettu 6.9.2010.

VI Kirjat ja artikkelit

Akulov 1996: Albert Akulov, *Vuodet Tehtaankadulla*. Suom. Esa Adrian. Helsinki: Otava 1996.

Anckar 1973a: Dag Anckar, Party Strategies and Foreign Policy: The Case of Finland, 1955−63. CC 1/1973.

Anckar 1987: Dag Anckar, Finlands presidentmakt. Kirjassa Ulf Lindström − Lauri Karvonen (toim.), *Finland. En politisk loggbok*. Tukholma: Almqvist & Wiksell International 1987.

Apunen 2010: Matti Apunen, Hei toimittaja, ketä kannatat? HS 7.9.2010.

Archiv 1961: *Archiv der Gegenwart. XXXI Jahrgang 1961*. Zusammenstellung des Nachrichetenstoffes: Heinrich von Siegler. Sankt Augustin: Siegler 1961.

Aunesluoma 2002: Juhana Aunesluoma, Takaovi länteen. Kekkonen, noottikriisi ja länsivallat. HAik 2/2002.

Barghoorn 1966: Frederick C. Barghoorn, *Politics in the USSR*. Boston: Little, Brown and Company 1966.

Baryšnikov 1997: V. N. Baryšnikov, *Ot prohladnovo mira k zimnei voine: vostotšnaja politika Finljandii v 1930-e godyi*. Pietari: Pietarin valtiollinen yliopisto 1997.

Beschloss 1991: Michael R. Beschloss, *Kennedy v. Khrushchev. The Crisis Years 1960−63*. Lontoo: Faber and Faber 1991.

Brundtland 1966: Arne Olav Brundtland, The Nordic Balance. CC 2/1966.

Cooper 2000: James Ford Cooper, *On the Finland Watch. An American Diplomat in Finland During the Cold War*. Claremont: Regina Books 2000.

Derjabin 1997: Juri Derjabin, *Omalla nimellä. Reunamerkintöjä Juri Komissarovin kirjoihin ja omaan elämään*. Suom. Esa Adrian. Helsinki: Otava 1997.

EOPH 2006: *Encyclopedia of Philosophy*. 2. painos. Päätoim. Donald M. Borchert. Farmington Hills: Thomson Gale 2006.

Erlander 1982: Tage Erlander, *1960-talet. Samtal med Arvid Lagercrantz*. Tukholma: Tidens Förlag 1982.

Essay 2010: Bibliographical essay. Kirjassa Melvyn P. Leffler ja Odd Arne Westad (toim.), *The Cambridge History of the Cold War. Volume I: Origins*. Cambridge: Cambridge University Press 2010.

Fainsod 1963: Merle Fainsod, *How Russia is Ruled*. Revised Edition. Cambridge: Harvard University Press 1963.

Fairclough 1995: Norman Fairclough, *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. Lontoo: Longman 1995.

Fairclough 1997: Norman Fairclough, *Miten media puhuu*. Suom. Virpi Blom ja Kaarina Hazard. Tampere: Vastapaino 1997.

Fjodorov 2001: Vladimir Fjodorov, *NKP:n Suomen osastolla 1954−1989*. Suom. Kari Klemelä. Helsinki: Otava 2001.

Forsberg−Pursiainen 2003: Tuomas Forsberg − Christer Pursiainen, Suomalainen kriisipäätöksenteko. Kirjassa Tuomas Forsberg − Christer Pursiainen − Raimo Lintonen − Pekka Visuri (toim.), *Suomi ja kriisit vaaran vuosista terrori-iskuihin*. Helsinki: Gaudeamus 2003.

Gaddis 1997: John Lewis Gaddis, *We Now Know. Rethinking Cold War History*. Oxford: Clarendon Press 1997.

Garthoff 1966: Raymond L. Garthoff, *Soviet Military Policy. A Historical Analysis*. Lontoo: Faber and Faber 1966.

Haikara 1975: Kalevi Haikara, *Isänmaan vasen laita. SKDL 30 vuotta piikkinä kansakunnan lihassa*. Helsinki: Otava 1975.

Hakalehto 1969: Ilkka Hakalehto, Lukijalle. Kirjassa Ilkka Hakalehto (toim.), *Suomi kansainvälisen jännityksen maailmassa*. Porvoo: WSOY 1969.

Harrison 2003: Hope M. Harrison, *Driving the Soviets up the Wall. Soviet-East German Relations, 1953−61*. Princeton: Princeton University Press 2003.

Heiskanen *et al*. 1969: Ilkka Heiskanen − Jukka Huopaniemi − Keijo Korhonen − Klaus Törnudd, Preface. Kirjassa *Essays on Finnish Foreign Policy*. Helsinki: The Finnish Political Science Association 1969.

Helin 2001: Matti Helin, Kirkon idänsuhteiden ”eettisesti kyseenalainen” tutkimus. Kirjassa Johan Bäckman (toim.), *Entäs kun tulee se yhdestoista? Suomettumisen uusi historia*. Helsinki: WSOY 2001.

Hobsbawm 1994: Eric Hobsbawm, *The Short Twentieth Century, 1914−1991*. Lontoo: Michael Joseph 1994.

Hokkanen 2006: Kari Hokkanen, *Ilkan vuosisata*. Seinäjoki: Etelä-Pohjanmaan lehtiseura 2006.

Holmberg 1999: Kalle Holmberg, *Vasen suora*. Helsinki: Otava 1999.

Holmén 2006: Janne Holmén, *Den politiska läroboken. Bilden av USA och Sovjetunionen i norska, svenska och finländska läroböcker under Kalla kriget*. Uppsala: Uppsala universitet 2006.

Holmes 2003: Rupert Holmes, *Where the Truth Lies*. Lontoo: Allison & Busby 2003.

Horelick−Rush 1966: Arnod L. Horelick − Myron Rush, *Strategic Power and Soviet Foreign Policy*. Chicago: The University of Chicago Press 1966.

Hruštšev 1964: N. S. Hruštšev, *Neuvostoliitto ja Pohjola. Puheita ja lausuntoja vuosilta 1956−63*. Koonnut ja alkuperäislähteistä tarkistanut Kustaa Vilkuna. Suomennokset ovat virallisia käännöksiä. Helsinki: Weilin+Göös 1964.

Huhta 2011: Kari Huhta, Valheella on pitkät jäljet. HS 30.9.2011.

Hyvämäki 1961: Lauri Hyvämäki, “Readiness is all.” Itsenäisyyspäivänä 1961. VAL 4/1961.

Hyvärinen 1992: Pekka Hyvärinen, Pelin ja pelon poliitikot. SK 14/1992.

Hyvärinen 2000: Risto Hyvärinen, *Virkamiehiä, viekkautta ja vakoilua*. Helsinki: Otava 2000.

Hyvärinen *et al*. 1963: Risto Hyvärinen − Pertti Pesonen − L. A. Puntila, Foreword. Kirjassa *Finnish Foreign Policy*. *Studies in Foreign Politics*. Helsinki: The Finnish Political Science Association 1963.

Häkkinen *et al*. 1992: Vesa Häkkinen − Marko Junkkari − John Lagerbohm, Juhani Suomi − Kekkosen mies. Poleemi 3/1992.

Isohookana-Asunmaa 2006: Tytti Isohookana-Asunmaa, *Virolaisen aika − Maalaisliitosta Keskustapuolue 1963−1981. Maalaisliitto-Keskustan historia 5*. Helsinki: WSOY 2006.

Jansson 1975: Jan-Magnus Jansson, Kasvava ulkopolitiikka. Ulkopolitiikka 2/1.975

Jernström 1994: Frank Jernström, *Sju liv*. Espoo: Schildts 1994.

Jokipii 1988: Mauno Jokipii, *Jatkosodan synty. Tutkimuksia Saksan ja Suomen sotilaallisesta yhteistyöstä 1940−41*. Toinen painos. Helsinki: Otava 1988.

Julkunen 1986: Martti Julkunen, Historiankirjoitukseen kohdistuva (historiografinen) tutkimus. Kirjassa Timo Soikkanen (toim.), *Poliittisen historian tutkimusopas*. Turku: Turun yliopiston poliittisen historian laitos 1986.

Junnila 1966: Tuure Junnila, Noottikriisi ja Schlesingerin Kennedy-kirja. SK 50−51/1966.

Jussila 2004: Osmo Jussila, *Suomen suuriruhtinaskunta 1809−1917*. Helsinki: WSOY 2004.

Jussila *et al*. 2000: Osmo Jussila − Seppo Hentilä − Jukka Nevakivi, *Suomen poliittinen historia 1809−1999*. Kolmas, uudistettu painos. Porvoo: WSOY 2000.

Jussila *et al*. 2004: Osmo Jussila − Seppo Hentilä − Jukka Nevakivi, *Suomen poliittinen historia 1809−2003*. Neljäs, uudistettu painos. Helsinki: WSOY 2004.

Jutikkala−Herlin 1993: Eino Jutikkala − Ilkka Herlin, Esipuhe. Kirjassa Ilkka Herlin (toim.), *YYA-Suomi*. Porvoo: WSOY 1993.

Jutikkala−Pirinen 1973: Eino Jutikkala − Kauko Pirinen, *Suomen historia*. Toinen painos. Helsinki: Weilin+Göös 1973.

Jutikkala−Pirinen 1981: Eino Jutikkala − Kauko Pirinen, *Suomen historia*. Kolmas, uudistettu painos. Espoo: Weilin+Göös 1981.

Jutikkala−Pirinen 1989: Eino Jutikkala − Kauko Pirinen, *Kivikaudesta Koivistoon. Suomen historian pääpiirteitä*. Neljäs, uudistettu painos. Espoo: Weilin+Göös 1989.

Jutikkala−Pirinen 1999: Eino Jutikkala − Kauko Pirinen, *Suomen historia asutuksen alusta Ahtisaareen*. Viides, uudistettu painos. Porvoo: WSOY 1999.

Jyränki 1978: Antero Jyränki, *Presidentti. Tutkimus valtionpäämiehen asemasta Suomessa v. 1919−1976*. Helsinki: Suomalainen lakimiesyhdistys 1978.

Kaksi tulkintaa. Suomalainen Suomi 8/1958.

Kallenautio 1989: Jorma Kallenautio, Puolustuspolitiikan rooli turvallisuuspolitiikassa. Ulkopolitiikka 1/1989.

Karjalainen 1966: Ahti Karjalainen, Saatesanat. Kirjassa Ilkka Hakalehto (toim.), *Suomen ulkopolitiikan kehityslinjat 1809−1966*. Porvoo: WSOY 1966.

Karjalainen 1998: Kukka-Maaria Karjalainen, *Isä*. Porvoo: WSOY 1998.

Karvonen 1990: Lauri Karvonen, "Än sen då?" Dag Anckar och historievetenskapen. Kirjassa Lauri Karvonen − Krister Ståhlberg (toim.), *Festskrift till Dag Anckar. 50 år den 12 februari 1990*. Turku: Åbo Akademis förlag 1990.

Kekkonen 1958: Urho Kekkosen radio- ja tv-puhe 10.12.1958. Kirjassa Urho Kekkonen, *Puheita ja kirjoituksia II. Puheita presidenttikaudelta: 1956−1967*. Toim. Tuomas Vilkuna. Helsinki: Weilin+Göös 1967.

Kekkonen 1959: Urho Kekkosen radiopuhe 25.1.1959. Kirjassa Urho Kekkonen, *Puheita ja kirjoituksia II. Puheita presidenttikaudelta: 1956−1967*. Toim. Tuomas Vilkuna. Helsinki: Weilin+Göös 1967.

Kekkonen 1962c: Urho Kekkosen radio- ja tv-puhe 15.2.1962. Kirjassa Urho Kekkonen, *Puheita ja kirjoituksia II. Puheita presidenttikaudelta: 1956−1967*. Toim. Tuomas Vilkuna. Helsinki: Weilin+Göös 1967.

Kekkonen 1977: Urho Kekkonen, *Nimellä ja nimimerkillä 1*. Toim. Maarit Tyrkkö ja Keijo Korhonen. Helsinki: Otava 1977.

Kennan 1998: George F. Kennan, Foreword. Kirjassa Max Jakobson, *Finland in the New Europe*. Westport: Praeger 1998.

Keränen 1993: Seppo Keränen, Tutkijoiden ammattikunnia. Kirjassa Seppo Keränen (toim.), *UKK-perinneyhdistyksen 5. vuosikirja*. Helsinki: UKK Perinneyhdistys. S. a.[1]

Keränen 1994: Seppo Keränen, Noottikriisistä poikkeuslakiin. Kirjassa *UKK-perinneyhdistyksen 6. vuosikirja*. Helsinki: UKK Perinneyhdistys. S. a.[2]

Khrushchev 1974: *Khrushchev Remembers. The Last Testament*. Käänt. Strobe Talbot. Lontoo: Andre Deutsch 1974.

Kilin 2007: Juri Kilin, Leningradin sotilaspiirin rajakahakka. Talvisota neuvostoliittolaisessa kirjallisuudessa 1940−1989. Kirjassa Markku Jokisipilä (toim.), *Sodan totuudet. Yksi suomalainen vastaa 5.7 ryssää*. Helsinki: Ajatus Kirjat 2007.

Kivikuru 2007: Ullamaija Kivikuru, Kamreerit niskan päällä. Kanava 6/2007.

Klinge 2001: Matti Klinge, Ecce Finnia tridentem! Tässä Suomi valtikkasi! Kirjassa Johan Bäckman (toim.), *Entäs kun tulee se yhdestoista? Suomettumisen uusi historia*. Helsinki: WSOY 2001.

Koivisto 2005: Jukka Koivisto, *Etulinjasta Etelärantaan. Päiviö Hetemäen poliittinen toiminta vuoteen 1962*. Helsinki: Inforviestintä 2005.

Koivisto 1997: Mauno Koivisto, *Liikkeen suunta*. Helsinki: Kirjayhtymä 1997.

Kolbe 1993: Laura Kolbe, *Sivistyneistön rooli. Helsingin Yliopiston Ylioppilaskunta 1944−1959*. Helsinki: Otava 1993.

Kolkowicz 1967: Roman Kolkowicz, *The Soviet Military and the Communist Party*. Princeton: Princeton University Press 1967.

Kolme kuukautta ennen vaaleja. SK 43/1961.

1 Painovuosi saatekirjoituksen päiväyksen 1.3.1993 mukaan. Keränen 1993, 5, 9.

2 Painovuosi sen mukaan, että 5. vuosikirja julkaistiin v. 1994.

Korhonen 1993: Kaisa Korhonen *Uhma Vimma Kaipaus. Muistiinpanoja työstä ja elämästä*. Helsinki: Otava 1993.

Korhonen 1974[1]: Keijo Korhonen, Suomen puolueettomuuspolitiikka presidentti Kekkosen kaudella. Kirjassa Touko Perko (toim.), *Suomi toisen maailmansodan jälkeen*. Turku: Turun yliopiston Suomen historian laitos 1974.

Korhonen 1977: Keijo Korhonen, Uranuurtajan voittoja ja vaikeuksia. Ulkopolitiikka 3/1977.

Korosuo 1973: Osmo Korosuo, Suomen turvallisuuspolitiikka aikuisoppilaitoksia ja toisen asteen kouluja varten II. Maanpuolustus. S. l.[2]

Krosby 1978: H. Peter Krosby, *Kekkosen linja. Suomi ja Neuvostoliitto 1944–1978*. Suom. Antero Manninen. Helsinki: Kirjayhtymä 1978.

Krymov–Golovanov 1969: P. Krymov – N. Golovanov, Finland's Foreign Policy. International Affairs (Moskova) 10/1969.

Kuka kukin on

Kuusela–Heinonen 1973: Kalevi Kuusela – Kai Heinonen, *Ikämiesisäntä ja aikamiespojat*. Helsinki: Otava 1973.

Laakso–Åberg 2006: Mikko Laakso – Veijo Åberg, Lukijalle. Kirjassa Mikko Laakso – Veijo Åberg, *Sosialismiin! Sosialidemokraattisen nuoret 1906–2006*. Sosialidemokraattiset Nuoret ry. 2006.

LaFeber 1991: Walter LaFeber, *America, Russia, and the Cold War 1945–1990*. Kuudes painos. Boston: McGraw-Hill 1991.

Larmola 2003: Heikki Larmola, *The "Czechoslovak Path": A Communist Route to Power Monopoly in 1943-1948 within the Framework of "Mitteleuropa", Great Power Setting, and the Soviet Sphere of Interests. A Neorealist and Historical Approach*. Helsinki: Heikki Larmola 2003.

Lehtinen 2003: Lasse Lehtinen, Kiipeävän Kekkosen kimpussa. HS 23.11.2003.

Leppänen 1999: Veli-Pekka Leppänen, *Kivääri vai äänestyslippu? Suomen kommunistisen puolueen hajaannus 1964–1970*. Helsinki: Edita 1999.

Linden 1966: Carl A. Linden, *Khrushchev and the Soviet Leadership, 1957–1964*. Baltimore: The Johns Hopkins Press 1966.

Lodge 1969: Milton C. Lodge, *Soviet Elite Attitudes since Stalin*. Columbus: Charles E. Merrill Publishing 1969.

Lüthi 2008: Lorenz M. Lüthi, *The Sino-Soviet Split. Cold War in the Communist World*. Princeton: Princeton University Press 2008.

Mattlin 1997: Håkan Mattlin, *Ministern. Kristian Gestrin i närbild*. Espoo: Schildts 1997.

Mehlem 1964: Max Mehlem, Neue Wege in der finnischen Politik. Kirjassa *Finnland: Geschichte und Gegenwart*. Toinen, täysin uudistettu painos. Porvoo: WSOY 1964.

1 Painovuosi esipuheen päiväyksen 28.12.1973 mukaan.

2 Vuosiluku perustuu Korosuon ilmoitukseen, että hän kirjoitti monistetta vuodenvaihteessa 1972–73. Korosuo 1973, 2.

Meriluoto 1996: Aila Meriluoto, *Vaarallista kokea. Päiväkirja vuosilta 1953–1975*. Porvoo: WSOY 1996.
Mikkilä 2008: Timo Mikkilä, *Sitkeää tekoa. Maakansa-Suomenmaa poliittisilla markkinoilla 1908–2008*. Oulu: Suomenmaan Kustannus 2008.
Mylly 1996: Juhani Mylly, *Vallan syli ja puristus. Historian ja politiikan suhteesta*. Turku: Turun yliopiston täydennyskoulutuskeskus 1996.
Mylly 1999: Juhani Mylly, Vallan syli ja puristus — suomalaisen historiantutkimuksen suhde poliittiseen valtaan. HAik 1/1999.
Nevakivi 1996b: Jukka Nevakivi, *Miten Kekkonen pääsi valtaan ja Suomi suomettui*. Helsinki: Otava 1996.
Nortamo 1991: Simopekka Nortamo, Itsesensuurin aika on yhä tutkimatta. HS kuukausiliite 24.8.1991.
Nyberg 1983: René Nyberg, *Pohjolan turvallisuus ja Suomi. Ydinaseiden vähenevä merkitys*. Helsinki: Kirjayhtymä 1983.
Okker 1972: Jaakko Okker, *Tasavaltamme presidentit*. Helsinki: Valitut Palat 1972.
OM 1962: *Oma maa. Tietokirja Suomen kodeille XI–XII*. Porvoo: WSOY 1962.
The Oxford English Dictionary. Second Edition. Oxford: Clarendon 1989.
Paasilinna 1964: Erno Paasilinna (toim.), *Sanan vapaus. Keskustelu*. Hämeenlinna: Karisto 1964.
Pajunen 1969: Aimo Pajunen, Finland's Security Policy. Kirjassa *Essays on Finnish Foreign Policy*. Helsinki: The Finnish Political Science Association 1969.
Pakarinen 1965: Erik Pakarinen, Finlandskrisen 1961 i skandinavisk press. Vårt försvar 2/1965.
Penttilä 1992: Risto E. J. Penttilä, Kotiryssät, -bryssät ja presidentti. Image 4/1992.
Perko 1971: Touko Perko, *Aseveljen kuva. Suhtautuminen Saksaan jatkosodan Suomessa 1941–1944*. Porvoo: WSOY 1971.
Pernaa 2009: Ville Pernaa, Ystävyyspolitiikan kukintoja. Suomalais-neuvostoliittolaisen yhteistoiminnan laaja kirjo YYA-Suomessa. Kirjassa Vesa Vares (toim.), *Poliittista ystävyyttä. YYA-sopimus 60 vuotta. Henkivakuutusta, reaalipolitiikkaa, ystävyyttä?* Turku: Turun yliopiston poliittisen historian laitos 2009.
Pietikäinen 2000: Sari Pietikäinen, Kriittinen diskurssianalyysi. Kirjassa Kari Sajavaara − Arja Piirainen (toim.), *Kieli, diskurssi & yhteisö*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto 2000.
Pinto 1995: Robert C. Pinto, *Post Hoc Ergo Propter Hoc*. Kirjassa Hans V. Hansen − Robert C. Pinto (toim.), *Fallacies. Classical and Contemporary Readings*. University Park: The Pennsylvania State University Press 1995.
Pogodin 1961: Aleksandr Pogodin, Bonn's Strategic Plans in the Baltic. International Affairs (Moskova) 9/1961.
Polvinen 2003: Tuomo Polvinen − Hannu Immonen, *J. K. Paasikivi 1948–1956. Valtiomiehen elämäntyö 5*. Helsinki: WSOY 2003.
Poutiainen 1972: Eino Poutiainen, *Melkoisen kovaa leikkiä*. Helsinki: Tammi 1972.

PY 1993: Perinneyhdistyksen toiminta 3.9.1991−31.12.1992. Kirjassa Seppo Keränen (toim.), *UKK-perinneyhdistyksen 5. vuosikirja*. Helsinki: UKK Perinneyhdistys ry. S. a.[1]

Rantonen 1987: Ritva-Liisa Rantonen, *Poliittinen pakinointi Urho Kekkosen vaikutuskanavana ja varaventtiilinä. Presidentti Kekkosen nimimerkkikirjoittelu Liimataisena 1966−1975*. Tampere: Tampereen yliopisto 1987.

Rautio 2007: Yrjö Rautio, Sitoutumattomaksi ja jälleen puoluelehdeksi. Kirjassa Veli-Pekka Leppänen (toim.), *Etusivu uusiks! Kansan Uutisten viisi vuosikymmentä*. Helsinki: Kansan Uutiset 2007.

Rautkallio 1991a: Hannu Rautkallio, Kekkonen ja Lie saunakeskustelussa. Aamulehti 7.10.1991.

Rautkallio 2001: Hannu Rautkallio, Olisiko Kekkosen pitänyt säilöä kuititkin? Kirjassa Johan Bäckman (toim.), *Entäs kun tulee se yhdestoista? Suomettumisen uusi historia*. Helsinki: WSOY 2001.

Rentola 1999: Kimmo Rentola, Supo, kommunistit, KGB. Kirjassa Matti Simola − Tuulia Sirvio (toim.), *Isänmaan puolesta. Suojelupoliisi 50 vuotta*. Jyväskylä: Gummerus 1999.

Rentola 2009: Kimmo Rentola, Suojelupoliisi kylmässä sodassa 1949−1991. Kirjassa Matti Simola (toim.), *Ratakatu 12. Suojelupoliisi 1949−2009*. Helsinki: WSOY 2009.

Rentola 2014: Kimmo Rentola, Terveiset Havaijilta. SK 40/2014.

Repo 1985: Eino S. Repo, Saatesanat. Kirjassa Eino S. Repo − Ville Repo, *Päämies. Henkilökuva Urho Kekkosesta hänen presidenttiajaltaan*. Espoo: Weilin+Göös 1985.

Roiko-Jokela 1997: Heikki Roiko-Jokela, Elämäkerta — aikakauden kuvaus. Mistä elämäkerta kertoo, kuinka kohdetta voidaan lähestyä, millaisia lähteitä on käytettävissä? Kirjassa Heikki Roiko-Jokela (toim.), *Huhut, unet, sodomiitit, moraalinvartijat, elämäkerrat, puhuttelusanat ja ammattinimikkeet*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto 1997.

Salminen 1979: Esko Salminen, *Aselevosta kaappaushankkeeseen. Sensuuri ja itsesensuuri Suomen lehdistössä 1944−1948*. Helsinki: Otava 1979.

Schick 1971: Jack M. Schick, *The Berlin Crisis, 1958−1962*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press 1971.

Schwabe 2004: Klaus Schwabe, Adenauer and Nuclear Deterrence. Kirjassa Wilfried Loth (toim.), *Europe, Cold War and Coexistence, 1953−1963*. Lontoo: Frank Cass 2004.

Skyttä 1961: Kyösti Skyttä, Isänmaani on Suomi. Kyntäjä 2/1961.

Skyttä 1969: Kyösti Skyttä, *Presidentin muotokuva I*. Toinen painos. Helsinki: Kirjayhtymä 1969.

1 Vuosiluku saatekirjoituksen päiväyksen 1.3.1993 mukaan. Keränen 1993, 5, 9.

SLH 3: *Suomen lehdistön historia 3*. Kuopio: Kustannuskiila 1988.
SLH 5: *Suomen lehdistön historia 5*. Kuopio: Kustannuskiila 1988.
SLH 6: *Suomen lehdistön historia 6*. Kuopio: Kustannuskiila 1988.
SLH 7: *Suomen lehdistön historia 7*. Kuopio: Kustannuskiila 1988.
Slusser 1973: Robert M. Slusser, *The Berlin Crisis of 1961. Soviet-American Relations and the Struggle for Power in the Kremlin, June–November 1961*. Baltimore: The John Hopkins University Press 1973.
Slusser 1978: Robert M. Slusser, The Berlin Crises of 1958–59 and 1961. Kirjassa Barry M. Blechman – Stephen S. Kaplan, *Force without War. U.S. Armed Forces as a Political Instrument*. Washington: The Brookings Institution 1978.
Smirnov 1992: Anatoli Smirnov, Yöpakkaset ja noottikriisi uusien arkistotietojen valossa. Ulkopolitiikka 4/1992.
Soikkanen 2008: Timo Soikkanen, *Presidentin ministeriö. Ulkoasiainhallinto ja ulkopolitiikan hoito Kekkosen kaudella II: Uudistumisen, ristiriitojen ja menestyksen vuodet 1970–81. Ulkoasiainhallinnon historia 3*. Helsinki: Otava 2008.
Soikkanen 2011: Timo Soikkanen, Presidentti Urho Kekkonen ja historiantulkinnat. Kirjassa Seppo Sarlund (toim.), *UKK-Seuran 23. vuosikirja*. Helsinki: UKK-Seura ry. 2011.
Steinby 1963: Torsten Steinby, *Suomen sanomalehdistö. Historiallinen katsaus*. Porvoo: WSOY 1963.
Suomi 1990: Juhani Suomi, *Kuningastie. Urho Kekkonen 1950–1956*. Helsinki: Otava 1990.
Suomi 1996: Juhani Suomi, *Taistelu puolueettomuudesta. Urho Kekkonen 1968–1972*. Helsinki: Otava 1996.
Suomi 1998: Juhani Suomi, *Liennytyksen akanvirrassa. Urho Kekkonen 1972–1976*. Helsinki: Otava 1998.
Suomi 2000: Juhani Suomi, *Umpeutuva latu. Urho Kekkonen 1976–1981*. Helsinki: Otava 2000.
Suomi 2008: Juhani Suomi, *Kohti sinipunaa. Mauno Koiviston aika: 1986–1987*. Helsinki: Otava 2008.
Suomi 2014: Juhani Suomi, Mannerheim — myytti vai ihminen? Kanava 3/2014.
Tatu 1969: Michel Tatu, *Power in the Kremlin: From Khrushchev to Kosygin*. Käänt. Helen Katel. New York: The Viking Press 1969.
Taubman 2003: William Taubman, *Khrushchev. The Man and His Era*. Lontoo: Free Press 2003.
Taylor 2008: Frederick Taylor, *Berliinin muuri 13. elokuuta 1961 – 9. marraskuuta 1989*. Suom. Matti Kinnunen. Helsinki: WSOY 2008.
Teräväinen 1993: Erkki Teräväinen, Pujahdus jättiläisen jalkojen välistä. Noottikriisi länsisaksalaislehdissä marraskuussa 1961. HAik 1/1993.
Teräväinen 2003: Erkki Teräväinen, *Lavastettu rinnakkaiselo. Suomen ulkopolitiikka johtavassa länsisaksalaislehdistössä 1955–1962*. Helsinki: SKS 2003.

Titscher *et al*. 2000: Stefan Titscher − Michael Meyer − Ruth Wodak − Eva Vetter, *Methods of Text and Discourse Analysis*. Transl. Bryan Jenner. Lontoo: Sage Publications 2000.

Torvalds 1992: Nils Torvalds, Från svag president till enväldig härskare. HBL 2.10.1992.

Trachtenberg 1999: Marc Trachtenberg, *A Constructed Peace. The Making of the European Settlement, 1945−1963*. Princeton: Princeton University Press 1999.

Tuomioja 1993: Erkki Tuomioja, Historian roskatynnyrillä. Ydin 1/1993.

Tuomioja 2006: Erkki Tuomoja, *Häivähdys punaista. Hella Wuolijoki ja hänen sisarensa Salme Pekkala vallankumouksen palveluksessa*. Englanninkielisestä käsikirjoituksesta A Delicate Shade of Pink. The Lives of Hella Wuolijoki and Salme Dutt in the Service of Revolution suom. Heikki Eskelinen. Helsinki: Tammi 2006.

UKK 5: Seppo Keränen (toim.), *UKK-perinneyhdistyksen 5. vuosikirja*. Helsinki: UKK Perinneyhdistys. S. a.[1]

Ulstein 1971: Egil Ulstein: Nordic Security. Adelphi Papers 81.

Uskali 2003: Turo Uskali, *”Älä kirjoita itseäsi ulos”. Suomalaisen Moskovan-kirjeenvaihtajuuden alkutaival 1957−1975*. Jyväskylän yliopisto 2003.

UT 1964: *Uusi tietosanakirja*. Helsinki: Tietosanakirja 1964.

Vaahtoranta 1992: Tapani Vaahtoranta, Esipuhe. Kirjassa Pekka Visuri − Tuomas Forsberg, *Saksa ja Suomi. Pohjoismainen näkökulma Saksan kysymykseen*. Porvoo: WSOY 1992.

Vares 1997: Vesa Vares, Englanti ja Kekkonen 1953−1954. Nousseista valtiomiesodotuksista takaisin kriittisyyteen. Kirjassa *Historiallinen Arkisto 109*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1997.

Vares 2001: Vesa Vares, Vastauksia noottikriisiin odotettava yhä. AL 29.10.2001.

Vares 2002: Vesa Vares, Is This the Top of the Slippery Slope? The British View on the Participation of Communists in the Finnish Government 1956−1968. SJH 3/2002.

Vares 2006: Vesa Vares, Historian henkilöt ja elämäkertatutkimus. Suomalaisia ja kansainvälisiä elämäkertoja: esittelyä, analyysiä ja metodisia ongelmia. Kirjassa Rami Kurth − Timo Soikkanen (toim.), *Yksilö ja yhteisö. Henkilöhistoriallinen keskustelu Suomessa 1930-luvulta 2000-luvulle*. Turku: Turun yliopiston poliittisen historian laitos 2006.

Vehviläinen−Baryšnikov 1997: Olli Vehviläinen − V. N. Baryšnikov, Sodasta rauhaan. Kirjassa Olli Vehviläinen − O. A. Ržeševski (toim.), *Yksin suurvaltaa vastassa. Talvisodan poliittinen historia*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1997.

Vesikansa 2004: Jarkko Vesikansa, *Salainen sisällissota. Työnantajien ja porvarien taistelu kommunismia vastaan kylmän sodan Suomessa*. Helsinki: Otava 2004.

1 Saatekirjoitus päivätty 1.3.1993. Keränen 1993, 5, 9.

Vesikansa 2011: Jyrki Vesikansa, Mikä oli Vapauden Akateeminen Liitto? Kirjassa Seppo Myllyniemi − Jyrki Vesikansa, *Vapauden valli. Näkökulmia Vapauden Akateemisen Liiton vaiheisiin 1950−68*. Vapauden Akateeminen Liitto ry. 2011. S. l.

Vierros 2008: Tuure Vierros, *Porilaiseni. Georg Carl von Döbelnin tarina*. Helsinki: Edico 2008.

Vladimirov 1993: Viktor Vladimirov, *Näin se oli ... Muistelmia ja havaintoja kulissientakaisesta diplomaattitoiminnasta Suomessa 1954−84*. Suom. Arnold Hiltunen. Helsinki: Otava 1993.

Volkogonov 2000 (1991): Dmitri Volkogonov, *Stalin. Triumph and Tragedy*. Toim. ja käänt. Harold Shukman. Lontoo: Phoenix Press 2000.

Vorwort 1964. Kirjassa *Finnland: Geschichte und Gegenwart*. Toinen, täysin uudistettu painos. Porvoo: WSOY 1964.

Vuorio 2007: Kaija Vuorio, *Savossa Savon Sanomat. Sanomalehti Savon Sanomat 100 vuotta 19072−2007*. Kuopio: Savon Sanomat Oy 2007.

Väyrynen 1975c: Raimo Väyrynen, Johdanto osaan ”Historia ja oppirakennelma”. Kirjassa Harto Hakovirta − Raimo Väyrynen (toim.), *Suomen ulkopolitiikka*. Helsinki: Gaudeamus 1975.

Wahlbäck 1968: Krister Wahlbäck, *Mannerheimista Kekkoseen. Suomen politiikan päälinjoja 1917−1967*. Suom. Markku Järvinen. Porvoo: WSOY 1968.

Wahlbäck 1969: Krister Wahlbäck, Finnish Foreign Policy: Some Comparative Perspectives. CC 4/1969.

Watt 1991: D. C. Watt, Mitä oman ajan historia on? Kirjassa Seppo Hentilä − Timo Turja (toim.), *Poliittinen historia, Suomi ja muut*. Oulu: Pohjoinen 1991.

Westad 2010: Odd Arne Westad, The Cold War and the international history of the twentieth century. Kirjassa Melvyn P. Leffler ja Odd Arne Westad (toim.), *The Cambridge History of the Cold War. Volume I: Origins*. Cambridge: Cambridge University Press 2010.

Wihtol 1999: Åke Wihtol, *Diplomaatti, minäkö? Epädiplomaattisia episodeja vuosilta 1950−1991*. Jyväskylä: Gummerus 1999.

Yya 1998: *YYA. Aika ja sopimus*. Toim. Unto Vesa. Tampere: Tampereen yliopisto 1998.

Zubok 2000: Vladislav Zubok, The Case of Divided Germany, 1953−1964. Kirjassa William Taubman − Sergei Khrushchev − Abbott Gleason (toim.), *Nikita Khrushchev*. Kääntäneet David Gehrenbeck, Eileen Kane ja Alla Bashenko. New Haven: Yale University Press 2000.

Zubok 2007: Vladislav M. Zubok, *A Failed Empire. The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press 2007.

Zubok−Pleshakov 1996: Vladislav Zubok − Constantine Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold War. From Stalin to Krushchev*. Cambridge: Harvard University Press 1996.

Åström 1992: Sverker Åström, *Ögonblick*. Uddevalla: Bonnier Alba 1992.

Liitteet

Liite 1

Neuvostoliiton hallituksen Suomen hallitukselle 30. 10. 1961 esittämän nootin suomennos. Lähde: ULA 1961, 209–13.

Neuvostoliiton hallitus esittää kunnioituksensa vakuutuksen Suomen hallitukselle ja katsoo aiheelliseksi kääntyä sen puoleen seuraavan kysymyksen johdosta.

Neuvostoliiton hallitus on jo useaan otteeseen kiinnittänyt niin Suomen hallituksen kuin myös muiden valtioiden hallitusten huomiota siihen huolestuttavaan tilanteeseen, joka on muodostumassa Länsi-Saksassa, missä saksalainen militarismi jälleen nostaa päätään ja kerää voimiaan. Länsi-Saksa on kiihtyvällä vauhdilla muuttumassa sodanuhkan pesäkkeeksi Euroopassa ja myös sen pohjoislohkolla.

Saksan Liittotasavaltaan on jo nyt luotu uudelleen suurilukuinen vakinainen armeija, Bundeswehr. Tätä armeijaa varustetaan uudenaikaisimmilla aseilla. Kuten Hitlerin hallituskauden surullisina aikoina, niin nytkin suuret teollisuusyritykset ja teknilliset tutkimuskeskukset sekä miljoonat työläiskädet on alistettu Saksan Liittotasavallassa palvelemaan yhtä tehtävää: Bundeswehrin kasvavien sotilaallisten tarpeiden tyydyttämistä.

Tätä vaarallista sotakoneistoa ohjaamaan on asetettu entisiä hitleriläisiä kenraaleja ja upseereja, joiden nimiä inholla muistavat niin venäläiset kuin ranskalaiset, tshekkiläiset ja tanskalaiset, puolalaiset ja norjalaiset sekä monet muut Euroopan kansat, jotka ovat julmasti kärsineet näiden pyöveleiden toiminnasta.

Voitanee sanoa, että nämä entiset hitleriläiset ovat nyt parantaneet tapansa ja kuolettavan aseen asemesta pitävät rauhanpalmua käsissään. Valitettavasti asianlaita on aivan toisin. Bundeswehrin johtajat esiintyvät kuten aikaisemminkin aktiivisesti militarismin ja revanshismin pohjalta, pakottaen maansa ja sen liittolaiset sotilaallisiin seikkailuihin ja tuhotekoihin, jotka kohdistuvat ensikädessä Saksan Liittotasavallan naapurivaltioihin.

Tähän rauhaa vaarantavaan toimintaan osallistuvat myös Saksan Liittotasavallan valtiomiehet, jotka kaikin tavoin suosivat entisiä hitleriläisiä ja usein itsekin esiintyvät revanshistien monilukuisissa kokouksissa aloitteentekijöinä. Näin ollen ei ole pelkkä sattuma, että militarismin ja revanshismin riehunta on nykyisin saanut niin suuret mittasuhteet Saksan Liittotasavallassa.

Lännessä on joillakin ollut aikoinaan sellaisia naiiveja harhakuvitelmia, että Pohjois-Atlantin liiton puitteet eivät antaisi Bundeswehrille mahdollisuutta paisua yli ”järkevien” mittojen ja että NATO:n avulla voitaisiin toteuttaa Saksan

Liittotasavallan jälleenvarustelun ”ankara” valvonta. Todellisuus on saattanut nämä lyhytnäköiset poliitikot naurunalaisiksi. Saksan Liittotasavallan armeija on tällä hetkellä NATO:n ensisijainen iskuvoima Euroopassa ja on lukumäärältään suurempi kuin minkään muun sen Euroopassa olevan liittolaisen armeija. ”Voimakkaan oikeudella” Bundeswehrin kenraalit ja upseerit ovat vahvoissa asemissa NATO:n esikunnissa eikä enää ole kysymys mistään heidän toimintansa valvonnasta, vaan siitä, että he itse valvoisivat ja komentaisivat NATO:a. Tästähän on kaunopuheisena todistuksena se tukikohtien ja tukipisteiden ”hiljainen miehitys”, jonka Bundeswehrin joukko-osastot ovat suorittaneet Englannissa, Ranskassa ja muissa NATO:n eurooppalaisissa jäsenvaltioissa.

Saksalaiset militaristit, jotka viime sodan vuosina säälimättömästi polkivat jalkoihinsa Ranskan, Tanskan, Norjan ja muiden Euroopan kansojen kansallisia arvoja, esiintyvät nyt ulkokultaisesti uusina Euroopan valtioiden turvallisuuden ”puolustajina”.

Länsisaksalainen sotilasjuntta pyrkii NATO:n lipun suojassa saamaan haltuunsa kaikkein tuhoisimman aseen — vetypommin, ja nämä vaaralliset pyrkimykset saavat Saksan Liittotasavallan hallituksen täyden tuen. Vielä hiljattain, vain muutama vuosi sitten, liittokansleri ilmoitti juhlallisesti, että hän vastustaa ”ydinasekerhon” jäsenluvun lisäämistä ja että Saksan Liittotasavalta ei ole anonut ydinaseiden luovuttamista sen käyttöön. Nyt Adenauer sen sijaan itsepintaisesti vaatii tämän kuolemaa tuottavan aseen luovuttamista entisten hitleriläisten militaristien ja revanshistien käsiin.

Nyt länsisaksalainen sotilasjuntta johtaa jo NATO:n esikunnissa. Voidaan aavistaa, missä sävyssä Bonnin poliitikot ja sotilaat esiintyvät, kun Bundeswehr sen lisäksi, että se on lukumääräisesti edellä NATO:n jäsenvaltioiden armeijoista, saavuttaa niiden tason myös ydinaseistuksessa.

Tällainen kehityksen kulku Länsi-Saksassa on tietenkin ollut mahdollinen vain Saksan militarismin suosimiseen perustuvan politiikan seurauksena, politiikan, jota USA, Englanti ja Ranska alkoivat noudattaa pian toisen maailmansodan päättymisen jälkeen.

Bonnin sotilasjuntta kiinnittää erikoista huomiota Pohjois-Euroopan alueeseen. Jo nyt ovat sellaiset maat kuin Norja ja Tanska, jotka toisen maailmansodan aikana olivat Saksan miehittämiä, joutuneet uudelleen vedetyiksi länsisaksalaisen militarismin sotilaalliseen ja poliittiseen vaikutuspiiriin.

Norja on myöntänyt Länsi-Saksalle oikeuden käyttää maan alueella olevia sotilastukikohtia sekä rakentaa varastoja Länsi-Saksan sotalaivastolle. Tällaisia oikeuksia Bundeswehr on saanut myös Tanskan alueella sijaitseviin tukikohtiin ja varastoihin. On kuvaavaa, että näitä varastoja järjestettäessä monissa tapauksissa käytetään samoja laitteita ja rakennuksia, jotka ovat jääneet hitleriläisten miehitysjoukkojen jäljiltä. Tällä tavoin Bundeswehr kulkee aivan avoimesti Hitlerin Wehrmachtin jälkiä.

Bundeswehrin upseerit työskentelevät NATO:n pohjoisen vyöhykkeen esikunnassa Kolsåsissa Oslon lähellä. Bonnin upseerit ja kenraalit ovat saaneet mahdollisuuden tarkastaa norjalaisia ja tanskalaisia joukko-osastoja ja sotilaallisia kohteita. Länsisaksalaisten, norjalaisten ja tanskalaisten sotalaivojen taisteluvalmiutta kehitetään yhteisesti, viimeistellen tällöin niiden yhteistoimintaa ja käyttäen Norjan ja Tanskan alueille perustettuja NATO:n sotilaslaitteita. On syytä huomauttaa, että näiden yhteisten sotaharjoitusten aikana ei ole edes yritetty peittää niiden SNT-Liiton vastaista aggressiivista luonnetta.

Norja ja Tanska, joiden hallitukset vuonna 1947 juhlallisesti selittivät tekevänsä kaiken voitavansa Saksan militarismin ja sen sotakoneiston uudelleen syntymisen estämiseksi, ottavat tällä hetkellä välittömästi osaa Länsi-Saksan sotilaspotentiaalin jälleenrakentamiseen ja lisäämiseen. Viime vuoden lopussa tällainen avunantotoiminta järjestettiin Saksan Liittotasavallan ja Norjan hallitusten välillä julkisella sopimuksella, jonka mukaan Norja tulee valmistamaan Bundeswehrille ampumatarvikkeita, torpedoveneitä, sukellusveneiden torjunta-aseita ja muuta aseistusta. Tanskan sotateollisuus on myös aktiivisesti kytkeytynyt Länsi-Saksan armeijalle tärkeiden ampumatarvikkeiden ja aseistuksen tuotantoon.

Rinnan mainittujen sotilaallisten yhteistoimintamuotojen tehostamisen kanssa Saksan Liittotasavallan ja NATO:n skandinavisten jäsenmaiden välillä valmistellaan tällä hetkellä tarmokkaasti kaikkien Länsi-Saksan ja Tanskan aselajien ns. yhteistä sotilasjohtoa Itämeren alueella, johon kaikesta päättäen Norjakin muodossa tai toisessa aikoo osallistua. Tässä yhteydessä Tanskan hallitus yrittää puolustella sanotun yhteisjohdon kyhäämistä sillä, että Tanskan ja Saksan Liittotasavallan asevoimia ei yhdistetä muka bilateraalisella pohjalla, vaan ”NATO:n turvissa”, jolloin komentopaikoille määrättäisiin tanskalaisia upseereita. Kuitenkaan ei ole epäilystäkään siitä, että yhteisen sotilasjohdon perustamiseen tähtäävän suunnitelman toteuttaminen missä tahansa muodossa tulee merkitsemään uutta askelta NATO:n skandinavisten jäsenmaiden asevoimien alistamiseksi palvelemaan Länsi-Saksan militarismin revanshistisia aikeita Pohjois-Euroopassa ja Itämeren alueella.

Länsisaksalaiset militaristit eivät salaa, että he aikovat tehdä Itämerestä sotilaallisen ponnahduslaudan. Tästä johtuen Bonnin revanshistisissa suunnitelmissa osoitetaan Itämeren alueelle aivan poikkeuksellista huomiota. Saksan Liittotasavallan sotalaivasto on jo tullut voimakkaimmaksi laivastoksi Itämeren länsiosassa. Sen sijaan että Länsi-Saksan jälleenvarustamisen ensi vuosina Itämerelle oli sijoitettu vähemmän kuin puolet tämän maan sotalaivastosta, siellä sijaitsee tällä hetkellä jo kolme neljännestä Saksan Liittotasavallan sota-aluksista. Saksan Liittotasavallan laivaston esikunta on siirretty Pohjanmeren rannalta Flensburgiin Itämeren rannalla. Tällä hetkellä puhutaan yhä useammin Länsi-Saksan laivaston varustamisesta ohjus- ja ydinaseilla.

Näin ollen asiat kehittyvät siihen suuntaan, että Länsi-Saksan militaristit, käyttämällä hyväkseen laivastonsa sekä muiden aselajiensa hallitsevaa asemaa

Itämeren alueella, tulevat sanelemaan tahtonsa tämän alueen valtioille, jotka on sidottu heihin ”liittolaissuhteillaan” NATO:n välityksellä. Ei ole vaikeata aavistaa, mihin tällainen Saksan Liittotasavallan militaristien diktaatti tulee johtamaan. Jos esim. Tanska vaarallisena hetkenä ei haluaisi tukea revanshisteja heidän seikkailussaan, niin ne toimenpiteet, jotka on jo toteutettu sen asevoimien alistamiseksi länsisaksalaisen sotilasjohdon alaisuuteen, eivät sallisi sen toteuttaa tahtoaan ja se joutuisi väistämättömästi ottamaan osaa hyökkäykseen. Ei voi myöskään edellyttää, että sodan syttyessä entiset hitleriläiset amiraalit antaisivat heille alistetuille tanskalaisille sota-aluksille luvan luopua alistussuhteestaan ja kieltäytyä taistelukäskyjen noudattamisesta.

Voitaisiin esittää vielä lukuisia seikkoja, jotka todistavat voimaperäisestä Länsi-Saksan sotilaspoliittisen tunkeutumisen jouduttamisesta Pohjois-Euroopassa ja Itämeren alueella, mikä horjuttaa rauhan ja levollisuuden perusteita tällä alueella. Kuitenkin jo yllä luetellut tosiseikat riittävät sen johtopäätöksen tekemiseen, että Pohjois-Eurooppa ja Itämeren alue, jotka jo pitkän ajan ovat säilyneet suhteellisen levollisena ja rauhallisena alueena, on vedetty länsisaksalaisen militarismin vaarallisten sotilaallisten valmistelujen vaikutuspiiriin, minkä seurauksena ne voivat muuttua sotaselkkauksen potentiaaliseksi pesäkkeeksi.

Kaikki nämä sotilaalliset valmistelut, joita NATO:n blokki ja ensikädessä länsisaksalainen militarismi toteuttavat Pohjois-Euroopassa, toimeenpannaan täysin Norjan ja Tanskan hallitusten tieten ja niiden suostumuksella. Tähän saakka näiden maiden hallitukset ovat, sen sijaan että katsoisivat totuutta silmiin, vastauksissaan Neuvostoliiton hallituksen oikeudenmukaisiin varoituksiin viitanneet siihen, että ne arvioivat tilanteen kehitystä Länsi-Saksassa toisella tavalla ja väittäneet, että Saksan Liittotasavallan osallistuminen NATO:on muka jo sinänsä merkitsee sen rauhanomaisen ja demokraattisen kehityksen taetta. Mutta eivätkö Saksan Liittotasavallan kuumeinen militarisointi, Bonnin vaatimukset Bundeswehrin varustamiseksi ydinaseilla ja revanshismin riehunta todista tällaisten väitteiden olevan täysin pohjaa vailla?

Myös Ruotsin johtavat piirit usein aliarvioivat Saksan Liittotasavallan Pohjois-Euroopassa suorittamien sotilaallisten valmistelujen vaarallisuuden. Ruotsin viralliset edustajat, joiden puheisiin tällä alueella suhtaudutaan tarkkaavaisesti, ovat toistuvasti ilmoittaneet pyrkivänsä rauhan ja levollisuuden säilyttämiseen Itämeren alueella. He eivät ole kuitenkaan tähän mennessä korottaneet ääntään sen puolesta, että Pohjois-Eurooppa olisi suojattava länsisaksalaisten revanshistien intrigeiltä. Kaiken lisäksi puolueettoman Ruotsin sotilaspiirit asettuvat kosketukseen Bonnin sotilasjuntan kanssa, ja Ruotsin teollisuusyhtymät valmistavat Bundeswehrille aseistusta edistäen siten Saksan Liittotasavallan jatkuvaa militarisoitumista.

Ei voida myöskään olla toteamatta sitä, että eräät Suomen lehdet, jotka ovat tiettyjen piirien äänitorvena, aktiivisesti tukevat NATO:n jäsenmaiden vaaralli-

sia sotilaallisia valmisteluja ja siten vastoin Suomen omaksumaa ulkopoliittista suuntausta myötävaikuttavat sotapsykoosin levittämiseen. Nämä piirit vääristelevät Neuvostoliiton hallituksen rauhanomaisia ehdotuksia ja ottavat vapauden esittää Neuvostoliitolle epäystävällisiä lausuntoja, mikä on ristiriidassa Suomen rauhansopimuksen sekä SNTLiiton ja Suomen Tasavallan välillä ystävyydestä, yhteistoiminnasta ja keskinäisestä avunannosta tehdyn sopimuksen kanssa.

Kuten tunnettua Suomi on itsekin osallistunut sotaan Hitlerin Saksaa vastaan, ja Suomen kansa on omilla hartioillaan tuntenut hitleriläisten miehittäjien sotilassaappaan painon. Hitleriläisten suorittama Rovaniemen tuhoaminen on, kuten monen muunkin Euroopan kaupungin tuhoaminen, vakava varoitus niille, jotka nyt — tietoisesti tai tietämättään — sulkevat silmänsä Saksan elvytetyn militarismin ja revanshismin taholta uhkaavalta vaaralta, maan, jonka sotilaalliset valmistelut Pohjois-Euroopan ja Itämeren alueella uhkaavat suoranaisesti Suomenkin turvallisuutta.

Neuvostoliiton hallitus on jo moneen kertaan ilmoittanut, että skandinavisten NATO:n jäsenmaiden lujittuvat sotilaspoliittiset yhteydet Saksan Liittotasavaltaan edistävät Länsi-Saksan aggressiivisten ja revanshististen piirien lisääntyvää voimistumista. Pyrkien rauhan säilyttämiseen Pohjois-Euroopassa ja huolehtien tämän alueen kansojen kohtalosta, Neuvostoliitto katsoo aiheelliseksi uudelleen varoittaa, että sitomalla itsensä länsisaksalaiseen sotilasjunttaan nämä maat ovat vaarassa joutua vastoin tahtoaan suoranaisiksi kanssasyyllisiksi Bonnin militaristisiten piirien rikollisten aikeiden toteuttamiseen ja voivat joutua vedetyiksi mukaan sellaiseen länsisaksalaisten kenraalien seikkailuun, joka on ristiriidassa näiden maiden omien kansallisten etujen kanssa ja aiheuttaa niille mitä raskaimmat seuraamukset.

Ottaen huomioon sen rauhaan kohdistuvan uhkan, joka on kasvamassa länsisaksalaisten militaristien taholta, sekä varteenottaen Hitlerin hyökkäyksen uhriksi joutuneiden kansojen edut, Neuvostoliiton hallitus on viime vuosien kuluessa toistuvasti ehdottanut ja ehdottaa nytkin rauhansopimuksen solmimista Saksan kanssa, joka sopimus varmasti suojelisi Euroopan kansojen elämän ja turvallisuuden. Tämä sopimus vahvistaisi ne Saksan valtiolliset rajat — myös molempien Saksan valtioiden rajan — joiden tarkistusta länsisaksalaiset revanshistit niin vaativat.

Saksan rauhansopimuksen solmiminen johtaisi Länsi-Berliinin aseman normalisoitumiseen tämän sopimuksen pohjalla. Sillä eihän voida pitää normaalina sellaista tilannetta, että tämä kaupunki on edelleenkin miehitettynä, kuten 16 vuotta sitten toisen maailmansodan päättyessä. Ei voida myöskään hyväksyä sitä, että NATO:n johtavat suurvallat käyttävät Länsi-Berliiniä provokaatioiden, tuhotöiden ja vakoilun järjestämiseen Neuvostoliittoa ja muita rauhaarakastavia valtioita vastaan.

Neuvostoliiton hallituksen esittämiä rauhaa edistäviä ehdotuksia Saksan rauhansopimuksen viipymättömästä solmimisesta ja Länsi-Berliinin aseman

normalisoimisesta tällä pohjalla ovat useat sodassa Hitlerin Saksaa vastaan suunnattomia menetyksiä kärsineet valtiot täydellisesti ymmärtäneet ja kannattaneet.

Toinen entisen Saksan valtakunnan oikeuksien perijöistä, Saksan Demokraattinen Tasavalta, joka on täysin täyttänyt Potsdamin päätöksistä johtuvat natsismin ja militarismin perkaamista koskevat velvollisuutensa, on jo ilmoittanut suostuvansa allekirjoittamaan rauhansopimuksen ja täten lopettamaan surullisen luvun Saksan suhteissa muihin valtioihin.

Toisenlaisella, vihamielisellä tavalla suhtautuu Saksan Liittotasavallan hallitus ehdotuksiin Saksan kysymyksen rauhanomaiseksi järjestämiseksi. Bonnin militaristit vastustavat Saksan rauhansopimuksen solmimista, koska tämä riistäisi heiltä toiminnanvapauden kuumeisissa sotaisissa valmisteluissa ja valmentautumisessa sotilaallisiin provokaatioihin ja selkkauksiin. Yhdysvaltojen, Englannin ja Ranskan hallitukset, jotka olivat Neuvostoliiton liittolaisia yhteisessä taistelussa hitleriläisiä hyökkääjiä vastaan, edistävät Adenauerin hallituksen revanshistisia ja militaristisia pyrkimyksiä torjuessaan järkevät ehdotukset Saksan rauhansopimuksen solmimisesta. Käyttäen hyväkseen NATO:n johtavien suurvaltojen suojelusta Saksan Liittotasavallan hallitus provokatorisella toiminnallaan Länsi-Berliinissä ja sotilaallisilla valmisteluillaan niin omalla alueellaan kuin NATO-liittolaistensa alueilla kärjistää tilannetta Euroopassa, ja seikkailunhaluisimmat Bonnin kenraalit menevät niin pitkälle, että yrittävät pelotella uuden sodan irtipäästämisellä.

Näissä olosuhteissa Neuvostoliiton hallitus ei voi tietenkään olla tekemättä tarpeellisia johtopäätöksiä. Ottaen huomioon aggressiivisen NATO-ryhmän ja Länsi-Saksan laajentuvat sotilaalliset valmistelut, Neuvostoliitto on jo ryhtynyt eräisiin tehokkaisiin toimenpiteisiin oman puolustuskykynsä ja liittolaistensa turvallisuuden vahvistamiseksi Varsovan sopimuksen mukaisten keskinäisten velvoitusten edellyttämällä tavalla.

Mutta, kuten edellä on esitetty, länsisaksalaisten militaristien ja revanshistien tunkeutuminen Pohjois-Eurooppaan ja Itämeren alueelle sekä heidän pyrkimyksensä käyttää tätä aluetta eräänä sotilaallisena tukialueena vuorossaan olevia sotaisia seikkailuja varten, koskee välittömästi Neuvostoliiton, samoin kuin myös Suomen Tasavallan turvallisuutta.

Ottaen huomioon edellä esitetyn, Neuvostoliiton hallitus kääntyy Suomen hallituksen puoleen ehdottaen konsultaatiota toimenpiteistä molempien maiden rajojen puolustuksen turvaamiseksi Länsi-Saksan ja sen kanssa liitossa olevien valtioiden taholta ilmenevän sotilaallisen hyökkäyksen uhkan johdosta, siten kuin tätä on edellytetty Neuvostoliiton ja Suomen kesken solmitussa sopimuksessa ystävyydestä, yhteistoiminnasta ja keskinäisestä avunannosta. Mainittujen neuvottelujen ajasta ja paikasta voitaneen sopia diplomaattiteitse.

Liite 2

Ulkoasiainministeri Karjalaisen ja ulkoministeri Gromykon välinen keskustelu Neuvostoliiton ulkoasiainministeriössä 11.11.1961 klo 11 SNT-liiton hallituksen Suomen hallitukselle 30.10.1961 osoittaman nootin johdosta. Lähde: Allekirjoittamaton ja päiväämätön muistio Karjalaisen ja Gromykon keskustelusta 11.11.1961. UMA, Kc 2.

Tilaisuudessa olivat läsnä ulkoministerin lisäksi Suomen puolelta ulkoasiainministeriön vt. kansliapäällikkö Jaakko Hallama, suurlähettiläs Eero A. Wuori, jaostosihteeri Ilkka Pastinen, konsuli Kustaa Loikkanen ja lähetystösihteeri Antti Karppinen. Ministeri Karjalaisen puheenvuorot tulkitsi konsuli Loikkanen.

Neuvostoliiton puolelta olivat läsnä varaulkoministeri A. A. Sobolev, SNT-liiton Suomessa oleva suurlähettiläs A. V. Zaharov, SNT-liiton ulkoasiainministeriön skandinaavisen osaston päällikkö N. M. Lunjkov ja saman osaston ensimmäinen sihteeri M. N. Streltsov. Ulkoministeri Gromykon puheenvuorot tulkitsi herra L. N. Gogol.

Ulkoasiainministeri Karjalainen: Olen pyytänyt audienssia Teidän luonanne ja haluaisin tässä yhteydessä sanoa muutaman sanan. Tuon Teille, Herra Ulkoministeri, Suomen Tasavallan Presidentin tervehdyksen myös Neuvostoliiton hallituksen päämiehelle. Pyydän kiittää sitä, että Te, Herra Ulkoministeri, olette halunnut ottaa minut vastaan ja että on järjestetty tämä keskustelutilaisuus ulkoministerien välillä.

Nliiton hallitus on jättänyt Suomen hallitukselle 30.10.1961 nootin, joka koskee ystävyys- ja avunantosopimusta. Asiaa on käsitelty Suomen hallituksessa ja tultu siihen tulokseen, että huomioon ottaen maittemme väliset hyvät ja luottamukselliset suhteet olisi aiheellista, että ulkoministerit tapaisivat ja vaihtaisivat mielipiteitä nootin johdosta. Tässä tarkoituksessa olen pyytänyt tätä audienssia.

Minulla ei ole hallituksen taholta neuvotteluvaltuuksia. Tarkoitus on, että ulkoministerien kesken vain vaihdettaisiin mielipiteitä.

Olisin kiitollinen saadessani kuulla ulkoministeri Gromykolta nootin taustasta.

Ulkoministeri Gromyko: Nootissaan Nliiton hallitus on esittänyt ne näkökannat ja käsitykset, jotka ovat pakottaneet Nliiton hallituksen kääntymään Suomen hallituksen puoleen ehdotuksella konsultaatioista.

Nliitto ei voi sivuuttaa sitä, mitä tapahtuu Länsi-Saksassa, eikä varsinkaan niitä toimenpiteitä, joihin Länsi-Saksa on ryhtynyt eräiden NATOn sotilasliittoon kuuluvien maiden kanssa. Tällöin tarkoitamme sekä niitä toimenpiteitä, joihin Länsi-Saksa ja sen liittolaiset ovat ryhtyneet Euroopassa yleensä, että niitä toimenpiteitä, joita suoritetaan Itämeren alueella. Kuten tiedetään, Nliitto on viime vuosien aikana usein tuonut esille huolestumisensa Länsi-Saksan vaarallisesta

ulkopoliittisesta suuntauksesta. Revanshismi nostaa siellä yhä enemmän päätään ja vaaditaan avoimesti toisen maailmansodan jälkeisten rajojen tarkistamista. Näin eivät menettele vain epäviralliset piirit vaan myös huomattavissa valtiollisissa tehtävissä olevat henkilöt. Nämä esiintymiset osoittavat Länsi-Saksan politiikan ja sen suuntauksen luonteen. Revanshipolitiikkaa on ryhdytty toteuttamaan myös aineellisin toimenpitein, ja Bundeswehr on nykyisin NATOn Euroopassa olevista sotilasvoimista mahtavin. Viime puolen vuoden aikana Länsi-Saksa on ryhtynyt hankkimaan tukikohtia muista maista, vaikka niitä oikeaa tarkoitusperää salaillen nimitetäänkin ”varikoiksi”, mikä ei muuta asiaa. Myös eräät Skandinavian maat avustavat Länsi-Saksaa näissä toimenpiteissä. Valitettavasti sellaiset maat kuin Norja ja Tanska tekevät tällaista — kuten olemme vakuuttuneita — vahingoksi omalle turvallisuudelleen ja kansallisille eduilleen. Jopa puolueeton Ruotsikin suosii Länsi-Saksan revanshisteja myyden sille runsaasti aseita. Tätä seikkaa emme voi sivuuttaa. Länsi-Saksan ja Bundeswehrin johtopaikoille on päässyt runsaasti tunnettuja sotarikollisia. He näyttelevät hyvin merkittävää osaa myös NATOn johdossa ja ovat pakottamassa sen määräysvaltaansa. Sitä paitsi on otettava huomioon se erityisen tärkeä tosiseikka, että Länsi-Saksan hallituksen politiikka ja kansleri Adenauerin asenne eivät ole omiaan lieventämään jännitystä, vaan päinvastoin kärjistävät tilannetta. Adenauer pyrkii jopa estämään liittolaisiaan ryhtymästä rauhanneuvotteluihin, josta on seurauksena sotapsykoosin lisääntyminen Euroopassa. Länsi-Saksan hallituksen edustajat, kansleri Adenauer etunenässä, pitävät yhä useammin puheita, joissa vastustetaan Saksan rauhansopimuksen solmimista ja Länsi-Berliinin aseman normalisointia. Mikään ei viittaa siihen, että heidän kantansa olisi muuttunut tai muuttumassa.

(Seuraten paperista) Neuvostoliiton hallitus on tehnyt useita esityksiä Englannin, Ranskan ja Yhdysvaltain hallituksille sekä myös kansleri Adenauerille itselleen tämän kysymyksen rauhanomaiseksi järjestämiseksi. Valitettavasti ei tähän mennessä ole päästy yhteisymmärrykseen näistä asioista. Meidän ehdotuksemme tunnetaan. Mikään voima ei voi estää Nliittoa allekirjoittamasta Saksan rauhansopimusta. Täten normalisoituu myös Länsi-Berliinin asema.

(Sanellen sana sanalta tulkille) Tässä olen lyhyesti luonnehtinut Nliiton hallituksen Suomen hallitukselle esittämät käsitykset. Me olemme olleet pakotettuja ottamaan huomioon ne toimenpiteet, joihin Länsi-Saksa on ryhtynyt Euroopassa yleensä ja yhdessä Norjan ja Tanskan kanssa Itämeren alueella.

Tämä on se yleinen tausta ja yleistilanne, jonka johdosta olemme kääntyneet Suomen hallituksen puoleen.

Näissä olosuhteissa ja tilanteen Itämeren alueella ollessa voimakkaasti kärjistynyt ovat sotilaspiirimme jo pitemmän aikaa vaatineet neuvottelujen pitämistä ystävyys- ja avunantosopimuksen puitteissa.

(Hetkisen vaiettuaan) Arvelisin tähän olevan vakavia perusteita.

Ulkoasiainministeri Karjalainen: Tasavallan Presidentti piti hiljattain puheen, jossa hän totesi, että myöskään Suomessa ei voida olla tuntematta huolestumista Länsi-Saksan ilmiöiden johdosta. Olemme ymmärtäneet, että nootin taustana on kiristynyt kansainvälinen tilanne. Mitä johtopäätöksiä siitä olisi tehtävä maittemme suhteitten kannalta, siitä olisi hyvä puhua vapaasti.

Ulkoministeri Gromyko: Meidän käsityksemme on selvitetty perusteellisesti nootissa. Miten Teidän mielestänne asiaa olisi nyt kehitettävä edelleen?

Ulkoasiainministeri Karjalainen: Paljon kai riippuu siitä, miten yleistilanne kehittyy. Kovin radikaalisia johtopäätöksiä ei tässä vaiheessa pitäisi tehdä. Näkisimme mielellämme, että suoritettaisiin poliittisia keskusteluja eikä heti ryhdyttäisi sellaisiin toimenpiteisiin kuin sotilasneuvottelut. Meillä Suomessa on se käsitys, että suhteemme ovat hyvät. Eikö niin?

Ulkoministeri Gromyko: Nykyisessä tilanteessa Neuvostoliiton on pidettävä huolta omasta ja liittolaistensa turvallisuudesta. Jo nyt on tehtävä rajojemme turvallisuutta koskevat konkreettiset johtopäätökset. Sotilaspiirimme ovat jo pitemmän aikaa vaatineet sotilaallisia neuvotteluja ystävyys- ja avunantosopimuksen puitteissa.

Koska olemme tunteneet täydellistä luottamusta Suomen ulkopoliittiseen suuntaukseen ja edelleen täysin luotamme presidentti Kekkoseen ja Suomen nykyiseen hallitukseen, jotka noudattavat Paasikiven-Kekkosen linjaa, Nliiton hallitus on tähän asti suhtautunut torjuvasti sotilaspiirien vaatimuksiin neuvotteluista ystävyys- ja avunantosopimuksen puitteissa.

Nliiton hallituksella ei ole vähintäkään aikomusta sekaantua Suomen sisäisiin asioihin, mutta olemme olleet pakotettuja kiinnittämään huomiota siihen, että poliittinen tilanne Suomessa on käynyt epävakaaksi. Suomessa on muodostunut tietty poliittinen ryhmittymä, jonka tarkoituksena on pyrkiä estämään nykyisen ulkopoliittisen suuntauksen jatkuminen. Tämän johdosta me tahtoisimme, ottaen huomioon Nliiton turvallisuuden, saada tietyn poliittisen varmuuden siitä, että tämä poliittinen suuntaus tulee jatkumaan ja että mikään ei tule ehkäisemään maittemme välisten ystävällisten suhteiden kehitystä.

Tästä syystä olemme ehdottaneet konsultaatioita ystävyys- ja avunantosopimuksen puitteissa.

Tahtoisin tämän keskustelun yhteydessä ja muiden asioiden ohessa asettaa kysymyksen voitteko Te, Herra Ulkoasiainministeri, antaa vakuutuksen, että nykyinen ystävällismielinen ulkopoliittinen suuntaus tulee jatkumaan? Jos voisitte sellaisen vakuutuksen antaa, ei ole lainkaan mahdotonta, että voisimme vieläkin vaikuttaa pidättävästi sotilaallisiin piireihin neuvottelujen alkamisen suhteen.

(Hetken tauon jälkeen) Tämä olisi tietenkin helpointa mutta missä on tämän vakuus?

Ulkoasiainministeri Karjalainen: Suomessa on todella erilaisia poliittisia voimaryhmiä, mutta, kuten varmaan tiedätte, ovat kaikki ryhmät Suomessa Paasikiven linjalla. Uskon koko Suomen kansan tahtovan, että ystävyyden ja luottamuksen politiikka jatkuu. Meillä on nyt edessä kahdet vaalit; ensin vuoden alussa presidentin vaali ja sitten myöhemmin eduskuntavaalit. Ulkoasiainministerinä voin vakuuttaa, että ainakin siihen saakka säilyy linja ennallaan; niin kauan kuin nykyinen presidentti istuu. Senjälkeisten poliittisten tapahtumien kulku riippuu vaalien tuloksesta. Tällaiselta näyttää tilanne nyt. Meistä näyttää myös siltä, että niin kauan kuin suhteet ovat tällä pohjalla, ei olisi välttämätöntä panna sotilaita keskustelemaan. Toisaalta tietenkin ymmärrämme, että kansainvälinen tilanne on jännittynyt.

Ulkoministeri Gromyko: Yleistilanne kehittyy hyvin nopeasti ja tapahtumat etenevät kiihtyvällä vyöryllä. Neuvostoliiton hallituksen on mahdollisimman pikaisesti saatava varmuus siitä, että Suomessa tulee nykyinen ulkopoliittinen suuntaus jatkumaan — toistan: nykyinen suuntaus. Nliiton on pakko huolehtia turvallisuudestaan. Emme voi siirtää tätä kysymystä tietymättömään tulevaisuuteen. Suomessa on tällä hetkellä vähemmistöhallitus, joka voi kaatua yhtä helposti kuin Sukselaisen hallitus. Tasavallan Presidentin vaali on teillä alkuvuodesta ja eduskuntavaalit vasta kesällä. Ei voida siirtää kysymyksen ratkaisemista näin pitkäksi aika. Neuvostoliiton turvallisuudesta on saatava vakuus. Nliiton lähtökohtana on Euroopan nykyinen tilanne sekä sen nopea ja kiihtyvä kehitys myös Itämeren alueella.

Ulkoasiainministeri Karjalainen: Ymmärrän, että Nliitto haluaisi saada mahdollisimman pikaisesti takeet nykyisen poliittisen suunnan jatkumisesta Suomessa. Pitää paikkansa, että meillä on tällä hetkellä vähemmistöhallitus, jolla eduskunnassa ei ole sitä ehdotonta tukea, joka enemmistöhallituksella olisi. Mitä eduskuntavaaleihin tulee, niiden ajankohta riippuu viime kädessä Tasavallan Presidentin harkinnasta. Valtiosäännön mukaan vaalit voidaan järjestää Tasavallan Presidentin päätöksellä aikaisemminkin.

Kuunneltuani Teitä, Herra Ministeri, luulen ymmärtäväni, miten Neuvostoliiton hallituksen ajatukset kulkevat. Luulen, että siinä suhteessa keskustelu on ollut todella hyödyllinen. Nyt minun tehtävänäni on mennä kotiin ja kertoa keskustelustamme Tasavallan Presidentille, Suomen hallitukselle ja poliittisille piireille yleensä, jotta yhteisesti voisimme harkita tätä vakavaa poliittista tilannetta ja miettiä, mitä pitäisi tehdä, jotta voitaisiin saada täysi varmuus siitä, mihin Nliiton hallitus kiinnittää huomiota.

Ulkoministeri Gromyko: Herra Ulkoasiainministeri on aivan oikein ymmärtänyt sen, mitä minä sanoin. Me todella haluamme saada varmuuden siitä, että nykyinen ystävyyteen ja luottamukseen perustuva suuntaus jatkuu.

Totean, että tulette kertomaan tästä mielipiteiden vaihdosta Tasavallan Presidentille, jota me Paasikiven linjan henkilöitymänä suuresti kunnioitamme, ja että asiaa tullaan käsittelemään Suomen hallituksessa.

Ulkoasiainministeri Karjalainen: Henkilökohtaisesti uskon, että asiat tulevat menemään tulevaisuudessakin hyvin. Kuitenkin vaaleilla on suuri merkitys. Tulen kertomaan tästä mielipiteiden vaihdosta Tasavallan Presidentille, hallitukselle ja määrääville poliittisille piireille. Annamme suuren arvon niille sanoille, joita Te, Herra Ulkoministeri, olette sanonut Tasavallan Presidentistämme ja siitä linjasta, jota hän on noudattanut ja noudattaa.

Ulkoministeri Gromyko: Panen tyydytyksellä merkille sen, mitä Te henkilökohtaisesti lausuitte samoin kuin senkin, että kehitys tulee jatkumaan suotuisana ja tavalla, joka vastaa sekä Nliiton että Suomen etuja.

Ulkoasiainministeri Karjalaisen ja ulkoministeri Gromykon keskustelu päättyi lyhyeen mielipiteiden vaihtoon, jonka kuluessa todettiin, että maanantaiksi 13.11.1961 alustavasti suunniteltu toinen kohtaaminen ei näissä olosuhteissa ollut enää tarpeen.

Tilaisuus päättyi klo 12.10.

Jakelu: (5 numeroitua kappaletta)

Tasavallan Presidentti (n:o 1)
Pääministeri (n:o 2)
Ulkoasiainministeri (n:o 3)
Valtiosihteeri (n:o 4)
Suurlähettiläs Wuori (n:o 5)

Liite 3

Hallituksen tiedonanto 14.11.1961 ulkoasiainministeri Ahti Karjalaisen ja Neuvostoliiton ulkoasiainministerin Andrei Gromykon keskustelusta Moskovassa. Lähde: ULA 1961, 178.

Ulkoasiainministeri Ahti Karjalainen on Moskovasta palattuaan 13.11.1961 selostanut hallitukselle ja Tasavallan Presidentille tapaamistaan Neuvostoliiton ulkoministerin A. A. Gromykon kanssa Neuvostoliiton hallituksen Suomen hallitukselle 30.10.1961 osoittaman nootin johdosta. Pääministeri ja ulkoasiainministeri ovat tiistaina informoineet asiasta eduskunnan puhemiestä ja eduskuntaryhmien puheenjohtajia sekä eduskunnan ulkoasiainvaliokuntaa.

Ministeri Karjalaisen tavatessa Neuvostoliiton ulkoasiainministerin A. A. Gromykon 11.11.1961 viimemainittu selosti aluksi Neuvostoliiton hallituksen käsityksiä kansainvälisestä tilanteesta Suomen hallitukselle osoitetusta nootista ilmenevällä tavalla. Ulkoasiainministeri Gromyko totesi, että Neuvostoliiton on tässä kansainvälisessä tilanteessa pidettävä huolta turvallisuudestaan ja että jo nyt on tehtävä rajojemme turvallisuutta koskevat konkreettiset johtopäätökset. Hän mainitsi Neuvostoliiton sotilaspiirien tätä taustaa vasten jo pitemmän aikaa vaatineen sotilaallisia neuvotteluja Suomen ja Neuvostoliiton välillä ystävyydestä, yhteistoiminnasta ja keskinäisestä avunannosta vuonna 1948 tehdyn sopimuksen puitteissa.

Ulkoasiainministeri Gromyko totesi, että Neuvostoliiton hallituksella ei ole vähintäkään aikomusta puuttua Suomen sisäisiin asioihin. Hän sanoi Neuvostoliiton tuntevan täydellistä luottamusta Suomen nykyiseen ulkopoliittiseen suuntaukseen. Neuvostoliitto ei kuitenkaan ole voinut olla kiinnittämättä huomiota siihen, että poliittinen tilanne Suomessa on käynyt epävakaaksi ja että Suomessa on muodostunut tietty poliittinen ryhmittymä, jonka tarkoituksena on pyrkiä estämään nykyisen ulkopoliittisen suuntauksen jatkuminen. Nykyisessä tilanteessa Neuvostoliiton hallitus haluaisi mahdollisimman pikaisesti varmuuden siitä, että Suomen nykyinen ulkopoliittinen suuntaus jatkuu ja että mikään ei tule ehkäisemään Suomen ja Neuvostoliiton ystävällisten suhteiden kehitystä. Jos tällainen varmuus pikaisesti saadaan, olisivat sotilaalliset neuvottelut kenties vältettävissä.

Ministeri Karjalainen vastasi, että Suomessa on todella erilaisia voimaryhmiä, mutta kuten Neuvostoliitossakin varmaan tiedetään, ovat kaikki ryhmät Suomessa Paasikiven linjalla. Hän sanoi uskovansa, että Suomen kansa tahtoo ystävyyden ja luottamuksen politiikan suhteissa Neuvostoliittoon jatkuvan.

Ministeri Karjalainen ilmoitti saattavansa ulkoasiainministeri Gromykon esittämät näkökohdat Suomen hallituksen ja poliittisten piirien tietoon.

Liite 4

Tiedonanto presidentti Urho Kekkosen ja Neuvostoliiton ministerineuvoston puheenjohtajan N. S. Hruštšovin välillä Novosibirskissä 24.11.1961 käydyistä keskusteluista. Lähde: ULA 1961, 183–4.

Suomen hallituksen pyynnöstä keskustelivat marraskuun 24. päivänä 1961 Novosibirskissä Suomen Tasavallan Presidentti Urho Kekkonen ja Neuvostoliiton ministerineuvoston puheenjohtaja N. S. Hrushtshev Neuvostoliiton Suomen hallitukselle lokakuun 30. päivänä jättämän nootin yhteydessä ilmenevistä kysymyksistä.

Keskusteluihin osallistuivat Suomen puolelta myös ulkoasiainministeri Ahti Karjalainen, Suomen Moskovan suurlähettiläs E. A. Wuori, Suomen ulkoasiainministeriön vt. kansliapäällikkö Jaakko Hallama ja presidentin kansliapäällikkö K. Westerholm ja Neuvostoliiton puolelta Neuvostoliiton varaulkoasiainministeri A. A. Sobolev, Neuvostoliiton Suomen suurlähettiläs A. V. Zaharov ja Neuvostoliiton ja Neuvostoliiton ulkoasiainministeriön skandinavisen osaston päällikkö N. M. Lunjkov.

Neuvostoliiton ministerineuvoston puheenjohtaja N. S. Hrushtshev esitti Suomen Tasavallan Presidentille ne näkökohdat, jotka ovat pakottaneet Neuvostoliiton hallituksen kääntymään Suomen hallituksen puoleen jättämällä edellä mainitun nootin. Hän korosti samalla, että tämän Neuvostoliiton ottaman askeleen on sanellut halu taata Neuvostoliiton rajojen turvallisuus. Nykyinen jännittynyt kansainvälinen tilanne pakottaa Neuvostoliiton turvautumaan kaikkiin käytettävissä oleviin keinoihin ja mahdollisuuksiin taatakseen turvallisuutensa ja suorittamaan välttämättömät toimenpiteet varustautuakseen mm. saksalaisten militaristien taholta mahdollisesti Itämeren alueella ja Suomen maa- ja ilmatilan kautta tapahtuvan hyökkäyksen torjumiseen. Neuvostoliiton ministerineuvoston puheenjohtaja tähdensi, että neuvostohallituksen mielestä olisi edellä esitetystä syystä välttämätöntä suorittaa Suomen ja Neuvostoliiton välillä vuonna 1948 solmitun ystävyys-, yhteistoiminta- ja keskinäisen avunantosopimuksen sotilaallisia konsultaatioita Suomen ja Neuvostoliiton välillä.

Suomen Tasavallan Presidentti myönsi, että esitetyt näkökohdat sodan syttymisen mahdollisuudesta Euroopassa ovat varsin painavia. Hän kuitenkin kiinnitti huomiota siihen, että mainittujen konsultaatioiden aloittaminen voisi aiheuttaa tiettyä levottomuutta ja sotapsykoosia Skandinavian maissa. Sen vuoksi Suomen tasavallan Presidentti esitti, että Neuvostoliitto ei pitäisi kiinni konsultaatioita tarkoittavasta ehdotuksestaan, jonka se teki lokakuun 30. päivänä jättämässään nootissa. Hän esitti tällöin mielipiteenään, että kysymyksen ratkaisu tällä tavoin olisi omiaan rauhoittamaan yleistä mielipidettä koko Skandinaviassa ja johtaisi

sotilaallisten valmistelujen tarpeen vähenemiseen ei vain Suomessa ja Ruotsissa vaan myös NATOon kuuluvissa Norjassa ja Tanskassa.

Samalla Suomen Tasavallan Presidentti totesi uskovansa siihen, että ellei yleinen tilanne kärjisty, kysymyksen ratkaisu hänen ehdottamallaan tavalla vastaisi myös Neuvostoliiton turvallisuusnäkökohtia.

Neuvostoliiton ministerineuvoston puheenjohtaja N. S. Hrushtshev sanoi pitävänsä suuressa arvossa Suomen Tasavallan Presidentin poliittista kokemusta sekä luottavansa hänen hyvään tahtoonsa ja kykyynsä ylläpitää ja vahvistaa Paasikiven-Kekkosen ulkopoliittista linjaa, Suomen puolueettomuuslinjaa, jota Neuvostoliitto kannattaa. Hän lausui, että neuvostohallitus katsoo voivansa siirtää esittämänsä sotilaalliset konsultaatiot. Samalla ministerineuvoston puheenjohtaja N. S. Hrushtshev esitti neuvostohallituksen puolesta toivomuksen, että ottaen huomioon niin Neuvostoliiton kuin Suomenkin kiinnostuksen rajojensa turvallisuuden takaamiseen, Suomen hallitus puolestaan tarkasti seuraa tilanteen kehittymistä Pohjois-Euroopassa ja Itämeren alueella ja, jos osoittautuu välttämättömäksi, esittää neuvostohallitukselle käsityksiään tarpeellisten toimenpiteiden suorittamisesta.

Liite 5

Tutkimuksessa käytettyjen sanomalehtien levikkitietoja ja päätoimittajat 1961–63. Lähde: SLH 6, SLH 7.

Lehti	Levikki	Päätoimittaja(t)
Aamulehti	87 300	Jaakko Hakala
Etelä-Suomen Sanomat	34 800	Frans Keränen, Olli Järvinen
Helsingin Sanomat	253 000	Yrjö Niiniluoto, Teo Mertanen
Hufvudstadsbladet	68 300	Torsten Steinby
Hämeen Kansa	8 500 (1957)	Mauno Pelkonen
Hämeen Sanomat	17 360 (1960)	Leo Halla
Hämeen Yhteistyö	10 300 (1962)	Arvi Laakso
Iisalmen Sanomat	10 400 (1962)	Paavo Kähkölä
Ilkka	25 000 (1960)	Veikko Pirilä
Ilta-Sanomat	64 582	Teo Mertanen, Heikki Tikkanen
Itä-Savo	10 500 (1962)	Martti Rahunen
Jakobstads Tidning	8 100 (1962)	Anders Huldén, Bengt Appelgren
Kainuun Sanomat	17 800	Otso Kukkonen
Kaleva	39 400	Valde Näsi
Kansan Lehti	20 000 (1960)	Arvo Tuominen, Vilho Halme
Kansan Sana	10 200 (1957)	Kaarlo Koskinen
Kansan Tahto	20 400 (1960)	Into Kangas
Kansan Uutiset	54 000 (1960)	Jorma Simpura
Kansan Voima	4 500 (1962)	Tommi Moilanen
Karjalainen	35 600	Veikko Pekkarinen
Karjalan Maa	12 700 (1960)	Kalevi Kuusela
Kauppalehti	12 500	Pentti Poukka
Keskisuomalainen	48 337	M. E. Juusela
Kotimaa	57 248	Aarre Lauha
Lahti	11 154 (1948)	Sulo Vuorio
Lalli	12 500	Iivari Kajanto
Lapin Kansa	16 700	Martti Suontila
Liitto	15 800	Armas Istanmäki
Länsi-Savo	16 691	Reijo Särkkä

Lehti	Levikki	Päätoimittaja(t)
Länsi-Suomi	9 800 (1962)	Kauko Vahe
Maakansa	32 800 (1963)	Pentti Sorvali
Pohjanmaan Kansa	7 100 (1957)	Pentti Ketola
Pohjolan Sanomat	19 200	Veli Siikala
Päivän Sanomat	19 300 (1960)	Ola Wikström, Eero Santala
Satakunnan Kansa	42 558	Kalevi Pulkkinen
Savo	15 500 (1962)	Paavo Eerikäinen
Savon Sanomat	54 982	Mauri Auvinen
Suomen Sosialidemokraatti	37 900 (1960)	Atte Pohjanmaa
Suomen Uutiset	18 800 (1960)	Eino Poutiainen
Turun Päivälehti	6 400 (1957)	Rafael Paasio
Turun Sanomat	74 931	Tyko Tarponen
Uusi Aika	9 400 (1957)	Vilho Rantanen
Uusi Aura	8 500	Sakari Talvitie
Uusi Suomi	91 800	Eero Petäjäniemi
Vaasa	49 310	Ilmari Laukkonen
Vapaus	8 900 (1957)	Alpo Tiitinen, Aaro Airas
Vasabladet	19 100	Edvin Sundquist
Västra Nyland	10 900 (1957)	Frank Jernström
Åbo Underrettelser	6 800 (1962)	Ole Torvalds
Österbottningen	4 300 (1960)	Birger Thölix

Liite 6

Tulkintojen jakautuminen[1]

Puhdas presidenttitulkinta

Vuodesta 1961 Kekkosen kauden loppuun

Jansson 1961
Junnila 1961a, 1961b
Kekkonen 1961d, 1962a
Korhonen 1961
Loikkanen 1961b
Kuosa 1962
Hémanus 1963
Leskinen 1963, 1967
Nousiainen 1963
Paasilinna 1963
Puntila 1963a
Kalela 1964
Eskelinen 1966
Kare 1967
Pakarinen 1967
Vehvilä–Castrén 1967*
Hakovirta 1969
Pohjanmaa 1970
Söderhjelm 1970
Dufholm 1972
Salonen 1972
Saarinen 1973
Kähkölä *et al*. 1974
Luoto 1974
Jansson 1975
Nevakivi 1975
Kekkonen 1976, 1980
Kankkonen 1976
Nevakivi 1976
Platan 1976
Hautala 1977
Skyttä 1977
Vanamo–Grönholm 1977
Virmavirta 1977
Siikala–Immonen 1978
Sinisalo 1978
Karjalainen 1981

Kekkosen kauden lopusta lokakuun alkuun 1992

Jansson 1982
Miettunen 1983
Simelius 1983
Ahonen *et al*. 1984*
Zetterberg–Rytkönen 1984*
Repo–Repo 1985
Pirilä 1986
Salo 1986
Ylikangas 1986
Vennamo 1989
Junnila 1990
Eskola 1991
Häikiö 1991
Järvinen 1991
Rautkallio 1991
Seppälä 1992a

Kriisien ajasta *vuoteen 2013*

Eskola 1992
Jakobson 1992d
Pennanen 1992
Rautkallio 1992, 1993
Vesikansa 1992
Herlin 1993
Häikiö 1993a
Nevakivi 1995, 1996a
Rosendahl *et al*. 1995*
Salminen E. 1995
Kanninen 1996
Rautkallio 1996, 1999
Junnila 1997
Seppinen 1997b
Hentilä 1998, 1999
Särkiö 1998
Ehrnrooth 1999
Ekonen *et al*. 1999*, 2006*

1 *:llä merkityt oppikirjoja, B = tulkinnassa Berliinin kriisi.

Meinander 1999
Uino 2000
Virrankoski 2001
Jutikkala 2002
Lehtinen 2002
Edgren *et al*. 2003*
Soikkanen 2003
Tiilikainen 2003
Honkanen–Paso 2004*
Apunen 2005a
Suomi 2005
Kähönen 2006
Raitio 2006
Saarela 2006
Vares 2008
Väyrynen 2009a, 2009b
Tuomikoski 2010

Presidentinvaalin sisältävät fuusiot

Vuodesta 1961 Kekkosen kauden loppuun

Erkkilä 1961
Kuusinen 1961
Jakobson 1962, 1963 (B), 1964b (B), 1964c (B), 1968a (B)
Junnila 1962 (B), 1964 (B)
Kekkonen 1962b, 1963, pvk. 4.5.1963
Linkomies 1962
Loikkanen 1962a (B)
Siikala 1962b (B)
Puntila 1963b (B)
Nousiainen 1967
Pajunen 1967 (B), 1972 (B)
Rihtniemi 1968 (B)
Anckar 1971, 1978
Blomberg–Joenniemi 1971
Hakovirta 1971
Korosuo 1972
Siikala 1972
Saukkonen 1973 (B)
Killinen 1974 (B)
Halsti 1975 (B)
Kalela–Turtola 1975 (B)
Haataja *et al*. 1976 (B)
Apunen 1977b (B)
Hissa 1977
Korhonen 1977 (Suomenmaan haastattelu)
Kulha 1977
Karvonen 1978
Keskinen 1978 (B)
Meinander 1978 (B)
Lempinen *et al*. 1979*
Jakobson 1980
Junnila 1980a (B), 1980b
Jääskeläinen 1980
Paasio 1980
Jutikkala 1981b
Repo 1981

Kekkosen kauden lopusta lokakuun alkuun 1992

Apunen 1982, 1984a, 1984b
UF 1983
Uusitalo 1983
Väyrynen 1983a (B), 1983b (B)
Kangas 1984
Kähkölä 1984 (B)
Nyberg 1984*
Junnila 1985 (B)
Nevakivi 1985
Nousiainen 1985
Kallenautio 1987
Keskinen 1987
Tarkka 1987 (B), 1992 (B)
Vihavainen 1987, 1991
Eskelinen 1988 (B)
Haataja 1988b
Visuri 1988 (B), 1989, 1990a (B), 1990b (B), 1992a (B)
Keränen 1990
Miettunen 1991
Pajunen 1991 (B)
Zetterberg 1991 (B)

Kriisien ajasta *vuoteen 2013*

Jakobson 1992b, 1992c, 1993, 2001
Mylly 1992
Virmavirta 1992
Visuri 1992b, 1994 (B), 1995, 1998 (B), 2001 (B), 2003a, 2005, 2006, 2010
Heiskanen 1993
Kangas 1993

Laatikainen 1993
Patomäki 1993
Huldén 1994
Pastinen 1994
Väyrynen 1994
Krogars 1995 (B)
Salminen P. 1995
Hanhimäki 1997 (B)
Nevakivi 1997
Seppinen 1997a, 2001, 2002, 2004
Tarkka 1997, 2006 (B), 2007, 2010, 2012 (B)
Apunen 1998
Kinnunen 1998
Landgrén 2001
Hokkanen 2002
Hentilä 2003, 2004
Nordberg 2003 (B)
Ahtiainen *et al*. 2005*
Kallenautio 2005
UF 2005
Kujala 2006, 2013
Meinander 2006a
Bergholm 2007
Jalovaara 2007
Nyberg 2007*
Rusi 2007
Sarlund 2007
Tuikka 2007
Lipponen 2008a, 2008b
Pernaa 2008
Nummivuori 2009
Pekkarinen 2010 (B)
Rautkallio 2010
Rentola 2010 (B)
Nitovuori 2011
Rusi 2011 (B)

Puhdas kansainvälispoliittinen tulkinta

Vuodesta 1961 Kekkosen kauden loppuun

Henriksson 1961
Iloniemi Turussa 1961
Kekkonen 1961a, 1961c, 1962 (Seppo Järvinen), 1962 (Daily Telegraph), 1966b (B), 1970, 1975
Miettunen 1961a, 1961b
Puntila 1961, 1966 (B), 1969 (B), 1971 (B)
Rantamaa 1961
Rihtniemi 1961 (B)
Rutanen 1961
Sukselainen 1961
Jakobson 1962, 1968b (B)
Karjalainen 1962b
Loikkanen 1962b (B), 1967 (B)
T. K. [Toivo Karvonen] 1962 (B)
Killinen 1964
von Koskull 1964*
Huttunen 1965*, 1970*
von Bonsdorff 1967, 1970
Donner 1967 (B)
Lehtonen–Huttunen 1967*
Paile 1967 (B)
Viljanen 1968
Virolainen 1968
Blomberg 1969 (B)
Halsti 1969 (B)
Hyvärinen 1969 (B)
Lindblom 1969
Törnudd 1969
Skyttä 1970
Väyrynen 1970, 1972, 1973a, 1973b (B), 1975a, 1975b, 1977
Gordin *et al*. 1972
Hentilä 1972 (B)
Särkiö 1972
Jutikkala 1973 (B)
Karvonen 1973 (B)
Hakalehto 1974 (B)
Seppälä 1974
Apunen 1975
Oksanen *et al*. 1975*
STP 1975 (B)
Apunen 1977a
Haavikko 1977 (B)
Lehtonen *et al*. 1978*
Salmenkivi 1978 (B)
Tervasmäki 1978 (B)
Castrén–Huttunen 1980*
von Koskull–Nyberg 1980*
Skyttä 1980 (B)

Jussila 1981 (B)
Jutikkala 1981a (B)
Nyberg 1981

Kekkosen kauden lopusta lokakuun alkuun 1992

Jakobson 1981, 1987b
Väyrynen 1982b, 1984 (B)
Castrén–Huttunen 1983* (B)
Laine 1983
Möttölä 1984, 1985
Ahonen *et al*. 1985* (B)
Castrén *et al*. 1985*
Hannula *et al*. 1985*
Kinnunen *et al*. 1985* (B)
Palmu 1989 (B)
Jokipii 1990 (B)
Klinge 1990
Nordberg 1990 (B)
Rusi 1990, 1991
Forsberg 1992

Kriisien ajasta *vuoteen 2013*

Jussila 1992
Keskinen 1992b (B)
Rentola 1992, 2005
Suomi 1992 (B), 1993 (B), 2001 (B), 2010 (B)
Borg–Sänkiaho 1993
Jokipii 1994 (B)
Kanninen 1994
Viitanen 1994 (B)
Arola *et al*. 1995* (B)
Hannula *et al*. 1995*
Lappalainen *et al*. 1995*
Jansson 1996, 2002
von Bonsdorff 1997 (B)
Castrén *et al*. 1997*
Suistola 1999
Lappalainen *et al*. 2000* (B)
Kolbe 2001
Hentilä 2002, 2006 (B)
Paaskoski 2002 (B)
Karvonen 2003 (B)
Vahtola 2003
Tarkka 2005
Viialainen 2005
Nousiainen 2006
Heikkonen *et al*. 2007* (B)
Malmberg 2008
Hallberg *et al*. 2009
Lappi 2009 (B)
Pernaa 2009 (B)
Aalto *et al*. 2010* (B)
Rislakki 2010
Jokinen 2011 (B)
Wiberg 2011 (B)
Salomaa 2012 (B)
Virrankoski 2012 (B)

Tulkinta esillä mutta ei yksiselitteisesti identifioitavissa

Anckar 1980
Joenniemi 1981
Salminen 1982 (B)
Väyrynen 1982a, 1987
Jakobson 1983, 1992a
Haataja 1988a
Laatikainen 1992
Hannula *et al*. 1998*
Salminen 1999
Apunen 2005b
Virmavirta 2005
Ekonen *et al*. 2006*
Kohi *et al*. 2006*

Vaikenevat kriisistä tai motiivista tai motiivin esitys epäselvä

von Fieandt 1962
Karjalainen 1962
Repo 1962
Siikala 1962a
Silvola 1962
Killinen 1963
Jansson 1965
Kekkonen 1966a
Kiuasmaa–Perälä 1968*
Tiainen 1968

Vierros *et al*. 1968*
Korhonen 1969a
Korhonen 1969b
Sallas *et al*. 1970*
Skog 1974
Hyvärinen 1975
Ahonen *et al*. 1976*, 1981*
Tuominen 1976
Fagerholm 1977
Kyröläinen 1981
Karvonen 1984
Kalela 1986
Jakobson 1987a
Sillantaus 1988
Karjalainen–Tarkka 1989
Paavolainen 1989
Saila *et al*. 1991*
Saarinen 1995
Hannula *et al*. 1998*
Vesa 1998
Virtanen 2001
Heikkonen *et al*. 2003*
Seppänen 2004
Rinta-aho *et al*. 2005*

Liite 7

Kronologiaa

1959:

18.8. Arvo Korsimo kertoo presidentti Kekkoselle Neuvostoliiton lupauksesta antaa hänelle kaikki, mitä hän pyytäisi vuoden 1962 presidentinvaaleja varten.

1960:

3.–4.9. Hruštšov Kekkosen 60-vuotispäivillä. Kekkonen antaa muistionsa ”Eräitä ajatuksia Suomen ulkopolitiikan stabilisoimiseksi”.

20.–24.11. Kekkosen vierailu Moskovaan. Hruštšov ilmoittaa Neuvostoliiton tuesta presidentinvaaleissa.

1961:

21.2. Suomen Sosialidemokraattinen Puolue nimeää presidenttiehdokkaakseen Olavi Hongan.

16.4. Kokoomus nimeää Hongan presidenttiehdokkaakseen.

18.4. Kekkonen kertoo V. J. Sukselaiselle, Ahti Karjalaiselle ja Arvo Korsimolle, että hajottaa eduskunnan marraskuussa ja määrää eduskuntavaalit helmikuun 4.–5. päiviksi.

19.4. Kekkonen kertoo eduskuntasuunnitelmastaan suurlähettiläs Zaharoville.

26.4. NKP:n politbyroo tekee päätöksen Kekkosen auttamisesta presidentinvaalissa.

7.–11.8. SKP:n poliittinen toimikunta Moskovassa. Hruštšov vihjaisee nootista. Lokak. alku. Nootin laatiminen annetaan Juri Derjabille ja Mihail Streltsoville.

16.10. ulkoministeri Gromyko jättää nootin luonnoksen NKP:n keskuskomitealle.

18.10. NKP:n keskuskomitea hyväksyy nootin.

28.10. NKP:n politbyroo antaa ohjeen nootin luovuttamisesta. Suurlähettiläs Eero A. Wuorelle ilmoitetaan tapaamisesta Gromykon kanssa 30.10.

30.10. Gromyko luovuttaa nootin Wuorelle. Kekkonen saa siitä tiedon Havaijille. Lähettää Karjalaisen Suomeen.

3.11. Kekkonen palaa Yhdysvaltain-vierailultaan. Lähetystösihteeri Juri Voronin kehottaa Karjalaista käymään Moskovassa ottamassa selvää, mitä on tekeillä.

11.11. Karjalaisen ja Gromykon keskustelu.

14.11. hallituksen tiedonanto Karjalaisen ja Gromykon keskustelusta. Kekkonen hajottaa eduskunnan ja määrää eduskuntavaalit helmikuun 4. ja 5. päiviksi. Suurlähettiläs Wuori käy MIDissä informoimassa vaalien aikaistamisesta.

16.11. varaulkoministeri Kuznetsovin ”toinen nootti”.
17.11. Wuori tuo tiedon, että Kekkonen voisi tavata Hruštšovin Novosibirskissä. Päätös tehdään Kekkosen, Miettusen, Karjalaisen ja Wuoren neuvottelussa Tamminiemessä.
18.11. hallitus pyytää Kekkosta matkustamaan Novosibirskiin.
19.11. Neuvostoliitto vahvistaa Novosibirskin tapaamisen.
22.11. Kekkonen lähtee matkalle.
24.11. Novosibirskin neuvottelut. Sanomalehdissä julkaistaan eduskunnan puhemiehen K.-A. Fagerholmin avoin kirje, jossa hän ehdottaa presidentin valitsemista poikkeuslailla. Honka luopuu ehdokkuudesta. Honka-liitto hajoaa.
25.11. Novosibirskin kommunikea julkistetaan.
26.11. Kekkonen kotiin Novosibirskistä. Puhuu radiossa ja televisiossa.
13.12. Tuure Junnilan puhe eduskunnassa.

1962:

7.1. Kekkosen puhe Messuhallissa.

1963:

9.1. hallituksen tiedote Pariisin rauhansopimuksen ohjustulkinnasta.

Henkilöhakemisto[1]

Aaltonen, Aimo 76, 332
Adenauer, Konrad 21, 44, 103, 116, 256, 507–8, 555, 559, 561
Adžubei, Aleksei 344
Ahonen, Sirkka 369
Ahtisaari, Martti 260
Airas, Aaro 569
Aitio, Paavo 17, 128
Akulov, Albert 280–1, 284, 313
Ala-Juusela, Minna 29
Aminoff, Torsten G. 16, 19
Anckar, Dag 29, 38, 58, 66, 87, 95, 117, 132, 145, 178, 214, 216–7, 242, 353, 404, 418, 431, 433–4, 442, 479
Appelgren, Bengt 568
Apunen, Matti 151
Apunen, Osmo 32, 37, 60, 99, 106, 115, 161, 178, 180, 184, 233–4, 300, 313–6, 358, 362, 376, 402, 410, 413, 436, 442, 450, 454–5, 461, 463, 467–8, 470, 479–80, 491, 503
Aunesluoma, Juhana 155
Auvinen, Mauri 569
Backström, Åke 360
Baryšnikov, V. N. 233
Beschloss, Michael R. 212
Beneš, Eduard 130, 157
Bergholm, Tapio 284, 433
Berglund, Sten 241, 243, 405, 463
Berija, Lavrenti 26
Blomberg, Jaakko 180, 183, 214–5, 227, 460, 464, 476
von Bonsdorff, Göran 56, 135, 166, 294, 373, 455, 463, 475
Borg, Olavi 271
Bosley, Rex 155
Brežnev, Leonid 23–4, 52, 68, 194, 247, 254, 263–4, 276, 283, 324–5, 335, 342–4, 346, 356, 360–1, 373–4, 376, 378, 468, 507
Broms, Bengt 471
Brotherus, Heikki 170
Bulganin, Nikolai 359
Castrén, Matti J. 365, 369–70, 423, 462
Chydenius, Kaj 445
Claos, Max 74
Clay, Lucius 25
Colby, William 345
Derjabin, Juri 145, 273, 275, 280, 285, 313, 325, 357, 575
Donner, Jörn 165
Dufholm, Lars 168, 423, 426
Döbeln, Carl von 417
Eerikäinen, Paavo 569
Ehrnrooth, Georg C. 19, 67, 71, 134, 136, 149, 156, 189, 226, 281
Eisenhower, Dwight D. 21, 449
Elisabeth II 332
Enckell, Ralph 46,
Erkkilä, Eeli 73, 103
Erkko, Eljas 87, 153
Erlander, Tage 248
Eskelinen, Heikki 170–1, 214, 233–4, 478
Eskola, Katarina 445
Eskola, Seikko 11, 182, 222, 267, 271, 348, 356
Fagerholm, Karl-August 16, 18, 63, 87, 97, 112, 119, 161, 176, 320, 364, 422, 576
Fainsod, Merle 27
Fairclough, Norman 35, 153
von Fieandt, Rainer 138, 189
Fjodorov, Vladimir 259, 280, 283, 313, 354, 362, 375
Forsberg, Risto 11
Forsberg, Tuomas 221, 242, 334, 373, 416, 457
Forsius, Saara 73
Friberg, Frank 344–6, 489
Gabrielsson, Karl-Erik 489
Garthoff, Raymond L. 232
Gestrin, Kristian 276
Gogol, L. N. 115
Golitsyn, Anatoli 222, 260, 273, 341–6, 354, 360–1, 482, 488–9
Golovanov, G. 471–3, 476
Gorbatšov, Mihail 218
Gordin, Dan 166
Gorškov, Sergei 28
Gretško, Andrei 28

1 Tiheän esiintymisen vuoksi Urho Kekkosta ei ole sisällytetty.

Gromyko, Andrei 15, 26, 34, 38, 43–5, 73, 77–80, 82, 85, 87–9, 91–2, 95–100, 105–7, 111–2, 114, 116, 118–20, 123, 129, 130, 135, 137–9, 141–3, 151, 155–6, 159–60, 164, 166–7, 169, 171, 173, 176–8, 182–3, 185, 201, 205–7, 210–1, 213, 220, 223, 229–30, 239–41, 248, 252–4, 256, 258–60, 262, 264–5, 270–3, 278–81, 284–5, 288–90, 292, 295–6, 299, 301, 304–7, 309–10, 312, 315, 326, 330–1, 334, 337, 339–41, 355–7, 359, 365, 374, 383–4, 387, 389, 392, 401, 404, 414, 424, 429, 439, 441, 460, 482, 487, 496–501, 508, 560, 562–5, 575
Gufler, Bernard 341, 345–6, 489
Haataja, Lauri 76, 196, 237, 308, 466
Haavikko, Paavo 165
Hakala, Jaakko 39, 157, 568
Hakalehto, Ilkka 167, 372, 405, 424, 428, 501
Hakovirta, Harto 100, 173, 180–1, 193, 412, 462, 465
Halla, Leo 568
Hallama, Jaakko 44, 51, 105, 115–6, 120, 200–1, 251, 297, 306, 341, 343, 383, 391, 397, 560, 566
Hallberg, Pekka 294
Halme, Vilho 568
Halsti, Wolf H. 32, 54, 65, 67, 72, 75, 180, 184, 215, 372, 379, 384, 387, 507
Hammarskjöld, Dag 438
Hanhimäki, Jussi M. 46, 99, 286, 292–3, 296, 372, 412, 416, 425, 464, 467, 494
Hautala, Arvo 172
Hegel, G. W. F. 159
Heiskanen, Raimo 66, 269–70, 331–2, 356, 376, 387, 389, 391–3, 397, 400, 407
Hemánus, Pertti 141
Henriksson, Gunnar 112, 129, 444
Hentilä, Jorma 167, 402, 412
Hentilä, Seppo 30, 37, 196, 279, 282, 300, 304, 308–9, 336, 372, 449, 456–7, 480
Herlin, Ilkka 267, 276, 415, 427, 441, 444, 447, 461
Hetemäki, Päiviö 86, 129, 150, 157–8, 201, 429, 470–1, 474–5, 477
Hiltunen, Onni 444
Hindström, Björn 53, 62
Hissa, Jaakko 177, 405
Hitler, Adolf 21, 249, 300, 554–5, 558–9
Hokkanen, Kari 74, 81, 284, 293, 352, 357, 375, 415, 424, 426, 444, 449
Holkeri, Harri 344
Holmberg, Kalle 445–6
Honka, Olavi 16–9, 31, 33–4, 38–42, 49–50, 52–3, 55, 57, 63, 66–77, 79, 81, 84, 86–9, 91–3, 95–8, 100, 102–4, 109–14, 117–27, 129–39, 141–50, 155–9, 161, 163–4, 166, 168–78, 181–8, 192–3, 196–7, 199, 201–3, 205, 207–9, 211, 214–6, 220–4, 230, 233–5, 237–8, 240, 243, 251, 255, 258, 261–2, 264–71, 276–8, 280–3, 286, 288, 293–6, 301–4, 306, 310–3, 317–8, 322–4, 326, 328–9, 334–7, 339–40, 342, 348, 350, 352, 357–9, 361, 365–7, 369–72, 379, 402, 406, 408, 412–3, 416–9, 421–31, 433, 437, 439–41, 443–5, 450, 454, 460–3, 476, 481–2, 496–502, 505–6, 575–6
Hoxha, Enver 96
Hruštšov, Nikita 14, 21–31, 34, 38, 54, 64, 76–7, 103–9, 114–24, 127, 130, 133, 137, 149–50, 152, 156–8, 162, 165, 167, 171, 176–7, 179, 183–4, 187, 190–1, 194, 206–14, 220, 224, 228, 230–2, 235–6, 239–44, 246–51, 255–7, 261, 264–9, 271–6, 278–9, 283, 286, 288–9, 293, 295–301, 306–7, 309, 312–3, 316–8, 322–3, 325, 327–30, 332, 335–6, 344–5, 349–50, 352, 356–7, 359–60, 365, 367–73, 375–80, 382, 397, 403–13, 419–20, 424, 426–8, 441, 448, 450, 453, 457, 460, 466–7, 469, 477, 480–1, 484, 487, 493, 496–7, 503–5, 507–8, 566–7, 575–6
Huldén, Anders 68, 78, 88, 287, 568
Huttunen, Veikko 160, 365, 369–70, 405, 415, 423, 432, 462, 471
Huumo, Johannes 74, 147
Hyvämäki, Lauri 121
Hyvärinen, Risto 14, 24, 160, 163, 165, 203, 331–2, 394, 404, 455, 458, 467, 472–3, 475
Häikiö, Martti 30, 81, 117, 222, 271–2, 278, 390, 411, 443, 448–9, 453, 455, 457, 461, 504–5
Iivonen, Jyrki 421

Iljinski, Juri 34, 38–9, 144–51, 154, 158–60, 164–6, 168, 170, 172, 188, 202, 214–5, 226–7, 253, 272, 311, 342, 440, 497, 500
Iloniemi, Jaakko 111, 449
Immonen, Keijo 172, 423, 481
Isohookana-Asunmaa, Tytti 449
Istanmäki, Armas 568
Jakobson, Max 37, 39, 46, 48, 53, 62, 70, 85, 106, 115, 139–41, 154, 160, 170, 180, 197–214, 216–7, 219, 221, 224–5, 229, 232, 235–7, 240, 242–3, 245–6, 249–50, 258, 266, 268, 272, 279, 293, 296–7, 305–6, 309, 311–2, 315, 334, 336–7, 341–5, 349–50, 353–4, 356, 359, 361, 366, 371, 377–8, 384, 387–8, 397, 403–4, 406–10, 412, 420–1, 425, 427, 430–2, 443, 448, 453, 458–9, 461, 469–81, 483, 485, 488, 498–9, 501, 507
Jalanti, Heikki 131
Jalanti, Tauno 72, 341
Jalovaara, Ville 42, 47, 284, 357, 505
Jansson, Jan-Magnus 88, 102, 161, 170, 180, 222, 278, 294–6, 376, 396, 425, 443, 448, 457, 464
Jernström, Frank 569
Joenniemi, Pertti 183, 216–7, 227, 464, 476
Jokinen, Jyrki 294
Jokipii, Mauno 221, 245, 294, 462
Junnila, Tuure 16, 19, 37, 55, 67, 72, 85–7, 128–34, 136, 138, 141–4, 146–7, 153–7, 164, 171, 174, 185, 187, 214, 218–9, 224, 226–8, 233–4, 259, 268, 281, 293, 326, 336, 338, 340–3, 354, 359, 372, 375–6, 379, 402–3, 409, 415, 418, 420, 426, 430–1, 433–6, 442, 445, 447, 449, 460–1, 496, 498, 500–1, 507, 576
Juntunen, Simo 418
Jussila, Osmo 217, 245, 267, 270–1, 282, 330, 501–2
Jutikkala, Eino 180–1, 217, 296, 300, 304, 336, 357, 362, 483
Juurmaa, Jyrki 170
Juusela, M. E. 568
Jyränki, Antero 80
Järvinen, Olli 568
Jääskeläinen, Mauno 86, 177, 223, 427, 433
Kajanto, Iivari 19, 568
Kalela, Jorma 11, 195–6, 237–8, 308, 425, 427, 455, 476
Kallenautio, Jorma 223, 231–2, 241, 243, 279, 287–8, 292–3, 296, 336, 352, 357, 407, 424, 457, 480, 507
Kanerva, Ilkka 227
Kangas, Into 568
Kangas, Lasse 66, 105, 221, 223–4, 242, 267, 277, 361, 440
Kangas, Orvokki 419–20
Kankkonen, Peter 170, 342, 436, 442, 462, 478
Kanninen, Ermei 309–10, 391
Kare, Kauko 168, 170
Karjalainen, Ahti 19, 34, 38, 45–6, 48–9, 52, 59–60, 64, 73, 77–82, 84–5, 89, 95–100, 103, 105–7, 109, 114–6, 120–1, 130, 135, 137–9, 143, 146, 151, 155, 158–60, 166–9, 171–3, 178, 182–3, 201, 203, 205, 207, 210–1, 219, 222–3, 225, 230–1, 240–1, 244, 251–2, 254, 256, 258, 261, 265, 270, 273, 278, 280, 284–5, 287, 289–90, 292, 294–5, 305–7, 309, 311–2, 315–8, 327, 339–41, 343–6, 352, 354–5, 357, 360, 362, 365, 374–7, 383–4, 389, 393, 397, 399, 413–4, 423–4, 426, 428–9, 433, 436–43, 450–2, 458, 465, 468, 496–7, 499, 501–2, 508, 560, 562–6, 575–6
Karjalainen, Kukka-Maaria 46
Karppinen, Antti 117, 201, 560
Karttunen, Osmo P. 439
Karvonen, Lauri 160, 173, 220, 295, 300–1, 372, 402, 436, 448, 503
Karvonen, Toivo 139, 162, 402, 411, 424
Kekkonen, Matti 254, 343
Kennan, Georg F. 297
Kennedy, John F. 15, 21–3, 25, 103, 116, 162, 174, 184, 199, 247, 264, 325, 328, 330, 354, 373–4, 376, 449, 493
Keränen, Frans 568
Keränen, Seppo 115, 223, 242, 245, 284, 292, 440, 498
Keskinen, Tuomas 177, 233–4, 268–9, 281, 348, 356–7, 403, 481
Ketola, Eino 196
Ketola, Pentti 569
Ketonen, Irja 42
Kettunen, Pauli 196

Killinen, Kullervo 137, 180–1, 409
Kinnunen, Kaisa 285
Kirra, Kalle 133
Kirstinä, Väinö 170
Kirvesmies, Pentti 55
Kiuasmaa, Kyösti 364
Kivistö, Kalevi 445
Kleemola, Kauno 49, 437
Kleiven, Ralph 11
Klinge, Matti 153, 221, 445
Kohler, Foy 459
Koivisto, Jukka 86
Koivisto, Mauno 112, 116, 236, 362, 411, 417, 480
Koivisto, Tuomas 363
Kolbe, Laura 293
Korhonen, Kaisa 445–6
Korhonen, Keijo 111, 120, 163–4, 169, 175, 180, 203, 316, 372, 477–8, 499
Korkiasaari, Jouni 11
Korosuo, Osmo 548
Korsimo, Arvo 81, 252, 323–4, 357, 437, 575
Kortesalmi, J. Juhani 226
Koskenniemi, V. A. 40
Koskinen, Kaarlo 568
von Koskull, Walter 364–5, 370
Kotov, Mihail 106, 254, 329
Kovaljov, A. E. 158, 255
Kozlov, Frol 23, 212–3, 297
Krogars, Marco 287, 358, 376, 381, 385, 391, 396–7, 400, 430, 467
Krosby, Hans Peter 210, 224, 353, 471
Krymov, P. 471–3, 476
Kujala, Antti 30, 114, 117, 285–6, 293, 299, 351–2, 373, 411, 451, 481
Kukkonen, Otso 568
Kulha, Keijo 174, 217, 455, 466, 475
Kuosa, Tauno 141
Kuusela, Kalevi 568
Kuusinen, Hertta 126, 129, 306, 427
Kuusinen, Otto Wille 279, 293
Kuznetsov, Vasili 15, 34, 99–106, 178, 185, 212–3, 254–5, 258, 265, 297, 328, 337, 339, 358, 384, 389, 408, 411, 414, 493, 576
Kyröläinen, Hannu 162
Kähkölä, Paavo 171, 233–4, 448, 461, 568
Kähönen, Aappo 281, 357
Laakso, Arvi 568
Laatikainen, Erkki 268, 277
Laavola, Heikki 196
La Fontaine, Jean de 100
Laine, Ensio 227–8, 462
Laine, Olavi 166
Landgrén, Lars-Folke 30, 63, 284, 357, 504
Lange, Halvar 482
Lappi-Seppälä, Jussi 48
Lauha, Aarre 568
Laukkonen, Ilmari 569
Lehtilä, Hannu 171
Lehtinen, Inkeri 76
Lehtinen, Lasse 76, 99, 113, 151, 281, 292–3, 328, 350, 352, 357, 360, 386, 418, 428, 430, 450, 474, 485
Lehtonen, Kai 471
Leino, Ari 91, 363
Lenin, Vladimir 26
Leppänen, Veli-Pekka 228
Leskinen, Väinö 16, 118, 133, 136, 146, 154, 156, 170, 214, 306, 339, 341, 417, 422, 426, 430–1, 446, 450, 501
Lie, Trygve 332–3
Lightner, Allan 24–5
Liikanen, Erkki 227
Lindberg, Steve 241, 243, 405
Lindblom, Olavi 16–7, 19, 97, 166, 376, 379, 501
Lindeman, Lars 97
Linden, Carl A. 27
Lindstedt, Risto 62, 415
Linkomies, Edwin 141, 143, 149, 169, 527
Lipponen, Paavo 300–1, 379, 416–7, 444–6
Lodge, Milton C. 191
Lohi, Tuomas 151
Loikkanen, Jouko 11, 133, 137–8, 143, 147, 167–8, 418, 426, 440
Loikkanen, Kustaa 115, 560
Lounela, Pekka 170, 416, 447
Lunkov, N. M. 279, 560, 566
Luoma, Jukka 27
Luoto, Reima T. 64, 171, 228, 342, 402, 477
Luukka, Emil 49–50
Lähteenmäki, Olavi 111
Löwenthal, Richard 462
Machiavelli, Niccolo 321

Majander, Mikko 11
Malenkov, Georgi 26
Malinovski, Rodion 28, 187, 291, 296, 324–5, 395, 486, 488
Malmberg, Ilkka 298
Mannerheim, Carl Gustaf Emil 449
Mannerkorpi, Matti 170
Mannheim, Karl 445
Mao Tse-tung 235
Martikainen, Tuomo 294
Marx, Karl 193
Massinen, Aimo 349, 356
Maunula, Aatos 60, 279–80, 355, 357, 382–4, 386–7, 389, 391, 394
McNamara, Robert 29
Mehlem, Max 203
Meinander, Henrik 80, 105, 300, 304–5, 351, 357, 399, 412, 425, 443, 447, 449, 462, 468, 504
Meinander, Nils 16, 19, 71, 174, 426
Merikoski, Veli 202, 401, 460, 470–1
Meriluoto, Aila 46
Mertanen, Teo 568
Miettunen, Jouko 224, 267, 344
Miettunen, Martti 19, 49–50, 80, 82–3, 95, 105, 107, 112, 137, 187, 233–4, 263, 277, 324, 441–2, 576
Mikkola, Marja-Leena 445
Mikojan, Anastas 212, 297, 378
Moilanen, Tommi 568
Molotov, Vjatšeslav 26–7, 30, 139, 212, 300, 322, 407
Monnet, Jean 420
Mustonen, Irmeli 29, 39
Mylly, Juhani 34, 270, 442
Mäkelä, Klaus 445
Mäkinen, Aili 55
Mäkinen, Jussi 202–3
Möller, Knut 97
Möttölä, Kari 221, 242, 411
Nevakivi, Jukka 106, 117, 173, 203, 233–4, 242, 282, 287, 299–300, 342, 350–2, 357, 376, 455–6, 499, 501
Nihtilä, V. 527
Niiniluoto, Yrjö 71–2, 429, 568
Nitovuori, Bjarne 284
Nordberg, Erkki 123, 221, 287–8, 296, 298, 302, 379, 413, 443, 456, 466, 492
Nortamo, Simopekka 151
Nousiainen, Jaakko 180–1, 223, 294, 300
Nummivuori, Petri 14, 66, 84, 117, 285, 336
Nyberg, Folke 365, 370–1, 442
Nyberg, René 165
Näsi, Valde 568
Oittinen, Reino 444
Okker, Jaakko 134
O'Neill, Connor 108, 155
Paasikivi, Juho Kusti 31–2, 37–8, 41, 50, 67, 72, 75, 84, 86–7, 90, 93–5, 110, 118–21, 124–5, 129, 131, 134, 138–9, 143–5, 148, 153, 156, 158, 161, 163, 168, 177–8, 184, 196, 218, 237–8, 257, 263, 271, 275, 278, 285, 296, 313–6, 319, 358, 387, 399, 410–1, 413, 423, 435, 440, 454, 459–62, 466–70, 473, 476–80, 562–5, 567
Paasilinna, Erno 170
Paasio, Rafael 86, 97, 112, 148, 150, 174, 237, 329, 417, 431, 444, 569
Paaskoski, Jyrki 296, 357
Paavolainen, Jaakko 220, 354
Paile, Georg 178, 373, 466
Pajunen, Aimo 167, 175, 224, 342, 344, 373, 405, 454
Pakarinen, Eric 171
Palmu, Pentti 221
Paro, Rafael 276–7, 281
Pastinen, Ilkka 11, 200–1, 281, 284, 299–300, 389, 391, 394, 403–4, 415, 428, 436, 449, 463, 479, 502, 560
Patomäki, Heikki 270–1, 275, 327, 330, 356, 415, 462
Pekkala, Mauno 37
Pekkarinen, Jussi 284
Pekkarinen, Veikko 568
Pelkonen, Mauno 568
Pelše, Arvid 172, 279, 309, 311
Peltola, Kati 445
Peltoniemi, Pentti 433, 440
Penkovski, Oleg 29
Pennanen, Erkki 268
Penttilä, Risto E. J. 28, 31, 33, 102, 122, 159, 185, 228–31, 237, 241–4, 271, 275, 287–8, 292, 354, 368, 385, 411–2, 457, 479, 483–5, 487, 493, 498, 501–3, 507
Perko, Touko 37
Pernaa, Veli 287, 289, 388, 392, 483, 485

Pernaa, Ville 294
Perälä, Taisto 364
Pessi, Ville 76, 82, 90, 94, 126, 306–7, 406, 427, 441
Petäjäniemi, Eero 40–1, 569
Pihlajaniemi, Toivo 171
Pirilä, Veikko 223, 568
Pitsinki, Kaarlo 16, 19, 71, 73, 77, 79, 97, 136, 188, 352, 422
Platan, Erkki 173, 379, 475
Pogodin, Aleksandr 185, 187, 195, 239, 280
Pohjanmaa, Atte 97, 168, 569
Pohjala, Kyllikki 439
Ponomarjov, Boris 297
Poukka, Pentti 568
Poutiainen, Eino 569
Progor, Sam 253
Puhakainen, Päivö 196
Pulkkinen, Kalevi 132, 146, 569
Puntila, L. A. 50, 89, 92, 139, 180–3, 372, 395, 432, 466, 476
Pyyluoma, Sauli 171
Pöyhönen, Kauko 355, 357, 359, 383–4, 387
Qvist, Martti 170–1
Rahunen, Martti 568
Rajala, Hannu 440
Rantamaa, Antti J. 74
Rantanen, Vihtori 433
Rantanen, Vilho 569
Rantonen, Ritva-Liisa 38
Raunio, Eino 97, 112
Rautkallio, Hannu 13, 32, 35, 37, 53, 60, 79, 100, 106, 203, 222, 245, 258–61, 264–8, 270–5, 278–9, 282, 285, 293, 299–300, 304, 306, 321–7, 329–36, 338, 341, 344, 346–9, 351–2, 354–6, 358–60, 369, 376, 382, 385–7, 389–92, 394–9, 401–3, 410, 418, 420, 423, 426–7, 429–33, 442, 444, 447, 449–50, 457, 459, 461, 464, 482, 486–9, 493, 496, 498–9, 501, 504, 507
Rentola, Kimmo 11, 266–7, 271–2, 274–5, 300, 302, 334, 351, 379, 427
Repo, Eino S. 137, 168, 222
Rihtniemi, Juha 87, 126, 157, 176–7, 342, 438
Rintala, Paavo 416
Ripatti, Aku-Kimmo 170
Rislakki, Jukka 105, 294, 456–7, 485
Roiko-Jokela, Heikki 502
Rommi, Pirkko 170, 417, 436, 442
Rozdorožnyi, Ivan 245
Rusi, Alpo 30, 32, 45, 60, 231–3, 242–3, 271, 297–8, 300, 302–3, 327, 343, 348, 350, 354, 358, 373, 384, 432–3, 451, 457, 462–5, 468, 478, 483, 492
Rusk, Dean 157, 325, 401, 459–60, 493
Rutanen, Pasi 91–2, 97
Rytkönen, Jorma 366
Saarela, Tauno 281
Saarinen, Aarne 172, 283, 424, 448
Sadeniemi, Pentti 266
Salama, Hannu 416
Salmenkivi, Antero 166, 501
Salminen, Esko 30, 35, 38, 75, 125, 151–3, 214, 220, 243, 281, 376, 424, 433, 444, 453, 462, 470
Salminen, Juhani 104, 293, 300–1, 373, 391, 398, 408, 412, 415, 433, 443–4, 447, 460, 463, 480, 482, 493
Salminen, Pertti 30, 123, 287, 289, 298, 358–9, 376, 382, 386–91, 393–4, 396, 399, 411, 427, 480, 483–5, 487–8, 491
Salo, Arvo 222, 415
Salomaa, Markku 296, 486
Salomies, Ilmari 408
Salonen, Ahti M. 117, 156, 170, 244, 342, 354, 376, 379, 409, 420, 451, 460, 463, 476–7, 479
Salovaara, Jukka 271, 348, 457, 464, 483
Santala, Eero 569
Santamäki, Lauri 157
Sarlund, Seppo 285
Saukkonen, Jussi 72–3, 86, 104, 111, 126, 129–30, 132, 157, 175, 418, 422, 426, 438, 440, 442
Savela, Janne 226
Schlesinger, Arthur 162, 164, 174, 376–7
Šepilov, Dimitri 26
Seppinen, Jukka 23, 30, 32, 37, 60, 81, 99, 105, 118, 267, 277, 292, 297, 300, 303, 316–20, 335, 350, 352, 362, 368, 376, 379, 390, 397–8, 400, 410, 415, 418, 420, 427, 441–3, 445, 451–2, 456, 461, 464–6, 468, 480, 482–3, 493, 504
Seppälä, Helge 165, 455, 478
Seppälä, Patricia 46, 219
Seppälä, Raimo 222, 348, 356

Seppälä, Richard 46, 48, 157, 219, 358, 375, 403, 432, 459
Seppänen, Esa 283, 299, 357, 375, 413, 442, 447–9, 456, 468, 480
Siikala, Kalervo 137–8, 172, 423, 481
Siikala, Veli 569
Siipi, Jouko 170
Sillantaus, Pentti 219
Silvola, Pekka 137–8, 426
Simelius, Sakari 222, 279–80, 355, 358–9, 376, 378, 382–5, 387–90, 395–6, 398, 412, 455, 485–6, 488–9
Simonen, Aarre 16
Simpura, Jorma 146, 568
Sinisalo, Taisto 173
Skog, Emil 16, 77, 161, 433
Skyttä, Kyösti 99, 160, 180, 183, 210, 217, 384, 387, 408, 460, 475
Slusser, Robert 27–8, 210, 212–4, 229, 232, 250, 375, 378
Smirnov, Anatoli 245, 259–60, 272, 357, 362
Sobolev, Arkadi 130, 254, 560, 566
Sohlman, Rolf 45, 130, 166, 201, 233, 248, 264–5, 318, 482
Soikkanen, Hannu 11, 77
Soikkanen, Timo 11, 31, 215, 281, 338, 357, 391, 393–4, 397, 412, 463, 472, 484
Sokolovski, Vasili 28
Sorvali, Pentti 71, 569
Stalin, Josif 14, 20, 26–8, 47, 152, 159, 204, 213, 225, 277, 299–300
Steinby, Torsten 41
Stepanov, Vladimir 471, 474
Strauss, Franz Josef 21, 55, 99, 103, 107, 222–3
Streltsov, Mihail 116, 280, 560, 575
Suistola, Jouni 293
Sukselainen, V. J. 58, 64, 81–3, 137, 263, 311, 323, 347, 437, 563, 575
Sundquist, Edvin 569
Suomalainen, Kari 100
Suomi, Juhani 13, 31, 34, 37–8, 41, 46, 49, 60, 62, 81–2, 84, 93, 95, 98, 105–7, 116, 134–5, 158, 169, 217–8, 245–57, 259, 266, 268, 270–5, 279, 283, 285, 287, 294, 309–13, 332, 334–8, 343, 345–6, 350, 352, 354–7, 359, 361, 373–5, 382, 385, 387–8, 391, 393, 395, 400, 406–7, 413, 417, 420, 425, 428, 434, 441, 448–9, 452, 457, 466, 471, 473–4, 477, 480, 486, 488–9, 493, 496, 498, 501, 503–4, 507
Suoniemi, H. J. 18–20, 73
Suontausta, Tauno 58
Suontila, Martti 568
Susiluoto, Ilmari 466
Suslov, Mihail 297
Sutela, Lauri 331, 382
Suvanto, Mirjam 267, 273–4, 306
Sänkiaho, Risto 271
Särkiö, Hannu 29, 122, 125, 166–7, 300, 302, 385–7, 389–90, 393, 397, 475
Särkkä, Reijo 568
Söderhjelm, J. O. 170, 439, 475
Taanila, Hannu 445
Taipale, Ilkka 445
Taipale, Vappu 445
Talleyrand-Périgord, Charles Maurice 197
Talvitie, Sakari 569
Tanner, Väinö 16, 41, 53, 61, 97, 118, 125, 133, 148, 155–6, 177, 220, 254, 279–80, 306, 317, 323, 422, 450
Tapiola, Kari 166
Tarkka, Jukka 17, 25, 31–2, 37, 46, 60, 81, 90, 98, 106, 116, 123, 134–5, 182, 208, 219, 221–2, 225–6, 242–3, 252, 277–9, 296, 300, 304–8, 333, 336, 343–6, 351–2, 354–5, 359, 362, 389, 402, 406, 413, 420, 427, 429, 432, 436, 441, 443–5, 447, 456–7, 461, 463, 465, 467–9, 471, 477, 480–1, 483–7, 491–2, 494, 507
Tarponen, Tyko 569
Tatu, Michel 27
Taubman, William 27–8
Tavastila, Veikko 426
Teir, Grels 94
Tervasmäki, Vilho 165
Thölix, Birger 569
Tiainen, Hannes 161
Tiikkainen, Päivi 294
Tiilikainen, Heikki 278, 287–8, 388, 430, 447
Tiitinen, Alpo 569
Tikkanen, Heikki 468
Tola, Paavo 66
Torvalds, Nils 14
Torvalds, Ole 569

Tuikka, Timo 296, 336, 448
Tuomikoski, Pekka 350
Tuominen, Arvo 41, 112, 127, 161, 419, 568
Tuomioja, Erkki 349
Tuomisto, Tero 196
Tuovinen, Matti 203
Turtola, Jussi 195–6, 425, 455
Tyyri, Jouko 18, 48, 54, 107–8, 170
Törnudd, Klaus 165
Uino, Ari 31, 281, 428, 444
Ulbricht, Walter 22–3
Ustinov, Dimitri 306, 456
Uusitalo, Aaro 76
Uusitalo, Eino 223
Vahe, Kauko 569
Vahtola, Jouko 293, 296
Vanamo, Jorma 201
Vares, Vesa 31–2, 48, 50, 176–7, 277, 281, 391, 400, 429, 440, 443
Vartiainen, Jorma 29–30, 38, 48, 113
Vehvilä, Salme J. 365
Vennamo, Veikko 16–7, 69, 104, 136, 222, 353, 429
Vesa, Unto 278, 466
Vesikansa, Jyrki 267–8
Vierros, Tuure 417
Vihavainen, Timo 69, 98, 100, 108, 153, 214, 219, 224, 254, 415, 418, 430, 462, 493
Viialainen, Matti 293
Viitanen, Martti 97
Viljanen, Tauno 24, 165, 204, 229, 391
Vilkuna, Kustaa 143, 437
Virkkunen, Matti 131, 417, 431
Virmavirta, Jarmo 171, 245, 259–60, 266, 333, 362, 420–3, 442–4, 447, 451, 467
Virolainen, Johannes 60, 82, 155–6, 165, 233–4, 289, 316, 318, 320, 324, 347, 432–4, 437, 440, 442, 448, 452
Virrankoski, Pentti 293, 300–1, 350, 373, 411, 417, 428, 450
Virtanen, Matti 117, 350, 416, 421, 433, 444–6, 448
Visuri, Pekka 30–3, 37, 49, 60, 106, 118–9, 231, 233–5, 243, 249–50, 267, 270, 277–80, 287, 290–2, 299–300, 334, 341, 344, 347, 352, 354, 356–8, 377–81, 385, 388–400, 408, 411, 423, 442, 447, 449, 460, 484, 486, 490, 492, 505
Vladimirov, Viktor 35, 39, 100, 275–7, 280, 283–4, 287, 299, 303–4, 310, 343, 349, 356–7, 360, 413, 498
Voronin, Juri 77, 263–4, 318, 321, 343, 452, 575
Voutilainen, Jukka 29, 38
Vuorio, Sulo 568
Väyrynen, Paavo 343
Väyrynen, Raimo 28, 30–1, 37–8, 160, 180, 185–95, 197, 204, 210, 216–7, 224, 237–43, 254–5, 279, 281, 287, 299–300, 302–4, 308, 336, 343, 350–1, 358, 360–1, 371, 377–8, 381–2, 385–6, 393, 397–8, 402, 411, 425, 429, 446–8, 456–7, 466, 498, 501
Wahlbäck, Krister 39, 160, 209, 353
Watt, Donald Cameron 498, 501
Westerholm, Kurt 566
Wiberg, Matti 294
Wiherheimo, T. A. 157, 439, 450
Wihtol, Åke 358
Wikström, Ola 569
Wuori, Eero A. 15, 34, 43–6, 51, 87, 99, 105–7, 110, 118, 120, 145, 158, 178, 200–2, 233, 248, 250–1, 255, 260, 264–5, 273–4, 297, 328, 340, 350, 352, 355–7, 359, 374, 388, 397, 560, 564, 566, 575–6
Ylikangas, Heikki 222, 429
Zaharov, Aleksei 24, 60, 64, 66, 77, 81–2, 105, 126, 211, 225, 247, 251–2, 259–60, 262–3, 267–8, 272, 278–9, 282, 306, 317, 328–9, 334, 339, 351–2, 356, 389, 427, 437, 560, 566, 575
Ženihov, Vladimir 115, 218, 245–6, 252, 258, 273–5, 321, 329, 343, 407, 437, 482, 489, 503
Zetterberg, Seppo 224, 366
Zubok, Vladimir 29, 333
Žukov, Georgi 26, 28
Äikiä, Armas 55